

श्रीमहाभारतम्

कर्मपत्रम् ।

राघण नमस्कृत्य नरक्षै व नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं च ततो जयसुदीरयेत् ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रोणे हते राजन् दुर्योधनमुखा
नृपा । भृशमुद्दिग्धननसो द्रोणपुत्रमुपागमन् ॥ १ ॥ ते द्रोण-
मनुषोचन्त कश्मलाभिदतौजस । पर्युपासन्त शोकात्तास्ततः
भारहतोसुतम् ॥ २ ॥ ते मुहूर्त्त समाश्र्वाद्य हेतुमि शास्त्र-
निधिते । रात्र्यागमेऽक्षीपाणा खानि वैश्यानि भोजिरे ॥ ३ ॥
तेषु वैश्यासु कौरव्य पृथीशा नाप्रवन् सखम् । चिन्तयन्त क्रुयं
तोम्र न निद्राञ्चोपलीभिरे ॥ ४ ॥ विशेषत धृतपुत्री राजा चैव
सुधीधन । दृशानस्य शकुनिर्न निद्रामुपल्लेभिरे ॥ ५ ॥ संहिता-
स्या निशान्ते तु दुर्योधननिवेशने । चिन्तयन्त परिल्लेषान्
पाण्डवाना महात्मनाम् ॥ ६ ॥ यत्ते दूरतपरिल्लिष्टा कृप्या-
धानाचिता सभाम् । तत् सारन्तोऽन्वतथ्यन्त भृशमुद्दिग्धचेतस ॥ ७ ॥
तथा तेषा चिन्तयता तान् ह्येषान् धृतकारितान् । दुःखेन क्षणदा
राजन् जगामाब्धशतोपमा ॥ ८ ॥ तत प्रभातसमये स्थिता
दिष्टस्य भासने । अक्रूरावश्यक सर्वे त्वर्षिदृष्टेन कर्मणा ॥ ९ ॥

ते कृत्वावश्यकार्याणि समाश्रुष्य च भारत । धीगमाप्त्रापया-
 मासुर्युद्धाय च विनिर्ययुः ॥ १० ॥ कर्णं सेनापतिं कृत्वा कृत-
 कोतुकमङ्गलाः । वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान् दधिपात्रघृताक्षतैः ॥ ११ ॥
 निष्क्रेगौमिर्द्विरण्यैश्च वासोमिथ महाधनेः । बन्धमाना जवा-
 शीमिः सूतमागधवन्दिभिः ॥ १२ ॥ तथैव पाण्डवा राजन् कृत-
 पूर्वाङ्गिकक्रियाः । धिविरान्निर्ययु राजन् युद्धाय कृतनिश्चयाः
 ॥ १३ ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुल लोमहर्षणम् । कुरुणां
 पाण्डवानाञ्च परस्परजयेषिणाम् ॥ १४ ॥ तदीर्हिदिवसं युद्धं कुरु-
 पाण्डवसेनयोः । कर्णं सेनापतौ राजन् बभूवातीव दारुणम् ॥ १५ ॥
 ततः प्रवृद्धयं कृत्वा सुमहान्तं रणे हवः । पश्यता धार्तराष्ट्राणां
 फाल्गुनेन निपातितः ॥ १६ ॥ ततस्त्वैव सप्तयः सर्वे गत्वा नाग-
 पुरं प्रति । आषष्ट धृतराष्ट्राय चदृत्तं कुरुजाङ्गले ॥ १७ ॥
 ; जनमेजय उवाच । आप्तं श्रुत्वा द्रोणश्चापि महा-
 रथम् । जगाम परमानार्तिं ब्रह्मो राजान्भिकासतः ॥ १८ ॥ स
 श्रुत्वा निहतं कर्णं दुर्घोषनाक्षतैषिणम् । कथं द्विजवर प्राणा-
 नधारयत दुःखितः ॥ १९ ॥ यत्किन् जवायां पुत्राणामनन्यत च
 पार्थिवः । तस्मिन् हते स कौरव्य कथं प्राणानधारयत् ॥ २० ॥
 दुर्मरुं बत मन्येऽहं नृणां लक्ष्मिःपि वर्त्तताम् । यत्र कर्णः हतं
 श्रुत्वा नात्यजप्णोवित नृपः ॥ २१ ॥ तथा शान्तनवं ब्रह्मं ब्रह्मन्
 बाह्योक्तमेव च । द्रोणश्च सोमदत्तश्च भूरियवसमेव च ॥ २२ ॥
 तथैव चान्यान् सद्यश्च पुत्रान् पौत्राश्च पातितान् । श्रुत्वा यन्ना-
 जज्ञात् प्राणास्त्रिभ्यो दुष्करं दिव ॥ २३ ॥ एताभि सर्वाण्याश्च
 विस्मरेण यथातथम् । न हि तस्यामि पूर्वेण शृण्वान्परित्तं
 मद्यत् ॥ २४ ॥

इति कर्णपर्वणि जनमेजयवाक्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

० वैशम्पायन उवाच । इति कर्म महाराज निधि गावस्त्राणि-
 स्तदा । हीनो यथो नागपुरमश्वैर्वीतसमेर्लवे ॥ १ ॥ स हास्तिन-
 पुरं प्राप्नो भृशमुदिनमानसः । जगाम धृतराष्ट्रस्य शयं प्रदीण-
 बान्धवम् ॥ २ ॥ समुदीच्य स राजानं कश्मलामिहतौजसम् ।
 बबन्धे प्राञ्जलिभूत्वा भूर्हा पादौ नृपस्य च ॥ ३ ॥ समुच्च्य च
 यथान्यार्यं धृतराष्ट्रं मदीपतिम् । हा कष्टमिति बोक्त्वा च ततो
 वचनमाददे ॥ ४ ॥ चक्षुषोऽहं क्षितिपते कश्चिदास्ते सुखं भवान् ।
 स्रक्ष्येऽपदं प्राप्य कश्चिन्नाय विमुञ्चसि ॥ ५ ॥ द्वितीयुक्तानि
 विद्वद्रोष्णुगाङ्गेवकीर्षभैः । न गृहीतान्यनुत्पत्य कश्चिन्न कुरुपि
 व्ययाम् ॥ ६ ॥ रामनारदकण्ठोर्षितमुक्तं समातले । न गृहीत-
 मनुत्पत्य कश्चिन्न कुरुपि व्यर्थम् ॥ ७ ॥ सद्यस्त्वहिते मुक्तान्
 मीषद्रोष्णमुखान् परैः । निहतान् युधि चक्षुष्य कश्चिन्न-कुरुपि
 व्ययाम् ॥ ८ ॥ तमेववादिन राजा स्तनपुत्रं कृताञ्जलिम् । सुदीर्घ-
 मुष्णं निश्चस्य दुःखात्तं ददमन्नवीत् ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । आपगीये इति शूरे दिव्यास्त्रवति सञ्जय ।
 द्रोणे च परमेष्ठ्यासे भृशं मे व्यथितं मनः ॥ १० ॥ यो रथानां
 चक्षुषाणि दक्षिताना द्रष्टुं च । सद्यन्वर्षान् तेजस्वी निजघ्ने
 वसुसम्भवः ॥ ११ ॥ स इतो यज्ञसेनस्य पुत्रेणैव शिखाण्डना ।
 पाण्डवेयामिमुप्तेन भृशं मे व्यथितं मनः ॥ १२ ॥ भागव प्रददौ
 यज्ञै परमास्त्रं महारजने । साक्षाद्भ्रातृण्यो द्वास्त्रे धनुर्दद उपा-
 कृतः ॥ १३ ॥ यस्य प्रसादात् कौन्तेया राजपुत्रा महारथाः ।
 महारथत्वं संप्राप्तास्तथान्ये वसुधाधिपाः ॥ १४ ॥ तं द्रोणं निहतं
 शूङ्घ्र्य दृष्टद्युम्नेन संयुगे । सत्यसन्धं महेश्वासं भृशं मे व्यथितं
 मनः ॥ १५ ॥ यथोर्ध्वीके पुमानस्त्रे न समोऽस्ति चतुर्विधे । तौ
 द्रोणभीष्मो शूच्या तु इतौ मे व्यथितं मनः ॥ १६ ॥ वैशोक्ये
 यस्य चास्त्रेण न पुमान् विद्यते समः । तं द्रोणं निहतं शूच्या

हते गुधि ॥ ४ ॥ तानि वदान्यनेदानि तस्वमानानि भारत ।
 अदृष्टन्त महाराज नद्यथाणि यथा दिवि ॥ ५ ॥ तथा तत्
 स्तिमितं दृष्ट्वा गतपञ्चमवस्थितम् । बलं तव महाराज राजा
 दुर्योधनोऽग्रवीत् ॥ ६ ॥ भवतां वाङ्मवीर्यं हि समाश्लिष्य मया
 गुधि । पाण्डवेयां ममाहृता युद्धक्षेपं प्रवर्तितम् ॥ ७ ॥ तदिहं
 निहतो द्रोणे विपण्यानिव लक्ष्यते । युध्यमानाय समरे घोषा
 वध्यन्ति सर्वशः ॥ ८ ॥ जये वापि वधो वापि युध्यमानस्य संयुगे ।
 भवेत् किमत्र चित्रं वै युध्यध्यं सर्वतोमुखाः ॥ ९ ॥ पश्यध्वञ्च महान्
 खानं कर्ष्यं वैकर्त्तनं युधि । प्रवरन्तं महेश्वाशं दिव्यैरस्त्रैर्महा-
 यज्ञम् ॥ १० ॥ यस्य वै गुधि सन्नामात क्वन्तोपलो धमञ्जवः ।
 निवर्त्तते सदा मन्दः सिंहात् क्षुद्रमृगो यथा ॥ ११ ॥ येन नागा-
 युतप्राणो भीमसेनो महाबलः । मानुषिणैव युद्धेन तामवस्थां
 प्रपेषितः ॥ १२ ॥ येन दिव्यास्त्रपित् शूरो मायावी स घटोत्कचः ।
 अमोघया रणे शतदा निहतो भैरवं नरम् ॥ १३ ॥ तस्य दुष्पार-
 वीर्यस्य सत्यसन्वस्य भीमतः । वाहोद्रौवणमक्षय्यमथ द्रुप्यय
 संयुगे ॥ १४ ॥ श्लोकाश्रुतस्य विक्रान्तं राघेयस्यैव वीरवीरः ।
 पाण्डुपाहालसैन्येषु द्रुप्ययाथ महात्मनोः ॥ १५ ॥ सर्व एव
 जवन्तश्च मक्ताः मत्स्यैक्योऽपि वा । पाण्डुपुत्रान् रणे हन्तुं
 चसैन्यान् किमु संहताः । जीर्यन्त इतास्त्राश्च द्रुप्ययाथ पर-
 स्परम् ॥ १६ ॥

यश्चय चवाच । एवमुक्त्वा ततः कर्ष्यं चक्रो सेनापतिं तदा ।
 तव पुत्रो महावीर्यो भ्रातृभिः सहितोऽनेष ॥ १७ ॥ सेन्यापत्य-
 नवाप्याय कर्णो राजन् महारथाः । सिंहात् हं विनयोच्चैः प्राशु-
 प्यत रणोत्कट ॥ १८ ॥ स सञ्जयाना सर्वेष्वा पाष्टालानाश्च
 पश्यताम् । क्षेत्रयाना विदिदानामकरेत् कद्वन महत् ॥ १९ ॥
 तस्येवुधाराः भतम पादुरामन् पराधनात् । अग्रे पुष्टेषु संभक्ता

यथा भ्रमरपङ्क्तयः ॥ २० ॥ स पीडयित्वा पादाब्जान् पाण्डुर्दंष्ट्रं
तरस्त्रिनः । यत्ना सद्यस्त्रयी योधानच्छुनेन निपातितः ॥ २१ ॥

इति कर्षपर्वण्य सप्तमवाक्ये षट्तीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्राऽम्बिका-
सुतः । शोकस्थान्तमपश्यन् वै शतं मेने सुयोधनम् । विह्वलः
पतितो भूमौ नष्टचेता इव द्विपः ॥ १ ॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ
विह्वले राजसत्तमे । आर्त्तनादो महानासीत् स्त्रीणां मरुतसत्तम ।
स शब्दः पृथिवीं हतस्त्वा पूरयामास सर्वथः ॥ २ ॥ योकार्थंवे
महाघोरे निमग्ना मरुतस्त्रियः । सुसुदुर्भ्यं सन्तप्ता अतीवोद्दिग्-
मानसा ॥ ३ ॥ राजानश्च समासाद्य गान्धारी मरुतर्षम । नि-
संशया पतिता भूमौ सर्वाण्यन्त पुराणि च ॥ ४ ॥ ततस्ताः सञ्जयी
राजन् समाश्रास्यदातुराः । मुञ्चमानाः सबद्धम्री मुञ्चन्तीर्वारि-
नेत्रजम् ॥ ५ ॥ समाश्रुस्ताः स्त्रियस्तास्तु विपमाना मुद्गमुद्गः ।
कदम्ब इव वातेन धूयमानाः समन्ततः ॥ ६ ॥ राजानं विदुर-
श्चापि प्रज्ञावद्भूपमोश्वरम् । आश्रासयामास तटा सिद्धंस्तोयिन
कीरवम् ॥ ७ ॥ स लब्ध्वा शनकीः संश्रिताथ विश्वाय योधितः ।
उत्सन्न इव राजा तु स्थितस्त्रुषीं विधाम्यते ॥ ८ ॥ ततो ध्यात्वा
धिरं कालं निश्वसंश्च पुनः पुनः । स्नानं पुत्रान् गह्वर्यामास बद्ध
मेने च पाण्डवान् ॥ ९ ॥ गह्वर्यंशालनेो बुद्धिं शकुनेः शीबलस्य
च । ध्यात्वा च सर्धरं कालं विपमानो मुद्गमुद्गः ॥ १० ॥ संस्तस्य
च मनो भूयो राजा धैर्यमर्मान्वतः । पुनर्गावल्गाणि सुतं धर्य-
पृच्छत सञ्जयम् ॥ ११ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सया यत् कथितं वाक्यं श्रुतं सञ्जय
तस्मदा । कश्चिद्भूर्योधनः सुत न् गतेः वै यमस्यम् ॥ १२ ॥

जये निरायः पुत्रो मे सततं जयकामुकः । ब्रूहि सञ्जय तत्त्वेन
पुनरुक्ता कथामिमाम् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वाऽब्रवीत् सूतो राजानं जनमे-
जय । इतो वैकर्तनो राजन् सद्यः पुत्रैर्महारथः । भ्रातृभिश्च
महेष्वासेः सूतपूर्वैस्सनुत्यजैः ॥ १४ ॥ दुःशासनश्च निहतः पाण्ड-
वेन यथास्विना । षोडश सधिर कोपात् भीमसेनेन सयुगे ॥ १५ ॥

इति कर्णपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत् श्रुत्वा महाराज द्वादशोऽस्विना-
सुतः । अब्रवीत् सञ्जयं सूत शोकव्याकुलचेतनः ॥ १ ॥ दुष्प-
श्योतेन मे तात पुत्रस्यादोर्घदर्शिनः । इतं वैकर्तन श्रुत्वा तस्मै
ममोष्णि कृन्तति ॥ २ ॥ तत्र मे सद्यं हिन्यि दुःखपार तितोर्यतः ।
कुरुष्व पाण्डवानाश्च के तु जीवन्ति के मृताः ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । इतः शान्तनवे राजन् दुराधयः प्रताप-
वान् । इत्वा सञ्जयपाञ्चालान् भीष्मोऽथ दृशभिहितैः ॥ ४ ॥
ततो द्रोणो महेष्वास पराञ्चालानामनोकिनोम् । निहत्य युधि
दुर्धर्यः पद्माद्रुक्तरथो इतः ॥ ५ ॥ इतश्चिष्टस्य भीष्मेण द्रोणेन च
महात्मना । अर्धं निहत्य सैन्यस्य कर्णो वैकर्तनो इतः ॥ ६ ॥
विविधतिमंशाराज राजपुत्रो महाबलः । शान्तसेवीधान् यतयो
निहत्य निहतो युधि ॥ ७ ॥ अथ पुत्रो विकर्णस्ते चतुर्धर्ममनु-
ष्मरन् । शीणवाजायुधः शूरः स्थितो ह्यभिसुखः परान् ॥ ८ ॥
घोररूपान् परिक्रेशान् दुर्योधनहतान् बहून् । प्रतिष्ठा अरता
वैव भीमसेनेन पातितः ॥ ९ ॥ विन्दानुविन्दावावग्यो राजपुत्रो
महाबलो । कृत्वा ननुकर कर्म गतो वैवस्वतक्षत्रम् ॥ १० ॥
सिन्धुः, राष्ट्रमुखानोद्द द्वादशोऽध्यायः यद्य वै । वयं तिष्ठन्ति वीरस्य

वः स्मितस्तव शासने ॥ ११ ॥ अचीहिणोर्ह्यैकाद्य निर्जित्य
 निमित्तैः शरैः । अर्जुनेन हतो राजन् महावीर्यो जयद्रथः ॥ १२ ॥
 तथा दुर्योधनस्तस्तरस्त्रो युद्धदुर्मदः । वर्त्तमानः पितु शास्त्रे
 शीमद्रेण निपातितः ॥ १३ ॥ तथा दौ.शासनिः शूरो ब्राह्मणो
 रणोत्कटः । द्रौपद्येन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ १४ ॥
 किरातानामधिपतिः सागरानूपवासिनाम् । देवराजस्य धर्मात्मा
 प्रियो बद्धमतः सखा ॥ १५ ॥ भगदत्तो मधोपालः क्षत्रधर्मरतः
 सदा । धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ १६ ॥ तथा
 कीरवदायाद्. शीमदत्तिर्महायथा । हतो भूरित्यवा राजन्
 शूरः सात्यकिना युधि ॥ १७ ॥ श्रुताशुरपि चाम्बुठः क्षत्रियाणां
 घुरन्धरः । चरन्भीतवत् सङ्घे निहतः सत्यसाधिना ॥ १८ ॥
 सब पुत्रः सदासर्षी कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः । दुरशासना महाराज
 भीमसेनेन पातितः ॥ १९ ॥ यस्य राजन् गजानोकं बद्धसाहस्य-
 मद्भुतम् । सुदक्षिण स सङ्ग्रामे निहतः सत्यसाधिना ॥ २० ॥
 कौशल्यानांमधिपतिर्द्वेषा बद्धमतान् परान् । शीमद्रेणैव विक्रम्य
 गमितो यमसादनम् ॥ २१ ॥ बद्धधो वीर्ययुता स भीमसेन महा-
 रथम् । धिसेनस्तव सुतो भीमसेनेन पातितः ॥ २२ ॥ मह-
 राजानुजः शूरः परेया भयवर्धनः । अक्षिधर्मधरः शोमान् शीम-
 द्रेण निपातितः ॥ २३ ॥ समः कर्णस्य समरे यः स कर्णस्य
 पशुतः । वृषसेनो महातेजाः शीघ्रास्त्रो दृढविक्रमः ॥ २४ ॥
 अमिमन्योर्वैधं श्रुत्वा प्रतिश्रामपि चात्मनः । धनञ्जयेन विक्रम्य
 गमितो यमसादनम् ॥ २५ ॥ नित्यं प्रसक्तवैरो यः पाण्डवैः
 पृथिवीपतिः । विश्वाव्य वैरं पार्थेन श्रुताशुः स निपातितः ॥ २६ ॥
 मलयपुत्रस्तु विक्रान्तः सङ्घेन भारियः । हतो रुक्मरथो राजन्
 भ्राता मातुषलो युधि ॥ २७ ॥ राजा भगोरथो हृषी उद्धव-
 क्षत्रव दीक्रयः । पराक्रमन्तो विक्रान्तो निहतो धीर्यपत्तरो ॥ २८ ॥

मृगदंतसुतो राजन् कृतप्रज्ञो महाबलः । श्येनवधरताः सङ्घो
 गकुलेन निपातितः ॥ २८ ॥ पितामहस्तव तथा वाङ्मूकः सप्त
 वाङ्मूकैः । निहतो भीमसेनेन महाबलपराक्रमः ॥ २९ ॥ जयत्-
 सेनस्तथा राजन् जारासन्निर्महाबलः । मागधो निहतः सङ्घो
 शौमद्रेण महात्मना ॥ ३० ॥ पुत्रस्ते दुर्मुखो राजन् दुःसहय
 महारथः । गदवा भीमसेनेन निहतो शूरमानिनो ॥ ३१ ॥
 दुर्मर्षणो दुर्विप्रज्ञो दुर्लव्य महारथः । कृत्वा नसकरं कर्म गता
 वैवस्वतक्षयम् ॥ ३२ ॥ उभौ कलिङ्गवृषभो भ्रातरौ शुबहुमदौ ।
 कृत्वा नसकरं कर्म गतौ वैवस्वतक्षयम् ॥ ३३ ॥ सविषो वृषभर्मा
 ते सूतः परमवीर्यवान् । भीमसेनेन विक्रम्य गमितो यमघादनम्
 ॥ ३४ ॥ तथैव पौरवो राजा नागायुतबलौ महान् । सगणः
 पाण्डुपुत्रेण निहतः सव्यसाधिना ॥ ३५ ॥ वधातयो मद्भारज
 दिवाहस्ताः प्रहारिणः । शूरसेनाय विक्रान्ताः सर्वे युधि निपा-
 तिताः ॥ ३६ ॥ अभीषाजा कवचिनः प्रहरन्तो रणोत्कटाः ।
 शिवयथ रथोदाराः कलिङ्गसहिता हताः ॥ ३७ ॥ गोकुले नित्य-
 सवृक्षा युद्धे परमकोपनाः । तेषां वृत्तकवीराय निहताः सव्य-
 साधिना ॥ ३८ ॥ श्रेणयो बह्मसाहसा संघट्टकगणाय धी । ते
 सर्वे पार्श्वमासाद्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥ ३९ ॥ श्यालौ तव महा-
 राज राजानौ वृषकाचलौ । लढ्यर्धमतिविक्रान्तौ निहतौ सव्य-
 साधिना ॥ ४० ॥ उग्रकर्णो महेष्वाचो नामतः कर्मतस्तथा ।
 भ्रातृराजो महाभाङ्गभीमसेनेन पातितः ॥ ४१ ॥ शोषबाध महा-
 राज वृहन्तः सहितो रणे । पराक्रमन्तो मित्रार्थं गतौ वैवस्वत-
 क्षयम् ॥ ४२ ॥ तथैव रथिना श्रेष्ठः क्षेमधूर्तिर्विशाम्यते । निहतो
 गदया राजन् भीमसेनेन संयुगे ॥ ४३ ॥ तथा राजा महेष्वाचो
 जलघन्धो महाबलः । सुमहत् कदनं कृत्वा हतः सात्यकिना रणे
 ॥ ४४ ॥ अलायुधो राजसेन्द्रः खरवन्धुरयानवान् । षटोत्कचेन

विक्रम्य गमितौ यमघाटनम् ॥ ४६ ॥ राधेयाः सूतपुत्राश्च भ्रात-
 रश्च महारथाः । कीकेयाः सर्वेऽपि निहताः सव्यसाधिना
 ॥ ४७ ॥ नालवा मद्रुकाश्चैव द्रुविडाशोग्रविक्रमाः । धौधेयाश्च
 ललित्याश्च शूद्रकाद्याप्युधोनराः ॥ ४८ ॥ मावेत्तशास्तुण्डिकेराः
 सावित्रीपुत्रकाश्च ये । प्राचेरादीपराः प्रतीचैराश्च दाक्षिणात्याश्च
 मारिच ॥ ४९ ॥ पत्तीना निहताः सहा हवानां प्रयुतानि च ।
 रथव्रजाश्च निहता हताश्च बरवारणाः ॥ ५० ॥ सध्वजाः सायुषाः
 शूराः सप्तर्षीभूषणाः । कालेन महता यत्ताः कुलशौलविव-
 द्दिताः ॥ ५१ ॥ ते हताः समरे सर्वे पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा । अन्ये
 तथामितबलाः परस्परवर्षेपिणः ॥ ५२ ॥ एते चान्ये च बहवो
 राजानः सगणा रणे । हताः सुहस्रशो राजान् यन्मा त्वं परि-
 प्रच्छसि ॥ ५३ ॥ एवमेव क्षयो वृत्तः कर्षार्जुनसमागमे । नष्टे-
 न्द्रेण यथा वृत्रो यथा रामेण रावणः ॥ ५४ ॥ यथा कृष्येन
 नरको मुरख निहतो रणे । क्षार्त्तवीर्य्यश्च रामेण मार्गवेण बली-
 यसा ॥ ५५ ॥ सञ्जातिवान्धवः शूरः समरे युद्धदुर्मद । रणे
 कृत्वा महद्युद्धं घोरं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ ५६ ॥ हतः स्कन्देन
 माघशो यथा रुद्रेण चान्धक । तथाऽर्जुनेन निहतो द्वैरथे युद्ध-
 दुर्मदः ॥ ५७ ॥ सामात्यवान्धवो राजान् कर्षः प्रहरतां वरः ।
 जयाथा क्षार्त्तराष्ट्राणा वैरस्य च मुखं यतः ॥ ५८ ॥ तीर्षं तत्
 पाण्डवैरथ यत् पुरा नावबुध्यसे । उषप्रमानो महाराज बन्धुभि-
 द्दितवादिभिः । तदिदं समनुप्राप्तं व्यसनं समहात्ययम् ॥ ५९ ॥
 पुत्राणां राज्यकामानां जया राजान् दितैसिष्या । अहितान्येव
 धीर्षानि तेषां तत्फलमागतम् ॥ ६० ॥

इति कर्षपर्वणि सप्तयवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

एतराष्ट्र उवाच । आख्याता मामकास्तात निहता युधि
पाण्डवै । निहतान् पाण्डवैयाना मामकीर्तुं हि सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । कुन्तयो युधि विक्रान्ता महासखा महा-
यथा । सानुबन्धा चक्षामात्या भीष्मेण युध पातिता ॥ २ ॥

नारायणा बल्लवाथ रामाथ अतमी रणे । अनुरक्ताथ विजये
भीष्मेण युधि पातिता ॥ ३ ॥ सम किरीटिना चङ्ग्रे वीर्येण

ये वल्लेन च । सत्याजित् सत्यसन्धेन द्रोणेन निहतो युधि ॥ ४ ॥
पाञ्चालाना महेष्वाहा सर्वे युद्धविशारदा । द्रोणेन चर्षं चङ्गम्य

गता वैबल्यत्रयम् ॥ ५ ॥ तथा विराटद्रुपदौ वृद्धौ सहस्रतौ
दृपो । पराक्रमन्तो मन्त्रार्थे द्रोणेन निहतौ रणे ॥ ६ ॥ यो

पाण्ड एव समरे सन्निहत सव्यसाधिना । केषवेन च दुर्दृष्टो बल-
द्वेनेन वा विभो ॥ ७ ॥ परेषा कदनं कृत्वा महद्दण्डविशारदः ।

पारवाथी महाभावे षड्भि परमकी रथे ॥ ८ ॥ अशक्तवाह-
वीभित्सुसमनिभन्त्यभिपातितः । त इत विरथ वीर स्रवधर्मं व्यव-

स्थितम् । दौ शासनिसंशाराज सौमद्र हतवाग्रणे ॥ ९ ॥ पट-
श्वरनिहन्ता च महत्या सेनया वृतः । अम्यहसहित श्रीमान्

मित्रघेतो पराक्रमन् ॥ १० ॥ आसाद्य लक्ष्मण वीर दुष्येधन-
स्रत रणे । समहत् कदनं कृत्वा गतो वैबल्यत्रयम् ॥ ११ ॥

वृद्धन्तस्तु महेष्वाहा कृतास्तौ युद्धदुर्मदः । दृशासनेन विक्रम्य
गमितो वमसादनम् ॥ १२ ॥ सणिमान् लण्डधारथ राजानी

युद्धदुर्मदौ । पराक्रमन्तो मित्रार्थे द्राघेन विानपातितौ ॥ १३ ॥
अशुमान् भोजराजथ सहसैव्यो महारथः । भारहाजेन विक्रम्य

गमितो वमसादनम् ॥ १४ ॥ सामुद्रथिन्नसेनथ सह पुत्रेण मारतः ।
समुद्रसेनेन बलात् गमितो वमसादनम् ॥ १५ ॥ अनूपवासी

नीलथ व्याघ्रदन्तथ धीर्यवान् । अश्वत्थारजा महाराज गमितो
वमसादनम् ॥ १६ ॥ पित्रागुपथिन्नयोधो कृत्वा तौ कदनं महत् ।

चित्रमार्गेण विक्रम्य विकर्णेन हतौ युधि ॥ १० ॥ वृकोदरश्चमो
 युद्धे वृत्तः कीकेयधोधिभिः । कीकेयेन च विक्रम्य भ्रात्रा भ्राता
 निपातितः ॥ १८ ॥ 'जनमेजयो गटायोधी पार्वतीय' प्रतापवान् ।
 दुर्मुखिन महाराज तत्र प्रवृत्तेण पातितः ॥ १९ ॥ 'रोषमानो नर-
 श्रेष्ठो रोषमानो अर्धाविव । द्रोणेन युगपद्भ्राजन् दिवं समापितौ
 श्रे' ॥ २० ॥ नृपायान्यो प्रयुध्यन्तः पराक्रान्ता विश्राम्यते । कृत्वा
 नसुकरं कर्म गता वैवस्वतश्चयम् ॥ २१ ॥ पृथङ्जित् कुन्तिभोजय
 नातुल्य संव्यसाधिनः । चङ्गायो निर्जितांल्लोकान् गमितौ द्रोण-
 चायके ॥ २२ ॥ अभिभू काशिराजय बह्वभिः क्वाशिमिर्वृत ।
 वसुदानस्य प्रवृत्तेण न्यासितो दिदमाहवे ॥ २३ ॥ अमितौला युधा-
 मन्यु रूतभोजाय वीर्यवान् । निहत्य शतशः शूरानलक्ष्यैर्निपा-
 तिताः ॥ २४ ॥ मित्रवर्मा च पाञ्चालाः क्षत्रवर्मा च भारत ।
 द्रोणेन परमेष्वाची गमितौ यमसादनम् ॥ २५ ॥ मिखाण्डितनयो
 वीरः क्षत्रदेवो युधाम्मतिः । लक्ष्मणेन हतो राजस्तव' यौवैण
 मारिष ॥ २६ ॥ सुचित्रश्चित्रवर्मा च पितापुत्रौ महाबलौ । प्रह-
 रन्तो रणे वीरौ द्रोणेन विनिपातितौ ॥ २७ ॥ बाह्वेजिमहारा-
 राज समुद्र इव पर्वणि । आशुषश्चयमासाद्य पशान्ति परमां
 गतः ॥ २८ ॥ सेनाविन्दुः कुरुक्षेत्रः शत्रवान् प्रदहन् युधि ।
 बाह्लिकेन महाराज कौरवेण निपातितः ॥ २९ ॥ धृष्टकेतुर्महा-
 राज चीटीना मन्वरो रथः । कृत्वा नसुकरं कर्म गतो वैवस्वत-
 श्चयम् ॥ ३० ॥ तथा सत्यधृतिवीरः कृत्वा कटनमाहवे । पाण्ड-
 वार्थं पराक्रान्तो गमितौ यमसादनम् ॥ ३१ ॥ पृथक्स्तु मिशुपालस्य
 सुकेतु प्रथिवोपातितः । निहत्य शत्रवान् चङ्गायै द्रोणेन निहतो
 युधि ॥ ३२ ॥ विराटपुत्र अहस्तु उत्तररथ महाबल । कुर्वन्तो
 दुष्करं कर्म गतौ वैवस्वतश्चयम् ॥ ३३ ॥ तथा सत्यधृतिर्भातृव्यो
 नदिराश्वय वीर्यवान् । सूर्यदत्तश्च विक्रान्तो निहतो द्रोण-

चाचकीः ॥ ३४ ॥ येषिनास्तु महाराज युध्यमानः पराक्रमी ।
 कृत्वा नसुकरं कर्म गतो वैवस्वतस्यम् ॥ ३५ ॥ तथैव युधि
 विक्रान्तो मागधः परमास्त्रवित् । भीष्मेण निहतो राजन् शीते-
 ऽद्य परवीरहा ॥ ३६ ॥ वसुधानश्च कटन कुर्वाणोऽनोव संयुगे ।
 भारद्वाजेन विक्रम्य गमितो यमसादनम् ॥ ३७ ॥ एते चान्ये च
 बहवः पाण्डवाना महारथाः । हता द्रोणेन विक्रम्य यन्मां लं-
 यरिपृच्छसि ॥ ३८ ॥

इति कर्षापूर्वाणि सञ्जयवाक्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

एतराष्ट्र उवाच । माम्कृत्यास्य सैन्यस्य हतश्रेयस्य सञ्जय ।
 अत्रश्रेष्ठं न पश्यामि मृदिते ककटि चति ॥ १ ॥ तौ द्विवीरौ
 महेष्वासौ मदर्थं कुरुसत्तमौ । भीष्मद्रोणो हतौ श्रुत्वा को न्वर्यो
 लोबिते चति ॥ २ ॥ न मृश्यामि च राधेयं हतमाहवधोभिनम् ।
 यस्य बाहोर्वलं तुल्यं कृष्णराणो यत् यतम् ॥ ३ ॥ हतप्रवीरे
 सैन्योऽस्मिन्नामके वदता वर । अहतान् यंभ मे श्रुत यिऽय
 जीवन्ति केचन ॥ ४ ॥ मृतेषु निहतैस्त्वय धि कृत्वा परिकीर्त्तिता ।
 यिऽपि जीवन्ति ते सर्वे मृता ऽवेति मे मतिः ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । यस्मिन्महास्त्राणि चमर्षितानि बिद्याणि
 शुभ्राणि चतुर्विधानि । दिव्यानि राजन्निहितानि चैव द्रोणेन
 वीरे हिलसत्तमेन ॥ ६ ॥ महारथः क्षतमान् क्षिप्रहस्तो दृढा-
 युधो दृढमुष्टिहंष्टेष्ठः । च दूरपातो द्रोणपुत्रो महात्मा अवस्थितो
 बोहुकामस्त्वदर्थे ॥ ७ ॥ आनर्त्तवासी हृदिकात्मजोऽसौ महा-
 रथः साक्षताना वरिष्ठः । स्वयं भोजः कृतवर्मा त्वदर्थं ध्यवस्थितो
 धाङ्काम कृतास्त्रः ॥ ८ ॥ आर्त्तायनिः सनरे दुष्कर्म्यः सेना-
 श्रेष्ठो प्रथमस्तावकानाम् । यः स्वसीयान् पाण्डवेयान् विदुष्य

सत्या वाच ता विक्तीर्पुंस्तरस्वी ॥ ८ ॥ तैजोबधं सूतपुत्रस्य सङ्घो
 प्रतिश्रुत्याजातप्रवो पुरस्तात् । दुराघपं शक्रसमानवीर्यं शल्य-
 स्थितो धीहृकामस्त्वदर्थे ॥ १० ॥ आज्ञानेयैः सैन्यैः पार्वतीयैः
 नन्दीकाम्बोजवनाशुबाह्विकी । गान्धारराज सुबलेन युक्तो
 व्यवस्थितो धीहृकामस्त्वदर्थे ॥ ११ ॥ शारङ्गो गौतमथापि राज-
 न्द्रदावलो बह्विवास्वयीधो । धनुर्धरं समहृद्धारसाह व्यव-
 स्थितो धीहृकाम प्रदृष्ट ॥ १२ ॥ महाधनुः केकयराजपुत्र-
 सदृशयुक्तश्च पताकिनश्च । रथाग्रमाक्षय नरप्रवीरो व्यवस्थितो
 धीहृकामस्त्वदर्थे ॥ १३ ॥ तथा सुतस्ते ज्वलनाकंतुल्यैरथं समा-
 स्थाय कुरुप्रवीर । व्यवस्थित पुननिवो नरेन्द्र व्यभ्रे सूर्यो
 भ्राजनागो यथा खि ॥ १४ ॥ दुर्योधनेना नागङ्गलस्य मध्ये महा-
 वीर्यं सह सैन्यप्रवीरैः । रथेन जाम्बूनटभूपणेन व्यवस्थित-
 समरे धीवत्स्यनान ॥ १५ ॥ स राजमध्ये पुत्रप्रवीरो वराज
 जाम्बूनटपित्रवर्मा । प्रह्लादो बह्निर्बाल्यधूमो मेघान्तरे सूर्य-
 इव प्रकाश ॥ १६ ॥ तथा सृष्टिणोऽप्यसिधर्मपाणिस्तवात्मज-
 सत्यसेनश्च वीर । व्यवस्थितो पितृसेनेन चार्धे हृष्टात्मानो समरे
 धीहृकामो ॥ १७ ॥ ह्यो नप्रेवा भारतराजपुत्रादिवत्वायध श्रुत-
 वर्मा जयय । शल्य सत्यव्रतदुःश्लो च व्यवस्थिता बलिना धीहृ-
 काना ॥ १८ ॥ कीतव्यानामधिप शूरनागो रणे परन् भवद्वा
 राजपुत्र । पत्नी ह्यथो नागरथप्रवायो व्यवस्थितो धीहृकाम-
 स्त्वदर्थे ॥ १९ ॥ वीर युतायय श्रुतादुषयः पित्राहृदपिप्रवर्मा
 तथैव । व्यवस्थितो धीहृकाना नराग्रो महारथो नानिन
 सत्यसन्धा ॥ २० ॥ कर्णात्मज सत्यसन्धो महात्मा व्यवस्थित
 समरे धीहृकाम । अथापरौ कर्णसुतो वरास्तौ व्यवस्थितौ
 लघुहस्तौ नरेन्द्र । बल नहृद्भिर्दमलवीर्यं समाश्रितो यात्स्य
 नागो वदर्थे ॥ २१ ॥ एतैश्च मुखैरपरैश्च राजन् धीधप्रवीरै-

रेनितप्रभावे । व्यवस्थितो नागकुलस्य मध्ये यथा नरेन्द्र कुक्ष-
राजो जयाय ॥ २२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । आख्याता जीवमाना ये परेश्योऽपि यथा
तमम् । इतीदमवगच्छामि व्यक्तमथाभिपत्तितः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एव द्रुवन्नेव तदा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
धृतराष्ट्रभूयिष्ठं किञ्चिच्छ्रेयं बल स्वकम् ॥ २४ ॥ श्रुत्वा तु मोक्ष-
मगमच्छोकव्याकुलचेतनः । मुञ्चमानोऽन्नवीचापि मुञ्चते तिष्ठ
सह्यय ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । व्याकुलं मे मनस्तात श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
मनो मुञ्चति षाङ्गानि न प शक्तामि धारितुम् ॥ २६ ॥ इत्येव-
मुक्त्वा वचन धृतराष्ट्रोऽम्बिकामुत । नष्टचित्तस्तथा साऽथ पपात
जगतीपति ॥ २७ ॥

इति कर्णपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जनमेजय उवाच । श्रुत्वा कर्णं हतं युष्मे पुत्रायैव निपा-
तितम् । नरेन्द्रः किञ्चिद्दाशुस्तो दिजयेष्ठ किमन्नवोत् ॥ १ ॥
प्राप्तवान् परम दुःखं पुत्रव्यसनज महत् । तस्मिन् चटुक्तवान्
काले तन्ममाषक्षु मुञ्चत ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा कर्णस्य निघनमथ हेयमिवा-
द्भुतम् । भूगण्णोहन मोम मेरोः प्रपतन यथा ॥ ३ ॥ चित्त-
मोक्षमिवायुक्तं भार्गवस्य महामते । पराजयमिवेन्द्रस्य द्विपद्भ्यो
भीमकर्मणः ॥ ४ ॥ द्विव प्रपतन भानोरुर्व्यामिव महापुते ।
सशोषणमिवादिन्य समुद्रस्याक्षयाम्भस ॥ ५ ॥ महीविचद्दिग
स्त्रूना सर्वेनाथमिवाद्भुतम् । कर्मणारिव वैफल्यमुमयो पुण्य-
पापयोः ॥ ६ ॥ सद्दिन्य निपुणं बुद्ध्या धृतराष्ट्रो जनेश्वर ।

नेटमस्तीति सांख्य कर्णस्य समरे वधम् ॥ ७ ॥ । प्राणिनामेव-
नन्येषां स्यादपेति ।वचार्थं च । शैकात्म्यना घन्यमानो दृष्ट-
मान इधोरग ॥ ८ ॥ ।वस्तुस्तान् प्रवचन् दीनो वाचिष्युक्त्वा सुदु-
खित । विललाप महाराज धृतराष्ट्रोऽम्बकासुत ॥ ९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सञ्जयाधिराथर्वीर ।सहादरटावक्रम ।
ऋषभप्रतिनस्कन्धा वृषमाच्चगातस्वन ॥ १० ॥ ऋषभो वृषभस्येव
यो युद्धे न निवर्तते । मघारपि महेन्द्रस्य वल्लभघननो युवा
॥ ११ ॥ ।यस्य ज्योतिषशब्देन शरदाष्टरवेण च । नराश्वरय-
नातङ्गा नाधातष्ठान्त सयुगे ॥ १२ ॥ यमाश्रय्य महाबाहु इहपत्
सङ्घमस्युतम् । दुर्योधनाऽकराद्देर पाण्डुपुत्रैर्महारथै ॥ १३ ॥
स कथं रथिना श्रेष्ठ कथं पार्थेन सयुगे । नहत पुत्रपव्याघ्र
प्रसञ्चासद्भावक्रम ॥ १४ ॥ यो नानन्यत वै नत्वमस्युतश्च घन-
क्षयम् । न वृष्णीनाऽपतानन्यान् स्वबाहुवलमायत ॥ १५ ॥
शार्ङ्गगाण्डावधन्वानो साहतावपरार्जितौ । अह ।दव्याहृथादिक
पातायथाम सयुगे ॥ १६ ॥ ।इत य सतत मन्दमवापक्ताभ
नाहतम् । दुर्योधनमवापीन राज्यकानुकमातुरम् ॥ १७ ॥
वयाजेषीहातबलानामवानातदुल्लेयान् । गान्धाराऽन्नद्रुकान् मत्-
व्याऽस्त्रगर्त स्तङ्गणान् खमान् ॥ १८ ॥ पाञ्चालाय ।वदिहाय
कुलन्दान् काशकाशलान् । सुहानिहाय वज्राय निपथान्
पुण्ड्रकीषकान् ॥ १९ ॥ वत्सान् कालङ्गास्त्रलानश्मकान्तापका-
नाय । वी ।जला समर वीराशक्ते बालभृत पुरा ॥ २० ॥ शर-
त्राते सानाशते सुतीक्ष्णै कङ्कपात्राम । दुर्योधनस्य वृद्धयं
वत्तत यो जयाय च ॥ २१ ॥ सेनागोपय च कथं मत्प्राम पर-
नास्त्रावत । पातत पाण्डवे शूरे समर बलमालभि ॥ २२ ॥
वृषा महेन्द्रा देवपु वृष कर्णो नरेष्वाप । ततोऽमन्य लाके
ऽपान् वृष नैवानुशुभम् ॥ २३ ॥ ।स्येयवा वराऽश्वाना रात्रा

वैश्वणो वर । शरो मन्त्रेणो ष्टिवाणा कर्माः पञ्चरत्ना वरः ॥ २४ ॥
 धीः शक्तिः । धार्थिवैः प्रूरैः समर्थैर्वीर्यैः शक्तिभिः । । दृष्टीधनस्य
 उदात्तं कृतज्ञानुर्वीमयाजयत् ॥ २५ ॥ । यं खड्ग्या भागधो राजा
 सान्नुमानार्थगौरवैः । शरीतसीत् पार्थिवं क्षत्रमृते कौरव्याह-
 वान् ॥ २६ ॥ । तं शुभा निहतं कर्णं हेरये चञ्चसाविना ।
 श्रीकार्णवे निमनोऽसि संमुद्रे भिन्नमौरिव ॥ २७ ॥ । नृत्तपं निहतं
 शुभा हेरये रथिना वरम् । श्रीकार्णवे निमनोऽसि मप्रवः सागरे
 यथा ॥ २८ ॥ । ईदृशैर्यद्यद्द दुःखैर्न विगच्छामि चक्षुषः ।
 दृढतर मन्ये हृदय मम दुर्मिदम् ॥ २९ ॥ । आतिवस्वन्धनिवाण-
 मिर्म शुभा परामवम् । की मदन्य उमान् लोके न जज्ञात् सूतं
 लोवितम् ॥ ३० ॥ । विपमं नि प्रपात वा पर्वताग्रादक्ष-वृणो । न
 हि यक्यामि दुःखानि सोढुं कष्टानि संक्षय ॥ ३१ ॥ ।

इति कर्मपत्राणि धृतराष्ट्रवाक्ये षष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । श्रियाः कुलेन यथासा तपसा च श्रुतेन परा-
 लामद्य सती मन्थन्ते यथातिमिव नाहुषम् ॥ १ ॥ । श्रुते च दर्शित-
 प्रीतिम् कृतकृत्योऽसि धार्थिव । मध्येवस्त्रापयाजान् यथा विधादि-
 मनं कुर्या ॥ २ ॥ ।

धृतराष्ट्र उवाच । हेरगेव परं मन्ये पौरुषेणु निर्ययैकम् ।
 चेन्न शीलप्रतीकायः कर्णोऽवध्यत यशुगे ॥ ३ ॥ । चत्वारो युधिष्ठिरा-
 नौक पञ्चाखाना रथप्रजान् । प्रताप्य शरैर्वर्षेण दिशः सर्वा
 मंदास्य ॥ ४ ॥ । मोहयित्वा रणे पार्थान् पर्वजस्यै इवासरान् ।
 कथम निर्हतः शैते वातसर्गे इव दुमः ॥ ५ ॥ । श्रीकृष्णान्त न
 मस्यामि संमुद्रेण विप्रुतः । विन्ता मे घर्षीते तोत्रा समूर्था पाणि
 लायते ॥ ६ ॥ । कथंश्च निर्धन शुभा विजयं फाल्गुनस्य वै ।

अत्र हेयमहं मन्ये वधं कर्षस्य सञ्जय ॥ ७ ॥ वधमारमयं नूर्न
 हृदयं सुदृढं मम । यत् शुद्धा निहतं कर्षं न दोष्येति सहस्रधा
 ॥ ८ ॥ आधुनूनं सुदीर्घं मे विहितं देवतैः पुरा । यत्र कर्षं हतं
 शुद्धा जीवाम्यद्य सदुःखितः । धिग्जीवितमिदृशैव सुहृद्दीनस्य
 सञ्जय ॥ ९ ॥ अद्य षाड् दशमेता गतः सञ्जय गाह्वंताम् ।
 कृपणः वर्त्तयिष्यामि शोषत्रः सर्वस्य मन्दधीः ॥ १० ॥ अहमेव
 पुरा भूत्वा सर्वलोकस्य सत्कृतः । परिभूतः कथं सूत परैः
 थष्यामि जीवितम् ॥ ११ ॥ दुःखात् सदृखं व्यसनं प्राप्तवानसि
 सञ्जय । भीषद्रोणवधेनैव कर्षस्य व भद्रात्मनः ॥ १२ ॥ नात्र
 श्रेष्ठं प्रपश्यामि सूतपुत्रे हते युधि । स हि पारं भद्रानासोत्
 भ्राष्ट्राणां मन सञ्जय ॥ १३ ॥ युद्धे विनिहतः शूरो विद्वलम्
 सायकान् बहून् । को हि मे जीवितेनार्थस्त्यमृते पुत्रपर्यभम् ॥ १४ ॥
 रथादाधिरथिर्नूनं न्यपतत् सायकाद्भिः । पर्वतस्यैव शिखरं
 वप्यपातादिदारितम् ॥ १५ ॥ स शिते पृथिवीं नूनं शोभयन्नुधिरो-
 चितः । नातद्ग इव मत्तेन हिपेन्द्रेण निपातितः ॥ १६ ॥ यद्वर्क
 घातैराष्ट्राणां पाण्डवाना वतो मयम् । सोऽर्जुनेन हतः कर्षः
 प्रतिमानं घनुषताम् ॥ १७ ॥ स हि वीरो महेश्वरः पुत्राणां
 कोऽभयद्वरः । शिते विनिहता वीरो देवेन्द्रेण इवावलः ॥ १८ ॥
 मङ्गोरिवाध्वगमनं हरिदृश्यैव कामितम् । दुर्योधनस्य चाकूतं
 त्वप्रितस्यैव विप्रम् ॥ १९ ॥ अन्यथा पित्तित कार्यमन्यथा तत्
 जायते । अहो नु वल्लभदेवं कालय दुरतिक्रमः ॥ २० ॥ पर्लाय-
 मानः कृपणो दीनात्मा दीनपौरुषः । कश्चिद्विनिहतः सूत पुत्रो
 दुःशासनो मम ॥ २१ ॥ कश्चिन्न दीनापरितं कृतवास्यात सञ्जय ।
 कश्चिन्न निहतः शूरो यथान्ये चक्रिवा हताः ॥ २२ ॥ युधि-
 छिरस्य वचनं मा शुष्यस्वेति सर्वदा । दुर्योधनो नाभ्यष्टकान्मूढ-
 पश्यन्निवोपधम् ॥ २३ ॥ भरतस्ये प्रयानेन भीषेण सुमहायथा ।

पानोयं याचितः पार्थः सोऽविध्यन्नेदिनीतंलम् ॥ २४ ॥ त्रैलोक्य
 धारा जनिता दृष्ट्वा पाण्डुसुतेन च । अद्रवीत् स महाबाहोस्ततः
 संशाम्य पाण्डवैः ॥ २५ ॥ प्रथमाहि मवेच्छान्तिर्मदन्तं युद्धमस्तु
 वः । भ्रातृमावेन पृथिवीं भुङ्क्षु पाण्डुसुतैः सह ॥ २६ ॥ अकु-
 र्वन् वचनं तस्य नूनं शीघ्रं पुत्रकः । तद्विदं समनुप्राप्तं वचनं
 लीघं तस्मिन् ॥ २७ ॥ यदनु निदतामात्यो हतपुत्रस्तु सञ्जय ।
 द्यूततः कृष्णमापन्नो लूनपक्ष इव द्विजः ॥ २८ ॥ यथाहि शकुनि
 ज्ञश्च क्षिप्त्वा पक्षौ च सञ्जय । विसृज्यवन्ति संहृष्टाः क्रीडमानाः
 कुमारकाः ॥ २९ ॥ लूनपक्षतया तस्य गमनं नोपपद्यते । तथाह-
 नपि संप्राप्तो लूनपक्ष इव द्विजः ॥ ३० ॥ शीघ्रः सर्वार्थहीनश्च
 निश्चांतिर्वन्धुर्वर्जितः । कां दिशं प्रतिपत्स्यामि हीनः प्रतुवर्षं
 शतः ॥ ३१ ॥ योऽलयत् सर्वकाञ्चोषानम्वष्टान् कैकयैः सह ।
 भान्याराध विद्वेदाय जित्वा कार्यार्थमाहवे ॥ ३२ ॥ दुर्योधनस्य
 वृद्धार्थं पृथिवीं योऽलयत् प्रभुः । स जितः पाण्डवैः शूरेः
 समर्थैर्बाहुभालिभिः ॥ ३३ ॥ तस्मिन् हते महेष्वासे कर्णं युधि
 किरोटिता । के वीराः पथ्येतिष्ठन्त तस्मात्पक्षु-सञ्जय ॥ ३४ ॥
 कश्चिन्नैकः परित्यक्ताः पाण्डवैर्निहतौ रणे । उत्तं लवा पुरा
 तात यथा वीरा निपातितः ॥ ३५ ॥ भीष्मप्रतियुधन्तं शिखण्डी
 शायकोत्तमैः । पातयामास समरे सर्वशस्त्रभृता वरम् ॥ ३६ ॥
 तथा द्रौपदिना द्रोणो न्यस्तसर्वाशुषो युधि । युक्तयोगी महे-
 श्वासः प्रैर्बहुभिराचितः । निहतः खड्गगुह्यस्य पृष्टद्युम्नेन
 सञ्जय ॥ ३७ ॥ अन्तरेण हतावितौ क्लीन च विशेपतः । अशोप-
 मघनेतद्वै भीष्मद्रोणौ निपातितौ ॥ ३८ ॥ भीष्मद्रोणौ हि समरे
 न हन्यादप्यभूत् स्वयम् । न्यायिन गुह्यमानो हि तद्वै सत्पं ब्रवीमि
 ते ॥ ३९ ॥ कर्णस्वस्यन्तेमस्याणि दिव्यानि च बहूनि च । कर्ण-
 मित्प्रोपमं वीरं शत्रुसुन्दे समस्पृष्टत् ॥ ४० ॥ यस्य विद्युत्प्रभां

भक्ति-दिव्यां कनकभूषणाम् । मायच्छत-द्विपुतां, इन्वीं कृष्ण-
 त्वाभ्यां पुरन्दरः ॥ ४१ ॥ अथ च सपमुखो-दिव्यः शरः काञ्चन-
 भूषणः । अथैतत्तिष्ठितः पद्मो तन्दनेश्वरिसूदनः ॥ ४२ ॥ श्रीस-
 द्रोणमुखान् वीरान्, वीऽनुमत्य, नन्दारथान् । जानद्वक्त्रात्मजा-
 षाङ्गं ब्राह्मणस्त्वमभिज्ञत, ॥ ४३ ॥ अथ द्रोणमुखान् दृष्ट्वा विमुखान्-
 महितान् शरैः । सोमद्रस्य नक्षत्राङ्गव्यधमत्, कार्मुकं शितैः ॥ ४४ ॥
 अथ नागाद्युतपाणं वातरं हसमच्युतम् । निरयं, सहसा, ब्रह्मा
 नीतसेनमथाह्वयत्, ॥ ४५ ॥ अथ देवस्य-त्रिजित्य-शरैः सतत-
 पर्वभिः । कृपया निरयं, कृत्वा ताञ्जनहर्षविन्नायाः ॥ ४६ ॥ अथ
 मायासहस्राणि विक्रवाणि जयैषिणम् । षटोक्तं राक्षसेन्द्रं
 अक्रुश्रुया, निजघ्नवान् ॥ ४७ ॥ एतांश्च दिवसान्, अथ युद्धे
 भीतो घनस्रवः । नागमहैरयं वीरः स कथं गिहते रणे ॥ ४८ ॥
 रथमङ्घो न चेतस्य घनुर्वा न व्यथोर्येत । न चेटस्त्राणि निर्णेशुः
 स कथं गिहते परैः ॥ ४९ ॥ को हि यत्तो रणे कथं विघ्न-
 न्नातं महदनुः । विमुञ्चन्तं शरान् घोरांश्च दिव्यान्मस्त्राणि वाहवे ।
 जेतुं प्रहृषयाद्दंष्ट्रं शार्दूलमिव विहितम् ॥ ५० ॥ भ्रुवं तस्य
 मनुस्मृत्स्व रयो-वापि मङ्घो गतः । अस्त्राणि वा प्रतष्टानि यथा
 प्रसङ्गिणे हतम् । न घन्यहमि पश्यामि कारणं तस्य नाशने
 ॥ ५१ ॥ न शनिं फाल्गुनं चावत् तावत् पादो न धावथे ।
 इति चक्षुः सघणोरं प्रतनासीन्महात्मनः ॥ ५२ ॥ अथ भीतो
 जने निद्रां घर्मराजो दुर्षिष्ठिरः । अयोदशसमा, नित्यं नाशमत्
 पुरुषर्षभः ॥ ५३ ॥ अथ वीर्यवती वीर्यं सनात्रिय महात्मनः ।
 मनः प्रवः समा माथ्यां पाण्डुनां नीतवान् वशात् ॥ ५४ ॥ यदापि
 च बभामथे पाण्डवानाञ्च पश्यमान । टाम्भार्येति पाशासीमन्-
 वीय कुरुप्रतिधी ॥ ५५ ॥ न शन्ति पतयः कृप्ये सर्वे पण्डितकैः
 समाः । सपतिष्ठन् भक्तोरमन्थं वा वरवर्षिणी ॥ ५६ ॥ इत्येवं

य एमान् वाचो रुद्रा संयावयन्प्रपा । समायां, स्तुतजः कृष्णां
 स क्रय निवृत्तः परे ॥ ५७ ॥ यय गाण्डोवमुक्तानो स्यमंमुप-
 मचिन्तयन् । अपतिर्धमि कृष्णोति ब्रह्मन् पाथानवैशत ॥ ५८ ॥
 यस्य नासोदय पाथैः सपुत्रै सजनाद्देवैः । स्वबाहुवसमाश्रित्य
 मूर्ध्निर्तमपि सृष्टय ॥ ५९ ॥ तस्य नाह बधं मन्ये देवैरपि सभा-
 सवै । प्रतीपमभिधानाद्दि, कि पुमस्तात पाण्डवै- ॥ ६० ॥ न हि
 ष्या ससृशानस्य तलत्रे चापि गृह्णत । पुमानाधिरथे स्वातुं
 कथित प्रमुखतोऽर्हति ॥ ६१ ॥ अपि स्यान्नेदिनो हीनां सोम-
 सूर्यप्रनाशुक्ति । न बध पुनपिन्द्रस्य संयुगीष्वपलाविन ॥ ६२ ॥
 येन मन्द सहायेन भ्रात्रा दुःशासनेन च । वासुदेवस्य दुर्बुद्धिः
 प्रव्याख्यतातमदोषत ॥ ६३ ॥ स नून वृषमस्कन्ध कथं दृष्टा तिपा-
 तितम् । दुःशासनश्च निहतं मन्ये शीघ्रति पुत्रक ॥ ६४ ॥ इतं
 वैकर्षेण दृष्टा देवथे सव्यसाधिना । कथत पाण्डवाश्चापि किंस्वित्
 दृष्टोऽधनोऽग्रवीत् ॥ ६५ ॥ दुर्मर्षिणं इतं दृष्टा वृषसेनश्च संयुगी ।
 प्रमज्जश्च बलं दृष्टा बध्यमानं महारथैः ॥ ६६ ॥ पराज्ञा खांश्च
 राजस्तु पलायनपरायणाम् । विद्रुतान् रथिनेो दृष्टा मन्ये शीघ्रति
 पुत्रक ॥ ६७ ॥ सनेवशास्त्रिमानो च दुर्बुद्धिरजिठेन्द्रिय । इतोत्-
 साह बल दृष्टा किंस्विदृष्टोऽधनोऽग्रवीत् ॥ ६८ ॥ स्रथं वैरं मपृक्
 कृत्वा वार्यमाण सृष्टदणैः । प्रघने इतभूषिष्ठ किंस्विदृष्टोऽ-
 धनोऽग्रवीत् ॥ ६९ ॥ भ्रातरं निहतं दृष्टा भीमसेनेन संयुगी ।
 कृधिरे पीयमाने च किंस्विदृष्टोऽधनोऽग्रवीत् ॥ ७० ॥ सद्य गान्धार-
 राजेन समावा यद्भाषत । कर्षोऽष्पुनं रणे इन्ता इति सस्मिन्
 किमग्रवीत् ॥ ७१ ॥ स्रुत कृत्वा पुरा हृष्टो वसुचिन्वा च पाण्ड-
 वम् । भक्तुति शीघ्रस्तात इति कर्षं किमग्रवीत् ॥ ७२ ॥ इत
 चर्मा मसेवाय साश्वताना महारथ । इत वैकर्षेण दृष्टा
 दादिक्य किमभाषत ॥ ७३ ॥ द्राक्षणा चक्रिया देव्या यस्य

शिचानुवाचते । धनुर्वेदे विकीर्णन्तो द्रोणपुत्रस्य घौमते ॥ ७४ ॥
 शुवा रूपेण सम्पन्नो दर्शनोऽपि महायथा । अश्रुत्यामा हते
 कर्णे किममाद्यत सप्लय ॥ ७५ ॥ आचार्यो यो धनुर्वेदे गौतमो
 रथसत्तम । कृप शारदतस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् ॥ ७६ ॥
 मद्रराजो नक्षत्रास शल्य समितियोगिन । दृष्ट्वा विनिहत कर्णे
 चारथेऽ रथिना वर ॥ ७७ ॥ किममाद्यत सोवीरो मद्राणा-
 नधिपो बल्लो । दृष्ट्वा विनिहत सर्वे योधा वा रणदुर्लभा ॥ ७८ ॥
 ये च केषन राजान पृथिव्या धीदृमागता । वैकर्त्तनं हत दृष्ट्वा
 कान्यमाद्यन्त सप्लय ॥ ७९ ॥ द्रोणे तु निहते वीरे रथव्याघ्रे
 नरर्षभे । के वा मुखमनोकामामासन् सप्लय भागध ॥ ८० ॥
 मद्रराज कथ शल्यो नियुक्तो रथिना वर । वैकर्त्तनस्य चारथेऽ
 तन्ममाद्यन्तु सप्लय ॥ ८१ ॥ कैरिचन् दक्षिण चक्र सूतपुत्रस्य
 युध्यत । वाम चक्रं ररक्षुर्वा के वा वीरस्य पृष्ठत ॥ ८२ ॥ के
 कर्णे न जह्नु शूरा के चद्रा प्रादुर्गस्तत । कथञ्च च सनेतानां
 हत कर्णो महारथ ॥ ८३ ॥ पाण्डवाश्च कथ शूरा प्रवृत्तोऽनु-
 मंदारथा । राजन्त भरवर्षान्ति वारिधारा इवाम्बुदा ॥ ८४ ॥
 च च सर्पमुखो दिव्यो महैपुप्रवरस्तदा । व्यर्थं कथ समभवत्त-
 न्ममाद्यन्तु सप्लय ॥ ८५ ॥ मामकस्यास्य सैन्यस्य इतोत्साहस्य
 सप्लय । अत्रपि न पश्यामि कङ्कटे गृहिते सति ॥ ८६ ॥ तौ हि
 वीरो महैष्वाभो मर्त्ये व्यक्तभोवितौ । भोषद्रोणो हतो श्रुत्वा
 को व्यर्थो भोवितेन मे ॥ ८७ ॥ पुन पुनर्न पश्यामि हतं कर्णञ्च
 पापुड्यै । यस्य दाहोर्वैल तुल्यं कुञ्जराणा शतं शतम् ॥ ८८ ॥
 द्रोणे हते च यदृप्त नौरबाणा परै सह । अश्रुते नरवीराणा
 तन्ममाद्यन्तु सप्लय ॥ ८९ ॥ यथा कर्णेन कोऽपि नष्ट दृष्टमयो-
 लयम् । यथा च दिपता हन्ता रथे शान्तशृङ्गप्रताम् ॥ ९० ॥
 इति कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रानुतापे नरमोऽध्याय ॥ ९ ॥

सञ्जय उवाच । इते द्रोणे महेष्वासि तस्मिन्नहनि भारत ।
 इते च मोघमष्टले द्रोणपुत्रे महारथे ॥ १ ॥ द्रुतमाणे महाराज
 कौरवाणा बलाश्रिते । व्यूह पार्थः स्वकं सैन्यमतिष्ठद्गदाभिः सह
 ॥ २ ॥ तनवस्थितमाज्ञाय पुत्रस्ते भरतर्षभ । विदुतं स्वयलं
 दृष्ट्वा पीरुपेण न्यवारथत् ॥ ३ ॥ समनीकमवस्थाप्य बाहुवीर्यैः
 सुपाश्रितः । गुह्या च सुधिरं काखं पाण्डवैः सह भारत ॥ ४ ॥
 लव्यलक्ष्यैः परे ह्यष्टैव्याचच्छुद्धिरं तदा । सन्ध्याकालं चनाः
 चाय प्रत्याहारमकारचत् ॥ ५ ॥ कृत्वावहारं सैन्यानां प्राविश्य
 धिविरं स्वकम् । कुरवः स्वहितं मग्नं नन्वयाश्चक्रिरे निधः ॥ ६ ॥
 पर्यङ्केषु पराङ्गेषु सदग्रांस्तरणवत्स च । वराचनेषूपविष्टाः
 सखयथास्त्रिभामराः ॥ ७ ॥ ततो दुर्योधनो राजा साम्ना परमः
 बलान् । तानामाष्य महेष्वासान् प्राप्तकालमनापत ॥ ८ ॥
 दुर्योधन उवाच । मतं मतिमता श्रेष्ठाः सर्वे प्रभूत ना
 श्रुम् । एवं गते तु किं कार्यं किञ्चकार्यतरं नृपाः ॥ ९ ॥
 सञ्जय उवाच । एवमुक्ते नरेन्द्रेण नरासिंहाः श्रुयुत्सवः ।
 चक्रुर्नानाविधाश्रेष्ठाः सिंहासनगतास्तदा ॥ १० ॥ तेषां निशम्ये-
 हितानि गुह्ये प्राणान् जुह्वयताम् । समुदीच्य मुखं राज्ञो
 बालाकंसमवर्षसम् ॥ ११ ॥ आचार्यपुत्रो मेधावी वाक्यज्ञो वाक्य-
 नाटके । राजी योगस्तथा टाप्स्यं नयसेत्यर्थसाधकाः । उपावाः
 पृच्छतैः प्रोक्तास्ते तु दैवमुपाश्रिता ॥ १२ ॥ लोकाप्रवोरा चेऽस्माकं
 दिवकल्पामहारथा । नीतिमन्तस्तथा युक्ता दृष्ट्वा रक्ताय ते
 हताः ॥ १३ ॥ न त्वेव कार्यं नैराश्रममूर्खभिर्विजयं प्रति । सुनीते-
 रिषु सर्वाथैर्देवमप्यनुलोम्यते ॥ १४ ॥ ते वयं प्रवरं नृणां सर्वैः
 गुणगणैर्द्युतम् । कथंमेवाभिप्रेक्ष्यामः सैन्यापत्नेन भारत ॥ १५ ॥
 कथं मेतापतिं कृत्वा प्रमथिष्यामहे रिपून् । एषो ह्यतिबलः शूरः
 कृतास्त्रो गुह्यदुर्मदः । वैवस्वत इवाचष्टः प्रहृष्टो जेतुं रणे रिपून्

॥ १६ ॥ एतद्वाचार्थ्यतनवात् श्रुत्वा राजंस्तवंतिष्ठः । आंघ्रात्
महतींशुके कर्णो प्रति य वै तदा ॥ १७ ॥ हते भीष्मे च द्रोणे च
कर्णो जेषति पाण्डवान् । तानाया हृदये कृत्वा समाश्रास्य च
भारत ॥ १८ ॥ 'ततो दुर्योधनः प्रीतः प्रियं श्रुत्वास्य तद्वचः ।
प्रीतिवत्कारसंयुक्तं तथ्यभात्महितं शुभम् ॥ १९ ॥ स्वं मनः समव-
स्थाप्य बाहुवीर्यमुपाच्यतः । दुर्योधनो महाराज राधेयमितः
भग्नवीत् ॥ २० ॥ कस्य जानामि ते वीर्यं सोऽहृदश्च परं मयि ।
तथ्यपि सा महाबाहो प्रवक्ष्यामि हितं वचः ॥ २१ ॥ श्रुत्वा
अथैष्टश्च कुरु वीर यत्तद रोचते । भवान् प्राञ्चतमो नित्यं मम
चैव परा गातः ॥ २२ ॥ मोक्षद्रोणावतिरथौ हतौ सेनापतौ
मम । सेनापतिमवानस्तु ताभ्यां द्विष्यवत्तरः ॥ २३ ॥ तुष्टो
हि तौ महेष्वाधो चापेशो च धनश्लथे । मानिधौ च मया वीरौ
रोच्येय वचनात्तव ॥ २४ ॥ पितामहत्वं संप्रेत्य पाण्डुपुत्रा महा-
रण्ये । रक्षितास्तात भीष्मेण दिवसानि द्मैव च ॥ २५ ॥
अस्त्रप्रस्थे च भवति हतौ भीष्मः प्रतापवान् । शिखण्डिनं पुर-
स्कृत्य फाल्गुनं न महाहवे ॥ २६ ॥ हतौ तस्मिन् महेष्वाधे पर-
तस्त्वगतं तदा । तयोक्ते पुरुषव्याघ्र द्रोणो आसीत् पुरघरः
॥ २७ ॥ तेनापि रक्षिताः पादाः शिखण्डादिति मे मतिः ।
य चापि निहतो तुष्टो हृदयुग्मेन पटारम् ॥ २८ ॥ निहतभ्यां
प्रधानाभ्यां ताभ्याममिनाबिह्वलम् । अतुषमं समरे योधं नाम्यं
वञ्चामि विश्वयम् ॥ २९ ॥ भवानिवाद्य ना मर्ता विजयाय न
संघतः । पूर्वं मध्ये च पराश तथैव विहितं हिनम् ॥ ३० ॥ यं
भवान् यथैवत् यद्वापि धरमुदाहृतमर्हति । अर्हसिपव सेनापते
व्रतमात्मानमात्मना ॥ ३१ ॥ इत्यतः प्रयात्तदा हृष्टः सेनापौ
अभ्युदय ॥ तदा मया निमा सेना याधेराशुर्वै विमर्षुंथे । अदि
अहृदयान् यथां भरेत्सा दानवाणि ॥ ३२ ॥ अत्र, अत्रं रणे

दृष्ट्वा पाण्डवास्त्वां महारेया । द्रविष्यन्ति सपाञ्चाला विष्णुं
दृष्ट्वेव दानवा । तन्माख्यं पुरुषव्याघ्र प्रकथेता महाचमूम् ॥ ३३ ॥
भवत्यवस्थिते यत्ते पाण्डवा मन्दचेतस । द्रविष्यन्ति सप्तमात्या
पाञ्चाला सञ्जयाय ह ॥ ३४ ॥ यथा ह्यभ्युदित सूर्य्य प्रतपन्
स्वेन तीजसा । व्यपोहति तमस्तोत्रं तथा शत्रून् प्रतापय ॥ ५ ॥

। सञ्जय उवाच । आशा बलवती राजन् पुत्रस्य तव साऽभवत् ।
हृते भीमे च द्रोणे च कर्णे जेष्यति पाण्डवान् ॥ ३६ ॥ तामार्शा
हृदये कृत्वा कर्णमेवं तदाब्रवीत् । सूतपुत्र न ते पार्थ स्थित्वाद्ये
शुश्रुयुत्सति ॥ ३७ ॥

कर्ण उवाच । उक्तमेतन्मया पूर्वं गान्धारे तव सन्निधौ ।
जेष्यामि पाण्डवान् सर्वान् सपुत्रान् सजनाईनान् ॥ ३८ ॥ सेना
पतिर्भविष्यामि तवाह नात्र समय । स्थिरो भव महाराज जितान्
विद्धि च पाण्डवान् ॥ ३९ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा महाराज ततो दुर्योधनेन नृप ।
उत्तस्थौ राजभि साईं देवैरिव शतक्रतु । सेनापत्येन सतकर्तुं
कर्णं स्कन्दमिवामरा ॥ ४० ॥ ततोऽभिपिपिबु कर्णं विधि
दृष्टेन कर्मणा । दुर्योधनमुखा राजन् राजानो विजयैषिया
॥ ४१ ॥ शतकुशमथै कुम्भैर्मन्त्रैश्चैवानुमन्त्रितै । तोयपूर्णै-
र्विपाणैश्च द्विपखड्गमहपंभै ॥ ४२ ॥ मणिसुक्तायुतैश्चान्यै पुण्य-
गन्धैस्तथोपभै । शौडुस्वरे सुखासीनमासने शौमसहृते ॥ ४३ ॥
शास्त्रदृष्टेन विधिना सग्नारैश्च समभूतै । ब्राह्मणा क्षत्रिया
वैश्यास्तथा शूद्राश्च सम्मता । तुष्टुबुक्त महात्मानमभिपिक्त वरा
सने ॥ ४४ ॥ ततोऽभिपिक्तो राजेन्द्र निष्कैर्गीभिर्धनेन च । पाचया-
मास विप्राग्रान् राधेय परवीरहा ॥ ४५ ॥ जय पार्थान् समो
विन्दान् सानुगांस्तान्महाहवे । इति ते वन्दिन प्राङ्गर्हिजाय
पुरुषपंभ ॥ ४६ ॥ जहि पार्थान् सपाञ्चालान् राधेय विजयाय

न । उद्यन्निव सदा भानुस्तमासुप्रगैर्गभस्तिभि ॥ ४७ ॥ न ह्यलं
 लोहिसृष्टाना मराणा वै सकेभवा । कृतज्ञा सूर्यरश्मीना च्वलता
 मिव दर्शने ॥ ४८ ॥ न च पार्था सपाञ्चाला स्यातुं यत्तास्तवा
 श्रत । आत्तशस्त्रस्य समरे महेन्द्रस्यैव दानवा ॥ ४९ ॥ अभि
 पिक्तास्तु राधेय प्रभया शोऽमितप्रभ । अत्यरिच्यत रूपेण दिवा
 कर इवापर ॥ ५० ॥ सैन्यापत्ये तु राधेयमभिपिच्य सुतस्त्वव ।
 अमन्यत तदात्मान कृतायं कालचीदित ॥ ५१ ॥ कर्णाऽपि राजन्
 संप्राप्य सैन्यापत्यमरिन्दम । धीगमाज्ञापयामास सूर्यस्योदयनं
 प्रति ॥ ५२ ॥ तव पुत्रैर्घृतं कर्षं शुशुभे तत्र भारतु । देवैरिव
 यथा स्कन्द सग्रामे तारकामथे ॥ ५३ ॥

इति कर्षपर्वणि कर्णाभिपिके दशमोऽध्याय ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सैन्यापत्यन्तु संप्राप्य कर्णा वैकर्त्तनस्तदा ।
 तथोक्तय स्वय राज्ञा स्निग्ध भ्रातृसम वच ॥ १ ॥ धीगमाज्ञाप्य
 सेनानामादित्यभ्युदिते तदा । अकरोत् कि महाप्राज्ञस्तन्मभाचक्षु
 सध्वज ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । कर्णस्य मतमाज्ञाय पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
 धीगमाज्ञापयामासुर्नन्दितूर्य्यपुर सरम् ॥ ३ ॥ महत्यपररात्रे च
 तव सैन्यस्य पार्थिव । धीग धीगिति सहसा प्रादुरासीन्महास्वन
 ॥ ४ ॥ कल्पप्रता नागमुखग्राना रथाशञ्च वरुचिनाम् । सन्नद्धता
 पदातीना वाजिनाञ्च विशाभ्यते ॥ ५ ॥ क्रोशताञ्चापि धीधाना
 लरिताना परस्परम् । बभूव तुमुल शब्दो दिवस्पृक् समदास्तत
 ॥ ६ ॥ तत प्रथितपताकेन वलाकावर्षावाजिना । हेमपृष्ठेन धनुषा
 नागकक्षेण केतुना ॥ ७ ॥ तूष्णीरभवपूर्णं साङ्गदेन वरुचिना ।
 शतघ्नीकिङ्किणीशक्तिशूलतोमरधारिणा ॥ ८ ॥ कार्मुकीरुपपन्नेन

विमलादित्यवर्चसा । रथेनातिपताकेन सूतपुत्रोऽभ्यदृश्यत ॥ ८ ॥
 ध्यापयन् वारिजं राजन् हेमजालविभूषितम् । विधुन्वानो मह-
 चापं कार्तस्वरविभूषितम् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा कर्णं महेश्वासं रथस्थं
 रथिनां वरम् । भानुमन्तमिवोद्यन्तं तमोघ्नन्तं दुरासदम् ॥ ११ ॥
 न भीषन्व्यसनं केचिन्नापि द्रोणस्य मारिष । नान्येषां पुरुषव्याघ्र
 नेनिरे तत्र कौरवाः ॥ १२ ॥ ततस्तु वरयन् धीधान् शङ्खमब्देन
 मारिष । कर्णा निष्कर्षयामास कौरवाणां महहलम् ॥ १३ ॥
 व्यूहं व्यूहं महेश्वासी मकरं शत्रुतापनः । प्रत्युद्ययौ तदा कर्णः
 पाण्डवान् विजिगीषया ॥ १४ ॥ मकरस्य तु तुल्ये वै कर्णा राजन्
 व्यवस्थितः । नेत्राभ्यां शकुनिः शूर उलूकश्च महारथः ॥ १५ ॥
 द्रोणपुत्रस्तु शिरसि श्रीवायां सर्वसीदराः । मध्ये दुर्योधनो राजा
 बलेन महतावृतः ॥ १६ ॥ वामे पादे तु राजेन्द्र कृतवर्मा व्यव-
 स्थितः । नारायणबलैर्युक्तो गोपालैर्युद्धदुर्मदैः ॥ १७ ॥ पादे
 तु दक्षिणे राजन् गौतमः सत्यविक्रमः । त्रिगर्तेश महेश्वासे-
 र्दक्षिणात्यैश्च संवृतः ॥ १८ ॥ अनुपादस्तु धी वामस्तत्र शब्दो
 व्यवस्थितः । महत्या सेनया शार्ङ्गं मद्भ्रदेशसमुत्थया ॥ १९ ॥
 दक्षिणे तु महाराज सुप्रियं सत्यसङ्करं । वृते रथसहस्रेण
 दन्तिनाञ्च त्रिभिः शतैः ॥ २० ॥ पुच्छेऽप्यास्तां महावीर्य्यैः भातरी
 पार्थिवौ तदा । चित्रश्च चित्रसेनश्च महत्या सेनया वृते ॥ २१ ॥
 तथा प्रयाति राजेन्द्र कर्णं नरवरोत्तमे । धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य धर्म-
 राजोऽग्रवीरिदम् ॥ २२ ॥ पश्य पार्थ यथा सेना धार्तराष्ट्रीश्च
 वीरतमा क्षेपा धार्तराष्ट्री महाचमू । फल्गुशेपा महापाहो
 तृणैस्तुल्या मंता मम । एको ह्यत्र महेश्वासः सूतपुत्रो विराजते
 ॥ २४ ॥ सदेवापुरगन्धर्वैः सकिन्नरमहोरगैः । चराचरैस्त्रिभि-
 र्लोकैर्योऽजयो रथिनां वरः ॥ २५ ॥ तं हत्वाद्य महापाहो विजय-

स्तव फाल्गुन । उद्धृतय भवेच्छूलो मम दादश्वार्पिक । एवं
 शाला महावाहो ब्यूहं ब्यूह यथेच्छसि ॥ २६ ॥ भातुरेतद्वच-
 शुत्वा पाण्डव श्वेतवाहन । शर्वचन्द्रेण व्यूहेन प्रत्यब्यूहत ता-
 द्धमूम् ॥ २७ ॥ वामपार्श्वे तु तस्याथ-भौमसेना व्यवस्थित ।
 दक्षिणे च महेश्वासो धृष्टद्युम्नो व्यवस्थित ॥ २८ ॥ मध्ये ब्यूहस्य
 राजा तु पाण्डवस्य धनञ्जय । नकुल सहदेवस्य धर्मराजस्य पृष्ठत-
 ॥ २९ ॥ चक्ररक्षी तु पाञ्चाल्यो शुभामन्युत्तमौजसो । नार्जुनं जहत्तु
 युद्धे पाण्डमानौ किरीटिना ॥ ३० ॥ शेषा नृपतयो वीरा स्थिता
 व्यूहस्य दंभिता । यथाभागं यथोत्साहं यथायत्नञ्च भारत ॥ ३१ ॥
 एवमेतन्महाब्यूहं ब्यूह्य भारत पाण्डवा । तावकाश्च महेश्वासो
 युष्ठायेव मनो इधु ॥ ३२ ॥ दृष्ट्वा ब्यूहा तवः चमूं स्तुतपुत्रेण
 संयुगी । निहतान् पाण्डवान् मेने धार्तराष्ट्रः स्वान्वव ॥ ३३ ॥
 तथैव पाण्डवीं सेना ब्यूहा दृष्ट्वा युधिष्ठिर । धार्तराष्ट्रान् हतान्
 मेने, सकर्षान् वै जनाधिप ॥ ३४ ॥ तत शङ्काश्च भेर्येय पणवा
 नकदुन्दुभी । डिण्डिमाथात्पहन्यन्त भर्भराय समन्तत ॥ ३५ ॥
 सेनयोर्भयो राजान् प्रावाद्यन्त महास्वना । सिंहनादश्च संजघ्ने
 शूराणा जयगद्दिनाम् ॥ ३६ ॥ हयहेपितशब्दाश्च वारणानाञ्च
 वृंहताम् । रथनेमिस्त्रनाथोग्रा सर्वभूर्बुद्धिनाधिप ॥ ३७ ॥ न
 द्रोणव्यसनं कश्चिज्जानीते तत्र भारत । दृष्ट्वा कर्षं महेश्वासं मुखे
 व्यूहस्य दम्भितम् ॥ ३८ ॥ उभे सैन्ये महाराज प्रहृष्टनरसंकुले ।
 योद्वा कामे स्थिते राजान् हन्तुमन्योऽन्यमञ्जसा ॥ ३९ ॥ तत्र यत्तौ
 सुसंरक्षौ दृष्ट्वान्योन्यं व्यवस्थितौ । अनीकमध्ये राजेन्द्र चिरतु कर्षं
 पाण्डवौ ॥ ४० ॥ नृत्यमेव च ते सेने स्मेयाता परस्परम् । तेषा पक्षौ
 प्रपक्षैश्च निर्जग्मस्ते युयुतसव ॥ ४१ ॥ तत प्रवहते युद्धं नरवारण्य
 वाजिनाम् । रथानाञ्च महाराज अन्योऽन्यमभिनिघ्नताम् ॥ ४२ ॥

इति कर्षपर्वणि युद्धारण्ये एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

सञ्जय उवाच । ते सिनेऽन्योऽन्यमासाद्य-प्रहृष्टाश्चनरदिपे ।
 वृहत्वी संप्रजङ्घते दिवासरसमप्रभे ॥ १ ॥ - ततो नररयाश्चेभाः
 पत्तयशोप्रविक्रमाः । संप्रहारान् भृशश्चक्रुर्देहपापप्रणाशनान् ॥ २ ॥
 पूर्वचन्द्रार्कपद्मानां कान्तिभिर्गन्धतः समैः । - उत्तमाङ्गैर्नृसिंहानां
 नृसिंहास्तस्तस्मद्दीप्ताम् ॥ ३ ॥ अर्धचन्द्रैस्तरुणा मल्लैः चुरप्रैरसि-
 पट्टिभैः । परश्वधैथाप्यकन्तन्त्तमाङ्गानि गुह्यताम् ॥ ४ ॥ व्याय-
 तयितवाङ्गनां व्यायतायतवाङ्गभिः । वाहवः पातिता रेणुर्धरण्यां
 चायुधाङ्गदाः ॥ ५ ॥ तैः स्फुरद्भिर्महौ भाति रक्ताङ्गुलितलै-
 स्तथा । गुरुङ्गप्रहृतैश्चैः पञ्चास्यैस्वरगीरिव ॥ ६ ॥ हिरदस्यन्द-
 नाश्चेभ्यः पेतुर्वीरा द्विपहताः । विमानेभ्यो यथा क्षीणे पुण्य
 स्वर्गसदस्तथा ॥ ७ ॥ - गदाभिरन्ये सुवीभिः परिवैर्भुपलैरपि ।
 मैथिंताः शतशः पेतुर्वीरा वीरतरै रणे ॥ ८ ॥ रथा रथैर्विम-
 धिता मत्ता मत्तैर्द्विपैर्दिपाः । सादिनः सादिभिर्यैव तस्मिन् परम-
 संकुले ॥ ९ ॥ - रथैर्नरा रथा नारीरश्वारोहाश्च पत्तिभिः ।
 शश्वारोहैः पदाताश्च निहता युधि शेरते ॥ १० ॥ रथाश्चपत्तयो
 नागे रथाश्चेभाश्च पत्तिभिः । - रथपत्तिद्विपांश्चाश्वै रथैश्चापि नर-
 दिपाः ॥ ११ ॥ - रथाश्चेभनराणान्तु नरांश्चेभरथैः कृतम् । पाणि-
 पादैश्च शस्त्रैश्च रथैश्च कर्दनं महत् ॥ १२ ॥ तथा तस्मिन् बले
 शूरैर्विध्यमाने हतेऽपि च । अस्मानभ्याययुः पार्या वृकोदरपुरो-
 गमाः ॥ १३ ॥ - घृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रमद्रेकाः ।
 सात्यकिश्चेकितानय द्राविडैः सैनिकैः सह ॥ १४ ॥ वृता व्यूहैर्न
 महता पाण्डुराक्षीलाः शकेरलाः । व्यूहोरक्ता दीर्घशुजाः प्रांशवः
 पृथुलोचनाः ॥ १५ ॥ आपीडिनो रत्नादन्ता मत्तमातङ्गविक्रमाः ।
 नानाविरागवसना गन्धधूर्णावभूर्णिताः ॥ १६ ॥ बहास्यः पाश-
 हस्ता वारणप्रतिवोरणा । समानमव्यवो राजर्न नात्यजन्त पर-
 स्परम् ॥ १७ ॥ कलापिनश्चापहस्ता दीर्घकेशाः प्रियस्वदाः ।

पत्तयः सात्यकेरन्ध्रा घोररूपंपराक्रमाः ॥ १८ ॥ अथापरे पुनः
 शूराथे दिपाञ्जलकीकयाः । कारुषाः कोमलाः काञ्चरा मागधाः
 शामिदुद्रुवुः ॥ १९ ॥ तेषां रथाश्वनागाद्य प्रवराद्योग्रपत्तयः ।
 नानावाद्यैर्वैद्यैश्च नृत्यन्ति च हसन्ति च ॥ २० ॥ तस्यै सैन्यस्य
 महतो महामात्रैर्वैर्हतः । मध्ये तुकोदरोऽभ्यायाच्चदीयान्नाग-
 धूर्गतः ॥ २१ ॥ स नागप्रवरोऽत्युग्रो विधिवत्कल्पितो वभौ ।
 उदयाग्राद्रिभवनं यथाभ्युदितभास्करम् ॥ २२ ॥ तस्यायसं वर्म-
 वरं वरंस्त्रविभूषितम् । तीराव्याप्तस्य नभसः शारदस्य समन्वितम्
 ॥ २३ ॥ स तोमरव्यग्रकरश्चासुमौलिः स्वर्णहृतः । शरन्मध्य-
 न्दिनाकामिस्तेजसा व्यद्वेष्टिद्रुपुनः ॥ २४ ॥ तं दृष्ट्वा हिरदं दूरात्
 क्षेमघूर्त्तिर्द्विपस्थितः । शोभयन्नभिदुद्रोव प्रमनाः प्रमनस्तरम् ॥ २५ ॥
 तयोः समभवद्युद्धं दिपयोर्ग्ररूपयोः । यदृच्छ्या दुमवतोर्महा-
 पर्वतधीरिव ॥ २६ ॥ संसक्तनागौ तौ वीरौ तीमरैरितरेतरम् ।
 बलवतः सुथैरश्वप्राभैर्मिच्छान्योऽन्यं विनेदतु ॥ २७ ॥ अपस्त्य
 तु नागाभ्यां मण्डलानि विचेरतुः । प्रसृष्ट चोभौ धनुषी जघतुर्वै-
 परस्परम् ॥ २८ ॥ क्षुब्धितास्कोटितरवैर्वाणमद्भैश्च सर्वतः । तौ
 जनो हर्षयन्तौ च सिंहनदं प्रचक्रतुः ॥ २९ ॥ समुद्यतकराभ्यां तौ
 दिपाभ्यां कृतिनावुभौ । वाताहूतपताकाभ्यां युयुधाते महाबलीः
 ॥ ३० ॥ तावन्त्योऽन्यस्य धनुषी क्षिप्त्वा न्योऽन्यं विनेदतुः । अन्ति-
 तोमरवर्षेण प्राहृणोषाविवाभ्युभिः ॥ ३१ ॥ क्षेमघूर्त्तिस्तदा भीमं
 तोमरेण स्वतान्तरेः । निर्विभेदातिवेगेन यद् मिथ्यायपरैर्नन्दन्
 ॥ ३२ ॥ स भीमसेनः शुशुभे तोमरैरङ्गनाचितैः । प्रोषदीप्तवपु-
 र्मधैः सप्तसप्तिरिवांशुमान् ॥ ३३ ॥ ततोऽभास्करवर्षाभमञ्जोगति-
 मयस्यम् । ससर्ज तोमरं भीमः प्रत्यमित्राय यत्नवान् ॥ ३४ ॥
 ततः कुलूताधिपतियापमायम्य-सायकैः । दशमिस्तोमरं क्षिप्त्वा
 पष्ट्या विव्याध पाण्डवम् ॥ ३५ ॥ अथ कार्मुकमादाय भीमो

जलदनिखनम् । रिपौरभ्यर्द्धयन्नागसुन्ददन् पाण्डव शरै ॥ ३६ ॥
 स शरैरर्द्धितो नागो भीमसेनेन संयुगे । गृह्यमाणोऽपि नातिष्ठ-
 दानोद्धूत इवाम्बुद ॥ ३७ ॥ - तमभ्यधावहिरदं भीमो भीमस्य
 नागराट् । महावातेरितं मेघं वातोद्धूत इवाम्बुद ॥ ३८ ॥ सं
 निवर्त्तयत्प्रतापेनो नागं क्षेमधूर्तिं प्रतापवान् । विव्याधाभिद्रुतं वाणै
 भीमसेनस्य कुञ्जरम् ॥ ३९ ॥ तत साधुविसृष्टेन चुरेणानत-
 पर्वणा । छित्त्वा शरासनं शयोर्नागमामित्रमार्द्धयत् ॥ ४० ॥
 तत क्रुद्धो रणे भीमं क्षेमधूर्तिं पराभिनत । जघान चास्य हिरदं
 नाराचै सर्वमुन्मत्सु । स पपात महानागो भीमसेनस्य भारत
 ॥ ४१ ॥ पुरा नागस्य पतनादवद्भुत्य स्थितो महीम् । तस्य
 भीमोऽपि हिरदं गदया समप्राथयत् ॥ ४२ ॥ तस्मात् प्रमथिता-
 न्नागात् क्षेमधूर्तिमवद्भुतम् । उच्यताशुधमायान्तं गदयाहन् वृको
 दर ॥ ४३ ॥ स पपात हत सासिर्व्यसुस्तमभितो द्विपम् । वच
 प्रभङ्गमचलं सिंहेो वञ्चहतो यथा ॥ ४४ ॥ तं हतं नृपतिं दृष्ट्वा
 कुलूताना यमस्करम् । प्राद्रवद्ग्रथिता सेना त्वदीयाभरतर्षभ ॥ ४५ ॥

इति कर्णपर्वणि क्षेमधूर्तिवधे द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

सञ्जय उवाच । तत कर्णो महेष्वास पाण्डवानामनीकिनीम् ।
 जघान समरे शूर शरै सन्नतपर्वभि ॥ १ ॥ तथैव पाण्डवा राजं
 स्तव पुत्रस्य वाञ्छिनीम् । कर्णस्य प्रसुखे क्रुद्धा निजघ्नस्ते महा-
 रथा ॥ २ ॥ कर्णोऽपि राजन् समरे व्यहनत् पाण्डवो चमूम् ।
 नाराचैरर्करथप्रामै कर्मारपरिमार्जितै ॥ ३ ॥ तत्रा भारत
 कर्णेन नाराचैस्ताडिता गजा । नेदु सेदुय मन्नुथ वभ्रमुय दिशो
 द्य ॥ ४ ॥ वधमाने बले तस्मिन् सूतपुत्रेण मारिष । गङ्गुलो
 ऽभ्यद्रवत्तूष्णं सूतपुत्रं महारथम् ॥ ५ ॥ भीमसेनस्तथा द्रोणिं

कुर्वाणः कर्म दुष्करम् । विन्दानुविन्दौ कैकेयौ सात्यकिः सम-
 वारयत् ॥ ६ ॥ श्रुतकर्माणमायांस्तं चित्रसेना महीपतिः । प्रति-
 विश्वास्तथा चित्रं चित्रकेतनकार्मुकम् ॥ ७ ॥ दुष्योधनस्तु राजानं
 धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । संशप्तकगणान् क्रुद्धानांभ्यधावहनञ्जयः ॥ ८ ॥
 घृष्टदुम्नः कृपं प्रायात् तस्मिन् वीरवरक्षये । शिखण्डी कृतवर्माणं
 समासादयदच्युतः ॥ ९ ॥ श्रुतकीर्तिस्तथा शैल्यं माद्रीपुत्रः सुतं
 तव । दुःशासनं महारोज सहदेवं प्रतापवान् ॥ १० ॥ कैकेयौ
 सात्यकिं युद्धे शरवर्षणं भासता । सात्यकिः कैकेयौ चापि ह्यद-
 यामास भारत ॥ ११ ॥ ताविनं भ्रातरौ वीरौ जघ्नतुङ्गं देव शंभुम् ।
 विषाणाभ्यां यथा नागौ प्रतिनागं महारणे ॥ १२ ॥ शरसंभिन्नं
 मर्माणौ तावुभौ भ्रातरौ रणे । सात्यकिं सत्यकर्माणं राजन्
 विभिदतुः शरैः ॥ १३ ॥ तौ सात्यकिर्महाराजं प्रहसन्ः सर्वतो
 दिग्घ्नः । ह्यदयन् शरवर्षणं वारयामास भारतं ॥ १४ ॥ वार्य-
 माणौ ततस्त्वौ हि शैनेयशरवृष्टिभिः । शैनेयस्य रथे तूष्णं ह्यद-
 यामासतुः शरैः ॥ १५ ॥ तेयोस्तु धनुषी चित्रे ह्यिच्छ्वा शौरि-
 र्महायथाः । अथ तौ सायकस्त्रीक्ष्यै वारयामासुः संयुगे ॥ १६ ॥
 अथान्ये धनुषी चित्रे प्रशङ्ख च महारथरान् । सात्यकिं ह्यदयन्तौ
 तौ चैरतुर्लघुं सुष्ठु च ॥ १७ ॥ ताभ्यां सुक्ता महावाणाः कष्ट-
 वर्हिणवासेसः । द्योतयन्तौ दिग्घ्नैः सर्वाः संपेतुः स्वर्णभूषणाः
 ॥ १८ ॥ वाणान्विकारमभवत् तयो राजन्महाशुभे । अन्योन्यस्य
 धनुष्यैव विच्छिन्दुस्ते महारथा ॥ १९ ॥ ततः क्रुद्धो महाराजं
 श्लाघतो युद्धदुर्मदः । धनुरन्यत् समादाय सव्ये कृत्वा च संयुगे ।
 घुरप्रेण सतीक्ष्णैः अनुविन्दशिरोऽहरत् ॥ २० ॥ अपतत्तच्छिरो
 राजन् कृण्वलोपचितः महत् । अम्बरस्य शिरो यदन्निहतस्य
 महारणे ॥ शोचयन् कैकयान् सर्वान् जंगामांशु वसुन्धराम् ॥ २१ ॥
 तं दृष्ट्वा निहतं शूरं भ्राता तस्य महारथः । सञ्जमन्यदनु कृत्वा ।

शैनेयं पर्यवारयन् ॥ २२ ॥ संपद्य सात्यकिं विहा स्वर्णपुङ्गैः
 शिलाशितैः । ननाद् बलवन्नादं तिष्ठ तिष्ठेति चाद्रवीत् ॥ २३ ॥
 सात्यकिञ्च, ततस्तूष्णं कीकेयानां महारथः । शरैरनेकसाहस्रै-
 वाहोःरसि चार्पयत् ॥ २४ ॥ स शरैः क्षतसर्वाङ्गः सात्यकिः
 सत्यविक्रमः । रराज समरे राजन् सपुष्य इव किंशुकः ॥ २५ ॥
 सात्यकि समरे विद्धः कीकेयेन । महात्मना । कीकेयं पञ्चविंशत्या
 विव्याध प्रहसन्निव ॥ २६ ॥ तावन्योऽन्यस्य समरे सञ्छिद्य धनुषी
 शुभे । हला च सारथिं तूष्णं हयांस रथिनां वरी । विरथा-
 वसिष्ठुद्वाय सुमाजम्मतुराहवे ॥ २७ ॥ शतचन्द्रचिते गृह्य चर्मणी
 सुशुनौ तथा । व्यरोचितां महारङ्गे निस्त्रिंशवरधारिणौ । यथा
 देवासुरे युद्धे जम्भशक्री महाबली ॥ २८ ॥ मण्डलानि ततस्तौ
 तु विचरन्तौ महारणे । शन्योऽन्यममितस्तूष्णं समाजम्मतुराहवे ।
 शन्योऽन्यस्य वधे चैव चक्रतुर्यद्गमुत्तमम् ॥ २९ ॥ कीकेयस्य हिधा
 चर्म ततश्चिच्छेद सात्त्वतः । सात्यकेस्तु तथैवासी चर्म चिच्छेद
 पार्थिवः ॥ ३० ॥ चर्म छित्त्वा तु कीकेयस्तारागणशतैर्द्वैतम् ।
 शचार मण्डलान्येव गतप्रत्यागतान्यपि ॥ ३१ ॥ तं चरन्तं महा
 रङ्गे निस्त्रिंशवरधारिणम् । अपहस्तेन चिच्छेद शैनेयस्वरथा-
 न्वितः ॥ ३२ ॥ सर्वमा कीकेयो राजन् हिधा छिनो महारणे ।
 निपपात महेष्वासी वज्राहत इवाचलः ॥ ३३ ॥ तं निहत्य, रणे
 शूरः शैनेयो रथसत्तमः । युधामन्युरयं तूष्णमारुरोह परन्तपः
 ॥ ३४ ॥ ततोऽन्यं रथमास्थाय, विधिवत् कल्पितं पुन । कीके-
 यानां महत् सैन्यं व्यधमत्, सात्यकिः शरैः ॥ ३५ ॥ सा बध्यमाना
 समरे कीकेयानां महाचमूः । तमुत्सृज्य रणे शत्रुं प्रदुद्राव
 दिशो ह्य ॥ ३६ ॥ ।
 इति कर्णपर्वणि विन्दानुविन्दबधे शयीदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

सञ्जय उवाच । श्रुतकर्मा ततो राज्ञश्चित्रसेनं महीपतिम् ।
 आज्ञे समरे क्रुद्ध पञ्चाशद्भिः शिलीमुखैः ॥ १ ॥ अभिसारस्तु
 तं राजन्प्रथमिर्नृतपर्वभिः । श्रुतकर्माणामाहृत्य सूतं विव्याध पञ्चभिः
 ॥ २ ॥ श्रुतकर्मापि तं क्रुद्धश्चित्रसेनं चमूमुखे । नाराचेन सूती-
 च्छेन भर्मदेशे समार्पयत् ॥ ३ ॥ सोऽतिविदो महाराज नाराचेन
 महात्मना । मूर्च्छामभिययौ वीर कश्मलञ्च विवेश ह ॥ ४ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे चैनं श्रुतकीर्त्तिर्महायथा । नवत्या जगतीपालं
 छादयामास पत्रिभिः ॥ ५ ॥ प्रतिलभ्य तत संज्ञा चित्रसेना
 महारथ । धनुश्चिच्छेद भङ्गेन तच्च विव्याध समुभिः ॥ ६ ॥
 सोऽन्यत कार्मुकमादाय वैगघ्नं रुक्मभूषणम् । चित्ररुपधरं चक्रौ
 चित्रसेनं शरोर्मिभिः ॥ ७ ॥ स शरैश्चित्रितो राजा चित्रमाला
 धरो युवा । युवेव समरेऽपीभद्रोष्ठीमध्ये खलङ्कृत ॥ ८ ॥ श्रुत-
 कर्माणमथ वै नाराचेन स्तनान्तरे । विभेद तरसा राजंस्तिष्ठ
 तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ९ ॥ श्रुतकर्मापि समरे नाराचेन समर्पित ।
 सुयाव रुधिरं तत्र गेरिकामा इवाचल ॥ १० ॥ तत स रुधिरा-
 क्ताङ्गी रुधिरेण द्रुतच्छवि । रराज समरे वीर सपुष्य इव
 किंशुक ॥ ११ ॥ श्रुतकर्मा तदा राजन्-शत्रुणा समभिद्रुत ।
 शत्रुसंवारणं क्रुद्धो द्विधा चिच्छेद कार्मुकम् ॥ १२ ॥ अथैनं
 छिन्नधन्वानं नाराचाना शतैस्त्रिभिः । छादयन् समरे राजन्
 विव्याध च सुपत्रिभिः ॥ १३ ॥ ततोऽपरेण भङ्गेन तीक्ष्णेन
 निमित्तेन च । जहार सगिरस्त्राणं गिरस्तस्य महात्मन ॥ १४ ॥
 तच्छिरो न्यपतद्भूमौ चित्रसेनस्य दीप्तिमत् । यदृच्छ्या यथा
 चन्द्रशूरत खर्गाग्निहीतलम् ॥ १५ ॥ राजानं निहतं दृष्ट्वा ते-
 ऽभिसारन्तु मारिष । अभ्यद्रवन्त वेगेन चित्रसेनस्य सैनिका-
 ॥ १६ ॥ तत क्रुद्धो महेष्वासस्तत् सैन्यं प्राद्रवच्छरैः । अन्त
 काक्षे यथा क्रुद्ध सर्वभूतानि प्रेतराद् ॥ १७ ॥ ते वध्यमाना

समरे तव पौत्रेण धन्विता । व्यद्रवन्त दिग्भ्रूयां द्रावद्गधा इव
द्विपा ॥ १८ ॥ तांस्तु विद्रवतो दृष्ट्वा निरुत्साहान् द्विपल्लयि !
द्रावयन्निपुमिस्त्रीक्ष्णैः सुतकर्मा व्यरोचत ॥ १९ ॥ प्रतिविन्ध्र-
स्ततश्चित्रं भिक्षा पञ्चभिराशुते । सारथिञ्च त्रिभिर्विद्वा ध्वज-
मेकेषुणापि च ॥ २० ॥ तं ह्रित्वा नवभिर्मल्लैर्वाहोसरसि चार्प-
यत् । स्वर्णपुङ्खैः प्रसन्नाग्रैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ॥ २१ ॥ प्रति-
विन्ध्रो, धनुश्चित्वा तस्य भारत सायकी । पञ्चभिर्निश्चितैर्वाणै-
रथैनं सम्य जघ्नवान् ॥ २२ ॥ तत शक्तिं महाराज स्वर्णघण्टां
दुरामदाम् । प्राहिणोत्तव पौत्राय घोरोमग्निशिखामिव ॥ २३ ॥
तामापतन्तीं सृष्ट्वा महोल्काप्रतिमां तदा । त्रिधा चिच्छेद
समरे प्रतिविन्ध्रो हसन्निव ॥ २४ ॥ सा पपात त्रिधा छिन्ना
प्रतिविन्ध्रग्ररैः शितैः । युगान्ते सर्वभूतानि त्रासयन्ती यथाशनिः
॥ २५ ॥ शक्तिं तां प्रहतां दृष्ट्वा चित्रो गृह्य महागदाम् । प्रति-
विन्ध्राय चिच्छेप स्वमजालविभूषिताम् ॥ २६ ॥ सा जघान
हयांस्तस्य सारथिञ्च महारणे । रथं प्रमद्य वेगिन धरणीमन्व-
पद्यत ॥ २७ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु रथादाप्त्य भारत । शक्तिं
चिच्छेप चित्राय स्वर्णघण्टामलङ्कृताम् ॥ २८ ॥ तामापतन्तीं
जग्राह चित्रो राजा महामना । ततस्तामेव चिच्छेप प्रतिविन्ध्राय
भारत ॥ २९ ॥ समासाद्य रणे शूरं प्रतिविन्ध्रं महाप्रभा ।
निर्मिद्य दक्षिणं बाह्वं निपपात महीतले । पतिताभासयच्चैव
तं दैममग्निर्यथा ॥ ३० ॥ प्रतिविन्ध्रास्तती राजंस्तोमरं हेम-
भूषितम् । प्रेषयामास संक्रुद्धयित्तस्य बर्धकाम्यया ॥ ३१ ॥ स
तस्य वर्मावरणं भिक्षा हृद्यमेव च । जगाम धरणीं तूष्णं
महोरग इवाग्रयम् ॥ ३२ ॥ स पपात तदा राजा तोमरेण समा-
हृत । प्रसार्य विपुली बाहू पीनौ परिषसन्तिभौ ॥ ३३ ॥ चित्रं
संप्रेक्ष्य निहतं तावका रणमीमिन । अभ्यद्रवन्त वेगिन प्रति-

सञ्जय उवाच । श्रुतकर्मा ततो राजंश्चित्तसेनं महीपतिम् ।
 आज्ञे समरे क्रुद्ध पेंचाशङ्घि शिलीमुखै ॥ १ ॥ अभिसारस्तु
 तं राजन्नावभिर्नतपर्वभि । श्रुतकर्माणमाहृत्य सूतं विव्याध पञ्चभि
 ॥ २ ॥ श्रुतकर्मापि तं क्रुद्धयित्तसेनं चमूमुखे । नाराचेन सूती
 ष्णेन मर्मदेशे समार्पयत् ॥ ३ ॥ सोऽतिविद्वो महाराज नाराचेन
 महात्मना । भूर्च्छामभिययौ वीर कण्ठालक्ष विवेश ह ॥ ४ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे चैनं श्रुतकीर्त्तिर्महायथा । नवत्या जगतीपालं
 ष्टादयामास पत्रिभि ॥ ५ ॥ प्रतिलभ्य तत सञ्जा चित्तसेना
 महारथ । धनुश्चिच्छेद भङ्गेन तञ्च विव्याध सपुभि ॥ ६ ॥
 सोऽन्यत् कार्मुकमादाय वैगघ्नं रक्तभूपणम् । चित्ररूपधरं चक्र
 चित्तसेनं शरोर्मिभि ॥ ७ ॥ स शरैश्चित्त्रितो राजा चित्रमाला
 धरो युवा । युवेव समरेऽशोभहोष्ठीमध्ये स्खलङ्कृत ॥ ८ ॥ श्रुत-
 कर्माणमथ वै नाराचेन स्तनान्तरे । विभेद तरसा राजंस्तिष्ठ
 तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ९ ॥ श्रुतकर्मापि समरे नाराचेन समर्पित ।
 सुथाव रुधिरं तत्र गैरिकाश इवाचक्ष ॥ १० ॥ तत स रुधिरा-
 क्ताङ्गी रुधिरेण वृतच्छवि । रराज समरे वीर सपुष्य इव
 किशुक ॥ ११ ॥ श्रुतकर्मा तदा राजन् शत्रुणा समभिद्रुत ।
 शत्रुसंवारणं क्रुद्धो द्विधा चिच्छेद कार्मुकम् ॥ १२ ॥ अयैनं
 छिन्नधन्वानं नाराचाना शतैस्त्रिभि । ष्टादयन् समरे राजन्

समरे तव पीत्रेण धन्विना । व्यद्रवन्त दिशस्तूष्णं द्वावदग्धा द्रव
 द्विपाः ॥ १८ ॥ तांस्तु विद्रवतो दृष्ट्वा निरुत्साहान् दिपञ्जये !
 द्वावयन्निष्ठुभिस्तीक्ष्णैः श्रुतकर्मा व्यरोचत ॥ १९ ॥ प्रतिविन्धप्र-
 स्ततश्चित्रं भिक्षा पञ्चभिराशुगैः । सारथिञ्च त्रिभिर्विद्वा ध्वज-
 मेकेषुणापि च ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा नवभिर्महैर्वाहोरुरसि चार्प-
 यत् । स्वर्णपुङ्खैः प्रसन्नाग्रैः कङ्कवर्हिण्यवाजितैः ॥ २१ ॥ प्रति-
 विन्धग्रीधनुस्त्रिञ्चा तस्य भारत सायकैः । पञ्चभिर्निमित्तैर्वाणै-
 रथैनं सम्प जप्तिवान् ॥ २२ ॥ ततः शक्तिं महाराज स्वर्णघण्टां
 दुरासदाम् । प्राहिणीक्षव पौत्राय घोराभग्निशिखामिव ॥ २३ ॥
 तामापतन्तीं सहसा महोल्काप्रतिमां तदा । त्रिधा विच्छेद
 समरे प्रतिविन्धग्रीधनुस्त्रिव ॥ २४ ॥ सा पपात त्रिधा छिन्ना
 प्रतिविन्धप्रथरैः शितैः । युगान्ते सर्वभूतानि त्रासयन्ती यथाशनिः
 ॥ २५ ॥ शक्तिं तां प्रहतां दृष्ट्वा चित्रो गृह्य महाराजदाम् । प्रति-
 विन्धप्राय विक्षेप स्वमजालविभूषिताम् ॥ २६ ॥ सा जघान
 हयांस्तस्य सारथिञ्च महारणे । रथं प्रमथ्य वेगीन धरणीमन्व-
 पद्यत ॥ २७ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु रथादाभूत्स्य भारत । शक्तिं

विन्ध्यं समन्ततः ॥ ३५ ॥ सृजन्ती विविधान् वाणान् शतश्रीसु
 सकिङ्किणीः । तमवच्छेदेवामासुः सूर्यमभ्रगणा इव ॥ ३६ ॥
 तान् विधम्य महावाङ्गः शरजालेन संयुगी । व्यद्रावयत्तव चमूं
 वज्रहस्त इवासुरीम् ॥ ३७ ॥ ते वध्यमानाः समरे तावकाः पाण्डव-
 नृप । विप्राकीर्ष्यन्त सहसा वातनुन्ता घना इव ॥ ३७ ॥ विप्र-
 द्रुते वले तस्मिन् वध्यमाने समन्ततः । द्रौणिरेकोऽभ्यधात्तणं
 भीमसेनं महाबलम् ॥ ३८ ॥ ततः समागमो घोरो बभूव सहस्रो
 तयोः । यथा देवासुरे युद्धे ह्यववासवधोरभूत् ॥ ३९ ॥

इति कर्णपर्वणि चित्रवधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

तम् ॥ १० ॥ तावन्वोऽन्यं शरैर्घोरैश्चाद्यानी महारथौ । रथ
 चर्धमत्तो वीरौ शुशुभाते बलोत्कटौ ॥ ११ ॥ आदित्याविव सं
 दीप्तौ लोकक्षयकरावुभौ । खरश्चिभिरिवान्योऽन्य तापयन्तौ
 शरोत्तमै ॥ १२ ॥ तत प्रतिवृते यत्रं कुर्वाणौ तौ महारथौ ।
 कृतप्रतिकृते यत्तौ शरसंघैरभौतवत ॥ १३ ॥ व्याघ्राविव च संग्रामे
 चेरतुस्तौ नरोत्तमौ । शरदंष्ट्रौ दुराधर्षौ चापवक्त्रौ भयङ्करो
 ॥ १४ ॥ अभूता तावदृशौ च शरजालै समन्तव । मेघजातौ
 रिवच्छन्तौ गगणे चन्द्रभास्करौ ॥ १५ ॥ चकाशिते मुहूर्त्तन
 ततस्तावथरिन्दुमौ । विमुक्तावभ्रजालिन भङ्गारकवधाविव ॥ १६ ॥
 अथ तथैव संग्रामे वर्त्तमाने सुदारुणे । अपसव्यं ततश्चक्रे द्रौणि
 स्तत्र ह्यकोदरम् ॥ १७ ॥ किरञ्करयतैरुग्रैर्द्वाराभिरिव पर्वतम् ।
 न तु तन्नृषि भीम शयोर्विजयलक्ष्यम् ॥ १८ ॥ प्रतिचक्रे ततो
 राजन् पाण्डवोऽप्यपसव्यत । मण्डलाना विभागीषु गतप्रत्यागतेषु
 च ॥ १९ ॥ बभूव तुमलं युद्धं तथा पुरुपसिद्धया । चरित्वा
 विविधान् भार्गान् मण्डलस्थानमेव च ॥ २० ॥ शरै पूर्णायतेत
 सृष्टैरन्योऽन्यमभिजघ्नतु । अन्योऽन्यस्य बधे चैव चक्रतुर्घ्नमुत्तमम् ।
 ईशतुर्विरथस्यैव कर्तुमन्योऽन्यमाहवि ॥ २१ ॥ ततो द्रौणिर्महा-
 स्वर्षि प्रादुशक्रे महारथ । तान्यस्त्रैरेव समरे प्रतिजघ्नेऽस्य
 पाण्डव ॥ २२ ॥ ततो घोरं महाराज अस्त्रयुद्धमवर्त्तत । ग्रहयुद्ध
 यथा घोर प्रजासंहरणे अभूत् ॥ २३ ॥ ते वाणा समसञ्जन्त
 मुक्तास्ताभ्यान्तु भारत । द्योतयन्तो दिश सर्वास्ताव सैन्य सम-
 न्तत ॥ २४ ॥ वाणस्यैर्हतं घोरमाकारं समपद्यत । उक्त्वा
 पाताहतं यदत् प्रजाना सङ्घेषु नृप ॥ २५ ॥ वाणाभिघातात्
 सञ्जघ्ने तत्र भारत पावक । सविष्णुलिङ्गो हीमाश्विर्योऽदृष्ट
 हाहिनीदयम् ॥ २६ ॥ तत्र सिद्धा महाराज उपतन्तोद्भवन् वच ।
 युक्तामामति सर्वेषा युक्तेतदिति प्रभो ॥ २७ ॥ सर्वयुद्धानि

चैतस्य, कलां नार्हन्ति षोडशौम् । नेदृशञ्च पुनर्युद्धं भविष्यति
 कदाचन ॥ २८ ॥ अहो ज्ञानेन सम्पन्नावुभौ ब्राह्मणचतुर्विधौ ।
 अहो शौर्येण संयुक्तावुभौ चाग्रपराक्रमौ ॥ २९ ॥ अहो भीम
 वलो भीम एतस्य च कृतास्वता । अहो वीर्यस्य सारत्नमहो
 सौष्ठवमेतयो ॥ ३० ॥ स्थितावेतौ हि समरे कालान्तकयमो-
 पमौ । सद्रौ हाविव संभूतौ यथा हाविव भास्करौ ॥ ३१ ॥ यमौ
 वा पुंसुपव्याघ्रौ घोररूपवुभौ रणे । इति वाच स्रुयन्ते
 सिद्धानां वै सुहृर्मुहुः । सिंहनादथ सञ्जये समेताना दिवौकसान्
 ॥ ३२ ॥ अद्भुतज्ञाप्यचिन्त्यञ्च दृष्ट्वा कर्म तयो रणे । सिद्धचारण
 सद्धाना विस्मय समपद्यत ॥ ३३ ॥ प्रशंसन्ति तदा देवा सिद्धाय
 परमर्षय । साधु द्रोणे महावाहो साधु भीमेति चाद्भुवन् ॥ ३४ ॥
 तौ शूरो, समरे राजन् परस्परकृतागसौ । परस्परमुदीक्षेता क्रोध-
 प्रस्फुरिताधरौ । क्रोधात् संदृष्टदग्धनौ तथैवदग्धनच्छ्रुदौ ॥ ३५ ॥
 अन्योऽन्यं ह्यादयन्तौ स भरतृष्ट्या महारथौ । शराम्बुधरौ
 समरे शस्त्रविद्युत्प्रकाशिनौ ॥ ३६ ॥ तावन्योऽन्यं ध्वजं विद्वा
 सारथिञ्च महारणे । अन्योऽन्यस्य हयान् विद्वा विभिदाते पर-
 स्परम् ॥ ३७ ॥ ततः क्रुद्धौ महाराज वाणी शृण्वन् महाहवे ।
 उभौ चित्तिपतुस्तरुणमन्योऽन्यस्य वधैर्षिणौ ॥ ३८ ॥ तौ सायके
 महागाज द्योतमानौ चसुमूखि । आजघाते समासाद्य वधवेगौ
 दुरासदौ ॥ ३९ ॥ तौ परस्परवेगाच्च शराम्बाञ्च शयाहृतौ ।
 निपेततुर्महावीर्या रथोपस्थे तयोस्तदा ॥ ४० ॥ ततस्तु सारथि
 श्रान्त्वा द्रोणपुत्रमचेतनम् । अपोवाह रणाद्राजन् सर्वसैन्यस्य
 पश्यत ॥ ४१ ॥ तथैव पाण्डवं राजन् विह्वलं तं सुहृर्मुहुः ।
 अपोवाह रथेनाजौ सारथि शयुतापनम् ॥ ४२ ॥

इति कर्णपर्वणि अश्वत्थामभीमयुद्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यथा संग्रहकैः सार्धमर्जुनस्याभवद्रणम् ।
अन्येषाञ्च महीपानां पाण्डवैस्तद्प्रवीहि मे ॥ १ ॥ अश्वत्थाम्ना
तु यद्यदमर्जुनस्य च सफल्य । अन्येषाञ्च महीपाना सह पार्थ-
व्रं वीहि मे ॥ २ ॥

सफल्य उवाच । शृणु राजन् यथावत्तं संग्रामो ब्रुवती
मम । वीराणां शत्रुभिः सार्धं देहपाप्मासनाशनम् ॥ ३ ॥ पार्थः
संग्रहकवलं प्रविश्यार्षवसन्निभम् । व्यक्षोभयदमित्त्रघ्नो महावात
इवार्णवम् ॥ ४ ॥ शिरांस्युन्मथ्य वीराणां शितैर्भल्लैर्द्विनञ्जयः ।
पूर्णचन्द्राभवक्लाणि स्वचिभ्रूदशनानि च । सन्तस्तार चितिं क्षिप्रं
विनालैर्नलिनैरिव ॥ ५ ॥ सुहृत्तानायतान् पुष्टांश्चन्दनागुरुरूपि-
तान् । सायुधान् सतललाणान् पद्मास्योरगसन्निभान् । बाहून्
चुरैरमित्राणा चिच्छेद समरेऽर्जुनः ॥ ६ ॥ धर्यान् धर्यगतान्
सूतान् ध्वजांश्यापानि सायकान् । पाणीनरत्नीनसकृत् भल्लैश्चिच्छेद
पाण्डव ॥ ७ ॥ रथान् द्विपान् हयांश्चैव सारोहानर्जुनो युधि ।
शरैरनेकसाहस्रैर्निन्ये राजन् यमक्षयम् ॥ ८ ॥ तं प्रवीराः सुसं-
ख्या नर्हमाना इवर्षभा । वासितार्थमिव क्रुद्धा हं कृत्वा चामि-
दुद्रुवुः ॥ ९ ॥ निघ्नन्तममिजघ्नुस्ते शरैः शृङ्गैरिवर्षभा । तस्य
तेषाञ्च तद्युद्धमभवहोमहर्षणम् । वैलोक्थविजये यद्दद्वत्यानां सह
वञ्चिणा ॥ १० ॥ अस्त्रैरस्त्राणि संवार्थ्य द्विपतां सर्वतोऽर्जुन ।
इर्षुभिर्वह्निस्तूष्णं विद्धा प्राणान् जहार च ॥ ११ ॥ छिन्न-
त्रिविणुचक्राक्षान् क्षतयोधाश्वसारथीन् । विध्वस्तायुधतेूषीरान्

दुन्दुभयो नेदु पुष्यवर्षाणि चापतन् । केशवार्जुनयोर्मूर्ध्नि प्राङ्
 वागग्ररीरिणी ॥ २५ ॥ चन्द्राग्रनिलसूर्याणा क्रान्तिदीप्तिबल
 युती । यौ सदा विभ्रतौ वीराविमौ तौ केशवार्जुनौ ॥ २६ ॥
 ब्रह्मेशानाविवाचेयौ वीरावेकरथे स्थितौ । सर्वभूतवरौ वीरौ
 नरनारायणाविमौ ॥ २७ ॥ इत्येतन्महदार्यर्थां दृष्ट्वा श्रुत्वा च
 भारत । अश्रुत्यामा सुसंयत्त कृष्णावभ्यद्रवद्रणे ॥ २८ ॥ अथ
 पाण्डवमस्यन्तमभित्तपन्नकरान् भरान् । सिधुणा पाणिनाह्वय प्रहसन्
 द्रौणिरब्रवीत् ॥ २९ ॥ यदि मा मन्यसे वीर प्राप्तमर्हमिवातिथिम ।
 तत सर्वात्मनाद्य त्वं युद्धातिथ्यं प्रयच्छ मे ॥ ३० ॥ एवमाचार्य-
 पुत्रेण समाहूतो युयुत्सया । बहू मेनेऽर्जुनोत्मानमिदञ्चाह जना
 दैनम् ॥ ३१ ॥ संयत्तकाय मे वध्या । द्रौणिराह्वयते च माम् ।
 यद्वानन्तरं प्राप्तं शंस मे तद्धि माधव । आतिथ्यकर्माभ्युत्थाय
 दीयता यदि मन्यसे ॥ ३२ ॥ एवमुक्तोऽवहत पाथं कृष्णो द्रोणा
 त्मजान्तिकम् । जैत्रेण विधिनाहृत वोयुरिन्द्रमिवाध्वरे ॥ ३३ ॥
 तमामन्त्रैःकमनसं केशवी द्रौणिमब्रवीत् । अश्रुत्यामन् स्थिरो
 भूत्वा प्रहराशु सहस्र च ॥ ३४ ॥ निर्वेष्टुं भर्तृपिण्डं हि कालो-
 ऽयमुपजीविनाम् । सूक्तो विवादी त्रिप्राणा स्थूलौ क्षात्रौ जया
 जयौ ॥ ३५ ॥ यामभ्यर्थायसे मोहादिव्या पार्थस्य सत्क्रियाम् ।
 तामाप्तुमिच्छन् युध्यस्व स्थिरो भूत्वाय पाण्डवम् ॥ ३६ ॥ इत्युक्त्वा
 वासुदेवेन तथेत्युक्त्वा द्विजोत्तम । विव्याध केशवं पथ्या नाराचै
 र्जुन त्रिभि ॥ ३७ ॥ तस्यार्जुन सुसंक्रुद्धस्त्रिभिर्वाणै ररा-
 सनम् । विच्छेद चान्यदादत्त द्रौणिर्घोरतरं धनु ॥ ३८ ॥ सद्यं
 कृत्वा निमेषाच्च विव्याधार्जुनकेशवी । त्रिभि यतैर्वासुदेवं सह-
 स्त्रेण च पाण्डवम् ॥ ३९ ॥ तत परसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि
 च । ससृजे द्रौणिरायस्त सस्तभ्य चरणेऽर्जुनम् ॥ ४० ॥ इगुधे
 र्धनुषी जयाया अद्भुलिभ्यश्च मारिष । जाप्त्वा वराभ्यामुरसौ

वदनघ्राणनेत्रतः ॥ ३१ ॥ कर्णाभ्यां शिरसोऽङ्गेभ्यो लोमवर्माभ्य एव
 च । रथध्वजेभ्यश्च शरा, निप्येतुर्ग्रहवादिनः ॥ ३२ ॥ शरजालेन
 मद्धता विद्वा माधवपाण्डवौ । ननाद सुदितो द्रौणिर्महामेघौघ-
 निखनम् ॥ ३३ ॥ तस्य तं निनदं श्रुत्वा पाण्डवोऽच्युतमब्रवीत् । पश्य
 माधव दौरात्म्यं शुरुषुत्वस्य मां प्रति ॥ ३४ ॥ वधं प्राप्नो मन्यते नौ
 प्रवेश्य शरवेश्मनि । एषोऽस्मि हस्मि सहस्रं शिक्तया च वलेन च
 ॥ ३५ ॥ अश्वत्याम्नः शरानस्तांश्छिच्छ्वैकैकं त्रिमिस्त्रिभिः । व्यध-
 मद्भरतत्र्येष्टो नीहार्भिव भास्करः ॥ ३६ ॥ ततः संशप्तकान् भूयः
 साश्वत्थरथद्विपान् । ध्वजपत्तिरथानुग्रैर्वाणैर्विव्याध पाण्डवः
 ॥ ३७ ॥ ये धि दृष्टमिरे तत्र यद्यद्रूपास्तदा जना । ते ते तत्र
 शरैर्व्याप्तं मेनिरेऽत्मानमात्मना ॥ ३८ ॥ ते गाण्डीवप्रसुक्तास्तु नाना-
 रूपाः पतत्रिणः । क्रोधे साश्रे स्थितान् क्षन्ति द्विपाश्वपुरपात्रणे
 ॥ ३९ ॥ भक्षैश्छिन्नाः कराः पेतुः करिणा मदवर्षिणाम् । यथा
 वने परशुमिर्निहता, समहादुमाः ॥ ४० ॥ पथात्तु शैलवत् पेतुस्त्रो
 गजाः सहसादिभिः । वस्त्रिवषप्रमथिता येथैवाद्रिचयास्तथा ॥ ४१ ॥
 गन्धर्वमगराकाराग्रथांथापि सुकल्पितान् । विनीतैर्ज्वलनैर्युक्ताना-
 स्थितान् शुद्धदुर्मदैः ॥ ४२ ॥ शरैर्विशकलौकुवन्तमित्रानम्यवीहपत् ।
 खलंकृतानश्वसादीन् पत्नीयाहन् धनश्लयः ॥ ४३ ॥ धनश्लयमुगा-
 न्तार्कः संशप्तकमहार्थवम् । व्यथीपयत दुःशोथं तीक्ष्णैः शेरनभ-
 स्त्रिभिः ॥ ४४ ॥ पुनर्द्रौणिं महामैलं नाराचैः सूर्यसन्निभैः । निर्विभेद्
 महामेघैस्त्वरन् वज्रीव पर्वतम् ॥ ४५ ॥ तमाचार्यसुत क्रुद्धं सोश्व-
 यन्तारमाश्रुतैः । युयुत्सुरागमहेद्दुं पार्थस्तानच्छिनच्छरान् ॥ ४६ ॥
 ततः परमसंक्रुद्धः काण्डकोपानवांस्रजत् । अश्वत्यामाभिरुपाय
 मृहानतिथये यथा ॥ ४७ ॥ अथ संशप्तकांस्वक्त्रा पाण्डवी द्रौणिमभ्य
 यात् । अपाङ्क्तो यानिव त्यक्त्वा दाता पाङ्क्तो यमर्थिनम् ॥ ४८ ॥
 इति कर्णपर्वणि अश्वत्यामार्जुनयुद्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच । ततः समभवद्युधं शुक्रोद्गिरसवर्षसोः ।
 नक्षत्रमभितो व्योम्नि शुक्रोद्गिरसयोरिव ॥ १ ॥ सन्तापयन्ता-
 वन्योऽन्यं द्दौषैः शरगभस्त्रिभिः । लोकत्रासकरावास्तां विमार्गस्थौ
 ग्रहाविव ॥ २ ॥ ततोऽविध्यत् भ्रुवोर्मध्ये नाराचेनार्जुनी भ्रमम् ।
 स तेन विवभौ द्रौणिक्कूर्द्धरश्मिर्नया रविः ॥ ७ ॥ अथ कृष्णौ
 शरशतैरखत्यान्नाहितौ भ्रमम् । स्वरश्मिजालविकचौ युगा-
 न्तार्काविवासतुः ॥ ४ ॥ ततोऽर्जुनः सर्वतोधारमस्त्रमवाहजडास-
 देवेऽभिभूते । द्रौण्यायनिं चाभ्यहनत् पृथक्कैर्वध्वाग्निवैवस्वतदण्ड-
 कल्पैः ॥ ५ ॥ स केशवश्चार्जुनञ्चातितेजा विव्याध मेर्मस्वतिरीद्र-
 कर्मा । वायुः समुत्तैरतितोव्रवेगैर्यैराहतो भृत्युरपि व्यथेत ॥ ६ ॥
 द्रौणेरिपूनर्जुनः संनिवार्य व्यायच्छतस्तद्दिगुणैः सुपुङ्गैः ॥ ७ ॥ तं
 साप्रवसूतध्वजमेकवीरमावृत्य संश्रमकसैन्यमार्च्छत् ॥ ७ ॥ घनूपि
 वाणानिपुधीर्धनुर्व्याः पाणीन् भुजान् पाणिगतञ्च शस्त्रम् । अत्राणि
 केतूस्तुरगानयेशां वस्त्राणि मात्यानि च भूषणानि ॥ ८ ॥ वर्माणि
 चर्माणि मनोरमानि प्रियाणि सर्वाणि शिरासि चैव । विच्छेद
 पार्थो द्विपतां समुत्तैर्वाणैः स्थितानामपराद्भुखानाम् ॥ ९ ॥ सुक-
 ल्पिताः स्यन्दनवाजिनागाः समारिस्थिता यत्रकृतैर्दृवीरैः । पार्थ
 रितैर्वाणशतैर्निरस्तास्तैरेव सार्धं नृवरा निपेतुः ॥ १० ॥ पद्मार्क-
 पूर्णैन्दुनिभाननानि किरीटमालामुक्कुटील्कटानि । भल्लार्धचन्द्र-
 च्चुरहंसितानि प्रपेतुस्त्वया नृशिरांस्यजस्रम् ॥ ११ ॥ अथ द्विपै-
 र्द्वैत्यरिपुद्विपार्थैर्देवारिदर्पापहमत्युदग्रम् । कलिङ्गवज्राङ्गनिपाद-
 वीरा जिघांसवः पाण्डवमभ्यधावन् ॥ १२ ॥ तेषां द्विपानां निचकत्त
 पार्थो वर्माणि चर्माणि करान् नियन्तृन् । ध्वजाः पताकाश्च ततः
 प्रपेतुर्वक्त्राक्षतानीव गिरेः शिरासि ॥ १३ ॥ तेषु प्ररुमेषु गुरो-
 स्तनूजं वायुः किरीटी नवस्रथीवर्षैः । प्रच्छादयोमास महाभ्र-
 जालवायुः समुद्यन्तमिवाशुमन्तम् ॥ १४ ॥ ततोऽर्जुनेषूनिपुभि-

निरस्य द्रौणिः शरैरर्जुनवासदेवौ । प्रच्छादयित्वा दिवि चन्द्र-
सूर्यौ ननाद् सोऽभ्योद् इवातपान्ते ॥ १५ ॥ तमर्जुनस्तांय पुन-
स्त्वदीयानभ्यर्हितस्तरमिसृत्प ग्रस्त्रैः । वाणान्धकारं सद्यसैव ह्रत्वा
विव्याध सर्वान्निष्ठुभिः सुपुङ्खैः ॥ १६ ॥ नाप्याददत् चन्द्रधनैव
सुहृन् वाणान्नणेऽदृश्यंत सव्यसाची । हृतांय नागांस्तुरगान् पदा-
तीन् संस्यूतदेहान् ददृशूरथांय ॥ १७ ॥ सन्धाय नाराचवरान्
दमाशु द्रौणिस्त्वरन्नेकमिवोत्ससर्ज । तेषान्तु पञ्चार्जुनमभ्यविधयन्
पञ्चाच्युतं निर्विमिदुः सुसुक्ताः ॥ १८ ॥ तैराहती संवमगुण्य-
मुख्यावसृक् झरन्ती धनदेन्द्रकल्पौ । समाप्तविद्येन तथाभिभूती
हती रणे ताविति मेनिरेऽन्ये ॥ १९ ॥ अथार्जुनं प्राह दमाहनाथः
प्रमाद्यसे किं जह्मि योधमेतम् । कुर्याद्दि दीपं समुपेक्षितोऽयं
कष्टो भवेद्ग्राधिरिवाक्रियावान् । तथेति चोक्त्वाच्युतमप्रमादी
द्रौणिं प्रयत्नादिषुभिस्ततश्च ॥ २० ॥ भुजौ वरौ चन्दनसारदिग्धी
वक्षः शिरोऽथाप्रतिभौ तयोद्ध । गाण्डीवमुक्तैः कुपितो विकर्ष्यै-
द्रौणिं शरैः संयति निर्विभेद । छित्त्वा तु रश्मींस्तुरगानविध्यत्ते
तं रणादृद्धरतीव दूरम् ॥ २१ ॥ स तैर्हृती वातजवैस्तुरङ्गैर्द्रौणि-
हृदं पार्थशराभिभूतः । दूषेप नाहत्य पुनस्तु योद्धुं पार्थेन सार्धं
मतिमान् विमृष्य ॥ २२ ॥ जानन् जयं नियतं वृष्णिवीरे धनक्षये
चाङ्गिरसा वरिष्ठः । विवेश कर्णस्य बलं तरस्वी क्षीणोत्साहः
क्षीणवाणास्त्रयोगः ॥ २३ ॥ नियम्य तु हयान् द्रौणिः समाश्रस्य
च मारिष । रथाश्वनरसंवाधं कर्णस्य प्राविशदलम् ॥ २४ ॥
प्रतीपकामे तु रणादश्वत्यान्नि हृते हयैः । मन्त्रौपधिक्ष्रियायोमी-
र्व्याधौ द्वेषादिवाहते ॥ २५ ॥ संभ्रतकानभिमुखौ प्रयातौ केशवा-
र्जुनौ । वातीहूतपताकेन स्यन्दनेनौघनादिना ॥ २६ ॥

इति कर्णपर्वणि अश्वत्यामपराजये सप्तदशमोऽध्यायः ॥ १७ ॥

सञ्जय उवाच । अथोत्तरेण पाण्डूनां सेनायां ध्वनिरुत्थित ।
 रथनागाश्वपत्तीना दण्डधारेण बध्यताम् ॥ १ ॥ निवर्त्तयित्वा तु
 रथं केशवीर्जुनमद्रवीत् । वाहयन्नेव तुरगान् गरुड़ानिलरंक्षस
 ॥ २ ॥ मागधोऽप्रतिविक्रान्तो हिरदेन प्रमाथिना । भगदत्तादन
 वर शिचया, च बलेन च ॥ ३ ॥ एनं हत्वा निहन्तासि पुनः
 संशप्तकानिति । वाक्यान्ते प्रापयत् पार्थं दण्डधारान्तिकं, प्रति
 ॥ ४ ॥ स मागधाना प्रवरोऽङ्गुशग्रहे ग्रहेष्वसद्यो विक्रचो यथा
 ग्रह ८ सपत्नसेना प्रममाथ दारुणो महीं समग्रो विक्रचो यथा
 ग्रह ॥ ५ ॥ सुकल्पितं दानं वनागसन्निभं महाभ्रुनिर्द्धादमभिर
 मर्दनम् । रथाश्वमातङ्गगणान् सहस्रश्व समास्थितो हन्ति शरै-
 र्नरानपि ॥ ६ ॥ रथानधिष्ठाय श्वाजिसारथीन्तरांश्च पादैर्हिरदी
 व्यपोथयत । द्विपाद्य पद्भ्या मृदे करेण द्विपोत्तमो हन्ति च
 कालचक्रवत् ॥ ७ ॥ नराय कार्णायसवर्मभूषणान् निपात्य
 साश्वानपि पत्तिभि सह । व्यपोथयदन्तिवरेण शुष्मिणा सशब्द-
 वत स्थूलनलं यथा तथा ॥ ८ ॥ अथार्जुनो ज्यातलनेमिनिस्त्रने
 मृद्गभेरीबद्धमङ्गनादिते । रथाश्वमातङ्गसहस्रसंकुले रथोत्तमे
 नाभ्यपतद्विपोत्तमम् ॥ ९ ॥ ततोऽर्जुनं द्वादशभि शरोत्तमैर्जनाईर्न
 षोडशभि समार्पयत । स दण्डधारस्तुरगास्त्रिभिस्त्रिभिस्ततो
 ननाद प्रजहास चासकृत् ॥ १० ॥ ततोऽस्य पार्थं सगुणेषुकार्मुकं
 चक्रेत् भलैर्ध्वजमप्यलङ्कृतम् । पुनर्नियन्तून् सहपादगोप्तृस्तत
 स चुक्रोथ गिरिर्त्रैजेश्वर ॥ ११ ॥ ततोऽर्जुनं भिक्षकटेन दन्तिना
 यनोपमेनानिलतुष्यरंक्षसा । अतीव चुक्षीभयिषुर्जनाईर्न धन
 स्रयद्वाभिजघान तोमरै ॥ १२ ॥ अथास्य वाहू द्विपहस्तसन्निभौ
 गिरय पूर्णोन्दु निभानन त्रिभि । चुरै प्रधिच्छेद सत्तैव पाण्डव
 स्ततो द्विप वाणशतै समार्पयत् ॥ १३ ॥ स पार्थवाणैस्तपनीय
 भूषणै समाहृत काहनवर्मगृह्णिप । तथा चक्राणे नियि पर्वतो

यथा दावाग्निना प्रखलितोपधिद्रुमः ॥ १४ ॥ स विदनात्तोऽम्बुद-
 निखनो नदंघलन् भ्रमन् प्रखलितान्तरो द्रवन् । पपात रुग्णः
 सनियन्तृकस्तदा यथा गिरिर्वक्षविदारितस्तथा ॥ १५ ॥ हिमा-
 वदातेन सुवर्णमालिना हिमाद्रिकूटप्रतिभेन दन्तिना । हते रणे
 भ्रातरि दण्ड आत्रजञ्जिष्वांसुरिन्द्रावरजं धनञ्जयम् ॥ १६ ॥ स
 तोमरैरकंकरप्रभैस्त्रिभिर्जनाईनं पञ्चभिरर्जुनं शितैः । समर्पयित्वा
 विननाद् नर्दयंस्ततोऽस्य बाहू विचर्कत् पाण्डवः ॥ १७ ॥ घुर-
 प्रकृत्तौ सुभृशं सतोमरी शुभाङ्गदौ चन्दनरुपितौ भुजौ । गजात्-
 पतन्तौ युगपद्विरेजतुर्यथाद्रिशृङ्गाद्रुचिरौ महोरगौ ॥ १८ ॥ तथाहं-
 चन्द्रेण हतं किरीटिना पपात दण्डस्य शिरः क्षितिं हिपात् ।
 स्वधोणितार्द्रं निपतद्विरेजे दिवाकरोऽस्तादिव पश्चिमां दिशम्
 ॥ १९ ॥ अथ हिपं श्वेतवराभसन्निभं दिवाकरांशुप्रतिभैः शरी-
 त्तमैः । विभेद् पार्थः स पपात नादयन् हिमाद्रिकूटं कुलिषाहतं
 यथा ॥ २० ॥ ततोऽपरे तत्प्रतिभा गजोत्तमा जिगीषवः संयति
 सव्यसाधिना । तथाकृतान्ते च यथैव तौ हिपौ ततः प्रभगं
 समहद्रिपोर्वलम् ॥ २१ ॥ गजा रथाश्रवाः पुरुपाय सहस्रयः पर-
 स्परघ्नाः परिपेतुराहवे । परस्परं प्रखलिताः समाहता भृशं
 निपेतुर्बहुभाषिणो हताः ॥ २२ ॥ अथार्जुनं स्वे परिवार्य सैनिकाः
 पुरन्दरं देवगणा इवाब्रुवन् । अभैष यस्मात्करणादिव प्रजाः स
 वीर दिष्ट्या निहतस्त्वया रिपुः ॥ २३ ॥ न चेदरक्षिष्य इमान्
 जनान् भयादिपद्भिरेवं बलिभिः प्रपीडितान् । तथाभविष्यद्विपतां
 प्रमोदनं यथा हतेश्वेष्विह नोऽरिस्तदन ॥ २४ ॥ इतीव भूयय
 सुहृद्भिरीरिता निशम्य वाचः सुमनास्ततोऽर्जुनः । यथानुरूपं
 प्रतिपूज्य तं जनं जगाम संयत्प्रकण्डहा पुनः ॥ २५ ॥
 इति कर्णपर्वणि दण्डधारवधे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

सञ्जय उवाच । प्रत्यागत्य पुनर्लिप्युक्त्वा संग्रहकान् बहून् ।
 वक्रातिर्वक्रगमनाद्द्वारकं इव ग्रहः ॥ १ ॥ पाथवाणहता राज-
 न्तराश्वरथकुञ्जराः । विचेलुर्वभ्रसुर्नशुः पितुर्मन्त्रुय भारत ॥ २ ॥
 धुर्थान् धुर्थगतान् सूतान् ध्वजांश्चापानि सायकान् । पाणीन्
 पाणिगतं शस्त्रं बाहून्पि शिरांसि च ॥ ३ ॥ भङ्गैः क्षुरैरर्बुचन्द्रै-
 र्वत्सदन्तैश्च पाण्डवैः । चिक्षेदामिषंवीराणां संमरे प्रतियुध्यताम्
 ॥ ४ ॥ वासितार्थं युयुत्सन्ती वृषभा वृषभं यथा । निपतन्त्यर्जुनं
 शूराः शतशोऽथ सहस्रतमः ॥ ५ ॥ तेषां तस्य च तर्कदमभवलीम-
 हर्षणम् । त्रैलोक्यविजये याद्दृग्दैत्यानां सह बद्धिणा ॥ ६ ॥
 तमविध्यत् त्रिभिर्वाणैर्हृन्दशूकैरिवाद्भिः । उग्रायुधसुतस्तस्य
 शिरः कायादिपाहरत् ॥ ७ ॥ तैर्जुनं सर्वतः क्रुद्धा नानामस्त्रै-
 रवीवृषन् । मसृद्धिः प्रेषिता मेघा हिमवन्तमिवोष्णानि ॥ ८ ॥
 अस्त्रैरस्त्राणि संवाथी द्विपताः सर्वतोऽर्जुनः । सम्यगस्तैः शरैः
 सर्वानिहितानह्नवहेहन् ॥ ९ ॥ छिन्नत्रिवेणुसङ्घातान् हताश्व-
 पाणिं सारथीन् । विध्वस्तायुधतूणीरान् विचक्ररथकेतनान् ॥ १० ॥
 संछिन्नरश्मियोक्त्वाद्यान् व्यगुर्कर्षयुगाग्रथान् । विध्वस्तसर्वसन्तोहान्
 वाणैश्चक्रोर्जुनस्तदा ॥ ११ ॥ ते रथास्तत्र विध्वस्ताः पराद्धर्मा
 भान्त्यनेकशः । धनिनामिव वेश्मानि हतान्यग्नानिलोम्बुभिः ॥ १२ ॥
 द्विपाः सन्निवर्माणी वज्राग्निमनैः शरैः । पितृर्गिर्त्यग्रवेश्मानि
 वज्रपाताग्निभिर्यथा ॥ १३ ॥ सारोद्वास्तुरगाः पितृर्वहवोर्जुन-
 ताङ्गिताः । निर्लिङ्गान्त्राः क्षितौ क्षीणाः रुधिरार्द्राः सदुर्दृशः
 ॥ १४ ॥ नराश्वनागा नाराचैः संस्यूताः सर्वसाचिना । बभ्रसु-
 यस्त्रलुः पितुर्नदुर्मन्त्रुय भारिप ॥ १५ ॥ अनेकेय शिलाधीतै-
 र्वज्राग्निविप्रोपमैः । शरैर्निजद्विवान् पार्थो महेन्द्र इव दानवान्
 ॥ १६ ॥ महाहवर्माभरणा नामाक्षपा वरायुधाः । संरथाः
 सध्वजा वीरा हताः पार्थेन शरते ॥ १७ ॥ विजिताः पुण्यकर्माणी

विशिष्टाभिजनश्रुताः । गताः शरीरैर्वसुधामूर्जितैः कर्मभिर्दिवम्
 ॥ १८ ॥ अथार्जुनं रथवरं त्वदीयाः समभिद्रवन् । नानाजन-
 पदाध्यक्षाः सगणा जातमन्यवः ॥ १९ ॥ उच्चमाना रथास्त्रैः
 पत्तयश्च जिघांसवः । समाभ्यधावन्नस्यन्तो विविधं क्षिप्रमायुधम्
 ॥ २० ॥ तदायुधमहावपं मुक्तं योधमहाम्बुदैः । व्यधमन्निशि-
 तैर्वाणैः क्षिप्रमर्जुनमारुतः ॥ २१ ॥ साश्वपत्तिद्विपरथं महा-
 शस्त्रीधमप्रवम् । दृष्टुः सन्तितीर्षन्तं महाशस्त्रास्त्रसेतुना ॥ २२ ॥
 अथाग्रवीहासुदेवः पार्थं किं क्रीडसेऽनघ । संशप्तकान् प्रमथ्येतान्
 ततः कर्णबधेत्तर ॥ २३ ॥ तथेत्युह्वार्षुनः कृष्णं शिष्टान् सं-
 शप्तकांस्तदा । आक्षिप्य शस्त्रेण वलात् दैत्यानिन्द्र इवावधीत् ॥ २४ ॥
 आददत् सन्दधन्नेषून् दृष्टः केशिद्रणेर्जुनः । विमुञ्चन् वा शरान्
 शीघ्रं दृश्यतेऽवहितैरपि ॥ २५ ॥ आश्चर्यमिति गोविन्द सम-
 मन्यत भारत । हंसांशुगौरास्त्रे सेनां हंसाः सर इवाविशन् ॥ २६ ॥
 ततः संग्रामभूमिञ्च वर्तमाने जनक्षये । अवेक्षमाणो गोविन्दः
 सव्यसाचिनमब्रवीत् ॥ २७ ॥ एष पार्थ महारौद्रो वर्तते भरत
 क्षयः । पृथिव्यां पार्थिवानां वै दुर्थीधनकृते महान् ॥ २८ ॥
 पश्य भारत चापानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम् । महताह्वापविद्वानि
 कलापानिषुधींस्तथा ॥ २९ ॥ जातरूपमयैः पुद्गैः शरांश्चानत-
 पर्वणः । तैलधौतांश्च नाराचान् निर्भुक्तानिव पन्नगान् ॥ ३० ॥
 आकीर्णांस्त्रोमरांश्चापि विचित्रान् हेमभूपितान् । वर्माणि चाप-
 विद्वानि रुक्मपृष्ठानि भारत ॥ ३१ ॥ सुवर्णविकृतान् प्रासान्
 शक्तीः कनकभूपिताः । जाम्बुनदमयैः पट्टैर्वक्षाय विपुला गदाः
 ॥ ३२ ॥ जातरूपमयीयर्ष्टीः पट्टिभान् हेमभूपितान् । दण्डैः
 कनकचित्रैश्च विप्रविद्वान् परश्वधान् ॥ ३३ ॥ परिधान् भिन्दि-
 पालांश्च भुपण्डोः कणयानपि । अयं कुन्तांश्च पतितान् सुपलानि
 गुरुणि च ॥ ३४ ॥ नानाविधानि शस्त्राणि प्रसृष्ट जयशब्दिनः ।

जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वास्तरस्विनः ॥ ३५ ॥ गदाविमथितै-
 गात्रैर्मुपलैर्भिन्नमस्तकान् । गजवाजिरथैः चुम्बान् पश्य योधान्
 सहस्रशः ॥ ३६ ॥ मनुष्यगजवाजीनां शरशतवृष्टितोमरैः । निस्त्रिंशैः
 पट्टिभैः प्रासैर्नखरैर्लगुडैरपि ॥ ३७ ॥ शरीरैर्वद्भधाच्छिन्नैः
 शोणितौषपरिप्लुतैः । गतासुभिरमितघ्न संवृता रणभूमयः ॥ ३८ ॥
 वाङ्मिथ्यन्दनादिग्धैः साङ्गदैः शुभलक्षणैः । संतलत्रैः सकेयूरै-
 र्भाति भारत मेदिनी ॥ ३९ ॥ साङ्गुलितैर्भुजाग्रैश्च विप्रविद्धै-
 रलङ्कितैः । हस्तिहस्तीपमैश्छिन्नैस्सूक्ष्मिभ्यः तरस्विनाम् । वद-
 चूडामणिवरैः शिरोमिथ्य-सकुण्डलैः ॥ ४० ॥ इथांश्च वद्भधा
 भग्नान् हेमकिङ्किणिनः शुभान् । अश्वान्श्च वद्भधा पश्य शोणितेन
 परिप्लुतान् । अनुकर्षानुपासङ्गान् पताका विविधान् ध्वजान् ॥ ४१ ॥
 योधानाञ्च महाशङ्खान्-पाण्डुरांश्च प्रकीर्णकान् । निरस्तजिह्वा-
 म्नातङ्गान् शयानान् पर्वतोपमान् ॥ ४२ ॥ वैजयन्तीर्विचित्रांश्च
 हतांश्च गजयोधिनः । वारुणानां परिस्तोमान् सयुक्तानेकजम्बलान्
 ॥ ४३ ॥ विपाटिता विचित्राश्च रूपचित्राः कुयास्तथा । भिन्नाश्च
 वद्भधा घण्टाः पतद्भिद्यूर्ध्विता गजैः ॥ ४४ ॥ वैदूर्यमणिदण्डांश्च
 पतितान्श्चाङ्गुशान् भुवि । अश्वानाञ्च युगापीडान् रत्नचित्रानुर-
 ष्टदान् । वद्भाः सदिध्वजाग्रेषु सवर्षविकृताः कुयाः ॥ ४५ ॥
 विचित्रान् मणिचित्रांश्च जातरूपपरिष्कृतान् । अश्वस्तरपरि-
 स्तोमान् राङ्गवान् पतितान् भुवि ॥ ४६ ॥ चूडामणीन् नरेन्द्राणां
 विचित्राः काञ्चनस्रजः । छत्राणि चापविहानि चामरव्यजनानि च
 ॥ ४७ ॥ चन्द्रनक्षत्रभासैश्च वदनैश्चारुकुण्डलैः । कृत्तशशुभिरा-
 कीर्णां पूर्णचन्द्रनिभैर्महीम् ॥ ४८ ॥ कुसुदोत्पलपद्मानां घण्टैः फुल्लं
 यथा सरः । तथा मही स्तृता वक्त्रैः कुसुदोत्पलसन्निभैः ॥ ४९ ॥
 तारागणविचित्रस्य निर्मलेन्दुद्युतिलिपिः । पश्येमां नभसस्तुल्यां
 शरन्नक्षत्रमालिनीम् ॥ ५० ॥ एतत्तवैवानुरूपं कर्माणुन महाहवे ।

दिवि वा देवराजस्य त्वया यत् कृतमद्य वै ॥५१॥ एवं ता दर्शयन्
 कृष्णो युद्धभूमिं किरीटिने । गच्छन्नेवाशृणोत् शब्दं दुर्योधनवले
 महत् ॥ ५२ ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं भेरीपटहनिस्वनम् । रथाश्व
 गजनादाश्च शस्त्रशब्दाश्च दारुणान् ॥ ५३ ॥ प्रविश्य तद्वलं कृष्ण
 स्तुरगैर्वातवेगितै । पाण्डेयनाभ्यर्हितं सैन्यं त्वदीयं वीक्ष्य विद्वित
 ॥ ५४ ॥ 'स हि नानाविधैर्वाणैरिष्वस्त्रप्रवरो युधि । न्यहन
 द्विपता पूगान् गतास्त्रनन्तको यथा ॥ ५५ ॥ गजवाजिमनुष्याणा
 शरीराणि धितै शरै । भिक्षा प्रहरता श्रेष्ठो विदेहास्त्रेनपा-
 तयत् ॥ ५६ ॥ शत्रुप्रवीरैरस्तानि नानाशस्त्राणि सायकै ।
 छिन्वा तानवधीत् शत्रून् पाण्ड्य शक्र इवासुरान् ॥ ५७ ॥

इति कर्णपर्वणि सङ्खलयुद्धे एकोनविंशोऽध्याय ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । प्रोक्तास्त्वया पूर्वमेव प्रवीरो लोकविश्रुत ।
 न त्वस्य कर्म सग्रामे त्वया सप्तय वीर्येण कृतम् ॥ १ ॥ तस्य विस्त-
 रभी ब्रूहि प्रवीरस्याद्य विक्रमम् । मित्रा प्रभावं वीर्यं च प्रमाणं
 दर्पमेव च ॥ २ ॥

सप्तय उवाच । भीष्मद्रोणकृपद्रौणिककर्णार्जुनजनार्दनान् ।
 समाप्तविद्यान् धनुषि श्रेष्ठान् याक्षन्त्यसे रथान् ॥ ३ ॥ यो ह्यस्त्रि-
 पति वीर्येण सर्वानेताम्वहारथान् । न मेने चात्मना तुल्य कश्चि-
 देव जनेश्वरम् ॥ ४ ॥ तुल्यता कर्णभीष्माभ्यामात्मनो यो न
 गृह्यते । वासुदेवाङ्गुनाभ्याश्च न्यूनता नैच्छुदात्मनि ॥ ५ ॥ स
 पाण्ड्यो नृपतियेष्ठ सर्वशस्त्रश्रुताम्बर । कर्णस्थानीकमहन्त्
 पराभूत् इवान्तक ॥ ६ ॥ तदुदीर्यरथाश्वञ्च पत्तिप्रवरसङ्खलम् ।
 कुलालचक्रवत् भ्रान्तं पाण्डेयनाभ्याहृतं बलम् ॥ ७ ॥ व्यश्वस्त
 ध्वजरथं निप्रविहायुधद्विपम् । सम्यगस्तै शरै पाण्ड्यो वायु

र्मिधानिवाक्षिपत् ॥ ८ ॥ हिरदान् हिरदारोहान् विपताकायुध
 ध्वजात् । सपादरक्षानेहेनते वक्षेणाद्रीनिवाद्रिहा ॥ ९ ॥ स
 शक्तिप्रासतूणीरानश्वारोहान् हयानपिः पुलिन्दखशवाङ्गीका-
 न्निपादान्मकतङ्गणान् ॥ १० ॥ दाक्षिणात्यांश्च भोजाय शूरान्
 संग्रामकर्क्षणान् । विशस्त्रकवचान् वायौ कृत्वा चैवाकरोद्वसून्
 ॥ ११ ॥ चतुरङ्गवले वायैर्निर्घ्नन्तं पाण्डुरमाहवे । दृष्ट्वा द्रौणि
 रसम्भ्रान्तमसम्भ्रान्तस्ततोऽभ्ययात् ॥ १२ ॥ आभाष्य चैनं मधुर
 मावृत्यन्तमभीतवत् । प्राह प्रहरतांश्चेष्टं क्षितपूर्वं समाह्वयन्
 ॥ १३ ॥ राजन् कमलेपेद्राक्षे विप्रिष्टाभिजनश्रुतः । वक्षसहनन
 प्रख्य प्रख्यातबलपौरुषे ॥ १४ ॥ सुष्टिश्चिष्टायतज्यञ्च व्यायताभ्या
 दधद्वत्तु । द्यौर्भ्यां विस्फारयन् भासि महाजालदवद्भृशम् ॥ १५ ॥
 शरवर्षैर्महाविनीरमितानभिवर्षत् । मदन्यं नानुपश्यामि प्रतिवीर
 तवाहवे ॥ १६ ॥ रथहिरदपत्तप्रखानेक प्रमथसे बहून् । मृग-
 सहानिवारण्ये विभीर्भीमबली हरि ॥ १७ ॥ महता रथघोषेण
 दिव भूमिञ्च नादयन् । वर्तन्ते मस्यहा सेधो भासि झादीव
 पार्थिव ॥ १८ ॥ ससृग्मान् शरास्तीक्ष्णासूणादाशीविषोपमान् ।
 मयैवैकेन युध्यस्व त्रस्युकेनाम्बको यथा ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तथे
 त्यक्त्वा प्रहरेति च ताडितः । कर्षिणा द्रोणतनय विव्याध मलय
 ध्वज ॥ २० ॥ मर्मभेदिभिरत्युग्रैवायैरनिशिखोपमैः । सय
 न्मभ्यहनद्द्रौणि पाण्डुरमाचार्यसत्तम ॥ २१ ॥ ततोऽपरान् सुती
 क्ष्णाग्रान् नाराचान्मर्मभेदिनः । गत्या दशम्या संयुक्तानश्रुत्यामा
 प्यवासृजत् ॥ २२ ॥ तान् शरानच्छिनत् पाण्डुरो नवभिर्निर्मितै
 शरैः । चतुर्भिराद्वयचाश्वानाशु ते व्यसवोऽभवन् ॥ २३ ॥ अथ
 द्राणसुतस्यैषूस्ताम्बिक्त्वा निर्मितै शरैः । धनुर्ज्या वितता पाण्डुर
 यिक्त्वेदादित्यतेजसः ॥ २४ ॥ विव्यं धनुरघाधिव्यं कृत्वा द्रौणि
 रमित्रहा । प्रेक्ष्य चाशु रथे युक्तान् नरैरन्यान् हयोत्तमान् ॥ २५ ॥

तत शरैश्चस्त्राणि प्रेषयामोसु वै हिजे । इषुसंवाधमाकाश
मकरोद्दिश एव च ॥ २६ ॥ ततस्तानस्यत सर्वान् द्रौण्योपा-
नहात्मन । जानानोऽप्यक्षयान् पाण्डुरोऽश्वातयत् पुरुषर्षभ ॥ २७ ॥
प्रयुक्तास्तान् प्रयत्नेन । छिच्चा द्रौणेरिपूनरि । चक्रुरचौ रणे
तस्य प्राणदन्निमित्तै शरै ॥ २८ ॥ अयारेर्लाघवं दृष्ट्वा मण्डली-
कृतकार्मुक । प्रास्यद्द्रौणसुतो वाषाण् वृष्टिं पूषानुजो यथा
॥ २९ ॥ अष्टावष्टगवान्यूङ्ग शकटानि यदायुधम् । अहस्तदष्ट-
भागेन द्रौणियक्षिप भारिपः ॥ ३० ॥ तदन्तकमिव क्रुद्धमन्तक
स्यान्तकीपमम् । धे धे दृष्टमिरे तव विसञ्जा प्रायशोऽभवन्
॥ ३१ ॥ पर्जन्य इव घर्मान्ते वृष्ट्या साद्रिद्रुमा महीम् । आचार्य-
पुत्रस्ता सेना वाणवृष्ट्याभ्यवीवृषत ॥ ३२ ॥ द्रौण्यिपर्जन्यमुक्ता
ता वाणवृष्टिं सदु सञ्चाम् । वायव्यास्त्रेण सद्भिष्य मुदा पाण्डुरा-
निलोऽनदत् ॥ ३३ ॥ तस्य नानदत् केतु चन्दमायुस्रक्षपितम् ।
मलयप्रतिम द्रौण्यिच्छिच्चाश्चीयतुरोऽहनत ॥ ३४ ॥ सुतमेकेषुणा
हत्वा महाजलदनिखगम् । धनुश्छिच्चावर्षन्द्रेण तिलमो व्यधम
इधम् ॥ ३५ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि सवार्थं छिच्चा सर्वायुधानि च ।
प्राप्तमप्यहित द्रौण्यिर्न जघान रणेपुंसया ॥ ३६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे
वर्षो गजानीकमुपाद्रवत । द्रावयामास स तदा पाण्डवाना मह
हसम् ॥ ३७ ॥ विरथाग्रयिनश्चक्रे गजानश्चाय भारत । योधान्
वद्भिरानर्च्छत् शरै सुन्नतपर्वभि ॥ ३८ ॥ अथ द्रौण्यिर्महेष्वास
पाण्डुरं शत्रुनिवर्धणम् । विरथ रथिना थ्येष्ठ नाहनदुद्धकाह्वया
॥ ३९ ॥ इतेश्वरो हन्तिवर सुकल्पितस्वराभिरुष्ट प्रतिशब्दो
वली । तमाद्रवद्द्रौण्यिगराहतस्वरन् जवेन कृत्वा प्रतिहस्ति
गर्जितम् ॥ ४० ॥ समागतं वारण्युद्धकोविदो हिपोत्तम पर्वत
गानुसन्निभम् । तमभ्यतिष्ठन्मलयध्वजस्वरन् यथाद्रिभृङ्गं हरि
स्रग्दस्तथा ॥ ४१ ॥ स तोमरं भास्कररश्मिवर्धसं वलास्त्रगो

त्तमयत्नमन्युभिः । ससर्ज शीघ्रं परिपीडयन् गजं गुरोः सुता
 याद्रिपतीश्वरो नदन् ॥ ४२ ॥ मणिप्रवेकोत्तमवषट्हाटकीरलं-
 कृतं चांशुकमाख्यमौक्तिकीः । हतो हतोऽसीत्यसकृन्मुदा नदन्
 परामिनद्वैणिवराङ्गभूषणम् ॥ ४३ ॥ तदर्कचन्द्रग्रहपावकल्पिणं
 भ्रामिपातात् पतितं विभूषितम् । महेन्द्रवष्पामिहतं महास्त्रमं
 यथाद्रिशृङ्गं धरणीतले तथा ॥ ४४ ॥ ततः प्रज्ज्वाल परेण
 मन्युना पदाहतो नागपतिर्यथा तथा । समाददे चान्तकदण्ड-
 सन्निभानिपूनमित्तासिकरांस्यतुर्दश ॥ ४५ ॥ द्विपस्य पादाग्रकरान्
 स पञ्चभिर्नृपस्य बाहू च शिरोऽथ च त्रिभिः । जघान षड्भिः
 षड्नुत्तमलिपः स पाण्डुराजानुचरान्महारथान् ॥ ४६ ॥ सुदीर्घ-
 वृत्तौ वरचन्दनोक्षितौ सुवर्षसुक्तामणिवष्पभूषणौ । भुजौ धरायां
 पतितौ नृपस्य तौ विचेष्टतुस्तार्क्ष्यहताविबोरगौ ॥ ४७ ॥ शिरथ
 तम् पूष्यशशिप्रभाननं सरोपताम्नायतनेत्रमुन्नसम् । क्षितावपि
 भ्राजति तत् सकुण्डलं विशाखयोर्मध्यगतः शंशौ यथा ॥ ४८ ॥
 स तु द्विपः पञ्चभिस्तमेष्टुभिः कृतः षड्भ्यश्चतुरो नृपस्त्रिभिः ।
 कृतो दशांशः कुशलेन युध्यता यथा हविस्तद्दशदैवतं तथा ॥ ४९ ॥
 स पादशो राक्षसभोजनान् बहून् प्रदाय पाण्डुरीश्वरमनुयकुञ्ज-
 रान् । स्वधामिवाप्य ज्वलनः पितृप्रियस्ततः प्रभान्तं सलिल-
 प्रवाहितः ॥ ५० ॥ समाप्तविद्यन्तु गुरोः सुतं नृपः समाप्तकर्माण-
 सुमेत्य ते सुतः । सद्ब्रह्मोऽत्यर्थमपूजयन्मुदा जिते बली विष्णु-
 मिवामरेश्वरः ॥ ५१ ॥

इति कर्णपर्वणि पाण्डुरवधे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । पाण्डो हते किमकरोदर्जुनी युधि सञ्जय ।
 एकवीरेण कर्णेन द्वावितेषु परेषु च ॥ १ ॥ समाप्तविद्यो बलवान्

युक्ती वीरः स पाण्डवः । सर्वभूतेष्वनुज्ञातः गङ्गरेण महात्मना
 ॥ २ ॥ । तस्मान्महद्भयं तीव्रममित्रघाहनञ्जयात् । स यत्तदा-
 करोत् पार्थस्तन्ममाचक्षु सञ्जय ॥ ३ ॥
 सञ्जय उवाच । हते पाण्डेऽर्जुनं कृष्णश्वरन्नाह वचो
 हितम् । पश्यामि नाहं राजानमपयातांय पाण्डवान् ॥ ४ ॥
 निवृत्तैश्च पुनः पार्थैर्भग्नं शत्रुबलं महत् । अश्वत्थाम्नाश्च सञ्जया
 हताः कर्णेन सञ्जयाः ॥ ५ ॥ तथाश्वरथनागानां कृतश्च कदनं
 महत् । सर्वमाप्यातवान् वीरो वासुदेवः किरीटिने ॥ ६ ॥
 एतच्छ्रुत्वा च दृष्ट्वा च भ्रातृघोरं महद्भयम् । वाहयाश्वान् हृषी-
 केश चिप्रमित्याह पाण्डवः ॥ ७ ॥ ततः प्रायात् हृषीकेशो रथे
 नाप्रतियोधिना । दारुणश्च पुनस्तत्र प्रादुरासीत् समागमः ॥ ८ ॥
 ततः पुनः समाजग्मु रभीताः कुरुपाण्डवाः । भीमसेनसुखाः पार्थाः
 श्रुतपुत्रसुखा वयम् ॥ ९ ॥ ततः प्रवृत्ते भूयः संग्रामो राज-
 सत्तम । कर्णस्य पाण्डवानाञ्च वमराष्ट्रविवर्धनः ॥ १० ॥ धनुषि
 बाणान् परिधानसितोमरपट्टिभान् । सुपलानि भुगुण्डीय च
 शक्त्यष्टिपरश्वधान् ॥ ११ ॥ गदाः प्रासान् शितान् कुन्तान् मिन्दि-
 पालांस्तथाह्वयान् । मण्ड्य चिप्रमापेतुः परस्परजिघांसया ॥ १२ ॥
 बाणन्यातलशब्देन द्वां दिशः प्रदिशो वियत् । पृथिवीं नेमि
 घोषेण नादयन्तोऽभ्यधुः परान् ॥ १३ ॥ तेन शब्देन महता
 संघट्टाद्यक्रुराहवम् । वीरा वीरैर्भद्रापोरं कलघान्तं तिस्रोपवः
 ॥ १४ ॥ ज्यातलत्रघनुशब्दः कुञ्जराणाञ्च वृक्षताम् । पादा-
 तानाञ्च पततां नृणां नादो महानभूत् ॥ १५ ॥ बाणशब्दाय
 विविधान् शूराणाञ्चामिगर्जताम् । श्रुत्वा तत्र भयं तेषुः पेतु
 र्भङ्गुश्च सैनिकाः ॥ १६ ॥ तेषां निनदताश्चैव शर्यापर्यङ्गुश्चताम् ।
 बहूनाधिरथिवीर प्रममाथेपुमिः परान् ॥ १७ ॥ पश्च पञ्चाल
 वीराणां रथान् दम च पञ्च च । सायस्युतपञ्चान् यथाः शरै-

निन्ये यमच्चयम् ॥ १८ ॥ योधसुखा महावीर्याः पाण्डूनां केष-
 माहवे । शीघ्रास्त्रा दिवमावृत्य परिवद्रुः समन्ततः ॥ १९ ॥
 ततः कर्षां द्विपत्सेनां शरवर्षैर्विलोडयन् । विजगाहाण्डजां-
 कीर्णां पद्मिनीमिव यूथपः ॥ २० ॥ द्विपन्मध्यमवस्त्रान्य-राधयो
 धनुस्तमम् । विधुन्वानः शितैर्वाणैः शिरांस्युन्मथ्य पातयन् ॥ २१ ॥
 चर्मवर्माणि संछिन्नान्यपतन् भुवि देहिनाम् । विपेद्गर्नास्य संसर्षं
 द्वितीयस्य पतत्रिणः ॥ २२ ॥ वर्मदेहासुमथनैर्दनुषः प्रच्युतैः शरैः ।
 मौर्व्या तुलत्रेऽभ्यर्चनत् केशया वाजिनो यथा ॥ २३ ॥ पाण्डु-
 सृञ्जयपाञ्चालान् शरगोचरमागतान् । ममर्दे तरसा कर्षुः सिञ्चो
 न्मृगगणानिव ॥ २४ ॥ ततः पाञ्चालराजस्य द्रौपदेयाय मारिष ।
 यमौ च युयुधानस्य सहिताः कणमभ्ययुः ॥ २५ ॥ तेषु व्यायच्छ-
 मानेषु कुरुपाञ्चालपाण्डुषु । प्रियानसून् रणे त्यक्त्वा योधा जघ्नुः
 परस्परम् ॥ २६ ॥ सुसन्नदाः कवचिनः सशिरस्त्राणभूपणाः ।
 गदाभिर्भृगुपालैरान्यैः परिवैथ महावलाः ॥ २७ ॥ समभ्यधावन्त
 भृगं कालदण्डैरिवोद्यतैः । नर्दन्तथाक्षयन्तथ प्रवल्गन्तथ मारिष
 ॥ २८ ॥ ततो निजघ्नुरन्योऽन्यं पेतुरान्योऽन्यताडिताः । वमन्तो
 रुधिरं शत्रौ विमस्तिष्केक्षणा युधि ॥ २९ ॥ दन्तपूर्णैः ससुधिरै-
 र्वक्त्रैर्द्वाङ्गिमसन्निभैः । जीवन्त इव र्वाप्येके तस्थुः शस्त्रोप-
 वृद्धिताः ॥ ३० ॥ परश्वधैर्याप्यपरं पट्टिशैरसिभिस्तथा । शक्ति-
 भिर्भृगुपालैश्च नखरप्रासतीभरैः ॥ ३१ ॥ ततश्चु शिच्छिदुथान्ये
 विभिदुथिञ्चिपुस्तथा । सन्नकर्तुथ जघ्नुथ क्रुद्धा रणमहार्णवे ॥ ३२ ॥
 पेतुरान्योऽन्यनिहता व्यसवो सधिरोक्षिताः । शरन्तः सुरसं रक्तं
 प्रकृत्तायन्दना इव ॥ ३३ ॥ रथै रथा विनिहता हस्तिभिर्यापि
 हस्तिनः । नैरैर्नरा हताः पेतुरश्वोद्याश्वैः सहस्रयः ॥ ३४ ॥
 ध्वजा शिरांसि श्त्राणि द्विपहस्ता नृणा भुजा । चुरैर्भक्ताद्वि-
 चन्द्रैश्च छिन्नाः पेतुर्मक्षीतले ॥ ३५ ॥ नरांश्च नागान् सरथान्

हयान् ममदुराहवे । अश्वारोहैः क्षताः शूरांश्चिन्नहस्ताय दन्तिनः
 ॥ ३६ ॥ । सपताका ध्वजाः पतुर्विभीषा इव पर्वताः । पत्तिभिय
 समाप्नुव्य हिरदाः स्वन्दनास्तथा ॥ ३७ ॥ क्षताय हन्यमानाय
 पतितायैव सर्वशः । अश्वारोहाः समासाद्य क्षरिताः पत्तिभिर्क्षताः
 ॥ ३८ ॥ सादिभिः पत्तिमद्वाय निक्षता युधि शेरते । मृदिता-
 नीव पद्मानि प्रस्नाना इव च स्रजः ॥ ३९ ॥ क्षतानां वदनान्यासन्
 गात्राणि च महाहवे । क्षप्रस्थत्वर्थकान्तानि हिरदाश्ववृषां
 नृप । समुन्नानीवे वस्त्राणि ययुर्दुर्हृशतां पराम् ॥ ४० ॥

इति कर्णपर्वणि सङ्कलयुद्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

सप्तम उवाच । इस्तिभिस्तु महामात्रास्तव पुत्रेण चोदिताः ।
 घृष्टदुम्नं जिघांसन्तः क्रुद्धाः पार्षतमभ्ययुः ॥ १ ॥ प्राच्याय
 दाक्षिणात्याय प्रवरा गजयोधिनः । अज्ञा वेज्ञाय पुण्ड्राय माग-
 धास्तामलिप्रकाः ॥ २ ॥ मेकलाः कोमला मद्रा दशार्णा निप्रधा-
 स्तथा । गजयुद्धेषु कुशलाः कलिङ्गैः सह भारत ॥ ३ ॥ शर-
 तोमरनाराचैर्घृष्टिमन्त इनाम्बुदाः । सिपिचुस्ते ततः सर्वे पाञ्चाल-
 बलमाहवे ॥ ४ ॥ तान् मिमर्क्षयिषुन् नागान् पार्था प्रहृष्टाङ्गुयै-
 र्भृशम् । चोदितान् पार्षतो वाणैर्नाराचैरभ्यवीहृषत् ॥ ५ ॥
 एकैकः दग्धभिः षड्भिरष्टभिरपि भारतः । हिरदानभिविब्याध
 मितैर्गिरिनिभान् शरैः ॥ ६ ॥ प्रच्छाद्यमानं हिरदैर्भेषैरिव दिवा-
 करम् । प्रययुः पाण्डुपाञ्चाला नदन्ती निभितायुधाः ॥ ७ ॥
 तान्नागानभिवर्षन्तो ज्वातम्नीतलनादितैः । वीरनृत्यं प्रनृत्यन्त
 स्तलतालप्रणादितैः ॥ ८ ॥ नकुलः सहदेवस्य द्रौपदेयाः प्रम-
 द्रकाः । सात्यकिय शिखण्डी च चेकितानस वीर्यवान् । समन्तात्
 सिपिचुर्वीरा मेघास्तोयैरिवाचक्षान् ॥ ९ ॥ ते स्नेहैः प्रेषिता

नागा नरानखात्रयामपि । हस्तैराक्षिप्य भ्रमदु पङ्क्तिद्याप्यति-
 मन्यव ॥ १० ॥ विभिदुश्च विपाणाग्रैः समाक्षिप्य च चिक्षिपु ।
 विपाणलन्नाथाप्यन्ते परिपेतुर्विभीषणा ॥ ११ ॥ प्रमुखे वर्त्त
 भानन्तु द्विपं वङ्गस्य सात्यकि । नाराचिनोग्रवेगेन भिक्ष्वा मर्म-
 ष्यपातयत ॥ १२ ॥ तस्यावल्लितकायस्य हिरदादुत्पतिष्यत ।
 नाराचिनाहनहस्त सात्यकि सोऽपतद्भुवि ॥ १३ ॥ पुण्ड्रस्थापततो
 नागं चलन्तमिव पर्वतम् । सहदेव प्रयत्नास्तैर्नाराचैरहनभिभि
 ॥ १४ ॥ विपताकं वियन्तारं विवर्मध्वजजीवितम् । तं कृत्वा
 हिरदं भूय सहदेवोऽङ्गमभ्ययात् ॥ १५ ॥ सहदेवन्तु नकुलो
 वारयित्वाङ्गमाह्वयत् । नाराचैर्यमदण्डाभैस्त्रिभिर्नागं शतेन च
 ॥ १६ ॥ दिवाकरकरप्रख्यानङ्गश्चिक्षेप तोमरान् । नकुलाय शता
 नष्टौ त्रिधैकीकन्तु सोऽच्छिनत् ॥ १७ ॥ तथार्धचन्द्रेण शिरस्तस्य
 चिक्षेद पाण्डव । स पपात हतो च्छेच्छेनेव सह दन्तिना
 ॥ १८ ॥ अथाङ्गपुत्रेण निहतो हस्तिभिश्चाविशारदैः । अङ्गा
 क्रुद्धा महामात्रा नागेर्नकुलमभ्ययु ॥ १९ ॥ चलत्पताकी समुखे
 र्द्वैभकचातनुच्छदैः । मिमर्द्दिपन्तस्वरिता प्रदीप्तैरिव पर्वतैः ॥ २० ॥
 मेकलोक्कलकालिङ्गा निप्रधास्ताम्नलिप्तका । शरतोमरवर्षाणि
 विमुञ्चन्तो जिघासव ॥ २१ ॥ तैश्छाद्यमानं नकुलं दिवाकर-
 मिवाम्बुदैः । परिपेतु सुसंरत्वा पाण्डुपाञ्चालसोमका ॥ २२ ॥
 ततस्तदभवद्युद्धं रथिना हस्तिभि सह । हजता शरवर्षाणि
 तोमराश्च सहस्रश ॥ २३ ॥ नागाना प्रास्कुट्टन् कुम्भा मर्माणि
 विविधानि च । दन्ताथैवातिविधाना नाराचैर्मुपणानि च ॥ २४ ॥
 तीप्रामष्टौ महानागाश्चतु प्रष्ट्या सुतेजनैः । सहदेवो जघानाश
 तैऽपतन् सह सादिभि ॥ २५ ॥ अस्त्रोगतिभिरायम्य प्रयत्नादनु
 रक्तमम् । नाराचैरहनन्नागान्कूल कुलनन्दन ॥ २६ ॥ तत
 पाञ्चाख्यैनेयौ द्रौपदेया प्रभद्रका । शिखण्डी च महानागान्

सिधुः शरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥ ते पाण्डुयोधाम्बुधरैः शत्रुद्विरद-
पर्वताः । वाणवर्षैर्हताः प्रेतुर्वज्रवर्षैरिवाचलाः ॥ २८ ॥ एवं
हत्वा तव गजांस्ते पाण्डुरथकुञ्जराः । द्रुतां येनामवैचन्त भिन्न-
कुलामिवापगाम् ॥ २९ ॥ तां ते सेनां समालोड्य पाण्डुपुत्रस्य
सैनिकाः । विज्ञोभयित्वा च पुनः कर्णं समभिदुन्दुवुः ॥ ३० ॥

इति कर्णपर्वणि सङ्ख्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

सप्तम्य सुवाच । सहदेवं तथाक्रुद्धं दहन्तं तव वाहिनीम् ।
दुःशासनो महाराज भ्राता भ्रातरमभ्ययात् ॥ १ ॥ तौ समेतौ
महायुद्धे दृष्ट्वा तत्र महारथाः । सिंहनादरवांश्क्रुर्वासांस्या-
दुधुवुथ च ॥ २ ॥ ततो भारत क्रुद्धेन तव पुत्रेण धन्विना ।
पाण्डुपुत्रस्त्रिभिर्वाणैव चस्यमिहती बली ॥ ३ ॥ सहदेवस्ततो
राजन् नाराचेन तवात्मजम् । विद्धा विव्याध सप्तत्या सारथिश्च
त्रिभिः शरैः ॥ ४ ॥ दुःशासनस्तथापं छिच्छा राजन् महाहवे ।
सहदेवं त्रिसप्तत्या बाह्योरुरसि चार्पयत् ॥ ५ ॥ सहदेवस्तु
संक्रुद्धः खड्गं श्लथ महाहवे । आविध्य प्राहजत्तूष्णं तव पुत्र-
रथं प्रति ॥ ६ ॥ समार्णगुणं चापं छिच्छा तस्य महानसिः ।
निपपात ततो भूमौ च्युतः सर्प इवाम्बरात् ॥ ७ ॥ अथान्यद्गनु-
रादाय सहदेवः प्रतापवान् । दुःशासनाय चिक्षेप वाणमन्तकरं
ततः ॥ ८ ॥ तमापतन्तं विशिखं यमदण्डोपमलिपम् । खड्गेन
शितधारेण हिधा चिक्षेद् कौरवः ॥ ९ ॥ ततस्तं निशितं खड्ग-
माविध्य युधि सत्वरः । धनुश्चान्यत् समादाय शरं जग्राह वीर्य-
वान् ॥ १० ॥ तमापतन्तं सहसा निखिण्णं निशितैः शरैः ।
पातयामास समरे सहदेवो हसन्निव ॥ ११ ॥ ततो वाणायतु-
पष्टिं तव पुत्री महारणे । सहदेवरथे तूष्णं प्रेषयामास भारत

॥ १२ ॥ तान् शरान् समरे राजन् वेगेनापततो बहून् । एकीकं
 पञ्चभिर्वाणै सहदेवो न्यहन्तत ॥ १३ ॥ स निवार्य महावाणा
 स्तव पुत्रेण प्रेषितान् । अधामै सुबहून् वाणान् प्रेषयामास
 संयुगे ॥ १४ ॥ तान् वाणास्तव पुत्रोऽपि क्षिप्स्यैकैकं त्रिभि शरै ।
 ननाद् समक्षानादं नाद्यानो वसुन्वराम् ॥ १५ ॥ ततो दुःशा
 सनो राजन् विद्धा पाण्डुसुतं रथे । सारथि नवभिर्वाणैर्माद्रेयस्य
 समार्पयत ॥ १६ ॥ तत क्रुद्धो महाराज सहदेव प्रतापवान् ।
 समाधर्त्त शरं घोरं मृत्युकालान्तकोपमम् । विकृष्य बलवच्चापं
 तव पुत्राय सोऽसृजत् ॥ १७ ॥ स तं निर्भिय वेष्टेन भिक्षा च
 कवचं महत् । प्राविशद्वरणीं राजन् वल्मीकमिव पन्नग । तत
 स सुमुहे राजंस्तव पुत्रो महारथ ॥ १८ ॥ मूढज्ञेनं समालोक्य
 सारथिस्त्वरितो रथम् । अपोवाह भयं तस्तो बध्यमान भित्तै-
 शरै ॥ १९ ॥ यराजित्य रथे तन्तु कौरव्यं पाण्डुनन्दन । दुर्यो
 धनवतां दृष्ट्वा प्रममाथ समन्तत ॥ २० ॥ पिपीलिकपुटं राजन्
 यथा मृदून्नरो रूपा । तथा सा कौरवी सेना मदिता तेन
 भारत ॥ २१ ॥

इति कर्णपर्वणि सहदेवदुःशासनयुद्धेऽथोविंशोऽध्याय ॥ २३ ॥

सप्तम उवाच । नकुलं रमसं युद्धे द्रावयन्तं वरुधिनीम् ।
 कर्णो वैकर्त्तनो राजन् वारयामास वै रूपा ॥ १ ॥ नकुलस्तु
 तत कर्णं प्रहृणन्निदमब्रवीत् । चिरस्य तव दृष्टोऽहं दैवतै-
 शौम्यवचुषा ॥ २ ॥ यस्य नेत्रे रथे पापं चक्षुर्विषयमागत ।
 त्वं हिमूढमनर्थानां वैरस्य कलहस्य च ॥ ३ ॥ त्वद्दोषात् कुरव
 चीणा समागत्य परस्परम् । त्वामद्य समरे हत्वा कृतकृत्योऽस्मि
 विज्वर ॥ ४ ॥ एवमुक्त प्रत्युवाच नकुलं सतनन्दन । सहर्षं

राजपुत्रस्य घन्विनस्य विधिपतः ॥ ५ ॥ प्रहरसं च मे वीर पश्याम-
 स्तव पौरुषम् । कर्म कृत्वा रणे शूर ततः कथितुमर्हसि ॥ ६ ॥
 अनुक्त्वा समरे तात शूरा युध्यन्ति शक्तितः । स युध्यस्व मया
 भक्त्या हनिष्ये दपमेव ते ॥ ७ ॥ द्रव्युक्त्वा प्राहरचूर्णं पाण्डुपुत्राय
 सूतजः । विव्याध चैनं समरे त्रिषप्तत्या मिलीमुखैः ॥ ८ ॥
 गङ्गुलस्तु ततो विद्वः सूतपुत्रेण भारत । अग्नीत्याग्नीविपप्रखैः
 सूतपुत्रमविध्यत ॥ ९ ॥ तस्य कर्णो धनुश्छित्वा स्वर्णपुद्गैः मिला-
 धितैः । त्रिंशता परमेष्वासः शरैः पाण्डवमार्दयत् ॥ १० ॥ ते
 तस्य कवचं छित्वा पपुः शोणितमाहवे । आग्नीविपा यथा नागा
 भिन्वा गां सलिलं पपुः ॥ ११ ॥ अथान्यदनुरादाय हेमपृष्ठं
 दुरासदम् । कर्णं विव्याध विंशत्या सारथिञ्च त्रिभिः शरैः ॥ १२ ॥
 ततः क्रुद्धो महाराज गङ्गुलः परवीरहा । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेषु
 कर्णस्य धनुराच्छिनत् ॥ १३ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं सायकानां
 शतैस्त्रिभिः । आजपे प्रहसन् वीरः सर्वलोकमहारथम् ॥ १४ ॥
 कर्णमभ्यर्हितं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रेण मारिष । विस्मयं परमं जग्मू-
 रथिनः सह दैवतैः ॥ १५ ॥ अथान्यदनुरादाय कर्णो वैकर्तन-
 स्तदा । गङ्गुलं पञ्चभिर्वाणैर्कावुर्द्वेषे समर्पयत् ॥ १६ ॥ तत्रस्थै-
 रथवाणैस्तेर्माद्रीपुत्रो व्यशोभत । स्वरश्मिभिरिवादित्यो भुवने
 विसृजन् प्रभाम् ॥ १७ ॥ गङ्गुलस्तु ततः कर्णं विद्ध्वा सप्तभि-
 राशुगैः । अथास्य धनुषः कोटिं पुनश्चिच्छेद मारिष ॥ १८ ॥
 सोऽन्यत् कार्मुकमादाय समरे वेगवत्तरम् । गङ्गुलस्य ततो वाणैः
 समन्तादारयद्दिशः ॥ १९ ॥ संहाद्यमानः सहसा कर्णचापच्युतैः
 शरैः । चिच्छेद स शरांस्तूर्णं शरैरेव महारथ ॥ २० ॥ ततो
 वाणमयं जालं विततं व्योम्नि दृश्यते । खद्योतानामिव प्रातैः
 संपतद्भिर्द्यथा नभ ॥ २१ ॥ तैर्विमुक्तैः शरपतैश्छादितं गगणं
 तदा । गलभाना यथाप्रातैस्तददासीद्विग्राम्पते ॥ २२ ॥ ते शरा

हेमविकृता सम्पतन्तो मुहुर्मुहुः । अशेषीकृता व्यकाशन्त क्रीडन्वा
 अशेषी कृता इव ॥ २३ ॥ वाणजालावृते व्योम्नि छादिते च
 दिवाकरे । न स सम्पतते भूम्या किञ्चिदध्यन्तरीक्षगम् ॥ २४ ॥
 निरुद्धे तत्र मार्गे च शरसङ्घे समन्तत । व्यरीचता महात्मानो
 कालसूर्याविवीदितौ ॥ २५ ॥ कर्षवापच्युतैर्वाणैर्वध्यमानास्तु
 सीमका । अवालीयन्त राजेन्द्र विदनात्ता भृषार्हिता ॥ २६ ॥
 नकुलस्य तथा वाणैश्चन्यमाना चमृस्तव । व्यशीर्यत दिशो राजन्
 वातनुन्ता इवाम्बुदा ॥ २७ ॥ ते सेने चन्यमाने तु ताभ्या दिव्यै
 र्महाशरैः । शरपातमपक्रम्य तस्यतु प्रेक्षिके इव ॥ २८ ॥ प्रोत्
 सारिते जने तस्मिन् कर्षपाण्डवयो शरैः । अविध्येता महा
 त्मानावन्योऽन्य शरवृष्टिभिः ॥ २९ ॥ विदर्शयन्तौ दिव्यानि
 शस्त्राणि रणमूर्धनि । छादयन्तौ च सहसा परस्परवधैःप्रिणौ
 ॥ ३० ॥ नकुलेन शरा मुक्ता कङ्कवह्निणवासस । सूतपुत्र
 भवच्छाय व्यतिष्ठन्त इवाम्बरे ॥ ३१ ॥ तथैव सूतपुत्रेण प्रेषिता
 परमाहवे । पाण्डुपुत्रभवच्छाय व्यतिष्ठन्ताम्बरे शरा ॥ ३२ ॥
 शरवेश्मप्रविष्टौ तौ दृष्ट्वाते न कीचन । सूर्याचन्द्रमसौ राजं
 श्छायमानौ घनैरिव ॥ ३३ ॥ ततः क्रुद्धो रणे कर्षः कृत्वा
 घोरतर वपुः । पाण्डवं छादयामास समन्ताच्छरवृष्टिभिः ॥ ३४ ॥
 सोऽतिच्छन्तौ महाराज सूतपुत्रेण पाण्डव । न चकार व्यथा
 राजन् भास्करो जलदैवथा ॥ ३५ ॥ ततः प्रहस्याधिरथि शर-
 जालानि मारिष । प्रेषयामास समरे शतशोऽथ सहस्रथ ॥ ३६ ॥
 एकच्छायमभूत् सर्वं तस्य वाणैर्महात्मन । अभ्रच्छायिव सञ्जघे
 सम्पतद्भिः शरीरभैः ॥ ३७ ॥ ततः कर्षो महाराज धनुश्छिन्त्वा
 महात्मन । सारथि पातयामास रथनीडादसन्निव ॥ ३८ ॥
 ततोऽश्वाथतुरयास्य चतुर्भिर्निमित्तैः शरैः । यमस्य भवन तूर्णं
 प्रेषयामास भारत ॥ ३९ ॥ यथास्य त रथ दिव्य तिलगो व्यध

मच्छरैः । पताकां चक्ररक्षां च गदां खड्गञ्च मारिष । शत-
चन्द्रश्च तन्मर्म सर्वोपकरणानि च ॥ ४० ॥ हताश्वी विरथयैव
विचर्मा च विग्राह्यते । अततीर्थं रथात्तूर्णं परिघं गृह्य विष्टितः
॥ ४१ ॥ तमुद्यतं महावीरं परिघं तस्य सूतजः । व्यहनत्
सायकी राजन् सुतीक्ष्णो भारसाधनैः ॥ ४२ ॥ व्यायुधैवमालक्ष्य
शरैः सन्नतपर्वभिः । अर्द्धयद्दृष्टभिः कर्णो न चैनं समपीडयत् ॥ ४३ ॥
स हन्यमानः समरे कृतास्त्रेण बलीयसा । प्राद्रवत् सहसा राजन्
नकुलो व्याकुलोन्द्रियः ॥ ४४ ॥ तमनुदृत्य राधेयः प्रहसन् वै
पुनः पुनः । मुञ्च्यमस्य धनुः कण्ठे व्यपासृजत भारत ॥ ४५ ॥
ततः, स शुशुभे राजन् कण्ठासक्तमहद्वनुः । परिवेशमनुप्राप्तो
यथा स्यादोन्नि चन्द्रमा । यथैव चासितो जेष मक्रचापेन
शोभितः ॥ ४६ ॥ तमप्रवीक्षतः कर्णो व्यथं व्याहृतवानसि ।
वदेदानीं पुनर्हृष्टो बध्यमानः पुनः पुनः ॥ ४७ ॥ मा यौत्सीः
कुरुभिः सार्द्धं बलवद्भिश्च पाण्डव । सृष्टमैस्तात युध्यस्व प्रीडं मा
कुरु पाण्डव ॥ ४८ ॥ गृहं वा गच्छ माद्रैय यत्र वा कृष्ण
फाल्गुनौ । एवमुक्त्वा महाराज व्यसर्जयत तं तदा ॥ ४९ ॥
वधप्राप्तन्तु तं शूरो नाहनङ्गमवित्तदा । स्रुत्वा कुन्धा वधो राजं-
स्तत एनं व्यसर्जयत् ॥ ५० ॥ विसृष्टः पाण्डवो राजन् सूतपुत्रेण
धन्विना । प्रीडन्निव जगामाय युधिष्ठिररथं प्रति ॥ ५१ ॥
आरुरोह रथञ्चापि सूतपुत्रप्रतापित । निश्वसन् दुःखसन्तप्तः
कुम्भस्य इव पद्मगः ॥ ५२ ॥ तं विजित्वाय कर्णोऽपि पाञ्चालां-
स्त्वरितो ययौ । रथेनातिपताकेन चन्द्रवर्षाहयेन च ॥ ५३ ॥
तत्राक्रन्दो महानमसीत् पाण्डवानां विग्राह्यते । दृष्ट्वा सेनापतिं
यान्तं पाञ्चालानां रथव्रजान् ॥ ५४ ॥ तत्राकरोन्महाराज कर्दनं
सूतनन्दनः । मथ्यं प्राप्ते दिनकरे चक्रवह्निचरन् प्रभु ॥ ५५ ॥
भग्नचक्रै रथै केयित् किन्न्ध्वजपताकिभि । हताश्वैर्हृतसूतैय

प्रभन्नाक्षैश्च मारिष ॥ ५६ ॥ द्वियमाणानपश्याम पाञ्चालानां
 रथव्रजान् । तत्र तत्र च संभ्रान्ता विचेरुरथ कुञ्जराः ॥ ५७ ॥
 दावाग्निपरिदग्धाङ्गा यथैव सुरर्महावने । भिन्नकुम्भाद्रं रुधिरा-
 श्चिन्नहस्ताश्च वारणा ॥ ५८ ॥ छिन्नागात्रावराथैव छिन्नवालाश्च
 मारिषः । छिन्नाभ्राणीव संपेतुर्हन्यमाना महाखना ॥ ५९ ॥
 अपरे त्रासिता नागा राधेयशरतीमरैः । तमेवाभिमुखं जग्मुः
 शलभा इव पावकम् ॥ ६० ॥ अपरे निष्टनन्तश्च व्यदश्यन्त महा-
 हिपाः । चरन्तः शोणितं गात्रैर्नगा इव जलस्रवाः ॥ ६१ ॥
 उरश्छदैर्विमुक्ताश्च बालवन्धैश्च वाजिनः । राजतैश्च तथा कांस्यैः
 सौवर्ण्यैश्चैव भूपण्यैः ॥ ६२ ॥ हीनांशामरणैश्चैव खलीनैश्च विव-
 ल्जितान् । चामरैश्च कुथाभिश्च तूष्णीरैः पतितैरपि ॥ ६३ ॥
 निहतैः सादिभिश्चैव शूरैराहवशोभितैः । अपश्याम रणे तत्र
 भ्राम्यमाणान् हयोत्तमान् ॥ ६४ ॥ प्रासैः खड्गैश्च संस्यूता-
 नृष्टिभिश्चापि भारत । हययोधानपश्याम कंबुकोशीपधारिणः
 ॥ ६५ ॥ निहतान् बध्यमानाश्च विपमानांश्च भारत । नानाङ्गा
 वयवैर्हीनास्तत्र तत्रैव भारत ॥ ६६ ॥ रथान् हेमपरिष्कारान्
 सयुक्तान् जवनैर्हयैः । भ्राम्यमाणानपश्याम हतेषु रथिषु द्रुतम्
 ॥ ६७ ॥ भग्नाचक्रवदान् काश्चित् भग्नचक्रांश्च भारत । विपताक
 ध्वजांशान्याश्चिन्नेपादण्डबन्धुरान् ॥ ६८ ॥ विहीनाग्रधिनस्तत्र
 धावमानान् समन्ततः । सूतपुत्रशरैस्तप्तानपश्याम विश्राम्भते ।
 विश्रस्ताश्च तथैवान्यान् सशस्त्रांश्च हतान् बहून् ॥ ६९ ॥ तारका-
 जालसंछन्नान् वरघण्टाविशोभितान् । नानावर्णविविचित्राभिः पता
 काभिरलंकृतान् । वारणानन्वपश्याम धावमानान् समन्ततः ॥ ७० ॥
 शिरासि बाहून्कृत्य छिन्नानन्यास्तथैव च । कर्णचापच्युतैर्वाणै-
 रपश्याम समन्ततः ॥ ७१ ॥ महान् व्यतिकरो रौद्री योधाना-
 मन्वपद्यत । कर्णसायकानुन्नाना शुध्यताञ्च यितैः शरैः ॥ ७२ ॥

ते बध्यमानाः समरे सूतपुत्रेण सृष्टयाः । तमेवाभिमुखं यान्ति
 पतङ्गा इव पावकम् ॥ ७३ ॥ तं दहन्तमनीकानि तत्र तत्र महा
 रथम् । क्षत्रिया वर्जयामासुर्युगान्ताग्निमिवोलूणम् ॥ ७४ ॥
 हतश्रेपास्तु धी वीराः पाञ्चालानां महारथाः । तान् प्रभग्नान्
 द्रुतान् वीरः पृष्ठतो विकिरच्छरैः । अभ्यधावत तेजस्वी विभीर्ष्य-
 कवचध्वजान् ॥ ७५ ॥ तापयामास तान् वाणैः सूतपुत्रो महा
 बलः । मध्यं दिनमनुप्राप्तो भूतानीव तमोगुदः ॥ ७६ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णपराक्रमे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

सञ्जय उवाच । युयुत्सुं तव पुत्रस्य द्रावयन्तं बलं महत् ।
 उलूकोऽभ्यपतच्छूयं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥ युयुत्सुश्च ततो
 राजन् प्रितधारेण पत्रिणा । उलूकं ताडयामास वक्ष्येव महा
 चलम् ॥ २ ॥ उलूकस्तु ततः क्रुद्धस्तव पुत्रस्य संयुगे । क्षुरप्रेण
 धनुश्छित्त्वा ताडयामास कर्णिना ॥ ३ ॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं
 युयुत्सुर्वैगवत्तरम् । अन्यदादत्त समद्वन्नापं संरक्तलोचनः ॥ ४ ॥
 उलूकस्तु ततः पट्टा विव्याध भरतर्षभ । सारथिं त्रिभिरानर्च्छत्
 तच्च भूयोऽथविध्यत ॥ ५ ॥ उलूकस्तन्तु विंशत्या विद्धा स्वर्ण-
 विभूषितैः । अथास्य समरे क्रुद्धो ध्वजं चिच्छेद काञ्चनम् ॥ ६ ॥
 स छिन्नयष्टिः समहान् शीर्थ्यमाणो महाध्वजः । पपात प्रमुखे
 राजन् युयुत्सोः काञ्चनध्वजः ॥ ७ ॥ ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा युयुत्सुः
 क्रोधमूर्च्छितः । उलूकं पञ्चभिर्वाणैराजधान स्तनान्तरे ॥ ८ ॥
 उलूकस्तस्य समरे तैलधीतेन मारिष । शिरथिच्छेद भङ्गेन यन्तु-
 र्भरतसत्तम ॥ ९ ॥ जघान चतुरोऽश्वान्श्च तच्च विव्याध पञ्चभिः ।
 सोऽतिविद्धो बलवता प्रत्यपायाद्रथान्तरम् ॥ १० ॥ तं निर्जित्य
 रणे राजन्नुलूकस्वरितो ययौ । पाञ्चालान् सृष्टयाश्चैव विनिष्प-

न्निशितै शरै ॥ ११ ॥ शतानीक महाराज श्रुतकर्मा सुतस्तव ।
 व्यश्वस्तुरथञ्चक्रे निमेषार्द्धादसम्भ्रम ॥ १२ ॥ हताश्वे तु रथे
 तिष्ठन् शतानीको महारथ । गदा चिक्षेप सक्रुद्धस्तव पुत्रस्य
 मारिष ॥ १३ ॥ सा कृत्वा स्थन्दन भस्म हयाथैव ससारथीन् ।
 पपात धरणीं तूष्णं दारयन्तीव भारत ॥ १४ ॥ तावुभौ विरथौ
 वीरौ कुरुणा कीर्तिवर्धनौ । व्यपाक्रमेता युद्धान्तु प्रेक्षमाणौ
 परस्परम् ॥ १५ ॥ पुत्रस्तु तव सम्भ्रान्तो विविधो रथमाविशत् ।
 शताश्रीकोऽपि त्वरित प्रतिविन्धप्ररथ गत ॥ १६ ॥ सुतसोमन्तु
 सकुनिर्विद्धा सुनिशितै शरै । नाकस्यत सक्रुद्धो वाय्वींघ इव
 पर्वतम् ॥ १७ ॥ सुतसोमस्तु त दृष्ट्वा पितुरत्यन्तवैरिणम् । शरै
 रनेकसाहस्रैश्छादयामास भारत ॥ १८ ॥ तान् शरान् शकुनि
 स्तूष्णं चिक्षेदान्यै पतत्रिभि । लघुस्त्रशिखयोधी च जितकाशौ
 च संयुगे ॥ १९ ॥ निवार्य्य समरे चापि शरास्तान्निशितै शरै ।
 आजघान सुसंक्रुद्ध सुतसोम त्रिभि शरै ॥ २० ॥ तस्याश्वान्
 केतनं सूतं तिलथो व्यधमच्छरै । श्यालस्तव महाराज तत
 लञ्चुकुशुल्कना ॥ २१ ॥ हताश्वो विरथथैव छिन्नकेतुश्च मारिष ।
 धन्वी धनुर्वरं शृङ्ग रथाङ्गमावतिष्ठत् ॥ २२ ॥ व्यसृजत सायका
 थैव स्वर्णपुङ्गवान् शिलाशितान् । छादयामास समरे तव श्यालस्य
 त रथम् ॥ २३ ॥ शलभानामिव व्रातान् शरव्रातान्महारथ ।
 रथोपगान् समीच्छैव विव्यथे नैव सौवल । प्रमथाथ शरास्तास्तु
 शरव्रातैर्महायथा ॥ २४ ॥ तत्रातुष्यन्त योधाश्च सिद्धाद्यापि दिवि
 स्थिता । सुतसोमस्य तत कर्म दृष्ट्वायद्वेयमद्भुतम् । रथस्थ
 शकुनि यस्तु पदाति समयोधयत ॥ २५ ॥ तस्य तीक्ष्णैर्महा
 वेगैर्महै सन्नतपर्वभि । व्यहनत वारुणिक राजस्तूष्णीराथैव सर्वश
 ॥ २६ ॥ स छिन्नधन्वा विरथ खड्गमुद्यम्य चानदत् । वैदू
 र्योत्पलवर्णाभि हस्तिदन्तमयतसरुम् ॥ २७ ॥ भ्राम्यमाण तत

स्तन्तु विमलाम्बरवर्चसम् । कालदण्डोपमं नेने सुतसोमस्य धीमतः
 ॥ २८ ॥ सोऽचरत् संहसा खड्गौ मण्डलानि समन्ततः । चतु-
 र्दश महाराज शिञ्चावलसमन्वितः ॥ २९ ॥ भ्रान्तमुद्ग्रान्तमाधूत-
 माधूतं ध्रुतनिःसृतम् । सम्पातं समुदीर्यञ्च दर्शयामास संयुगे
 ॥ ३० ॥ सौवलयस्तु ततस्तस्य शरांश्चिञ्चिप वीर्यवान् । तानापतत
 एवाशु चिच्छेद परमासिना ॥ ३१ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज सौवलः
 पुनरेव च । प्राहिणोत् सुतसोमाय शरानाश्रीविषोपमान् ॥ ३२ ॥
 चिच्छेद तांस्तु खड्गिन शिञ्चया च बलेन च । दर्शयन्नाववं
 युद्धे तार्थ्यतुल्यपराक्रमः ॥ ३३ ॥ तस्य सञ्चरती राजन् मण्डला-
 वर्तने तदा । क्षुरप्रेण सतीक्ष्णेन खड्गश्चिच्छेद सुप्रभम् ॥ ३४ ॥
 स छिन्न संहसा भूमौ निपपात महानसिः । अर्द्धमन्यत् स्थितं
 हस्ते सत्सरोस्तस्य भारत ॥ ३५ ॥ छिन्नमाश्राय निस्त्रिंशमव-
 ध्रुत्य पदानि पट् । प्राविध्यत ततः शेषं सुतसोमो मदारथः ॥ ३६ ॥
 स छित्त्वा शगुणज्ञापं रणे तस्य महात्मनः । पपात धरणीं तूर्णं
 स्वर्णवज्रविभूषितम् ॥ ३७ ॥ सुतसोमस्ततोऽगच्छत् श्रुतकीर्त्ति-
 मंहारथम् ॥ ३८ ॥ सौवलोऽपि धनुर्गच्छ घोरमन्यत् सदुर्जयम् ।
 अभ्ययात् पाण्डवानीकं निघ्नन् शत्रुगणान् बहून् ॥ ३९ ॥ तत्र
 नादो महानासीत् पाण्डवानां विशाम्पते । सौवलं समरे दृष्ट्वा
 विचरन्तमभीतवन् ॥ ४० ॥ तान्यनीकानि दृप्तानि शस्त्रवन्ति
 महान्ति च । द्राव्यमाणान्यदृश्यन्त सौवलेन महात्मना ॥ ४१ ॥
 यथा दैत्यचमूं राजन् देवराजो ममर्द्द ह । तथैव पाण्डवीं
 सेनां सौवलेयी व्यनाशयत् ॥ ४२ ॥

इति कर्णपर्वणि सुतसोमसौवलयुद्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अश्वय उवाच । घृष्टद्युम्न कृपो राजन् वारयामास संगुगी ।
 धया दृप्तं वने सिद्धं शरभो वारयेद्युधि ॥ १ ॥ निरुद्ध पार्षत
 स्तेन गौतमेन वलीयसा । पदात् पदं विचलितुं नाशकत्तव
 भारत ॥ २ ॥ गौतमस्य रथं दृष्ट्वा घृष्टद्युम्नरथ प्रति । विवेष
 सर्वभूतानि क्षय प्राप्तञ्च मेनिरे ॥ ३ ॥ तत्रावीचन् विमनसो
 रथिन सादिनस्तथा । द्रोणस्य निधनान्नूनं सक्रुद्धो द्विपदा वर
 ॥ ४ ॥ शारदतो महातेजा दिव्यास्त्रविदुदारधी । अपि स्वस्त्रि
 भवेद्दृष्ट्वा घृष्टद्युम्नस्य गौतमात् ॥ ५ ॥ अपीयं वाहिनी कृतस्ता
 मुच्येत महतो भयात् । अप्ययं ब्राह्मण सर्वान्नरो हन्यात् समा
 गतान् ॥ ६ ॥ यादृशं दृश्यते रूपमन्तकप्रतिमं भयम् । गमिष्य
 त्यथ पदवी भारद्वाजस्य गौतम ॥ ७ ॥ आचार्ये क्षिप्रहस्तस्य
 विजयी च सदा युधि । अस्त्रवान् वीर्यसम्पन्न क्रोधेन च सम
 न्वित । पार्षतस्य महायुद्धे विमुखोऽद्यामिलक्ष्यते ॥ ८ ॥ इत्येवं
 विविधा वाचस्तावकानां परै सह । व्ययूयन्त महाराज तयो
 स्त्रव समागमे ॥ ९ ॥ विनिश्चस्य तत क्रोधित कृप शारदतो
 नृप । पार्षतश्चादेयामास निषेष्ट सर्वमर्मसु ॥ १० ॥ स हन्य
 मान समरे गौतमेन महात्मना । कर्षेव्य न स्र जानाति मोहेन
 महता व्रत ॥ ११ ॥ तमब्रवीत्ततो यन्ता कश्चित क्षेमं नु पार्षत ।
 ईदृशं व्यसन युक्ते न ते दृष्टं मया क्वचित् ॥ १२ ॥ दैवयोगात्तु
 ते वाणा नापतन्मर्मभेदिन । प्रेषिता दिजमुख्येन मर्माण्युद्दिश्य
 सर्वत ॥ १३ ॥ व्यावर्त्तये रथं तूष्णं नदीवेगमिवाश्रवात् । अवयं
 ब्राह्मण मन्ये धेन ते विक्रमो हत ॥ १४ ॥ घृष्टद्युम्नस्ततो राजन्
 शनकैरब्रवीद्वच । मुञ्चते मे मनस्तात गात्रे खेद्य जायते ॥ १५ ॥
 विपथुय शरीरे मे लोमहर्षस्य जायते । वर्ल्जन् ब्राह्मण युद्धे
 शनैर्याहि यतोऽर्जुन ॥ १६ ॥ अर्जुन भीमसेन वा समरे प्राप्य
 शरथे । क्षेममद्य भवेद्दिवमेदा वै नैष्ठिकी मति ॥ १७ ॥ तत

प्रायान्महाराज सारथिस्वरयन् हयान् । यतो भीमो महेष्वासो
 युयुधे तव सैनिके ॥ १८ ॥ प्रदुतश्चै रयं दृष्ट्वा घृष्टयुग्मस्य
 मारिष । किरच्छरमतान्येव गौतमोऽनुययौ तदा ॥ १९ ॥ शङ्ख
 पूरयामास मुहुर्मुहु ररिन्दम । पार्षतं द्रावयामास महेन्द्रो
 नमुचिं यथा ॥ २० ॥ * शिखण्डिनन्तु समरे भीष्मस्युं दुरासदम् ।
 चार्हिक्यो वारयामास स्यन्निव मुहुर्मुहु ॥ २१ ॥ शिखण्डी तु
 समासाद्य हृदिकाना महारथम् । पञ्चभिर्निमित्तैर्भक्षैर्लक्ष्मणुद्देशे
 समाहनत् ॥ २२ ॥ कृतवर्मा तु संक्रुद्धो भिक्ष्वा पष्ट्या पतन्निभि ।
 धनुरेकेन चिच्छेद हसव्राजन्महारथ ॥ २३ ॥ अथान्यहनुरादाय
 द्रुपदस्यात्मजो वली । तिष्ठ तिष्ठेति संक्रुद्धो चार्हिक्यं प्रत्यभापत
 ॥ २४ ॥ ततोऽस्य नवतिं वाणाव्रुक्मपुङ्गान् सुतेजनान् । प्रेषया-
 मास राजेन्द्र तेऽस्याभश्चन्त वमण ॥ २५ ॥ वितथास्तान् समा-
 लक्ष्य पतिताय मञ्जीतले । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन कार्मुकं चिच्छिदे
 भृशम् ॥ २६ ॥ अथैनं क्षिन्नधन्वानं भगवद्भूमिवर्षभम् । अशीत्या
 मार्गणै क्रुद्धो बाह्योरसि चार्पयत् ॥ २७ ॥ कृतवर्मा तु सक्रुद्धो
 मार्गणै क्षतविच्रत । ववाम रुधिरं गात्रै कुम्भवक्त्रादिवोदकम्
 ॥ २८ ॥ रुधिरेण परिक्षिन्न कृतवर्मा व्यराजत । वर्षेण ह्येदितो
 राजन् यथा गेरिकपर्वत ॥ २९ ॥ अथान्यहनुरादाय समार्गण-
 गुणं प्रभु । शिखण्डिन वाणवरे स्कन्धदेशे व्यताडयत् ॥ ३० ॥
 स्कन्धदेशस्थितैर्वाणै शिखण्डी तु व्यराजत । आखाप्रशाखा
 विपुल सुमहान् पादपो यथा ॥ ३१ ॥ तावन्वोऽन्य भृशं विहा
 रुधिरेण समुच्चितौ । अन्योऽन्यश्चाभिहतौ रेजतुर्षपभाविव
 ॥ ३२ ॥ अन्योऽन्यस्य वधे यत्र कुर्वाणौ सौ महारथौ । रथा
 भ्याश्चेरतुस्तत्र मण्डलानि सहस्रश ॥ ३३ ॥ कृतवर्मा महाराजा
 पार्षत निमित्तै शरै । रणे विव्याध सप्तत्या स्वर्णपुङ्खै मिला
 मितै ॥ ३४ ॥ ततोऽस्य समरे वाणं भोज प्रहरता वर

जीवितान्तकरं घोरं व्यसृजस्वरयान्वितः ॥ ३५ ॥ स तेनाभिहतो
 राजन् मूर्च्छामाशु समाविशत् । ध्वजयष्टिञ्च सहसा मिश्रिये
 कश्मलाहतः ॥ ३७ ॥ अपीवाह रणात्तूष्णीं कारथी रथिनां
 वरन् । द्वाद्दिक्यमरसन्तप्तं निश्रमन्तं पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ परा-
 जिने ततः शूरे द्रुपदस्यात्मजे प्रभो । व्यद्रवत् पाण्डवी सेना
 वध्यमाना समन्ततः ॥ ३८ ॥

इति कर्णपर्वणि शिखण्डप्रपदाने षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सञ्जय उवाच । श्वेताश्वीऽपि महाराज व्यधमत्तावकं वलम् ।
 यथा वायुः समासाद्य तूलराशिं समन्ततः ॥ १ ॥ प्रतुष्टयशुस्त्रि-
 गन्तार्त्तं शिवयः कौरवैः सह । शालूः संसप्तजासैव नारायण
 बलञ्च यत् ॥ २ ॥ सत्यसेनसन्द्रदेवी मित्रदेवः श्रुतञ्जयः । सौ-
 श्रुतिशिवसेनश्च मित्रवर्मा च भारत ॥ ३ ॥ त्रिगर्त्तराजः समरे
 भ्रातृभिः परिवारितः । पुत्रैश्चैव महेश्वासैर्नानामस्त्रविद्यारदैः
 ॥ ४ ॥ व्यसृजन्त शरघ्रातान् किरन्तीऽर्जुनमाहवे । अभ्यवर्षन्त
 सहसा वार्थीघा इव सागरम् ॥ ५ ॥ ते त्वर्जुनं समासाद्य थीघाः
 शतसहस्रशः । अगच्छन् विलयं सर्वं ताच्छं दृष्ट्वेव पन्नगाः ॥ ६ ॥
 ते वध्यमानाः समरे नाजङ्गः पाण्डवं तदा । दध्यमाना महाराज
 शलभा इव पावकम् ॥ ७ ॥ सत्यसेनस्त्रिभिर्वाणैर्विव्याध शुधि
 मण्डपम् । मित्रदेजस्त्रिपष्टया तु चन्द्रदेजस्तु उत्तमिः ॥ ८ ॥
 मित्रवर्मा त्रिसप्तत्या सौश्रुतिश्चापि सप्तभिः । अत्र पुञ्जयस्तु विंशत्या
 सुशर्मा नवभिः शरैः ॥ ९ ॥ स विद्वो बद्धभिः सङ्घेऽप्र प्रतिविव्याध
 तान् दृपान् । सौश्रुतिं सप्तभिर्विद्धा सत्यसेनं त्रिभिः शरैः ॥ १० ॥
 अत्र सञ्जयश्च विंशत्या चन्द्रदेवं तथाष्टभिः । मित्रदेवं शतेनैव श्रुत
 सेनं त्रिभिः शरैः ॥ ११ ॥ नवभिर्मित्रवर्माणं सुशर्माणं तथाष्टभिः ।

शत्रुप्लयञ्च राजानं हत्वा तत्र शिलाभितैः । सौश्रुते सभिरस्त्राणं
 शिरः कायादपाहरत् ॥ १२ ॥ लरितश्चन्द्रदेवञ्च शरैर्निन्द्ये यम
 क्षयम् । तथेतरान्महाराज यतमानान्महाराथान् । पञ्चभिः
 पञ्चभिर्वाणैरेकीकं प्रत्यवारयत् ॥ १३ ॥ सत्यसेनस्तु संक्रुद्धस्तोमरं
 व्यसृजन्महत् । समुद्दिश्य रणे कृष्णं सिंहनादं ननाद च ॥ १४ ॥
 स निर्भय भुजं सव्यं माधवस्य महात्मनः । अयक्षयौ हेमदण्डो
 जगाम धरणीं तदा ॥ १५ ॥ माधवस्य तु विद्वस्य तोमरेण
 महारणे । प्रतोदः प्रापतद्वस्ताद्दशयय विशाम्पते ॥ १६ ॥ वासु-
 देवं विभिन्नाङ्गं दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जयः । क्रोधमाहारयत्तीव्रं
 कृष्णञ्जेदमुवाच ह ॥ १७ ॥ प्रापवाग्वाग्वावाहो सत्यसेनं प्रति
 प्रभो । यावदेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ १८ ॥ स
 प्रतोदं प्रगृह्याशु तथा रश्मीन्महायशाः । वाहयामास तानश्वान्
 सत्यसेनरथं प्रति ॥ १९ ॥ विश्वक्सेनस्तु निर्भिन्नं दृष्ट्वा पार्थो
 धनञ्जयः । सत्यसेनं शरैस्तीक्ष्णैर्वारयित्वा महारथः ॥ २० ॥
 ततः सुनिश्चितैर्भक्तै र्नामस्तस्य महच्छिरः । कुण्डलोपचितं काया-
 च्चकर्त्त पृतनामुखि ॥ २१ ॥ तन्निकृत्य शितैर्वाणैश्चित्तवर्माणमाक्षि-
 पत् । वत्सदन्तेन तीक्ष्णैर्न सारथिद्वयास्य मारिय ॥ २२ ॥ ततः
 शरशतैर्भूयः संशप्तकगणान् बली । पातयामास संक्रुद्धः शतशोऽथ
 सहस्रथ ॥ २३ ॥ ततो राजतपुङ्गेन राजन् शीघ्रं महात्मनः ।
 मित्रसेनस्य चिच्छेद चुरप्रेण महारथ । सुशर्माणञ्च संक्रुद्धो
 जलुद्देशे समाह्वयत् ॥ २४ ॥ ततः संशप्तकाः सर्वे परिवार्यं धन-
 क्षयम् । शस्त्रैर्वैर्मगदुः क्रुद्धा नादयन्ती दिशो दश ॥ २५ ॥
 अभ्यर्हितस्तु तैर्लिङ्गैः शक्रतुल्यपराक्रमः । ऐन्द्रमस्त्रमभेयात्मा
 प्रादुशक्रे महारथः । ततः शरसहस्राणि प्रादुरासन् विशाम्पते
 ॥ २६ ॥ ध्वजानां क्तिद्यमानानां कार्मुकाणाञ्च मारिय । रथानां
 सपताकानां तूष्णीराणां युगैः सह ॥ २७ ॥ अक्षाणामथ चक्राणां

योक्ताणां रश्मिभिः सह । क्रूराणां वक्रयानां प्रपत्नानाञ्च
 सङ्गुणे ॥ २८ ॥ अश्वानां पतताञ्चापि प्रासानामृष्टिभिः सह ।
 गदानां परिघाणाञ्च शक्तितीमरपट्टिभिः ॥ २९ ॥ अतस्त्रीनां
 सचक्राणां भुजानाञ्चोरुभिः सह । कण्ठसूत्राङ्गदानाञ्च केयूरा
 णाञ्च मारिष ॥ ३० ॥ हाराणामथ निष्काणां तनुवाणाञ्च भारत ।
 छत्राणां व्यजनानाञ्च शिरसा मुकुटैः सह । अथूयत महाशब्द
 स्तत्र तत्र विभ्राम्यते ॥ ३१ ॥ सकुण्डलानि स्वर्चीणि पूर्णचन्द्र
 निभानि च । शिरास्युर्व्यामदृश्यन्त ताराजालमिवाम्बरे ॥ ३२ ॥
 सुस्रग्धीणि सुवासांसि चन्दनेनोक्षितानि च । भरौरुणि व्यदृश्यन्त
 निहृतानां महीतले ॥ ३३ ॥ गन्धर्वनगराकारं घोरमायोधन
 तदा । निहृतैराजपुत्रैश्च क्षत्रियैश्च महावले ॥ ३४ ॥ हस्तिभिः
 पतितैश्चैव तुरगीयाभवनमही । अगम्यरूपा समरे विभीषैरिव
 पर्वतैः ॥ ३५ ॥ नासीच्चक्रपथस्तत्र पाण्डवस्य महात्मनः । निहत
 शत्रवान् भङ्गं हस्य श्वञ्चास्यती महत् ॥ ३६ ॥ आतङ्गादिव सीदन्ति
 रथचक्राणि मारिष । चरतस्तस्य संग्रामे तस्मिन्लोहितकर्दमे ॥ ३७ ॥
 सीदमानानि चक्राणि समूहस्तुरगा भ्रमम् । अमेण महता युक्ता
 मनोमास्तुरहस ॥ ३८ ॥ वध्यमानन्तु ततः सैन्य पाण्डुपुत्रेण
 धन्विना । प्रायशो विमुखं सर्वं नावतिष्ठति भारत ॥ ३९ ॥ तान्
 जित्वा समरे जिष्णुः संशप्तकगणान् बहून् । विरराज तदा
 पार्थो विधूमोऽग्निरिवोज्ज्वलन् ॥ ४० ॥

इति कर्णपर्वणि अर्जुनविजये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सध्वज उवाच । युधिष्ठिर महाराज विद्वजन्त शरान् बहून् ।
 स्वयं दुर्योधनो राजा प्रत्यगृह्णादभीतवत् ॥ १ ॥ तमापतन्तं
 सहसा तव पुत्र महारथम् । धर्मराजो द्रुप विद्वा तिष्ठ तिष्ठेति

चाब्रवीत् ॥ २ ॥ स तु तं प्रतिविब्याध नवभिर्निश्चितैः शरैः ।
 सारथिह्वास्य भङ्गेन भयं क्रुद्धोऽभ्यताडयत् ॥ ३ ॥ ततो युधि-
 छिरो राजा स्वर्णपुङ्गान् शिलीमुखान् । दुर्योधनाय चिक्षेप
 वयोदयं शिलाशितान् ॥ ४ ॥ चतुर्भियतुरो वाहांस्तस्य हत्वा
 महारथः । पञ्चमेन गिरः कायात् सारथेस्तु समाक्षिपत् ॥ ५ ॥
 पथेन तु ध्वजं राघ्नः सप्तमेन तु कार्मुकम् । अष्टमेन तथा खड्गं
 पातयामास भूतले ॥ ६ ॥ पञ्चभिर्नृपतिश्चापि धर्मराजोऽर्ह्य-
 ङ्गुधम् । हताश्रवात्तु रथात्तस्मादवप्लुत्य सतस्तव । उत्तमं व्यसनं
 प्राप्नो भूमावेकवतिष्ठते ॥ ७ ॥ तन्तु ब्रह्मगतं दृष्ट्वा कर्णद्रौणि-
 क्कपादयः । अभ्यवर्त्तन्त सहसा परीप्सन्तो नराधिपम् ॥ ८ ॥
 अथ पाण्डुसुताः सर्वे परिवार्यं युधिष्ठिरम् । अन्वयुः समरे
 राजंस्ततो युद्धमवर्त्तत ॥ ९ ॥ ततस्सूर्य्यसहस्राणि प्रावाद्यन्त महा-
 म्भे । ततः किलकिलाशब्दाः प्रादुरासन्महीपते ॥ १० ॥ यत्रा
 भ्यगच्छन् समरे पाञ्चालाः कौरवैः सह । नरा नरैः समाजम्मु-
 र्वारणा वरवारणैः ॥ ११ ॥ रथाथ रथिभिः सार्धं हयाथ हय-
 सादिभिः । इन्द्रान्यासन्महाराज प्रेक्षणीयानि संयुगे । विविधान्य-
 प्यचिन्त्यानि शस्त्रावन्द्युत्तमानि च ॥ १२ ॥ ते शूराः समरे सर्वे
 विभ्रं लघु च सुष्ठु च । अयुध्यन्त महावेगाः परस्परबधैषिणः
 ॥ १३ ॥ अन्योऽन्यं समरे जघ्नुर्योधव्रतमनुष्ठिताः । न हि ते
 समरञ्चक्रुः पृष्ठतो वै कथञ्चन ॥ १४ ॥ मुहूर्त्तमेव तद्युद्धमासी
 म्भुरदर्शनम् । तत उन्मत्तवद्राजन्निर्मथ्याद्धमवर्त्तत ॥ १५ ॥ रथौ
 नागं समासाद्य दारयन्निश्चितैः शरैः । प्रेषयामास कालाय शरैः
 सन्नतपवभिः ॥ १६ ॥ नागा हयान् समासाद्य विक्षिपन्ती बह्व
 श्रेणे । दारयामासुरत्युग्रं तत्र तत्र तदा तदा ॥ १७ ॥ हया-
 रोहाथ बहवः परिवार्यं हयोत्तमान् । तलगब्धवरांथक्रुः सम्प
 तन्तस्तवस्तत ॥ १८ ॥ धावमानांस्ततस्तास्तु द्रवमाणान् महा-

गजान् । पार्श्वत पृष्ठतश्चैव निजघ्नुर्हयसादिन ॥ १९ ॥ विद्राव्य
 च वह्ननश्यान्नागा राजन्मदोल्कटा । विषाणैश्चापरे जघ्नुर्ममदु-
 श्यापरे भृशम् ॥ २० ॥ साश्वारोहश्च तुरगान् विषाणैर्विद्यधू-
 रूपा । अपरे चिच्चिपुर्वेगात् मगध्यातिवलास्तदा ॥ २१ ॥ पादात्
 राहता नागा विवरेषु समन्ततः । चक्रुरार्त्तस्वर धीरं द्रुद्रुव्य
 दिशो दम् ॥ २२ ॥ पदातीनान्तु स्रष्टा प्रद्रुताना महाहवे ।
 उत्सृज्याभरण तूर्णमवद्भुत्य रणाजिरे ॥ २३ ॥ निमित्तं मन्य
 मानास्तु परिणाम्य महागजा । जगद्भ्रविमिदुस्यैव चित्राण्या-
 भरणानि च ॥ २४ ॥ तास्तु तत्र प्रसक्तान् वै परिवर्त्य पदातय ।
 हस्त्यारोहान्निजघ्नुस्ते महावेगा वलोल्कटा ॥ २५ ॥ अपरे
 हस्तिभिर्हस्तैः खि विक्षिप्ता महाहवे । निपतन्तो विषाणाग्रैर्भृश
 विदा सुप्रिचितैः ॥ २६ ॥ अपरे स्रष्टा गच्छ विषाणैरव-
 स्त्रिता । सैनान्तर समासाद्य केचित्तत्र महागजैः । क्षुण्णगात्रा
 महाराज विक्षिप्य च पुन पुन ॥ २७ ॥ अपरे व्यजनानीव
 विभ्राम्य निहता मधे । पुर सराश्च नागानामपरेषा विश्राम्यते ।
 शरीराण्यतिविज्ञानि तत्र तत्र रणाजिरे ॥ २८ ॥ प्रतिमानेषु
 कुम्भेषु दन्तवेष्टेषु चापरे । निगृहीता भृश नागा प्रासतोभर-
 शक्तिभिः ॥ २९ ॥ निगृह्य च गजा केचित् पार्श्वस्थैर्भृशदारुणैः ।
 रथाश्वसादिभिस्तत्र सभिन्ना न्यपतन् भुवि ॥ ३० ॥ स्रष्टा
 सादिगस्तत्र तोमरेण महामधे । भूमावमृद्गन् वेगीन सर्वर्माण
 पदातिनम् ॥ ३१ ॥ तथा सावरणान् काश्चित्तत्र तत्र विश्राम्यते ।
 रथान्नागा समासाद्य परिगृह्य च मारिष्य । व्यक्षिपन् स्रष्टा
 तत्र धीररूपे भयानके ॥ ३२ ॥ नाराचैर्निहतश्चापि निपपात
 महागज । पर्वतस्थैव शिखर वज्रभङ्गं महीतले ॥ ३३ ॥ योधा
 योधान् समासाद्य मुष्टिभिर्व्यहनन् युधि । केशेष्वन्योऽन्यमाक्षिप्य
 चिच्चिपुर्विभिदुस्य ह ॥ ३४ ॥ उद्यम्य च भुजानन्ये निक्षिप्य च

महीतले । तदा घोर समाक्रम्य स्फुरन्तीऽपाहरञ्जिर ॥ ३५ ॥
 मृतमन्यो महाराज पद्मगा ताडितवास्तदा । पततयापरो राजन्
 विजहारामिना शिर ॥ ३६ ॥ जीवतश्च तथैवान्य शस्त्रं काये
 न्यमञ्जयत । मुष्टियुद्धं महश्चासीत् योधाना तत्र भारत । तथा
 केशग्रहशोग्रो बाहुयुद्धं च भैरवम् ॥ ३७ ॥ समासक्तस्य चान्येन
 अविघ्नातस्तथापर । जहार समरे प्राणान् मानाग्रस्त्रैरनेकधा
 ॥ ३८ ॥ संसक्तेषु च योधेषु वर्त्तमाने च सङ्कुले । ववन्धानुग्रह्य-
 तानि स्यु शतशोऽथ सहस्रम् ॥ ३९ ॥ शोणितै सिन्धुमानानि
 शस्त्राणि कवच्युनि च । महारागानुरक्तानि वस्त्राणीव चक्राशिरे
 ॥ ४० ॥ एवमेतन्महायुद्धं दारुणं शस्त्रसंकुलम् । उक्तात्तगद्ग-
 प्रतिमं शब्देनापूरयञ्जगत ॥ ४१ ॥ नैव स्त्रे न परे राजन् विघ्ना-
 यन्ते शरातुरा । योद्धव्यमिति युथन्ते राजानो जयगद्गिन ॥ ४२ ॥
 खान् स्त्रे जन्तुर्महाराज परायैव समागतान् । उभयो सेनयो-
 वीरैर्व्याकुल समपद्यत ॥ ४३ ॥ रथैर्भग्नेर्महाराज वारणैश्च
 निपातितै । ह्यैश्च पतितैस्तत्र नरैश्च विनिपातितै ॥ ४४ ॥
 अगम्यरूपा पृथिवी मासशोणितकईमा । क्षणेनासीत्सहीपाल
 क्षतजोधप्रवर्त्तनी ॥ ४५ ॥ पाञ्चालानक्षत कर्णस्त्रिगर्ताथ धन-
 क्षय । भीमसेन कुरुव्राजन् हस्यनीकश्च सर्वश ॥ ४६ ॥ एव
 नेप क्षयो वृत्त कुरुपाण्डवसेनयो । अपराहे गते सूर्य्ये काङ्क्षता
 विपुलं यश ॥ ४७ ॥

इति वर्षापर्वणि सङ्कुलयुद्धे अष्टाविंशोऽध्याय ॥ २८ ॥

। धृतराष्ट्र उवाच । अतितीव्राणि दु खानि दु सद्धानि वह्नि
 च । सत्तोऽह सप्तयात्रीयं पुत्राणाञ्चैव सङ्घयन् ॥ १ ॥ यथा
 त मे कथयमे यथा युद्धं वर्त्तते । न सन्ति स्म कौरव्या इति

मे निश्चिता मति ॥ २ ॥ दुर्योधनश्च विरथ कृतस्तत्र महारणे ।
 धर्मपुत्र कथञ्चक्रे तस्य वा वृपति कथम् ॥ ३ ॥ अपराह्णे कथं
 युद्धमभवत्प्रोमहपणम् । तन्ममाचक्षु तस्त्वेन कुशलो ह्यसि सञ्जय ॥ ४ ॥
 सञ्जय उवाच । संसृष्टेषु च सैन्येषु युध्यमानेषु भागवतः ।
 रथमन्यं समास्थाय पुत्रस्तव विशाम्पते । क्रीधेन महता युक्त
 सविषो भुजगो यथा ॥ ५ ॥ दुर्योधनस्तु दृष्ट्वा वै धर्मराजं
 युधिष्ठिरम् । प्रोवाच सूतं त्वरितो याहि याहीति भारत ॥ ६ ॥
 तत्र मा प्रापय क्षिप्रं सारथे यत्र पाण्डव । ध्रियमाणातपत्रेण
 राजा राजति दंशित ॥ ७ ॥ स सूतयोदितो राज्ञा राज्ञ
 स्यन्दनमुत्तमम् । युधिष्ठिरस्याभिसुखं प्रेषयामास सयुगी ॥ ८ ॥
 ततो युधिष्ठिर क्रुद्ध प्रमिन्न इव कुञ्जर । सारथिञ्चोदयामास
 याहि यत्र सयोधन ॥ ९ ॥ तौ समाजग्मतुर्वीरौ भ्रातरौ रथ-
 सन्तमौ । समेत्य च महावीर्यौ सरथौ युद्धदुमदौ । ततश्चतु-
 र्महेष्वासी शरैरन्योऽन्यमाहवे ॥ १० ॥ ततो दुर्योधनो राजा
 धर्मशीलस्य भारिप । शिलाशितेन भङ्गेन धनुश्चिच्छेद सयुगी
 ॥ ११ ॥ तन्नामृष्यत सक्रुद्धो ह्यवमानं युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ अप
 विध्य धनुश्क्रान्तं क्रोधसंरक्तलोचन । अन्यत् कार्मुकमादाय
 धर्मपुत्रश्चमूसखे । दुर्योधनस्य चिच्छेद ध्वजं कार्मुकमेव च ॥ १३ ॥
 अथान्यद्वनुरादाय प्रथमविध्यत पाण्डवम् ॥ १४ ॥ तावन्योऽन्यं
 सुसरथौ शस्त्रवर्षाण्यमुञ्चताम् । सिंहाविव सुसंरथौ परस्पर
 निगीयया ॥ १५ ॥ जघ्नतुस्तौ रणेऽन्योऽन्य नईमानौ हृषाविव ।
 अन्तर मार्गमानौ च चिरतुस्तौ महारथौ ॥ १६ ॥ तत पूर्णा
 यतोतमृष्टै शरैस्तौ तु कृतव्रणौ । विरेजतुर्महाराज किंशुंकाविव
 पुष्पितौ ॥ १७ ॥ ततो राजन् प्रतिभयान् सिंहनादान्मुहुर्मुहुः ।
 तलयोय तथा शब्दान् धनुषोय महाहवे । शङ्खशब्दवराद्यैव
 चक्रतुस्तौ नरेश्वरौ ॥ १८ ॥ अन्योऽन्यं तौ महाराज पीपुषा

अक्रतुर्भृशम् ॥ १८ ॥ ततो युधिष्ठिरौ राजा पुत्रं तव शरैस्त्रिभिः ।
 आजघामोरसि क्रुद्धो बभ्रुवेगीर्दुःसासदैः ॥ २० ॥ प्रतिविव्याध तं-
 तूषं तव पुत्रो मंहोपतिः । पञ्चभिर्निश्चितैर्वाणैः स्वर्णपुङ्खैः शिला-
 शितैः ॥ २१ ॥ ततो दुर्योधनो राजा शक्तिं चिच्छेप भारते ।
 सर्वपारश्वीं तीक्ष्णां महोल्काप्रतिमां तदा ॥ २२ ॥ तामापतन्तीं
 सञ्चसा धर्मराजः शितैः शरैः । त्रिभिश्चिच्छेद सञ्चसा तञ्च
 विव्याध पञ्चभिः ॥ २३ ॥ निपपात ततः साद्य स्वर्णदण्डा महा
 स्वना । निपतन्ती महोल्केव व्यराजत् शिखिसन्निभो ॥ २४ ॥
 शक्तिं विनिहतं दृष्ट्वा पुत्रस्तव विद्याम्यते । नवभिर्निश्चितैस्तीक्ष्णै-
 र्निजघान युधिष्ठिरम् ॥ २५ ॥ सोऽतिविह्वो बलवता श्रवूणा श्रु-
 तापेनः । दुर्योधनं समुद्दिश्य वाणं जग्राह सत्वरः ॥ २६ ॥
 समाघत्त च तं वाणं धनुर्मध्ये महाबलः । चिच्छेप च महाराज
 ततः क्रुद्धः पराक्रमी ॥ २७ ॥ स तु वाणं समासाद्य तव पुत्रं
 महारथम् । व्यामोहयत राजानं धरणीञ्च जगाम ह ॥ २८ ॥
 ततो दुर्योधनः क्रुद्धो गदामुद्यम्य वेगितः । विधित्सुः कलह-
 स्यान्तं धर्मराजमुपाद्रवत् ॥ २९ ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा दृष्ट्वाहस्त-
 मिवान्तकम् । धर्मराजो महाशक्तिं प्राहिणोत्तव सूनुवे । दीप्य-
 माना महावेगां महोल्कां ज्वलितामिव ॥ ३० ॥ रथस्थः स तथा
 विह्वो मर्म भित्त्वा स्तनान्तरे । भृशं संविम्लहृदयं पपात च
 सुमोह च ॥ ३१ ॥ भीमस्तमाह च ततः प्रतिशाममुचिन्तयन् ।
 नायं बध्यस्तव नेप इत्युक्तं संन्यवर्त्तत ॥ ३२ ॥ ततस्त्वरितमागम्य
 कृतवर्मा तवात्मजम् । प्रत्यपद्यत राजानं निमग्नं व्यसनार्थवे ॥ ३३ ॥
 गदामादाय भीमोऽपि हेमपट्टपरिष्कृताम् । अभिदुद्राव वेगेन
 कृतवर्माणमाहवे ॥ ३४ ॥ एवं तदभवेद्युद्धं त्वदीयानां परैः सह ।
 अपराह्णे महाराज काङ्क्षतां विजयं युधि ॥ ३५ ॥
 इति कर्णपर्वणि सङ्खलपुङ्खे जनविशोऽध्याय ॥ २९ ॥

संक्रुद्धो निघ्नन् कर्षो व्यदृश्यते ॥ ३१ ॥ तद्देधमानं पाण्डूनां बलं
 कर्षास्त्रतेजसा । विषस्त्रक्षतदेहन्तु प्रायः आसीत् पराङ्मुखम्
 ॥ ३२ ॥ अथ कर्षास्त्रमस्त्रेण प्रतिहत्वार्जुनः स्रवन् ॥ दिशः
 खञ्जैव भूमिञ्च प्रादृषीत् शरवृष्टिभिः ॥ ३३ ॥ सुपलानीव सम्पेतुः
 परिधा इव क्षिपवः । अतस्तत्र इव वाप्यन्ये वज्राश्लुशाणि चापरे
 ॥ ३४ ॥ तैर्वध्यमानं तत् सैन्यं सपत्नश्चरयद्विषम् । निमी-
 लिताक्षमत्यर्थं वभ्राम च ननाद च ॥ ३५ ॥ निष्कैवल्यं तदा
 युद्धं प्रापुरश्चनरहिपाः । हन्यमानाः शरैरात्तास्तदा भीताः
 प्रदुद्रुवुः ॥ ३६ ॥ लक्ष्मीयातो तदा युद्धे संसक्तानां जयैषिणाम् ।
 गिरिमस्तं समासाद्ये प्रत्यपद्यत भानुमान् ॥ ३७ ॥ तमसा च
 महाराज रजसा च विक्षेपतः । न किञ्चित् प्रत्यपश्याम शुभं वा
 यदि वाशुमम् ॥ ३८ ॥ ते वस्यन्तो महेश्वासा रात्रिमुदस्य भारतम् ।
 अपयानं ततश्चक्रुः संहिताः सर्वयोधिभिः ॥ ३९ ॥ कौरवेष्वप-
 यातेषु तदा राजन् दिनक्षये । जयं समनसः प्राप्य पार्याः स्वशिविरं
 ययुः ॥ ४० ॥ वादित्वाश्चैर्विविधैः सिंहनादैः सगर्जितैः । परानुप-
 हसन्तश्च स्तुवन्तश्चाप्युतार्जुनौ ॥ ४१ ॥ कृतेऽवहारे तैर्वीरैः सैनिकाः
 सर्व एव ते । आशीर्वाचः पाण्डवेषु प्रायुच्यन्त नरेश्वराः ॥ ४२ ॥
 ततः कृतेऽवहारे च प्रहृष्टास्तत्र पाण्डवाः । निश्वासां शिविरं
 गत्वा न्यवसन्त नरेश्वराः ॥ ४३ ॥ ततो रक्षःपिशाचाश्च स्वापदायैव
 सङ्गमः । जम्बु रायोधनं घोरं सद्रस्याक्रीडसन्निभम् ॥ ४४ ॥

इति कर्षपर्वणि प्रथमदिवसयुद्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । स्वेन क्रन्देन वः सर्वानवधीदृक्तमर्जुनः ।
 न ह्यस्य समरे मुञ्चेदन्तकोऽप्याततायिनः ॥ १ ॥ पार्थयैकोऽहर-
 द्भद्रागोकथाग्निमतर्पयत् । एकधेमां महीं जिह्वा चक्रे बलिभृती

नृपान् ॥ २ ॥ एको निवातकवचानहनद्विव्यकार्मुक ।^१ एक
किरातकूपिण स्थित शर्वमयोधयत् ॥ ३ ॥ एको चरच्चद्वरतानेको
भवमतीपयत् । तेनैकेन जिता सर्वे महीपा क्षुभ्रतेजसा ॥ ४ ॥
न ते निन्द्या प्रशम्यास्ते यत्ते चक्रुर्ब्रवीहि तत् । ततो दुर्योधन
सूत पयात् किमकरोत्तदा ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । हतप्रहृतविध्वस्तविवर्मायुधवाहना । दीन
स्वरा द्रुयमाना मामिन शत्रुनिर्जिता ॥ ६ ॥ शिविरस्था पुन
मन्थं मन्थयन्ति स कौरवा । भ्रमद्द्रा हतविधा पादाक्रान्ता
इवीरगा ॥ ७ ॥ तानब्रवीत तत कर्ण क्रुद्ध सर्प इव श्वसन् ।
कर करेण निष्पीड्य प्रेक्षमाणस्तवात्मजम् ॥ ८ ॥ यत्तो दृढश
दक्षश हृतिमानर्जुन सदा । सवीधयति चाप्येन यथाकालमधो
क्षज ॥ ९ ॥ सहसास्त्रविसर्गेण वय तेनाद्य वक्षिता । श्वस्वह
तस्य सङ्कल्पं सर्वं हन्ता महीपते ॥ १० ॥ एवमुक्त्वास्तथेत्युक्त्वा
सोऽनुजग्ने नृपोत्तमान् । तेऽनुज्ञाता नृपा सर्वे स्वानि वेश्मानि
भेजिरे ॥ ११ ॥ सुखोपितास्ते रजनीं हृष्टा युद्धाय निर्ययु ॥ १२ ॥
तेऽपश्यन् विहित व्यूह धर्मराजेन दुर्जयम् । प्रयत्नात् कुरुमुख्येन
वृहस्पत्युग्रनीमतम् ॥ १३ ॥ अथ प्रतीपकर्त्तारं प्रवीरं परवीरहा ।
सञ्चार वृषभस्त्रय कर्णं दुर्योधनस्तदा ॥ १४ ॥ पुरन्दरसमं
युद्धे भरद्वाजसमं जले । कार्तवीर्यसम वीर्यं कर्णं राज्ञोऽगमन्मन
॥ १५ ॥ सर्वपाञ्चैव सैन्याना कर्णमेवागमन्मन । सूतपुत्रं
नक्षेत्रासं बन्धुमात्याधिकोश्विव ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यद्वोऽगमन्मनो मन्दा कर्णं वैकर्त्तन प्रति ।
अप्यपश्यत राधेय शीतार्त्ता इव भास्करम् ॥ १७ ॥ कृतेऽवहारे
सैन्यागा प्रहृते च रणे पुन । कथं वैकर्त्तन कर्णस्तवायुध्यत
सञ्जय ॥ १८ ॥ कथञ्च पाण्डवा सर्वे युयुधुस्तत्र सूतजम् । कर्णो
श्लेको महाबाहूर्हन्यात् पार्थान् ससञ्जयान् ॥ १९ ॥ कर्णस्य

भुजयोर्वीर्यं शक्रविष्णुसमं युधि । तस्य शस्त्राणि घोराणि विक्र-
मस्य महात्मन ॥ २० ॥ कर्षमाश्रित्य संग्रामे यत्तो दुर्योधनो
वृष । दुर्योधनं ततो दृष्ट्वा पाण्डवेन भ्रमाद्दितम् । पराक्रान्तान्
पाण्डुसुतान् दृष्ट्वा चापि महारथ ॥ २१ ॥ कर्षमाश्रित्य संग्रामे
मन्दो दुर्योधन पुन । जेतुमुत्सहते पार्थान् सपुत्रान् सहकेशवान्
॥ २२ ॥ अहोवत महद्दुःखं यत्र पाण्डुसुताग्रणे । नातरद्रमस
कर्षो दैवं नूनं परायणम् ॥ २३ ॥ अहो द्यूतस्य निष्ठेयं घोरा
सम्पत्ति वर्त्तते । अहो तीव्राणि दुःखानि दुर्लोभनकृतान्यहम् ।
सोढा घोराणि वद्मशः शल्यभूतानि सञ्जय ॥ २४ ॥ सौवल्लभ
तदा तात नीतिमानिति मन्यते । कर्षश्चरमसो नित्यं राजानं
चाप्यनुव्रत ॥ २५ ॥ यदैवं वर्त्तमानेषु महायुद्धेषु सञ्जय ।
अथौषं निहतान् पुत्रान् नित्यमेव च निवृत्तान् ॥ २६ ॥ न
पाण्डवाना समरे कश्चिदस्ति निवारक । स्त्रीमध्यमिव गाहन्ते
दैवन्तु बलवत्तरम् ॥ २७ ॥

सञ्जय उवाच । राजन् पूर्वं निमित्तानि धर्मिष्ठानि विचिन्तय
॥ २८ ॥ अतिक्रान्तं हि यत् कार्यं पदाच्चिन्तयते नर । तच्चास्य
न भवेत् कार्यं चिन्तया च विनश्यति ॥ २९ ॥ तदिदं तव कार्यन्तु
दूरप्राप्त विजानता । न कृतं यत्त्वया पूर्वं प्राप्ताप्राप्तविचारणम्
॥ ३० ॥ उत्तोऽसि वद्मधा राजन् मा युध्यस्विति पाण्डवे । गृह्णोषि
न च तन्मोहादवचनञ्च विग्राम्यते ॥ ३१ ॥ त्वया पापानि घोराणि
समाकीर्णानि पाण्डुषु । त्वत्कृते वर्त्तते घोर पार्थिवाना जनञ्चय
॥ ३२ ॥ तच्चिदानीमतिक्रान्त मा शुचो भरतपुत्र । शृणु सर्वं
यथा वृत्तं घोरं वैशममप्युत । ३३ ॥ प्रभाताया रथान्यान्तु कर्षो
राजानमभ्ययात् । समेत्य च महत्वाद्गर्दुर्योधनमयाग्रवीत् ॥ ३४ ॥

कर्ष उवाच । अद्य राजन् समेत्यामि पाण्डवेन समस्त्रिणा ।
निहतियामि तं घोर स वा मा निहतियाति ॥ ३५ ॥ वद्मशात्म

काव्याणां तथा पायस्य भारत । नाभूत् समागमो राजन् मम
 चैवार्जुनस्य च ॥ ३६ ॥ इदन्तु मे यथाप्रथं शृणु वाक्यं विशा
 म्यते । अनिहत्य रणे पायं नाहमेष्यामि भारत ॥ ३७ ॥ हत-
 प्रवीरे सैन्येऽस्मिन् मयि चावस्थिते युधि । अभियास्यति मां पार्थ-
 यश्रमत्तया विनाकृतम् ॥ ३८ ॥ तत येयस्करं यच्च तन्निवोध
 जनेश्वर । आयुधानाह मे वीर्यं दिव्यानामर्जुनस्य च ॥ ३९ ॥
 कार्यस्य महती भेदे लाघवे दूरपातने । सौष्ठवे चास्त्रपाते च
 सव्यसाची न मे समः ॥ ४० ॥ प्राणे शौर्यं च ज्ञाने च विक्रमे
 चापि भारत । निमित्तज्ञानयोगे च सव्यसाची न मत्सम ॥ ४१ ॥
 सर्वायुधमहाभावं विजयं नाम मे धनु । इन्द्रार्थं प्रियकानेन
 निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ४२ ॥ येन दैत्यगणा राजन् जितवान् वै
 शतक्रतु । यस्य घोषेण दैत्यानां व्यामुहन्त दिशो दम ॥ ४३ ॥
 तद्भागवाय प्रायच्छच्छूक्र परमसम्मतम् । तद्दिव्यं भागवो मह्य-
 मदददद्भुसुत्तमम् ॥ ४४ ॥ तेन योतस्ये महाबाहूमर्जुनं जयता
 म्भरम् । यथेन्द्र समरे सर्वान् दैतयान् वै समागतान् ॥ ४५ ॥
 धनुर्घोरं रामदत्तं गाण्डीवात्तद्विशिष्यते । त्रिसप्तबलं पृथिवी
 धनुषा येन निर्जिता ॥ ४६ ॥ धनुषो ह्यस्य बर्माणि दिव्यानि
 प्राह भागव । तद्रामो ह्यदृदम्ह्यं येन योतस्यामि प्राणवम् ॥ ४७ ॥
 अथ दुर्योधनाह सा नन्दयिष्ये मवान्भवम् । निहत्य समरे वीर
 मर्जुनं जयता वरम् ॥ ४८ ॥ सपर्वतवनहीना हतवीरा समागरा ।
 युत्रवीरप्रतिहा से भविष्यत्यस्य पार्थिव ॥ ४९ ॥ नाशकं विद्यते
 मेऽद्य तत्प्रियायं विमिषत । सम्यग्धर्मानुरक्तस्य सिद्धिरात्मवतो
 यथा ॥ ५० ॥ न हि मां समरे शोढु संशक्तोऽस्मि तद्वयंया ।
 अश्वश्वन्तु मया वाचं येन ह्येनोऽस्मि फाल्गुनात् ॥ ५१ ॥ ज्वा
 तस्य धनुषो दिव्या तथाक्षयौ महेषुधी । सारथिस्तास्य गोविन्दी
 मम तादृङ्गं विद्यते ॥ ५२ ॥ तस्य दिव्यं धनुश्चेष्टं गाण्डीव

मजरं युधि । विजयञ्च महद्दिव्यं ममापि धनुस्तमम् ॥ ५३ ॥
 तत्राहमधिकं पार्थात् धनुषा तेन पार्थिव । येन चाप्यधिको वीर-
 पाण्डवस्तन्निबोध मे ॥ ५४ ॥ रश्मिग्राह्यं दामार्हं सर्वलोक-
 र्गमस्कृत । अग्निदत्तश्च वै दिव्यो रथ काञ्चनभूषण ॥ ५५ ॥
 अच्छेद्यं सर्वतो वीर वाजिनश्च मनोजवा । ध्वजश्च दिव्यो द्युति-
 मान् वानरो विस्मयङ्कर ॥ ५६ ॥ कृष्याश्च स्रष्टा जगती रथं
 तमभिरक्षति । एतैर्द्रव्यैरहं ह्रीनी योद्धुमिच्छामि पाण्डवम्
 ॥ ५७ ॥ अयन्तु सद्यश्च शौरे शल्य समितिशोभन । सारथ्यं
 यदि मे कुर्यात् ध्रुवस्ते विजयो भवेत् ॥ ५८ ॥ तस्य मे सारथि-
 शल्यो भवत्वसुकर परै । नाराचान् गार्हपत्राश्च शकटानि वहन्तु
 मे ॥ ५९ ॥ रथाश्च सुस्था राजेन्द्र युक्ता वाजिभिरुत्तमै । आयान्तु
 पथात् सतत मामेव भरतर्षभ ॥ ६० ॥ एवमभ्यधिकं पार्थात्
 भविष्यामि शुणैरहम् । शल्योऽप्यभ्यधिकं कृष्यार्जुनादपि चाप्य-
 हम् ॥ ६१ ॥ यथाश्वहृदयं वेद दामार्हं परवीरहा । तथा
 शल्यो विजानीते ह्यज्ञान महारथ ॥ ६२ ॥ वाङ्मवीर्यं समो
 नास्ति मद्राजस्य कथन ॥ ६३ ॥ यथास्त्रैर्मत्समो नास्ति कश्चि-
 द्देव धनुर्धर । तथा शल्यसमो नास्ति ह्यज्ञाने हि कथन ॥ ६४ ॥
 सोऽयमभ्यधिकं पार्थाहविष्यति रथो मम । समुद्यातु न शच्छन्ति
 दिवा अपि सवासवा ॥ ६५ ॥ एव कृते रथस्वोऽहं शुणैरप्यधि-
 कोऽर्जुनात् । भवेय विजयेयञ्च फाल्गुन कुरुसत्तम ॥ ६६ ॥ एतत्
 कृतं महाराज त्वयेच्छामि परन्तप । क्रियतामेष कामो मे मा व-
 कालोऽत्यगादयम् ॥ ६७ ॥ एवं कृते वृतं सद्यं सर्वकामैर्भवि-
 ष्यति । ततो द्रष्टव्यं संग्रामे यत् करिष्यामि भारत ॥ ६८ ॥
 सर्वथा पाण्डवान् सङ्घेऽत्र विजेष्ये वै समागतान् । न हि मे समरे
 शक्ता समुद्यातुं सुरासरा । किमु पाण्डुसुता राजन् रथो
 मानुषयो नय ॥ ६९ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्तस्तव सुत कर्णनाहवभोभिना ।
सम्पूज्य संप्रहृष्टात्मा ततो राधेयमब्रवीत् ॥ ७० ॥

दुर्योधन उवाच । एवमेतत् करिष्यामि यथा त्वं कर्ण मन्यसे ।
सोपासद्वा रथा साखा अनुयास्यन्ति संयुगे ॥ ७१ ॥ नारायणान्
गार्हपत्याश्च शकटानि वदन्तु ते । अनुयास्याम कर्णं त्वा वयं
सर्वे च पार्थिवा ॥ ७२ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा महाराज तव पुत्र प्रतापवान् ।
अभिगम्यान्नवीद्राजा मद्रराजमिदं वच ॥ ७३ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णदुर्योधनसंवादे एकत्रिंशोऽध्याय ॥ ३१ ॥

सञ्जय उवाच । पुत्रस्तव महाराज मद्रराजे महारथम् ।
विनयेनोपसङ्गम्य प्रणयादाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ सत्यव्रत महाभाग
द्विपता तापवर्द्धन । मद्रेश्वर रणे शूर परमैक्यभयङ्कर ॥ २ ॥
श्रुतवानसि कर्णस्य ब्रुवती वदताम्बर । यथा वृपतिचिह्नाना
मध्ये त्वा वरयत्ययम् ॥ ३ ॥ स त्वामप्रतिवीर्याद्य शत्रुपक्षक्षयाय
च । मद्रेश्वर प्रयाचेऽहं विरसा विनयेन च ॥ ४ ॥ तस्मात्
पार्थविनाशायं हितार्थं मम चैव हि । सारथ्यं रथिना श्रेष्ठ
प्रणयात् कर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ त्वयि यन्तरि राधेयो विद्विषो मे
विजेष्यते ॥ ६ ॥ अभीपूणा हि कर्णस्य गृहीतान्यो न विद्यते ।
ऋते हि त्वा महाभाग वासुदेवसमं युधि । स पाहि सर्वथा कर्णं
यथा ब्रह्मा भक्षेश्वरम् ॥ ७ ॥ यथा च सर्वथापतसु वार्ष्णीश्र
पाति पाण्डवम् । तथा मद्रेश्वराय त्वं राधेय प्रतिपालय ॥ ८ ॥
भीष्मो द्रोण कृप कर्णो भवान् भोलय वीर्यवान् । शकुनि
शौवलो द्रौणिरहमेव च नो बलम् ॥ ९ ॥ एवमेव कृती भागो
नवधा पृथिवीपते । न च भागोऽस्य भीष्मस्य द्रोणस्य च महा

त्मन् ॥ १० ॥ ताभ्यामतीत्य तौ भागौ निहता मम शत्रवः ॥ ११ ॥
 वृद्धौ हितौ नरव्याघ्रौ कृत्वेन निहता च तौ । कृत्वा ननुकरं कर्म
 गतो स्वर्गमितोऽनघ ।- तथान्ये पुरुषव्याघ्राः परैर्विनिहता युधि
 ॥ १२ ॥ अस्मदीयाश्च बहवः स्वर्गाय प्रहिता रणे । त्यक्त्वा
 प्राणान् यथाशक्ति चेष्टा कृत्वा च पुष्कलाम् ॥ १३ ॥ तदिदं हत
 भूयिष्ठं बलं मम नराधिप । पूर्वमप्यल्पकैः पार्थैर्हतं किमुत साम्भुः
 तम् ॥ १४ ॥ बलवन्तो महात्मानः कौन्तेयाः सत्यविक्रमाः ।
 बलश्रेष्ठं न हन्युर्मै यथा तत् कुरु पार्थिव ॥ १५ ॥ हतवीरमिदं
 सैन्यं पाण्डवैः समरे विभो ॥ १६ ॥ कर्णो ह्येको महाबाहु-
 रस्मत्प्रियहिते रतः । भवांश्च पुरुषव्याघ्र सर्वलोकमहारथः ॥ १७ ॥
 शत्रुं कर्णोऽर्जुनेनाद्य योद्धुमिच्छति संयुगे । तस्मिन् जयाया
 विपुला मम मद्भजनाधिप ॥ १८ ॥ तस्याभीष्टुग्रह्वरी नान्योऽस्ति
 भुवि कथन । पार्थस्य समरे कृष्णो यथाभीष्टुग्रह्वो वर । तथा
 कर्णरथे राजंस्त्वमभीष्टुग्रह्वो भव ॥ १९ ॥ तेन युक्तो रणे पार्थो
 रथ्यमाणश्च मारिष । यानि कर्माणि कुरुते प्रत्यक्षाणि तवैव
 तत् ॥ २० ॥ पूर्वं न समरे ह्येवमवधीदर्जुनो रिपून् । इदानीं
 विक्रमो ह्यस्य कृष्णेन सहितस्य च ॥ २१ ॥ कृष्णेन सहितः
 पार्थो धार्तराष्ट्री महाचमूम् । अहन्यहनि मद्देश द्रावयन् दृश्यते
 युधि ॥ २२ ॥ भागोऽवशिष्ट कर्णस्य तव चैव महाद्युते । तं
 भागं सह कर्णेन युगपन्नाशयाह्वे ॥ २३ ॥ अरुणेन यथा सार्द्धं
 तमः सूर्यो व्यपोहति । तथा कर्णेन सहितो जहि पार्थ महा-
 ह्वे ॥ २४ ॥ उद्यन्ती च यथा सूर्यो वालसूर्यसमप्रभौ । कर्ण-
 शत्रुयो रणे दृष्ट्वा विद्रवन्तु महारथाः ॥ २५ ॥ सूर्यारुणौ यथा
 दृष्ट्वा तमो नश्यति मारिष । तथा नश्यन्तु कौन्तेया सपाहाणाः
 ससृष्टया ॥ २६ ॥ रथिना प्रवरः कर्णो यन्तृणा प्रवरो भवान् ।
 सन्निपाते समो लोके भवतोर्नास्ति कथन ॥ २७ ॥ यथा सर्वा-

स्वस्थासु, वार्ष्णेयः पाति पाण्डवम् । तथा भवान् परित्रातुं
कर्णं वैकर्त्तनं रणे ॥ २८ ॥ तया सारथिना ह्येष अप्रपृष्यो भवि-
ष्यति । दैवतानामपि रणे सभक्राणां महीपते । किं पुनः
पाण्डवेयानां मा विशङ्कीर्वचो मम ॥ २९ ॥

सञ्जय उवाच । •दुर्योधनवचः श्रुत्वा शल्यः क्रोधसमन्वितः ।
त्रिशिखां भृकुटिं कृत्वा धन्वन् हस्तौ पुनः पुनः ॥ ३० ॥ क्रोध-
रक्ते महानेत्रे परिवृत्त्य महाभुजः । कुलैश्वर्यश्रुतबलैर्दंसः शल्यो-
ऽब्रवीदिदम् ॥ ३१ ॥

शल्य उवाच । अवमन्यसि गान्धारे ध्रुवं वा परिग्रहसे ।
यन्मां ब्रवीषि विस्रव्यं सारथ्यं क्रियतामिति ॥ ३२ ॥ अस्मत्तो
ऽभ्यधिकं कर्णं मन्यमानः प्रशंससि । न चाहं युधि राधेयं गणये
तुल्यमात्मना ॥ ३३ ॥ आदिश्यतामभ्यधिको ममाग्र पृथिवीपते ।
तमहं समरे हत्वा गमिष्यामि यथागतम् ॥ ३४ ॥ अथ वाप्येक
एवाहं द्योत्स्यामि कुरुनन्दन । पश्य वीर्यं ममाद्य त्वं संग्रामे
दहतो रिपून् ॥ ३५ ॥ न चाभिमानं कीरव्य निधाय हृदये
पुमान् । अस्मद्भिः प्रवर्त्तत मा मा त्वमभिग्रहियाः । युधि
चाप्यवमानो मे न कर्त्तव्यं कथञ्चन ॥ ३६ ॥ पश्य पीनो मम भुजौ
बध्नसंचननोपमौ । धनुः पश्य च मे चित्रं शरांशाश्रीविषोपमान्
॥ ३७ ॥ रथं पश्य च मे क्लृप्तं सदश्वैर्वातवेगितैः । गदाञ्च पश्य
गान्धारे हेमपटविभूषिताम् ॥ ३८ ॥ दारथेयं महीं क्रुद्धो विकि-
रेयञ्च पर्वतान् । शोषथेयं समुद्राद्य तेजसा स्त्रेण पार्थिव ॥ ३९ ॥
तं मामेवंविधं राजन् समर्थमरिनिग्रहे । कस्माद्युनक्ति सारथ्ये
न्यूनस्याधिरथे रणे ॥ ४० ॥ न मामधुरि राजेन्द्र नियोक्तं त्व-
मिहार्हसि । न हि पापीयसः श्रेयान् भूत्वा प्रेष्यत्वमुत्तरे ॥ ४१ ॥
यो ह्यभ्युपगतं प्रीत्या गरीयांसं वशे स्थितम् । वशे पापीयसो
धत्ते ततपापमधरोत्तरम् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मारजम्बुखि विप्रान् क्षत्रि

यानपि वाङ्मत् । ऊरुभ्यामसृजद्वैश्यान् पद्भ्यां शूद्रानिति स्थितिः
 ॥ ४३ ॥ तेभ्यो वर्षविभेषाञ्च प्रतिलोमानुलोमजा । अथान्यो
 ऽन्यस्य संयोगात् चातुर्वर्ण्यस्य भारत ॥ ४४ ॥ गौप्तार संग्रही
 तारो दातार चत्रिया सृता । याजनाध्यापनैर्विप्रा विशुद्धैश्च
 प्रतिग्रहै । लोकस्यानुग्रहार्थाय स्थापिता ब्राह्मणा भुवि ॥ ४५ ॥
 कृषिश्च पाशुपाल्यञ्च विधा दानञ्च धर्मत । ब्रह्मचर्यविशा शूद्रा
 विहिता परिचारका ॥ ४६ ॥ तथा वै चत्रियाणाञ्च सूता वै
 परिचारका । न चत्रिया वै सूतानां शृणु वाक्यं ममानव ॥ ४७ ॥
 सोऽहं मूर्धाभिपिक्तश्च राजर्षिकुलसम्भव । महारथ समास्यात्
 सेव्य स्तव्यश्च वन्दिनाम् ॥ ४८ ॥ सोऽहमेतादृशो भूत्वा नैह्यारि
 बलसूदन । सूतपुत्रस्य सग्रामे, सारथ्यं कर्तुमुत्सहे ॥ ४९ ॥
 अवमानमहं प्राप्य न योत्स्यामि कथञ्चन । आपृच्छे त्वाद्य
 गान्धारे गमिष्यामि गृहाय वै ॥ ५० ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा नरव्याघ्र शल्य समितिमीमन ।
 उत्थाय प्रययौ तूष्णं राजमध्याद्मर्षितं ॥ ५१ ॥ प्रणयाद्ब्रह्मनाञ्च
 निगच्छ च सुतस्तव । अब्रवीन्मधुरं वाक्यं सान्ना सर्वार्थसाधकम्
 ॥ ५२ ॥ यथा शल्य त्वमात्यैत्यमेवमेतदसंशयम् । अभिप्रायस्तु
 मे कश्चित्त्रिविधो जनेश्वर ॥ ५३ ॥ न कर्षोऽप्यधिकस्वत्तो न
 शङ्के त्वाञ्च पार्थिव । न हि मद्रेश्वरो राजा कुर्याद्यदन्तं भवेत्
 ॥ ५४ ॥ ऋतमेव हि पूर्वास्ते वदन्ति पुरुषोत्तमा । तस्मादार्ता
 इति प्रोक्तो भ्रान्तिरिति सतिर्भस ॥ ५५ ॥ शल्यभूतश्च शशूणं
 यस्मात्त्व भुवि मानद् । तस्माच्छुष्येति ते नाम कथ्यते पृथिवीतले
 ॥ ५६ ॥ यदेव व्याहृतं पूर्वं भवता भूरिदक्षिण । तदेव कुरु
 धर्मश्च मदर्थं यद्यदुच्यसे ॥ ५७ ॥ न च त्वत्तो हि राधेयो न
 चाहमपि वीर्यवान् । वृणीमस्त्वं हयाश्रयाणां यन्तारमिति सयुगे,
 ॥ ५८ ॥ यथा ह्यभ्यधिकं कर्षो गुणैस्तात धनस्रयात् । यासु

देवाद्यपि त्वच्च लोकोऽयमिति मन्यते ॥ ५८ ॥ कर्णो ह्यभ्यधिकं
पार्थादस्त्रैरेव नरर्षभ । भवानप्यधिकं कृप्यादस्त्रज्ञाने तथा बले
॥ ६० ॥ यथाश्च हृदयं वेदं वासुदेवो मंहामना । दिगुणं त्वं
तथा वेत्सि मद्रराज न संशयः ॥ ६१ ॥

शल्य उवाच । यन्मा ब्रवीषि गान्धारे मध्ये सैन्यस्य कौरव ।
विशिष्टं देवकीपुत्रात् प्रीतिमानस्त्रहं त्वयि ॥ ६२ ॥ एष सारथ्य
मातिष्ठे राधेयस्य यथास्त्रिन । युध्यत पाण्डवाग्नेयं यथा त्वं
वीर मन्यसे ॥ ६३ ॥ समयश्च हि मे वीर कश्चिद्वैकर्तनं प्रति ।
उत्सृजेयं यथाश्रद्धमहं वाचोऽस्य सन्निधौ ॥ ६४ ॥

सञ्जय उवाच । तथेति राजन् पुत्रस्ते सह कर्णेन भारत ।
अब्रवीन्मद्रराजस्य सुतं भरतसत्तम ॥ ६५ ॥

इति कर्णपर्वणि शल्यस्य कर्णसारथ्यस्त्रीकारे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥

दुर्योधन उवाच । भूय एव तु मद्रैश्च यत्त्वा बद्ध्यामि तच्छृणु ।
यथा पुराहृत्तमिदं शुद्धे देवासुरे प्रभो ॥ १ ॥ यदुक्तवान् पितु
र्भक्षं मार्कण्डेयो महानृपि । तदग्नेयेण ब्रुवतो मम राजर्षि
सत्तम । तन्निबोध न चाप्यत्र कर्त्तव्या ते विचारणा ॥ २ ॥ दिवाना-
मसुराणाञ्च परस्परजयैषिणाम् । बभूव परमो राजन् संग्राम-
स्तारकामय । निर्जिताय तदा दैत्या दैवतैरिति न श्रुतम् ॥३॥
निर्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुतास्त्रय । ताराश्च कमलाक्षय
विद्युन्माली च पार्थिव ॥ ४ ॥ तप उग्रं समास्थाय परमे नियमे
स्थिता । तपसा कर्षयामासुर्देहास्ते शत्रुतापन ॥ ५ ॥ दमेन
तपसा चैव नियमेन समाधिना । तेषा पितामह प्रीतो वरद-
प्रददौ वरान् ॥ ६ ॥ अथध्यत्तश्च ते राजन् सर्वभूतेषु सर्वदा ।
सञ्चिता परयामासु सर्वलोकपितामहम् ॥ ७ ॥ तानब्रवीत्तदा

देवो लोकानां प्रभुरोश्वरः । नारिस्त्वि सर्वाभारतं वै निर्वर्तध्वमितो-
 सुराः । अथ वरं वृणुष्व वै खाद्यं संपरोचते ॥ ८ ॥ ततस्त्रो-
 षिता राजन् संप्रधार्यासकृदद्भ ॥ सर्वलोकेश्वरं वाक्यं प्रणम्येद-
 मथाब्रुवन् । अस्माकं त्वं वरं देव प्रयच्छे मं पितामह ॥ ९ ॥
 वयं पुराणि त्रीण्येव समास्थाप्य महीमिमाम् । विचरिष्याम
 लोकेऽस्मिंस्वत्प्रसादपुरस्कृताः ॥ १० ॥ ततो वर्षसहस्रे तु रुमे-
 ष्यामः परस्परम् । एकीभावं गमिष्यन्ति पुराण्येतानि ज्ञानघ ॥ ११ ॥
 समोगतानि चैकत्वं यो हन्याद्भगवंस्तदा । एकेषुष्या देववरः स
 नो मृत्युर्भविष्यति ॥ १२ ॥ एवमस्त्विति तान्देव प्रत्युक्त्वा प्राविश-
 द्विजम् ॥ १३ ॥ ते तु लब्धवराः प्रीताः संप्रधार्य परस्परम् ।
 पुरत्रयविहृष्टप्रथं मयं वद्मूर्महासुरन् । विश्वकर्माणमजरं दैत्य-
 दानवपूजितम् ॥ १४ ॥ ततो मयः स्वत्पसा चक्रे धीमान् पुराणि
 च । त्रीणि काञ्चनमेकं वै त्रीण्यं काण्णायसं तथा ॥ १५ ॥ काञ्चनं
 दिवि तत्रासीद्दन्तरीक्षे च राजतम् । आयसञ्चामवद्भूमं चक्रस्थं
 पृथिवीपते ॥ १६ ॥ एकीकं योजनभ्रतं विस्तारायामसमितम् ।
 गृहाद्वालकसंगुत्तं वृहत्प्राकारतीरणम् ॥ १७ ॥ अहप्रवरसम्बाध-
 मसम्बाधमहापथम् । प्रासादैर्विधिवैशैव हारैश्चाप्युपशोभितम्
 ॥ १८ ॥ पुरेषु चामवद्राजन् राजानो वै पृथक् पृथक् ॥ १९ ॥
 काञ्चनं तारकाक्षस्य चित्रमासीन्महात्मनः । राजतं कामलाक्षस्य
 विद्युन्मालिन आयसम् ॥ २० ॥ त्रयस्ते दैत्यराजानस्त्रीलोकानांशु-
 तीजसा । आक्रम्य तस्युरुचुय कथं नाम प्रजापतिः ॥ २१ ॥ तेषां
 दानवमुखानां प्रयुतान्यर्बुदानि च । कीटप्रधाप्रतिवीराणां समा-
 जम् स्वतस्ततः ॥ २२ ॥ मांसादाय सदृशाश्च सुरैर्विनिकृताः पुरा ।
 महदैश्वर्यमिच्छन्तस्त्रिपुरं दुर्गमाश्रिताः ॥ २३ ॥ सर्वेषाञ्च पुन-
 स्तेषां सर्वयोगवहो मयः । तमाश्रित्य हि ते सर्वे रक्षितव्यकुतो-
 भयाः ॥ २४ ॥ यो हि यं मनसा कामं दध्यात् त्रिपुरसंचयः ।

तस्मै कामं मयस्तं तं विद्ध्ये मायया तदा ॥ २५ ॥ तारकाचसुतो
वीरो हरिर्नाम महत्बलः । तपस्तेषु परमवां धेनातुष्यत् पिता-
महः ॥ २६ ॥ सन्तुष्टमहृणोद्देवं वापी भवतु नः पुरे । शस्त्रै-
र्विनिहता यत्र क्षिप्ताः स्युर्बलवत्तराः ॥ २७ ॥ स तु लब्ध्वा वरं
वीरस्तारकाचसुतो हरिः । सृजे तत्र वापीं तां मृतसञ्जीवनीं
प्रभो ॥ २८ ॥ धेनू रूमेण दैत्यास्तु धेनू वेशेन चैव ह । मृत-
स्तास्यां परिक्षिप्तास्तादृशेनैव जज्ञिरे ॥ २९ ॥ तां प्राप्य ते पुन-
स्तांस्तु सर्वान् लोकान् ववाधिरे । महता तपसा सिद्धाः सुराणां
भयवर्जनाः ॥ ३० ॥ न तेषामभवद्राजन् क्षयो युद्धे कथञ्चन ॥ ३१ ॥
ततस्ते लोभमीहाभ्यामभिभूता विचेतसः । निर्वर्तिकाः संस्थिताः
सर्वे स्थापिताः समलूलुपन् ॥ ३२ ॥ विद्राव्य सगणान् दिवांस्तत्र
तत्र तदा तदा । विचेरुः स्त्रेण कामेन वरदानेन दपिताः ॥ ३३ ॥
देवारण्यानि सर्वानि प्रियाणि च दिवोकसाम् । ऋषीणामाश्रमान्
पुण्यान् रम्यान् जनपदांस्तथा । व्यनाशयन्त मर्यादां दानवा
दुष्टचारिणः ॥ ३४ ॥ षोडशमानेषु लोकेषु ततः शक्री मरुहतः ।
पुराण्यायोधयाञ्चक्रे वज्रपातैः समन्ततः ॥ ३५ ॥ नाशकत्तान्य-
भेद्यानि यदा भेत्तुं पुरन्दरः । पुराणि वरदत्तानि धात्रा तेन
मराधिप ॥ ३६ ॥ तदा भीतः सुरपतिर्मुञ्जा तानि पुराण्यथ ।
तैरेव विपुधैः सार्द्धं पितामहमरिन्दम । जगामाय तदाख्यातुं
विप्रकारं सुरैतरैः ॥ ३७ ॥ ते तत्त्वं सर्वमाख्याय शिरोभिः सं-
प्रणम्य च । बधोपायमपृच्छन्त भगवन्तं पितामहम् ॥ ३८ ॥ श्रुत्वा
तद्भगवान् देवो देवानिदमुवाच ह । ममापि सोऽपराधीति यो
युष्माकमसौम्यहृत् ॥ ३९ ॥ असुरा हि दुरात्मानः सर्व एव सुर-
हिपः । अपराध्यन्ति सततं ये युष्मान् षोडशन्युत ॥ ४० ॥ अहं
हि तुल्यः सर्वेषां भूतानां नात्र संशयः । अधार्मिकास्तु हन्तव्या
इति मे व्रतमाहितम् ॥ ४१ ॥ एकेषुणा विभेद्यानि तानि दुर्गाणि

नान्यथा । न च स्थाणुमृते शक्ती भेत्तुभेकेषुणापर ॥ ४२ ॥ ते
 ध्रुवं स्थाणुमीमानं जिष्णुमह्निष्टकारिणम् । योद्धारं ह्यणुतादित्वा
 स तान् हन्ता सुरेतरान् ॥ ४३ ॥ इति तस्य वच श्रुत्वा देवा
 शक्रपुरोगमाः । ब्रह्माणमग्रत कृत्वा ह्यपाङ्गं प्ररणं ययु ॥ ४४ ॥
 तप परममातस्युर्गणान्तो ब्रह्म शाश्वतम् । ऋषिभि सह धमशा
 भवं सर्वात्मना गता ॥ ४५ ॥ तुष्टुवुर्वाग्भिरुग्राभिर्भद्येध्वमयदं
 नृप । सर्वात्मानं महात्मान येनाप्तं सर्वमात्मना ॥ ४६ ॥ तपो
 विशेपैर्वद्भभिर्योगं यो वेद् चात्मन । य साङ्गप्रमात्मनो वेद्
 यस्य चात्मा वसे सदा ॥ ४७ ॥ तं ते दृष्टशुरीमानं तेजोराशि
 मुमापतिम् । अनन्यसदृशं लोके प्रभवन्तमकल्पयन् ॥ ४८ ॥ एकञ्च
 भगवन्त ते नानारूपमकल्पयन् । आत्मन प्रतिरूपाणि रूपान्धय
 महात्मनि । परस्परस्य चापश्यन् सर्वं परमविमिता ॥ ४९ ॥
 सर्वभूतमयं दृष्ट्वा तमजं जगत पतिम् । देवा ब्रह्मर्षयथैव शिरोभि
 र्दरणीं गता ॥ ५० ॥ तान् स्वस्तिवादेनाभ्यर्च्य समुत्थाप्य च
 शङ्कर । वत ब्रूतेति भगवान् क्षयमानोऽभ्यभाषत ॥ ५१ ॥
 व्रस्वकेणाभ्यनुज्ञातास्ततस्ते स्वस्यचेतस । नमो नमो नमस्तेऽस्तु
 प्रभो इत्यब्रुवन् वच ॥ ५२ ॥ नमो देवाधिदेवाय धन्विनेऽद्याति
 मन्यवे । प्रजापतिमखन्नाय प्रजापतिभिरौडरते ॥ ५३ ॥ नम-
 स्तुताय स्तुत्वाय स्तूयमानाय मृत्यवे । विलोहिताय चीश्राय
 नीलश्रीवाय शूलिने ॥ ५४ ॥ अमोघाय मृगांशाय प्रवरायुध
 योधिने । अर्हाय चैव शूडाय क्षयाय क्रयनाय च ॥ ५५ ॥
 दुर्वारणाय शुक्राय ब्रह्मणे ब्रह्मचारिणे । ईशानायाप्रमेयाय नियन्त्रे
 चीरवाससे ॥ ५६ ॥ तपोनिध्याय पिङ्गाय व्रतिने कृत्तिवाससे ।
 कुमारपित्रे व्रक्षाय प्रवरायुधपाणिने ॥ ५७ ॥ प्रपन्नार्त्तिविना
 शाय ब्रह्मद्विदुसद्भधातिने । वनस्पतीना पतये नराणा पतये नम ।
 नवाञ्च पतये नित्य यशाना पतये नम ॥ ५८ ॥ नमोऽस्तु ते

समैन्याय व्रश्वकायोग्रतेजसे । मनोवाक्कर्मभिर्देव त्वां प्रपन्नान्
मजस्र नः ॥ ५८ ॥ ततः प्रसन्नो भगवान् स्वर्गतेनाभिनन्द्य तान् ।
प्रोवाच व्येतु वस्त्रासो ब्रूत किं करवाणि वः ॥ ६० ॥

इति कर्णपर्वणि त्रिपुराखाने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

दुर्योधन उवाच । पितृदेवर्षिसङ्घेभ्योऽभये दत्ते महात्मना ।
सत्कृत्य शङ्करं प्राह ब्रह्मा लोकहितं वचः ॥ १ ॥ तवातिसर्गात्
सर्वेषु प्राजापत्यमिदं पदम् । मयाधितिष्ठता दत्ता दानवेभ्यो
महान् वरः ॥ २ ॥ तानतिक्रान्तमर्थ्यादानान्यः संहर्तुमर्हति ।
त्वामृते भूतभव्येऽस्य त्वं क्षेपां प्रत्यरिर्वधे ॥ ३ ॥ स त्वं देव प्रपन्नानां
याचताञ्च दिवौकसाम् । कुरु प्रसादं देवेश दानवान् जहि शूल-
धक् ॥ ४ ॥ त्वत्प्रसादाज्जगत् सर्वं सुखमेधतु मानद । शर-
ण्यस्त्वं हि लोकेऽस्य ते वयं शरणां गताः ॥ ५ ॥

स्थाणुरुवाच । हन्तव्याः शत्रवः सर्वे युष्माकमिति मे मर्तिः ।
न लोक उत्सहे हन्तुं बलस्या हि सुरदिप ॥ ६ ॥ ते यूयं संहिताः
सर्वे मदीयेनाहंतेजसा । जलध्वं युधि तान् शत्रून् सहातो हि
महाबलः ॥ ७ ॥

देवा जघुः । अनात्तेजोबलं यावत्तावद्दिगुणमेव च । तेषा-
मिति च मन्यामो दृष्टतेजोबला हि ते ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच । बध्नास्ते सर्वतः पापा ये युष्मास्वपराधिनः ।
मम तेजोबलाहं न सर्वान्निघ्नत शत्रवान् ॥ ९ ॥

देवा जघुः । विभर्तुं तव तेजोऽहं न शक्यामो मत्तेश्वर ।
सर्वेषां नो बलाहं न त्वमेव जहि शत्रवान् ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच । यदि शक्तिर्न वः काचिदिभर्तुं मामकां बलम् ।
शङ्कतेतान् हनिष्यामि युष्मत्तेजोऽहंसंगुतः ॥ ११ ॥

दुर्योधन उवाच । ततस्तथेति देवेशस्तरुक्ती राजसत्तम ।
 अर्धमादाय सर्वेभ्यस्तेजसाभ्यधिकोऽभवत् ॥ १२ ॥ स तु देवो
 बलेनासीत् सर्वेभ्यो बलवत्तरं । महादेव इति ख्यातस्तत प्रभृति
 षड्भ्यः ॥ १३ ॥ ततोऽब्रवीन्महादेवो धनुर्वाणधरस्त्वहम् । हनि-
 ष्यामि रथेनाजौ तान् रिपून् वो दिवोकस ॥ १४ ॥ ते यूय मे
 रथस्यैव धनुर्वाण तथैव च । पश्यध्वं यावदथैतान् पातयामि
 महीतले ॥ १५ ॥

देवा जनु । मूर्त्तिं सवा समाधाय त्रैलोक्यस्य ततस्तत ।
 रथे ते कल्पविष्यामो देवेश्वर महीजसम ॥ १६ ॥ तथैव बुद्ध्या
 विहितं विश्वकर्मकृत महत । ततो विबुधघाटुंलास्त रथ सम
 कल्पयन् ॥ १७ ॥ विष्णुं सोम इताश्व तस्येषु समकल्पयन् ।
 शृङ्गमनिर्वभूवास्य भक्त सीमो विशाम्भते । कुट्टालह्वामवद्विष्यु
 स्तस्मिन्निष्ठवरे तदा ॥ १८ ॥ वन्धुर पृथिवीं देवीं विशालपुर
 मालिनीम् । उपर्वतवनहीपा चक्रुर्भूतधरा तदा ॥ १९ ॥ मन्दर
 पर्वतयाज्ञ जज्ञा तस्य महानदी । दिग्भ्य प्रदिग्भ्यैव परिवारो
 रथस्य ह ॥ २० ॥ ईपा नक्षत्रवश्य युग कृतयुगोऽभवत् ।
 मूपरथ रथस्यासीद्वासुकिर्भुजगोत्तम ॥ २१ ॥ अपस्करमधिष्ठानं
 द्विमवान् विन्धप्रपर्वत । उदयास्तावधिष्ठाने गिरौ चक्रु सुरो
 त्तमा ॥ २२ ॥ समुद्रमक्षमसृजन् दानवालवसुत्तमम् । सप्तर्षि
 मण्डलस्यैव रथस्यासीत्परिष्कार ॥ २३ ॥ गङ्गा सरस्वती सिन्धु
 र्धुरमावाशमेव च । उपस्करो रथस्यासन्नाप सर्वाथ निम्नगा
 ॥ २४ ॥ अहीरात्रा कलास्यैव काष्ठाय ऋतवस्तथा । अनुकपे
 श्चा दीप्ता वरथञ्चापि तारवा ॥ २५ ॥ धर्मार्थकामसमुत्तं
 त्रिवेणु दारुबन्धनम् । ओषधीर्वीरुधस्तत्र नानापुष्पफलोपगा
 ॥ २६ ॥ सूर्याचन्द्रमसौ कृत्वा चक्रे रथवरोत्तमे । पक्षौ पूर्वा
 परौ तत्र कृते रात्राहनी शुभे ॥ २७ ॥ द्यनागपतीनीपां हृत

राष्ट्रमुखान् दृढान् । द्यां युगं युगचर्माणि संवर्त्तकवल्लाहकान् ।
सन्ध्यां वृत्तिञ्च मेधाञ्च स्थितिं सन्नतिमेव च ॥ २८ ॥ अह्नश्चक्र-
ताराभियर्भ-चित्तं नभस्तलम् । सुराम्बुप्रेतवित्तानां पतील्लोकै-
श्वरान् ज्ञयान् ॥ २९ ॥ कालपृष्ठोऽय नङ्गपः कर्कोटकधनश्चरथौ ।
इतरे चाभवन्नागा ज्ञयानां बालवन्धना ॥ ३० ॥ दिग्भ्य प्रदिग्भ-
सौघ रश्मयो रयवाजिनाम् । वषट्कारः प्रतीदोऽभूत् गायत्री
शीपवन्धनी ॥ ३१ ॥ मिनीवालीमनुमतिं कुहं राकाञ्च सुव्रताम् ।
योक्ताणि चक्रुर्वाहानां रोहकांस्तत्र कण्टकान् ॥ ३२ ॥ कर्म सत्यं
तपोऽर्थय विहितुस्तत्र रश्मयः । अधिष्ठानं मनयासीत् परि-
रथ्या सरखती ॥ ३३ ॥ नानावर्णाश्च चित्राश्च पताकाः पवने-
रिताः । विद्युदिन्द्रधनुर्नदं रथं दौप्तं व्यदौपयन् ॥ ३४ ॥ यो
यज्ञे विहितः पूर्वमीशानस्य महात्मनः । सन्वत्सरो धनुस्तद्वै
सावित्री ज्या महास्वना ॥ ३५ ॥ दिव्यञ्च वर्म विहितं महार्ह-
रत्रभूषितम् । अभेद्यं विरजस्कं वै कालचक्रवद्विष्कृतम् ॥ ३६ ॥
ध्वजयष्टिरभूत्मेरुः श्रीमान् कनकपर्वतः । पताकायाभवन्मेघा-
स्तडिद्धि समलङ्कृताः ॥ ३७ ॥ रेजुरध्वर्युमध्यस्था ज्वलन्त इव
पापकाः । हृत्पन्तु तं रथं दृष्ट्वा विमिता देवताभवन् ॥ ३८ ॥
सर्वलोकस्य तेजासि दृष्ट्वैकस्थानि मारिप । युक्तं निवेदयामास-
द्वैवास्तस्यै महात्मने ॥ ३९ ॥ एवं तस्मिन् महाराज कल्पिते
रथसत्तमे । द्वैर्मनुजयार्दूल हिपतामभिमर्द्दने ॥ ४० ॥ खान्या-
युधानि दिव्यानि न्यदधात् शङ्करो रथे । ध्वजयष्टिं वियत् कृत्वा
स्थापयामास गोहृत्पम् ॥ ४१ ॥ ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्रदण्ड-
स्तथा ह्वरः । परिष्कन्दा रथस्थासन् संवतोदिग्भसुद्यताः ॥ ४२ ॥
अथर्वाङ्गिरसावास्तां चक्ररथौ महात्मनः । ऋग्वेदः सामवेदश्च
पुराणश्च पुरःसरा ॥ ४३ ॥ इतिहासयजुर्वेदो पृष्ठरथौ बभूवतु ।
दिव्या थापय दिव्याश्च परिमार्श्वरः स्थिताः ॥ ४४ ॥ स्तोत्रा-

दयश्च राजेन्द्र वपट्कारस्तथैव च । श्रीङ्गारश्च मुखे राजंनति-
 घोभाकरोऽभवत् ॥ ४५ ॥ विचित्रमृत्युमि षड्भि कृत्वा संवत्
 सरं धनु ॥ ऋष्याग्नेवात्मनश्चक्रे धनुर्न्यामश्चर्या रणे ॥ ४६ ॥
 कालो हि भगवान्बुद्धस्तस्य सवत्सरो धनु । तस्माद्रौद्री काल
 रात्रिन्या कृता धनुषोऽजरा ॥ ४७ ॥ इष्टुषास्याभवद्विष्णुर्ज्वलेन
 सोम एव च । अग्नीषोमं जगत कृत्स्नं वैष्णवञ्चोच्यते जगत्
 ॥ ४८ ॥ विष्णुयात्मा भगवतो भवस्यामिततेजस । तस्माद्धनु
 र्न्यासंस्पर्शं न विदिद्गृह्यैरस्य ते ॥ ४९ ॥ तस्मिन् शरे तिम्रमन्यु
 र्मुनीषाविषह प्रभु । भृग्वङ्गिरोमन्युभवं क्रोधाग्निमतिदु सहम्
 ॥ ५० ॥ स नीललोहितो धूम्र कृत्तिवासा भयङ्कर । आदित्या
 युतसङ्गाशस्तेजोज्वालाहृतोऽञ्जलत ॥ ५१ ॥ दुष्टप्रावथप्रावनो जेता
 हन्ता ब्रह्महिष्ठा हर । नित्य चाता च हन्ता च धर्माधर्माश्रिता
 न्नरान् ॥ ५२ ॥ प्रमाथिभिर्भीमवलेर्भीमरूपैर्मनोजवै । विभाति
 भगवान् स्थाणुस्तैरेवात्मगुणैर्वृत ॥ ५३ ॥ तस्याङ्गानि समा-
 थित्य स्थितं विश्वमिदं जगत । जङ्गमाजङ्गमं राजन् शुशुभेऽद्भुत-
 दर्शनम् ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा तन्तु रथ युक्तं ववची स शरासनी ।
 वाणमादाय तं दिव्यं सोमविष्णु निसम्भवम् ॥ ५५ ॥ तस्य राजं
 स्तदा देवा कल्पयाञ्चक्रिरे प्रभो । पुण्यगन्धवह राजन् श्वसनं
 देवसत्तमम् ॥ ५६ ॥ तमास्थाय महादेवस्त्रासयन् देवतानपि ।
 आरुरोह तदा यत्तं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ५७ ॥ तमारुसञ्चुं
 देवेशं तुष्टुञ्च परमर्षय । गन्धर्वा देवसहाय तथैवाप्सरसागणा
 ॥ ५८ ॥ ब्रह्मर्षिभिस्तथमानो वन्द्यमानश्च वन्दिभि । तथैवाप्स
 रसाहन्दैर्नृत्यङ्गिर्नृत्यकोविदै ॥ ५९ ॥ स शोभमानो वरद
 खड्गो वाणी शरासनी । हसन्निवाद्भवीद्देवान् सारथि को
 भविष्यति ॥ ६० ॥ तमब्रुवन् देवगणा य भवान् सनियोच्यते ।
 स भविष्यति देवेश सारथिस्ते न समय ॥ ६१ ॥ तानब्रवीत्

पुनर्देवो मत्तः श्रेष्ठतरो हि यः । तं सारथिं कुरुध्वं नो स्वयं
 सञ्चिन्व माः विरम् ॥ ६२ ॥ एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्वयसुक्तां
 महात्मना । गत्वा पितामहं देवाः प्रसाद्येदं वचोऽब्रुवन् ॥ ६३ ॥
 यथा त्वत्कथितं देव त्रिदशारिविनिग्रहे । तथा च कृतमस्माभिः
 प्रसन्नो नो वृषध्वजः ॥ ६४ ॥ रथश्च विहितोऽस्माभिर्विचित्रायुध
 संवृतः । सारथिञ्च न जानीमः कः स्योत्सन्निव्रयोत्तमे ॥ ६५ ॥
 तस्मादिधीयतां कथित् सारथिर्देवसत्तमः । सफलं तां गिरं देव
 कर्तुमर्हसि नो विभो ॥ ६६ ॥ एवमस्मासु हि पुरा भगवन्तुक्ता-
 वानसि । हितं कर्त्तास्मि भवतामिति तत् कर्तुमर्हसि ॥ ६७ ॥
 स देवयुक्तो रथसत्तमो नो दुराधरो द्रावणः शत्रुवाणाम् ।
 पिनाकपाणिर्विहितोऽत्र योद्धा विभीषयन् दानवानुद्यतोऽसौ ॥ ६८ ॥
 तथैव वेदायतुरो हयाग्रग धरा सगैला च रथो महात्मनः ।
 नक्षत्रवंशानुगतो वरूथी हरो योद्धा सारथिर्नाभिलक्ष्यः ॥ ६९ ॥
 तत्र सारथिरेष्टव्यः सर्वैरेतैर्विधिपवान् । तत्प्रतिष्ठो रथो देव
 हरो योद्धा तथैव च । कवसानि समस्त्राणि कार्मुकञ्च पितामहः
 ॥ ७० ॥ जाम्बते सारथिं तत्र नान्यं पश्यामहे वयम् । त्वं हि
 सर्वगुर्यैर्युक्तो देवतेभ्योऽधिकः प्रभो ॥ ७१ ॥ स रथं तूर्ग्यमारुह्य
 संयच्छ परमान् हयान् । जवाय त्रिदशेशानां वधाय त्रिदश-
 द्विषाम् ॥ ७२ ॥ इति ते गिरसा गत्वा त्रिलोकेषु पितामहम् ।
 देवाः प्रसाद्यामासुः सारथ्यायेति नः श्रुतम् ॥ ७३ ॥ । ॥

पितामह उवाच । नात्र किञ्चिन्मृषा वाक्यं यदुक्तां त्रिदशै-
 कसुः । संयच्छामि हयानेषु युध्यतो वै कपर्दिनः ॥ ७४ ॥ ततः
 स भगवान्देवो लोकस्रष्टा पितामहः । सारथ्ये कल्पितो द्वै-
 रीशानस्य महात्मनः ॥ ७५ ॥ तस्मिन्नारोहति क्षिप्रं श्वन्देन
 लोकपूजिते । शिरोभिरगमन् भूमिं ते हया वातरंहसः ॥ ७६ ॥
 शारुह्य भगवान्देवो दीप्यमानः स्वतेजसा । अभीपून् हि प्रती

द्रुह्य सप्लशाह पितामहः ॥ ७७ ॥ तत उत्थाप्य भगवान् तान्
 हयाननिजोपमान् । वभापि च तदा स्थाणुभारोहेति सुरीक्ष्ममे
 ॥ ७८ ॥ ततस्तमिषुमादाय विष्णुसोमग्निसम्भवम् । आसुरीह
 तदा स्थाणुधनुषा कम्पयन् परान् ॥ ७९ ॥ तमासुरन्तु देवेभ्यं
 तुष्टुवुः परमर्षयः । गन्धर्वा देवसङ्घाय तथैवाप्सरसां गणाः ॥ ८० ॥
 स शोभनानो वरदः खड्गी वाणी शरासनी । प्रदीपयन्ने
 तस्थौ त्रींलोकान् खेन तेजसा ॥ ८१ ॥ ततो भूयोऽन्नवीदेवो
 देवानिन्द्रपुरोगमान् । न हन्यादिति कर्त्तव्यो न शोको वः कथ-
 श्वन ॥ ८२ ॥ हतानीत्येव जानीत वाणेनानेन चासुरान् । ते
 देवाः सत्यमित्याहुर्निहता इति चाब्रुवन् ॥ ८३ ॥ न च तद्वचनं
 मिथ्या यदाह भगवान् प्रभुः । इति सन्नित्यं वै देवाः परां तुष्टि-
 मवाप्नुवन् ॥ ८४ ॥ ततः प्रयाती देवेशः सर्वैर्देवगणैर्द्वैतः । रथेन
 महता राजन्नुपमा यस्य नास्ति ह ॥ ८५ ॥ स्वैद्यं पारिप्रहेदेवः
 पूष्यमानो महायथाः । वृत्त्यङ्घ्रिपरैश्चैव मांसमभ्यैर्दुरासदैः ।
 धावमानैः समन्ताच्च तर्लमानैः परस्परम् ॥ ८६ ॥ ऋप्रयथ महा-
 भागास्तपोयुक्ता महागुणाः । आशंसुर्विजयं देवा महादेवस्य
 सर्वयः ॥ ८७ ॥ एवं प्रयाते वरदे लोकानामभयङ्करे । तुष्ट-
 मासीञ्जगत् सर्वं देवताय नरोत्तम ॥ ८८ ॥ ऋप्रयस्तत्र देवेशं
 स्तुवन्ती वङ्गभिः स्तवैः । तेजसास्तै वङ्गयन्ती राजन्नासन् पुनः
 पुनः ॥ ८९ ॥ गन्धर्वाणां सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । वाह-
 यन्ति प्रयाण्येऽस्य वाद्यानि विविधानि च ॥ ९० ॥ ततोऽधिरुद्धे
 वरदे प्रयाते चासुरान् प्रति । साधुसाध्विति विश्वेशः सत्यमानो-
 ऽभ्यभापत ॥ ९१ ॥ याहि देव-यतो दैत्याद्योदयाश्चानतन्द्रितः ।
 पश्य बाहोर्वलं मेऽद्य निघ्नतः शत्रुवात्रणे ॥ ९२ ॥ ततोऽश्वा-
 योदयामास मनोमारुतरंहसः । येन तन्निपुरं राजन् दैत्यदानय-
 रक्षितम् ॥ ९३ ॥ पिवद्भिरिव चाकाशं तैर्हयैर्लोकपूजितैः ।

जगाम भगवान् क्षिप्रं जयाय त्रिदिवीकाम् ॥ ८४ ॥ प्रयाते
रथमास्थाय त्रिपुराभिमुखि भवे । ननाद समहानादमृगम पूर-
यन् दिश ॥ ८५ ॥ ऋषभस्यास्य निनदं श्रुत्वा भयकरं महत् ।
विनाशमगमंस्तत्र तारका सुरभद्रव ॥ ८६ ॥ अपरेऽवस्थिता-
स्तत्र युद्धायाभिमुखास्तदा । ततः स्थाणुर्महाराज शूलधृक् क्रोध-
मूर्च्छितः ॥ ८७ ॥ तस्तानि सर्वभूतानि वैलोक्य भू प्रकम्पते ।
निमित्तानि च घोरानि तत्रासन्दधत शरम् ॥ ८८ ॥ तस्मिन्
सोमानिविष्णूना क्षोभेण ब्रह्मरुद्रयोः । स रथो धनुष क्षोभा-
दतीव ह्यवसीदति ॥ ८९ ॥ ततो नारायणस्तस्माच्छरभागा
द्विनि सत । ह्यपक्षरं समास्थाय उज्जहार महारथम् ॥ ९० ॥
सीदमाने रथे चैव नर्दमानेषु शत्रुषु । स सभ्रमात्तु भगवान् नादं
प्ले महाबल ॥ ९१ ॥ ह्यपभस्यास्थितो मूर्द्धि ह्यपृष्ठे च मानद ।
तदा स भगवान् रुद्री निरैक्षदानवं पुरम् ॥ ९२ ॥ ह्यपभस्या-
स्थितो रुद्री ह्यस्य च नरोत्तम । स्तमास्तदायातयत् खुराश्वैव
द्विधाकरोत् ॥ ९३ ॥ ततः प्रभृति भद्रन्ते गवा द्वैधीकृता खुरा ।
ह्यानाञ्च स्तना राजस्तदाप्रभृति नाभवन् । पीडिताना बलवता
रुद्रेणाद्भुतकर्मणा ॥ ९४ ॥ तथाधिष्यं धनुः कृत्वा सर्वं सन्धाय
तं शरम् । युद्धा पाशुपतास्त्रेण त्रिपुरं समचिन्तयत् ॥ ९५ ॥
तस्मिन् स्थिते महाराज रुद्रे विधृतकार्मुके । पुराणि तेन कालेन
जग्मु र्वैकता तदा ॥ ९६ ॥ एकीभावं गते चैव त्रिपुरत्वमुपा-
गते । बभूव तुमुली ह्यर्षो देवाताना महात्मनाम् ॥ ९७ ॥
ततो देवगणा सर्वे सिद्धाय परमर्षयः । जयेति वाचो मुमुक्षु-
संस्तुवन्तो महेश्वरम् ॥ ९८ ॥ ततोऽग्रत प्रादुरभूत्त्रिपुरं जघ्नु-
षोऽसुरान् । अनिर्देश्योग्रवपुषो देवस्यासद्यतेजस ॥ ९९ ॥ स
तद्विहृष्य भगवान् दिव्यं लोकेऽश्वरो धनुः । वैलोक्यशरं तमिषुं
गुमोच त्रिपुरं प्रति ॥ १०० ॥ उत्पृष्टे वै महाभाग तस्मिन्निषु

वरे तदा । महानार्त्तस्त्रो ह्यासीत् पुराणा पतता भुवि । तत्
 सासुरगण दग्धा प्राक्षिपत् पश्चिमाश्ववे ॥ १११ ॥ एवं तन्निपुरं
 दग्धं दानवायाप्यग्नेपिता । महेश्वरेण क्रुद्धेन वैलोक्यस्य हितै
 पिणा ॥ ११२ ॥ स चालक्रोधजो वल्लिर्हाहेत्युक्त्वा निवारित ।
 मा कापीर्भस्त्रसालोकानिति व्रजोऽब्रवीच्च तम् ॥ ११३ ॥ तत
 प्रकृतिमापन्ना देवा लोकास्तथर्षय । तुष्टुवुर्वाग्भिरुग्राभि स्याणु-
 मप्रतिमौजसम् ॥ ११४ ॥ तेऽनुज्ञाता भगवता जग्मु सर्वे यथा
 गतम् । कृतनामा प्रयत्नेन प्रजापतिमुखा सुरा ॥ ११५ ॥ एवं
 स भगवान् देवो लोकस्रष्टा महेश्वर । देवासुरगणाध्यक्षो
 लोकानां विदधे शिवम् ॥ ११६ ॥ यथैव भगवान् ब्रह्मा लोकधाता
 पितामह । सारथ्यमकरोत्तत्र रुद्रस्य परमोऽव्यय ॥ ११७ ॥
 तथा भवानपि क्षिप्र रुद्रस्यैव पितामह । सयच्छतु हयानस्य
 राधेयस्य महात्मन ॥ ११८ ॥ त्वं हि कृष्णाच्च कर्णाच्च फाल्गुनाच्च
 विभेषत । विधिष्ठो राजशार्दूल नास्ति तत्र विचारणा ॥ ११९ ॥
 युद्धे ह्ययं रुद्रकल्पस्त्वच्च ब्रह्मसमी नयः । तस्माच्छक्ती युवा जेतुं
 मच्छूत्रस्तानिवासुरान् ॥ १२० ॥ यथा शल्याय कर्णोऽयं श्वेताश्वं
 कृष्णासारथिन । प्रमथ्य हन्यात् कौन्तेय तथा शीघ्रं विधीयताम्
 ॥ १२१ ॥ त्वयि कर्णश्च राज्यञ्च वयञ्चैव प्रतिष्ठिता । विजयथैव
 सग्रामे संयच्छास्य हयोत्तमान् ॥ १२२ ॥ इमद्वाप्यपरं भूय इति
 ह्यस निदोष मे । पितुर्मम सकाशे यं ब्राह्मण प्राह धर्मयित्
 ॥ १२३ ॥ श्रुत्वा वै तद्वचश्चिह्नं हेतुकार्यार्थसहितम् । कुरु शल्य
 विनिश्चित्य मा भूदथ विचारणा ॥ १२४ ॥ भार्गवाणां कुले जातो
 जमदग्निर्महातपा । तस्य रामेविबिख्यात पुत्रस्तेजोगुणान्वित
 ॥ १२५ ॥ स तीव्र तप आस्थाय प्रसादयितवान् भवम् । अस्वहेतो
 प्रसन्नात्मा नियत सयतेन्द्रिय ॥ १२६ ॥ तस्य तुष्टो महादेवो भक्त्या
 च प्रममेन च । हृदतद्वास्य विशाय दर्शयामास शङ्कर ॥ १२७ ॥

महादेव उवाच । राम तुष्टोऽस्मि भद्रन्ते विदितं मे तवेप्-
सितम् । कुरुष्व पूतमात्मानं सर्वमेतदवाप्स्यसि ॥ १२८ ॥ दास्यामि
ते तदस्त्राणि यदा पूतो भविष्यसि । अपात्रमसमयञ्च दहन्त्या-
स्त्राणि भार्गव ॥ १२९ ॥ इत्युक्त्वा जामदग्न्यस्तु देवदेवेन शूलिना ।
प्रत्युवाच महात्मान शिरसावनत प्रभुम् ॥ १३० ॥ यदा जानाति
द्वेष पात्रं मामस्त्रधारणे । तदा शूयूषतेऽस्त्राणि भवान्मे
दातुमर्हति ॥ १३१ ॥

दुर्योधन उवाच । तत स तपसा चैव दमेन नियमेन च ।
पूजोपहारबलिभिर्होममन्त्रपुरस्कृतै । आराधयितवान् सर्वं बहून्
वर्षगणास्तदा ॥ १३२ ॥ प्रसन्नय महादेवो भार्गवस्य महात्मन ।
अग्रवीत्तस्य बद्धशो गुणान् देव्या समीपत ॥ १३३ ॥ भक्तिमानेष
सतत मयि रामो दृढव्रत । एव तस्य गुणान् प्रीतो बद्धशोऽक
थयत प्रभु । देवताना पितृणाञ्च समक्षमरिस्तदन ॥ १३४ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु दैव्या घ्रासन् महाबला । तैस्तदा दर्प
मोहान्धैरवध्यन्त दिवोकस ॥ १३५ ॥ तत सभूय विवृधास्तान्
हन्तुं कृतनिश्चया । चक्रु अलुबधे यत्र न श्रेष्ठोर्जितुमेव तान्
॥ १३६ ॥ अभिगम्य ततो देवा महेश्वरसुभापतिम् । प्रासा
दयन्त ते भक्त्या जहि अलुगणानिति ॥ १३७ ॥ प्रतिज्ञाय ततो
देवो देवताना रिपुक्षयम् । राम भार्गवमाह्वय सोऽभ्यभाषत
शङ्कर ॥ १३७ ॥

रुद्र उवाच । रिपून् भार्गव देवाना जहि सर्वान् समागतान् ।
होवाना हितकामार्थं मत्प्रीत्यर्थं तथैव च । एवमुक्तं प्रत्युवाच
अश्रुव वरद प्रभुम् ॥ १३८ ॥

राम उवाच । वा शक्तिर्मम देवेम अकृतास्त्वस्य सगुणे ।
निहन्तु दानवान् सर्वान् हतास्त्रान् युद्धदुर्मदान् ॥ १४० ॥

महेश्वर उवाच । गच्छ ह्य मरुगुप्तातो निहनिष्यमि शत्रु

वान् । विजित्य च रिपून् सर्वान् गुणान् प्राप्स्यसि पुष्कलान् ॥१४१॥
 एतच्छ्रुत्वा च वचनं प्रतिशुभ्रं च सर्वशम् । रामं कृतस्वस्ययनं
 प्रययौ दानवान् प्रति ॥ १४२ ॥ अद्रघीद्देवप्रभूक्षान् मददर्प-
 वलान्घितान् । मम गुह्यं प्रयच्छ्वं दैत्या गुह्यमदीक्ष्णः ॥ १४३ ॥
 प्रेषितो देवदेवेन वो विजेतुं महासुरान् । इत्युक्त्वा भार्गवेणाय
 दैत्या योद्धुं प्रवक्रसु ॥ १४४ ॥ स तान्निहत्य समरे दैत्यान्
 भार्गवनन्दनम् । वज्राग्निमसस्त्रैः प्रहारैरेव भार्गवम् ॥ १४५ ॥
 स दानवैः क्षततनुर्जामदग्नी द्विजोत्तम । संसृष्टः स्थाणुना
 मयो निर्गन्धः समजायत ॥ १४६ ॥ प्रीतश्च भगवान्देवैः कर्मणा
 तेन तस्य वै । वरान् प्रादाद्भद्रविधान् भार्गवाय महात्मने ॥१४७॥
 उक्तय देवदेवेन प्रीतियुक्तेन शूक्षिना ॥ १४८ ॥ निपातात्तव
 शस्त्राणां शरीरे व्याभवद्गुजा । तथा ते मानुषं कम व्यपोदुं
 श्शुनन्दन । शशाणास्त्राणि दिव्यानि भक्तसकाशात् यथेप्सि-
 तम् ॥ १४९ ॥

सर्वशत्रुनिवर्हणम् ॥ १५७ ॥ न तेषां प्राकृतः कथित् कर्णो वैक-
र्त्तनो नृप । महात्मा ह्येष राजेन्द्र रामप्रियः प्रतापवान् ॥ १५८ ॥

। इति कर्णपर्वणि त्रिपुरवधोपाख्याने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

दुर्योधन उवाच । एवं स भगवान् देवः सर्वलोकपितामहः ।
सारथ्यमकरोत्तत्र ब्रह्मा रुद्रोऽभवद्रथी ॥ १ ॥ रथिनोऽभ्यधिको
वीरः कर्त्तव्यो रथसारथिः । तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुर-
गान् युधि ॥ २ ॥ यथा देवगणैस्तत्र वृत्तो यत्रात् पितामहः ।
तथास्माभिर्भवान् यत्रात् कर्णादभ्यधिको वृतः ॥ ३ ॥ यथा देवै-
र्महाराज ईश्वरादधिको वृतः । तथा भवानपि क्षिप्रं रुद्रस्यैव
प्रितामहः । नियच्छ तुरगान् युद्धे राधेयस्य महाद्युते ॥ ४ ॥

शल्य उवाच । मयाप्येतन्नरथेष्ठ बह्वृषीऽमरसिंहयोः । कथ्य-
मानं श्रुतं दिव्यमाख्यानमतिमानुषम् ॥ ५ ॥ यथा च चक्रौ
सारथ्यं भवस्य प्रपितामहः । यथासुराय निहता द्रुपणैकेन
भारत ॥ ६ ॥ कृष्णस्य चापि विदितं सर्वमेतत् पुरा ह्यभूत् ।
यथा पितामहो जज्ञे भगवान् सारथिस्तदा । अनागतमतिक्रान्तं
वेद कृष्णोऽपि तत्त्वतः ॥ ७ ॥ एतदर्थं विदित्वा तु सारथ्यमुप-
जग्मिवान् । स्वायम्भुरिव रुद्रस्य कृष्णः पार्थस्य भारत ॥ ८ ॥
यदि हन्याच्च कौन्तेयं सूतपुत्रः कथञ्चन । इद्धा विनिहृतं पार्थं
स्वयं धीतस्वति केशवः । शङ्खचक्रगदापाणिर्हृष्यते तव वाहिनीम्
॥ ९ ॥ न चापि तस्य क्रुद्धस्य वार्ष्णेयस्य महात्मनः । स्वास्यते
प्रत्यनीकेषु कथिदत्र नृपस्तव ॥ १० ॥

सप्तम उवाच । तं तथा भाषमाणस्तु मद्रराजमरिन्दमः ।
प्रत्युवाच महाबाहुरदीनात्मा सुतस्तव ॥ ११ ॥ मावमंस्था महा-
बाहो कर्णं वैकर्त्तनं रणे । सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं सर्वशास्त्रार्थपार-
गम् ॥ १२ ॥ यस्य रूपातलनिर्घोषं श्रुत्वा भयकरं महत् । पाण्ड-

वैद्यानि सैन्यानि विद्रवन्ति दिग्धो दग्ध ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षं ते महार्
 वाहो यथा रात्रौ घटोत्कच । मायाप्रतयिकुर्वाणो हतो माया-
 पुरस्कृत ॥ १४ ॥ न चातिष्ठत वीभत्सु प्रत्यनीके कथञ्चन ।
 एताश्च दिवगान् सर्वान् भयैव महता वृत ॥ १५ ॥ भीमसेनश्च
 बलवान् धनुष्कोटप्राभिचोदित । उक्तार्थमंशया राजन् भूढ
 औदरिकेति च ॥ १६ ॥ माद्रीपुत्रौ तथा शूरो धेनुजिह्वा महा
 रणो । कमप्यथं पुरस्कृत्य न हतो युधि मारिष ॥ १७ ॥ धेनु
 वृष्णिप्रवीरस्तु सात्यकि सात्वता वर । निर्जित्य समरे वीरो
 विरथय तथा कृत ॥ १८ ॥ सृष्टयायेतरे सर्वे षट्पदयन्त्रपुरो
 गमा । असकृन्निर्जिता सङ्घेऽस्यमानेन संयुगे ॥ १९ ॥ तं
 कथं पाण्डवा युद्धे विजेष्यन्ति महारथम् । धी हन्यात् समरे
 क्रुद्धो वज्रहस्त पुरन्दरम् ॥ २० ॥ लञ्जु सर्वास्त्रविहीर सर्वविद्यास
 पारग । बाहुवीर्य्येण ते तुल्यं पृथिव्या नास्ति कथन ॥ २१ ॥
 त्वं शल्यभूत शठूणामविषह्य पराक्रमे । अतस्त्वमुच्यसे राजन्
 शल्य इत्यरिस्त्रदन ॥ २२ ॥ तव बाहुबल प्राप्य न श्रेष्ठं सर्व-
 सात्वतो । तव बाहुबलाद्राजन् किन्तु कृष्णो बलाधिक ॥ २३ ॥
 यथा हि कृष्णेन बल धार्म्यं वै प्राप्त्वा न हते । तथा कर्णात्ययी-
 भावे त्वया धार्म्यं महद्वलम् ॥ २४ ॥ किमथं समरे सैन्यं वासु-
 देवो न्यवारयत् । किमथं भवान् सैन्यं न हनिष्यति मारिष
 ॥ २५ ॥ त्वतकृते पदवी गन्तुमिच्छेयं युधि मारिष । सोद-
 राणाञ्च वीराणां सर्वेषाञ्च महीक्षिताम् ॥ २६ ॥

शल्य उवाच । यन्मा ब्रवीषि गान्धारे अग्रे सैन्यस्य मानद ।
 विप्रिष्ट देवकीपुत्रात् प्रीतिमानस्त्राहं त्वयि ॥ २७ ॥ एष सारथ्य
 मातिष्ठे राषेयस्य चमस्त्रिन । युध्यत पाण्डवाग्रेण यथा त्वं
 वीर मन्यसे ॥ २८ ॥ समयय हि मे वीर कथिहैकर्तनं प्रति ।
 उत्सृजेय यथायद्दमहं वाचोऽस्य सन्निधौ ॥ २९ ॥

सञ्जय उवाच । तथेति राजन् पुत्रस्ते सृष्ट कर्णेन मारिष्य ।
 अद्रवीन्मद्रराजानं सर्वक्षत्रस्य सन्निधौ ॥ ३० ॥ सारथ्यस्याभ्युप
 गमात् शल्येनाश्वामितस्तदा । दुर्योधनस्तदा हृष्टः कर्णं समभि
 प्रस्रजे ॥ ३१ ॥ अद्रवीच्च पुनः कर्णं स्तूयमानः सुतस्तव । जहि
 पार्थाव्रणे सर्वान् महेन्द्री दानवानिव ॥ ३२ ॥ स शल्येनाभ्युपगते
 हर्षानां संनियच्छने । कर्णे हृष्टमना भूयो दुर्योधनमभापत
 ॥ ३३ ॥ नातिहृष्टमना ह्येष मद्रराजोऽभिभापते । राजन्मधुरया
 वाचा पुनरेनं ब्रवीच्च वै ॥ ३४ ॥ ततो राजा मन्त्राप्रान्नः सर्वार्थं
 कुशलो बली । दुर्योधनोऽब्रवीच्छुभ्यं मद्रराजं महीपतिम् ।
 पूरयन्निव घोरिणो मेघगभीरया गिरा ॥ ३५ ॥ शल्य कर्णोऽर्जुने-
 नाद्य योद्धव्यमिति मन्यते । तस्य त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान्
 युधि ॥ ३६ ॥ कर्णे हृत्तेतरान् सर्वान् फाल्गुनं हन्तुमिच्छति ।
 अस्याभीपुग्रहे राजन् प्रसादे त्वां पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ पार्थस्य
 सचिवः कृष्णो यथाभीपुग्रहो वरः । तथा त्वमपि राधेयं सर्वतः
 परिपालय ॥ ३८ ॥

सञ्जय उवाच । ततः शल्यः परिवृक्ष्य सुतं ते वाक्यमब्रवीत् ।
 दुर्योधनमभिलषं प्रीतो मद्राधिपस्तदा ॥ ३९ ॥

शल्य उवाच । एवञ्चेन्नन्यथे राजन् गान्धारे प्रियदर्शन ।
 तस्मात्ते यत् प्रियं, किञ्चित् तत् सर्वं करवाण्यहम् ॥ ४० ॥ यत्रापि
 भरतयोऽष्ट योग्यः कर्मणि कर्हिचित् । तत्र सर्वात्मनो युक्तो वक्ष्ये
 कार्यधुरं तव ॥ ४१ ॥ यत्तु कर्णमहं ब्रूयां हितकामः प्रिया-
 प्रिये । मम तत् क्षमतां सर्वं भवान् कर्णाय सर्वशः ॥ ४२ ॥

कर्ण उवाच । इमानस्य यथा ब्रह्मा यथा पार्थस्य केशवः ।
 तथा नित्यं हिते युक्तो मद्रराज भवस्व नः ॥ ४३ ॥

शल्य उवाच । आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्तवः ।
 अनाचरितमार्याणां ब्रह्मनेतृचतुर्विधम् ॥ ४४ ॥ यत्तु विद्वन् प्रव-

ध्यामि प्रत्ययार्थमहं तव । आत्मनः स्तवसंयुक्तं सन्निबोध यथा-
 तथम् ॥ ४५ ॥ अहं अक्रस्य सारथ्ये योग्यो मातलिवत् प्रभो ।
 अप्रमादप्रयोगाच्च ज्ञानविद्यार्चिकित्तिः ॥ ४६ ॥ तत पार्थेन
 संग्रामे शुध्यमानस्य तेऽनघ । वाहयिष्यामि तुरगान् विज्वरो भव
 सूतज ॥ ४७ ॥

इति कर्णपर्वणि शल्यस्य कर्णसारथ्यस्त्रीकारे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥३५॥

दुर्योधन उवाच । अयं ते कर्णं सारथ्यं मद्राजं करिष्यति ।
 कृष्णादप्यधिको यन्ता देवेषुस्यैव मातलि ॥ १ ॥ यथा हरि-
 ह्यैर्युक्तं संगृह्णाति स मातलि । शल्यस्तथा तवाद्यायं संयन्ता
 रथवाजिनाम् ॥ २ ॥ योषे त्वयि रथस्यै च मद्रराजे च सारथी ।
 रथ्ये ष्ठी ध्रुवं सङ्घेऽपार्थानभिमविष्यति ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । ततो दुर्योधनो भूयो मद्रराजं तरस्विनम् ।
 उवाच राजन् संग्रामे व्युपिते पर्युपस्थिते ॥ ४ ॥ कर्णस्य यच्छु-
 संग्रामे मद्रराज ह्ययोत्तमान् । त्वयामिशुतो राधेयो विजेष्यति
 धनञ्जयम् । इत्युक्त्वा रथमास्थाय तथेति प्राह भारत ॥ ५ ॥
 शल्येऽभ्युपगते कर्णं सारथिं समनाब्रवीत् । तं सूत स्यन्दनं मह्यं
 कल्पधैत्यसकृत्स्वरन् ॥ ६ ॥ ततो जैत्रं रथवरं गन्धर्वनगरोपमम् ।
 विधिवत् कल्पितं भद्रं जयित्युक्त्वा न्यवेदतत् ॥ ७ ॥ तं रथं
 रथिना श्रेष्ठं कर्णेऽभ्यर्क्ष्य च यथाविधि । सुष्पादितं अश्वविह-
 पूर्वमेव पुरोधसा ॥ ८ ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं यत्नादुपस्थाय च
 भास्करम् । समीपस्थं मद्रराजमारोह त्वमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ तत
 कर्णस्य दुर्क्षिणं स्यन्दनप्रवरं महत् । आसुरोह महातेजा शल्य
 सिंह इवाचलम् ॥ १० ॥ तत शल्यास्थितं दृष्ट्वा कर्णं स्वरथ
 सुत्तमम् । अध्यतिष्ठत्याश्वोर्दं विद्युत्तन्तं दिवाकर ॥ ११ ॥

तावेकरथमास्त्रवादिद्याग्निसमन्विषी । व्यभ्राजेता यथा मेघं
 सूर्याग्नी संहितौ दिवि ॥ १२ ॥ संस्तूयमानौ तौ वीरौ तदास्तां
 द्युतिमत्तमी । ऋत्विक्स्वदस्यैरिन्द्रोग्नी स्तूयमानाविवाधरे ॥ १३ ॥
 स शल्यसंग्रहीताश्वे रथे कर्णः स्थितोऽभवत् । घनुर्विस्फारयन्
 घोरं परिवेषीव भास्करः ॥ १४ ॥ आस्थितः स रथयेष्टं कर्णः
 शरगमस्तिमान् । प्रवभौ गुरुष्व्याघ्री मन्दरस्थ इवांशुमान् ॥ १५ ॥
 तं रथस्थं महाबाहुं युद्धायामिततेजसम् । दुर्योधनस्तु राधेय-
 मिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ अकृतं द्रोणभीष्माभ्या दुष्करं कर्म
 संयुगे । कुरुधाधिरथे वीर मिपतां सर्वधन्विनाम् ॥ १७ ॥
 मनोगतं मम ह्यासीत् भीष्मद्रोणौ महारथौ । अर्जुनं भीमसेनञ्च
 निहन्ताराविति ध्रुवम् ॥ १८ ॥ ताभ्या यदकृतं वीर वीरकर्म
 महामुघे । तत् कर्म कुरु राधेय वज्रपाणिरिवापरः ॥ १९ ॥
 गृह्णाण धर्मराजं वा जहि वा त्वं धनञ्जयम् । भीमसेनञ्च राधेय
 माद्रीपुत्रौ यमावपि ॥ २० ॥ जयथ तेऽस्तु भद्रं ते प्रयाहि
 गुरुर्षभ । पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि कुरु सर्वाणि भक्षसात् ॥ २१ ॥
 ततस्तूथैश्चक्ष्णाणि भेरीणामयुतानि च । वाद्यमानान्यरोचन्त मेघ
 शब्दा यथा दिवि ॥ २२ ॥ प्रतिगच्छ तु तदाक्यं रथस्यो रथ
 सत्तमः । अभ्यभाषत राधेयः शल्यं युद्धविशारदम् ॥ २३ ॥
 चोदयाश्वान्महाबाहो यावद्धन्मि धनञ्जयम् । भीमसेनं यमौ चोभौ
 राजानञ्च युधिष्ठिरम् ॥ २४ ॥ अद्य पश्यतु मे शल्य बाहुवीर्यं
 धनञ्जय । अस्यतः कङ्कपत्राणां सक्ष्णाणि शतानि च ॥ २५ ॥
 अद्य क्षेप्स्याम्यहं शल्य शरान् पेरमतेजनान् । पाण्डवाना विना-
 शाय दुर्योधनजयाय च ॥ २६ ॥

शल्य उवाच । सूतपुत्र कथं नु त्वं पाण्डवानवमन्यसे । सर्वास्त्र-
 शान्महेष्वासान् सर्वानेव महाबलान् ॥ २७ ॥ अनिर्वातनी महा-
 भागान् अजयथान् सत्यविक्रमान् । अपि सञ्जनयैर्युर्थे भयं साक्षात्

अतक्रतोः ॥ २८ ॥ यदा शोषसि निर्घोषं विस्फुल्लितमिवाग्ने ।
 राधेय गाण्डीवस्याजौ तदा नैवं वदिष्यसि ॥ २९ ॥ यदा द्रुप्यसि
 चंग्रामे धर्मपुत्रं यमौ तथा । मितैः पृथक्कीर्त्तुर्वाणानभ्रच्छाया-
 मिवाम्बरे ॥ ३१ ॥ अस्यत क्षिणुतधारौल्लघुहस्तान् दुरासदान् ।
 पार्थिवानपि चान्यास्त्वं तदा नैवं वदिष्यसि ॥ ३२ ॥

सञ्जय उवाच । अनादृत्य तु तदाकथं मद्रराजेन भाषितम् ।
 याच्चीत्येवाग्नवीत् कर्णो मद्रराजं तरस्विनम् ॥ ३३ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णश्लोकसंवादे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा कर्णं महेश्वासं युयुत्सुं समवस्थितम् ।
 ध्रुवशुक्रव सर्वं हृष्टरूपाः समन्तत ॥ १ ॥ ततो दुन्दुभि-
 निर्घोषैर्भरौणा निनदेन च । वाणशब्दैश्च विविधैर्गालितैश्च तर-
 स्विमान् । निर्ययुस्तावथा युद्धे मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ २ ॥
 प्रयाते तु तत्र कर्णं योषेषु मुदितेषु च । चचाल पृथिवी राजन्
 ररासं च सुविस्तरम् ॥ ३ ॥ निशरन्तो व्यदृश्यन्त सूर्यात् सप्त
 नहाग्रहाः । उल्कापाताश्च सञ्जग्मुर्हिंसा दाहाक्षयैव च ॥ ४ ॥
 शुष्कामन्यथ सम्पेतुर्ववर्वाताश्च भैरवा ॥ ५ ॥ मृगपक्षिगणायैव
 पृथना बद्धमस्तव । अपसव्यं तदा चक्रुर्वेदयन्तो महाभयम् ॥ ६ ॥
 प्रस्थितश्च कर्णस्य निपेतुस्तुरगा भुवि । अस्थिवर्षश्च पतित
 मन्तरीचाह्वयानकम् ॥ ७ ॥ जञ्चलुश्चैव शस्त्राणि ध्वजाश्चैव
 चरम्मिरे । अयूगि च व्यमुञ्चन्त वाहनानि विश्राम्भते ॥ ८ ॥
 एते धान्ये च बहव उत्पातास्तत्र दारुणाः । समुत्पेतुर्विनाशाय
 कौराणां सुदारुणाः । न च तान् गणयामासु र्ष्यं दैवेन
 मोहिता ॥ ९ ॥ प्रस्थितं सुसुप्तं जघेत्यूर्ध्वराधिपा । निर्लि
 तान् पाण्डवाश्चैव मेनिरे तत्र कौरवा ॥ १० ॥ ततो रयस्य

परवीरेहन्ता भीष्मद्रोणावस्तवीर्यो समीक्ष्य । समुज्वलद्दहस्कर-
 पाविकाभी वैकर्त्तनोऽसौ रथकुण्डरौ नृपः ॥ ११ ॥ स शल्यनाभाय
 जगद् वाक्यं पार्थस्य कर्मातिशयं विचिन्व्य । मानेन दर्पेण विद्वह्य-
 मोन क्रोधेन दीप्यन्निव निश्वसंश्च ॥ १२ ॥ नाहं महेन्द्रादपि
 विष्वपाणोः क्रुद्धाहिभेस्यात्तधनू रथस्थः । दृष्ट्वा तु भीष्मप्रमुखान्
 शयानानतीव मां ह्यस्थिरता जहाति ॥ १३ ॥ महेन्द्रविश्याप्रतिमा-
 वनिन्दितौ रथाश्वनागप्रवरप्रमाथिनौ । अर्द्धकल्पौ निहतौ यदा
 परैस्ततो ममाप्यस्ति रणेऽद्य साधयेन् ॥ १४ ॥ समीक्ष्य सङ्घे-
 ऽतिवलान्नराधिपान् ससृतमातेङ्गरथान् परैर्हृतान् । कथं न
 सर्वानहितान् रणेऽवधीन्महास्त्रविद्वृष्राक्षणपुङ्गवो गुरुः ॥ १५ ॥
 स संस्मरन् द्रोणमहं महाहवे ब्रवीमि सत्यं कुरवो निबोधत । न
 वो मदन्यं प्रसहेद्रणेऽर्जुनं समागतं गत्यु मिवोग्ररूपिणम् ॥ १६ ॥
 शिवाप्रसादश्च बलं धृतिश्च द्रोणे महास्त्राणि च सन्नतियः । स
 चेद्गामृत्युवशं महात्मा सर्वानन्यानातुरानद्य मन्ये ॥ १७ ॥ नैह
 ध्रुवं किञ्चिदपि प्रचिन्तयन् विद्यां लोके कर्मणो गित्ययोगात् ।
 सूक्ष्मोऽद्ये को हि विमुक्तसंशयो भावं कुर्वीताद्य गुरौ निपातिते
 ॥ १८ ॥ न नूनमस्त्राणि बलं पराक्रम क्रिया सुनीतं परमायु-
 धानि वा । अलं मनुष्यस्य सुखाय वर्त्तितुं तथा हि युद्धे निहतः
 परैर्गुरुः ॥ १९ ॥ इताश्नादित्यसमानतेजसं पराक्रमे विश्यापुर-
 न्द्रोपमम् । नद्य वृद्धस्यत्युश्न समं यदा न चैनमस्त्रं तदपात्
 सुदुःसहम् ॥ २० ॥ संप्राक्रुष्टे रुदिते स्त्रीकुमारे पराभूते पौरुषे
 धार्तराष्ट्रे । मया हृत्यमिति जानामि शल्य प्रयाहि तस्माहिपता-
 मनीकम् ॥ २१ ॥ यत्र राजा पाण्डवः सत्यसन्धो व्यवस्थितो भीम-
 सेनार्जुनौ च । वासुदेवः सात्यकिः रुक्मयाश्च यमौ च कस्तान्
 विपद्भेद्मदन्यः ॥ २२ ॥ तस्मात् क्षिप्रं भद्रपते प्रयाहि रणे पाञ्चा-
 सान् पाण्डवान् रुक्मयाश्च । तान् वा हनिष्यामि समेत्य सङ्घे

यास्यामि वा द्रोणपथा यमाय ॥ २३ ॥ न त्वे वाचं, न गमिष्यामि
 मध्यं तेषां शूराणामिति मा शक्यं विद्धि । मित्रद्रोहो मर्षणीयो
 न मेऽद्य त्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि द्रोणम् ॥ २४ ॥ प्राज्ञस्य मूढस्य
 च जीवितान्ते नास्ति प्रमोक्षोऽन्तकसत्कृतस्य । अतो विदन्तमि
 यास्यामि पार्थान् द्रिष्टुं न शक्यं व्यतिवर्त्तितुं वै ॥ २५ ॥ कल्याण
 वृत्तिं सततं हि राजन् वैचित्रवीर्यस्य सुतो ममाग्नीत् । तस्यार्थं
 सिद्धार्थमहं त्यजामि प्रियान् प्राणान् दुस्वप्नं जीवितञ्च ॥ २६ ॥
 वैयाघ्रचर्मणमकूजनाच्च, हेमत्रिकोपं रजतत्रिवेषुम् । रथप्रवहं
 तुरगप्रवहैर्सुतं प्रादान्मद्यमिमं हि राम ॥ २७ ॥ धनूपि
 चित्राणि निरीक्ष्य शक्यं ध्वजान् गदा सायकादींश्चक्रपान् । अस्मिन्
 दीप्त परमायुधञ्च शङ्खञ्च शुभ्रं खनवन्तसुग्रम् ॥ २८ ॥ पताकिनं
 वज्रनिपातनिखन सिताश्वयुक्तं शुभतूणशोभिनम् । इमं सनास्थाय
 रथं रथर्षभ रणे हनिष्याम्यहमर्जुन बलात् ॥ २९ ॥ तद्धैमृत्यु
 सर्वहरोऽभिरक्षेत् सदाप्रमत्त समरे पाण्डुपुत्रम् । त वा हनि
 ष्यामि समेत्य युद्धे यास्यामि वा भीष्ममुखो यमाय ॥ ३० ॥ यम
 वरुणकुवेरवाग्वा अदि युगप्रत भगणा महाहवे । जुगुपिषव
 इहेत्य पाण्डव किमु बहूना सह तैर्जयामि तम् ॥ ३१ ॥

शक्य उवाच । इति रणरभसस्य कथ्यतस्तदुपनिशम्य वच
 स मद्रराट् । अवहसद्वमन्य वीर्यवान् प्रतिपिपिधे च जगाद्
 चोत्तरम् ॥ ३२ ॥

शक्य उवाच । विरम विरम कथं कथनादयिरभसोऽति
 पाप्यमुक्तवाक् । हा च हि नरवरो धनशक्यं हा पुनरहो पुरुषा
 धर्मो भवान् ॥ ३३ ॥ यदुसदनसुपेन्द्रपालितं विदिवमिवामर
 राजरक्षितम् । प्रसभमभिविलोड्य को हरेत् पुरुषवरावरजा
 ऋतेऽर्जुनात् ॥ ३४ ॥ विभुवनसजमीश्वरेश्वर क इह पुमान्
 ावमाह्वयेषुधि । मृगवधकलहे ऋतेऽर्जुनात् सुरपतिवीर्यसम

प्रभावत ॥ ३५ ॥ असुरसुरमहोरगान्तरान् गरुडपिशाचयज्ञ
 राक्षसान् । इमुभिरजयदग्निगौरवात् स्वभिलपितञ्च हविर्द्ददौ
 जय ॥ ३६ ॥ अरसि ननु यदा परैर्हृतं स च धृतराष्ट्रसुतोऽपि
 मोक्षित । दिनकरसदृशै शरोत्तमैर्युधा कुरुषु बहून् विनिहृत्य
 तानरीन् ॥ ३७ ॥ प्रथममपि पलायिते त्वयि प्रियकलहा धृत
 राष्ट्रसूनव । अरसि ननु यदा प्रमोक्षिता खचरगणानवजित्य
 पाण्डवै ॥ ३८ ॥ असुदितबलवाहना पुन पुरुषवरेण जिता
 स्थ गोग्रहे । सगुरुगुरुसुता समीपका किमु न जित स तदा
 स्वयार्जुन ॥ ३९ ॥ इदमपरमुपस्थितं पुनस्तव निधनाय स्युद्ध
 मद्य वै । यदि न रिपुभवात् पलायसे समरगतोऽद्य हृतोऽसि
 सूतज ॥ ४० ॥

सञ्जय उवाच । इति बह्व पश्य प्रभापति प्रमनसि मद्रपती
 रिपुस्तवम् । मृगमभिरुपित परन्तप कुरुधृतमापतिराह मद्र
 पम ॥ ४१ ॥

कर्ण उवाच । भवतु भवतु किं विकल्पसे ननु मम तस्य च
 युद्धमुद्यतम् । यदि स जयति मामिहाहवे तत इदमस्तु सकल्पित
 तव ॥ ४२ ॥

सञ्जय उवाच । एवमस्त्विति मद्रेष उक्त्वा नीत्तरमुक्तवान् ।
 याहि शल्येति चाप्येन कर्णं प्राह युयुत्सया ॥ ४३ ॥ स रथ
 प्रययौ शत्रून् श्वेताश्व शल्यसारथि । निघ्नन्मित्रान् समरे तमो
 प्रन् सविता यथा ॥ ४४ ॥ तत प्रायात् प्रीतिमान् वै रथेन वैचा
 घ्नेण श्वेतयुजाय वरुणं । स चालोक्य ध्वजिनो पाण्डवाना धन
 ञ्जय खरया पथ्यभृच्छत ॥ ४५ ॥

इति वरुणपर्वणि कर्णशल्यसवादे सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३० ॥

सञ्जय उवाच । प्रयानेव तत कर्णो हर्षयन् वाहिनीं तव ।
 एकीकं समरे दृष्ट्वा पाण्डवं पथ्यपृच्छत ॥ १ ॥ यो ममाद्य महा-
 त्मानं दर्शयेत् श्वेतवाहनम् । तस्मै दद्यामभिप्रेतं धनं यन्मनसे-
 च्छति ॥ २ ॥ स चेत्तदभिमन्येत तस्मै दद्यामहं पुन । शकटं
 रत्नपूर्णञ्च यो मे द्रूयाहनञ्जयम् ॥ ३ ॥ स चेत्तदभिमन्येत पुरु-
 षोऽर्जुनदर्शिवान् । अतं दद्या गवा तस्मै नैत्यकं काश्यदोहनम्
 ॥ ४ ॥ अतं ग्रामवरासैव दद्यामर्जुनदर्शिने । तथा तस्मै पुनर्दद्या
 श्वेतमश्वतरोरथम् । युक्तमञ्जनकेशीभिर्यो मे द्रूयाहनञ्जयम् ॥ ५ ॥
 स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । अन्यं तस्मै वरं दद्या
 शौवर्षं हस्तिपङ्कगवम् ॥ ६ ॥ तथाप्यस्मै पुनर्दद्या स्त्रीणा अत-
 मलङ्कतम् । श्यामाना निष्ककण्ठीना गीतवाद्यविपश्चिताम् ॥ ७ ॥
 स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । तस्मै दद्या अत नागान्
 अतं ग्रामान् अतं रथान् ॥ ८ ॥ सुवर्षस्य च मुखस्य हयाग्रगणा
 अतं अतान् । ऋद्ध्या गुणै सदान्ताथ धुर्यवाहान् सशिक्षितान्
 ॥ ९ ॥ तथा सुवर्षशृङ्गीणा गोधेनूना चतु अतम् । दद्या तस्मै
 सवत्साना यो मे द्रूयाहनञ्जयम् ॥ १० ॥ स चेत्तदभिमन्येत
 पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । अन्यं तस्मै वर दद्या श्वेतान् पञ्च अतान्
 हयान् ॥ ११ ॥ हेमभाण्डपरिच्छन्तान् सुमृष्टमणिभूषणान् ।
 सदान्तानपि चैवाह दद्यामष्टादशापरान् ॥ १२ ॥ रथञ्च शुभ्रं
 शौवर्षं दद्या तस्मै खलङ्कतम् । युक्तं परमकाञ्चोजैर्यो मे द्रूया
 हनञ्जयम् ॥ १३ ॥ स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । अन्यं
 तस्मै वरं दद्या कुञ्जराणा अतानि षट् ॥ १४ ॥ काञ्चनैर्विविधै-
 र्भाण्डै सखन्तान् हेममालिन । उत्पन्नानपरान्तोद्यु विनीतान्
 हस्तिशिक्षकै ॥ १५ ॥ स चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
 अन्यं तस्मै वर दद्या वैश्याग्रामायतुर्दश ॥ १६ ॥ सुस्कीतान् धन-
 सयुक्तान् प्रत्याघ्नवनोदकान् । अक्रुतोभयान् सुसम्पन्नान् राज-

भोव्यांयतुर्ह्य ॥ १७ ॥ दासीनां निष्ककण्ठीनां मागधीनां शतं
 तथा । प्रत्यग्रवयसां दद्यां यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयम् ॥ १८ ॥ स
 चेत्तदभिमन्येत पुरुषोर्जुनदर्शिवान् । अन्यं तस्मै वरं दद्यां
 यमसौ कामयेत् स्वयम् ॥ १९ ॥ पुत्रदारान् विहारांश्च यदन्य-
 दित्तमस्ति मे । तच्च तस्मै वरं दद्यां यदाच्च मनसेच्छति ॥ २० ॥
 हत्वा च संहितौ कृषीं तयोर्वित्तानि सर्वशः । तस्मै दद्यामहं यो
 मे प्रब्रूयात् केशवार्जुनौ ॥ २१ ॥ एता वाचः सुवद्भ्यः कर्ण उच्चा-
 रयन् शुधि । द्यूषी सागरसम्भूतं सुखरं शङ्खमुत्तमम् ॥ २२ ॥
 ता वाचः सूतपुत्रस्य यथायुक्ता निगम्य ह । दुर्योधनो महाराज
 संहृष्टः सानुगोऽभवत् ॥ २३ ॥ ततो दुन्दुभिनिर्घोषो मृदङ्गानाञ्च
 सर्वशः । सिंघनादः सवादित् कुक्षराणाञ्च निस्वनः ॥ २४ ॥
 प्रादुरासीत्तदा राजन् सैन्येषु पुरुषर्षभ । योधानां संप्रहृष्टानां
 तथा समभवत् स्वनः ॥ २५ ॥ तथा प्रहृष्टे सैन्ये तु प्रवमानं महा-
 रथम् । विकल्पमानञ्च तदा राधेयमरिकर्षणम् । मद्राज
 प्रहस्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णविलेपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

शब्द उवाच । मा सूतपुत्र दानेन सौवर्णं हस्तिपङ्गवम् ।
 प्रयच्छ पुरुषायाद्य द्रव्यसि त्वं धनञ्जयम् ॥ १ ॥ वाल्यादिह त्वं
 त्यजसि वसु वैश्रवणो यथा । अयत्रेनैव राधेय द्रष्टास्यद्य धन-
 ञ्जयम् ॥ २ ॥ परासृजसि यदित्तं किञ्चिद्वत् वद्भ्यः मृदवत् । अपात्र-
 दाने धे दोपास्ताम्बोहान्नावबुध्यसे ॥ ३ ॥ यत्त्वं प्रेरयसे वित्तं वद्भ्यः
 तेन खलु क्षया । शक्यं वद्भ्यविधैर्पञ्चैर्यष्टुं सूत यजस्व तैः ॥ ४ ॥
 यच्च प्रार्थयसे हन्तुं कृषीं मोहात् वृथैव तत् । न हि शुश्रुम
 संमर्द्धं क्रोष्टुं सिंघी निपातितौ ॥ ५ ॥ अप्रार्थितं प्रार्थयसे

सह्यदो न हि भन्ति ते । ये त्वां निवारयन्त्याशु प्रपतन्तं झृताग्रमे
 ॥ ९ ॥ कार्याकार्यं न जानीषि कालपक्वोऽख्यसंशयम् । बहवद-
 मरुणीयं को हि ब्रूयाच्चिजीविषुः ॥ ७ ॥ समुद्रतरणं दोर्भ्यां
 कण्ठे बद्धा यया शिलाम् । गिर्यैप्रादा मिगतनं तादृक् तत्र विकी-
 र्णितम् ॥ ८ ॥ संहितं सर्वयोधैर्स्व य्यूदानीकैः सुरक्षित । धन-
 ष्छयेन मुष्यस्व श्रेययेत् प्राप्तुमिच्छसि ॥ ९ ॥ द्वितार्ये भार्तराष्ट्रस्य
 प्रवीमि त्वां न हिंसया । अहतस्त्रैवं मया प्रीतां यदि शिःक्षि
 जिजीविषा ॥ १० ॥

कर्ण उवाच । अमाङ्गवीर्यमात्रिय प्रार्थयाम्यर्जुनं रणे ।
 तन्तु नियमगुणैः प्रयुर्भाभीषयितुमिच्छसि ॥ ११ ॥ न मामप्रा-
 दमिप्रायात् कश्चिदद्य निरतेयित् । अपीन्द्रो यश्चतुष्टय्य किमु कर्तव्य-
 फयदान ॥ १२ ॥

करटामुखम् । शशकाह्वयसे युद्धे कर्णं पाथं धनञ्जयम् ॥ २० ॥
 विलस्यं कृष्णसर्पं त्वं बाह्यात् क्राष्टेन विध्यसि । महाविषं पूर्य-
 क्त्वापि चत् पाथं योद्धुमिच्छसि ॥ २१ ॥ ।सिंहं केशरिणं क्रुद्ध-
 मतिक्रम्याभिनर्हसे । शृगाल इव मूढस्त्वं गृसिंहं कर्णं पाण्डवम्
 ॥ २२ ॥ सुपर्णं पतम्येष्टं वैनतेयं तरस्विनम् । भोगीवाह्वयसे
 पाते कर्णं पाथं धनञ्जयम् ॥ २३ ॥ सर्वाश्रया निधिं भीमशूर्मि-
 मन्तं भ्रूयान्वितम् । चन्द्रोदये विवर्धन्तमश्रुव सन्तितीर्षसि ॥ २४ ॥
 अश्रुमं दुन्दुभिर्ग्रीवं तीक्ष्णशृङ्गं प्रहारिणम् । वतस आह्वयसे
 युद्धे कर्णं पाथं धनञ्जयम् ॥ २५ ॥ महामेघं महाघोरं ददुरः
 प्रसिनर्हसि । कामतोयप्रदं लोके नरपञ्जन्यमर्जुनम् ॥ २६ ॥
 यथा च स्वगृहस्थश्चाव्याघ्रं वनगतं भपेत् । तथा त्वं भद्रसे
 कर्णं नरव्याघ्रं धनञ्जयम् ॥ २७ ॥ शृगालोऽपि वने कर्णं शशै-
 परिहृती वसन् । मन्यते सिंहमात्मानं यावत् सिंहं न पश्यति
 ॥ २८ ॥ तथा त्वमपि राधेय सिंहमात्मानमिच्छसि । अपश्यन्
 शत्रुदमनं नरव्याघ्रं धनञ्जयम् ॥ २९ ॥ व्याघ्रं त्वं मन्यसेत्मानं
 यावत् कृष्णौ न पश्यसि । समास्थितावेकरथे सूर्याचन्द्रमसाविव
 ॥ ३० ॥ यावद्वाण्डोपनिर्घोषं न शृणोषि महाहवे । तावदेव
 क्षया कर्णं शक्यं वक्तुं यथेच्छसि ॥ ३१ ॥ रथशब्दधनुःशब्दैर्नाद-
 यन्तं दिशो दश । नर्हन्तमिव शार्दूलं दृष्ट्वा क्रोष्टा भविष्यसि ॥ ३२ ॥
 नित्यमेव शृगालस्त्वं नित्यं सिंहो धनञ्जय । वीरप्रहेषणामूढ
 तप्तात् क्रोष्टेव लप्स्यसे ॥ ३३ ॥ यथासु स्याद्द्विडालयश्चाव्याघ्रश्च
 वलावले । यथा शृगाल सिंहश्च यथा च शशकुञ्जरौ ॥ ३४ ॥
 यथानृतञ्च सत्यञ्च यथा चापि विप्रामृते । तथा त्वमपि पार्थय
 प्रत्यातावात्मकर्मभि ॥ ३५ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णाधिष्ठेपे एकोनचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ३६ ॥

सञ्जय उवाच । अधिष्ठितस्तु राधेयः शल्येनामिततेजसा ।
शल्यमाह सुसंक्रुद्धो वाक्शल्यमवधारयन् ॥ १ ॥

कण उवाच । गुणान् गुणवतां शल्य गुणवान् वेत्ति नागुणः ।
तन्तु सर्वैर्गुणैर्हीनः किं ज्ञास्यसि गुणागुणम् ॥ २ ॥ अर्जुनस्य
महास्त्राणि क्रोधं वीर्यं धनुः शरान् । अहं शल्य विजानामि
विक्रमञ्च महात्मनः ॥ ३ ॥ तथा कृप्यास्य माहात्मप्रमृपमस्य मही-
क्षिताम् । यथाहं शल्य जानामि न त्वं जानासि तत्तथा ॥ ४ ॥
एवमेवात्मनो वीर्यमहं वीर्यञ्च पाण्डवे । जानन्नेवाह्वये युद्धे शल्य
नामिं पतद्भवत् ॥ ५ ॥ अस्ति चायमिषुः शल्य सुमुखो रक्त-
भोजनः । एकतूष्णीशयः पत्नी सुधौतः समलंकृतः ॥ ६ ॥ श्रिते
चन्दनचूर्णेन पूजितो वङ्गलाः शमाः । आश्वेयो विषवानुग्रो नराश्व-
हिपसङ्घाहा ॥ ७ ॥ घोररूपो महारौद्रस्तनुवास्थिविदारणः ।
निर्मिन्यां येन सृष्टोऽहमपि मेरुं महागिरिम् ॥ ८ ॥ तमहं जातु
नास्येयमन्यस्मिन् फाल्गुनादृते । कृप्यादा देवकीपुत्रात् सत्यञ्चात्र
शृणुष्व मे ॥ ९ ॥ तेनाहमिषुणा शल्य वासुदेवधनञ्जयी । योत्सेप्र
परमसंक्रुद्धस्तत् कर्म सदृशं मम ॥ १० ॥ सर्वेषां वृष्णिवीराणां
कृप्यो लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता । सर्वेषां पाण्डुपुत्राणां जयः पार्थ्यं प्रति-
ष्ठितः । उभयं तत् समासाद्य कोऽतिवर्त्तितुमर्हति ॥ ११ ॥ तावुभौ
पुरुषव्याघ्रौ समेतौ स्यन्दने स्थितौ । मामेकमभिसंयातौ सुजातं
पश्य शल्य मे ॥ १२ ॥ पितृष्वसामातुलजौ भ्रातरावपराजितौ ।
मणी स्रज इव प्रोतौ द्रष्टासि निहतौ मया ॥ १३ ॥ अर्जुने
गाण्डिवं कृप्यो चक्रं तार्क्ष्यकपी ध्वजौ । भीरुणां वासजननं
शल्य हर्षकरं मम ॥ १४ ॥ तन्तु दुष्प्रकृतिर्भूदो महायुद्धेष्व-
कीविद्ः । भयावदीर्णः संताप्तादवहं वङ्ग भाषसे ॥ १५ ॥
संस्तौपि तौ तु केनापि हेतुना त्वं कुदेमज । तौ हत्वा समरे
हन्ता त्वामद्य सहवान्धवम् ॥ १६ ॥ पापदेमज दुर्बुद्धे चद्र

चत्रियपांसनं । सृष्टृत्वा रिपुः किं मां कृष्याभ्यां भीषयस्यलम्
 ॥ १७ ॥ तौ वा ममाद्य हन्तारौ हनिष्ये वापि तावहम् । नाहं
 विभेमि कृष्याभ्यां विजानन्नात्मनो बलम् ॥ १८ ॥ वासुदेवसहस्रं
 वा फाल्गुनानां भतानि वा । अहमेको हनिष्यामि जीर्णमास्रस्व
 कुदेवज ॥ १९ ॥ स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च प्रायः क्रीडागता जनाः ।
 या गाथाः संप्रगायन्ति कुर्वन्तोऽध्ययनं यथा ॥ २० ॥ ता गाथाः
 शृणु मे शल्य मद्रकेषु दुरात्मसु । ब्राह्मणैः कथिताः पूर्वं यथा-
 वद्भ्राजसन्निधौ । श्रुत्वा चैकमना मूढं क्षम वा ब्रूहि वोत्तरम् ॥ २१ ॥
 मित्रधुं चाद्रको नित्यं यी नी हेष्टि स मद्रकः । मद्रके सङ्गतं
 नास्ति क्षुद्रवाक्ये नररधमे ॥ २२ ॥ दुरात्मा मद्रको नित्यं नित्य-
 मानृतिकोऽवृजुः । यावदन्तं हि दौरात्म्यं मद्रकेष्विति नः
 श्रुतम् ॥ २३ ॥ पिता पुत्रश्च माता च श्वशुरश्चशुरमातुला । जामाता
 दुहिता भ्राता नप्ता ते ते च बान्धवाः ॥ २४ ॥ वयस्याभ्यागता-
 शान्ये दासीदासश्च सङ्गतम् । पुंभिर्विमित्रा नार्य्यश्च ज्ञाताज्ञाताः
 स्वयेच्छ्रया ॥ २५ ॥ धीषां गृहेष्वग्निष्टानां सक्तुमत्स्याग्निनां तथा ।
 यौत्वा सौधु सगोमांसं क्रन्दन्ति च हसन्ति च ॥ २६ ॥ गायन्ति
 चाप्यवहानि प्रवर्तन्ते च कामतः । कामप्रलापिनोऽन्योऽन्यं तेषु
 धर्मः कथं भवेत् । मद्रकेष्ववलिप्तेषु प्रख्याताशुभकर्मसु ॥ २७ ॥
 नापि वैरं न सौहार्दं मद्रकेण समाचरेत् । मद्रके सङ्गतं नास्ति
 मद्रको हि यदामलः ॥ २८ ॥ मद्रकेषु च संशुष्टं शौचं गान्धार-
 केषु च । राज्ञ्यगृहकर्मण्ये च नष्टं दूतं च विभवेत् ॥ २९ ॥
 शूद्रसंस्कारको विप्रो यथा याति पराभवम् । यथा ब्रह्मदिधी
 नित्यं गच्छन्तीह पराभवम् । तथैव सङ्गतं कृत्वा नरः पतति
 मद्रकेः ॥ ३० ॥ मद्रके सङ्गतं नास्ति चतं वृथिक ते विषम् ।
 आथर्वणेन मन्त्रेण यथा यान्तिः कृता मया ॥ ३१ ॥ इति वृथिक-
 दृष्टस्य विप्रवेगहतस्य च । कुर्वन्ति भेषजं प्राज्ञाः सत्यं तत्रापि

दृश्यते ॥ ३२ ॥ एवं विद्वन् जीपमासुश्च शृणु चात्रीत्तरं वच ॥ ३३ ॥
 वासास्युत्सृज्य नृत्यन्ति स्त्रियो या मद्यमोहिता । मैथुनेऽसंयता-
 श्यापि यथाकामचराय ता ॥ ३४ ॥ तासां पुत्र कथं धर्मं मद्रको
 वक्तुमर्हति । यास्तिष्ठन्त्य प्रमेहन्ति यथैवोष्ट्रदशिरका ॥ ३५ ॥
 तासां विभ्रष्टधर्माणां निर्लज्जानां ततस्ततः । त्वं पुत्रस्तादृशीनां
 हि धर्मं वक्तुमिहेच्छसि ॥ ३६ ॥ सुवीरकं याच्यमाना मद्रिका
 कार्पति स्फिचौ । अदातुकामा वचममिदं वदति दारुणम् ॥ ३७ ॥
 मा मा सुवीरक कश्चित् याचता दयित मम । पुत्र दद्या पतिं
 दद्या न तु दद्या सुवीरकम् ॥ ३८ ॥ गौर्याऽहृत्पत्यो निर्द्धीका
 मद्रिका कम्बलावृता । घञ्जरा नष्टगौचाश्च प्राय इत्यनुशुश्रुम् ।
 ॥ ३९ ॥ एवमादि मयानैर्वा शक्यं वक्तुं भवेद्द्वज । आकेयाग्रा-
 न्त्रखाग्राश्च वक्तव्येषु कुकर्मसु ॥ ४० ॥ मद्रिका सिन्धुसौवीरा धर्मं
 विद्यु कथन्ति हि । पापदेशोऽज्ञवा न्नेच्छा धर्माणामविचक्षणः ॥ ४१ ॥
 एष मुख्यतमो धर्मं क्षत्रियस्येति न श्रुतम् । यदाजौ निहत
 श्रिते सद्भिः समभिपूजित ॥ ४२ ॥ आयुधानां साम्पराये यन्मुच्येय
 महं ततः । ममैष प्रथम कल्पो निधने स्वर्गमिच्छत ॥ ४३ ॥
 सोऽहं प्रियं सखा चास्मि धार्तराष्ट्रस्य धीमतः । तदर्थं हि मम
 प्राणा यच्च मे विद्यते वसु ॥ ४४ ॥ व्यक्तं त्वमप्युपहित पाण्डवै
 पापदेशजः । यथाचामित्रवत् सर्वं त्वमस्मासु प्रवर्त्तसे ॥ ४५ ॥ काम
 न खलु शक्योऽहं त्वदिधाना शतैरपि । सग्रामादिसुखं कर्त्तुं
 धर्मज्ञ इव नास्तिकी ॥ ४६ ॥ सारङ्ग इव धर्मोक्तं काम विलस
 शुष्य च । न हि भीषयितुं शक्यं क्षत्रवृत्ते व्यवस्थित ॥ ४७ ॥
 तनुत्थजा नृसिंहानामाहवेधनिवर्त्तिताम् । या गतिर्गुरुणा प्रोक्ता
 पुरा रामेण ता सरे ॥ ४८ ॥ तेषां त्राणार्थमुद्युक्तं वधायं हिपता
 मपि । विद्धि मामास्थितं वृत्तं पौरुरवसमुत्तमम् ॥ ४९ ॥ न
 तद्भूतं मम श्चामि त्रिषु लोकेषु मद्रपः । यो मामस्माद्भिप्रायाद्धारये-

दिति मे । मतिः ॥ ५० ॥ एवं-विद्वान् जीयमास्व वासात् किं
 बद्धं भाषसे । मा त्वां हत्वा प्रदास्यामि क्रव्याद्भृगो मद्रकाधम ॥ ५१ ॥
 मित्रप्रतीक्षया शल्य धर्तुराष्टस्य चीमयोः । अपवादतितिक्षाभि-
 स्त्रिभिरेतैर्हि जीयसि ॥ ५२ ॥ पुनश्चेदीदृशं वाक्यं मद्रराज
 वदिसि । शिरस्ते पातयिष्यामि गदया बल्लकल्पया ॥ ५३ ॥
 श्रोतारस्त्रिदमद्येह द्रष्टारो वा कुदेयज । कर्णं वा जघ्नतुः कृण्वी
 कर्णो वा निजघान तौ ॥ ५४ ॥ एवमुक्त्वा तु राधेयः पुनरेव
 विश्राम्यते । अत्रवीमद्रराजानं चाहि चाहीत्यसम्भ्रमम् ॥ ५५ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

सप्तम्य उवाच । मारिषाधिरथे श्रुत्वा वाचो युद्धामिनन्दिनः ।
 शैल्योऽब्रवीत् पुनः कर्णं निर्दर्यनगदाहरन् ॥ १ ॥ जातोऽहं
 यज्वनां वंशे सर्गामेष्वनिर्वातनाम् । राक्षां मूर्धाभिपिक्तानां स्वयं
 धर्मपरायण ॥ २ ॥ यथैव मत्तो मद्येन त्वं तथा लक्ष्यसे हृष ।
 तथापि त्वा प्रमादान्तं चिकित्सेयं सहृत्तया ॥ ३ ॥ इमां काको-
 पमा कर्णं प्रीच्यमानां निबोध मे । श्रुत्वा यथेष्टं कुर्यास्त्वं निक्षीन-
 कुलपांसन ॥ ४ ॥ नाहमात्मनि किञ्चिद्दे किल्पिषं कर्णं संभ्ररे ।
 येन मां त्वं भङ्गावाहो हन्तुमिच्छस्यनागमम् ॥ ५ ॥ अवश्यन्तु
 मया वार्धं युध्यतां त्वद्विताहितम् । विशेषतो रथस्थेन राक्षस्यैव
 हितैषिणा ॥ ६ ॥ समञ्च विषमञ्चैव रथिनश्च बलाबलम् । त्रैमः
 खिद्य सततं क्षयानां रथिना सह ॥ ७ ॥ आयुधस्य परिज्ञानं
 रुतञ्च मगपक्षिणाम् । भारद्वाप्यतिभारथ शल्यानाञ्च प्रतिक्रिया
 ॥ ८ ॥ अस्त्रयोगस्य युद्धञ्च निमित्तानि तथैव च । सर्वमेतन्नया
 श्रेयं रथस्यास्य कुटुम्बिना । यतस्त्वां कथये कर्णं निर्दर्यनमिदं
 पुनः ॥ ९ ॥ वैश्वः किलसमुद्रान्तो प्रमृतधनधान्यवान् । यज्वा

दृश्यते ॥ ३२ ॥ एवं विद्वन् जोषमास्व शृणु चात्रोत्तरं वच ॥३३॥
 वासास्युत्सृज्य नृत्यन्ति स्त्रियो या मद्यमोहिता । मैथुनेऽसंबता-
 श्यापि यथाक्रामचराय ता ॥ ३४ ॥ तासां पुत्रं कथं धर्मं मद्रकी
 वक्तुमर्हति । 'यास्तिष्ठन्त्य' प्रमेहन्ति यथैवोष्ट्रदधेरका ॥ ३५ ॥
 तासां विभ्रष्टधर्माणां निर्लज्जानां ततस्ततः । त्वं पुत्रस्तादृशीनां
 हि धर्मं वक्तुमिहेच्छसि ॥ ३६ ॥ सुवीरकं याच्यमाना मद्रिका
 कर्षति स्त्रियैः । अदातुकामा वचन्मिदं वदति दारुणम् ॥ ३७ ॥
 मा मा सुवीरकं कथित् याचता दयितं मम । पुत्रं दद्यात् पतिं
 दद्यात् न तु दद्यात् सुवीरकम् ॥ ३८ ॥ शौथ्योऽवृत्त्यो निर्झीका
 मद्रिका कम्बलाहता । घञ्जरा नष्टशीचाय प्राय इत्यनुशुश्रुम ।
 ॥ ३९ ॥ एवमादि भवानैर्वा शक्यं वक्तुं भवेद्भद्रः । आकेमाया-
 न्नखाग्राच्च वक्तव्येषु कुकर्मसु ॥ ४० ॥ मद्रिका सिन्धुसौवीरा धर्मं
 विद्युः कथन्तिह । पापदेशोद्धवा स्नेच्छा धर्माणामविचक्षणम् ॥४१॥
 एष सुखतमो धर्मः क्षत्रियस्येति न. श्रुतम् । यदाजौ निहत

दिति ने मति ॥ ५० ॥ एवं विद्वान् जीपमास्व त्रासात् किं
यद्ग भापसे । मा त्वा हत्वा प्रदास्यामि क्रत्याङ्गो मद्रकाधम ॥ ५१ ॥
मित्रप्रतीक्षया मल्य धर्तुराष्ट्रस्य चीमयो । अपवादतितित्तामि-
स्त्रिमिरेतैर्हि जीवसि ॥ ५२ ॥ पुनश्चेदीदृशं वाक्यं मद्रराज
वदिष्यसि । गिरस्ते पातयिष्यामि गदया वज्रकल्पया ॥ ५३ ॥
योतारस्त्रिदमयेह द्रष्टारो वा कुदेश्वज । कर्णं वा जघ्नतु कृषाणै
कर्णो वा निजघान तौ ॥ ५४ ॥ एवमुक्त्वा तु राधेय पुनरेव
विशाम्भते । अग्नवीम्नद्रराजानं याहि याहीत्यसम्भ्रमम् ॥ ५५ ॥

इति कर्णोपनिषद् कर्णमल्यसंवादे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

सोऽसावेव प्रक्षीयते ॥ ४३ ॥ अथ ह स स तत्पुत्रा प्रापत्
 पयिमा दिशम् । उपर्युपरि वेगिन सागरं मकरालयम् ॥ ४४ ॥
 ततो भी प्राविशत् काक तदा तत्र विचेतसम् । द्वीपदुमानपश्चन्तं
 निपातार्थं श्रमान्वितम् । निपतेय क्व नु यान्त इति तस्मिन् जला-
 र्थवे ॥ ४५ ॥ अविपश्य समुद्रो हि वङ्गरुत्वगणालय । महा
 भूतशतोद्भासी नभसोऽपि विशिष्यते ॥ ४६ ॥ गाभीर्याद्धि समुद्रस्य
 न विशेष कुलाधम । दिगम्बराभ्रसा कर्णं समुद्रस्था विदुर्कना ।
 विदूरपातात्तोयस्य किं पुन कर्णं वायस ॥ ४७ ॥ अथ ह सो
 ऽप्यतिक्रम्य मुहूर्त्तमिति चेति च । अवेक्षमाणस्त काकं नाशक
 ह्यपसर्पितुम् ॥ ४८ ॥ अतिक्रम्य तु चक्राङ्ग काक त समुद्रैक्षत ।
 यावन्नत्वा पतत्येव काको मामिति चिन्तयन् ॥ ४९ ॥ तत काको
 भ्रष्टं यान्तो हंसमभ्यागमन्तदा ॥ ५० ॥ त तथा क्षीयमानन्तु
 ह सो दृष्ट्वाब्रवीद्दिदन् । उज्जिहीर्षुर्निमज्जन्त स्मरन् सतपुरप
 व्रतम् ॥ ५१ ॥

ह स उवाच । बहूनि पतितानि त्वमाचक्ष्णो गृह्णमुञ्ज ।
 पातस्य व्याहरयेद् न नो गुण्य प्रभापसे ॥ ५२ ॥ कि नाम पतित
 काक यस्व पतसि शम्भृतम् । जल स्पृशसि पक्षाभ्या तुष्णेन च
 पुन पुन ॥ ५३ ॥ प्रब्रूहि कतमो यत्र पाते वर्त्तसि वायस । एषेहि
 काक शीघ्र त्वनेप ला प्रतिपालये ॥ ५४ ॥

शब्द उवाच । स पाक्षाभ्या स्पृशन्नात्स्तुष्णेन च जल तदा ।
 दृष्टो ह सेन दुष्टात्मन्निद् ह स ततोऽब्रवीत् ॥ ५५ ॥ अपश्यन्नभ्रस-
 पार निपतत्य श्रमान्वित । पातवेगप्रमथितो ह स काकोऽब्रवी
 दिदम् ॥ ५६ ॥ वय काका कृता नाम चराम काकरासिका ।
 ह स प्राणै प्रपद्ये त्वासुदकान्त नयस्व माम् ॥ ५७ ॥ स पक्षाभ्या
 स्पृशन्नात्स्तुष्णेन च महार्णवम् । काको दृढपरिचान्त सङ्घमा
 निपपात ह ॥ ५८ ॥ सागराभ्रसि त दृष्ट्वा पतित दीनचेतसम् ।

म्रियमाणमिदं काकं हंसो वाक्यगुवाच ॥ ५६ ॥ अतमेकञ्च
 पातानां पताम्यहमनुस्मर । श्लाघमानस्वमात्मानं काक भाषित-
 वानसि ॥ ६० ॥ स त्वमेकमर्त पातं पतन्त्यधिको मया किञ्चनेवं
 परिच्यन्तः पतितोऽसि महार्षवे ॥ ६१ ॥ 'प्रत्युवाच ततः' काकः
 सीद्मान इदं वचः । तैपरिष्ठात्तदा हंसमभिवीच्य प्रसादयन् ॥ ६२ ॥
 'काक उवाच । उच्छिष्टदर्पितो हंस मन्येत्मानं सुपर्णवत् ।
 अवमन्ये बह्वंशाहं काकानन्यांश्च पक्षिणः ॥ ६३ ॥ 'प्राणैर्हंस
 प्रपद्ये त्वां हीपान्तं प्रापयस्व माम् ॥ ६४ ॥ यद्यहं स्वस्तिमान् हंस
 स्वदिशं प्राप्नुयां विभो । न केञ्चिदवमन्येयमापदो मां समुद्धर ॥ ६५ ॥
 तमेवं नादिनं दीनं विलपन्तमचेतनम् । काककाकेति रासन्तं
 निमञ्जन्तं महार्षवे ॥ ६६ ॥ अनुज्ञा वायसं हंसो जलक्षिन्
 सुदुर्दृशम् । पद्मप्रासुत्क्षिप्य विपन्तं पृष्ठमारोपयच्छनैः ॥ ६७ ॥
 आरोप्य पृष्ठं हंसस्तं काकं तूष्णं विचेतसम् । आजगाम पुनर्हीपं
 सङ्क्षयोत्पेततुर्यतः ॥ ६८ ॥ संस्थाप्य तद्वापि पुनः समाश्रास्य च
 खिचरम् । गतो यद्येप्सितं दिशं हंसो मन इवाशुगः ॥ ६९ ॥
 एवमुच्छिष्टपुष्टः स काको हंसपराजितः । बलवीर्यमदं कर्ण
 त्यक्त्वा चान्तिमुपागतः ॥ ७० ॥ उच्छिष्टभोजनः काको यथा
 वैश्वकुले तु सः । एवं त्वमुच्छिष्टभृतो धार्तराष्ट्रैर्न संशयः ।
 सदृशान् श्रेयसद्यापि सर्वान् कर्णाविमन्यसे ॥ ७१ ॥ द्रोणद्रौणि-
 कृपैर्गुप्तो भीषेणान्यैश्च कौरवैः । विराटनगरे पार्थमेवं किं
 नावधीस्तदा ॥ ७२ ॥ 'यत्र' व्यस्ताः समस्ताश्च निर्जिताः स्य
 किरीटिना । शृगाला इव सिंहेन ह्य ते 'वीर्यमभूत्तदा' ॥ ७३ ॥
 भ्रातरञ्च हतं दृष्ट्वा समरे सव्यसाविना । पश्यतां कुरुवीराणां
 प्रथमं त्वं पलायितः ॥ ७४ ॥ 'तथा' दैतवने कर्णं गन्धर्वैः समभि-
 द्रुतः । कुक्षन् समग्रानुत्सृज्य 'प्रथमं त्वं पलायित' ॥ ७५ ॥
 यत्वा जिज्ञा च गन्धर्वाधिपत्रमेनेमुखानणे । कर्णं दुर्योधनं पार्थ-

सभार्थं सममोक्षयत् ॥ ७६ ॥ पुनः प्रभाष पार्थस्य 'पीराणा'
 केशवस्य च । कथितः कण रामेण सभायां राजसंसदि ॥ ७७ ॥
 सततञ्च त्वमत्रौपीर्वचनं द्रोणभीषयोः । अर्वाधौ वदतो कृष्णो
 सन्निधौ च महौक्षिताम् ॥ ७८ ॥ कियत्तु तत् प्रवक्ष्यामि येन
 येन धनञ्जयः । त्वत्तोऽतिरिक्तं सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ब्राह्मणो यथा
 ॥ ७९ ॥ इदानीमेव द्रष्टासि प्रधाने स्यन्दने स्थितौ । पुत्रञ्च
 वसुदेवस्य कुन्तीपुत्रञ्च पाण्डवम् ॥ ८० ॥ यथाश्रयत चक्रार्द्धं
 जायसो बुद्धिमायित । तथाश्रयस्व वार्ष्णेयं पाण्डवञ्च धनञ्जयम्
 ॥ ८१ ॥ यदा त्वं युधि विक्रान्तौ वासुदेवधनञ्जयौ । द्रष्टास्येक-
 रथे कर्षं तदा नैवं वदिष्यसि ॥ ८२ ॥ यदा शरशतैः पार्थो द्रुपं
 ते वारविष्यति । तदा त्वमन्तरं द्रष्टा आत्मनश्चार्जुनस्य च ॥ ८३ ॥
 देवासुरमनुष्येषु प्रख्यातौ यौ नरोत्तमौ । तौ भावमंस्था मौर्ख्यात्वं
 खद्योत इव रोचनौ ॥ ८४ ॥ सूर्याचन्द्रमसौ यद्वत्तद्वद्वर्जुनकेशवौ ।
 प्राकाशेनातिविख्यातौ खन्तु खद्योतवन्मृषु ॥ ८५ ॥ एवं विहा-
 म्भावमंस्था सूतपुत्राच्युतार्जुनौ । नृसिंहौ तौ महात्मानौ जोष-
 मासुस्व विकल्पने ॥ ८६ ॥

इति कर्षपर्वणि हंसकाकीयोपाख्याने एक-

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

सञ्जय उवाच । मद्राधिपस्याधिरथिर्महात्मा वचो निशम्या-
 प्रियमप्रतीतः । उवाच श्रुत्वा विदितं ममैतत् यथाविधावर्जुन
 वासुदेवौ ॥ १ ॥ शीरे रथं वाहयतोऽर्जुनस्य बलं महास्त्राणि
 च पाण्डवस्य । अहं विजानामि यथावद्व्यपरोक्षभूतं तव तत्तु
 श्रुत्वा ॥ २ ॥ तौ चाप्यहं शस्त्रभृतां वरिष्ठौ व्यपेतभीरुवोधविष्यामि
 कृष्णो । सन्तापयत्यस्यधिकन्तु रामाच्छापोऽद्य मा ब्राह्मणसत्त-

मास ॥ ३ ॥ अक्सं वै ब्राह्मणच्छ्रमाहं रामे पुरा दिव्यमस्त्रं
 विकीर्णं । तत्रापि मे देवराजेन विघ्नो हितार्थिना फाल्गुनस्यैव
 शक्यः । कृतो विभेदेन ममोरुमेत्य प्रविश्व क्रीटस्य तनुं विरूपाम्
 ॥ ४ ॥ ममोरुमेत्य प्रविभेद् क्रीटं सुप्ते गुरौ तत्र शिरो निधाय ।
 ऊरुप्रभेदाच्च महान् बभूव शरीरतो मे घनशीणितौघ ॥ ५ ॥
 गुरोर्भयाच्चापि न चेलिवानहं तद्वावबुद्धो दृष्ट्येऽथ विप्र । स
 धैर्ययुक्तं प्रसमीक्ष्य मा वै न त्वं विप्र कोऽसि रुत्यं वदेति ॥ ६ ॥
 तस्मै तदात्मानमहं यथावदाख्यातवान् भूतवदेत्य शक्यः । स मां
 निग्रम्याथ महानपस्वी संशप्तवान् रोपपरीतचेता ॥ ७ ॥ सूतो-
 पधावाप्तमिदं तवास्त्रं न कर्मकाले प्रतिभास्यति त्वाम् । अन्यत्र
 तस्मात्तव मृत्युकालाद्ब्राह्मणे ब्रह्म न हि ध्रुवं स्यात् ॥ ८ ॥ तदथ
 पर्याप्तमतीव चास्त्रमस्मिन् संग्रामे तुमुलेऽतीव भीमे ॥ ९ ॥ योऽयं
 शक्य भरतेऽपूपपन्न प्रकार्यण सर्वहरोऽतिभीम । सोऽभिमन्ये
 चत्रियाणां प्रवीरान् प्रतापिता बलयान् वै विमर्द्द ॥ १० ॥ शक्यो-
 ग्रधन्वानमहं वरिष्ठं तरस्त्रिन भीममसह्यवीर्यम् । सत्यप्रतिष्ठां
 युधि पाण्डवेयं धनञ्जयं मृत्युमुख नयिष्ये ॥ ११ ॥ अस्त्रं हि मे
 तत् प्रतिपन्नमद्य घेन क्षेप्स्ये समरे शत्रुपूगान् । प्रतापिनं बल-
 वन्तं कृतास्त्रं तमुग्रधन्वानममितौजसञ्च । क्रूरं शूरं रौद्रमित्र-
 साहं धनञ्जय सयुगीऽहं हनिष्ये ॥ १२ ॥ अपाम्पतिर्वेगवानप्रमेयो
 निमज्जयिष्यन् बहला प्रजाय । महावेग सङ्क्रुते समुद्रो विला
 वै न धारयत्यप्रमेयम् ॥ १३ ॥ प्रमुञ्चन्त वाणसहानमोघान् मर्म-
 च्छिदो वीरघ्नं सुपत्नान् । कुन्तीपुत्रं प्रतियोतथ्यामि युद्धे ज्या
 क्षयंतामृत्तममदा लोके ॥ १४ ॥ एवं बलेनातिबलं महास्त्रं समुद्र-
 कल्पं सुदुरापमुग्रम् । शरीरिणं पार्थिवाभ्यञ्जयन्त विलेव पार्थ-
 मिपुत्रिं समह्निष्ये ॥ १५ ॥ अद्याश्च वै यस्य न तुल्यमन्य मन्ये
 गनुण धनुरारदानम् । सरासरात् सो युधि तै जघेन तेनाय

मे पश्य युद्धं सुवीरम् ॥ १६ ॥ अतीव मानी पाण्डवो युद्धकामो
 क्षमानुपैरेष्यति मे महास्त्रैः । अस्यास्त्रमस्त्रैः प्रतिहत्य सङ्घे
 वाणोत्तमैः पातयिष्यामि पार्यम् ॥ १७ ॥ दिवाकरेणाभिसमं तपन्तं
 समाप्तरश्मिं यमसा ज्वलन्तम् । तमोनुदं मेव द्वातिमात्रं धन-
 क्षयं ह्लादयिष्यामि वाणैः ॥ १८ ॥ वैश्वानरं धूमशिरं ज्वलन्तं
 तीर्जस्त्रिनं लोकमिमं दहन्तम् । मेघो यथा भरवर्षस्तथाहं कुन्ती-
 युद्धं शमयिष्यामि युद्धे ॥ १९ ॥ आशीविष दुर्द्धरं वै सुवीरं
 शतीच्छदंष्ट्रं ज्वलनप्रमावम् । क्रोधप्रदीप्तमहितं दहन्तं कुन्ती
 युद्धं शमयिष्यामि भल्लैः ॥ २० ॥ प्रमाथिनं वलन्तं प्रहारिणं
 प्रभञ्जनं मातरिश्चानसुग्रम् । युद्धे सहिष्ये क्षिमवानिवाचली
 धनक्षयं क्रुद्धमग्न्यमाणम् ॥ २१ ॥ विभारद् रथमार्गेषु शक्तं
 भ्रुष्यं नित्यं समरेषु प्रवीरम् । लोके वरं सर्वधनुर्हराणां धनक्षयं
 सयुगे संसंहिष्ये ॥ २२ ॥ अर्धाहवे यस्य न तुल्यमन्यं मन्ये मनुष्यं
 धनुराददानम् । सर्वामिमां य प्रथिवीं विलिष्ये तथा विद्वान्
 योत्स्यमानोऽस्मि तेन ॥ २३ ॥ य सर्वभूतानि सदेवकानि प्रस्ये
 ऽजयत् खाण्डवे सव्यसाची । को जीवितं रक्षमाणो हि तेन
 युयुत्नेहै मान्ते मानुषोऽन्य ॥ २४ ॥ मानी दृढास्त्र कृतहस्त-
 योगो दिव्यास्त्रवित् श्वेतहय प्रमाथी । तस्याहमद्यातिरथस्य
 कायात् शिरो क्षरिष्यामि शितैः पृषत्कि ॥ २५ ॥ योत्स्याम्यहं
 यस्य धनक्षयेन मृत्युं पुरस्कृत्य रणे जय वा । अन्यो हि नास्त्रैक-
 रथेन मत्तो युध्येत यः पाण्डव मृत्युकल्पम् ॥ २६ ॥ तस्याहवे
 पौरुष पाण्डवस्य ब्रूयां हृष्ट समितौ क्षत्रियाणाम् । किं त्वं मूर्ख
 प्रगर्भं मूढचेता समाबोच पौरुषं फाल्गुनस्य ॥ २७ ॥ अप्रियो
 य पुरुषो निष्ठुरो हि क्षुद्र क्षिप्र क्षमिणश्चाक्षमावान् । ज्ञन्यामहं
 नाह्वाना यतानि क्षमाग्यहं क्षमया तान्नयोगात् ॥ २८ ॥
 यतीदृष्टा पाण्डवार्गोऽप्रियाणि प्रमर्षयन्ना मृतवत पापतर्मा ।

मय्यार्जवे जिह्मतिर्हतस्त्वं मित्रद्रोही साप्तपदं हि मैत्रम् ॥ २८ ॥
 -कालस्त्वयं प्रत्युपयाति दारुणो दुर्योधनो युद्धसुपागमद्वयत् ।
 तस्यार्थसिद्धिं ब्रभिकाङ्क्षमाणस्तन्मन्यसे, यत्र नैकान्यमस्ति ॥ ३० ॥
 मित्रं मिद्रेर्नन्दते प्रीयतेर्वा, संत्रायतेर्मिनुतेर्मीदतेर्वा । ब्रवीमि ते
 सर्वमिदं ममास्ति तच्चाभि सर्वं समवेत्ति राजा ॥ ३१ ॥ यत्, यद्दे
 शासतेर्वा श्वतेर्वा शृणोतेर्वा श्वसते स्त्रीदतेर्वा ।- उपसर्गाद्ब्रह्म
 सूदतेश्च प्रायेण सर्वं त्वयि तच्च, मध्यम् ॥ ३२ ॥ दुर्योधनार्थं तव च
 प्रियार्थं यथोऽर्थमात्मार्थमपीश्वरार्थम् । तस्मादहं पाण्डववासदेवौ
 यीत्स्ये यत्रात् कमुं तत् पश्य मेऽद्य ॥ ३३ ॥ अस्त्राणि पश्याद्य मनी-
 त्तमानि ब्राह्मणाणि दिव्यान्यथ मानुषाणि । आसादयिष्याम्यह
 गुश्वीर्यं द्विपो द्विपं मत्तमिवातिमत्त ॥ ३४ ॥ अस्त्रं ब्राह्मणं
 मनसा तद्व्रज्यं क्षीप्स्ये पार्थायाप्रमेयं जयाय । तेनापि मे नैव
 गुच्येत युद्धेन चेत् पतेद्विषमे मेऽद्य चक्रम् ॥ ३५ ॥ वैवस्वतादृष्ट-
 हस्तादरुणाद्वापि पाणिन । सगदाहा धनपते सवज्राद्वापि वास
 यात् ॥ ३६ ॥ अन्यस्मादपि कस्माच्चिदमित्रादाततायिन । इति
 शक्य विजानीहि यथा नाहं विभेम्यत ॥ ३७ ॥ तस्मान्न मे भयं
 पार्थान्नापि चैव जनार्दनात् । सद्य युद्धं हि मे ताभ्या साम्पराधे
 भविष्यति ॥ ३८ ॥ कदाचिद्विजयस्याहमस्त्रहेतीरटन्तृप । अज्ञाना
 द्विद्विपन् वाणान् धीरस्त्रपान् भयानकान् ॥ ३९ ॥ हीमधेन्वा
 वतस्यमस्य प्रमत्त द्रुष्टणाञ्जनम् । परन्तं विजने शक्य ततोऽनु
 व्याजहार माम् ॥ ४० ॥ यस्मात्स्वया प्रमत्तेन हीमधेन्वा हत
 सुतः । श्वभे ते पतता चक्रमिति मा ब्राह्मणोऽब्रवीत् । शुभ्य
 मानस्य सग्रामे प्राप्तस्यैकायनं भयम् ॥ ४१ ॥ तस्माद्भिमेमि बल-
 बद्धब्राह्मणाव्याहृतादहम् । एते हि सोमराजान ईश्वरा सुख
 द्दु खयो ॥ ४२ ॥ अत्रा तस्मै गोसहस्रं बलीवहाय गृथतान् ।
 प्रभाद न लभे गन्ध ब्राह्मणाग्मद्रक्षुर ॥ ४३ ॥ इणदन्तान्

सप्तशतान् दासीदासशतानि च । ददती द्विजमुख्यो मे प्रसादं न
 चकार सः ॥ ४४ ॥ - कृष्णानां श्वेतवल्क्षणां सहस्राणि चतुर्दश ।
 आहरन् लभे तस्मात् प्रसादं द्विजसत्तमात् ॥ ४५ ॥ - ऋद्धं गृहं
 सर्वकामैर्यच्च मे वसु किञ्चन । तत् सर्वमस्मै सत्कृत्य प्रयच्छामि
 न चेच्छति ॥ ४६ ॥ - ततोऽब्रवीन्मां याचन्तमपराद्धं प्रयत्नतः ।
 व्याहृतं यन्मया सूत तत्तथा न तदन्यथा ॥ ४७ ॥ - अन्ततोक्तं प्रजा
 हन्यात्ततः पापमवाप्नुयाम् । तस्माद्दर्माभिरच्चार्यं नानृतं वक्तु-
 मुत्तरे ॥ ४८ ॥ - मा त्वं ब्रह्मगतिं हिंस्याः प्रायश्चित्तं कृतं त्वया ।
 महाकथं नानृतं लोके कथित् कुर्यात् समाप्नुहि ॥ ४९ ॥ - इत्येतत्त
 मया प्रोक्तं क्षिप्तेनापि सुहृत्तया । जानामि त्वां विक्षिपन्तं जीप-
 माम्स्वोत्तरं शृणु ॥ ५० ॥

इति कर्षपर्वणि कर्षणख्यसंवादे द्विषत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

सञ्जय उवाच । ततः पुनर्महाराज मद्रराजमरिन्दमः ।
 अभ्यभाषत राधेयः सन्निवार्योत्तरं वचः ॥ १ ॥ - यत्त्वं निदर्शनार्थं
 मां शक्य जल्पितवानसि । नाहं शक्यस्त्वया वाचा विभीषयितु-
 माह्वे ॥ २ ॥ - यदि मां देवताः सर्वा योधयेयुः सवासवाः ।
 तथापि मे भयं न स्यात् किमु पार्थात् सकेयवात् ॥ ३ ॥ - नाहं
 भीषयितुं शक्यो वाङ्मात्रेण कथञ्चन । अन्यं जानीहि यः शक्य-
 स्त्वया भीषयितुं शणे ॥ ४ ॥ - नीचस्य बलमेतन्नरत् पाशुषां यत्
 त्वमात्य माम् । अशक्नो मद्गुणान् वक्तुं वदगमे बद्ध दुर्मते ॥ ५ ॥
 न हि कर्णः समुद्धृतो भयार्थमिह मद्रक । विक्रमार्थमहं जातो
 यशोऽर्थञ्च तथात्मनः ॥ ६ ॥ - सुखिभावेन शौचार्दाक्षिलभावेन चैव
 हि । कारणैस्त्रिभिरेतैस्तं शक्य जीयमि शाम्पुतम् ॥ ७ ॥ - राक्षस
 धृतराष्ट्रस्य कार्यैः समहृदयगम् । मयि तन्नादिनं शक्य मेन

जीवसि मे क्षणम् ॥ ८ ॥ कृतश्च समयं पूर्वं क्षिप्तव्यं । विप्रियं
वच । समय परिपाल्यो वै तेन जीवसि मद्रक ॥ ९ ॥ ऋते
शक्यसहस्रेण विजयिष्यं परानहम् । मिवद्रोहस्तु पापीयानिति
जीवसि साम्प्रतम् ॥ १० ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णशक्यसंवादे विचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४३ ॥

। शक्य उवाच । ननु प्रलापा कर्णोति यान् ब्रवीषि परान् प्रति ।
ऋते कर्णसहस्रेण शक्यं जेतुं परान् युधि ॥ १ ॥

सहस्र उवाच । तथा ब्रुवन्तं परुषं कर्णो मद्राधिपं तदा ।
परुषं दिगुषं भूय प्रीवाचाप्रियदर्शन ॥ २ ॥

कर्ण उवाच । इदन्तु मे त्वमेकाग्र शृणु मद्रजनाधिप ।
सन्निधौ धृतराष्ट्रस्य प्रोच्यमानं मया श्रुतम् ॥ ३ ॥

द्वेषाश्च विविधाशिवान् पूर्ववृत्ताय पार्थिवान् ।
ब्राह्मणा कथयन्त स्र धृतराष्ट्रमुपासते ॥ ४ ॥

तत्र वृद्ध पुरावृत्ता कथा कथिहिजोत्तम ।
वाहीकदेशान् मद्राय कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥

वह्निष्कृता हिमवता गङ्गया च वह्निष्कृता ।
सरस्वत्या यमुनया कुरुक्षेत्रेण चापि ये ॥ ६ ॥

पञ्चाना सिन्धुपष्ठाना नदीना योऽन्तराश्रिता ।
तान् धर्मवाद्धानशुचीन् वाहीकान् परिवर्जयेत् ॥ ७ ॥

गोवर्धनो नाम वट सुभाण्ड नाम चत्वरम् ।
एतद्राजकुलदारमाकुमारात् क्षराम्यहम् ॥ ८ ॥

कार्य्यणात्यर्थमूढेन वाहकेपूपित मया ।
तत स्तेषा समाचार संवासादिदितो मया ॥ ९ ॥

शाकल नाम नगरमापगा नाम निम्नगा ।
जर्तिका नाम वाहीकास्तेषा वृत्त सुनिन्दितम् ॥ १० ॥

धानागौडाश्व पीला गोमासं लसुनै सह ।
अपूपभासवाटानामाशिन यौलवर्जिता ॥ ११ ॥

हसन्यथ च नृत्पन्ति स्त्रियो मत्ता विवासम ।
नगरागारवप्रेषु वह्निर्मात्यानु

सप्तभतान् दासीदासयतानि च । ददतो हिजनुस्यो मे प्रसादं न
 षकार स ॥ ४४ ॥ कृष्णानां श्वेतवत्सानां सहस्राणि चतुर्दश ।
 आह्वरन् लभे तस्मात् प्रसादं हिजसत्तमात् ॥ ४५ ॥ ऋद्धं गृहं
 सर्वकामैर्यच्च मे वसु किञ्चन । तत् सर्वमस्त्रै सत्कृत्य प्रयच्छामि
 न चेच्छति ॥ ४६ ॥ ततोऽब्रवीन्मा यावन्तमपराद्धं प्रयत्नत ।
 व्याहृत यन्मया सूत तत्तथा न तदन्यथा ॥ ४७ ॥ अन्ततोक्तं प्रजा
 हन्यात्तत पापमवाप्नुयाम् । तस्माद्धर्माभिरच्चायं नानृतं वक्तु-
 मुत्सहे ॥ ४८ ॥ मा त्वं ब्रह्मगतिं हिंस्या प्रायश्चित्तं कृतं त्वया ।
 महाकथं नानृतं लोके कथित कुर्यात् समाप्नुहि ॥ ४९ ॥ इत्येतत्त
 मया प्रोक्तं चिन्तेनापि सुहृत्तया । जानामि त्वा विद्विपन्तं जीप-
 मास्त्रोत्तरं शृणु ॥ ५० ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे दिवत्वारिणोऽध्याय ॥ ४२ ॥

जीवसि मे क्षणम् ॥ ८ ॥ कृतस्य समयं पूर्वं क्षेप्तव्यं विप्रियं
वच । समयं परिपाख्यो वै तेन जीवसि मद्रक ॥ ९ ॥ क्रेते
श्रव्यसहस्रेण विजयेयं परानहम् । मिवद्रोहस्तु पापीयानिति
जीवसि साम्प्रतम् ॥ १० ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णश्रव्यसंवादे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

। श्रव्य उवाच । ननु प्रलापा कर्णैते यान् ब्रवीषि परान् प्रति ।
अस्ते कर्णसहस्रेण शक्यं जेतुं परान् युधि ॥ १ ॥

सहस्र उवाच । तथा ब्रुवन्त यस्त्वं कर्णो मद्राधिपं तदा ।
परुषं दिगुणं भूय प्रोवाचाप्रियदर्शन ॥ २ ॥

कर्ण उवाच । इदन्तु मे त्वमेकाग्रं शृणु मद्रजनाधिप ।
सन्निधौ घृतराष्ट्रस्य प्रोच्यमानं सया श्रुतम् ॥ ३ ॥ देवाय विवि-
धाश्रितान् पूर्ववृत्ताय पार्थिवान् । ब्राह्मणा कथयन्त स घृत-
राष्ट्रमुपासते ॥ ४ ॥ तत्र तद्वत्पुत्रवृत्ता कर्णस्य १७५६ ॥ १७७७-
वाहीकदेशान् मद्राः प्रीथ्य चाप्यच्युतस्थले । तद्वद्वृत्तिलये स्वाला-
दिमवता गङ्गास्थिति ॥ ३९ ॥ पञ्च नद्यो बहन्त्येता यत्र तिष्ठत्य-
न्वताम् । आरदा नाम वाहीका न तेष्वार्योदरं वसेत् ॥ ४० ॥
वह्निश्च नाम वहीकश्च त्रिपायाया पिभाचकौ । तयोरपत्यं वाहीका-
नैपा इष्टिं प्रजापते । तं कथं विहितान् धर्मान् शास्यन्ते वहीम-
यो नय ॥ ४१ ॥ वारस्करान्माहिपकान् बालिङ्गान् केरलास्तथा ।
कर्कोटकान् वीरकाश्च दुर्धर्माश्च विवर्जयेत् ॥ ४२ ॥ इति तीर्या-
नुसर्त्तारं राक्षसी काश्चिद्ब्रवीत् । एकरात्रशयौ गेहे महोलूखल-
मेखला ॥ ४३ ॥ आरदा नाम ते देवा वाहीका नाम ते जनाः ।
ब्राह्मणापसदा यत्र तुल्यकाला प्रजापते, ॥ ४४ ॥ विदा न तेषा-
पेद्यस्य यशं यजनमेव च । दात्यानां दासमीयानामन्त उवाच न

शुष्यते ॥ ४५ ॥ प्रस्यला मद्रगान्धारा धारदा नामत-खणा ।
वसातिसिन्धु सौवीरा इति प्राची विकुक्षिता ॥ ४६ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णमख्यसंवादे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

कर्ण उवाच । हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।
उच्यमान मया सन्यक् त्वमेकाग्रमना शृणु ॥ १ ॥ ब्राह्मण क्लि-
नो गीहमभ्यागच्छत् पुरातिथि । आचारं तत्र सप्रेम्भ प्रीतो
वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ मया हिमवत शृङ्गमेकेताध्युपित विरम् ।
दृष्टाय वहवो दैवा नानाधर्मसमावृता ॥ ३ ॥ न च केन च
धर्मिण विरुध्यन्ते प्रजा इमा । सर्वं हि तेऽब्रुवन् धर्मं यदुक्तं
वेदपारगैः ॥ ४ ॥ अटता तु ततो दैवान् नानाधर्मसमाकुलान् ।
आगच्छता महाराज वाहीकेषु निशानितम् ॥ ५ ॥ तत्र वै
ब्राह्मणो भूत्वा ततो भवति क्षत्रिय । वैशश्च शूद्रश्च वाहीकस्ततो
भवति नापित ॥ ६ ॥ नापितश्च पुनर्भूत्वा ततो भवति ब्राह्मण ।
द्विजो भूत्वा तु तत्रैव पुनर्दासोऽभिजायते ॥ ७ ॥ भवन्त्येककुलौ
विमा प्रकृष्टा कामचारिण । गान्धारा मद्रकाश्चैव वाहीका-
न्ध्याल्पचेतसः ॥ ८ ॥ एतन्मया श्रुतं तत्र धर्मसङ्करकारकम् । कृत्स्ना-
मटिला पृथिवीं वाहिकेषु विपर्यय ॥ ९ ॥ हन्त शल्य विजा-
नीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । यदप्यन्योऽब्रवीद्वाक्यं वाहीका-
नाञ्च कुक्षितम् ॥ १० ॥ सती पुरा ह्यता काचिद्दरुद्रात् क्लि-
दस्युभि । अधर्मतयोपयाता सा तानभ्यशपत्तत ॥ ११ ॥ वालां
वन्धुमतीं यन्मामधर्मयोगगच्छथ । तस्मान्नाथ्यो भविष्यन्ति बन्धक्यो
वै कुलस्य च ॥ १२ ॥ न वैवाक्मात् प्रमोक्ष्यध्वं घोरात् पापा-
न्तराधमा । तस्मात्तेषां भागहरा भागिनेया न सूनव ॥ १३ ॥
कुरव सङ्घपाङ्गला शालू मत्स्या सनैमिया । क्रीडन्ता काम-

धीऽज्ञाय कालिङ्गा मागधास्तथा ॥ १४ ॥ वेदयश्च महाभागा
 धर्मं जानन्ति शाश्वतम् । नानादेशेषु सन्तस्य प्रायो वाञ्छालया-
 द्दते ॥ १५ ॥ आमतस्येभ्य कुरुपाञ्चालदेश्या अग्नेमिषाच्चेदयो
 ये विधिष्ठा । धर्मं पुराणमुपजीवन्ति सन्ती मद्रादृते पाञ्चनदाश्च
 जिज्ञान् ॥ १६ ॥ एवं विद्वान् धर्मकथासु राजस्तथ्यीभूतो जङ्-
 ग्वच्छूल्भ भूया । त्व तस्य गोप्ता च जनस्य राजा षड्भागहर्त्ता
 शुभदुष्कृतस्य ॥ १७ ॥ अथ वा दुष्कृतस्य त्व हर्त्ता तेषामरक्षिता ।
 रक्षिता पुण्यभागराजा प्रजाना त्वं ह्यपुण्यभाक् ॥ १८ ॥ पूज्यमाने
 पुरा धर्मं सर्वदेशेषु शाश्वते । धर्मं पाञ्चनद दृष्ट्वा धिगित्याह
 पितामह ॥ १९ ॥ ब्राह्मणा दासमीयाना कृतेऽप्यशुभकर्मणाम् ।
 ब्रह्मणा निर्मिते धर्मं कस्तान् धिक्कर्तुंमर्हति ॥ २० ॥ इति पाञ्च-
 नद धर्ममवमेने पितामह । स्वधर्मस्थेषु वर्षेषु सोऽप्येतान्नाभ्य-
 पूजयत् ॥ २१ ॥ हन्त अथ विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।
 कल्माषपादसरसि निमज्जन्नाक्षसोऽब्रवीत् ॥ २२ ॥ क्षत्रियस्य मलं
 भैक्ष्य ब्राह्मणस्याप्रत मलम् । मल पृथिव्या वाहीका स्त्रीणां
 मद्रस्त्रियो मलम् ॥ २३ ॥ निमज्जमानसुदृढ्य कश्चिद्राजा निशा-
 चरम् । अपृच्छत्तेन पाप्यात प्रोक्तवास्तन्निबोध मे ॥ २४ ॥
 मानुषाणां मल स्त्रेच्छा स्त्रेच्छानामौष्ट्रिका मलम् । औष्ट्रीकाम्ना
 मल पण्डा पण्डानां राजयाजका ॥ २५ ॥ राजयाजकयाज्यानां
 मद्रकाणाञ्च यन्मलम् ॥ तद्भवेद्दे तव मल यत्प्रस्मास्त्वं न सुक्षसि
 ॥ २६ ॥ इति रक्षीपसृष्टेषु विषवीर्यहृतेषु च । राक्षस भेषजं
 प्रोक्त ससिद्धवचनोत्तरम् ॥ २७ ॥ ब्राह्म पाञ्चाला कौरवेयास्तु
 धर्मं सत्यं मत्स्या शूरसेनाय यज्ञम् । प्राच्या दासा वृषला
 दाक्षिणात्या स्तेना वाहीका सङ्गरा वै सुराष्ट्रा ॥ २८ ॥ कृत-
 घ्ना परवित्तापहारो मद्यपान शुरुदारावमर्ह । वाक्पादण्य
 गोबधो रात्रिचर्या बहिर्गोह परवस्त्रोपभोग । येषां धर्मस्तान्

प्रति नास्वधर्मो धारदृकान् पाञ्चनदान् धिगस्तु ॥ २९ ॥ आपा-
 द्धालेभ्यः कुरवो नैमिषाय भत्स्यायैतेऽथ जायन्ति धर्मम् ।
 अथोदौघायाङ्गका भागधाय शिष्टान् धर्मानुपजीवन्ति वृद्धाः ॥ ३० ॥
 प्राचीं दिशं यिता देवा जातेवेदपुरोगमाः । दक्षिणां पितरो
 गुप्ता यमेन शुभकर्मणा ॥ ३१ ॥ प्रतीचीं वरुणः पाति पालयानः
 सुरान् वलीं । उदीचीं भगवान् सीमो ब्राह्मणैः सह रक्षति ॥ ३२ ॥
 तथा रक्ष पिशाचाय हिमवन्तं नगीत्तमम् । शुद्धकायं महाराज
 पर्वतं गन्धमादनम् । ध्रुवः सर्वाणि भूतानि विष्णुः पाति जना-
 दैनः ॥ ३३ ॥ इन्द्रितशाय मगधाः प्रेक्षितशयि कटेशला । अर्होक्ताः
 कुरुपाङ्गलाः शालूः कृत्स्नानुष्मिना ॥ ३४ ॥ पार्वतीयाश्च
 विपमा यथैव शिवयस्तथा । सर्वज्ञा यवना राजन् भूराथैव
 विशेषतः ॥ ३५ ॥ स्त्रीच्छा स्वसंज्ञानियता नानुक्ता इतरेजनाः ।
 प्रतिवहोस्तु वाहीका न च केचन मद्रकाः । य लगेतादृशः शल्य
 नोत्तरं वक्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥ पृथिव्यां सर्वदेवानां मद्रको भल-
 मुच्यते । तथा स्त्रीणाञ्च सर्वाणां मद्रिका भलमुच्यते ॥ ३७ ॥
 सीधो पानं गुरुतल्पोवमर्हो भूणक्षत्या परवित्तापहारः । येषां
 धर्मस्तान् प्रति नास्वधर्मं धारदृकान् पाञ्चनदान् धिगस्तु ॥ ३८ ॥
 एतज्ज्ञात्वा जीयमास्व प्रतीपं मोक्ष वै कृया । मा त्वां पूर्वमहं
 हत्वा हनिष्ये केशवार्जुनौ ॥ ३९ ॥

शल्य उवाच । आतुराणां परित्यागः सदारसतविक्रयः ।
 अङ्गेषु वर्तते कर्ष्यं येषामधिपतिर्भवान् ॥ ४० ॥ इथातिरथसङ्घायां
 यत्त्वां भीमस्तदाब्रवीत् । तान् विदित्वात्मनो दीपान्निर्मन्युर्भव
 मा क्रुध ॥ ४१ ॥ सर्वत्र द्राक्षणाः सन्ति क्षत्रिया सन्ति सर्वतः ।
 वैश्या भूद्रास्तथा कर्ष्यं स्त्रिय साध्यश्च सुव्रता ॥ ४२ ॥ रमन्ते
 कोपहासेन पुरुषा पुरुषैः सह । अन्योऽन्यमतितक्षन्तो द्वेषे द्वेषे
 अमैथुगा ॥ ४३ ॥ परवाप्त्ये निगुणः सर्वो भवति सर्वदा ।

आत्मवाचं न जानीते ज्ञानत्रपि च सुहृति ॥ ४४ ॥ सर्वत्र सन्ति
 राजान. स्वं स्वं धर्ममनुव्रता । दुर्मनुष्यान्निगृह्णन्ति सन्ति सर्वत्र
 धार्मिका ॥ ४५ ॥ न कर्ण दिशसामान्यात् सर्वः पापं निषेवते ।
 द्यादृशाः स्वस्वभावेन दिवा अपि न तादृशाः ॥ ४६ ॥
 - सञ्जय उवाच । ततो दुर्योधनो राजा कर्णं ब्रह्माववारयत् ।
 सखिभावेन राधेयं शब्दं स्वाजन्यकेन च ॥ ४७ ॥ ततो निवारितः
 कर्णो धार्तराष्ट्रेण मारिष । कर्णोऽपि नीतरं प्राह शब्दोऽप्यभि-
 मुख परान् ॥ ४८ ॥ ततः प्रहस्य राधेय पुनर्याहीत्यचोदयत् ॥ ४९ ॥
 इति कर्णपर्वणि कर्णशब्दसंवादे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

१ १ १ १

- सञ्जय उवाच । ततः परानीकसहं व्यूहमप्रतिमं कृतम् ।
 समीक्ष्य कर्णः पार्याना घृष्टद्युम्नाभिरक्षितम् ॥ १ ॥ प्रययौ रथ-
 घोषेण सिंहनादरवेण च । वादिव्राणाञ्च नितदैः कम्पयन्निव
 मेदिनीम् ॥ २ ॥ वेपमान इव क्रोधाद्युद्धशौण्ड परन्तप । प्रति-
 व्यूह महातेजा यथावद्भरतप्रभ ॥ ३ ॥ व्यधमत् पाण्डवीं सेना-
 मासुरीं मघवानिव । युधिष्ठिरश्चाभ्यहनदपसव्यञ्जकार ॥ ४ ॥
 । घृतराष्ट्र उवाच । कथं सञ्जय राधेय प्रत्यव्यूहत पाण्डवान् ।
 घृष्टद्युम्नमुखान् सर्वान् भीमसेनाभिरक्षितान् । सर्वानेव महे-
 श्वासानजथ्यानमरैरपि ॥ ५ ॥ के च पक्षौ प्रपक्षौ वा मम सैन्यस्य
 सञ्जय । प्रविभज्य यथान्यायं कथं वा समवस्थिता ॥ ६ ॥ कथं
 पाण्डुसुताश्चापि प्रत्यव्यूहन्त मामकान् । कथञ्चैव महद्युद्धं प्राव-
 र्त्तत सुदारुणम् ॥ ७ ॥ क्व च वीर्यसुरभवत् यत् कर्णोऽयाद्-
 युधिष्ठिरम् । को ह्यर्जुनस्य सान्निध्ये यत्तोऽभ्येतुं युधिष्ठिरम् ॥ ८ ॥
 सर्वभूतानि यो ह्येक खाण्डवे जितवान् पुरा । कस्तमन्यस्तु
 राधेयात् प्रतिगुध्येन्निजीविषुः ॥ ९ ॥ ।

। सङ्घय उवाच । शृणु व्यूहस्य रथनामर्जुनस्य यथागतः ।
 परिवार्य नृपं स्वं स्वं संग्रामयाभवद्यथा ॥ १० ॥ - कृपः भारद्वाजी
 राजन्नागधाय तरस्विनः । सालतः कृतवर्मा च दक्षिणं पञ्च-
 माश्रिता ॥ ११ ॥ । तेषां प्रपञ्चौ शकुनिखलूकश्च-महारथः ।
 सादिभिर्विमलप्रासैस्तत्रानीकमरुचताम् ॥ १२ ॥ । गान्धारिभिरसं-
 भ्रान्तैः पार्वतीयैश्च दुर्लभैः । शलभानामिव व्रातैः पिशाचैरिव
 दुर्दृशैः ॥ १३ ॥ चतुर्स्त्रिंशत्सहस्राणि रथानामनिर्वाचिनाम् ।
 संग्रामका युद्धगौण्डा वामं पार्श्वमपालयन् । समन्वितास्तव सुतैः
 कृष्णार्जुनजिघासवः ॥ १४ ॥ तेषां प्रपञ्चः कृष्णोजा शक्रश्च
 यवनैः सह । निदेशात् सूतपुत्रस्य सरथा शाश्वपत्तयः । शार्ङ्गः
 यन्तोऽर्जुन तस्युः केशवश्च महाबलम् ॥ १५ ॥ मध्ये सेनामुखे
 कर्षी व्यवातिष्ठत दंशितः । चित्रवर्माङ्गदः सग्वी पालयन् वाहिनी-
 मुखम् ॥ १६ ॥ रथ्यमाण सुसंरक्ष्यैः पुत्रैः शस्त्रभृता वर-
 वाहिनीप्रमुखे वीरः संप्रकर्षन्नशोभत ॥ १७ ॥ अभ्यवर्त्तन्महाबाहु-
 खन्द्वैश्चानरप्रभः । महादिपस्कन्धगतः पिङ्गाक्षः प्रियदर्शनः ॥ १८ ॥
 दुःशासनो वृतः सैन्यैः स्थितो व्यूहस्य पृष्ठतः । तमन्वयाम्महा-
 राजः स्वयं दुर्योधनो नृपः । चित्राश्वैश्चित्तमनाहैः सोदर्यैरभि-
 रक्षितः ॥ १९ ॥ । रथ्यमाणी महावीर्यैः सहितैर्मद्रजैक्यैः ।
 अशोभत महाराज देवैरिव शतक्रतुः ॥ २० ॥ अश्वत्थामा कुक्ष-
 णाञ्च ये प्रवीरा महारथाः । नित्यमन्नाथ मातङ्गा शरैर्क्ष्मच्छैः
 समन्विताः । अन्वयुस्तद्रथानीकं चरन्त इव तीयदा ॥ २१ ॥ ते
 ध्वजैर्वैजयन्तीभिर्ज्वलद्भिः परमायुधैः । सादिभिस्तास्थिता रेजु-
 र्दुर्भवन्त इवाचला ॥ २२ ॥ तेषां पदातिनागानां पादरक्षा-
 सहस्रयः । पहिमाधिधरा शूरा बभूवुरनिर्वाचिनः ॥ २३ ॥
 सादिभिस्यन्दनैर्नागैरधिकं समलङ्कृतैः । स व्यूहराजो विवभौ
 देवासुरनमूपमः ॥ २४ ॥ वार्हसत्यः सुविहितो नायकेन विप-

यिता । ॥ इत्यतीव महाव्यूहः परेषां भयमादधत् ॥ २५ ॥ ॥ तस्य
 पञ्चमपक्षेभ्यो निष्पतन्ति शुशुक्लवः । पत्तप्रखरयमातङ्गाः प्राण-
 पीव वलाहकाः ॥ २६ ॥ ततः सेनामुखे कर्णं दृष्ट्वा राजा युधि-
 छिरः । घनश्रयममिदमनेकवीरसंवाच ह ॥ २७ ॥ पश्चार्जुन
 महाव्यूहं कर्णेन विहितं रणे । युक्तं पक्षैः प्रपक्षैश्च परानीकं
 प्रकाशते ॥ २८ ॥ ॥ तदेतद्द्वै समालोक्य प्रत्यमित्तं महाबलम् । यथा
 नाभिर्भवत्यस्त्रीस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २९ ॥ ॥ एवमुक्त्वाऽर्जुनी
 राज्ञा प्राञ्जलिर्दृष्टमब्रवीत् । यथा भवानाह तेषां तत् सर्वं न
 तदन्यथा ॥ ३० ॥ ॥ यस्त्वस्य विहितो घातस्त्वं करिष्यामि भारत ।
 प्रधानबध एवास्य विनाशस्तं करोम्यहम् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच । तस्मात्त्वमेव राधेयं भीमसेनः सुयोधनम् ।
 हृपसेनञ्च नकुलः सहदेवोऽपि शौबलम् ॥ ३२ ॥ ॥ दुःशासनं शता-
 भीकीं चादिक्यं धिनिपुङ्गवः । पाण्डुो द्रोणसुतं यातु स्वयं
 योत्स्याम्यहं कृपम् ॥ ३३ ॥ ॥ द्रौपदेया धार्तराष्ट्रान् शिष्टान् सह
 शिखण्डिना । ते ते च तांस्तान् संहितानस्कार्कं घ्नन्तु मामकाः ॥ ३४ ॥
 ॥ सेनैय उवाच । इत्युक्त्वा धमराजेन तथेत्युक्त्वा धनश्रयः ।
 व्यादिदेश स्वसैन्यानि स्वयज्ञागात्रभूसखम् ॥ ३५ ॥ ॥ अग्निर्वैश्वान-
 नरः पूर्वो ब्रह्मेन्द्रः सप्तितं गतः । तस्माद्यः प्रथमो जातस्तं देवा
 ब्राह्मणं विदुः ॥ ३६ ॥ ॥ ब्रह्मेभानेन्द्रवरुणान् क्रमशो योऽवहत् पुरा ।
 तमायं रथमास्त्राय प्रयातौ केशवार्जुनौ ॥ ३७ ॥ ॥ अथ तं रथ-
 भायान्तं दृष्ट्वा चाङ्गुतदर्शनम् । उवाचाधिरथिं बल्यः पुनस्तं युद्ध-
 दुर्मदम् ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ अथ स रथं आयाति श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
 दुर्वारः सर्वसैन्यानां विपाकः कर्मणामिव । निघ्नन्मिवान् कौन्तेयो
 यं कर्णं परिवृत्तहृदि ॥ ३९ ॥ ॥ शूयते तुमलः शब्दो यथा शेष-
 खनो महाम् । ध्रुवमेतौ महात्मानौ वासुदेवधनश्रयौ ॥ ४० ॥
 एष रेणुः समुद्भूतो दिवमावृत्त्य तिष्ठति । चक्रनेमिपुण्ड्रैव कम्पति

कर्णं मेदिनी ॥ ४१ ॥ प्रवात्येप महावायुरभितस्तव वाहिनीम् ।
 क्रव्यादाः व्याहरन्त्येते मृगाः क्रन्दन्ति भैरवम् ॥ ४२ ॥ पश्य कर्णं
 महाघोरं भयदं लोमहर्षणम् । कवचं मेघसङ्घायं भागुमाहृत्य
 संस्थितम् ॥ ४३ ॥ पश्य यूथैर्बद्धविधैर्नगाणां सर्वतो दिग्भु-
 वलिभिः कर्णं शार्ङ्गैरादित्योऽभिनिरीक्ष्यते ॥ ४४ ॥ पश्य कङ्कांश्च
 शृङ्गांश्च समवेतान् सहस्रशः । स्थितानभिमुखान् घोरानन्योऽन्यः
 मभिभाषतः ॥ ४५ ॥ रञ्जितायामरा युक्तास्तव कर्णं महारथे ।
 प्रवराः प्रचलन्त्येते ध्वजश्चैव प्रकम्पते ॥ ४६ ॥ सवेपयून् हयान्
 प्रथ्य महाकायान्महाजवान् । प्लवमानान् दर्शनदीपानाकाशे गरु-
 ङानिव ॥ ४७ ॥ ध्रुवमेषु निमित्तेषु भूमिमाश्रित्य पार्थिवाः ।
 खपस्यन्ति निहताः कर्णं शतयोऽथ सहस्रशः ॥ ४८ ॥ मृद्धानां
 तुमुलः शब्दः श्रूयते लोमहर्षणः । आनंकाणाञ्च राधेय मद्दंष्ट्रा-
 नाञ्च सर्वशः ॥ ४९ ॥ वाणशब्दान् बद्धविधान् नरांश्चरयन्निखं-
 नान् । ज्योत्स्नलक्ष्मेषु शब्दांश्च शृणु कर्णं महात्मनाम् ॥ ५० ॥ हेम-
 रुध्यप्रसृष्टानां वाससां शिल्पनिर्मिताः । नानावर्णाः रथे भान्ति
 श्वसनेन प्रकम्पिताः ॥ ५१ ॥ सहेमचन्द्रतारकाः प्रताकाः किङ्किणी-
 युताः । पश्य कर्णाङ्गुनस्यैताः सौदामिन्यः इवाम्बुदे ॥ ५२ ॥
 ध्वजाः कणकणायन्ते वातनाभिसमीरिताः । विभ्राजन्ति रणे कर्णं
 विमाने देवता यथा । सपताका रथाश्चैते पाञ्चालानां महात्मनाम्
 ॥ ५३ ॥ पश्य कुन्तीसुतं वीरं वीभत्सुमपराजितम् । प्रधर्षयितु-
 मायान्तं कपिप्रवरकेतनम् ॥ ५४ ॥ एषः ध्वजाग्रं पार्थस्य प्रोक्ष-
 णीयः समन्ततः । दृश्यते वानरो भौमोऽद्विपतां मन्युवर्जनः ॥ ५५ ॥
 एतच्चक्रं गदा शार्ङ्गं शङ्खं कृपास्य धीमतः । अत्ययं भ्राजते कृप्यो
 कौस्तुभस्तु मणिस्ततः ॥ ५६ ॥ एष शार्ङ्गं गदापाणिर्वासुदेवोऽति-
 वीर्यवान् । वाहयन्वेति तुरंगान् पाण्डुरान् वातरं हसः ॥ ५७ ॥
 एतत् कूजति गाण्डीवं विकृष्टं संव्यसाचिना । एते हस्तवता मुक्ता

सन्धमिवान् शिता शरा ॥ ५८ ॥ विमोलायतताम्राच्चै पूष्प-
 पन्द्रनिमाननै । एषा भू कीर्ष्यते रात्रा शिरोभिरपलायिनाम्
 ॥ ५९ ॥ एते परिषसद्वाप्रा युष्मद्गन्धानुलेपना । उद्यतायुध-
 शौखाना पात्यन्ते सायुधा भुजा ॥ ६० ॥ निरस्तनेत्रजिह्वान्वा
 वाजिन स्रज सादिभि । पतिता पात्यमानाश्च चित्ती चीणाश्च
 शेरते ॥ ६१ ॥ एते पर्वतशृङ्गाणा तुल्यरूपा हता हिपा । स-
 छिन्नभिन्ना पार्थेन प्रपतन्त्यद्रवी यथा ॥ ६२ ॥ गन्धर्वनगरावारा
 रथा हतनरेखरा । विमानानीव पुण्यान्ते स्वर्गिणा निपतन्त्यमी
 ॥ ६३ ॥ व्याकुलीकृतमत्यथं पश्य सैन्यं किरीटिना । नानामृग-
 सहस्राणा यूथ केशरिणा यथा ॥ ६४ ॥ सन्धेते पार्थिवान् वीरा
 पाण्डवा समभिद्रुता । नागाश्चरथपत्तग्रीवास्ताववान् समभि-
 द्रुत ॥ ६५ ॥ एष सूर्य्य इवाग्नीदैश्छन्न पाथो न दृश्यते ।
 धजाग्र दृश्यते तस्य ज्वाशब्दस्यापि श्रूयते ॥ ६६ ॥ अथ द्रष्टासि
 त वीरं श्वेताश्रु कृपासारथिन् । निघ्नन्तं शत्रवान् सङ्घे य
 कर्णं परिपृच्छसि ॥ ६७ ॥ अथ तौ पुरुषव्याघ्रौ खोद्विताक्षौ
 परन्तपौ । वासुदेवार्जुनौ कर्णं द्रष्टास्येकरथे स्थितौ ॥ ६८ ॥
 शरथिर्यस्य वार्ष्णेयो गाण्डीव यस्य कार्मुकम् । तच्चैवन्तासि
 राधेय त्वनो राजा भविष्यसि ॥ ६९ ॥ एष समप्रकाह्यतस्तानेवा
 भिसुखो गत । करोति कन्दनक्षैपा संग्रामे द्विप्रता वली ॥ ७० ॥
 इति द्रुवाण मद्रेश कर्णं प्राहातिमन्युवान् । पश्य समप्रकी
 क्रुच्चै सर्वत समभिद्रुत ॥ ७१ ॥ एष सूर्य्य इवाग्नीदैश्छन्न
 पाथो न दृश्यते । एतदन्तोऽर्जुन शल्य निमग्नो योषसागरे ॥ ७२ ॥
 शल्य उवाच । वरुण योऽभासा हन्यादिन्धनेन च पावकम् ।
 कोऽनिल वा निग्महीयात् पिवेदा को महार्णवम् ॥ ७३ ॥ इन्द्रयूप
 मह मन्ये पार्थस्य युधि निग्रहम् । न हि शक्योऽर्जुनो जेतु युधि
 सेन्द्रै सुरासुरै ॥ ७४ ॥ अथ वा परितोपस्ते वाचोक्त्वा समना

भव । न स शक्यो युधा । जेतुमन्यं कुरु मनोरथम् ॥ ७५ ॥
 वाङ्मयासुहृद्रेडूमि दहेत् क्रुद्ध इमा प्रजा । पातयेन्निदिवाद्देवान्
 योऽर्जुन समरे जयित् ॥ ७६ ॥ पश्य कुन्तीसुत वीरं भीममस्त्रिष्ट-
 कारिणम् । प्रभासन्तं भद्रावाङ्ग स्थितं मेरुमिवापरम् ॥ ७७ ॥
 अमर्षी नित्यसरव्यधिरवैरमनुत्सरन् । एष भीमो जयमेप्सुर्द्युधि-
 तिष्ठति वीर्यवान् ॥ ७८ ॥ एष धर्मभृता श्रीष्टो धर्मराजो युधि-
 ष्ठिर । तिष्ठत्यसुकर सङ्घे परै परपुरस्त्रय ॥ ७९ ॥ एतौ
 च पुरापव्याघ्रावश्विनाविव सोदरौ । 'नकुल' सहदेवश्च तिष्ठतौ
 युधि दुर्जन्यौ ॥ ८० ॥ दृश्यन्त एते कार्ष्णिया पद्म पञ्चाचला इव ।
 व्यवस्थिता योद्धुकामा सर्वेऽर्जुनसमा युधि ॥ ८१ ॥ एते द्रुपद्
 पुत्राश्च धृष्टद्युम्नपुरोगमा । स्त्रीता सख्यजितो वीरास्तिष्ठन्ति
 परमौजस ॥ ८२ ॥ असाविन्द्र इवासञ्च सात्यकि सालता वरः ।
 युयुत्सुसुपयात्यस्मान् क्रुद्धान्तकसम पुर ॥ ८३ ॥ इति सवदतो
 रेव तयो पुरुपर्षिहयो । ते सिने समसञ्जेता गङ्गायगुनवद्-
 भृशम् ॥ ८४ ॥

इति कर्ष्यपर्वणि कर्ष्यसख्यसवादे पट्षत्वारिणोऽध्याय ॥ ४६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तथा व्यूढेष्वनीकेषु समक्तेषु च सञ्जय ।
 समप्रकान् कथं पार्थो गत कर्ष्य पाण्डवान् ॥ १ ॥ एतद्दिस्तरथो
 युद्ध प्रब्रूहि कुमलो ह्यसि । न हि दृश्यामि वीराणां शृण्वान्तो
 विक्रमात्रणे ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । तथास्थितमवघ्राय प्रत्यमित्त्रबल महत् ।
 अव्यूहतार्जुनो व्यूहं पुत्रस्य तव दुर्नये ॥ ३ ॥ तत सादिनाग
 कलिल पदातिरथसकुलम् । धृष्टद्युम्नसख व्यूढमगोमत सह
 हलम् ॥ ४ ॥ पारावतसवर्णाश्वशन्द्रादित्यसमद्युति । पार्पत

प्रवमौ धन्वी कालो विग्रेहवानिव ॥ ५ ॥ पार्श्वतन्तूमितस्तस्थु-
 र्द्रीपदेया युयुत्सवः । दिव्यवर्मायुधधराः भार्दूलसमविक्रमा ।
 सानुगा दीप्तवपुष्यन्द्रं तारागणा इव ॥ ६ ॥ अथ व्यूढेष्वनीकेषु
 प्रेक्ष्य संप्रसक्तकात्रणे । क्रुद्धोऽर्जुनोऽभिदुद्राव व्याप्तिपन् गाण्डिवं
 धनुः ॥ ७ ॥ अथ संप्रसक्ताः पार्थमभ्यधावन् बधैपिणः । विजये
 दृतसङ्ख्या सृत्यं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ८ ॥ तन्नराश्वौघबद्धं मत्त-
 नागरथाकुलम् । पत्तिमच्छूरवीरौघं द्रुतमर्जुनमार्दयत् ॥ ९ ॥
 स संप्रहारेस्तुमुलसोपामासीत् किरीटिना । तस्यैव न. श्रुतो
 यादृङ्गिवातकवचैः सह ॥ १० ॥ रथानश्वान् ध्वजान्नागान् पत्ती-
 ब्रणगतानपि । इपून् धनूपि खड्गं चक्राणि च परश्वधान्
 ॥ ११ ॥ सायुधानुद्यतान् बाहून् विविधान्यायुधानि च । विच्छेद
 दिपतां पार्थः शिरांसि च सहस्रय ॥ १२ ॥ तस्मिन् सैन्यमहावर्त्ते
 पातालतलसन्निभे । निमग्नं तं रथं मत्वा नेदुः संप्रसक्तवास्तदा
 ॥ १३ ॥ स पुरस्तादरीन् हत्वा पुनरुत्तरतोऽवधीत् । दक्षिणेन
 च पथाच्च क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ॥ १४ ॥ अथ पाञ्चालचेदीना सृष्ट-
 यानाञ्च मारिष । लदीयैः सह सग्राम आसीत् परमदारुणः
 ॥ १५ ॥ कृपय ब्रूतवर्मा च शकुनिद्यापि सौबल । हृष्टसेनाः
 सुसंरक्ष्या रथानीकप्रहारिणा ॥ १६ ॥ कोशल्यैः काशिमतस्यैथ
 कारुपैः किकयैरपि ॥ शूरसेनैः शूरवरैर्युगुधुर्युद्धदुर्मदा ॥ १७ ॥
 तेषामन्तकरं युद्धं दृष्ट्वाप्राप्तनाशनम् । क्षत्रविट्शूद्रवीराणां
 धर्म्यं स्वर्गं यशस्करम् ॥ १८ ॥ दुर्विधनोऽथ सहितो भ्रातृभि-
 र्भरतर्षभ । युध्वा कुरुप्रवीरैश्च मद्राणाञ्च महारथैः ॥ १९ ॥
 पाण्डवैः सह पाञ्चालैश्चेदिभिः सात्यकेन च । युध्यमानं रणे कर्म
 कुरुवीरोऽभ्यपालयत् ॥ २० ॥ कर्णोऽपि निमित्तैर्वाणैर्विनिहृत्य
 महावभूम् । प्रगृह्य च रथयोष्ठान् युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ २१ ॥
 विवर्मायुधदेहास्तन् कृत्वा भयून् सहस्रयः । युक्ता स्वर्गयथोभ्या

स्त्रैभ्यो मुदमुदावहत् ॥ २२ ॥ एवं भारिष संग्रामो नरवाजिरथ-
शय । कुरुणां सप्तयानाञ्च देवासुरसमोऽभवत् ॥ २३ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यत्तत् प्रविश्य पार्थानां सैन्यं कुर्वत् जन-
क्षयम् । कर्णो राजानमभ्यर्क्षेत्तन्ममाचक्षु सञ्जय ॥ १ ॥ के च
प्रवीराः पार्थानां युधि कर्णमवारयन् । काश्च प्रमथ्याधिरथिर्युधि-
ष्ठिरमपीडयत् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । धृष्टद्युम्नसुखान् पार्थान् दृष्ट्वा कर्णो व्यव-
स्थितान् । समभ्यधावत्स्वरितः पाञ्चालान् शत्रुकर्षणम् ॥ ३ ॥ तं
तूर्णमभिधावन्तं पाञ्चाला जितकाशिनः । प्रत्युद्युर्महात्मानं हंसा
इव महार्णवम् ॥ ४ ॥ ततः शङ्खहस्ताणां निस्संगो हृदयङ्गमः ।
प्रादुरासीदुभयतो भेरीशब्दस्य दारुणम् ॥ ५ ॥ नानावादिवनादथ
दिपाश्वरथनिस्स्रनः । सिंहनादस्य वीराणामभवद्दारुणस्तदा ॥ ६ ॥
साद्रिदुमार्णवा भूमिः सवाताम्बुदमम्बरम् । सार्कन्दुग्रहनक्षत्रा
द्यीय व्यक्तं विधूर्णिता ॥ ७ ॥ इति भूतानि तं शब्दं भेनिरे ते
च विव्यथु । यानि चाप्यल्पसञ्चानि प्रायस्तानि मृतानि च ॥ ८ ॥
अथ कर्णो भयं क्रुद्धः शीघ्रमस्त्रमुदीरयन् । जघान पाण्डवी
सेनामासुरीं मघवानिव ॥ ९ ॥ स पाण्डवबलं कर्णः प्रविश्य
ऋक्षजह शरार्हम् । असहकृपाणं प्रवृत्तहृत्तत् असहस्रसिन्धुम् ॥ १० ॥
ततः सुपुङ्गैर्निमित्तै रथश्रेष्ठो रथेषुभिः । अवधीत् पञ्चविंशत्या
पाञ्चालान् पञ्चविंशतिम् ॥ ११ ॥ सुवर्णपुङ्गैर्नाराचैः परकार्यविदा-
रणैः । चेदिकानवघोहीरः शतशोऽथ सहस्रम् ॥ १२ ॥ तं तथा
समरे कर्म कुर्वाणमतिमानुषम् । परिवर्जुर्महाराज पाञ्चालानां
रथव्रजा ॥ १३ ॥ ततः सन्ध्याय विशिखान् पञ्च भारत दुःसहान् ।

पाञ्चालानवेधीत् पञ्च कर्णो वैकर्तनो वृषः ॥ १४ ॥ भानुदेवं चित्र-
 सेनं सेनाविन्दुञ्च भारत । तपनं शूरसेनञ्च पाञ्चालानहनद्रुणे
 ॥ १५ ॥ पाञ्चालेषु च शूरेषु बध्यमानेषु सायकैः । हाहाकारो
 महानासीत् पाञ्चालानां महामुहुरे ॥ १६ ॥ परिवर्तुमहाराज
 पाञ्चालानां रथा दग्धः पुनरेव च तान् कर्णो जघानाशु पत-
 त्रिभिः ॥ १७ ॥ चक्ररक्षी तु कर्णस्य पुत्री मारिष दुर्जयौ ।
 सुपिणः सत्यसेनश्च त्यक्त्वा प्राणानयुध्यताम् ॥ १८ ॥ पृष्ठगोप्ता तु
 कर्णस्य ज्येष्ठः पुत्रो महारथः । वृषसेनः स्वयं कर्णं पृष्ठतः पंथी-
 पालयत् ॥ १९ ॥ पृष्ठयुक्त्वा सत्यकिश्च द्रौपदेया वृकोदराः ।
 जनमेजयः शिखण्डी च प्रवीराश्च प्रभद्रकाः ॥ २० ॥ चेदिकीकय-
 पाञ्चाला यमौ मत्स्याय दंशिताः । समभ्यधावप्राधेयं जिघांसन्तः
 प्रहारिणम् ॥ २१ ॥ त एनं विविधैः शस्त्रैः शरधाराभिरेव च ।
 अभ्यवर्षन् विमर्द्दन्तं प्रावृषीवाम्बुदा गिरिम् ॥ २२ ॥ पितरन्तु
 परीप्सन्तः कर्णपुत्राः प्रहारिणः । लदीयाश्चापरे राजन् वीरा
 वीरानवारयन् ॥ २३ ॥ सुपिणो भीमसेनस्य ह्रिष्ट्वा भङ्गेन कार्मु-
 कम् । नाराचैः सप्तभिर्विद्धा हृदि भीमं ननाद ह ॥ २४ ॥
 अथान्यहनुरादाय सुहृदं भीमविक्रमः । सद्यं वृकोदरः कृत्वा
 सुपिणस्याच्छिनदनु ॥ २५ ॥ विव्याध चैनं दशभिः क्रुद्धो नृत्य-
 त्रिवेषुभिः । कर्णञ्च तूष्णं विव्याध सप्तत्या निशितैः शरैः ॥ २६ ॥
 भानुसेनञ्च दशभिः साश्वस्रतायुधध्वजम् । पश्यतां सुहृदा मध्ये
 कर्णपुत्रमपातयत् ॥ २७ ॥ शूरप्रणुनं तत्तस्य शिरयन्द्रनिभा-
 गनम् । शुभदर्शनमेवासीन्नालभ्रष्टमिवाम्बुजम् ॥ २८ ॥ हत्वा
 कर्णसुतं भीमस्तावकान् पुनरार्दयत् । रूपहार्दिक्ययोश्चिह्त्वा
 चापी-तावप्यथार्दयत् ॥ २९ ॥ दुःशासनं त्रिभिर्विद्धा शकुनिं
 पङ्क्तिरायसैः । उलूकञ्च पतत्रिञ्च चकार विरयावुभौ ॥ ३० ॥
 हा सुपिण हतीऽसीति द्रुवन्नादत्त प्रायकम् । तमस्य कर्णश्चिच्छेद

त्रिमिथै नमताडयत् ॥ ३१ ॥ 'अथान्य' परिजग्राह सुपर्वाणं सुते-
 जनम् । सुपेणायासजह्नीमस्तमप्यस्याच्छिनदुपः ॥ ३२ ॥ पुनः
 कर्णस्त्रिसप्तत्या भीमसेनमथेषुभिः । - पुत्रं परीप्सन् विव्याध क्रूरं
 क्रूरैर्लिघासया ॥ ३३ ॥ 'सुपेणस्तु घनुर्मथ' भारसाधनमुत्तमम् ।
 नकुलं पञ्चभिर्वाणैर्वाहीरुरसि चार्पयत् ॥ ३४ ॥ नकुलस्तन्तु
 विंशत्या विहा भारसहैर्द्वैः । ननाद बलवन्नादं कर्णस्य भय-
 मादधत् ॥ ३५ ॥ तं सुपेणी महाराज विहा दग्भिरायुगैः ।
 चिच्छेद च घनुं शीघ्रं चुरमेण महारथः ॥ ३६ ॥ 'अथान्यद्वनु-
 रादाय नकुलः' क्रोधमूर्च्छितः । 'सुपेणं नवभिर्वाणैर्वारयामास
 संयुगे ॥ ३७ ॥' स तु वाणैर्हिभी, राजन्नाच्छाय परवीरहा ।
 आजपे सारथिज्ञास्य सुपेणञ्च ततस्त्रिभिः । चिच्छेद चास्य सुदृढं
 घनुर्महैस्त्रिभिस्त्रिघा ॥ ३८ ॥ 'अथान्यद्वनुरादाय सुपेणः' क्रोध-
 मूर्च्छितः । 'अविध्यन्नकुलं पृष्ट्या सहदेवञ्च सप्तभिः ॥ ३९ ॥' तद्-
 युद्धं समहहोरमासीद्देवासुरोपमम् । 'निघ्नतां सार्यकैस्तूर्णमन्यो-
 ऽन्यस्य वधं प्रति ॥ ४० ॥' - सात्यकिर्वा प्रसेनस्य सूतं हत्वा त्रिभि-
 शरैः । 'घनुश्चिच्छेद भस्त्रेण जघानाश्र्वांश्च सप्तभिः ॥ ४१ ॥' ध्वज-
 नेकेषुणोश्च त्रिमिस्तं हृद्यताडयत् । 'अथावसन्नः स रथे मुह्य-
 त्तात् पुनरुत्थित ॥ ४२ ॥' - स रथे युयुधानेन विस्तृताश्वरथध्वज ।
 कृतो जिघासुः शैनेयं खड्गचर्मपृग्भययात् ॥ ४३ ॥ तस्य चापवतः
 शीघ्रं वृषसेनस्य सात्यकिः । 'वराहकर्मैर्दग्भिरविध्यदसिचर्मणी
 ॥ ४४ ॥' - दुःशोसनस्तु तं दृष्ट्वा विरथं व्यायुधं । कृतम् । 'आरौप्य
 श्वरथं तूर्णमपोवाह रथान्तरम् ॥ ४५ ॥' 'अथान्यं' रथमास्थाय
 वृषसेनी महारथः । 'द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या युयुधानञ्च पञ्चभिः ॥ ४६ ॥'
 भीमसेनं चतु पृष्ट्या सहदेवञ्च पञ्चभिः । नकुलं विंशता वाणै-
 शतानीकञ्च सप्तभिः ॥ ४७ ॥ 'शिखण्डिनञ्च दग्भिरधर्मराजं शतेन
 च । एतास्त्रान्यास राजेन्द्र प्रवीरान् - जयशब्दिन ॥ ४८ ॥' 'अभ्य-

हेयन्महेष्वास कर्णपुत्रो विग्राह्यते । कर्णस्य युधि दुर्वर्षस्ततः
 पृष्ठमपालयत् ॥ ४८ ॥ दुष्वासनञ्च घैनेयो नवैर्नवभिरायसै ।
 विस्रुताश्वरथं कृत्वा ललाटे विभिरार्पयत् ॥ ५० ॥ स त्वन्य रथ-
 भास्थाय विधिवत् कल्पितं पुन । युयुधे पाण्डवै साङ्गं कर्ण-
 स्थाप्याययन् कलम् ॥ ५१ ॥ घृष्टदुम्नस्तत कर्णमविध्यद्दशभि-
 शरैः । द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या युयुधानस्तु सप्तभिः ॥ ५२ ॥ भीम-
 सेनश्चतुःपट्टा सहदेवश्च सप्तभिः । नकुलस्त्रिंशता वाणैः शता-
 नीकश्च सप्तभिः । शिखण्डी दशभिर्वीरो धर्मराज शतेन च ॥ ५३ ॥
 एते चान्ये च राजेन्द्र प्रवीरा जयशुद्धिनः । अभ्यर्ह्यन्महेष्वासं
 सूतपुत्र महानृधे ॥ ५४ ॥ तान् सूतपुत्रो विगिखैर्दशभिर्दशभि-
 शरैः । रथेनानुचरन् वीर प्रत्यविध्यदरिन्दम ॥ ५५ ॥ तवास्त्र-
 वीर्यं कर्णस्य लाघवञ्च महात्मन । अपश्याम महाराज तद-
 क्षुतमिवाभवत् ॥ ५६ ॥ न ह्याददान ददशु मन्दघानञ्च साय-
 कान् । विमुञ्चन्तश्च सरथाद्ददशुस्ते क्षतानरीन् ॥ ५७ ॥ द्यौ-
 र्वियङ्गुर्द्विभयैव प्रपूर्णा निमित्तैः शरैः । अरुणाभ्राहताकार
 तस्मिन्देधे बभौ वियत् ॥ ५८ ॥ नृत्यन्निव हि राधेयथापहस्त-
 प्रतापवान् । यैर्विद्ध प्रत्यविध्यत्तानेकीक त्रिगुणैः शरैः ॥ ५९ ॥
 दशभिर्दशभिश्चैनान् पुनर्विद्धा ननाद च । साश्वसूतरथच्छूवा-
 स्ततस्ते विपर ददु ॥ ६० ॥ तान् प्रगृह्य महेष्वासग्राधेय शर-
 वृष्टिभिः । राजानीकमसबाध प्राविशच्छूवुकर्षण ॥ ६१ ॥ स
 रथास्त्रिंशत् हत्वा चेदीनामनिवर्तिनाम् । राधेयो निमित्तैर्वाणै-
 स्ततोऽभ्यर्क्षद्युधिष्ठिरम् ॥ ६२ ॥ ततस्ते पाण्डवा राजन् शिखण्डी
 च ससात्पवि । राधेयात् परिरक्षन्तो राजान पर्यवारयन् ॥ ६३ ॥
 तथैव तावका सर्वे कर्णं दुर्वारिण रणे । यत्ता शूरा महेष्वासा-
 पर्यरक्षन्त सर्वश ॥ ६४ ॥ नानायादित्प्रघोपाय प्रादुरासन् विधा-
 म्यते । सिद्धनादय शस्त्रज्ञे शूराणामभिगर्जताम् ॥ ६५ ॥ तत-

पुनः समाजम्, रभीताः कुरुपाण्डवाः । युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः
सूतपुत्रमुखा वयम् ॥ ६६ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

सञ्जय उवाच । विदार्थ्य कर्णस्तां सेनां धर्मराजगुपाद्रवत् ।
रथहस्त्यश्वपत्नीनां सङ्घैः परिवारितः ॥ १ ॥ नानायुधसङ्घ-
स्त्राणि प्रेषितान्यरिभिर्हृषः । छिन्ना वाणशतैरुग्रैस्तानविध्यदसं-
भ्रमात् ॥ २ ॥ निचकर्त्त शिरास्येषां बाहूनूरांश्च सूतजः । ति-
हता वसुधां पेतुर्मन्माशान्ये विदुद्रुषुः ॥ ३ ॥ द्रविडान्धु निपादाथ
पुनः सात्यकिवोदिताः । अभ्यद्रवन् जिघांसन्तः पत्तयः कर्णमाहवे
॥ ४ ॥ ते विवाङ्गशिरस्त्राणाः प्रहताः कर्णसायकैः । पितुः पृथिव्यां
युगपच्छिन्नं शालवनं यथा ॥ ५ ॥ एवं योधयतान्याजौ सङ्घस्त्रा-
ण्ययुतानि च । हतानीयुर्मर्द्द्वीं देहैर्यशसापूर्य्य रोदसी ॥ ६ ॥
अथ वैकर्त्तनं कर्णं रणे क्रुद्धमिवान्तकम् । । कुरुधुः पाण्डुपाञ्चाला
व्याधिं मन्त्रौपधैरिव ॥ ७ ॥ स तान् प्रमथ्याभ्यपतत् पुनरेव युधि-
ष्ठिरम् । मन्त्रौपधिक्रियातीतो व्याधिरत्युलूषो यथा ॥ ८ ॥ स
राजगृहिभी रुषः पाण्डुपाञ्चालकेकयैः । नाशकत्तानतिक्रान्तुं
नृत्युर्ब्रह्माविदो यथा ॥ ९ ॥ ततो युधिष्ठिरः कर्णमहूरस्थं निवा-
रितम् । अब्रवीत् परवीरघ्नं क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ १० ॥ कर्ण
कर्णं वृथादृष्टे सूतपुत्र वचः शृणु । सदा सङ्घैसि संग्रामे फाल्गु-
नेन तरस्विना ॥ ११ ॥ तथास्मान् वाधसे नित्यं धार्तराष्ट्रमते
स्थितः । यद्वलं यच्च ते वीर्य्यं प्रहेयो यद्य पाण्डुषु ॥ १२ ॥ तत्
सर्वं दर्शयाश्रुवा पौरुषं महदास्थितः । मुदयदाच्च तेष्याहं
विनेष्यामि मद्वाहवे ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा महाराज कर्णं पाण्डुसुत-
स्तदा । सवणंपुङ्गवैर्द्वैमिर्विवाधायक्यै शरैः ॥ १४ ॥ तं सूत-

पुत्रो दग्धिं प्रत्यविध्यदरिन्द्रम् । वत्सदन्तैर्महेष्वासं प्रहसन्निव
 भारत ॥ १५ ॥ सोऽवश्यात्तु निर्विज्जं सूतपुत्रेण मारिय ।
 प्रजज्वाल महावाङ्महविषिव इताशन ॥ १६ ॥ ततो विस्कार्य
 सुमहश्चापं हेमपरिष्कृतम् । समाधत्त श्रितं वाणं गिरीणामपि
 दारणम् ॥ १७ ॥ तर्षं पूर्णायतोत्कर्षं यमदण्डनिभं शरम् ।
 सुमोच त्वरितो राजा सूतपुत्रजिघासया ॥ १८ ॥ स तु वेगवता
 मुक्तो वापी । वधाग्नेनिस्वत । विभेद सहसा कर्षं सव्यपार्श्वं
 महारथम् ॥ १९ ॥ स तु तेन प्रहारेण पीडित प्रसुमोच वै ।
 स्रस्तगात्रो महावाङ्महनुस्रुत्सृज्य स्यन्दने ॥ २० ॥ ततो हाहा-
 कृतं सर्वं धार्तराष्ट्रबलं महत् । विवर्णमुखभूयिष्ठ दृष्ट्वा कर्षं
 तथागतम् ॥ २१ ॥ सिङ्घनादथ सप्तश्रे चूडा किराकिलास्तथा ।
 पाण्डवाना महाराज दृष्ट्वा राश पराक्रमम् ॥ २२ ॥ प्रतिलाभ्य
 तु राधेय सन्नाऽनातिचिरादिव । दध्ने राजन् विनाशाय मन
 क्रूरपराक्रम ॥ २३ ॥ स हेमविकृतं चापं विस्कार्य विजयं
 महत् । शवारयदमेयात्मा प्राण्डवं निश्रितै शरै ॥ २४ ॥ तत
 चुराभ्या पाञ्चाख्यौ चक्ररक्षौ महात्मन । जघान चन्द्रदेवश्च
 दण्डधारश्च संयुगे ॥ २५ ॥ तावुभौ धर्मराजस्य प्रवीरौ परि-
 प्राश्र्वत । रथाभ्यांसे चकाशेते चन्द्रस्येव पुनर्वंसु ॥ २६ ॥ युधि-
 छिर पुनः कर्षंमविध्यत्रिंशता शरै । सुप्रेणं गत्यग्नेन च त्रिभि-
 स्त्रिभिरताडयत् ॥ २७ ॥ श्रव्यं नवत्या विव्याध त्रिषप्तत्याथ
 सूतजम् । ताव्याश्च गोमून् विव्याध त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगै ॥ २८ ॥
 तत प्रहस्याधिरथिर्विधुन्वान स्वकार्मुकम् । छित्वा भङ्गेन राजानं
 विज्ञा यदृशानदत्तदा ॥ २९ ॥ तत प्रवीरा पाण्डूनामभ्यधाव-
 न्नमपिता । युधिछिरं परीप्सन्तः । कर्षंमभ्यर्हयच्छरै ॥ ३० ॥
 सात्यकियेजितानस युयुतस पाण्डव एव च । दृष्टदुन्न शिखण्डी
 च शौपदेया प्रमद्का ॥ ३१ ॥ यमौ च भीमसेनय मिश्रपालस्य

पुत्रो दशभिः प्रत्यविध्यदरिन्द्रम् । वत्सदन्तैर्महेष्वासः प्रहसन्निव
 भारत ॥ १५ ॥ सोऽवशया तु निर्विहः सूतपुत्रेण मारिष ।
 प्रजज्वाल महावाङ्महविषैव ज्ञताभनः ॥ १६ ॥ ततो विस्कार्य
 सुमहद्भापं हेमपरिष्कृतम् । समाधत्त प्रितं वाणं गिरौणामपि
 दारणम् ॥ १७ ॥ ततः पूर्णायतीत्कपं यमदण्डनिभं परम् ।
 मुनीष त्वरितो राजा सूतपुत्रनिषासया ॥ १८ ॥ स तु वेगवता
 मुक्तो वाणो वष्यायेनिस्त्रतः । विभेद् सङ्घमा कर्णं सव्यपार्श्वं
 महारथम् ॥ १९ ॥ स तु तेन प्रहारेण पीडितः प्रमुनीह वै ।
 अस्तगात्रो महावह्निर्धनुस्तस्य स्यन्दने ॥ २० ॥ ततो ह्याहा-
 कृतं सर्वं धार्तराष्ट्रबलं महत् । विवर्णमुखभूयिष्ठं दृष्ट्वा कर्णं
 तथागतम् ॥ २१ ॥ सिंघनार्थं सप्तश्रे चूडा किराकिलारुथा ।
 पाण्डवानां महाराज दृष्ट्वा राघं पराक्रमम् ॥ २२ ॥ प्रतिबभ्य
 तु राधेय संज्ञानातिचिरादिव । दध्ने राजन् विनाशाय मनः
 क्रूरपराक्रम ॥ २३ ॥ स हेमविहृतं धापं विस्कार्य विजयं
 महत् । अवारयदमेयात्मा पाण्डवं निमित्तैः परैः ॥ २४ ॥ ततः
 चुराभ्या पाञ्चाल्यौ चक्ररक्षौ-गत्मन । जवान चन्द्रदिवच्च
 दण्डधारच्च संयुगे ॥ २५ ॥ सैनमुखाः सर्वे पुत्रांस्तो मत्प्रपादयन् ॥ २६ ॥
 योधानां तत्र भारत । रथहस्त्यश्वपत्नीनां
 यस्त्राणाञ्च ततस्तत ॥ २७ ॥ उत्तिष्ठत महारत प्रेतातिपतयेति च ।
 इति द्रुवाणा अन्वोऽभ्यं जघ्नुर्वीधा महारणे ॥ २८ ॥ अभ्रच्छायिव
 तत्रासीच्छरवृष्टिभिरभ्यरे । समाहृतैर्नरवरैर्निप्रह्विरितरेतरम्
 ॥ २९ ॥ विपताकध्वजच्छ्रवा व्यश्वस्रतामुधा रणे । व्यङ्गाङ्गा-
 वयवाः पेतुः क्षिती क्षीणा क्षितीश्वरा ॥ ३० ॥ प्रवणादिव
 शैलाना मिश्वराणि द्विपोत्तमा । सारोहा निहता पेतुर्वध्व-
 भिन्ना इवाद्रय ॥ ३१ ॥ क्षिन्नभिन्नविपर्यस्तैर्वर्माक्षरभूपणैः ।
 अरोहास्तुरगाः पेतुर्हतवीरा सहस्रम् ॥ ३२ ॥ विप्रविदाशुधा-

प्रायः हिरदाश्वर्यैर्हताः । प्रतिवीरैश्च संमर्द्धे पत्तिसंज्ञाः संह-
 स्रभः ॥ ६६ ॥ विशालायतताम्राक्षैः पद्मेन्दु सट्टमाननैः । शिरोभि-
 र्युद्धमौष्टानां सर्वतः संवृताः मही ॥ ६७ ॥ यथा तेषुवि तयो
 व्योम्नि निखनं शुश्रुवुर्जनाः । विमानैरप्सरःसङ्घैर्गीतवादित्र-
 गिखनैः ॥ ६८ ॥ चतानभिसुखान् वीरान् वीरैः शतसहस्रभः ।
 आरोप्यारोप्य गच्छन्ति विमानेष्वप्सरोगणाः ॥ ६९ ॥ तिरुंष्ट्वा
 महदाश्चर्यं प्रत्यक्षं स्वर्गलिप्सया । प्रहृष्टमनसः शूराः क्षिप्रं
 जघ्नुः परस्परम् ॥ ७० ॥ रथिनो रथिभिः सार्द्धं चित्रं युयुषु-
 राहवे । पत्तयः पत्तिभिर्नागाः सह नागैश्चैरयाः ॥ ७१ ॥ एवं
 प्रवृत्ते संग्रामे गजवाजिनरक्षये । सैन्येन राजसा व्याप्ते स्वेः खान्
 जघ्नुः परे परान् ॥ ७२ ॥ कवाकवि युद्धमाप्तीदन्तादन्ति नखा-
 नखि । सुष्टियुद्धं नियुद्धञ्च द्वेषोपासासनांगनम् ॥ ७३ ॥ तथै-
 वर्त्तति संग्रामे गजवाजिनरक्षये । नराश्वगजदैहेभ्यः प्रसृता
 लोहितापगा ॥ ७४ ॥ नराश्वगजदैहान् सां व्युवाह पतितान्
 बहून् ॥ ७५ ॥ रथाश्वगजसम्बाधे नराश्वरथगाहिनाम् । लोहि-
 तीदा महाघोरा मांसशीणितकर्मिणा । नराश्वगजदैहान् सा
 वदन्ती भीरुभीषणा ॥ ७६ ॥ तस्याः पारमपारञ्च अजन्ति विजयै-
 यिणः । गाधेन बाधवन्ति सा निमज्ज्योन्मज्ये चापरे ॥ ७७ ॥ ति-
 गु लोहितदिग्धाङ्गा रक्तवर्मायुधाम्बेरा । सस्रुस्तस्यां पपुस्तस्यां
 मस्तुय भरतर्षभ ॥ ७८ ॥ रथानश्वान्तरान्नागानायुधाभरणानि
 च । वसनान्यथ वर्माणि वध्यमानान् चतानपि । खं द्यां भूमिं
 द्विशयैव प्रायः पश्याम लोहिताः ॥ ७९ ॥ लोहितस्य तु गन्धेन
 स्रग्धेन च रसेन च । रूपेण चातिरिक्तेन मब्देन च विमर्षता ।
 विपाद्ः समहानाणोत् प्रायः सैन्यस्य सारिप ॥ ८० ॥ तच्चुः विप्र-
 हृतं सैन्यं भीमसेनमुखास्तदा । भूयः समाद्रवन् वीराः सात्यकि-
 प्रमुखास्तदा ॥ ८१ ॥ तीव्रामापततां वैगमविप्रह्वं निरीच्या च ।

पुत्राणां ते महत् सैन्यमाभीद्राक्षन् पराङ्मुखम् ॥ ८२ ॥ तत्
प्रकीर्णरथाश्वेभ नरवाजिसमाकुलम् । विध्यस्तचर्मकवच प्रविद्धा-
शुभकार्मुकम् ॥ ८३ ॥ व्यद्रवत्तार्वक सैन्य लोड्रमान समन्तत ।
सिद्धार्हितमिवारण्ये यथा गजकुल तथा ॥ ८४ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे एकीनपञ्चाशोऽध्याय ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच । तन्निमिद्रवती दृष्ट्वा पाण्डवास्तावक बलम् ।
दुर्योधनो महाराज वारयामास सर्वम् ॥ १ ॥ -योधाय स्वबल-
श्चैव समन्तोद्धरतर्पभ । क्रोधतस्तव पुत्रस्य न स राजन्प्रवर्तत ॥ २ ॥
तत पक्ष प्रपक्ष्य शकुनिय्यापि सौबल । तदा समस्ता कुरवो
भीममभ्यद्रवत्रणे ॥ ३ ॥ कर्णोऽपि दृष्ट्वा द्रवतो धार्तराष्ट्रान् स
राजवान् । मद्रराजमुवाचेद् याधि भीमरथ प्रति ॥ ४ ॥ एव-
मुक्तस्तु कर्णेन शल्यो भद्राधिपस्तदा । हंसवर्णान् हयानग्रान्
प्रेषीद्यत्र वृकोदर ॥ ५ ॥ ते प्रेषिता महाराज शल्येनाश्व-
योभिना । भीमसेनरथ प्राप्य समसञ्जन्त वाजिन ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा
कर्णं समायान्त भीम क्रोधसमन्वित । मति चक्रे विनाशाय
कर्णस्य भरतर्पभ ॥ ७ ॥ सोऽब्रवीत् सात्यकिं वीरं धृष्टद्युम्नश्च
पापं तम् । यूय रक्षत राजान धर्मात्मान युधिष्ठिरम् । सभया
अहतो मुक्त कथञ्चित प्रेक्षतो मम ॥ ८ ॥ अग्रतो मे कृतो राजा
हिन्नसर्वपरिच्छद । दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं राधेयेन दुरात्मना ॥ ९ ॥
अतमद्य गमिष्यामि तस्य दुःखस्य पापैत । हन्ताश्वप्रद रणे
कर्णं स वा मा निहनिष्यति । सग्रामेण सघोरेण सत्यमेतद्-
ब्रवीमि ते ॥ १० ॥ राजानमद्य भवता न्यासभूत ददामि वै ।
तस्य सरक्षणे सर्वं यतध्वं विगतज्वरा ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा महा
वाङ्म प्रायाहाधिरथि प्रति । सिद्धगारेन महता सर्वां सग्रा

दयन्दिमः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा लरितमायान्तं भीमं युद्धाभिनन्दिनम् ।
सूतपुत्रमथोवाच मद्राणामीश्वरो विभुः ॥ १३ ॥

शल्य उवाच । पश्य कर्षं महाबाहूँ संक्रुहं पाण्डुनन्दनम् ।
दीर्घकालार्जितं क्रोधं मोक्षुकामं त्वयि ध्रुवम् ॥ १४ ॥ ईदृशं
नास्य रूपं मे दृष्टपूर्वं कदाचन । अभिमन्यौ हते कर्षं राक्षसे
च घटोल्कने ॥ १५ ॥ वैलोक्यस्य समस्तस्य शक्तं क्रुद्धो निवारणे ।
विभक्तिं यादृशं रूपं युगान्तान्निममप्रभम् ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच । इति ब्रुवति राधेयं मद्राणामीश्वरे नृप ।
अभ्यवर्त्तत वै कर्षं क्रोधदीप्तो वृकोदरः ॥ १७ ॥ तथागतन्तु
संप्रेक्ष्य भीमं युद्धाभिनन्दिनम् । अद्रवीहचनं शल्यं राधेयः प्रहस-
न्निव ॥ १८ ॥ यदुक्तं वचनं मेऽद्या लया मद्रजनेश्वर । भीमसेनं
प्रति विभो तत सत्यं नात्र संशयः ॥ १९ ॥ एष शूरश्च वीरश्च
क्रोधनश्च वृकोदरः । निरपेक्षः शरीरे च प्राणतय वलाधिकः
॥ २० ॥ अज्ञातवासं वसता विराटनगरे तदा । द्रौपद्या प्रिय-
कामेण केवलं बाहुसंश्रयात् । गूढभावं समाश्रित्य कीचकः सगणो
हृतः ॥ २१ ॥ सोऽद्य संग्रामशिरसि सन्नद्धः क्रोधमूर्च्छितः । किं
करोद्यतदंष्ट्रेण मृत्युनापि ब्रजेद्रणे ॥ २२ ॥ शिरकालामिलपिती
ममायन्तु मनोरथः । अर्जुनं समरे हन्यां मां वा हन्याद्धनञ्जयः
॥ २३ ॥ स मे कदाचिदद्यैव भवेद्धीमसमागमात् ॥ २४ ॥ निहतं
भीमसेने तु यदि वा विरथीकृते । अभियास्यति मां पार्थस्तन्मे
साधु भविष्यति । अत्र यन्नन्यसे प्राप्तं तच्छीघ्रं संप्रधारय ॥ २५ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राधेयस्यामितौजसः । उवाच वचनं शल्यः
सूतपुत्रं तथागतम् ॥ २६ ॥ अभियाहि मद्भावाद्दो भीमसेनं
महाबलम् । निरस्य भीमसेनन्तु ततः प्राप्स्यसि फाल्गुनम् ॥ २७ ॥
यस्ते कामोऽभिलपितशिरात्प्रभृति हतः । स वै संपत्स्यते
कर्षं सत्यमेतद्द्रवीभिः ॥ २८ ॥ एषमुक्ते ततः कर्षं शल्यं

पुनरभाषत । 'हन्तार्जुनमहंःसङ्घेर्भा या हग्याह्नप्लयः ।' युद्ध
मनः समाधाय याहि यत्र वृकोदर' ॥ २८ ॥

सञ्जय उवाच । ततः प्रायाद्रथेनाशु शल्यस्तत्र विशाम्भते ।
यत्र भीमो महेष्वासो व्यद्रावयत वाहिनीम् ॥ ३० ॥ ततस्तूर्थ-
निनादय भेरीणाञ्च महास्वनः । उदतिष्ठच्च राजेन्द्र कर्णभीम-
समागमे ॥ ३१ ॥ भीमसेनोऽथ संक्रुद्धस्तव सैन्यं दुरासदम् ।
नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्द्विभ्यः प्राद्रावयदहली ॥ ३२ ॥ स सन्निपात-
स्तुमुलो घोररूपो विशाम्भते । आसीद्रीद्री महाराज कर्ण-
पाण्डवयोर्मृधे । ततो मुहूर्त्तार्द्राजेन्द्र पाण्डव. कर्णमाद्रवत् ॥ ३३ ॥
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कर्णो वैकर्तनो वृषः । आजघान सुसंक्रुद्धो
नाराचेन स्तनान्तरे ॥ ३४ ॥ पुनर्यैनममेयात्मा शरवर्षैरवाकिरत् ।
स विद्वः सूतपुत्रेण ह्यादयामास पत्रिभि ॥ ३५ ॥ विव्याध निमित्तैः
कर्णं नवभिर्नतपर्वभिः । तस्य कर्णो धनुर्मध्ये दिघा चिच्छेद
पत्रिभिः ॥ ३६ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना ॥ ३७ ॥ सोऽन्यत् कार्मुक-
मादाय सूतपुत्रं वृकोदर । राजन्मर्मसु मर्मज्ञो विव्याध निमित्तैः
शरैः । ननाद बलवन्नादं कम्पयन्निव भेदिनीम् ॥ ३८ ॥ तं
कर्णः प्रह्वविंशत्या नाराचानां समर्पयत् । मदोत्कटं वने हस्त-
मुष्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ ३९ ॥ ततः सायकभिन्नाङ्ग. पाण्डव.
श्रीधर्मूर्च्छितः । संरन्धामर्पताम्नाच्च सूतपुत्रवधेप्सया ॥ ४० ॥
स कार्मुके महाविगं भारसाधनमुत्तमम् । गिरीणामाय भेत्तारं
सायकं समयोजयत् ॥ ४१ ॥ विकृष्य बलवन्नापमाकर्णादिति
मासति । तं मुमोच महेष्वासं क्रुद्ध. कर्णजिघासया ॥ ४२ ॥
स विद्वष्टो बलवता वाणो वञ्चायनिस्वन । अदारयद्रणे कर्णं
वज्रवेगो यथाचलम् ॥ ४३ ॥ स भीमसेनाभिहत सूतपुत्र. कुरू-
इह । निपपाद रथोपस्थे विसंश्रं पृतनापति ॥ ४४ ॥ ततो

मद्राधिपो दृष्ट्वा विभंघं सूतनन्दनम् । अर्षीवाह रथेनागौ कर्ष-
माहवशीभिनम् ॥ ४५ ॥ ततः पराजिते कर्षी धार्तराष्ट्रीं महा-
चम्पूना - व्यद्रावयङ्गीमसेनो यथेन्द्रो दानवान् पुरा ॥ ४६ ॥

इति कर्षीपर्वणि कर्षीपयानि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सुदुष्करमिदं कर्म कृतं भीमेन सञ्जय ।
येन कर्षी महावाहुरथोपस्थे निपातितः ॥ १ ॥ कर्षी ह्येको
रथे हन्ता पाण्डवान् सञ्जयैः सह । इति दुर्योधनः सूत
प्राब्रवीन्मां सुहृर्मुहुः ॥ २ ॥ पराजितन्तु राधेयं दृष्ट्वा भीमेन
संयुगे । ततः परं किमकरोत् पुरो दुर्योधनो मम ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच । विमुखं प्रेक्ष्य राधेयं सूतपुत्रः महाहवे ।
पुत्रस्तव महाराजं सोदर्यान् समभाषत ॥ ४ ॥ शीघ्रं गच्छत
भद्रं वो राधेयं परिरक्षत । भीमसेनमयागाधे मञ्जन्तः व्यसना-
र्षवे ॥ ५ ॥ ते तु राज्ञा समादिष्टा भीमसेनं निर्घोसवः । अभ्य-
वर्तन्त संक्रुद्धाः पतङ्गाः पाषकं यथा ॥ ६ ॥ श्रुतवां दुर्घरः क्राधो,
विवित्स्वर्विकटः समः । निप्रङ्गी ऋवची, पाशौ तथा नन्दोप-
नन्दकौ ॥ ७ ॥ दुष्प्रधर्षः सुवाङ्मय त्रातवेगसुवर्चसौ । धनुर्ग्राहो
दुर्मन्द्य जलसन्धः शलः सह ॥ ८ ॥ एते रथैः परिवृता त्रीर्थ-
वन्तो महाबलाः । भीमसेनं समासाद्य समन्तात् पथैवारयन्
॥ ९ ॥ ते व्यमुञ्चन् शरद्रातान् नानाखिद्रान् समन्ततः ॥ १० ॥
स तैरभ्यर्ह्यमानस्तु भीमसेनो महाबलः । तेषामापततां क्षिप्रं
पुत्राणां ते जनाधिप । रथैः पङ्कशतैः सार्धं पञ्चाशदहनद्रथान्
॥ ११ ॥ विवित्स्वस्तु ततः क्रुद्धो भस्मेनापाहुरच्छिरः । भीमसेनो
महाराज तत् पपात ततो भुवि । सङ्कुण्डलधिरस्त्राणं पूर्वपन्द्रो-
पमं तदा । तं दृष्ट्वा निहतं भूरं भ्रातरः सर्वतः प्रभो । अभ्य-

द्रवन्त समरे भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १३ ॥ ततोऽपराभ्यां भस्त्रार्या
 पुत्रयोस्ते महाहवे । जहार समरे प्राणान् भीमो भीमपराक्रमः
 ॥ १४ ॥ तौ धरामन्वपद्येतां वातरुग्नाविव द्रुमौ । विकटथ
 सहस्रोभी देवपुत्रोपमौ नृप ॥ १५ ॥ ततस्तु क्षरितो भीमः प्रार्थं
 नित्ये यमक्षयम् । नाराचिन सुतीक्ष्णैः स हतो न्यपतद्भुवि ॥ १६ ॥
 हाहाकारस्ततस्तौघ्रः सम्बभूव जनेश्वरं । बध्यमानेषु वीरेषु तव
 पुत्रेषु धन्विषु ॥ १७ ॥ तेषां संस्रुलिते सैन्ये पुनर्भीमो महा-
 बलः । नन्दोपनन्दौ समरे प्रैषयद्यमसादनम् ॥ १८ ॥ ततस्ते
 प्राद्रवन् भीताः पुत्रास्ते विह्वलीकृताः । भीमसेनं रण दृष्ट्वा
 कालान्तकयमोपमम् ॥ १९ ॥ पुत्रांस्ते निहतान् दृष्ट्वा स्तपुत्रः
 सुदुर्मना । हंसवर्षान् हयान् भूयः प्राहिणीद्यत्र पाण्डव ॥ २० ॥
 ते प्रेषिता महाराज मद्रराजेन वाजिनः । भीमसेनरथं प्राप्य
 समसञ्जन्त वेगिताः ॥ २१ ॥ स सन्निपातस्तुसुलो घोररूपो
 विशाम्पते । आसीद्दौद्रो महाराज कर्णपाण्डवयोर्मृधे ॥ २२ ॥
 दृष्ट्वा मम महाराज तौ समेतौ महारथौ । आसीद्बुद्धिः कथं
 युद्धमेतदद्य भविष्यति ॥ २३ ॥ ततो भीमो रणश्लापी छादयामास
 पत्रिभिः । कर्णं रणे महाराज पुत्राणा तव पश्यताम् ॥ २४ ॥
 ततः कर्णो रथं क्रुद्धो भीमं नवभिराथसै । विव्याध परमास्त्रज्ञो
 भल्लैः सन्नतपर्वभिः ॥ २५ ॥ आहतं स महाबाह्मर्भीमो भीम-
 पराक्रमः । आकर्ण्यपूर्णेर्विशिखैः कर्णं विव्याध सप्तभिः ॥ २६ ॥
 ततः कर्णो महाराज आग्नीविष इव श्वसनम् । शरवर्षेण महता
 छादयामास पाण्डवम् ॥ २७ ॥ भीमोऽपि तं शरत्रातैश्छादयित्वा
 महारथम् । पश्यतां कौरवेयाणां विननाद महाबल ॥ २८ ॥
 ततः कर्णो भृशं क्रुद्धो दृढमादाय कार्मुकम् । भीमं विव्याध
 दशभिः कण्ठपत्रैः शिलाश्रितैः । कार्मुकज्ञास्य चिच्छेद भल्लेन
 निशितेन च ॥ २९ ॥ ततो भीमो महाबाहूर्धमपटपरिष्कृतम् ।

परिधं धीरमादाय मृत्युदण्डमिवापरम् । कर्णस्य निधनाकाङ्क्षी
 चित्तेपातिबलीनदन् ॥ ३० ॥ तमापतन्तं परिधं वच्चाभनिसंम-
 खनम् । चित्छेद वद्धधा कर्णः शरैराशीविपीपमैः ॥ ३१ ॥
 ततः कार्मुकमादाय भीमो दृढतरं तदा । छादयामास विभिखैः
 कर्णं परबलार्दनः ॥ ३२ ॥ ततो युद्धमभूद्दीरं कर्णपाण्डवयो-
 र्मुधे । हरीन्द्रयोरिव सुहृः परस्परवधैषिणोः ॥ ३३ ॥ ततः
 कर्णो महाराज भीमसेनं त्रिभिः शरैः । आकर्ण्यभूलं विव्याध
 दृढमायस्य कार्मुकम् ॥ ३४ ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासः कर्णेन
 बलिनाम्बरः । धीरमादत्त विभिखं कर्णकायविदारणम् ॥ ३५ ॥
 तस्य छित्त्वा तनुव्राणं भित्त्वा कायञ्च सायकः । प्राविशदरणीं
 राजन् वल्मीकमिव पन्नगः ॥ ३६ ॥ स तेनातिप्रहारेण व्यथितो
 विह्वलन्निव । सञ्ज्वाल रये कर्णः चित्तिकस्ये यथाचलः ॥ ३७ ॥
 ततः कर्णो महाराज रोषामर्षमभ्यतः । भीमं तं पञ्चविंशत्या
 नाराचानां समर्पयत् ॥ ३८ ॥ आज्ञे वद्धभिर्वाणैर्ध्वजमेकेषुणा-
 हनत् । सारथिश्चास्य भलेन प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ३९ ॥ छित्त्वा
 च कार्मुकं तूष्णं पाण्डवस्याशु पथिणा । विरथं भीमकर्माणं
 भीमं कर्णयकार च ॥ ४० ॥ विरथो भरतयेष्ठ प्रहसन्ननिलो-
 पमः । गदां मृश्व मच्चावाङ्गरपतत् स्यन्दनोत्तमात् ॥ ४१ ॥ श्व-
 भृत्य तु वेगेन तव सैन्यं विशाम्पते । व्यधमहदया भीमः शर-
 ष्मैथानिवानिलः ॥ ४२ ॥ नागान् सप्रयत्नाम्राजन्नीपादन्तान् प्रह्य-
 रिण । व्यधमत् सप्रया भीमः क्रुद्धरूपः परन्तपः ॥ ४३ ॥ दन्त-
 दष्टेषु नेत्रेषु कुम्भेषु च कटिषु च । मर्मस्त्रपि च मर्मज्ञस्तानागा-
 नं हनदनी ॥ ४४ ॥ ततस्ते प्राद्रवन् भीताः प्रतीर्षं प्रहिताः पुनः ।
 मद्भामात्सैलमावप्रुर्भेषा इय दिवाजरम् ॥ ४५ ॥ तान् च सप्र-
 यत्नान् नागान् मारोष्ठाशुधकेतनान् । भूमिहो गदया जग्ने
 पथेणेन्द्र इवाचलान् ॥ ४६ ॥ ततः सुबलपुत्रस्य नागानतिवन्तान्

पुन । पीथयामास कौन्तेयो हापञ्चाग्रदरिन्दम ॥ ४७ ॥ तथा
 रथगतं साग्र पत्तौ च गतमोऽपरान् । न्यहनत् पाण्डवो युद्धे
 तापर्यस्तव वाहिनीम् ॥ ४८ ॥ प्रताप्यमानं सूर्येण भीमेन च
 महात्मना । तव सैन्यं सशुकोच चर्माग्नावाहित यथा ॥ ४९ ॥
 ते भीमभयसन्तस्तास्तावका भरतर्षभ । विहाय समरे भीमं
 दुद्रुवुर्वै दिशो दृश ॥ ५० ॥ रथा पञ्चगतायान्ये ज्ञादिगय
 सुवर्मिण । भीममभ्यद्रवन् घ्नन् शरपूगे समन्तत ॥ ५१ ॥ तान्
 ससूतरयान् वीरान् सपताकाध्वजायुधान् । पीथयामास गदया
 भीमो विष्णुरिवासुरान् ॥ ५२ ॥ तत शकुनिनिर्दिष्टा सादिना
 शूरसम्भता । त्रिसहस्राभ्यशुभीमं शत्रुवृष्टिप्रासपाणय ॥ ५३ ॥
 प्रत्युद्गम्य जवेनाशु साश्वारोहास्तदारिहा । विविधान् विचर
 म्भार्गान् गदया समपीथयत् ॥ ५४ ॥ तीपामासीत्सहायवृत्ताङ्गि
 तानाञ्ज सर्वथ । अश्रमिर्वध्यमानाना नागानामिव भारत ॥ ५५ ॥
 एव सुबलपुत्रस्य त्रिसहस्रान् हयोत्तमान् । हत्वान्य रथमास्थाय
 क्रुद्धो राधेयमभ्ययात् ॥ ५६ ॥ कर्णोऽपि समरे राजन् धर्मपुत्र-
 मरिन्दमम् । स शरैश्चादयामास सारथिज्ञाप्यपातयत् ॥ ५७ ॥
 तत स प्रद्रुत सङ्घै रथ दृष्ट्वा महारथ । शन्तधावते किरन्
 वाणै कङ्कपत्रैरजिह्वगै ॥ ५८ ॥ राजानमभिधावन्त शरैरावृत्य
 रोदसी । क्रुद्ध प्राच्छादयामास शरजालेन मासृति ॥ ५९ ॥
 अनिवृत्तस्ततस्तूष्णं राधेय शत्रुकर्षण । भीम प्राच्छादयामास
 समन्तान्निशितै शरै ॥ ६० ॥ भीमसेनरथव्यग्र कर्णं भारत
 सात्यकि । अभ्यर्क्ष्यदमेयात्मा पाणिं ब्रह्मणकारणात् ॥ ६१ ॥
 अभ्यवर्त्तत कर्णस्तमर्हितोऽपि शरैर्भृशम् ॥ ६२ ॥ तावन्तोऽन्यं
 समासाद्य वृषभौ सर्वधन्विनाम् । विवृजन्तौ शराधिवान् विभ्रा
 जेता मनस्विनौ ॥ ६३ ॥ ताभ्या वियति राजेन्द्र विततं भीम
 दर्शनम् । क्रौञ्चपृष्ठासृण रौद्र वाणजाल व्यदृश्यत ॥ ६४ ॥ नैव

सूर्यप्रभां राजन् न दिग्ः प्रदिशस्तथा । प्राज्ञासिप्त वयं ते वा
 ग्रैर्मुक्तेः सहस्रयः ॥ ६५ ॥ मध्याह्ने तपतो राजन् भास्करस्य
 मन्त्राप्रभाः । ह्यता सर्वाः ग्रौषैस्ते कर्षपाण्डवयोस्तदा ॥ ६६ ॥
 सौबलं कृतवर्माणं द्रौणिमाधिरथिं कृपम् । संसक्तान् पाण्डवै-
 र्दृष्ट्वा निवृत्ताः कुरव पुनः ॥ ६७ ॥ सेषामापततां शब्दस्तीव्र
 आसीदियाम्पते । उदृत्तानां यथा वृष्ट्या सागराणां भयावहः
 ॥ ६८ ॥ ते सेने श्यसंसक्ते दृष्टान्योऽन्यं मद्वाहवे । हर्षिण
 मन्त्रता मुक्ते परिगृह्य परस्परम् ॥ ६९ ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं मध्यं
 प्राप्ते दिवाकरे । यादृशं न कदाचिद्धि दृष्टपूर्वं न च श्रुतम् ॥ ७० ॥
 बलौघस्तु समासाद्य बलौघं सहसा रणे । उपासर्पत वेगेन
 वाय्वीष इव सागरम् ॥ ७१ ॥ आसीन्निनादः सुमहान् बलौघानां
 परस्परम् । गर्जतां सागरौघानां यथा स्थान्निस्त्रनो मद्धान् ॥ ७२ ॥
 ते तु सेने समासाद्य वेगवत्यौ परस्परम् । एकीभावमनुप्राप्ते
 नद्याविव समागते ॥ ७३ ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं धीररूपं भया-
 नकम् । क्लृप्त्वा पाण्डवानाञ्च लिप्सतां समहद्यथ ॥ ७४ ॥
 शूराणां गर्जतां तत्र ह्यविच्छेदकृता गिरः । शूयन्ते विविधा
 राजन्नामान्युद्दिश्य भारत ॥ ७५ ॥ यस्य यद्धि रणे व्यङ्गं पितृती
 मादृतीऽपि वा । कर्मतः शीलतो वापि स तत् आवयते युधि ॥ ७६ ॥
 तान् दृष्ट्वा समरे शूरांस्तर्जमानान् परस्परम् । अभवन्मे मती
 राजन्वैषामस्तीति जीवितम् ॥ ७७ ॥ तेषां दृष्ट्वा तु क्रुद्धाना
 वपुंष्यमिततेजसाम् । अभवन्मे भयं तीव्रं कथमेतद्भविष्यति ॥ ७८ ॥
 ततस्ते पाण्डवा राजन् कौरवायां महारथाः । ततश्चुः सायकै-
 स्तीक्ष्णैर्निघ्नन्तो हि परस्परम् ॥ ७९ ॥

इति कर्षपर्वणि संकुलगुह्ये एकपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५१ ॥

सञ्जय उवाच । सत्रिव्यास्ते महाराज परस्परवधैरिणः ।
 शन्योऽन्यं समरे जघ्नुः कृतवैराः परस्परम् ॥ १ ॥ रथौघाय हयौ-
 घाय नरीघाय समन्ततः । गजौघाय महाराज संभक्ताश्च पर-
 स्परम् ॥ २ ॥ गदानां परिधानाश्च कुणपानाश्च क्षिप्यताम् ।
 प्रासानां भिन्दिपालानां भुषुण्डीनाश्च सर्वशः । सम्पातं चानु-
 पश्यामः संग्रामे श्मशानरूपे ॥ ३ ॥ शूलमा इव सम्भेतुः शरवृष्टयः
 सुदारुणाः ॥ ४ ॥ नागा नागान् समासाद्य व्यधमन्त परस्परम् ।
 हया हयांश्च समरे रथिनी रथिनस्तथा ॥ ५ ॥ पत्तयः पत्ति-
 सङ्घांश्च हयसङ्घांश्च पत्तयः । पत्तयो रथमातङ्गान् रथा हस्त्यश्व-
 नेव च । नागाश्च समरे त्रशङ्कं ममदुः शीघ्रगा नृप ॥ ६ ॥
 वध्मतां तत्र शूराणां क्रीयताश्च परस्परम् । घोरमायोधनं जशे
 पशूनां वैशमं यथा ॥ ७ ॥ रुधिरेण समास्तीर्णा भाति भारत
 मेदिनी । शक्रगोपगणाक्रीर्णा प्राहृषीव यथा धरा ॥ ८ ॥ यथा
 वा वासुधी शुक्ले महारजनरक्षिते । विगृह्याद्युवती श्यामा तह-
 दासीहसुम्बरा । मांसशोणितविद्येव शातकुम्भमयीव च ॥ ९ ॥
 छिन्नानां शीतमाङ्गानां बाहूनाञ्छोरुमिः सह । कुण्डलानां प्रह-
 ङानां भ्रूषणानाश्च भारत ॥ १० ॥ निष्काणामथ शूराणां शरी-
 राणाञ्च धन्विनाम् । वर्मणा सपताकाना सङ्घास्तत्रापतन् भुवि
 ॥ ११ ॥ गजा गजान् समासाद्य विपाणैराद्वैयनृप । विपा-
 णामिहतास्तत्र भ्राजन्ते हिरदास्तथा ॥ १२ ॥ रुधिरेणाव-
 सिक्ताङ्गा गैरिकप्रस्रवा इव । यथाः भ्राजन्ति स्थन्दन्तः पर्वता
 घातुमण्डिताः ॥ १३ ॥ तोमरान् भुजनिर्मुक्तान् प्रतीपानास्थितान्
 बहून् । हस्तैर्विचिरुस्ते नागा बभञ्जुश्चापरे तथा ॥ १४ ॥ नाराचै-
 श्चिन्नवर्माणो भ्राजन्ति स गजोत्तमाः । हिमागमे महाराज
 व्यभ्रा इव महीधरा ॥ १५ ॥ शरैः कनकपुङ्खैश्च चिता रेजु-
 र्गलोत्तमा । उल्काभिः संग्रहीताश्च पर्वता इव मारिष ॥ १६ ॥

केचिदभ्याहता नागैर्नागा नगनिभीषमा । विनेशु समरे तस्मिन्
 पक्षवन्त इवाद्भय ॥ १७ ॥ अपरे प्राद्रवन्नागा शब्दार्ता व्रण-
 तापिता । प्रतिमानैश्च कुशैश्च पितुरुर्था महाहवे ॥ १८ ॥ विनेदु-
 सिहवच्चान्ये नदन्तो भैरवाव्रवान् । वभ्रसुर्वह्वो राजंशुक्रुशु-
 थापरे गजा ॥ १९ ॥ हयाश्च निहता घाणै स्वर्षभाण्डपरि-
 च्छदा । निपीदुशैव मन्त्रुश्च वभ्रमुश्च दिशो दृश ॥ २० ॥ अपरे
 कृथमाणाश्च विचेष्टन्तो महीतले । भावान् बह्वविधासक्रुस्ताङ्गिता-
 शरतोमरै ॥ २१ ॥ नरास्तु निहता भूमौ कूजन्तस्तत्र मारिष ।
 दृष्ट्वा च बान्धवानन्ये पितृनन्ये पितामहान् ॥ २२ ॥ धावमानान्
 पराथान्यान् दृष्ट्वान्ये तत्र भारत । ख्यातानि गोत्रनामानि शयसु-
 रितरेतरम् ॥ २३ ॥ तेषां छिन्त्वा महाराज भुजा कनकभूपणा ।
 उद्देष्टन्ते विचेष्टन्ते पतन्ति चोत्पतन्ति च ॥ २४ ॥ निपतन्ति तथै-
 वान्ये स्फुरन्ति च सहस्रशः । वेगाथान्ये रणे चक्रु पञ्चास्या-
 इव पन्नगा ॥ २५ ॥ ते भुजा भोगिभोगामाशन्दनाक्ता विशा-
 ष्यते । लोहितार्द्रा भृशं रेजुस्तपनीयध्वजा इव ॥ २६ ॥ वर्त्त-
 माने तथा घोरे सङ्कुले सवती दिशम् । अनिघाता ऋ गुथ्यन्ते
 विनिघ्नन्त परस्परम् ॥ २७ ॥ भौमेन रजसाकीर्णं शस्त्रसम्पात-
 सकुले । नैव स्वे न परे राजन् व्यशायन्त तमोवृता ॥ २८ ॥
 तथा तद्भवद्युङ्घं घोररूप भयानकम् । शोणितोद्ग महानद्य-
 प्रसस्तुस्तत्र चासकृत् ॥ २९ ॥ शीर्षपापाणसङ्गन्ता केमशैवल-
 यादृशा । अस्थिमीनसमाकीर्णा धनु शरगदोडुपा ॥ ३० ॥ मसि
 शोणितपङ्किन्यो घोररूपा सुदारुणा । नदी प्रावर्त्तयामास
 शोणितौघप्रवाहिनी ॥ ३१ ॥ भीरुवित्तासकारिण्य शूराणां हर्ष-
 वर्धना । ता नदी घोररूपास्तु नयन्त्यो यमसादनम् । अत्र
 गाढाम्बुजयस्य सत्रस्याजनयन् मयम् ॥ ३२ ॥ क्रव्यादाना नर-
 व्याघ्र नर्हता तत्र तत्र च । घोरमावीधन जज्ञे प्रैतराजपुरो

पमम् ॥ ३३ ॥ ; उत्यितान्यगणेष्यानि कवन्धानि समन्तत ॥ ३४ ॥
 नृत्यन्ति वै भूतगणा सुदृप्ता मासशोणितै । पीत्वा च शोणितं
 तत्र वसा पीत्वा च भारत ॥ ३५ ॥ मेदोमज्जवसामत्तास्तृप्ता मासस्य
 चैव हि । धावमाना स्म । दृश्यन्ते काकश्वध्रवकास्तथा ॥ ३६ ॥
 शूरास्तु समरे राजन्भय त्यक्त्वा सदुख्यजम् । योधद्रतं समा-
 साद्य चक्रुः कर्माख्यभीतवत् ॥ ३७ ॥ शरशक्तिसमाकीर्णं क्रव्याद-
 गणसकुले । व्यचरन्त रणे शूरा ख्यापयन्त स्वपौरुषम् ॥ ३८ ॥
 अन्योऽन्यं थावयन्ति स्म नामगोत्राणि भारत । पितृनामानि च
 रणे गोत्रनामानि वा विभो ॥ ३९ ॥ आवयाणाय बहवस्तत्र योधा
 विश्राम्यते । अन्योऽन्यमवमृद्दन्त शक्तितोमरपट्टिभ्यै ॥ ४० ॥ वर्त्त-
 माने तथा युद्धे घोररूपे सुदारुणे । व्यधीदत् कौरवी सेना भिन्ना
 नौरिव सागरे ॥ ४१ ॥

इति कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

सञ्जय उवाच । वर्त्तमाने तथा युद्धे क्षत्रियाणा निमज्जने ।
 गाण्डीवस्य महाधीष श्रूयते युधि मारिष ॥ १ ॥ सशप्तकाना
 कदनमकरोद्यत् पाण्डव । कौशल्याना तथा राजन्मारायणबलस्य
 च ॥ २ ॥ सशप्तकास्तु समरे शरवृष्टी समन्तत । अपातयन्
 पार्थमूर्च्छिं जयश्रद्धा प्रमन्यव ॥ ३ ॥ ता वृष्टी सहसा राजं-
 स्तरसा वारयन् प्रभु । व्यगाह्यत रणे पार्थो विनिघ्नव्रथिना
 वरान् ॥ ४ ॥ विगाह्य तु रथानीकं कङ्कपत्रै भिलाशितै । आस-
 साद् तत पार्थ सुशर्माण महारथम् ॥ ५ ॥ ; स तस्य शरवर्षाणि
 यवर्षं रथिना वर । तथा सशप्तकास्यैव पार्थं वाणै समार्पयन्
 ॥ ६ ॥ सशर्मा तु तत पार्थं बिद्धा दग्धभिराशुगै । जनार्दन

त्रिभिर्वाणैरह्नदक्षिणे भुजे । ततोऽपरेण भङ्गेन केतुं विव्याध
 मारिष ॥ ७ ॥ स वानरवरो राजन् विश्वकर्मकृतो महान् ।
 ननाद् सुमहानादं मीपयाणो जगज्जि च ॥ ८ ॥ कपेस्तु निन्दं
 श्रुत्वा सन्नस्ता तव वाहिनी । भयं विपुलमाघाय निशेष्टा सम-
 पदात् ॥ ९ ॥ ततः सा शुशुभे सेना निशेष्ठावस्थिता नृप । नाना-
 पुष्पसमाकीर्णं यथा चैत्ररथं वनम् ॥ १० ॥ प्रतिलभ्य ततः संश्रां
 योधास्ते कुरुसत्तम । अर्जुनं सिद्धिचुर्वाणैः पर्वतं जलदा इव
 ॥ ११ ॥ परिव्रुस्ततः सर्वे पाण्डवस्य महारथम् । निगच्छ तं
 प्रद्युक्नु शुर्वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ १२ ॥ ते ह्ययाग्रघचक्रे च
 रथेषाङ्गापि मारिष । निगच्छ बलवत् सर्वं सिंघनादमयोऽगदन्
 ॥ १३ ॥ अपरे जगद्गुणैव केशवस्य महाभुजौ । पार्थमन्ये महा-
 राज रथस्यं जगद्गुर्मुदा ॥ १४ ॥ केशवस्तु ततो ब्राह्म विधुन्वन्
 रणमूर्धनि । पातयामास तान् सर्वान् दुष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥ १५ ॥
 ततः क्रुद्धो रथे पार्थः संवृतस्तेर्महारथैः । निगच्छीतं रथं दृष्ट्वा
 केशवश्चाप्यभिद्रुतम् । रथादायं सुबहन् पदातींश्चाप्यपातयत्
 ॥ १६ ॥ आसन्नायं तथा योधान् शरैरासन्नयोधिभिः । ह्लादया-
 मास समरे केशवश्चेदमघवीत् ॥ १७ ॥ पश्य कृष्ण महाबाहो
 संघसकगणान् बहून् । कुर्वाणान् दारुणं कर्म बध्यमानान् सद्य-
 शमः ॥ १८ ॥ रथवन्धमिमं पौरं पृथिव्यां नास्ति फयत् । यः
 सृष्ट एमांश्लोके मदन्यो यदुपुद्रव ॥ १९ ॥ इत्येवगुह्यता बीभत्सु-
 र्दिवदत्तमयाधमतु । पाञ्चलन्यश्च कृष्णोऽपि प्ररथन्निव रोदणी ॥ २० ॥
 तन्तु बहून्मनं नृत्वा संघसकवद्यधिना । कञ्चुपाल मङ्गाराज
 वितग्ता वामवद्भृगम् ॥ २१ ॥ पादवन्धं ततश्चक्रे पाण्डवः पर
 यीरवा । गागमस्तं महाराज संग्रीहीयं गुह्यमुद्ग ॥ २२ ॥ ते
 महा पाण्डवश्च पाण्डवेन महाराजा । निशेष्टायाभवद्वाजन्
 यज्ञस्यारमया इव ॥ २३ ॥ निशेष्टांस्तु ततो शोधानरथीत् पाण्डु-

नन्दन । यथन्द्र समरे दैत्यास्तारकस्य वधे पुरा ॥ २४ ॥ ते
वध्यमाना समरे सुमुचुस्त रथोत्तनम् । आयुधानि च सर्वाणि
विस्रष्टुमुपवक्रसु ॥ २५ ॥ ते ब्रह्मा पादव्रन्धेन न शैकुयेष्टितु
नृप । ततस्तानवधीत पार्थ यरै सन्नतपर्वभि ॥ २६ ॥ सर्वे
योधा हि समरे भुजगैर्विष्टितामवत् । यानुदिश्य रथे पार्थ
पादवन्ध चकार ह ॥ २७ ॥ तत सुशर्मा राजेन्द्र गृहीता वीच्य
वाहिनीम् । शौपर्यामस्त्र लरित प्रादुयक्ते महारथा ॥ २८ ॥
तत सुपर्णा सपेतुर्भक्षयन्ती भुजङ्गमान् । ते वै विदुद्रुवुर्नागा
दृष्ट्वा तान् खचरान्मृप ॥ २९ ॥ बभौ बल तद्विमुक्त पादवन्धा
हिमाम्पते । मेघवन्दाद्यथा मुक्तो भास्करस्तापयन् प्रजा ॥ ३० ॥
विप्रमुक्तास्तु ते योधा फाल्गा नस्य रथ प्रति । ससृजुर्वाणसङ्घाय
यस्त्रसङ्घाय मारिष । विविधानि च शस्त्राणि प्रत्यविध्यन्त सर्वश
॥ ३१ ॥ ता महास्त्रमयीं वृष्टि सखिद्य भरवृष्टिभि । न्यवधीच
ततो योधान् वासवि परवीरहा ॥ ३२ ॥ सुशर्मा तु ततो राजन्
बाणेनानतपर्वणा । अर्जुन हृदये विद्धा विव्याधान्यै स्तिभि शरै
॥ ३३ ॥ स गाढविद्धो व्यधितो रथोपस्य उपाविशत । तत
उचक्रुशु सर्वे हत पार्थ दूति सा ह ॥ ३४ ॥ तत गच्छन्निनादाय
भेरीशब्दाय पुष्कला । नानावादित्रनिनदा सिहनादाय जज्ञिरे
॥ ३५ ॥ प्रतिलभ्य तत सन्ना श्वेताश्व ज्ञान्याशरथि । ऐन्द्र
मस्त्रममेयात्मा प्रादुयक्ते लरान्वित ॥ ३६ ॥ ततो वाणसङ्घाणि
समुत्पन्नानि मारिष । सर्वदिक्षु व्यडभ्यन्तै सुदयन्ति नृपदिपान् ।
हयात्रयाय समरे शस्त्रै , यतसङ्घस्रय ॥ ३७ ॥ बध्यमाने तत
सैन्ये भय सुमहदाविशत् ॥ ३८ ॥ सप्रसवगणाणाञ्च गोपालानाञ्च
भारत । न हि तत्र पुमान् कश्चिद्योऽर्जुन प्रत्यमुध्यत ॥ ३९ ॥
पश्यता तत्र वीराणामहन्यत बल तव । हन्यमानमपश्यच्च नियेष्टा
भा पराक्रमे ॥ ४० ॥ अमुत तत्र योधाना हत्वा पाण्डुसुतो रणे ।

व्यभ्राजत महाराज विषूमीऽनिरिव ज्वलन् ॥ ४१ ॥ चतुर्दश-
सहस्राणि यानि दृष्टानि भारत । रथानामयुतश्चैव त्रिसाहस्राद्य
दन्तिन ॥ ४२ ॥ तत 'संशप्तका भूय परिवर्धुर्धनञ्जयम् ।
मर्त्तव्यमिति निश्चित्य जयं चापि निवर्त्तनम् ॥ ४३ ॥ तत्र युद्धं
महत्सासीत्तावकाना विशाम्भते । शूरेण दैलिना सार्धं पाण्डवेन
किरीटिना ॥ ४४ ॥

इति कर्षपर्वणि संशप्तकसंघामे त्रिपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५३ ॥

सञ्जय उवाच । कृतवर्मा कृपो द्रौणि' सूतपुत्रश्च मारिषः ।
उलूक सौवलयश्चैव राजा च सह सोदरै ॥ १ ॥ सौदमाना चमूं
दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रभयार्हितम् । समुल्लङ्घार वेगेन भिन्ना नावमिवा-
र्धवे ॥ २ ॥ ततो युद्धमतीवासीन्मुहूर्त्तमिव भारत । भीस्त्रणा
वासजननं शूराणा हर्षवर्द्धनम् ॥ ३ ॥ कृपेण शरवर्षाणि प्रवि-
मुक्तानि संयुगे । सृष्ट्याऽऽद्यामासु षलभाना प्रजा इव ॥ ४ ॥
शिखण्डी च तत क्रुद्धो गौतम त्वरितो ययौ । वर्षां शरवर्षाणि
समन्ताद्दिजपुङ्गवम् ॥ ५ ॥ कृपस्तु शरवर्षन्तद्दिनिहत्य महास्त्र-
वित् । शिखण्डिन रणे क्रुद्धो विव्याध दशभि शरै ॥ ६ ॥ तत
शिखण्डी कृपित शरै सप्तभिराहवे । कृपं विव्याध सुगृह्य कृ-
पत्रैरजिह्वगै ॥ ७ ॥ तत कृप शरैस्तीक्ष्णै सोऽतिविद्धो महा-
रथ । व्यश्वसूतरथ चक्र शिखण्डिनमयो दिज ॥ ८ ॥ हता-
श्वात्तु ततो यानाद्बभ्रुत्य महारथ । खड्गश्चर्म तथा सद्य
सत्वरं ब्राह्मण ययौ ॥ ९ ॥ तमापतन्तं सहसा शरै सन्नतपर्वभि ।
आद्यामासु समरे तद्द्भुतमिवाभवत् ॥ १० ॥ तद्वाद्भुतमपस्थाम
शिलाना प्रवन यथा । निघेष्टो यद्रणे राजन् शिखण्डी सम-
तिष्ठत् ॥ ११ ॥ कृपेण आदितं दृष्ट्वा नृपोत्तम शिखण्डिनम् ।

प्रत्युद्ययौ कृपं तूष्णं दृष्टद्युम्नो महारथः ॥ १२ ॥ ' दृष्टद्युम्नं' ततो
 यान्तं शारदतरथं प्रति । प्रतिजग्राह वेगिन कृतवर्मा महारथः
 ॥ १३ ॥ युधिष्ठिरमथायान्तं शारदतरथं प्रति । सपुत्रं उच्च-
 सैन्यञ्च द्रोणपुत्रो नप्रवारयत् ॥ १४ ॥ नकुलं सहदेवञ्च खरमाणौ
 महारथौ । प्रतिजग्राह ते पुत्रः शरवर्षेण वारयन् ॥ १५ ॥ भीम-
 सेने कक्षपांथ कौकयान् सह सृष्टयैः । कर्णो वैकर्त्तनो युद्धे
 वारयामास भारत ॥ १६ ॥ शिखण्डिनस्ततो वाणान् कृपः शार-
 दतो युधि । प्राहिणोच्चरया युक्तो दिग्धुरिव मारिष ॥ १७ ॥
 तान् शरान् प्रेषिन्नास्तेन समन्तात् स्वर्णभूपितान् । विच्छेद
 खड्गमाविध्य भ्रामयंश्च पुनः पुनः ॥ १८ ॥ शतचन्द्रं ततश्चर्म
 गौतमः पार्षतस्य च । व्यधमत् सायकैस्तूष्णं तत उच्चक्रुः सुर्जनाः
 ॥ १९ ॥ स विचर्मा महाराज खड्गपाणिसुपाटवत् । कृपस्य
 वशमापन्नो मृत्योरास्यमिवातुरः ॥ २० ॥ शारदतमरैर्ग्रस्तं क्षिप्र-
 मानं सहावलम् । चित्रकेतुस्ततो राजन् सुकेतुस्वरितो ययौ ॥ २१ ॥
 विकिरन् द्राक्ष्यं युद्धे बद्धमिर्निमित्तैः शरैः । अभ्यापतदमेयात्मा
 गौतमस्य रथं प्रति ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा विपत्तं तद्युद्धे द्राक्ष्यं चरित-
 व्रतम् । अपयातस्ततस्तूष्णं शिखण्डी राजसत्तम ॥ २३ ॥ ' सुके-
 तुस्तु' ततो राजन् गौतमं नवभिः शरैः । विद्वा विव्याध सप्तत्या
 पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ॥ २४ ॥ अथास्य समरज्ञापं पुनथिच्छेद
 मारिष । शारथिञ्च शरेणास्य भ्रमं मर्मस्वताडयत् ॥ २५ ॥
 गौतमस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ग्रह्य नवं दृष्टम् । सुकेतुं विंशता
 वाणैः सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ २६ ॥ स विह्वलितसर्वाङ्गः प्रधचाल
 रथोत्तने । भूमिकम्पे यथा दृक्ष्यचाल कम्पितो भ्रमम् ॥ २७ ॥
 चलतस्तस्य कायात् शिरो ज्वलितकुण्डलम् । सीशीपं सशिर-
 स्लापं चुरमेण स्वपातयत् ॥ २८ ॥ तच्छिर प्रापतद्रूमौ श्लेना-
 दहतमिवामिषम् । ततोऽस्य कायो वसुधा पयात् प्रापतदच्युत ॥ २९ ॥

तस्मिन् हते महाराज वस्तोस्तस्य पुरोगमा । गौतमं समरे
 त्यक्त्वा दृष्टुवस्ते दिगो दम् ॥ ३० ॥ घृष्टद्युम्नस्तु समरे परिवार्य
 महाबलम् । कृतवर्मानदेहृष्टस्तिष्ठं तिष्ठेति चोन्नवीत ॥ ३१ ॥
 तदभूत्तुमुल्लयुषं वृष्णिपार्थतयो रणे । आमिपार्थं यथा मुञ्च
 श्येगयो क्रुद्धयोर्नृप ॥ ३२ ॥ घृष्टद्युम्नस्तु समरे हार्दिक्य नवभि
 श्रै । आजघानीरसि क्रुद्ध पीडयन् हृदिकात्मजम् ॥ ३३ ॥
 कृतवर्मा तु समरे पार्थतेन दृटाक्षत । पार्थत सरथ साश्रु
 ष्ठाद्यामास सायके ॥ ३४ ॥ सरथश्चादितो राजन् घृष्टद्युम्नी
 न दृश्यते । भेषैरिव परिच्छन्तो भास्करो जलधारिभिः ॥ ३५ ॥
 विधूय त वाणगण श्रै वनकभूर्पणै । व्यरोचत रणे राजन्
 घृष्टद्युम्न कृतव्रण ॥ ३६ ॥ ततस्तु पार्थत क्रुद्ध शरवृष्टि
 सुदारुणाम् । कृतवर्माणमासाद्य व्यसृजत पृतनापति ॥ ३७ ॥
 तामापतन्ती सक्षसा शरवृष्टि सुदारुणाम् । शरैरनेकसाक्षसै-
 हार्दिक्यो व्यधमद्युधि ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वा तु वारिता युद्धे शरवृष्टि
 दुरासदाम् । कृतवर्माणमभ्येत्य वारयामास पार्थत ॥ ३९ ॥
 सारथिञ्चास्य तरसा प्राहिणीद्यमसादनम् । भस्त्रेण शितधारेण
 स हतं प्रापतद्रथात् ॥ ४० ॥ घृष्टद्युम्नस्तु बलवान् जित्वा शत्रु
 महाबलम् । कौरवान् समरे तूष्णं वारयामास सायके ॥ ४१ ॥
 ततस्ते तावका योधा घृष्टद्युम्नमुपाद्रवन् । सिहनाद्रव कृत्वा
 ततो युद्धमवर्त्तत । ४२ ॥

इति कर्षपर्वणि सकुलयुद्धे चतु यज्ञाथोऽध्याय ॥ ५४ ॥

मञ्जय उवाच । द्रौणिर्गुधिष्ठि दृष्ट्वा शैनेयेनाभिरक्षितम् ।
 द्रौपदेयैस्तथा शूरैरभ्यवर्त्तत हृष्टवत ॥ १ ॥ किरन्निशुगणान्
 घोरान् स्वर्णापुष्पाङ्किलाशितान् । दर्मयन् विविधान् मार्गान्

शिवाय लंबुहस्तवत् ॥ २ ॥ ततः खं पूर्यामांसं शरैर्दिव्यास्त्र-
 मन्वितैः । युधिष्ठिरन्तु समरे पथ्यैवारयदस्त्रवित् ॥ ३ ॥ द्रौणा-
 यनिशरच्छन्नं न प्राञ्जायत किञ्चन । वाणभूतमभूत् सर्वमायो-
 धनशिरौ मेहत ॥ ४ ॥ वाणजालं दिविच्छन्नं स्वर्णजालविभू-
 पितम् । शुशुभे भरतश्चेष्ट वितानमिव विष्ठितम् ॥ ५ ॥ तेन
 छन्नं नभो राजन् वाणजालिनं भास्वता । अभ्रच्छायिव सच्छये
 वाणक्षेत्रे नभस्तले ॥ ६ ॥ तत्रार्थ्यमपश्याम वाणभूते तथाविधे ।
 न स सम्पतते भूतं किञ्चिद्देवान्तरौदगम् ॥ ७ ॥ सात्यकिर्यत-
 मानस्तु धर्मराजश्च पाण्डवः । तथेतराणि सैन्यानि न स चक्रः
 पराक्रमम् ॥ ८ ॥ लाघवं द्रौणपुत्रस्य दृष्ट्वा तत्र महारथाः ।
 व्यभयन्त महाराज न चैनं प्रत्युदीक्षितुम् । शुकुस्ते सर्वराजान-
 स्तपन्तमिव भास्करम् ॥ ९ ॥ बध्यमाने ततः सैन्ये द्रौपदेया महा-
 रथाः । सात्यकिर्द्धर्मराजश्च पाञ्चालाद्यापि सद्गताः । त्यक्त्वा मृत्यु-
 भयं घोरं द्रौणायनिमुपाद्रवन् ॥ १० ॥ सात्यकिः सप्तविंशत्या
 द्रौणिं विद्धा शिलीमुखैः । पुनर्विव्याध नाराचैः सप्तभिः स्वर्ण-
 भूपितैः ॥ ११ ॥ युधिष्ठिरस्त्रिसप्तत्या प्रतिविन्ध्य सप्तभिः ।
 श्रुतकर्मा त्रिभिर्वाणैः श्रुतकीर्त्तिय पञ्चभिः ॥ १२ ॥ सुतसोमस्तु
 नवभिः शतानीकश्च सप्तभिः । अन्ये च बहवः शूरा विविधुस्तं
 समन्ततः ॥ १३ ॥ स तु क्रुद्धस्ततो राजन्नाशौविष इव श्वसन् ।
 सात्यकिं पञ्चविंशत्या प्राविध्यत शिलागितैः ॥ १४ ॥ श्रुतकीर्त्तिर्न
 नवभिः सुतसोमश्च पञ्चभिः । सप्तभिः श्रुतकर्माणं प्रतिविन्ध्य
 त्रिभिः शरैः ॥ १५ ॥ शतानीकश्च नवभिर्द्धर्मपुत्रश्च पञ्चभिः ।
 अथेतरास्ततः शूरांश्च हाभ्यां हाभ्यामताडयेत् । श्रुतकीर्त्तिस्तथा
 चापं चिक्षेद निमित्तैः शरैः ॥ १६ ॥ अघान्यदनुरादाय श्रुत-
 कीर्त्तिर्महारथः । द्रौणायनिं त्रिभिर्विद्धा विव्याधान्यैः त्रितैः
 शरैः ॥ १७ ॥ ततो द्रौणिर्महाराज शरवर्षण मारिष । कात्या-

मास तत् सैन्यं समन्ताद्भरतर्षभ ॥ १८ ॥ ततः पुनरनेयात्मा
 धर्मराजस्य कार्मुकम् । द्रौणिधिच्छेद विहसन् विव्याध च शरै-
 स्त्रिभिः ॥ १९ ॥ ततो धर्मसुतो राजन् प्रगृह्णान्यन्नहदनुः । द्रौणिं
 विव्याध सप्तत्या जाह्नोरसि चैव ह ॥ २० ॥ सात्याकिस्तु ततः
 क्रुद्धो द्रौणेः प्रहरतो रणे । अर्द्धचन्द्रेण स्तीक्ष्णेन धनुस्त्रिस्ता-
 नदद्भृशम् ॥ २१ ॥ छिन्नधन्वा ततो द्रौणिः शक्त्या शक्तिमतां
 वरः । सारथिं पातयामास शैनेयस्य रथाद्द्रुतम् ॥ २२ ॥
 अद्यान्यह्नुरादाय द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । शैनेयं शरवर्षेण छाद-
 यामास भारत ॥ २३ ॥ तस्याश्वः प्रदुताः सङ्घे पातिते रथ-
 सारथौ । तत्र तथैव धावन्तः समदृश्यन्त भारत ॥ २४ ॥ युधि-
 छिरपुरोगास्तु द्रौणिं प्रस्त्रभृतां वरम् । अभ्यवर्त्तन्त वेगेन विह-
 जन्तः शितान् शरान् ॥ २५ ॥ आगच्छमानांस्तान् दृष्ट्वा क्रुद्ध-
 रूपान् परन्तपः । प्रहसन् प्रतिजग्राह द्रोणपुत्रो महारणे ॥ २६ ॥
 ततः शरघतज्वालः सेनाकच्छं कचारयः । द्रौणिर्द्दिदाह समरे
 कक्षमनियथा वने ॥ २७ ॥ तद्वलं पाण्डुपुत्रस्य द्रोणपुत्रप्रता-
 पितम् । चुचुभे भरतश्चेष्ट तिमिनेव नदीमुखम् ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा
 ते च महाराज द्रोणपुत्रपराक्रमम् । निहताम्बेनिरे सर्वान् पाण्डून्
 द्रोणसुतेन वै ॥ २९ ॥ युधिष्ठिरस्तु त्वरितो द्रौणिं श्लिष्य महा-
 रथम् । अन्नवीद्द्रोणपुत्रं स रीषामर्षसमन्वितः ॥ ३० ॥ नैव
 नाम तव प्रीतिर्नैव नाम कृतज्ञता । यतस्त्वं पुरुषव्याघ्र मामेवाद्य
 जिष्वांसि ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणेन तपः कार्यं दानमध्ययनं तथा ।
 क्षत्रियेण धनुरार्म्यं च भवान् ब्राह्मणव्रतः ॥ ३२ ॥ मिप्रतस्ते
 महावाची जेष्यामि युधि कौरवान् । कुरुष्व समरे कर्म ब्रह्म-
 वस्त्रुरसि ध्रुवम् ॥ ३३ ॥ एवमुक्त्वा महाराज-द्रोणपुत्रः सद्य-
 न्निव । युक्तं तत्त्वञ्च सञ्चित्य नोत्तरं किञ्चिद्व्रवीत् ॥ ३४ ॥
 अनुक्त्वा च ततः किञ्चित् शरवर्षेण पाण्डवम् । छादयामास समरे

ऋद्धोऽन्तक इव प्रजा ॥ ३५ ॥ सहायमानस्तु तदा द्रोणपुत्रेण
 मारिष । पार्थोऽपयात शीघ्र वै विहाय महतीं चमूम् ॥ ३६ ॥
 अपयाते ततस्तस्मिन् धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे । द्रोणपुत्रस्ततो राजन्
 प्रत्यगात् स महामना ॥ ३७ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजस्यह्ला
 द्रौणि महान्ववे । प्रययी तावक सैन्यं युक्तं क्रूराय कर्मणे ॥ ३८ ॥
 इति कर्णपर्वणि युधिष्ठिरापयाने पञ्चपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५५ ॥

सञ्जय उवाच । भीमसेन सपाञ्चाल चेदिकीकेयसहस्रम् ।
 वैकर्त्तन स्वयं सहा ह्लादयामास सायकै ॥ १ ॥ ततस्तु चेदि
 कारूपान् सञ्जयाय महारथान् । कर्णो जघान समरे भीम-
 सेनस्य पश्यत ॥ २ ॥ भीमसेनस्तत कर्णं विहाय रथसत्तमम् ।
 प्रययी कौरव सैन्यं कचमग्निरिव ज्वलन् ॥ ३ ॥ सूतपुत्रोऽपि
 समरे पाञ्चालान् कैकयास्तथा । सञ्जयाय महेश्वासान् निजघान
 सहस्रम् ॥ ४ ॥ सशप्तकेषु पार्थस्य कौरवेषु वृषोदर । पाञ्चा
 लेषु तत कर्णं ह्ययं चक्रुर्महारथा ॥ ५ ॥ ते ह्यत्रिया दह्य
 भानास्त्रिभिस्रै पावकीन्तमै । जग्मुर्विनाशं समरे राजन्
 दुर्मन्त्रिणे तव ॥ ६ ॥ ततो दुर्योधनः क्रुद्धो भवभिर्नकुल शरैः ।
 विव्याध भरतयेष्ठ चतुरश्रास्य वाजिन ॥ ७ ॥ तत पुनरमेयात्मा
 तव पुत्री जनाधिप । ह्युरेण सहदेवस्य ध्वजं चिच्छेद काश्च
 नम् ॥ ८ ॥ नकुलस्तु तत क्रुद्धस्तव पुत्र त्रिसप्तभिः । जघान
 समरे राजान् सहदेवस्य पञ्चभिः ॥ ९ ॥ तासुभौ भरतयेष्ठौ येष्ठौ
 सर्वधनुसताम् । विव्याधोरसि संक्रुद्धं पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः
 ॥ १० ॥ ततोऽपराभ्या महाभ्या धनुषौ समकृन्तत । यमयो
 सहसा राजन् विव्याध च त्रिसप्तभिः ॥ ११ ॥ तासुभ्यो धनुषौ येष्ठे
 शक्रपापनिभे शुभे । प्रपद्य रेजतुः शूरो देवपुत्रोपमौयुधि ॥ १२ ॥

ततस्तौ रभसौ युद्धे भ्रातरौ भ्रातरं नृप । शरैर्वहपतुर्धारेर्भहा-
 मेधौ यथाचलन् ॥ १३ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज तव पुत्रो महा-
 रथ । पाण्डुपुत्रो नृहेष्वाभौ वारयामास पत्रिभि ॥ १४ ॥ धनु-
 र्मण्डलमेवास्य दृश्यते युधि भारत । सायकाश्चैव दृश्यन्ते नियरन्त-
 समन्तत ॥ १५ ॥ तस्य सायकसंछन्तौ व्रकाशते न पाण्डवौ ।
 मेघच्छन्तौ यथा व्योम्नि चन्द्रसूर्यौ हृतप्रभौ ॥ १६ ॥ ते तु वाणा
 महाराज हेमपुङ्खा शिलाशिता । आच्छादयन् दिश सर्वा
 सूर्यस्येवाभवस्तादा ॥ १७ ॥ वाणभूते ततस्तस्मिन् संछन्ते च
 नभस्तले । यमयोर्दृष्टये रूपं कालान्तकयमोपसन् ॥ १८ ॥ परा-
 क्रमन्तु तं दृष्ट्वा तव सूतोर्महारथा । अत्योरुपान्तिक प्राप्ते
 माद्रीपुत्रौ स मेनिरे ॥ १९ ॥ ततः सेनापती राजन् पाण्डवस्य
 महारथ । पार्पत प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधन ॥ २० ॥
 माद्रीपुत्रौ ततः शूरो व्यतिक्रम्य महारथौ । अष्टदुम्नस्तव सतं
 वारयामास सायके ॥ २१ ॥ तमविध्यदमेयात्मा तव पुत्रोऽत्य-
 मर्षण । पाञ्चाख्य पञ्चविंशत्या प्रहस्य पुरुपर्षम ॥ २२ ॥ ततः
 पुनरमेयात्मा तव पुत्रोऽप्यमर्षण । विज्ञाननाद पाञ्चाख्यं पष्ट्रा
 पञ्चभिरेव च ॥ २३ ॥ अथास्य स्रग्भरश्चाप क्षस्तावापञ्च मारिष ।
 क्षुरप्रेण सतीक्ष्णेन राजा चिक्षेद् सुशुभे ॥ २४ ॥ तदपास्य
 धनुश्छिन्नं पाञ्चाख्यं त्र्यमुकर्षण । अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भार
 सह नवम् ॥ २५ ॥ प्रज्वलन्निव वेगेन संरम्भाद्रुधिरेक्षण ।
 अशोभत महेश्वामो अष्टदुम्न कृतव्रण ॥ २६ ॥ स पञ्चदश
 नाराणान् श्वसत पन्नगांनिव । जिघासुर्भरतश्चेष्ट अष्टदुम्नी
 व्यासृजत् ॥ २७ ॥ ते वभं हेमविकृतं शिञ्चा रात्र शिला-
 शिता । विविशुर्वसुधा वेगात् कष्टवर्द्धिणवासस ॥ २८ ॥ सोऽति-
 चित्तो महाराज पुत्रस्तोऽतिव्यरालत । वसन्तजाले समहान् सपुष्प
 इव जिंशुक ॥ २९ ॥ स भिन्नवर्मानाराचैः प्रहारैर्लज्जरीकृत ।

घृष्टद्युम्नस्य भङ्गेन क्रुद्धयिच्छेद कार्मुकम् ॥ ३० ॥ अथैनं छिन्न-
 धन्वानं त्वरमाणो महीपतिः । सायकीर्द्धमभी राजन् भ्रुवीर्मध्ये
 समार्पयत् ॥ ३१ ॥ तस्य तैः शोभयन् वक्त्रं कर्मारपरिमार्जिताः ।
 प्रफुल्लं पङ्कजं यदद्भ्रमरा मधुलिप्सवः ॥ ३२ ॥ तदपास्य धनु-
 श्छिन्नं घृष्टद्युम्नो महामना । अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भङ्गाय
 षोडश ॥ ३३ ॥ ततो दुर्योधनस्याश्वान् हत्वा सूतञ्च पञ्चभिः ।
 धनुयिच्छेद भङ्गेन जातरूपपरिष्कृतम् ॥ ३४ ॥ रथं सोपस्करं
 ह्यत्रं यत्किं खड्गं गदां ध्वजम् । भङ्गेयिच्छेद दशभिः पुत्रस्य
 तव पार्षतः ॥ ३५ ॥ तपनीयाद्भद्रं चित्रं नागं मणिमयं शुभम् ।
 ध्वजं कुरुपतेच्छिन्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ॥ ३६ ॥ दुर्योधनस्तु
 विरथं छिन्नसर्वायुधं रणे । भ्रातरः पर्यरचन्त सीदरा भरत-

शोभिनम् ॥ ४७ ॥ युध्यमानांस्तु तान् शूरान् मनुजेन्द्रः प्रताप-
 वान् । अष्टाभिरष्टौ राधेयोऽभ्यर्हन्तिशितैः शरैः ॥ ४८ ॥ अथा-
 परान् महाराज स्रुतपुत्रः प्रतापवान् । जघान वज्रसाक्षरान्
 योधान् युद्धविशारदान् ॥ ४९ ॥ जिष्णुञ्च जिष्णुकर्माणं देवापि
 भद्रमेव च । दण्डञ्च राजन् समरे चित्रं चित्रायुधं हरिम् ॥ ५० ॥
 सिंहकेतुं रोचमानं बलभञ्च महारथम् । निजघान सुसंक्रुद्ध-
 येदीनाञ्च महारथान् ॥ ५१ ॥ तेषामाददतः प्राणानासीदाधि-
 रथेर्वपु । शोणिताभ्युक्षिताङ्गस्य सद्रस्येवोर्क्षितं महत् ॥ ५२ ॥
 तत्र भारत कर्णेन मातङ्गास्ताङ्गिता शरैः । सर्वतोऽभ्यद्रवन्
 भीता कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ५३ ॥ निपेतुर्वर्षामपरे कर्म-
 सायकताङ्गिताः । कुर्वन्तो विविधान्नादान् वचनुन्ना इवाचला
 ॥ ५४ ॥ गजवालिमनुष्यैश्च निपतङ्गि समन्ततः । रथैश्चाधि-
 रथेर्मार्गं समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ५५ ॥ नैव भीष्मो न च द्रोणो
 नाप्यन्ये युधि तावका । चक्रुः स तादृशं कर्म यादृशं वै कृतं
 रणे ॥ ५६ ॥ स्रुतपुत्रेण नागेषु हथेषु च रथेषु च । नरेषु च
 नरव्याघ्र कृतं स कदनं महत् ॥ ५७ ॥ गृगमध्ये यथा सिंही
 दृश्यते निर्भयशरन् । पाञ्चाखानां तथा मध्ये कर्णोऽचरदभीतवत्
 ॥ ५८ ॥ यथा गृगगणांस्त्रस्तान् सिंही द्रावयते दिश । पाञ्चा-
 लाना रथव्रातान् कर्णो व्यद्रावयत्तथा ॥ ५९ ॥ सिंहास्यञ्च वप
 प्राप्य न जीवन्ति गृगाः क्वचित् । तथा कर्णमनुप्राप्य न जीवन्ति
 महारथा ॥ ६० ॥ वैश्वानरं यथा हीनं प्राप्य दृच्छन्ति वै जना ।
 कर्णाम्बिना रणे तदृग्धा भारत सफलया ॥ ६१ ॥ कर्णेन वेदि-
 स्वेकेन पाञ्चालेषु च भारत । विद्याव्य नाम निहता वचन शूर-
 सगता ॥ ६२ ॥ सम चाधीश्वरी राजन् दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमम् ।
 नैकोऽप्याधिरथेर्जायन् पाञ्चाग्रो मोच्यते युधि ॥ ६३ ॥ पाञ्चा-
 लान् व्यधमत् सृष्ट्रे स्रुतपुत्र पुन पुन ॥ ६४ ॥ पाञ्चालान्

निघ्नन्तं कर्णं दृष्ट्वा महारणे । अभ्यधावत संक्रुद्धो धर्मराजो
 युधिष्ठिर ॥ ६५ ॥ दृष्ट्वा म्बस्तु राधेवं द्रौपदेयाश्च मारिष ।
 परिवव्रुरमितघ्नं शतयथापरे जना ॥ ६६ ॥ शिखण्डी सहदेवश्च
 नकुलो नाकुलिस्तथा । जनमेजय शिनेर्नृपा बह्वथ प्रभद्रका
 ॥ ६७ ॥ एते पुरोगमा भूत्वा दृष्ट्वा म्बस्य संयुगे । कर्णमस्यन्त
 द्रुष्वस्त्रैर्विरेजुरमितीजस ॥ ६८ ॥ तास्तत्राधिरथि सङ्घे चैदि-
 पाञ्चालपाण्डवान् । एको बह्वनभ्यपतद्गुरुत्मान् पन्नगानिव ॥ ६९ ॥
 तै कर्णस्याभवद्युद्धं घोररूपं विश्राम्भते । तादृक् यादृक् पुरा
 वृत्तं दिवानां दानवैः सह ॥ ७० ॥ तान् समेतान् महेश्वासान्
 शरवर्षाघवर्षिण । एकोऽभ्यङ्गनेद्व्यग्रस्तमासीव दिवाकर ॥ ७१ ॥
 भीमसेनस्तु ससङ्घे राधेये पाण्डवै सह । कुङ्कुनम्यहनत् क्रुद्धो
 यमदण्डनिभै शरैः ॥ ७२ ॥ वाङ्मयीनान् कौकयान् भत्स्यान्
 वासात्याम्बद्रसैन्धवान् । एक सङ्घे महेश्वासी योषयन् बह्व-
 शोभत ॥ ७३ ॥ तत्र कर्मसु भीमेन नाराचैस्ताडिता गणा ।
 प्रपतन्तो हतारोहा कम्पयन्ति स्र मेदिनीम् ॥ ७४ ॥ वाजिनश्च
 हतारोहा पत्तयश्च गतासव । शिरते युधि निर्भिन्ना वमन्तो
 रुधिरं बद्ध ॥ ७५ ॥ सहस्रंशय्य रथिन पतिता पतितायुधा ।
 ते कृत्वा समदृश्यन्त भीमाङ्गीता गतासव ॥ ७६ ॥ रथिभि
 सादिभि सूतै पादातैर्वाजिभिर्गजैः । भीमसेनशरच्छिन्नैराच्छन्ना
 वसुधाभवन् ॥ ७७ ॥ तत् स्तम्भितमिवातिष्ठद्भीमसेनभर्त्सितम् ।
 दुर्योधनबल राजन् निरुस्ताह कृतव्रणेम् ॥ ७८ ॥ नियेष्ट तद्वल
 दीन वभी संमिन् महारणे ॥ ७९ ॥ प्रसन्नसलिले काले यथा
 स्यात् सागरी नृप । तद्वत्त्वं बल तद्वै निर्धूलं समवस्थितम् ॥ ८० ॥
 मन्युवीर्यबलीपेतं दर्पात् प्रत्यवरोपितम् । अभवत्तत्र पुत्रस्य तत्
 सैन्यं निष्प्रभ तदा ॥ ८१ ॥ तद्वलं भरतत्रेष्ठ युध्यमान पर
 सरम् । रुधिरौघपरिह्विन्न रुधिराद् वभूव तु । जगाम भरत-

श्रेष्ठ बध्यमानं परस्परम् ॥ ८२ ॥ सूतपुत्री रणे क्रुद्ध पाण्डवाना-
 मनीकिनीम् । भीमसेन कुक्षंश्यापि द्रावयन् बह्वशोभत ॥ ८३ ॥
 वर्तमाने तथा रौद्रे संग्रामेऽद्भुतदर्शने । निहत्य षट्पतनामध्ये
 संग्रामकगणान् बहून् । अर्जुनो जयता येष्टो वासुदेवमथाब्रवीत्
 ॥ ८४ ॥ प्रभक्तं बलमेतद्धि योत्स्यमान् जनार्दन ॥ ८५ ॥ एते
 द्रवन्ति सगणा संग्रामकमहारथा । अपारयन्तो महाणान् सिंहा-
 शब्दं मृगा इव ॥ ८६ ॥ दीर्यते च महत सैन्यं सृष्टयाना महा
 रणे ॥ ८७ ॥ हस्तिकक्षो क्षमौ कृष्ण केतु कर्णस्य धीमत ।
 दृश्यते राजसैन्यस्य मध्ये विचरतो मुहुः । नृप कर्णं रणे शक्ता
 जेतुमन्ये महारथा ॥ ८८ ॥ जानीते हि भवान् कर्णं वीर्यवन्त
 पराक्रमे । तत्र याहि यत् कर्णो द्रावयत्येव नो बलम् ॥ ८९ ॥
 वर्जयित्वा रणे याहि सूतपुत्रं महारथम् । एष मे रोचते कृष्ण
 यथा वा तव रोचते ॥ ९० ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य गोविन्द
 प्रहसन्निव । अब्रवीदर्जुनं तूष्णं कौरवान् जहि पाण्डव ॥ ९१ ॥
 ततस्तव महासैन्यं गोविन्दप्रेषिता हया । हसवर्णा प्रविविशु-
 र्वहन्त कृष्णपाण्डवौ ॥ ९२ ॥ केशवप्रेषितैरश्वै र्श्वेतै काञ्चन
 भूषणैः । प्रविशद्भिस्तव बलं चतुर्दिशमभिद्यत ॥ ९३ ॥ मेघ-
 स्तनितनिर्झरि स रथो वानरध्वज । चलतपताकस्ता सेना
 विमान द्यामिवाविशत ॥ ९४ ॥ तौ विदार्य महासेना प्रविष्टौ
 केशवार्जुनौ । क्रुद्धौ सरम्भरक्ताक्षौ व्यभ्रजेता महाद्युतौ ॥ ९५ ॥
 युद्धश्रीण्डौ समाहृतावागतौ तौ रणाध्वरम् । यन्वभिर्विधिना-
 हृतौ मखे देवाविवाश्विनी ॥ ९६ ॥ क्रुद्धौ तौ तु नरव्याघ्रौ
 वेगवन्तौ बभूवतु । तलशब्देन रुषिती यथा नागौ महावने ॥ ९७ ॥
 विगाद्य तु रथानीकमश्वसद्वाय फाल्गुन । व्यचरत षट्पतनामध्ये
 पाशहस्त इवान्तक ॥ ९८ ॥ त दृष्ट्वा युधि विक्रान्त सेनाया
 तव भारत । संग्रामकगणान् भूय पुत्रस्ते समचूचुदत् ॥ ९९ ॥

ततो रथसहस्रेण हिरदानां विभिः प्रतैः । चतुर्दशसहस्रैस्तु
 तुरगाणां महाहवे ॥ १०० ॥ दाभ्यां प्रतसहस्राभ्यां पदातीनाञ्च
 धन्विनाम् । शूराणां लब्धलक्षाणां विदितानां समन्ततः ॥ १०१ ॥
 अभ्यवर्त्तन्त कौन्तेयं छादयन्तो महारथाः । शरवर्षमहाराज
 सर्वतः पाण्डुनन्दनम् ॥ १०२ ॥ संछाद्यमानः समरे शरैः पर-
 बलाद्दिनः । दर्शयन्तीद्रमात्मानं पाशहस्त इवान्तकः । निघ्नन्
 संशप्तकान् पार्थः प्रेक्षणीयतरोऽभवत् ॥ १०३ ॥ ततो विद्युत्प्रभै-
 र्वाणैः कार्त्तिस्रविभूपितैः । निरन्तरमिवाकाशमासीच्छृङ्गं किरी-
 टिना ॥ १०४ ॥ किरीटिभुजनिर्मुक्तैः सम्पतद्भिर्महाशरैः । समा-
 च्छृङ्गं बभौ सर्वं काद्रवेयैरिव प्रभो ॥ १०५ ॥ रुक्मपुङ्गवान् प्रश-
 न्नाग्रान् शरान् सन्नतपर्वणः । शवाण्डजदमेयात्मा दिक्षु सर्वास्तु
 पाण्डव ॥ १०६ ॥ मही वियद्दिशः सर्वाः समुद्रा गिरयोऽपि वा ।
 स्फुटन्तीति जना जज्ञः पार्थस्य तलनिखनात् ॥ १०७ ॥ हला
 दश सहस्राणि पार्थिवानां महारथ' । संशप्तकाना कौन्तेयः
 प्रपद्यं लरितोऽभ्ययात् ॥ १०८ ॥ प्रयच्छच्च समाशद्य पार्थः काम्बोज-
 रक्षितम् । प्रमथय बलाहाणैर्द्धानवानिव वासव ॥ १०९ ॥
 प्रचिच्छेदाशु भङ्गेन द्विपतामाततायिनाम् । शस्त्रपाणींस्तथा
 बाहूस्तथा जहा शिरसि च ॥ ११० ॥ अङ्गाङ्गावयवैस्किन्त्रै-
 र्व्यायुधास्तोऽपतन् भुवि । विश्रव्याताभिसंभग्ना बद्धशरणा इव
 द्रुमा ॥ १११ ॥ हस्त्यश्वरथपत्नीनां प्रातान्निघ्नन्तमर्जुनम् ।
 सुदक्षिणादवरजः शरवृष्ट्याभ्यवीर्यपत् ॥ ११२ ॥ तस्यास्यती-
 ऽर्द्धचन्द्राभ्यां बाहू परिधसन्निभौ । पूर्वचन्द्राभवत्तच्च क्षुरेणाभ्य-
 हरच्छिरः ॥ ११३ ॥ स पपात जती बाहाव् सुलोहितपरिस्रव ।
 मनःशिलागिरेः शृङ्गं वधे शोव विदारितम् ॥ ११४ ॥ सुदक्षिणा-
 दवरजं काम्बोजं बद्धशुद्धतम् । प्रांशुं कमलपत्राक्षमत्यर्थं प्रिय-
 दर्शनम् । काङ्कनस्तम्भसदृशं भिन्नं हेमगिरिं यथा ॥ ११५ ॥

ततोऽभवत् पुनर्युद्धं घोरमत्यर्थमद्भुतम् । नानावस्थाय योधानां
 बभूवुस्तत्र युध्यताम् ॥ ११६ ॥ एकेषुनिहतैरश्वैः काम्बोजैर्यवने-
 श्वके । शोणिताक्तैस्तदा रक्तां सर्वमासीद्विशाम्भते ॥ ११७ ॥
 रथैर्हताश्वस्तैश्च हतारोहैश्च वाजिभिः । हिरदैश्च हतारोहि-
 र्महामात्रैर्हतहिपैः । अन्योऽन्येन महाराजं कृतो घोरो जनक्षय
 ॥ ११८ ॥ तस्मिन् प्रपक्षे पक्षे च निहतैः सव्यसाचिना । अर्जुनं
 जयता श्रेष्ठं त्वरितो द्रौणिरभ्यधात् ॥ ११९ ॥ विधुन्वानो मह-
 क्षापं कार्त्तस्वरविभूषितम् । आददान शरान् घोरान् स्वरश्री
 निव भास्कर ॥ १२० ॥ क्रोधामर्षादिवृत्तास्यो लोहिताक्षो वभौ
 बली । अन्तकाले यथा क्रुद्धो मृत्युं किङ्करदण्डभृत् ॥ १२१ ॥
 तत प्रासृजदुग्वाणि शरवर्षाणि सङ्घमः । तैर्विसृष्टैर्महाराज
 व्यद्रवत् पाण्डवी चमू ॥ १२२ ॥ स दृष्ट्वैव तु दाशार्हं स्यन्दमस्थं
 विशाम्भते । पुन प्रासृजदुग्वाणि शरवर्षाणि मारिष ॥ १२३ ॥
 तैः पतद्भिर्महाराज द्रौणिमुक्तैः समन्ततः । संखादितौ रथस्यौ
 तावुभौ कृष्णाधनञ्जयौ ॥ १२४ ॥ तत शरशतैस्तीक्ष्णैरश्वत्यामा
 प्रतापवान् । निषेष्टौ तावुभौ चक्रे युद्धे माधवपाण्डवौ ॥ १२५ ॥
 हाहाकृतमभूत् सर्वं जङ्गमं स्थावरं तथा । शराचरस्य गोप्तारी
 दृष्ट्वा संखादितौ शरैः ॥ १२६ ॥ सिद्धचारणसङ्घाय समेतुस्ते
 समन्ततः । चिन्तयन्तो भवेद्व्य लोकाना स्वस्वपीति च ॥ १२७ ॥
 न मया तादृशो राजन् दृष्टपूर्वः पराक्रमः । संग्रामे धादृशो द्रौणे
 कृष्णो संखादिविद्यतः ॥ १२८ ॥ द्रौणेस्तु धनुष शब्दमन्वितवासनं
 रणे । अत्रौषं बद्धशो राजन् सिंहस्य नदतो यथा ॥ १२९ ॥
 ज्या चास्य चरतो युद्धे सव्यदक्षिणमस्यतः । विद्युदम्बुदमध्यस्था
 भ्राजमानेव साभवत् ॥ १३० ॥ स तथा क्षिप्रकारी च दृढपस्तय
 पाण्डव । प्रमोहं परम गत्वा प्रेक्ष्य तं द्रौणजं तत ॥ १३१ ॥ स
 विक्रम हतं मेने ध्यात्मन समधात्मना । तथास्य समरे राजन्

वपुःशमीत् सुदुर्दृग्म् ॥ १३२ ॥ द्रौणिपाण्डवयोरेवं वर्त्तमाने
 महारणे । वर्द्धमाने च राजेन्द्र द्रोणपुत्रे महाबले । हीयमाने
 च कौन्तेधे कृष्णे रोपः समाविभत् ॥ १३३ ॥ स रोपान्निश्चय-
 ब्राजन् निर्द्देहन्निव चक्षुषा । द्रौणिं ह्यपश्यत् संग्रामे फाल्गुनञ्च
 मुङ्गमुङ्ग ॥ १३४ ॥ तत क्रुद्धोऽब्रवीत् कृष्णार्थं समण्यं तदा
 ॥ १३५ ॥ अत्यद्भुतमिदं पार्थ तव पश्यामि मंथुगे । अतिघृते
 हि यत्र त्वां द्रौणपुत्रोऽद्य भारत ॥ १३६ ॥ कश्चिद्दीर्घं यथापूर्वं
 भुजयोर्वा बलं तव । कश्चित्ते गाण्डिवं हस्ते रथे तिष्ठसि चार्जुन
 ॥ १३७ ॥ कोच्चित् कुशलिनो बाहू सुष्टिर्वा न व्यभीक्ष्यत ।
 उदीर्घ्यमाणं हि रथे पश्यामि द्रौणिमाहवे ॥ १३८ ॥ गुरुपुत्र
 इति ह्येनं मानयन् भरतर्षभ । उमेच्चा कुरु मा पार्थ नायं काल
 उमेचितुम् ॥ १३९ ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन शय्य भक्तान्यतुर्द्वय ।
 त्वरमाणस्वराकाले द्रौणेर्धनु रयाच्छिनत् । ध्वजं छत्रं पताकाञ्च
 रथं शक्तिं गदां तथा ॥ १४० ॥ जलुर्दशै च सुभ्रमं वत्सदन्ते-
 रताडयत् । स मूर्च्छा परमां गत्वा ध्वजयष्टिं समाश्रित ॥ १४१ ॥
 तं विसंभ्रं महाराज शत्रुणा शय्यपीडितम् । अपोवाह रणात्
 सूतो रक्षमाणो धनञ्जयात् ॥ १४२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु
 विजयः शत्रुतापनः । न्यहनन्नावकं सैन्यं यतयोऽथ सहस्रम् ।
 पश्यतस्तस्य वीरस्य तव पुत्रस्य भारिण ॥ १४३ ॥ एवमेव क्षयो
 वृत्तस्तावकानां परैः सह । क्रूरो विमसनो धीरो राजन् दुर्म-
 न्निते तव ॥ १४४ ॥ संग्रामकाय वीभत्सुः क्रुद्धं चापि वृकोदर ।
 वसुप्रेषय पाशालान् क्षणेन व्यधमद्रेणे ॥ १४५ ॥ वर्त्तमाने तथा
 रौद्रे राजन् वीरवरक्षये । उत्थितान्यगणेष्यानि क्वम्भानि सम-
 न्ततः ॥ १४६ ॥ युधिष्ठिरोऽपि संग्रामात् प्रहारैर्गाढवेदन ।
 क्रीममात्रमपक्रम्य तस्थौ भरतसत्तम ॥ १४७ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलमुह्ये षट्षड्वाशोऽध्याय ॥ ५६ ॥

सञ्जय उवाच । दुर्योधनस्ततः कर्णमुपेत्य भरतर्षभ ।
 अन्नवीर्यद्राजञ्च तथैवान्याश्च पार्थिवान् ॥ १ ॥ यदृच्छयैतत्
 संप्राप्तं स्वर्गद्वारमपाहृतम् । सुखिनश्च त्रिविधा कर्णं लभन्ते
 युद्धमीदृशम् ॥ २ ॥ सदृशैश्च त्रिवै शूरैश्च शूराणां युध्यता युधि ।
 दृष्टं भवति राधेय तदिदं समुपस्थितम् ॥ ३ ॥ हत्वा वा पाण्डु-
 वान् युद्धे स्त्रीताशुर्वीमवाप्स्यथ । निहता वा परैर्युद्धे वीर-
 लोकाववाप्स्यथ ॥ ४ ॥ दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा वचनं च त्रिविधं ॥
 हृष्टा नादानुदक्रोशान् वादिवाणि च सर्वश ॥ ५ ॥ ततः प्रमु-
 दिते तस्मिन् दुर्योधनबले तदा । चर्पयस्तावकान् योधान् द्रौणि-
 र्वचनमन्नवीत ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षं सर्वसैन्यानां भवताञ्चापि पश्यताम् ।
 न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितं ॥ ७ ॥ स तेनाहमम-
 र्पणं मित्रार्थं चापि पार्थिव । सत्यं व प्रतिजानामि तद्वाक्यं
 मे निबोधत ॥ ८ ॥ धृष्टद्युम्नमहत्वाह न विमोक्ष्यामि दशनम् ।
 अनृतायां प्रतिज्ञायां न हि स्वर्गमवाप्नुयाम ॥ ९ ॥ अर्जुनो भीम-
 सेनश्च यश्च मां प्रत्युदेयति । सर्वास्तान् प्रमथिष्येहमिति मे नात्र
 संशयः ॥ १० ॥ एवमुक्ते ततः सर्वा सहिता भारती चम्बू ।
 अभ्यद्रवत कौन्तेयास्तथा ते चापि पाण्डवा ॥ ११ ॥ स सन्निपाती
 रथवथपाना महात्मना भारत मोहनीय । जनक्षये कालयुगान्त-
 कल्पं प्रावर्त्तताग्रे कुरुसृष्टयानाम् ॥ १२ ॥ ततः प्रवृत्ते युधि
 सप्रहारे भूतानि सर्वाणि सदैवतानि । आसन् समेतानि सहाप्-
 सरोगिर्दिदृक्षमाणानि नरप्रवीरान् ॥ १३ ॥ दिव्यैश्च मात्यैर्विवि-
 धैश्च गन्धैर्दिव्यैश्च रत्नैर्विविधैर्नराग्रान् । रणे स्वकर्माद्बहत-
 प्रवीरानवाकिरन्प्रसरसः प्रहृष्टा ॥ १४ ॥ समीरणस्ताश्च निपेव्य-
 गन्धान् सिपेव सर्वानपि योधसुस्थान् । निपेव्यमाणास्वनिलेन
 योधा परस्परज्ञा धरणीं निपेतु ॥ १५ ॥ सा दिव्यगुणैरव-
 कीर्त्यमाणा सुवर्णपुञ्जैश्च परैर्विचित्रैः । नक्षत्रसङ्घैरिव चित्रिता

यो चित्तिर्वभौ योधवरैर्विचित्रा ॥ १६ ॥ ततोऽन्तरीचादपि
साधुवादैर्वाद्रिवषोपै समुदीर्यमाण । घ्याघोपनेमिस्रननाद-
मित्र समाकुल सोऽभवत्संप्रहार ॥ १७ ॥ । । -

इति कर्णपर्वणि अश्वत्थामप्रतिज्ञायां सप्तपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५७ ॥

सञ्जय उवाच । एवमेव महानासीत् सग्राम पृथिवीचिताम् ।
क्रुद्धेऽर्जुने तथा कर्णे भीमसेने च पाण्डवे ॥ १ ॥ द्रोणपुत्रं
पराजित्य जित्वा चान्यान् महारथान् । अत्रवीदर्जुनो राजन्
वासुदेवमिदं वच ॥ २ ॥ पश्य कृष्ण महाबाहो द्रवन्तीं पाण्डवी
चमूम् । कर्णञ्च पश्य सग्रामे कालयन्त महारथान् ॥ ३ ॥ न
च पश्यामि द्वापार्चं धर्मराजं युधिष्ठिरम् । नापि केतुर्युष्मा श्रेष्ठ
धर्मपुत्रस्य दृश्यते ॥ ४ ॥ त्रिभागश्चावशिष्टोऽयं दिवसस्य जना-
हिनः । न च मा धार्तराष्ट्रेषु कश्चिद्युध्यति सयुगे । तस्मात्त्वं
मत्प्रियं कुर्वन् चाहि यत्र युधिष्ठिर ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा कुण्डलिन
युद्धे धर्मपुत्रं सहानुजम् । पुनर्योद्वाप्सि वार्ष्णेय शत्रुभि सह
सयुगे ॥ ६ ॥ तत प्रायाद्रथेनाशु वीभत्सोर्वचनाद्वरि । यतो
युधिष्ठिरो राजा सञ्जयाथ महारथा । अयुध्यन्त महासत्त्वा
मृत्यु ब्रह्मा निवर्तनम् ॥ ७ ॥ तत सग्रामभूमि ता वर्तमाने जन-
क्षये । अवेक्षमाणो गोविन्द सव्यसाचिनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ पश्य
पार्थ महारथौद्री वर्तते भरतक्षय । पृथिव्या चक्रियाणा वै
दुर्योधनकृते मृदान् ॥ ९ ॥ पश्य । भारत चापानि स्वप्नपृष्ठानि
घन्विनाम् । मृतानामपविद्धानि कलापाश्च महाघनान् ॥ १० ॥
जातरूपमयै पुङ्खै शराखानतपर्वण । तैलधौताश्च नाराचान्
निर्मुक्तान् पन्नगानिव ॥ ११ ॥ हस्तिदन्तसस्रान् खड्गान् जात-
स्त्रपपरिष्कृतान् । चर्माणि चापविद्धानि स्वप्नगर्भाणि भारत ॥ १२ ॥

सुवर्षविकृतान् प्रासान् यस्तौ कनकभूषणा । जाम्बूनदमयै पटै-
 र्वजाय विपुला गदा ॥ १३ ॥ जातरूपमयीषट्ठीं पट्टिमान् हेम-
 भूषितान् । दण्डै कनकचित्रैश्च विप्रविधान् परश्वधान् ॥ १४ ॥
 अथ कुन्ताय पतितान् सुपलानि गुरूणि च । शतघ्नी पश्य
 चित्राय विपुलान् परिधास्तथा । चक्राणि चापविधानि तोम-
 राय महारणे ॥ १५ ॥ नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य जय-
 यद्दिन । जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वास्तरस्त्रिन ॥ १६ ॥ गदा-
 विमथितैर्गात्रैर्मुण्डलैर्भिन्नमस्तकान् । गजवालिरयक्ष्मणान् पश्य
 योधान् सद्यस्त्रय ॥ १७ ॥ मनुष्यद्वयनागानां शरशक्त्युष्टिपट्टिमै ।
 निस्त्रिंशैः परिवेषैः प्रासैरय कुन्तैः परश्वधैः ॥ १८ ॥ शरीरै-
 र्वद्भभिस्त्रिंशत्तैः शोणितौषपरिप्लुतैः । गतासुभिरमिवन्न संवृता
 रणभूमय ॥ १९ ॥ बाहुभिसन्दनादिग्धैः शङ्खदैर्हैमभूषितैः ।
 सतलत्रैः सकेयूरैर्भाति भारत मेदिनी ॥ २० ॥ साङ्गुलित्रै-
 र्मुंजाग्रैश्च विप्रविद्धैरलङ्कृतैः । हस्तिहस्तीपमैस्त्रिंशत्तैः कुरुभिय
 तरस्त्रिनाम् ॥ २१ ॥ वद्वच्चूडामणिवरैः शिरोभिय सकुण्डलैः ।
 पतितैर्वृषभाक्षाणां विराजति वसुधरा ॥ २२ ॥ कवचैः शोणिता-
 दिग्धैस्त्रिंशत्तैः शिरोधरैः । भूर्भाति भरतश्रेष्ठ शान्तार्धभि-
 रिवाग्निभिः ॥ २३ ॥ रथाश्च वज्रधा भग्मान् हेमकिङ्किणिन
 शुभान् । वालिनश्च हतान् पश्य विनिकीर्षान् शराहतान् ॥ २४ ॥
 अनुकर्षानुपासङ्गान् पताका विविधध्वजान् । रथिनाश्च महा-
 शङ्खान् पाण्डुराय प्रकीर्षकान् ॥ २५ ॥ निरस्तजिह्वान् मात-
 ङ्गान् शयानान् पर्वतोपमान् । वैजयन्तीर्निचित्राय हताय गज
 वालिन ॥ २६ ॥ वारणानां परिस्तोमास्तथैवाजिनकम्बलान् ।
 विपाटितविचित्राय चित्ररूपा कृपास्तथा ॥ २७ ॥ हिन्याय
 वज्रधा घण्टा महद्भिः पतितैर्गजैः । वैदूर्यदण्डाय शुभान् पतितान-
 नष्टुमान् भुवि ॥ २८ ॥ वदा सादिभुजाग्रेषु सुवर्षविकृता कथा ।

विवित्रमणिचित्रांश्च जातकूपपरिष्कृतान् । अश्वींस्तैरपरिस्तोमान्
 राष्ट्रवान् पतितान् भुवि ॥ २८ ॥ चूडामणीन्त्रेन्द्राणां विवित्राः
 काञ्चनसज्ज । कृत्राणि चापविद्वानि चामरव्यजनानि च ॥ ३० ॥
 चन्द्रनक्षत्रभासैश्च वदनैश्चारुकुण्डलैः । कृत्स्नशम्भुभिरत्यथं वीराणां
 समलंकृतैः । वदनैः पश्य संख्यां महौ योणितकईमाम् ॥ ३१ ॥
 सजीवाद्यापरां पश्य कूजमानान् समन्ततः । उपास्यमानान्
 बद्धशो न्यस्तशस्त्रैर्विश्राम्यते । ज्ञातिभिः संहितांस्तत्र रोदमानैः
 पुन पुनः ॥ ३२ ॥ व्युत्क्रान्तानपरान् योधांश्छादयित्वा तरस्विनः ।
 पुनर्युद्धाय गच्छन्ति जयशुद्धा प्रमन्यवः ॥ ३३ ॥ अपरे तत्र तत्रैव
 परिधावन्ति मानवा । ज्ञातिभिः पतितैः शूरैर्याच्यमानास्तथो-
 दकम् ॥ ३४ ॥ जलार्थञ्च गता केचिन्निष्प्राणा बहवोऽर्जुन ।
 सन्निवृत्ताश्च ते शूरास्तान् वै दृष्ट्वा विचेतसः ॥ ३५ ॥ जलं त्यक्त्वा
 प्रधावन्ति क्रोशमानाः परस्परम् । जलं पीत्वा गतान् पश्य
 पिवतोऽन्यांश्च भारत ॥ ३६ ॥ परित्यज्य प्रियानन्ये वान्धवान्
 वान्धवप्रिया । व्युत्क्रान्ताः समदृश्यन्त तत्र तत्र महारणे ॥ ३७ ॥
 तथापरान्तरश्रेष्ठ चन्द्रष्टीष्ठपुटान् पुनः । अकुटीकुटिलैर्वक्रैः
 प्रेक्षमाणान् समन्ततः ॥ ३८ ॥ एवं ब्रुवंस्तदा कृष्णो ययौ तत्र
 शुधिष्ठिर । अजनस्यापि नृपतेर्ईर्षनाथं महारणे । याहि याहीति
 गोविन्दं पुन पुनरचोदयत् ॥ ३९ ॥ तत्र युद्धभूमिं पार्थस्य दर्श-
 यित्वा च माधव । त्वरमाणस्तत्र कृष्ण पार्थमाह शनैरिदम्
 ॥ ४० ॥ पश्य कौरवराजानमुपयाताश्च पार्थिवान् । कथं पश्य
 महारण्ये ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ४१ ॥ असौ भीमो महेश्वास-
 सन्निवृत्तो रणं प्रति । तमेते विनिवर्तन्ते घृष्टद्युम्नपुरोगमा ।
 पाञ्चालस्रजवानाञ्च पाण्डवानाञ्च ये मुखम् ॥ ४२ ॥ निवृत्तैश्च
 पुन पार्थैर्भग्नं शत्रुबलं महत् । कौरवान् द्रवती ह्येव कर्षो
 वारयतेऽर्जुन ॥ ४३ ॥ अन्तकृत्प्रतिमो वेगो शक्रतुल्यपराक्रम । असौ

गच्छति कौरव्य द्रौणिः शस्त्रभृतांवरः ॥ ४४ ॥ तमेव प्रदुतं सङ्घे
 धृष्टद्युम्नो महारथः । अनुप्रयाति संग्रामे हतान् पश्य च सुस्र-
 यान् ॥ ४५ ॥ सर्वमाह सुदुर्ब्रह्मो वासुदेवः किरीटिने । ततो
 राजन् प्रादुरामीन्महाघोरो महारथः ॥ ४६ ॥ सिंहनादरवा-
 थैव प्रादुरासन् समागमे । उभयोः सेमयो राजन् मृत्युं कृत्वा
 निर्वर्तनम् ॥ ४७ ॥ एवमेव च योऽङ्घ्रिः पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 तावक्रानां परेपाञ्च राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ ४८ ॥

इति कर्णपर्वणि कृष्णवाक्ये षष्ठपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

संपादाय । शरांश्चाग्नीविधोपमान् । कर्णं विव्याध सप्तधा शरैः
 सन्नतपर्वभिः ॥ १० ॥ तथैव राजन् कर्णोऽपि पार्षतं शत्रु-
 तापनम् । ह्लादयामास समरे शरैराग्नीविधोपमैः ॥ ११ ॥ द्रोण-
 शत्रुर्भहेष्वांसो विव्याध निश्चितैः शरैः ॥ १२ ॥ तस्य कर्णो
 महाराज शरं कनकभूषणम् । प्रेषयामास संक्रुद्धो मृत्युदण्डमिवा-
 परम् ॥ १३ ॥ तंभापतन्तं सप्तसा घोररूपं विशाम्पते । विच्छेद
 सप्तधा राजन् धैनेयः कृतहस्तवत् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा विनिहतं वाणं
 शरैः कर्णो विशाम्पते । सात्यकिं शरवर्षेण समन्तात् पथ्यवारयत्
 ॥ १५ ॥ विव्याध चैनं समरे नाराचैस्तत्र सप्तभिः । तं प्रत्य-
 विध्यच्छैनैयः शरैर्हमविभूषितैः ॥ १६ ॥ ततो युद्धं महाराज
 चक्षुःश्रोत्रमयावहम् । आसीद्घोरञ्च विदधत् प्रेषणीयं समन्ततः
 ॥ १७ ॥ सर्वेषां तत्र भूतानां रोमहर्षोऽभ्यजायत । तद्दृष्ट्वा
 समरे कर्म कर्णधैनेययोर्नृप ॥ १८ ॥ एतस्मिन्नन्तरे द्रौणिरभ्य-
 यात् सुमहाबलः । पार्षतं शत्रुदमनं शत्रुवीर्यासनाशनम् ॥ १९ ॥
 अभ्यभापत संक्रुद्धो द्रौणिः परपुररक्षयः । तिष्ठ तिष्ठाय ब्रह्मघ्न
 न मे जीवन् विमोक्षसे ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा सुभृशं वीरं शीघ्रकृ-
 त्निश्चितैः शरैः । पार्षतं ह्लादयामास घोररूपैः सुतेजनैः । यत-
 गानं परं शक्त्या यतमानो महारथः ॥ २१ ॥ यथा हि समरे
 द्रोणः पार्षतं वीध्य भारिष । तथा द्रौणिं रणे दृष्ट्वा पार्षतः
 परवीरहा । नातिहृष्टमना भूत्वा शतवान् मृत्युमात्मनः ॥ २२ ॥
 च श्लाघा समरेऽतानं शस्त्रेणावध्येतेव तु । जैवैनाभ्यद्रवद्द्रौणिं
 कालः कालमिव क्षये ॥ २३ ॥ द्रौणिस्तु दृष्ट्वा राजेन्द्र हृष्टदुम्न-
 भवंस्थितम् । श्लोघेन निश्ङ्गसन् वीरः पार्षतं असुपाद्भवत् ॥ २४ ॥
 तावन्वोऽन्यस्तु दृष्ट्वैव संरथं जग्मतुः परम् ॥ २५ ॥ यथाब्रवी-
 महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । हृष्टदुम्नं समीपस्थं क्षरमाणी
 विशाम्पते ॥ २६ ॥ पाञ्चालापसदाय वा प्रेषयिष्यामि मृत्यवे ॥ २७ ॥

पापं हि यस्त्वया कर्म प्रता द्रोणं पुरा कृतम् । अथ त्वां तपस्यते
 तद्द्वे यथा न कुशलं तथा ॥ २८ ॥ अरक्ष्यमाणः पार्थिव यदि
 तिष्ठसि संयुगे । नापक्रामसि वा भूङ्क्ष्वस्यमेतद्दृष्टव्यमीति ॥ २९ ॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच वृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥ ३० ॥ प्रतिवाक्यं स
 एवास्मिन्मामको दास्यते तव । धनैव ते पितुर्दत्तं यतमानस्य
 संयुगे ॥ ३१ ॥ यदि तावन्नया द्रोणो निहतो ब्राह्मणव्रुवः ।
 त्वामिदानीं कथं युद्धे न हनिष्यामि विक्रमात् ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा
 महाराज सेनापतिरमर्षणः । निमित्तेनाथवाण्येन द्रोणिं विव्याध
 पार्थिवः ॥ ३३ ॥ ततो द्रोणिः सुसंक्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 आच्छादयद्दिशो राजन् वृष्टद्युम्नस्य संयुगे ॥ ३४ ॥ नैवान्तरीक्षं
 न दिशो नापि द्योधाः समन्ततः । दृश्यन्ते वै महाराज शरैः
 ऋन्नाः सहस्रशः ॥ ३५ ॥ तथैव पार्थिवो राजन् द्रोणिमाहवः
 शोभिनम् । शरैः संश्लादयामास सूतपुत्रस्य पश्यतः ॥ ३६ ॥
 राधेयोऽपि महाराज पाञ्चालान् सह पाण्डवैः । द्रोपदेयान्
 युधामन्युं सात्यकिञ्च महारथम् । एकः संवारयामास प्रेक्षणीयः
 समन्ततः ॥ ३७ ॥ वृष्टद्युम्नस्तु समरे द्रोणोश्चिच्छेद कार्मुकम् ।
 विगवत् समरे धीरं शरान्थाशीविपोपमान् ॥ ३८ ॥ स पार्थिवस्य
 राजेन्द्र धनुःशक्तिं गदां ध्वजम् । हयान् सूतं रथञ्चैव निभे-
 प्राह्वयधमच्छरैः ॥ ३९ ॥ स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतः
 सारथिः । खड्गमादत्तं विपुलं प्रतचन्द्रञ्च भानुमत् ॥ ४० ॥
 द्रोणिस्तदपि राजेन्द्र भक्षैः क्षिप्रं महारथः । चिच्छेद समरे
 वीरः क्षिप्रहस्ती दृढायुधः । रथादनवक्रदस्य तद्भ्रुतमिवाभवत्
 ॥ ४१ ॥ वृष्टद्युम्नस्तु विरथं हताश्वं छिन्नकार्मुकम् । शरैश्च
 बहुधा विदमस्त्रयः शकलीकृतम् । नाशकङ्करतथेष्ट यतमानो
 महारथः ॥ ४२ ॥ तस्यान्तमिषुभी राजन् यदा द्रोणिर्न जग्मि-
 वान् । अथ त्यक्त्वा धनुर्वीरः पार्थिवं तरितोऽन्वगात् ॥ ४३ ॥

चासीदाप्रवतो वेगस्तस्य राजन्महात्मनः । गर्डुस्येव पततो
 जिष्टहोः पन्नगोत्तमम् ॥ ४४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु माधवोऽर्जुन-
 मद्रवीत् । पश्य पार्थ यथा द्रौणि पार्थतस्य रथं प्रति । यत्र
 करोति विपुलं हन्याच्चैनं न संशयः ॥ ४५ ॥ तं मोचय महा-
 बाहो पार्थतं शत्रु कर्षण । द्रौणेरास्यमनुप्राप्तं मृत्योरास्यगतं
 यथा ॥ ४६ ॥ एवमुक्त्वा महाराज वासुदेवः प्रतापवान् । प्रैषय-
 च्चुरगांस्तत्र यत्र द्रौणिव्यवस्थितः ॥ ४७ ॥ ते ह्यथाशन्द्रसहायाः
 केशवेन प्रचोदिताः । आपिवन्त इव व्योम जम्मुर्द्रौणिरथं प्रति
 ॥ ४८ ॥ दृष्ट्वायान्ती महावीर्याशुभौ कृष्णाधनक्षयौ । घृष्टद्युम्न-
 वधे यत्नमकरोत् स महाबलः ॥ ४९ ॥ विकृत्यमाणं दृष्ट्वैव घृष्ट-
 द्युम्नं जनेश्वर । शरांश्चिन्तेप वै पार्थो द्रौणिं प्रति महाबलः
 ॥ ५० ॥ ते शरा हेमविकृता गाण्डीवप्रेषिता भयम् । द्रौणि-
 मासाद्य विविशुर्वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ५१ ॥ स विहस्यै शरै-
 घोरेद्रौणपुत्रः प्रतापवान् । उत्सृज्य समरे राजन् पाञ्चाख्य-
 ममितौजसम् ॥ ५२ ॥ रथमारुह्य वीरो धनक्षयशरार्हितः ।
 प्रशङ्ख च धनुः श्रेष्ठं पार्थं विव्याध सायकैः ॥ ५३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे
 धीरः सहदेवो जनाधिप । अपोवाह रथेनाजौ पार्थतं शत्रु-
 तापनम् ॥ ५४ ॥ अर्जुनोऽपि महाराज द्रौणिं विव्याध पन्निभिः ।
 तं द्रोणपुत्रः संक्रुद्धो बाहोहरसि चार्पयत् ॥ ५५ ॥ क्रोधितस्तु
 रणे पार्थो नाराचं कालसम्मितम् । द्रोणपुत्राय चिन्तेप काल-
 दण्डमिवापरम् । ब्राह्मणस्यासद्वेषे स निपपात महाद्युतिः ॥ ५६ ॥
 स विहस्यो महाराज शरवेगिन संभुगे । निपसाद् रथोपस्थे
 वैह्वयश्च परं ययौ ॥ ५७ ॥ ततः कर्षो महाराज व्याधिपहिंजयं
 धनुः । अर्जुनं समरे क्रुद्धः मेघमाणो मुहुर्मुहुः । हैरथञ्चापि
 पार्थेन कामयानी महारणे ॥ ५८ ॥ विह्वलं तन्तु वीच्याथ द्रोण-
 पुत्रश्च शरधिः । अपोवाह रथेनाजौ त्वरमाणो रणाजिरात् ॥ ५९ ॥

अथोत्क्रुष्टं महाराज पाञ्चालैर्जितकाश्रिभिः । मोक्षितं पापितं
 दृष्ट्वा द्रोणपुत्रश्च पीडितम् ॥ ६० ॥ वादित्राणि च दिव्यानि ।
 प्रावाद्यन्त सङ्घस्रगः । सिंहनादाद्यञ्चक्रुस्ते दृष्ट्वा सङ्घे तदद्भुतम्
 ॥ ६१ ॥ एवं कृत्वा ब्रवीत् पार्थो वासुदेवं धनञ्जयः । याहि
 संशप्तकान् कृष्ण कार्यमितत् परं मम ॥ ६२ ॥ ततः प्रयाती द्वाशाचं
 शुला पाण्डवभाषितम् । रथेनातिपताकेन मनीमांस्तुरङ्गसा ॥ ६३ ॥
 इति कर्णपर्वणि द्रोण्यपदाने एकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

सञ्जय उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे कृष्णः पार्थं वचनमब्रवीत् ।
 दर्शयन्निव कौन्तेय धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥ एष पाण्डवो ते
 भ्राता धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः । जिघांसुभिर्महेष्वासैर्दुर्तः पार्थोऽनु-
 चार्थ्यते ॥ २ ॥ तद्धानुयान्ति संरथ्याः पाञ्चाला युद्धदुर्मदाः ।
 युधिष्ठिरं महात्मानं परीप्सन्तो महाबलाः ॥ ३ ॥ एष दुर्व्यो-
 धनः पार्थ रथानीकेन दंशितः । राजा सर्वस्य लोकस्य राजान-
 मनुधावति ॥ ४ ॥ जिघांसुः पुरुषव्याघ्रेभ्रातृभिः सहितो बली ।
 आग्नीविप्रसमंस्वर्गैः सर्वं युद्धविभारदैः ॥ ५ ॥ एते जिहृक्ष्वो यान्ति
 त्रिपाश्वरयपत्त्रयः । युधिष्ठिरं धार्तराष्ट्रा रत्नोत्तममिवार्थिनः
 ॥ ६ ॥ पश्य साञ्जतभौमाभ्यां निरुद्धा विष्टिताः पुनः । जिह्सी-
 र्धवोऽमृतं दैत्याः प्रक्रान्तिभ्यामिवावशाः ॥ ७ ॥ एते ब्रह्मर्षिचरिताः
 पुनर्गच्छन्ति पाण्डवम् । असुद्रमिव वार्थोष्ठाः प्रावृट्काले महा-
 रथाः ॥ ८ ॥ नदन्तः सिंहनादाद्यं धमन्तथापि वारिजान् । बल-
 वन्तो महेष्वासा विधुन्वन्तो धनुषि च ॥ ९ ॥ हृद्योर्मुखगतं मन्ये
 कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । इतममौ च कौन्तेय दुर्व्योधनवशगतम्
 ॥ १० ॥ यथाविधमनीकन्तु धार्तराष्ट्रस्य पाण्डवः । नास्य शक्नो-
 ऽपि सुष्येत संप्राप्तो वाणगोचरम् ॥ ११ ॥ दुर्व्योधनस्य वीरस्य

धरौघान् शीघ्रमस्यतः । संक्रुद्धस्थान्तकस्यैव को विगं संसहेद्रणे
 ॥ १२ ॥ दुर्योधनस्य वीरस्य द्रौण्यैः शारदतस्य च । कर्णस्य
 चेष्टुवेगो वै पर्वतानपि शतयेत् ॥ १३ ॥ कर्णेन च कृतो राजा
 विमुखः प्रवृत्तापनः । बलंवाङ्मघुहस्तय कृती युद्धविशारदः ॥ १४ ॥
 राघेयः पाण्डवयेष्टं प्रक्तः पीडयितुं रणे । संहितो धृतराष्ट्रस्य
 पुत्रैः शूरैर्महाबलैः ॥ १५ ॥ तस्यैभिर्युध्यमानस्य संग्रामे शंसिता-
 त्मनः । अन्यैरपि च पार्थस्य कृतं कर्म महारथैः ॥ १६ ॥ उप-
 वासकृष्णो राजा भृशं भरतसत्तम । द्वाष्ट्ये बले स्थितो क्षेपे न
 क्षात्रे हि बले विभुः ॥ १७ ॥ कर्णेन चाभियुक्तोऽयं भूपतिः प्रवृ-
 तापनः । संग्रयं समनुप्राप्तः पाण्डवो वै युधिष्ठिरः ॥ १८ ॥ न
 जीवति महाराजो मन्ये पार्थ युधिष्ठिरः । यद्भीमसेनः संहते
 सिंघनादममर्षणः ॥ १९ ॥ नर्दतां धार्तराष्ट्राणां पुनः पुनररि-
 न्दमः । धमताञ्च महाशङ्खान् संग्रामे जितकाशिनाम् ॥ २० ॥
 युधिष्ठिरं पाण्डवेयं हतेति पुरुषर्षभ । सङ्घोदयत्यसौ कर्णो
 धार्तराष्ट्रान् महारथान् ॥ २१ ॥ स्थूणाकर्णेन्द्रजालेन पार्थं पाशु-
 पतेन च । प्रच्छादयन्ति राजानं शस्त्रजालैर्महारथाः ॥ २२ ॥
 प्रातुरो हि कृतो राजा सन्निप्रणय भारत । यथैनमनुवर्त्तन्ते
 पाशालाः सञ्च पाण्डवैः ॥ २३ ॥ तरनाप्रस्वराकाले सर्वशस्त्र-
 मृतांवराः । मञ्जन्तमिव पाताले वलिनोऽप्युष्णिहीर्षवः ॥ २४ ॥
 न केतुर्दृश्यते राशः कर्णेन निहतः शरैः । पश्यतीर्यमयोः पार्थ
 स्रात्यकेथ शिखण्डिनः ॥ २५ ॥ दृष्टद्युन्नस्य भीमस्य प्रतानीकस्य
 वा विभो । पाशालानाञ्च सर्वेषां चेदीनाञ्चैव भारत ॥ २६ ॥ एष
 कर्णो रणे पार्थ पाण्डवानामनीकिनीम् । शरैर्विध्वंसयति वै
 नलिनीमिव कुण्डरः ॥ २७ ॥ एते द्रवन्ति रथिनस्त्वदीयाः पाण्डु-
 नन्दन । पश्य पश्य यथा पार्थ गच्छन्त्येते महारथाः ॥ २८ ॥
 एते भारत मातङ्गाः कर्णेनाभिहतता रणे । आर्त्तनादान् विकुर्वाणा

विद्रवन्ति द्विषो द्रुम ॥ २९ ॥ रथानां द्रवते वृन्दमेतद्यैव सम-
 न्तत । द्राव्यमाणं रणे पार्थ कर्ष्येनामिष्यकर्षिणा ॥ ३० ॥ हस्ति-
 कक्षा रणे पश्य चरन्तीं तत्र तत्र च । रथस्य सूतपुत्रस्य केतुं
 केतुमता वर ॥ ३१ ॥ असौ धावति राधेयो भीमसेनरथ प्रति ।
 किरन् शरशतान्येव विनिघ्नस्तव वाहिनीम् ॥ ३२ ॥ एताश्च पश्य
 पाञ्चालान् द्राव्यमानान् महारथान् । अश्लेषेव यथा दैत्यान् हन्य-
 मानाम्बाहाहवे ॥ ३३ ॥ एष कर्ष्यो रणे जित्वा पाञ्चालान् पाण्डु-
 सृष्टयान् । द्विषो वै प्रेक्षते सर्वास्त्वदर्थमिति मे मति ॥ ३४ ॥
 पश्य पार्थ धनु श्रेष्ठं विकर्षन् साधु शोभते । शत्रुं जित्वा यथा
 शक्रो देवसङ्घे समावृत ॥ ३५ ॥ एते नर्हन्ति कौरव्या दृष्ट्वा
 कर्ष्यस्य विक्रमम् । त्रासयन्तो रणे पाण्डून् सृष्ट्याश्च समन्तत
 ॥ ३६ ॥ एष सर्वात्मना पाण्डूस्त्रासयित्वा महारणे । अभिभाषति
 राधेय सर्वसैन्यानि मानद ॥ ३७ ॥ अभिद्रवत भद्रं वो द्रुतं
 द्रवत कौरवा । यथा जीवन् व कश्चिन्मुष्येत युधि सृष्टय ॥ ३८ ॥
 तथा कुस्त संयत्ता वय यास्याम पृष्ठत । एवमुक्त्वा गतो ह्येष
 पृष्ठतो विकिरञ्जुरान् ॥ ३९ ॥ पश्य कर्ष्यो रणे पार्थ श्वेतच्छत्र-
 विराजितम् । उदय पर्वत यहत् शशाङ्गेनोपशोभितम् ॥ ४० ॥
 पूर्णचन्द्रनिकाशेन मूर्द्ध्नि कृत्रेण भारत । द्वियमाणेन समरे
 श्रीमच्छतमलाकिना ॥ ४१ ॥ एष त्वा प्रेक्षते कर्ष्य सकटाक्ष
 विशाम्पते । उत्तम जवमास्थाय ध्रुवमेधति संयुगे ॥ ४२ ॥ पश्य
 ह्येन महाबाहो त्रिधुन्वान महद्भनु । शरायाशीविषाकारान्
 विद्वजन्त महारणे ॥ ४३ ॥ असौ निवृत्तो राधेयो दृष्ट्वा ते
 वानरध्वजम् । प्रार्थयन् समरं पार्थ त्वया सह परन्तप । वधाय
 चात्मनोऽभ्येति दीपास्त्रं शलभो यथा ॥ ४४ ॥ एष ह्यमर्षी शूरय
 धार्तृमाद्द्रुहिते रत । न त्वा मर्षयते पार्थ नित्यमेव च मन्धी
 ॥ ४५ ॥ कर्ष्यमेकाकिन दृष्ट्वा रथानीकेन भारत । रिरक्षिषु

मृत्योर्ध्वं धार्तराष्ट्रो निवर्त्तते ॥ ४६ ॥ सवः सहेभिर्दुष्टात्मा
 वध्यताञ्च प्रयत्नतः । त्वया यद्यद्य राज्यञ्च सुखञ्चोत्तममिच्छता
 ॥ ४७ ॥ अदीनयोर्विश्रुतयोर्युवयोर्योत्स्यमानयोः । देवासुरे पार्यं
 मृधे देवदानवयोरिव ॥ ४८ ॥ त्वाञ्च दृष्ट्वातिसंरक्ष्यं कर्णञ्च भरत-
 र्पम । असौ दुर्योधनः क्रुद्धो नीत्तरं प्रतिपद्यते ॥ ४९ ॥ आत्मानञ्च
 कृतात्मानं समीप्य भरतर्पम । कृतागसञ्च राधेयं धर्मात्मनि
 युधिष्ठिरे ॥ ५० ॥ प्रतिपद्यस्व कौन्तेय प्राप्तकालमनन्तरम् ।
 आर्या युद्धे मतिं कृत्वा प्रत्येहि रथयूथपम् ॥ ५१ ॥ पञ्च ह्येतानि
 सुखाना रथानां रथसत्तम । अतान्यायान्ति समरे बलिनां तिम्र-
 तैजसाम् ॥ ५२ ॥ पञ्च नागसहस्राणि द्विगुणा वाजिनस्तथा ।
 अभिसंहत्य कौन्तेय पदातिप्रयुतानि पट् ॥ ५३ ॥ अन्योऽन्यरक्षितं
 वीर बलं त्वामभिवर्त्तते । सूतपुत्रं महेष्वासं दर्शयात्मानमात्मना ।
 उत्तमं जवमास्थाय प्रत्येहि भरतर्पम ॥ ५४ ॥ असौ कर्णः सुसं-
 रक्ष्य पाञ्चालानभिधावति । केतुमस्य हि पश्यामि घृष्टदुम्नरथं
 प्रति । समुच्छेत्स्यति पाञ्चालानिति मे धीयते मतिः ॥ ५५ ॥
 आचक्षे च प्रियं पार्यं तवेदं भरतर्पम । राजा जीवति कौरव्यो
 धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ५६ ॥ असौ भीमो महाबाहु सन्निवृत्त-
 यमूसुखि । वृत सृञ्जयसैन्येन सात्यकेन च भारत ॥ ५७ ॥
 वध्यन्त एते समरे कौरवा निश्चितैः शरैः । भीमसेनेन कौन्तेय
 पाञ्चालैश्च महात्मभिः ॥ ५८ ॥ सेना हि धार्तराष्ट्रस्य विमुखा
 विभ्रवद्गुणा । विप्रधावति वेगेन भीमस्य निहता शरैः ॥ ५९ ॥
 विपन्नसस्येव मही रधिरेण समुक्षिता । भारती भरतयोष्ठ सेना
 कृपणादर्शना ॥ ६० ॥ निवृत्त पश्य कौन्तेय भीमसेनं युधाम्पतिम् ।
 आशीविपमिव क्रुद्धं द्रावयन्तं वदथिनीम् ॥ ६१ ॥ पीतरह्ता-
 सितसितास्ताराचन्द्रार्कमण्डिता । पताका विप्रकीर्यन्ते ह्यत्रा-
 ख्येतामि चार्जुन ॥ ६२ ॥ शीवर्णा राजमाथैव तैजसाय पृथग्

विधाः । केतवोऽभिनिर्पात्यन्ते हस्त्वश्वञ्च प्रकीर्यते ॥ ६३ ॥ रथेभ्यः
 प्रपतन्त्येते रथिनो विगतासवः । नानावर्णैर्हताः वाणैः पाञ्चालै-
 रपलायिभिः ॥ ६४ ॥ निर्मनुष्यान् गजानश्चात्रथाश्चैव धनञ्जय ।
 समाद्रवन्ति पाञ्चाला धार्तराष्ट्रांस्तरस्त्रिनः ॥ ६५ ॥ विमृद्न्ति
 नरव्याघ्रो भीमसेनवलाययात् । बलं परेषां दुर्धर्पास्वक्त्रा प्राणा-
 नरिन्दम ॥ ६६ ॥ एते नर्हन्ति पाञ्चाला ध्मापयन्ति च वारि-
 जान् । अभिद्रवन्ति चरणे मृद्न्तः सायकैः परान् ॥ ६७ ॥
 पश्यस्वैपाञ्च माहात्म्यं पाञ्चाला हि पराक्रमात् । धार्तराष्ट्रान्
 विनिघ्नन्ति क्रुद्धाः सिंहा इव हिपान् ॥ ६८ ॥ अस्त्रमाच्छ्रित्य
 शत्रूणां सायुधानां निरायुधाः । तेनैवैतानमोघास्त्रान्निघ्नन्ति च
 नदन्ति च ॥ ६९ ॥ शिरांस्थेतानि पात्यन्ते शत्रूणां ब्राह्मणोऽपि
 च । रथनागहयां वीरा यशस्याः सर्व एव च ॥ ७० ॥ सर्वत-
 याभिपन्नैषा धार्तराष्ट्री महाचमूः । पाञ्चालैर्मगिसादेत्य हंसै-
 र्गङ्गेव वेगितैः ॥ ७१ ॥ सुभ्रश्वञ्च पराक्रान्ताः पाञ्चालानां निवा-
 रणे । रूपकर्णादयो वीरा ऋषभाणामिवर्षभाः ॥ ७२ ॥ सुनि-
 मग्नंश्च भीमास्त्रे धार्तराष्ट्रान् मेघारथान् । घृष्टद्युम्नमुखा वीरा
 घ्नन्ति शत्रून् सदृशशः ॥ ७३ ॥ पाञ्चालेष्वभिभूतेषु द्विपद्भिरपभी-
 न्दन् । शत्रुपक्षमवस्कृत्य शरानस्यति मारुतिः ॥ ७४ ॥ विपक्ष-
 भूयिष्ठतरा धार्तराष्ट्री महाचमूः । रथाश्वेमाः सुविघ्नस्ता भीम-
 सेनमयार्हिताः ॥ ७५ ॥ पश्य भीमेन नाराचैर्भिन्ना नागाः पत-
 न्त्यमी । बध्निवज्जहतानीव शिखराणि धराभ्रताम् ॥ ७६ ॥ भीम-
 सेनस्य निर्विहा वाणैः सन्नतपर्वभिः । खान्यनीकानि मृद्न्तो
 द्रवन्त्येते महागजाः ॥ ७७ ॥ नाभिजानासि भीमस्य सिंहादं
 सुदुःमहम् । नदतोऽर्जुन संग्रामे भैरवं जितकाशिनः ॥ ७८ ॥
 एष नैषादिरभ्येति द्विपगुण्येन पाण्डवम् । जिघांसुस्तोमरैः क्रुद्धो
 दृष्टपाणिरिवान्तकः ॥ ७९ ॥ सतीमरावस्य भुजौ द्विन्तौ भीमेन

गर्जत । तीक्ष्णैरग्निरविप्रस्यै नाराचैर्दग्धैश्च । अतश्चैतत्प्रत-
 रायाति नागानन्यान् प्रहारिण ॥ ८० ॥ परशुमेलाख्युदनिभान्
 महामात्रैरधिष्ठितान् । शक्तिमत्सङ्घातैर्विनिवृत्तैर्वृक्षैर्दरुम् ।
 सप्तसप्त च नागास्तान् वैजयन्तीय सध्वजा ॥ ८१ ॥ नमो ह्येत्य
 निशितैर्वाणैश्छिन्ना पार्थाग्रजेन ते । दग्धभिर्दग्धभियैको नाराचै-
 र्निहतो गज ॥ ८२ ॥ न चासौ धार्तराष्ट्राणा व्यूयते निनद
 स्तथा । पुरन्दरसमे युद्धे निवृत्ते भरतपुंभ ॥ ८३ ॥ अक्षौहिण्य
 स्तथा तिस्रो धार्तराष्ट्रस्य सङ्घता । क्रुद्धेन नरसिंहेन भीमसेनेन
 वारिता ॥ ८४ ॥

सञ्जय उवाच । भीमसेनेन तत् कर्म कृत दृष्ट्वा सदुष्करम् ।
 अर्जुनो व्यधमच्छिष्टानक्षितान्निशितै शरै ॥ ८५ ॥ ते वध्यमाना
 समरे सशप्तकगणा प्रभो । प्रभन्ना समरे भीता दिग्धो दग्ध
 महाबला । शक्रस्यातिथिता गत्वा विशोका ह्यभवस्तदा ॥ ८६ ॥
 पार्थस्य पुरुषव्याघ्र शरै सन्नतपर्वभि । जघान धार्तराष्ट्रस्य
 चतुर्विधवलाङ्गम् ॥ ८७ ॥

इति कर्णपर्वणि सक्कुलयुद्धे पष्टितमोऽध्याय ॥ ६० ॥

दृतराष्ट्र उवाच । निवृत्ते भीमसेने तु पाण्डवे च शुधिष्ठिरे ।
 वध्यमाने बले चापि नामके पाण्डुसञ्जयै ॥ १ ॥ द्रवमाने बलौघे
 च निरानन्दे मुहुर्मुहुः । किमकुर्वन्त कुरवस्तस्ममाश्रु सञ्जय ॥ २ ॥
 सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा भीम महाबाहु स्रुतपुत्र प्रतापवान् ।
 क्रीडरक्तेक्षणी राजन् भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ३ ॥ तावकन्तु बल
 दृष्ट्वा भीमसेनात् पराङ्मुखम् । यत्नेन महता राजन् पर्यवस्था
 पयदली ॥ ४ ॥ व्यवस्थाप्य महाबाहुस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ।
 प्रत्युद्ययौ तदा कर्ण पाण्डवान् युद्धदुर्मदान् ॥ ५ ॥ प्रत्युद्ययुस्तु

तु ततः कर्षं नकुलः कौरवान् ययौ । कर्षणुवस्तु समरे हित्वा
 नकुलमेव तु । जुगोप चक्रं लरितो राधेयस्यैव मारिष ॥ ४१ ॥
 उलूकस्तु रणे क्रुद्धः सहदेवेन वारितः ॥ ४२ ॥ तस्याश्वांश्चतुरो
 हत्वा सहदेवः प्रतापवान् । सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं
 प्रति ॥ ४३ ॥ उलूकस्तु ततोऽयानादवभ्रुत्थ विश्राम्यते । त्रिगर्तानां
 बलं तूर्णं जगाम पितृनन्दन ॥ ४४ ॥ सात्यकिः शकुनिं विद्धा
 विंशत्या निशितैः शरैः । ध्वजं विच्छेद भ्रूणेन सौबलस्य हस-
 न्निव ॥ ४५ ॥ सौबलस्तस्य समरे क्रुद्धो राजन् प्रतापवान् ।
 विदार्य कवचं भूयो ध्वजं विच्छेद काञ्चनम् ॥ ४६ ॥ अथैनं
 निशितैर्वाणैः सात्यकिः प्रत्यविधत् । सारथिञ्च महाराज त्रिभि-
 रेव समर्पयत् । अथास्य बाह्यांस्वरितः शरैर्निन्दे यमर्चयम्
 ॥ ४७ ॥ ततोऽवभ्रुत्थ सहसा शकुनिर्मरतर्षभ । आरुरोह रथं
 तूर्णमुलूकस्य महारथः । अपोवाहाय शीघ्रं च शैनेयाद्युद्ध-
 शालिनः ॥ ४८ ॥ सात्यकिस्तु रणे राजंस्तावकानामनीकिनीम् ।
 अभिदुद्राव वेगेन ततोऽनीकमभव्यत् ॥ ४९ ॥ शैनेयशरसंख्यन्तं
 तव सैन्यं विश्राम्यते । भेजे दश दिग्स्तूर्णं न्यपतच्चः गतासुवत्
 ॥ ५० ॥ भीमसेनं तव सुतो वारयामास संयुगे । तन्तु भीमो
 मुहूर्त्तान् व्यश्रुत्तरथध्वजम् ॥ ५१ ॥ चक्रे लोकेश्वरं तत्र तेना-
 तुष्यन्त वै जनाः । ततोऽपायान्नुपस्तत्र भीमसेनस्य गोषरात् ॥ ५२ ॥
 कुरुसैन्यं ततः सर्वं भीमसेनमुपाद्रवत् । तत्र नादो महानापी-
 ल्लीमसेनं जिघांसताम् ॥ ५३ ॥ युधामन्युः कृपं विद्धा धनुरस्याशु
 विच्छिदे । अथान्यद्वनुरादाय कृपः शस्त्रभृतांवरः ॥ ५४ ॥ युधा-
 मन्योर्ध्वजं सूतं ह्यवज्ञापातयत् क्षितौ । ततोऽपायाद्रथेनैव
 युधामन्युर्महारथः ॥ ५५ ॥ उत्तमीजाय चार्हिक्यं भीमं भीम-
 पराक्रमम् । ह्लादयामास सहसा वृष्ट्या मेघ इवाचलम् ॥ ५६ ॥
 तद्युद्धं समहन्नापीष्टोरूपं परन्तप । याह्वं न मया युद्धं

दृष्टपूर्वं विद्यास्पते ॥ ५७ ॥ कृतवर्मा ततो राजन्नुत्तमीजसमा-
 चवे । हृदि विव्याध महसा स रथोपस्थ आविषत् ॥ ५८ ॥
 सारथिस्तमपोवाह रथेन रथिनां वरम् । कुरुसैन्यं ततः सर्वं
 भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ५९ ॥ दुःशासनः सौवलयं गजानीकेन
 पाण्डवम् । महता परिवार्यैव चुद्रकीरभ्यताडयत् ॥ ६० ॥ ततो
 भीमः शरयतैर्दुःशोषनममर्षणम् । विमुखीकृत्य तरसा गजा-
 नीकमुपाद्रवत् ॥ ६१ ॥ तमापेतन्तं सहसा गजानीकं वृकोदरः ।
 दृष्ट्वैव सुभृशं क्रुद्धो दिव्यमस्त्रमुदैरयत् । गजैर्गजानभ्यहनदचे-
 षेन्द्र इवासुरान् ॥ ६२ ॥ ततोऽन्तरीचं वाणीषैः शलमैरिव
 पावकम् । छादयामासे समरे गजान्निघ्नन् वृकोदरः ॥ ६३ ॥
 ततः कुक्षरयूथानिः समेतानि सहस्रशः । व्यधमन्तरसा भीमो
 मेघसङ्घानिवानिलः ॥ ६४ ॥ सर्वशूलजालपिहितो मणिजालैश्च
 कुक्षराः । रेजुरभ्यधिकं सङ्घेऽविद्युत्तन्त इवाम्बुदाः ॥ ६५ ॥
 ते वध्यमाना भीमेन गजा राजन् विदुद्रुवु । केचिदिभिन्नहृदयाः
 कुक्षरा न्यपतन् भुवि ॥ ६६ ॥ पातितैर्निपतद्भिश्च गजैर्द्विमविभू-
 पितैः । अयोमत मही तत्र विशीर्षैरिव पर्वतैः ॥ ६७ ॥ द्रीप्ताभै
 रजवद्भिश्च पतितैर्गजयोधिभिः । रराज भूमिः पतितैः शीष्-
 पुष्पैरिव शृङ्गेः ॥ ६८ ॥ तत्रे भिन्नकटा नागा भिन्नकुम्भकरा-
 स्तथा । दुद्रुवुः शतशः सङ्घेऽभीमसेनशराहताः ॥ ६९ ॥ केचि-
 हमेन्तो रुधिरं भयात्ताः पर्वतोपमा । व्यद्वन् शरविदाङ्गा
 घातुचिन्ता इवाशलाः ॥ ७० ॥ महाभुजगसङ्घामौ चन्द्रनागुरु-
 रुषिती । अपश्यन् भीमसेनस्य धनुर्विज्ञिपतो गुजौ ॥ ७१ ॥ तस्य
 प्यातलनिर्घोषं श्रुत्वायनिसमस्वनम् । विमुञ्चन्त प्रकृमूर्खं गजाः
 प्रादुद्रुवुर्भृशम् ॥ ७२ ॥ भीमसेनस्य तत् कर्म रोजन्नेकस्य धीमतः ।
 निघ्नतः सर्वभूतानि रुद्रस्येव च निर्वभौ ॥ ७३ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलशुद्धे एकपटोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

सप्लय उवाच । ततः श्वेताश्वसंयुक्ते नारायणसमाहिते ।
 तिष्ठन्नथवरे श्रीमानर्जुनः समपद्यत ॥ १ ॥ तद्वलं नृपतिश्चेष्ट
 तां वक्रं विजयो रणे । व्यचोभयदुर्दीर्खाश्वः सद्योदधिमिवानिलः
 ॥ २ ॥ दुर्योधनस्तव सुतः प्रमत्ते श्वेतवाहने । अभ्येत्य सहसा
 क्रुद्धः सैन्यार्हो नामिसंहतः । पर्यवारयदायान्तं युधिष्ठिरमम-
 र्षणम् ॥ ३ ॥ क्षुरप्राणां त्रिसप्तत्यां ततोऽविध्यत पाण्डवम् ।
 अक्रुध्यत भृशं तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ स मत्तांस्त्रिंशत-
 स्तूष्णं तव पुत्रे न्यवेमयत् । ततोऽघावन्त कौरव्याः जिष्टघ्नन्तो
 युधिष्ठिरम् ॥ ५ ॥ दुःखभावान् परान् शाला समवेता महारथाः ।
 आजग्मुस्तं परीप्सन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ६ ॥ नकुलः
 सहदेवश्च दृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । अश्वौहिण्या परिवृतास्तेऽभ्यधावन्
 युधिष्ठिरम् ॥ ७ ॥ भीमसेनश्च समरे मद्गस्तव महारथान् ।
 अभ्यधावदभिप्रेप्सु राजानं शत्रुनिर्जितम् ॥ ८ ॥ तांस्तु सर्वा-
 ऋश्वेषासान् कर्णो वैकर्त्तनो नृपः । शरवर्षेण महता प्रत्य-
 वारयदागतान् ॥ ९ ॥ शरौघान् विसृजन्तस्ते प्रेरयन्तश्च तीम-
 रान् । न शिक्तुर्यत्रवन्तोऽपि राधेयं प्रतिवीक्षितुम् ॥ १० ॥ तांश्च
 सर्वाऋश्वेषासान् सर्वशस्त्रास्त्रपारगः । महता शरवर्षेण राधेयः
 प्रत्यवारयत् ॥ ११ ॥ दुर्योधनस्तु विंशत्या श्रीघ्नमस्त्रमुदीरयन् ।
 अविध्यत्तूर्क्षमभ्येत्य सहदेवो महामनाः ॥ १२ ॥ स विद्वः सह-
 देवेन रराजाचलसन्निभः । प्रभिन्न इव मातङ्गो रुधिरेणः परि-
 भ्रुतः ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा तव सुतं तत्र गाढविद्वं सुतेजनैः । अभ्यधावत
 संक्रुद्धो राधेयो रथिनां वरः ॥ १४ ॥ दुर्योधनं तथा दृष्ट्वा
 श्रीघ्नमस्त्रमुदीर्य सः । तेन यौधिष्ठिरं सैन्यमवधीत् पार्षतं तथा
 ॥ १५ ॥ ततो यौधिष्ठिरं सैन्यं वध्यमानं महातना । सहसा
 प्राद्रवद्राजन् स्रतपुत्रशराहितम् ॥ १६ ॥ विविधा विशिखास्तत्र
 संपतन्तः परस्परम् । फलैः पुङ्गवान् समाजग्मुः स्रतपुत्रधनुश्रुताः

॥ १७ ॥ अन्तरीक्षे शरीषाणां पतेताञ्च परस्परम् । सहर्षाच्च
महाराज पावकः समजायत ॥ १८ ॥ ततो दश दिग्ः कर्णः
शूलभैरिव याविभिः । अर्धहस्तरेसा राजन् शरैः परशरीरगैः
॥ १९ ॥ रत्नचन्दनसन्दिग्धौ मणिहेमविभूषितौ । बाहू व्यत्य-
क्षिपत् कर्णः परमास्त्रं विदधयन् ॥ २० ॥ ततः सर्वा दिग्भ्यो
राजन् सायकीर्विप्रमोहयन् । अपीडयद्भृशं कर्णो धर्मराजं
युधिष्ठिरम् ॥ २१ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
निशितैरिषुभिः कर्णं पञ्चाशद्भिः समार्पयत् ॥ २२ ॥ बाणाश-
कारमभवत्तदुद्धं घोरदर्शनम् । हाहाकारी महानासीत्तावकानां
विशाम्पते ॥ २३ ॥ बध्यमाने तथा सैन्ये धर्मपुत्रेण मारिष ।
सायकीर्वि विषैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः । भक्षैरनेकीर्विविधैः
शतयुष्टिसुपलैरपि ॥ २४ ॥ यत्र यत्र स धर्मात्मा दुष्टां दृष्टिं
व्यसर्जयत् । तत्र तत्र व्यथीर्यन्त तावका भरतर्षभ ॥ २५ ॥
कर्णोऽपि भयसंक्रुद्धो धर्मराजं युधिष्ठिरम् । नाराचैरर्द्धचन्द्रैश्च
वत्सदन्तैश्च संयुगि ॥ २६ ॥ अमर्षी क्रोधनश्चैव रोषप्रस्फुरिता-
ननः । सायकीरप्रमेयात्मा युधिष्ठिरसुपाद्रवत् । युधिष्ठिरथापि
स तं स्वर्षपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ २७ ॥ प्रहसन्निव तं कर्णः कङ्क-
पत्रैः शिलाशितैः । उरस्यविध्यद्राजानं त्रिभिर्भक्षैश्च पाण्डवम्
॥ २८ ॥ स पीडितो भृशं तेन धर्मराजो युधिष्ठिरः । उपविश्य
रथोपस्थे सुतं याहीत्यचोदयत् ॥ २९ ॥ प्राक्रोशन्त ततः सर्वे
धार्तराष्ट्राः सराजकाः । सङ्कीर्षमिति राजानमभ्यधावन्त सर्वशः
॥ ३० ॥ ततः शताः सप्तदश कौकेयानां प्रहारिणाम् । पाञ्चालैः
सद्विता राजन् धार्तराष्ट्रानवारयन् ॥ ३१ ॥ तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे
वर्तमाने महाभये । दुर्योधनश्च भीमश्च समेयातां महाबली ॥ ३२ ॥
इति कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे द्विपटोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

सञ्जय उवाच । कर्षोऽपि शरजालेन क्रीकेयाना महारथान् ।
 ध्वजमत् परमेष्वासातग्रत पर्यवस्थितान् ॥ १ ॥ स तेपा यत-
 मानाना राधेयस्य निवारणे । रथान् पञ्चशतान् कर्षं प्राहिणो-
 यमसादनम् ॥ २ ॥ अविपद्यं ततो दृष्ट्वा राधेय युधि योधिन ।
 भीमसेनमुपागच्छन् कर्षवाणप्रपौडिता ॥ ३ ॥ रथानीक विदा-
 र्थैव शरजालैरनेकधा । कर्षं एकरथेनैव युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ४ ॥
 सेनानिवेशमार्च्छन्त मार्गणौ क्षतविक्षतम् । यमयोमध्यगं वीरं
 शनैर्यान्त विनितसम् ॥ ५ ॥ समासाद्य तु राजानं दुर्योधन-
 हितेप्सया । सूतपुत्रस्त्रिभिस्तीक्ष्णैर्विव्याध परमेष्ठुभि ॥ ६ ॥
 तथैव राजा राधेय प्रत्यविध्यत स्तनान्तरे । शरैस्त्रिभिश्च यन्तार
 चतुर्भिश्चतुरी हयाम् ॥ ७ ॥ चक्ररथौ तु पार्थस्य माद्रीपुत्री
 परन्तपौ । तावप्यघावता कर्षं राजानं भा वधीदिति ॥ ८ ॥ तौ
 पृथक् शरवर्षाभ्यां राधेयमभ्यवर्षताम् । नकुलं सहदेवय परमं
 यत्नमास्थितौ ॥ ९ ॥ तथैव तौ प्रत्यविध्यत् सूतपुत्र प्रतापवान् ।
 भल्लाभ्या प्रितधारस्य महात्मानावरिन्दमौ ॥ १० ॥ दन्तवर्षास्तु
 राधेयो निजघान धनीजवान् । युधिष्ठिरस्य सग्रामे कालवालान्
 हयोत्तमान् ॥ ११ ॥ ततोऽपरेण भलेन शिरस्त्राणमपातयत ।
 कौन्तेयस्य महेश्वासं प्रहसन्निव सूतज ॥ १२ ॥ तथैव नकुल
 स्यापि हयान् हत्वा प्रतापवान् । रैपा धनुय चिच्छेद् माद्री-
 पुत्रस्य घीमत ॥ १३ ॥ तौ हताश्वौ हतरथौ पाण्डवौ भृश-
 विक्षतौ । भ्रातरावारुरुहतु सहदेवरथसदा ॥ १४ ॥ तौ दृष्ट्वा
 मातुलस्तत्र विरथौ परवीरहा । शंभ्यभापत राधेयं मद्रराजो-
 ऽनुकम्पया ॥ १५ ॥ योहव्यमद पार्थेन फाल्गुनेन क्षया सह ।
 किमयं धर्मराजेन शुध्यसे भृशरोपित ॥ १६ ॥ क्षीणमस्त्रास्त्र-
 कावच क्षीणवाणो विवाणधि । यान्तमारथिवाहय नुन्नोऽस्त्रै
 ररिभिस्तथा । पार्थमासाद्य राधेय उपहास्यो भविष्यसि ॥ १७ ॥

एवमुक्तोऽपि कार्यस्तु मद्रराजेन संयुगी । तथैव कार्यं संरक्ष्यो
 युधिष्ठिरमताडयत् ॥ १८ ॥ - शरैस्तीक्ष्णैः पराविध्यन्माद्रीपुत्री च
 पाण्डवौ । प्रहस्य समरे कर्णायकार विमुखं शरैः ॥ १९ ॥ तत
 शस्य प्रहस्येदं कर्णं पुत्रस्वाच ह । - रथस्थमतिसंरक्ष्यं युधिष्ठिर-
 वधे हृतम् ॥ २० ॥ यदयं धार्तराष्ट्रेण सततं भानिती भवान् ।
 त पाथं जहि राधेय किन्ते हत्वा युधिष्ठिरम् ॥ २१ ॥ शङ्खयो-
 र्धातयो शब्दं समहानेन कृष्यायो । श्रूयते चापघोषोऽय प्राह-
 षीवाम्बुदस्य ह ॥ २२ ॥ असी निघ्नप्रयोदारानर्जुन शरवृष्टिभि ।
 सर्वा असति न सेना कर्णं पश्यैनमाहवे ॥ २३ ॥ पृष्ठरक्षौ च
 शूरस्य युधामन्युत्तमौजसौ । उन्तरक्षास्य वै शूरशक्रं रक्षति
 सत्यकि ॥ २४ ॥ हृष्ट्युन्नस्तथा चास्य चक्रं रक्षति दक्षिणम् ।
 भीमसेनस्तु वै रात्रा धार्तराष्ट्रेण युध्यते ॥ २५ ॥ यथा न
 हन्यात्तं भीम सर्वेषां नोऽय पश्यताम् । तथा राधेयः क्रियता
 राजा सुचेत नो यथा ॥ २६ ॥ - पश्यैन भीमसेनेन शस्तमाहव
 मोभिना । यदि त्वासाद्य सुचेत विष्णय समहान् भवेत् ॥ २७ ॥
 परिव्राज्जेनमध्येत्य संशयं परमं गतम् । किन्तु माद्रीसुतौ हत्वा
 राजानं वा युधिष्ठिरम् ॥ २८ ॥ इति शल्यवच श्रुत्वा राधेय
 पृथिवीपते । दृष्ट्वा दुर्योधनञ्चैव भीमशस्तं महाहवे ॥ २९ ॥
 राजशब्दौ श्रुत्वा चैव शल्यवाक्यप्रचोदित । अजातशत्रुमुत्सृज्य माद्री-
 पुत्री च पाण्डवौ ॥ ३० ॥ - तव पुत्रं परिव्रातुमभ्यधावत वीर्यं
 वान् । मद्रराजप्रणुदितैरश्वैराकाशमैरिव ॥ ३१ ॥ गते कर्णे तु
 कौन्तेय पाण्डुपुत्रौ युधिष्ठिर । अपायाष्ण्वनैरश्वैः सद्यदेवस्य
 आरिष्य ॥ ३२ ॥ - ताभ्यां च सहितस्त्रुषं व्रीडन्निव नरेश्वर ।
 प्राप्य सेनानिवेशञ्च मार्गणैः क्षतविक्षत ॥ ३३ ॥ अवतीर्णो रथा-
 न्तूर्णमाविशच्छयनं शुभम् । अपनीतशल्यं सुभ्रमं हृच्छल्याभि-
 निषीडित ॥ ३४ ॥ सोऽब्रवीद्भ्रातरौ राजा माद्रीपुत्री महारथौ ।

अनीकं भीमसेनस्य पाण्डवावाशु गच्छताम् ॥ ३५ ॥ क्षीमूत इव
 नदंस्तु युध्यते स वृकोदर ॥ ३६ ॥ ततोऽन्यं रथमास्थाय नकुलो
 रथपुङ्गवः । सहदेवश्च तेजस्वी भ्रातरौ शत्रुकपर्षी ॥ ३७ ॥
 तुरगेरग्ररंहोभिर्यात्रा भीमस्य शुष्मिणी । अनीकं सहितौ तत्र
 भ्रातरौ पर्यवस्थितौ ॥ ३८ ॥ ।

इति कर्षपर्वणि युधिष्ठिरार्पणाने त्रिपटोऽध्याय ॥ ६३ ॥

सञ्जय उवाच । श्रौणिस्तु रथबंधेन महता परिवारितः ।
 आपतत् सहसा राजन् यत्र पार्थो व्यवस्थितः ॥ १ ॥ तभापतन्तं
 सहसा शूर शौरिसहायवान् । दधार सहसा पार्थो विलेव
 मकरालयम् ॥ २ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्र प्रतापवान् ।
 अर्जुनं वासुदेवञ्च ह्लादयामास सायकैः ॥ ३ ॥ अवेच्छन्तौ तत
 कृष्णो दृष्ट्वा तत्र महारथाः । विभ्रयं परमं गत्वा प्रैक्षन्त कुरव-
 स्तथा ॥ ४ ॥ अर्जुनस्तु ततो दिव्यमस्त्रं चक्रे हसन्निव । तदस्त्रं
 ब्राह्मणो युद्धे वारयामास भारत ॥ ५ ॥ यद्यदि व्याधिपद्युद्धे
 पाण्डवोऽस्त्रं जिघांसया । तत्तदस्त्रं महेष्वासी द्रोणपुत्री व्यधा-
 तयत् ॥ ६ ॥ अस्त्रयुद्धे ततो राजन् वर्तमाने मयावहे । अयस्याम
 रणे श्रौणि व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ७ ॥ स दिव्यं प्रदिशयैव
 ह्लादयित्वा ह्यजिह्वगैः । वासुदेवं विभिर्वाणैरविध्यहृत्त्रिणे भुजे
 ॥ ८ ॥ ततोऽर्जुनो हयान् हत्वा सर्वास्तस्य महात्मनः । चकार
 समरे भूमिं शोणितौघतरङ्गिणीम् । सर्वप्राणिवहा रौद्रा पर-
 लोकवहा नदीम् ॥ ९ ॥ सरथात्रथिनं सर्वान् पार्थवापच्युतै
 शरैः । श्रौणेरपहतान् सर्वे दृष्ट्वा स च तास्तथा । पावर्त्तय-
 न्महाघोरा नदीं परवहा तदा ॥ १० ॥ तयोस्तु व्याकुले युद्धे श्रौणे
 पार्थस्य दारुणे । अमर्थाद्दं शोधयन्त पर्येधावन्नितस्तत ॥ ११ ॥

रथैर्हतार्थस्तैश्च हतारोद्देश्य वाजिजिः । द्विरदेष हतारोद्देश्य-
 मंहामात्रैर्हतद्विषैः ॥ १२ ॥ पार्थेन समरे राजन् कृतो, घोरो जनक्षयः
 ॥ १२ ॥ निहता रथिनः पेतुः पार्थचापच्युतैः शरैः । जयाय
 पर्यधावन्त मुक्तयोक्तास्ततस्तत ॥ १३ ॥ तदृष्ट्वा कर्म पार्थस्य
 द्रौणिराहवशोभिनः । अर्जुनं जयतां त्रेष्टं क्षरितोऽभ्येत्य वीर्य-
 वान् ॥ १४ ॥ विधुन्वानो महश्चापं कार्तस्वरविमूर्षितम् । अवा-
 किरत्ततो द्रौणिः समन्तान्निशितैः शरैः ॥ १५ ॥ भूयोऽर्जुनं
 महाराज द्रौणिरायम्य पत्रिणा । वक्षोद्दिशे षट्पत्केन ताड्या-
 नास निर्देयम् ॥ १६ ॥ सोऽतिविद्वो रणे तेन द्रोणपुत्रेण भारत ।
 गाण्डीवधन्वा प्रसभं शरवर्षसदारधीः । संख्याय समरे द्रौणिं
 चिच्छेदास्य च कार्मुकम् ॥ १७ ॥ स छिन्नधन्वा परिषं वज्रसर्प-
 समं युधि । आदाय चिक्षेप तदा द्रोणपुत्रः किरीटिने ॥ १८ ॥
 तमापतन्तं परिषं जाम्बूनदपरिष्कृतम् । चिच्छेद सहसा राजन्
 प्रहसन्निव पाण्डव ॥ १९ ॥ स पपात तदा भूमौ निकृत्तः पार्थ-
 सायके । विकीर्णः पर्वतो राजन् यथा वर्षेण ताडितः ॥ २० ॥
 ततः क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्री महारथः । ऐन्द्रेण चास्त्रवेगेन
 बीभत्सुं समवाकिरत् ॥ २१ ॥ तस्येन्द्रजालावततं समीक्ष्य पार्थो
 राजन् गाण्डिवमाददान् । ऐन्द्रं जालं प्रत्यहनत्तरस्त्री वरास्त्र-
 मादाय महेन्द्रसृष्टम् ॥ २२ ॥ विदार्य तज्जालमहेन्द्रयुतां पार्थ-
 स्ततो द्रौणिरथं क्षणेन । प्राच्छादयामास तथाभ्युपेत्य द्रौणि-
 स्तथा पार्थशरामिभूतः ॥ २३ ॥ विगाह्य ता पाण्डववाणवृष्टिं
 शरैः परं नाम ततः प्रकाश्य । शतेन कृष्णं सहसाभ्यविध्यन्निभिः
 शतैरर्जुनं चुद्रकाणाम् ॥ २४ ॥ ततोऽर्जुनः सायकानां शतेन गुरोः
 सुतं मर्मसु निर्विभेद । अश्वान्य स्तस्य तथा धनुर्घामवाकिरत्
 पश्यतां तावकानाम् ॥ २५ ॥ स विद्वा मर्मसु द्रौणिं पाण्डव पर-
 वीरहा । सारथिज्ञास्य भङ्गेन रथनीडादपातयत् ॥ २६ ॥ स

संग्रह स्वयंवाहान् ब्रह्मणो प्राच्छादयच्छरैः । तवाद्भुतमपश्याम-
 द्रीणोराशुपराक्रमम् ॥ २७ ॥ प्रायच्छंसु रगान् यच्च फाल्गुन-
 क्षाप्ययोषयत् । तदस्य समरे राजन् सर्वो योधा न्यपूजयेन् ॥ २८ ॥
 ततः प्रहस्य वीभत्सुश्रेणपुत्रस्य संगुमी । चिप्रं रश्मीनधाश्वानां
 चुरमैथिच्छिदे जयः ॥ २९ ॥ प्राद्वैस्तुरंगास्ते तु शरवेगप्रपौ-
 ङिताः । ततोऽभून्निनेदो घोरस्तव सैन्यस्य भारत ॥ ३० ॥ पाण्ड-
 वास्तु जयं लब्ध्वा तव सैन्यं समाद्रिवेन । समन्तान्निशितान् वापान्
 विमुञ्चन्ती जयैषिणः ॥ ३१ ॥ पाण्डवैस्तु महाराजैः धार्तराष्ट्री
 महाबन्धुः । पुनः पुनरयो वीरैरेभञ्जितकाशिमिः ॥ ३२ ॥
 पश्यतां ते महाराज पुत्राणां चित्रयोधिनाम् । शकुनेः सौवलेयस्य
 कर्णस्य च विशाम्पते ॥ ३३ ॥ वार्थ्यमाणा महासेना पुत्रैस्तव
 जनेश्वर । नावातिष्ठत संग्रामे पीडयन्तीनां समन्ततः ॥ ३४ ॥
 ततो योधैर्महाराज पलायद्भिः समन्ततः । अभवद्गोक्तुलं भीतं
 पुत्राणां ते महदलम् ॥ ३५ ॥ नातिष्ठ तिष्ठति च ततः सूतपुत्रस्य
 जल्पतः । नावातिष्ठत सा सेना बध्यमाना महोत्समिः ॥ ३६ ॥
 तद्योत्क्रुष्टं महाराज पाण्डवैर्जितकाशिमिः । धार्तराष्ट्रवत्सं
 दंष्ट्रा विद्रुतं वै समन्ततः ॥ ३७ ॥ ततो दुष्योधनेः कर्णमब्रवीत्
 प्रणयादिव । पश्य कर्ण यथा सेना पाण्डवैरहिता भृशम् ॥ ३८ ॥
 त्वयि तिष्ठति संग्रामात् पलायनपरायणा । एतज्जाला महा-
 बाहो कुरु प्राप्तमरिन्दम ॥ ३९ ॥ सद्यस्त्राणि च योधानां त्वामिव
 पुस्तपोत्तम । क्रामन्ति समरे वीर द्राव्यमाण्यानि पाण्डवैः ॥ ४० ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु राधेयो दुष्योधनवचो महत् । मद्रराजमिदं वाक्य-
 मब्रवीत् प्रहसन्निव ॥ ४१ ॥ पश्य मे भुजयोर्वीर्यमस्त्राणाञ्च जने-
 श्वर । अथ हस्तिरूपे सर्वान् पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह ।
 वाहयाश्वान्तरव्याघ्रं मद्रैरेव न संग्रयः ॥ ४२ ॥ एवमुक्त्वा महा-
 राज सूतपुत्रः प्रतापवान् । प्रहस्य विजयं वीरो घनुः श्रेष्ठं पुरा-

तनम् ॥ ४३ ॥ सख्यं ब्रूत्वा महाराजं समन्वयं च पुनः पुनः ।
 सन्निवार्यं च योधान् स सख्येन शपथेन च । प्रायोजयदमेयात्मा
 भार्गवास्त्रं महाबलं ॥ ४४ ॥ ततो राजन् सङ्घस्याणि प्रयुता
 न्यर्वुदानि च । कोटिभ्यश्च शरास्तीक्ष्णा निरगच्छन्महामघे ॥ ४५ ॥
 ज्वलितैस्तैश्च शरैर्घोरैश्च क्लृप्तवर्हिणवाजितैः । सङ्घम्ना पाण्डवी
 सेना न प्राशायत किञ्चन ॥ ४६ ॥ हाहाकारो महानागीत् पाञ्चा
 लानां विशम्भते । पीडितानां बलवता भार्गवास्त्रेण सयुगे ॥ ४७ ॥
 निपतद्भिर्गजे राजन्मश्वैद्यापि सङ्घस्य । रथैद्यापि महाराज
 नरैद्यापि समन्ततः ॥ ४८ ॥ प्राकम्पत मघी राजन्निहतैस्तैस्तत-
 स्ततः । व्याकुलं सर्वमभवत् पाण्डवानां महदहलमं ॥ ४९ ॥ कर्ण
 स्वेको युधा श्रेष्ठो विधूम इव पावकः । दहनं यत्नं नरव्याघ्र
 शुशुभे स परन्तप ॥ ५० ॥ ते बध्यमाना कर्णेन पाञ्चालाद्येदिभि
 सह । तत्र तत्र व्यमुञ्चन्त वनदाहं यथा द्विपा । चक्रुश्च नर
 व्याघ्रं यथा व्याघ्रा नरोत्तमा ॥ ५१ ॥ तेषान्तु क्रोधतामासी
 ङ्गीतानां रणमूर्धनि । धावताञ्च दिग्घोरा राजस्त्रस्तानाञ्च समन्ततः ।
 शार्पणादी महास्त्रव भूतानामिव सङ्घवे ॥ ५२ ॥ बध्यमानास्तु
 तान् दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिषः । वित्तैः सर्वभूतानि तिर्यग्घोनि
 गतान्यपि ॥ ५३ ॥ ते बध्यमाना समरे सूतपुत्रेण सङ्घया ।
 अर्जुनं वासुदेवञ्च क्रोशन्ति सा मुहुर्मुहुः । प्रेतराजपुरे यद्वत्
 प्रेतराजं विचेतसः ॥ ५४ ॥ शुक्ला तु निनद तेषां बध्यता वर्ण
 सायकैः । अयाद्रवीहासुदेव कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । भार्गवास्त्रं
 महावीरं दृष्ट्वा तत्र समीरितम् ॥ ५५ ॥ पश्य कृष्ण महाबाहो
 भार्गवास्त्रस्य विक्रमम् । नैतदस्त्रं हि समरे शक्यं हन्तुं कथ-
 ञ्चन ॥ ५६ ॥ सूतपुत्रञ्च सरथ्यं पश्य कृष्ण महारणे । अन्तक
 प्रणिम वीर्यं कुर्वाणं कर्म दारुणम् ॥ ५७ ॥ अभीक्ष्य सोदय
 न्मशान् मेघतै मा मुहुर्मुहुः । न च शक्यामि समरे कर्णस्य

प्रपलायितुम् ॥ ५८ ॥ जीवन् प्राप्नोति पुरुषः सङ्घेऽपरा-
जयौ । मृतस्य तु हृषीकेश वध एव कुतोऽजयः ॥ ५९ ॥ एव-
मुक्तस्तु पार्थेन कृष्णो मतिमतांवरम् । धनञ्जयमुवाचेदं प्राप्त-
कालमरिन्दमः ॥ ६० ॥ कर्णेन हि दृढं राजा कुन्तीपुत्रः परि-
क्षतः । तं दृष्ट्वाश्वास्य च पुनः कर्णं पार्थं बधिष्यसि ॥ ६१ ॥ ततो
जनाईनः प्रायात् द्रष्टुमिच्छन् युधिष्ठिरम् । श्रमेण ग्राहयिष्यंश्च
कर्णं युद्धे विशास्यते ॥ ६२ ॥ ततो धनञ्जयो द्रष्टुं राजानं वाण-
पीडितम् । रथेन प्रययौ क्षिप्रं संग्रामात् केशवाश्रया ॥ ६३ ॥
गच्छन्नेव तु कौन्तेयो धर्मराजदिहक्षया । सैन्यमालोकयामास
नापश्यत्तत्र चाग्रजम् ॥ ६४ ॥ युद्धं कृत्वा तु कौन्तेयो द्रोणपुत्रेण
भारत । दुःसहं वक्षिणा सङ्घेऽपराजित्य गुरोः सुतम् ॥ ६५ ॥

इति कर्णपर्वणि संकुलशुद्धे चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

सङ्घय उवाच । शौषिणं पराजित्य ततोऽग्रपन्वा कृत्वा मह-
दुष्करं शूरकर्म । आलोकयामास ततः स्वसैन्यं धनञ्जयः शत्रुभि-
रप्रहृष्यः ॥ १ ॥ स युध्यमानान् पतनामुखस्थान् योधान् शूरो
हर्षयन् सव्यसाची । पूर्वावदानैः प्रथितैः प्रशस्य स्थिरांश्चकारात्म-
रथाननीके ॥ २ ॥ अपश्यमानन्तु किरीटमाली युधिष्ठिरं भ्रातर-
माजमीढम् । उवाच भीमं तरसाभ्युपेत्य राघ्नः प्रवृत्तिं वद कुत्र
राजा ॥ ३ ॥

भीम उवाच । अपयात इतो राजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
कर्णवाणाभितप्ताङ्गो यदि जीवेत् कथञ्चन ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच । तस्माद्भवान् शीघ्रमितः प्रयातु राघ्नः प्रवृत्तैः
कुरुसत्तमस्य । नूनं स विद्वोऽतिभृशं पृथक्कीः कर्णेन राजा शिविरं
गतोऽसौ ॥ ५ ॥ यः संप्रहारे निमित्तैः पृथक्कीर्द्वेणेन विद्वोऽति-

भयं तरस्वी । तस्यै स तत्रापि जयप्रतीचो द्रोणीऽपि यावन्त
 हतः किलासीत् ॥ ६ ॥ स संभयं गमितः पाण्डवाग्रः कर्णेन
 सङ्घेऽय महानुभावः । ज्ञातुं प्रयाध्याशु तमद्य भीम स्थास्या-
 म्यहं शत्रुगणान्निरुध्य ॥ ७ ॥

भीम उवाच । त्वमेव जानीहि महानुभाव राज्ञः प्रवृत्तिं
 भरतर्षभस्य । अहं हि यद्यर्जुन यामि तत्र वक्ष्यन्ति मां भीत
 इति प्रवीराः ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीदर्जुनो भीमसेनं संशप्तकाः प्रत्य-
 नीकस्थिता मे । एतानहला तु मया न शक्यमितोऽपयातुं रिपु-
 सङ्घगोष्ठात् ॥ ९ ॥ अथाब्रवीदर्जुनं भीमसेनः स्ववीर्यमास्थाय
 कुरुप्रवीर । संशप्तकान् प्रतियोत्स्यामि सङ्घेऽर्चानहं याहि
 धनञ्जय त्वम् ॥ १० ॥

सञ्जय उवाच । तद्धीमसेनस्य वचो निगम्य सुदुर्वचं भ्रातु-
 रमित्तमध्ये । द्रष्टुं कुर्येष्टमभिप्रयास्यन् प्रोवाच वृष्णिप्रवरं
 तदानीम् ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच । चोदयाश्वान् हृषीकेश विहायैतदलार्थवम् ।
 अजातशत्रुं राजानं द्रष्टुमिच्छामि केशव ॥ १२ ॥

सञ्जय उवाच । ततो हयान् सबदार्थासुख्य प्रचोदयन्
 भीममुवाच चेदम् । नैतच्चित्रं तव कर्माद्य भीम यास्याम्यहं
 जहि पार्थारिसङ्घान् ॥ १३ ॥ ततो यथौ हृषीकेश यत्र राजा
 युधिष्ठिरः । शीघ्राच्छीघ्रतरं राजन् वाजिभिर्गरुडोपमैः ॥ १४ ॥
 प्रत्यनीके व्यवस्थाप्य भीमसेनमरिन्दमम् । सन्दिश्य चैनं राजेन्द्र
 युद्धं प्रति वृकोदरम् ॥ १५ ॥ ततस्तु गत्वा पुरुषप्रवीरौ राजान-
 नासाद्य शयानमैकम् । रथादुभौ प्रत्यवरुद्ध तस्मादवन्दतुर्दर्म-
 राजस्य पादौ ॥ १६ ॥ तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रं चैमिषं पुरुषर्षभम् ।
 सुदाभ्युपगतौ हृष्यावश्विनाविव वासवम् ॥ १७ ॥ तावभ्यनन्द-
 द्राजापि विवस्वानश्विनाविव । हते महासुरे जन्धे यत्रविशु

यथा गुरुः ॥ १८ ॥ मन्यमानो हतं कर्णं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
हृषीगङ्गाया वाचा प्रीतः प्राह परन्तपः ॥ १९ ॥ ।

इति कर्णपर्वणि अर्जुनस्य युधिष्ठिरसमीपगमने
पञ्चपद्योऽध्यायः ॥ ६५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । स्वागतं देवकीमातः स्वागतं ते धनञ्जय ।
प्रियं मे दर्शनं गाढं युवयोरच्युतार्जुनौ ॥ १ ॥ अक्षताभ्यामरि-
ष्टाभ्या हतः कर्णो महारथः ॥ २ ॥ आभीविपसमं युद्धे सर्व-
शस्त्रविधारदम् । अग्रगं धार्तराष्ट्राणा सर्वेषां शर्म वर्म च ॥ ३ ॥
रक्षितं वृषसेनेन सुपिणेन च धन्विना । अनुज्ञातं महावीर्यं
राभेणास्त्रे सुदुर्जयम् ॥ ४ ॥ मुख्यं सर्वस्य लोकस्य रथिनं लोक-
विश्रुतम् । वातारं धार्तराष्ट्राणां गन्तारं वाहिनौमुखे ॥ ५ ॥
हन्तारं परसैन्यानाममित्रगणमर्दनम् । दुर्योधनहिते युक्तमश्र-
द्दुःखाय चोद्यतम् ॥ ६ ॥ अपप्रष्टुष्यं महायुद्धे देवैरपि सवासवैः ।
अनलानिलयोस्तुष्यं तेजसा च वलेन च ॥ ७ ॥ पातालमिव
गभीरं, सहृदा नन्दिवर्धनम् । अन्तकाममित्राणां हत्वा कर्णं
महाहवे । दिष्टग युवामनुप्राप्तौ जित्वासरमिवामरौ ॥ ८ ॥
धीरं युद्धमर्दनेन मया ह्यद्याच्युतार्जुनौ । कृतं तेनान्तकेनेव
प्रजा सर्वा, जिघांसता ॥ ९ ॥ तेन केतुघ्नेने हिन्तो निहतौ
पाण्डिं सारथी । हतवाहस्ततयास्त्रि युयुधानस्य पश्यत ॥ १० ॥
दृष्टदुम्नस्य यमयोर्वीरस्य च शिखण्डिन । पश्यतां द्रौपदीयानां
पाञ्चालानाञ्च सर्वश ॥ ११ ॥ एतान् जित्वा महावीर्यं कर्णं
शत्रुगणान् बहून् । जितवान् मा महाबाहो यतमानं महारणे
॥ १२ ॥ अभिसृत्य च मा युद्धे परुषाण्युक्तवान् बहू । तत्र तत्र
युधायेष्ठ परिभूय न संशय ॥ १३ ॥ भीमसेनप्रभावात्तु यज्जा-

वामि धनञ्जय । बहूनात् किमुक्तेन नाहं तत् सोढुमुत्सहे ॥ १४ ॥
 त्रयोदशाहं वर्षाणि यस्माद्धीतो धनञ्जय । न सा निद्रां लभे
 रात्रौ न चाहति सुखं क्वचित् ॥ १५ ॥ तस्य हेपेण संयुक्तः परि-
 दृष्टे धनञ्जय । आत्मनो मरणे यातो वाङ्मूर्च्छिणस इव दिज्ज ॥ १६ ॥
 तस्यायमगमत् कालश्चिन्तयानस्य मे चिरम् । कथं कर्णो मया
 शक्यो युद्धे 'क्षययितु' भवेत् ॥ १७ ॥ जाग्रत् स्वपंच, कौन्तेय
 कर्णमेव सदा ह्यहम् । पश्यामि तत्र तत्रैव कर्णभूतमिदं जगत्
 ॥ १८ ॥ यत्र यत्र हि गच्छामि कर्णाद्धीतो धनञ्जय । तत्र तत्र
 हि पश्यामि कर्णमेवाग्रतः स्थितम् ॥ १९ ॥ सोऽहं तेनैव वीरेण
 समरेष्वपलायिना । सहयः सरथः पार्थ जिवा जीवन् विस-
 र्जितः ॥ २० ॥ को नु मे जीवितेनार्थो रान्धेनार्थो भवेत् पुनः ।
 ममैवं, धिक्कृतस्याद्य कर्णेनाहवशोभिना ॥ २१ ॥ न प्राप्तपूर्वं
 यद्भीष्मात् कृपाद्दीपाद्य संयुगे । तत् प्राप्तमद्य मे युद्धे सूतप्रवा-
 ष्महारथात् ॥ २२ ॥ स त्वां पृच्छामि कौन्तेय यथाद्य कुशल-
 न्तथा । तन्ममाचञ्चु कार्त्स्न्येन यथा कर्णो हतस्त्वया ॥ २३ ॥
 शक्रतुल्यबली युद्धे यमतुल्यः पराक्रमे । रामतुल्यस्तथास्त्रेण स
 कथं वै निस्सदितः ॥ २४ ॥ महारथः समाख्यातः सर्वयुद्धविशा-
 रद् । धनुर्वेराणाप्रवरः सर्वेषामेकपुरुषः ॥ २५ ॥ पूजितो
 धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण विश्राम्यते । त्वदर्थमेव राधेयः स कथं निहत-
 स्त्वया ॥ २६ ॥ धार्तराष्ट्रो हि युद्धेषु सर्वेष्वेव सदाजुनः । तव
 मृत्युं रणे कर्णं मन्यते पुरुपर्षभ ॥ २७ ॥ स त्वया पुरुषव्याघ्र कथं
 युद्धे निस्सदितः । तन्ममाचञ्चु कौन्तेय यथा, कर्णो हतस्त्वया
 ॥ २८ ॥ शुधमानस्य च शिरः पश्यता सुहृदां हतम् । त्वया
 पुरुषशार्दूल शार्दूलेन यथा रुरुः ॥ २९ ॥ यः पर्युपासीत्
 मद्रिप्सो दिग्गय त्वा, सूतपुत्र समरे परीप्सन् । दित्सः कर्णः
 समरे हस्तिपङ्कगवं स इदानीं कर्णपत्रैः सुतीक्ष्णैः । त्वया

रणे निहत सूतपुत्र कश्चित्कृते भूमितले दुरात्मा ॥ ३० ॥ प्रियथ
 ने परमो वै कृतोऽयं त्वया रणे सूतपुत्रं निहत्य ॥ ३१ ॥ य
 सर्वत पर्यपतस्त्वदर्थं मदान्वितो गर्विते सूतपुत्र । स शूरमानी
 समरे समेत्य कश्चिस्त्वया निहत संयुगोऽसौ ॥ ३२ ॥ रौक्मं वरं
 हस्तिगवाश्चयुक्तं रथं प्रदित्स्वयं परेभ्यस्त्वदर्थं । सदा रणे सङ्गते
 य स पाप कश्चिस्त्वया निहतस्तात युद्धे ॥ ३३ ॥ योऽसौ सदा
 शूरमद्देन मत्तो विकल्पते संसदि कौरवाणाम् । प्रियोऽत्यर्थं तस्य
 सुयोधनस्य कश्चित् स पापो निहतस्त्वयाय ॥ ३४ ॥ कश्चित् समागम्य
 धनु प्रयुक्तैस्त्वत्प्रेरितैर्लोहिताङ्गैर्विहङ्गैः । श्रेते स पाप सुविभिन्न-
 गात्र कश्चिद्भग्नौ घातैराष्ट्रस्य बाह्व ॥ ३५ ॥ योऽसौ सदा श्लाघते
 राजमध्ये दुर्योधनं हर्षयन् दर्पपूर्वकम् । अहं हन्ता फाल्गुनस्येति
 मोहात् कश्चिद्वपस्तस्य न वै तथा तत् ॥ ३६ ॥ नाहं पादौ धाव-
 यिष्ये कदाचित् यावत् स्थित पार्थ इत्यल्पबुद्धे । व्रतं यस्यैतत्
 सर्वदा भ्रूस्सुनो कश्चिस्त्वया निहत सोऽद्य कर्ष्य ॥ ३७ ॥ योऽसौ
 कृष्णामब्रवीद्बुद्धि कर्ष्यं सभाया क्लृप्तवीरमध्ये । किं पाण्ड-
 वास्त्वं न जहासि कृष्णे सुदुर्बलान् पतितान् हीनसत्त्वान् ॥ ३८ ॥
 योऽसौ कर्ष्यं प्रत्यजानास्त्वदर्थं नाहलाहं सद्य कृष्णेन पार्थम् ।
 द्रुह्योपयातेति स पापबुद्धि कश्चिच्छ्रेते शरसभिन्नगात्र ॥ ३९ ॥
 कश्चित् सग्रामो विहितो वै तवायं समागमे सृष्टयकौरवाणाम् ।
 यत्रावस्थामीदृशीं प्रापितोऽहं कश्चिस्त्वया सोऽद्य हत समेत्य ॥ ४० ॥
 कश्चिस्त्वया तस्य सुमन्दबुद्धेर्गाण्डौवमुक्तैर्विशिखैर्ज्वलद्भिः । स-
 कुण्डल भानुमदुत्तमाङ्गं कायात् प्रवृत्त युधि सव्यसाचिन् ॥ ४१ ॥
 यत्तन्मया वाणसमर्पितेन ध्यातोऽसि कर्ष्यस्य वधाय वीर । तन्मे
 त्वया कश्चिदमोघमद्य ध्यानं कृत कर्ष्यनिपातनेन ॥ ४२ ॥ यद्दर्प
 पूर्णं स सुयोधनोऽस्मानुदीक्षते कर्ष्यं समाग्रयेण । कश्चिस्त्वया
 सोऽद्य समाग्रयोऽस्य भग्न पराक्रम्य सुयोधनस्य ॥ ४३ ॥ यो

न पुरा पण्डितिलानवोचत् सभामध्ये कौरवाणां समक्षम् । सुदु-
र्मतिः कश्चिदुपेत्य सङ्घेः स्वया हतः सूतपुत्रोऽत्यमर्षी ॥ ४४ ॥ यः
सूतपुत्रः प्रहसन् दुरात्मा पुराब्रवीत् निर्लितां शौबलेन । स्वयं
प्रसङ्घानय याज्ञसेनीमपीह कश्चित् स हतस्त्वयाद्य ॥ ४५ ॥ यः
गस्वष्टक्येष्ठतमं षुधिव्यां पितामहं व्याघ्रिपदल्पचेताः । संस्त्राय-
मानोऽर्द्धरथः स कश्चित्स्वयां हतो ह्याधिरथिर्महात्मन् ॥ ४६ ॥
अमर्षजं निङ्गतिसमीरणेरितं हृदि स्थितं ज्वलनमिमं सदा मम ।
हतो मया सोऽद्य समेत्य कर्ण इति ब्रुवन् प्रथमय मेऽद्य फाल्गुन
॥ ४७ ॥ ब्रवीहि मे दुर्लभमेतदद्य कथं स्वया निहतः सूतपुत्रः ।
अनुश्राये त्वां सततं प्रवीरं वृत्रे हतेऽसौ भगवानिवेन्द्रम् ॥ ४८ ॥

इति कर्णपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सप्तम्य उवाच । तद्धर्मशीलस्य वचो निश्चम्य राक्षः क्रुद्ध-
स्यातिरथी महात्मा । उवाच दुर्धर्मदीनसत्त्वं युधिष्ठिरं जिष्णु-
रनन्तवीर्यैः ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । संशप्तकीर्युध्यमानस्य मेऽद्य सेनाग्रयायी कुरु-
सैन्यराक्षः । आशीविषाभान् खगमान् प्रमुञ्चन् द्रौणिः पुरस्तात्
सहस्राभ्यतिष्ठत् ॥ २ ॥ दृष्ट्वा रथं मेघरवं ममैव समस्तसेना च
रणोऽभ्यतिष्ठत् । तेषामहं पञ्च शतानि हत्वा ततो द्रौणिमगमं
पार्थिवाग्र ॥ ३ ॥ स मा समासाद्य नरेन्द्र यत्तः समभ्ययात्
सिंहमिव हिमेन्द्रः । अकार्षीच्च रथिनामुष्जिहीषां महाराज
वध्यतां कौरवाणाम् ॥ ४ ॥ ततो रथे भारत दुष्यकस्य आचार्य-
पुत्रः प्रवरः कुरुणाम् । मामर्हयाभास भित्तैः पृषत्कीर्त्तनार्द्धिन-
क्षैव विषाम्निकल्पैः ॥ ५ ॥ अष्टौ गवामष्टशतानि वाणान् मया
प्रमुञ्चस्य वहन्ति तस्य । तास्तेन युक्तानहमस्य वायैर्व्यध्वंशयं

वायुरिवाभ्रजालम् ॥ ६ ॥ ततोऽपराग् वाणसङ्गाननेकानाकर्ण-
पूर्णावतविप्रसुक्तान् । समंलं चिच्छास्त्रबलप्रयत्ने स्तथा यथा प्रावृषि
कालमेघः ॥ ७ ॥ नैवादं दानं न च संदधानं जानीमहे कतरे-
णास्यतीति ॥ वामेन वा यदि वा दक्षिणेन स द्रोणपुत्रः समरे
पर्यवर्त्तन् ॥ ८ ॥ तस्याततं मण्डलमेव संक्ष्यं प्रदृश्यते कार्मुकं द्रोण-
सूनोः । सोऽविध्यन्मां पञ्चभिर्द्रोणपुत्रः शितैः शरैः पञ्चभिर्वास-
देवम् ॥ ९ ॥ अहन्तु तं त्रिंशता वयस्कल्पैः समाहित्यं निमिप्र-
स्यान्तरेण । क्षणात् श्वावित्समेरूपो बभूव समाहितो मदिसृष्टैः
पृथक्कीः ॥ १० ॥ स विचरन्नृधिरं सर्वगात्रै रथानीकं सूतसूनो-
र्विविश । मयाभिभूतान् सैनिकानां प्रवर्त्तानसौ प्रपश्यन्नृधिर-
प्रदिग्धान् ॥ ११ ॥ ततोऽभिभूतं युधि वीक्ष्य सैन्यं विव्रस्तयोधं
द्रुतवाजिनागम् । पञ्चाग्रता रथमुख्यैः समेत्य कर्णस्वरन्मास-
पायात् प्रमाथी । तान् सूदयित्वाहमपास्य कर्णं द्रष्टुं भवन्तं
खरयामियातः ॥ १२ ॥ सर्वं पाञ्चाला ह्युदिजन्ते स कर्णाहत्या-
हावः केशरिणो यथैव । मृत्योरास्यं व्यात्तमिवाभ्यपद्यन् प्रभे-
द्रकाः कर्णमासाद्य राजन् ॥ १३ ॥ रथांस्तु तान् संप्रभृतांनिमंता-
स्तदा कर्णः प्राक्षिणीन्मृत्युसद्ग । न चाप्यभूत् क्लान्तमनोः स राजन्
यावन्नाछान् दृष्टवान् सूतपुत्रः ॥ १४ ॥ शुलो तु लां तेन दृष्टं
समेतमश्रुत्याम्ना पूर्वतरं क्षतञ्च । अन्ये कालमपयानस्य राजन्
क्रूरात् कर्णात्तेऽहमचिन्त्यकर्मन् ॥ १५ ॥ मया कर्णस्यास्त्रमिदं
पुरस्ताद्युद्धे दृष्टं पाण्डव चित्ररूपम् । न ह्यन्ययोद्धां विद्यते
सृष्टयानां महारथं योऽद्य सहेतुं कर्णम् ॥ १६ ॥ येनैवो नै
सात्यकियन्नरक्षो दृष्टद्युम्नथापि तथैव राजन् । युधामन्युश्चोत्त-
मौजाय शूरौ पृष्ठतो मां रक्षतां राजपुत्रौ ॥ १७ ॥ रथप्रवीरेण
महानुभाव द्विपत्सैन्ये वर्त्तता दुस्तरैण । समेत्याहं सूतपुत्रेण
सङ्घेऽवृत्तेण वञ्चीव नरेन्द्रमुख्य ॥ १८ ॥ योत्स्वाम्यहं भारत

सूतपुत्रमग्निं सग्रामे यदि वै दृश्यतेऽद्य । आयाहि पश्याद्य
 युयुत्समान मा सूतपुत्रञ्च रणे जयाय ॥ १८ ॥ महर्षभस्यैव
 मुख प्रपन्ना प्रभद्रका कर्णमभिद्रवन्ति । पट्टसाहस्रा भारत
 राजपुत्रा स्वर्गाय लोकाय रणे निमग्ना ॥ २० ॥ कर्णं न चेदद्य
 निहन्मि राजन् सवान्धव युध्यमान प्रसङ्ग । प्रतिश्रुत्याकुर्वतो
 वै गतिर्याः कष्टा याता तामह राजसिंह ॥ २१ ॥ आमन्वये त्वा
 ब्रूहि रणे जय मे पुरा हि भीम धार्तराष्ट्रा ग्रमन्ते । सौतिं
 हनिष्यामि नरेन्द्रसिंह सैन्य तथा भद्रुगणाय सर्वान् ॥ २२ ॥

इति कर्णपर्वणि अर्जुनप्रतिज्ञाया सप्तप्रष्टोऽध्याय ॥ ६७ ॥

॥

सञ्जय उवाच । श्रुत्वा कर्णं कल्पसुदारवीर्यं क्रुद्ध पार्थं
 फाल्गुनस्यामितौजा । धनञ्जय वाक्यमुवाच चेद युधिष्ठिर
 कर्णपरामित्त ॥ १ ॥ विप्रद्रुता ताव चमूस्वदीया तिरस्कृता
 चाद्य यथा न साधु । भीतो भीम त्यज्य चायास्तथा त्व यन्ना
 शक कर्णमथो निहन्तुम् ॥ २ ॥ स्तेयस्त्रया पार्थ कृत पृथाया
 गर्भं समाविश्य यथा न साधु । त्यक्त्वा रणे यदपाया स भीम
 यन्नाशक सूतपुत्र निहन्तुम् ॥ ३ ॥ यत्तदाक्य हैतवने त्वयोक्तं
 कर्णं हन्तामोऽकरयेन पार्थ । त त्वक्त्वा त्व कथमद्यापयात वर्या
 ह्यौतो भीमसेन विहाय ॥ ४ ॥ इद यदि हैतवनेऽप्यचक्ष कर्णं
 योद्दु न प्रशये नृपेति । वय तत प्राप्तकालञ्च सर्वं कृत्यानुपैष्याम
 तथैव पार्थ । ५ ॥ मयि प्रतिश्रुत्य बध हि तस्य न वै कृत तच्च
 तथैव वीर । आनीय न यद्युमथ्य स वन्मात समुतक्षिप्य स्पर्डिषी
 प्रत्यपिष्ठा ॥ ६ ॥ अन्वाशिष वयमर्जुन त्वयि यियासवी बह
 कल्याणमिष्टम् ॥ तन्न सर्वं विफल राजपुत्र फलार्थिनो विदुल
 इवानिपुष्य ॥ ७ ॥ प्रच्छादित वडिशमिवामिदिण गढादित

गरलमिवाशनेन । अनर्थकं दर्शितवानसि त्वं राज्यायिनी राज्य-
 स्तुर्षं विनाशम् ॥ ८ ॥ तयोद्योगेमा हि समाः सदा वयं त्वामन्व-
 जीविषम धनश्लयाशया । काले वयं दैवमिवोत्पवीजं तन्नः सर्वान्
 नरके त्वं न्यमष्णः ॥ ९ ॥ यद्यत् पृथां वागुवाचान्तरौचि सप्ताह-
 जाते त्वयि मन्दबुद्धे । जातः पुत्रो वासवविक्रमोऽयं सर्वान् शूरान्
 धात्रवान् जेष्यतीति ॥ १० ॥ अयं जेता खाण्डवे देवसङ्घान् सर्वाणि
 भूतान्यपि चोत्तमौजाः । अयं जेता मद्रकलिङ्गकेकयानयं कुक्ष-
 ग्राजमध्ये निहन्ता ॥ ११ ॥ अस्मात् परो न भविता धनुर्धरो नैनं
 भूतं किञ्चन जातु जेता । इच्छन्तयं सर्वभूतानि कुर्याद्दधे वशी
 सर्वसमाप्तविद्यः ॥ १२ ॥ कान्था शशाङ्गस्य जवेन वायोः सूर्येण
 मेरोः क्षमया पृथिव्या । सूर्यस्य भासा धनदस्य लक्ष्मणा शौर्येण
 शक्रस्य बलेन विष्णोः ॥ १३ ॥ तुल्यो महात्मा तव कुन्ति पुत्री
 जातीऽदितेर्विष्णुरिवारिहन्ता । स्वेषां जयाय हिपतां वधाय
 स्यातीऽमितौजाः कुलतन्तुकर्ता ॥ १४ ॥ इत्यन्तरौचि शतशृङ्ग-
 सूहिं तपस्विना शृणुतां वागुवाच । एवंविधं तन्न नाभूत्तथा ते
 दिवापि नूनमनृतं वदन्ति ॥ १५ ॥ तथापरेप्राप्तपिसत्तमाना शुक्ला
 गिरः पूजयतां सदा त्वाम् । न सन्नतिं प्रैमि सुयोधनस्य न त्वां
 जानाम्याधिरथेर्भयार्त्तम् ॥ १६ ॥ त्वष्टा कृतं वाहमकूजनाशं शुभं
 समास्थाय कपिध्वजं त्वम् । खड्गं शचीत्वा हेमपद्मावनहं धनु-
 शेहं गाण्डिवं तालमात्रम् । स केशवेनोद्यमानः कथं त्वं कर्षा-
 द्यौतो व्यपयातीऽसि पार्थ ॥ १७ ॥ धनुसैतत् केशवाय प्रदाय
 यन्ताभविष्यस्त्वं रणे विदुरात्मन् । ततोऽहनिधत् केशवः कर्ष-
 सुग्रं मस्तृपतिर्हृत्प्रमिवात्तवज्ज ॥ १८ ॥ राधेयमेवं यदि नाद्य
 शक्तयरन्तसुग्रं प्रतिवाधनाय । दिद्यन्त्यस्मै गाण्डिवमेतदद्य त्वत्तो
 योऽस्तेष्वस्यधिको नरेन्द्र ॥ १९ ॥ अस्मान्निवैव पुत्रदारैर्विहीनान्
 सुखाद्गृष्टान्नाज्यनाशाच्च भूय । द्रष्टा लोकं पतितानप्यगाधे पापै-

जुष्टे नरकै पाण्डवेय ॥ २० ॥ भासेऽपतिष्य पञ्चमे त्वं सुकृच्छे
 न वा गर्भेऽप्यभविष्य पृथाया । तत्ते त्रयो राजपुत्रामविष्यन्त
 चेत् संग्रामादपयानं दुरात्मन् ॥ २१ ॥ धिक् गाण्डीवं धिक् च
 ते वास्तवीर्यमसङ्गेयान् वाणगणाश्च धिक् ते । धिक् ते केतुं
 केशरिणं सुतस्य कृमानुदत्तञ्च रथञ्च धिक् ते ॥ २२ ॥

इति कर्णपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये अष्टपद्योऽध्याय ॥ ६८ ॥

सञ्जय उवाच ॥ युधिष्ठिरेणैवसुक्त कौन्तेय श्वेतवाहन ।
 अस्मि जग्राह सक्रुद्धो जिघांसुर्भरतर्षभन् ॥ १ ॥ तस्य कोप समु-
 द्धीष्य चित्तञ्च केशवस्तदा । उवाच किमिदं पार्थ शृद्धीत खड्ग
 इत्युत ॥ २ ॥ न हि पश्यामि योद्धव्यं त्वया किञ्चिद्वनञ्जय । ते
 शस्त्रा धातैराष्ट्रा हि भीमसेनेन धीमता ॥ ३ ॥ अयथातोऽस्मि
 कौन्तेय राजा द्रष्टव्य इत्यपि । स राजा भवता दृष्ट कुशलौ च
 युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ स दृष्ट्वा नृपभार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम् । हर्ष-
 काले च संप्राप्ते किमिदं मोहकारितम् ॥ ५ ॥ न तं पश्यामि
 कौन्तेय दस्ते बध्यो भविष्यति । प्रहर्तुमिच्छसे कस्मात् किं वाते
 चित्तविभ्रम ॥ ६ ॥ कस्माद्भवान् महाखड्गं परिगृह्णाति सत्वर ।
 तस्त्वा पृच्छामि कौन्तेय किमिद् ते विकीर्षितम् । परामृशसि
 यत् क्रुद्ध खड्गमद्भुतविक्रम ॥ ७ ॥ एवमुक्तास्तु कृष्येन मेघ
 भाषो युधिष्ठिरम् । अर्जुनं प्राह गोविन्दं क्रुद्ध सर्पं इव श्वसन
 ॥ ८ ॥ अन्यथै देहि गाण्डीवमिति मा योऽभिवोदयेत् । छिन्द्या-
 महं तस्य धिर इत्युपाशुव्रतं मम ॥ ९ ॥ तदुक्तं मम वानेन
 राज्ञामितपरारक्रम । समक्षं तव गोविन्द न तत् चन्दुमिहोताहे
 ॥ १० ॥ तस्मादेन बधिष्यामि राजानं धर्मभीरुकम् । प्रतिष्ठा
 पालयिष्यामि हस्तेन नरसप्तमम ॥ ११ ॥ एतद्व्यं मया खड्गो

रक्षीते यदुनन्दन । सोऽहं युधिष्ठिरं हत्वा सत्यस्यानृष्यतां
गत ॥ १२ ॥ विश्वीको विज्वरयापि भविष्यामि जनार्दन । किं
वा त्व मन्यसे प्राप्तमस्मिन् काले समुत्थिते ॥ १३ ॥ त्वमस्य जगत-
स्तात वित्य सर्वं गतागतम् । तत्तया प्रकरिष्यामि यथा मा वक्ष्यते
भवान् ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । धिग्धिगित्येव गोविन्द पार्थमुक्त्वाब्रवीत्
पुन ॥ १५ ॥

कृष्ण उवाच । इदानीं पार्थ जानामि न वृद्धा सेवितास्त्वया ।
अकाले पुरुषव्याघ्र सरथं यद्भवानगात् ॥ १६ ॥ न हि धर्म
विभागश्च कुर्याद्विधमस्य । यथा त्व पाण्डवाद्येह धर्मभौरु-
रपण्डित ॥ १७ ॥ अकार्याणां क्रियाणाञ्च संयोगं य करोति
वै । कार्याणामक्रियाणाञ्च स पार्थ पुरुषाधमः ॥ १८ ॥ अनुसृत्य
तु ये धर्मं कथयैयुरुपस्थिता । समासविस्तरविद्वा न तेषां वित्य
निश्चयम् ॥ १९ ॥ अनिययज्ञो हि नरः कार्याकार्यविनिर्यये ।
अवशो मुञ्चते पार्थ यथा त्वं भूढ एव तु ॥ २० ॥ न हि कार्यं
मकार्यं वा सुखं ज्ञातुं कथञ्चन । श्रुतेन ज्ञायते सर्वं तच्च त्वं
नावबुध्यसे ॥ २१ ॥ अविज्ञानाद्भवान् येष धर्मं रक्षति धर्मवित् ।
प्राणिना त्व वधं पार्थ । धार्मिको नावबुध्यसे ॥ २२ ॥ प्राणिना
सवधस्तात सर्वव्यायान्मतो मम । अनृता वा वदेहात् न तु
हिंस्यात् कथञ्चन ॥ २३ ॥ स कथं भ्रातरं ज्येष्ठं राजानं धर्म-
कोविदम् । हन्याद्भवान्नरयेष्ठं प्राकृतोऽन्य पुमानिव ॥ २४ ॥
अयुध्यमानस्य वधस्तथा शत्रोश्च भारत । पराङ्मुखस्य द्रवत्
शरणाद्वाभिगच्छत ॥ २५ ॥ कृताञ्जले । प्रपन्नस्य प्रमत्तस्य तथैव
च । न वधं पूज्यते सद्भिस्तत्त्वं सर्वं गुरौ तव ॥ २६ ॥ त्वया
चैव व्रतं पार्थ बालीनेव कृतं पुरा । तस्माद्धर्मसंयुक्तं भीष्मात्
कर्म व्यस्यसि ॥ २७ ॥ स गुरुं पार्थ वप्सात्स्व हन्तुकामोऽभि

धावसि । असंप्रधार्थं धर्माणां गतिं सूक्ष्मा दुरत्ययाम् ॥ २८ ॥
 इदं धर्मरहस्यञ्च तव वक्ष्यामि पाण्डव । यदुब्रूयान्तव भीष्मो हि
 धर्मज्ञो वा युधिष्ठिर ॥ २९ ॥ विदेरो वा तथा चत्ता कुन्ती
 वापि यशस्विनी । तन्ते वक्ष्यामि तेत्त्वेन निबोधेद धनञ्जय ॥ ३० ॥
 सत्यस्य वचनें शीघ्रं न सुत्याद्विद्यते परम् । तत्त्वेनैव सुदुर्ज्ञेयं यस्य
 सत्यमनुष्ठितम् ॥ ३१ ॥ भवेत् सत्यमवक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
 यवानृतं भवेत् सत्यं सत्यञ्चानृतं भवेत् ॥ ३२ ॥ प्राणात्यये विवाहे
 च वक्तव्यमनृतं भवेत् । सर्वस्वस्यापहारे च वक्तव्यमनृतं भवेत्
 ॥ ३३ ॥ विवाहकाले रतिसप्रयोगे । प्राणात्यये सर्वधनापहारे ।
 विप्रस्य चार्थं अनृतं वदेत् पञ्चानृतान्याङ्गरपातकानि ॥ ३४ ॥
 तत्रानृतं भवेत् सत्यं सत्यञ्चाप्यनृतं भवेत् ॥ ३५ ॥ तादृशं मन्यते
 बालो यस्य सत्यमनुष्ठितम् । सत्याग्ने विनिश्चित्य ततो भवति
 धर्मवित ॥ ३६ ॥ किमाद्यर्थं कृतप्रज्ञं पुंस्योऽपि सुदारुणं ।
 सुमहत्तं प्राप्नुयात् पुंस्य बलाकोऽन्धबधादिव ॥ ३७ ॥ किमाद्यर्थं
 पुनर्मूढो धर्मकामो ह्यपण्डितः । सुमहत्तं प्राप्नुयात् पापमापगा-
 स्त्रिव कौशिक ॥ ३८ ॥

३९) अर्जुन उवाच । शिवेन्दु भगवन्नेतत् यथा विन्द्याम्यहं तथा ।
 बलाकस्याभिसम्बन्धं नदीनां कौशिकस्य च ॥ ३९ ॥

। वासुदेव उवाच । शृगव्याधोऽभवत् कश्चिन् बलाको नाम भारत ।
 यात्रायै पुत्रदारस्य शृगान् हन्ति न कामतः ॥ ४० ॥ वृद्धौ च
 मातापितरौ विभर्त्तान्याथ सञ्चितान् । स्वधर्मनिरतो नित्यं सत्य
 वागनेसूयक ॥ ४१ ॥ स कदाचिन्मृगं लिप्सुर्नास्यविन्द्यात् प्रयत्नवान् ।
 अपि पिवन्त दृष्ट्वा प्रडापटं घ्राणचक्षुषम् ॥ ४२ ॥ अदृष्टपूर्वमपि तत्
 सत्त्वं तेन हतं तदा । धर्म्ये हते ततोऽव्योम्न पुष्पवपं पपात च
 ॥ ४३ ॥ अप्सरोगीतवादित्रैर्नादितञ्ज मनोरमम् । विमानमाग
 मत् स्वर्गात् शृगव्याधनिनीपया ॥ ४४ ॥ न हूतं सर्वभूतानामभावाय

किलार्जुन । तपस्तप्त्वा वरं प्राप्तं कृतमन्त्रं स्वयम्भुवा ॥ ४५ ॥
 तद्वत्त्वा सर्वभूतानामभावकृतनिश्चयम् । ततो बलाकः खरगादेवं
 धर्मः सुदुर्विदः ॥ ४६ ॥ कौशिकोऽप्यभवद्विप्रस्तपस्वी नवङ्गश्रुतः ।
 नदीनां सङ्गमे ग्रामाद्दूरात् स किलावसत् ॥ ४७ ॥ सत्यं मया
 सदा वाच्यमिति तस्याभवद्भूतम् । सत्यवादीति विख्यातः स
 तदाशीघ्रनञ्जय ॥ ४८ ॥ अथ दस्युभयात् केचित्तदा तदन-
 भाविषन् । तत्रापि दस्यवः क्रुद्धास्तानमार्गन्त यत्रत ॥ ४९ ॥
 अथ कौशिकमभ्येत्य प्राङ्गस्ते सत्यवादिनम् । कतमेन पथा याता
 भगवन् बहवो जनाः । सत्येन पृष्टः प्रब्रूहि यदि तान् वेत्स्य शंस-
 नः ॥ ५० ॥ स पृष्टः कौशिकः सत्यं वचनं तानुवाच ह । बङ्ग-
 वृक्षलताशुक्लमेतदनसुपाश्रिताः ॥ ५१ ॥ इति तान् आपयामास
 तेभ्यः पार्थ स कौशिकः । ततस्ते तान् शमासाद्य क्रूरा जप्पुरिति
 श्रुतिः ॥ ५२ ॥ तेनाधर्मेण महता वाग्दुरुक्तेन कौशिकः । गतः
 स कष्टं नरकं सूक्ष्माधर्मेष्वकोविदः ॥ ५३ ॥ यथा चात्पश्रुतो मूढो
 धर्माणामविभागवित् । वृद्धानपृष्टा सन्देहं महच्छ्रुभ्रमितोऽर्हति
 ॥ ५४ ॥ तत्र ते लक्ष्णोद्देशः कश्चिदेवं भविष्यति । दुष्करं परमं
 शानं तर्कैणानुव्यवस्यति ॥ ५५ ॥ श्रुतेर्धर्म इति श्लोके वदन्ति
 बहवो जनाः । तत्ते न प्रत्यसूयामि न च सर्वं विधीयते ॥ ५६ ॥
 प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ ५७ ॥ यत् स्याद्विंशा-
 संयुक्तं स धर्म इति निश्चयः । अविंशार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं
 कृतम् ॥ ५८ ॥ धारणाद्धर्ममित्याङ्गर्द्धर्मो धारयते प्रजाः । यत्
 स्याद्धारणसंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ५९ ॥ ये न्यायेन जिह्वी-
 र्यन्तो धर्ममिच्छन्ति कर्हिचित् । अकूजनेन वा मोक्षी नानुकूजेत्
 कथञ्चन ॥ ६० ॥ अथर्वं कूजितव्ये वा मञ्जेरन् वाप्यकूजत ।
 ये यस्तत्रानृतं वक्तुं तत् सत्यमविचारितम् ॥ ६१ ॥ य कार्य्येभ्यो
 व्रतं कृत्वा कर्मणा नोपपादयेत् । न तत् फलमवाप्नोति एवमाङ्ग-

मैत्रीपिण्ड ॥ ६२ ॥ प्राणायामे विवाहे वा सर्वशातिवधात्यये ।
 कर्मण्यभिप्रवृत्ते वा न च प्रोक्तां मृषा भवेत् ॥ ६३ ॥ अधर्मं नात्र
 पश्यन्ति धर्मतत्त्वायदर्शिनः । यत् स्तेनै सह सम्बन्धान्मच्यते
 अपथैरपि ॥ ६४ ॥ श्रेयस्तत्त्वाद्गतं वक्तुं तत् सतप्रमविचारितम् ।
 न च तेभ्यो धर्मं दैव्यं शक्ये सति कथञ्चन ॥ ६५ ॥ पापेभ्यो हि
 धन दत्तं दातारमपि पीडयेत् । तस्माद्दर्मार्थमनृतसुक्ता नानृत-
 वाग्भवेत् ॥ ६६ ॥ एष ते लक्ष्णोद्देशो मयोद्दिष्टो यथाविधि ।
 एतच्छ्रुत्वा ब्रूहि पार्थ यदि बन्धो युधिष्ठिर ॥ ६७ ॥

अर्जुन उवाच । यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महा-
 मतिः । हितञ्चैव यथास्माकं तथैव वचनं तव ॥ ६८ ॥ भवान्मात-
 समोऽस्माकं तथा पितृसमोऽपि च । गतिय परमा कृष्ण तेन ते
 वाक्यमुत्तमम् ॥ ६९ ॥ न हि ते त्रिषु लोकेषु विद्यतेऽविदितं
 क्वचित् । तस्माद्भवान् परं धर्मं वेद सर्वं यथातथम् ॥ १० ॥ अर्धं
 पाण्डवं मन्ये धर्मराजं युधिष्ठिरम् । अस्मिंस्तु मम सहस्रे ब्रूहि
 कश्चिद्गुणग्रहम् । इदञ्चापरमत्रैव शृणु ह्यस्मिं विवक्षितम् ॥ ७१ ॥
 जानासि दाशार्हं मम व्रतं त्वं यो मा ब्रूयात् कथनं मानुषेषु ।
 अन्यस्मै त्वं गाण्डिवं देहि पार्थ यस्त्वत्तोऽस्वाहीयंती वां वरिष्ठ
 ॥ ७२ ॥ हन्यामहं केषव तं प्रसह्य भीमो हन्यात्तूवरकेति चोक्त ।
 तन्मे राजा प्रोक्तवास्ति समहं धनुर्देहीतप्रसह्यदृष्टिावीर ॥ ७३ ॥
 त हन्यासेत् केषव जीवलोके स्थाता नाह कालमण्यल्पमात्रम् ।
 ध्यात्वा नूनं ह्येनसा चापि युक्तो बध राशो भद्रवीर्यो विचिता ॥ ७४ ॥
 यथा प्रतिज्ञा मम लोकसिद्धा भवेत् सतया धर्मभृता वरिष्ठ । यथा
 जीवेत् पाण्डवोऽहह कृष्ण तथा बुद्धिं दातुमद्यार्हसि त्वम् ॥ ७५ ॥

वासुदेव उवाच । राजा श्रान्तो दुःखितो विक्षतश्च कर्णेन
 सङ्घेन निमित्तैर्वाणसङ्घैः । पथाद्यायं स्रतपुत्रेण वीर शरैर्मृगं
 ताडितोऽगुध्यमान ॥ ७६ ॥ अतस्त्वमेतेन शरीरमुक्तो दुःखा-

न्वितेनैदममुक्तरूपम् । चांकीपितो ह्येष यदि न संख्ये कर्णं
 निहत्यादिति चाग्रजीवाम् ॥ ७७ ॥ । ज्ञानातिः तं पाण्डव एष
 पापि पापं लोके कर्णमगच्छमन्यैः । ततस्त्वमुक्त्वा शर्मरोपितेन
 राशाममच्छं परुषाणि पाप्ये ॥ ७८ ॥ । नित्योद्युक्ते सततद्वार्ष्णे
 कर्णे शूतं ह्ययंरणे निबद्धम् । तं गिन् त्वत्ते कुरंगो निर्जिताः
 स्युरेवं बुद्धिः पार्थिवे धर्मपुरे ॥ ७९ ॥ । ततो बधं नाहति धर्म-
 पुरस्त्वया प्रतिशार्धुन मासनीयां । जीयन्तं यन गतो भवेद्वि-
 तन्ने निबोधेह तवानुरूपम् ॥ ८० ॥ । यदा मानं समते माननाह-
 स्तदा स वै जीवति जीवलोके । यदावमानं लभते महान्तं तदा
 जीवन्मृत इतुप्रच्यते सः ॥ ८१ ॥ । गमानितः पार्थिवीश्वर्यं सदैव
 त्वया च भीमेन तथा यमाभ्याम् । हृद्वैश्वर्ये लोके प्ररुषैष शूरै-
 स्तस्यापमानं कलया प्रयुङ्गु ॥ ८२ ॥ । त्वमित्यत्रभवन्तं हि शूहि
 पार्थ युधिष्ठिरम् । त्वमित्युक्त्वा हि निहतो गुरुर्भवति भारत ॥ ८३ ॥
 एवमाचर कौन्तेय धर्मराजे युधिष्ठिरे । अधर्मयुक्तं संयोगं कुरु-
 खैवं कुरुदह ॥ ८४ ॥ । अधर्वाङ्घ्रिर्सी ह्येषा श्रुतीनामुत्तमा श्रुतिः ।
 ष्विचार्यैव कार्याया ज्यैयस्त्वामैर्नरैः सदा ॥ ८५ ॥ । श्वधेन वधः
 प्रोक्तो यद्देस्त्वमिति प्रथुः । तद्दृष्ट्वैह त्वं येकं योक्तं धर्मराजस्य
 धर्मवित् ॥ ८६ ॥ । बधं ह्ययं पाण्डव धर्मराजस्वत्तो युक्तं वित्स्यते
 त्रैब्रह्मेणः । ततोऽस्य पादावभिवाद्य पद्यात् शर्म श्रूयाः सान्त्वयित्वा
 च पार्थम् ॥ ८७ ॥ । भ्राता प्राशस्तव कोपं न जातु कुर्याद्राजा
 कञ्चन पाण्डवेयः । सुक्तोऽनुतात् भ्रातृबधोश्च पार्थ हृष्टः कर्णं
 त्वं जहि स्तुतपुत्रम् ॥ ८८ ॥ ।

इति कर्णपर्वणि कृष्णाजिनसंवादे एकीन-
 सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सञ्जय उवाच । इत्येवमुक्तस्तु जनार्दनेन पार्थः प्रशस्याथ सृष्ट-
हस्तत् । ततोऽन्नवीदर्जुनो धर्मराजमनुक्तपूर्वं परुषं प्रसृष्ट ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । मा त्वं राजन् व्याहर व्याहरस्व यस्तिष्ठसे
क्रोधमात्रे रणाद् । भीमस्तु मामर्हति गर्हणाय यो युध्यते
सर्वलोकप्रवीरैः ॥ २ ॥ काले हि शत्रून् परिपीड्य सङ्घे हत्वा
च शूरान् पृथिवीपतींस्तान् । रथप्रधानोत्तमनागमुखान् सादि-
प्रवेकानमितांश्च वीरान् ॥ ३ ॥ यः कुञ्जराणामधिकं सहस्रं
हत्वानदत्तुमुलं सिंघनादम् । काम्बोजानामयुतं पार्वतीयान् मृगान्
सिंहो विनिहत्येव चाजौ ॥ ४ ॥ सदुष्करं कर्म करोति वीरः
कर्तुं यथा नार्हसि त्वं कदाचित् । रथादवद्भृत्य गदां परामुषं-
स्तया निहत्याश्वरथहिपात्रणे ॥ ५ ॥ वरासिना वाजिरथाश्व-
कुञ्जरांस्तथा रथाङ्घ्रिधनुषा दहत्यरौन् । प्रसृष्ट पद्भ्यामहिता-
न्निहन्ति पुनस्तु दोर्म्यां शतमन्युविक्रमः ॥ ६ ॥ महाबलो वैश्र-
वणान्तकोपमः प्रसृष्टः हन्ता हियतामनीकिनीन् । स भीमसेनो-
ऽर्हति गर्हणां मे न त्वं नित्यं रक्षसे यः सृष्टङ्घ्रिः ॥ ७ ॥ महा-
रथान्नागवरान् हयांस्य पदातिमुख्यानपि च प्रमथ्य । एको भीमो
धार्तराष्ट्रेषु मग्नः स मामुपालव्युमरिन्दमोऽर्हति ॥ ८ ॥ कलिङ्ग-
वशाङ्गनिपादभागधान् स दामदानीलवलाहकोपमान् । निहन्ति
यः शत्रुगजाननेकान् स मामुपालव्युमरिन्दमोऽर्हति ॥ ९ ॥ स
युक्तमास्थाय रथं हि काले धनुर्विधुन्वन् शरपूर्वामुष्टिः । सृज-
त्यसौ शरवर्षाणि वीरो महाहवे मेघ इवाम्बुधाराः ॥ १० ॥ शता-
न्यष्टौ वारणानामपश्यं विगातितैः कुम्भकराग्रहस्तैः । भीमेनाजौ
निहतान्यद्य वाणैः स मां क्रूरं वक्तुमर्हत्यरिभः ॥ ११ ॥ बलन्तु
वाचि हिजसत्तमानां शत्रुं बुधा वाङ्मवलं वदन्ति । त्वं वाग्मलो
भारत निष्ठुरश्च त्वमेव नां वेत्सि यथाविधोऽहम् ॥ १२ ॥ यते
हि नित्यं तव कर्तुमिष्टं दारैः सतैर्जीपितेनात्मना च । एवं यन्मां

वाग्विशिखिन इमि त्वत्त सुखं न वयं विद्म किञ्चित् ॥ १३ ॥ मा
 भावमंस्थो द्रौपदीतल्पमंस्थो महारथान् प्रतिहन्मि त्वदर्थं । तेना-
 विशिखी भारत निष्ठुरोऽसि त्वत्त सुख नामिजानामि किञ्चित् ॥ १४ ॥
 प्रोक्ता स्वयं सत्यसन्धेन शृत्पुस्तव प्रियायं नरदेव युद्धे । वीर
 विशिखण्डी द्रौपदोऽसौ महात्मा मयाभिगुप्तेन हतश्च तेन ॥ १५ ॥
 न चाभिनन्दामि तवाधिराज्यं यतस्त्वमक्षेप्यद्विताय सक्त । स्वयं
 कृत्वा पापमनार्थ्यजुष्टमस्माभिर्वै तर्तुमिच्छस्यरौंस्वम् ॥ १६ ॥ अक्षेपु
 दीपा वक्षवो विधर्मा श्रुतास्त्वया सहदेवोऽग्रवीद्यान् । तान्मैपि
 त्व त्पक्तुमसाधुजुष्टास्तेन स्र सर्वे निरय प्रपन्ना ॥ १७ ॥ सुखं
 त्वत्तो नामिजानीम किञ्चिद्यतस्त्वमक्षेदैर्वितुं संप्रवृत्त । स्वय कृत्वा
 व्यसनं पाण्डव त्व भूयस्तीक्ष्णा आ वयस्यद्य वाच ॥ १८ ॥ शैते-
 ऽस्माभिर्निहतता मत्पुत्रेणा छिन्नैर्गात्रैर्भूमितले नदन्ती । त्वया हि
 तत् कर्म कृत नृशसं यस्माद्दोष कौरवाणा बधश्च ॥ १९ ॥ हता
 उदीच्या निहता प्रतीच्या नष्टा प्राच्या दक्षिणात्या विशस्ता ।
 कृत कर्माप्रतिरूप महद्भिस्तेषा योषैरस्मादीयैश्च युद्धे ॥ २० ॥ तं
 देविता त्वत्कृते राज्यनाशस्त्वतसम्भवं नो व्यसन नरेन्द्र । माम्मान्
 क्रूरैर्वाक्प्रतोदैस्तुदस्य भूयो राजन् कोपयेस्त्वल्पमात्र ॥ २१ ॥

मञ्जय उवाच । एता वाच पश्या सव्यसाची स्थिरप्रश्न
 थावयित्वातिरुक्त्वा । यभूवासौ विमना धर्मभीरु कृत्वा प्राञ्च
 पातक किञ्चिदेवम् ॥ २२ ॥ ततोऽनुतेये सुरराजपुत्रो विनिश्चयं-
 थाप्यसिमुद्वहर्ह । तमाह कृष्ण किमिद् पुनर्भवान् विकीर्णमाकाश-
 निभ करोत्यसिमि ॥ २३ ॥ अवीहि मा त्व पुनरुत्तर वचस्तथा
 प्रवक्ष्याम्यहमर्थसिद्धये । इतेप्रवमुक्त पुरुषोत्तमेन सुदु खित
 केशवमर्जुनोऽग्रवीत ॥ २४ ॥ अह हनिष्ये स्वयरीरमेव प्रसन्न
 येनाहितमाचर वै । निशाम्य तत पार्थवचोऽग्रवीदिद् धनञ्जय
 धर्मभृता वरिष्ठ ॥ २५ ॥ राजानमेन त्वमितीदमुक्त्वा कि कश्मलं

प्राविशः पार्थ धीरम् । लज्जात्मानं हन्तुमिच्छस्यरिषु मेहं सङ्घिः
 श्रेयितं वै किरीटिन् ॥ २६ ॥ धर्मात्मानं भ्रातरं ज्येष्ठमथ खड्ग-
 गेन चैनं यदि हन्या नवीर । धर्माद्धीतस्तत् कथं नाम ते स्यात्
 किञ्चोत्तरं - वाकरिष्यस्वमेव ॥ २७ ॥ सूक्ष्मो धर्मो दुर्विदयापि
 पार्थ विशेषतोऽप्यै. प्रोच्यमानं नितीध । हृत्वात्मानमात्मनां प्राप्नु-
 यास्व वधाद्भ्रातुर्नरकञ्जातिधोरम् ॥ २८ ॥ ब्रवीहि वाचाथ
 गुणानिहात्मनस्तथा हतात्मा भवितासि पार्थ ॥ २९ ॥ तथास्तु
 कृष्येत्प्रभिनन्द्य तद्वचो धतञ्जय प्राङ् धनुर्विनान्य । युधिष्ठिरं
 धर्मभृता वरिष्ठं शृणुष्व राजन्निति शक्रस्तु ॥ ३० ॥ न माह-
 श्योऽन्यो नरदेव विद्यते धनुर्दरी देवमते पिनाकिनम् । अहं हि
 तेनातुमती महात्मना क्षणेन हन्यां सवराचरं जगत् ॥ ३१ ॥ मया
 हि राजन् सद्विगीश्वरा दिभ्यो विजित्प्र सर्वा भवत कृता वयै ।
 स राजस्तुयथ समाप्तदक्षिण सभा च दिव्या भवतो ममीजसा
 ॥ ३२ ॥ पाणौ पृथक्का निशिता ममैव धनुश्च सल्यं विहितं
 उवाचम् । पादौ च मे सरथौ सध्वजौ च न माहथ युद्धगतं
 जयन्ति ॥ ३३ ॥ हता उदीच्या निहता प्रतीच्या प्राच्या निरस्ता
 दाक्षिणातत्रा विगस्ताः । संग्रामकाना किञ्चिदेवावशिष्टं शर्वस्य
 सैन्यस्य हतं मयावैम् ॥ ३४ ॥ श्येते मया निहता भारतोया चम्
 राजन् दिवचन्द्रप्रकाशा । ये चास्त्रशास्त्रानहं हन्मि चास्त्रैस्तज्जा-
 लोकात्नेह करोमि भक्षमात् ॥ ३५ ॥ जैत्रं रथं भीममास्थाय
 कृष्या याव शीघ्रं सृतपुत्रं निहन्तुम् । राजा भवत्प्रय सुनि-
 र्वृतोऽयं कथं रणे नाशयितास्मि वाणैः ॥ ३६ ॥ अद्यापुत्रा सृत-
 माता भविषी कुन्ती वाथो मया वा तेन वापि । सतं वदान्यदा
 न कर्णमाजौ परैरहत्वा कवचं विमोच्ये ॥ ३७ ॥

सञ्जय उवाच । इतीश्वरमुक्त्वा पुनरेव पार्थो युधिष्ठिरं धर्मा-
 भृता वरिष्ठम् । विमुच्य अस्ताणि धनुर्विसल्य कोपे च खड्गं

विनिधाय तूर्णम् ॥ ३८ ॥ स व्रीडया नम्रशिरा किरीटी युधि-
 छिर प्राञ्जलिरभ्युवाच । प्रसीद राजन् क्षमयन् भयोक्तं कारो
 भवान् वेत्स्यति तन्नमस्ते ॥ ३९ ॥ प्रसाद्य राजानममित्रसाहं
 स्थितोऽन्नवीक्षैव पुन प्रवीर । नेष्ट चिरात् क्षिप्रमिदं भवि-
 ष्यत्प्रावर्त्ततेऽसावभियामि चैनम् ॥ ४० ॥ याम्येव भीमं समरात्
 प्रमोक्तु सर्वात्मना सूतपुत्रञ्च क्षन्तुम् । तव प्रियार्थं मम जीवितं
 हि ब्रवीमि सत्र तदवेहि राजन् ॥ ४१ ॥ इति प्रयास्यन्नुपगच्छ
 पादौ सगुत्थितो दीप्रतेजा किरीटी ॥ ४२ ॥ एतच्छ्रुत्वा पाण्डवो
 धर्मराजो भ्रातुर्वाक्यं परुषं फोला नस्य । उत्थाय तस्माच्छ्रयना-
 दुवाच पार्थ ततो दुःखपरीतचेता ॥ ४३ ॥ कृतं मया पार्थ यथा
 न साधु येन प्राप्तं व्यसनं व सुधोरम् । तस्माच्छिरश्छिन्धि
 ममेदमद्य कुलान्तकस्याधमपूरुषस्य ॥ ४४ ॥ पापस्य पापव्यसना-
 न्वितस्य विभूदबुद्धेरलसस्य भीरो । वृदावमन्तु परुषस्य चैव
 किन्ते चिर मे क्षनुसृत्प्र रूक्षम् ॥ ४५ ॥ गच्छाम्यहं वनमेवाद्य
 पाप सखं भवान् वर्त्तता महिहीन । योग्यो राजा भीमसेनो
 महात्मा क्षीवस्य वा मम किं राजकृतप्रम् ॥ ४६ ॥ न चास्मि शक्त
 परुषाणि सोढु पुनस्तवेमानि रुपान्वितस्य । भीमोऽस्तु राजा
 मम जीवितेन न कार्यमद्यावमतस्य वीर ॥ ४७ ॥ इतेऽवसुक्ता
 सहस्रोत्पपात राजा ततस्तच्छ्रयन विहाय । इयेष निर्गन्तुमयो
 वनाय त वासुदेव प्रणतोऽभ्युवाच ॥ ४८ ॥ राजन् विदितमेतत्ते
 यथा गाण्डीवधन्वन । प्रतिष्ठा सत्रसन्धस्य गाण्डीव प्रति विश्रुता
 ॥ ४९ ॥ ब्रूयाद्य एन गाण्डीव देह्यन्वस्मै त्वमित्प्रत । बध्योऽस्य
 स पुमालोके जया चीक्योऽयमीदृशम् ॥ ५० ॥ तत सत्रा प्रतिष्ठा
 ता पार्थेन प्रतिरक्षता । मच्छ्रन्दाद्वमानोऽय कृतस्तव महीपते ।
 गुरुणामवमानो हि बधः इतप्रभिधीवते ॥ ५१ ॥ तस्मात्त्व वै
 जहावाहो मम पार्थस्य चोभयो । व्यतिक्रममिमं राजन् स

संरक्षार्जुनं प्रति ॥ ५२ ॥ शरणं त्वा महाराज प्रपन्नौ ख उभा-
वपि । चन्तुमर्हसि मे राजन् प्रणतस्याभियाचत ॥ ५३ ॥ रोधेय-
स्याद्य पापस्य भूमि पास्यति शोणितम् । सत्यं ते प्रतिजानामि
हृतं विद्वद्यं सुतजम् । 'यस्येच्छसि बधं तस्य गंतमप्यद्य जीवि-
तम् ॥ ५४ ॥' इति कृष्णवच श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिर । 'सस-
श्रमं हृषीकेशसुत्याप्यं प्रणतं तदा ॥ ५५ ॥ कृताञ्जलिस्ततो
वाक्यमुवाचानन्तरं वच । एवमेव यथात्यल्पमस्त्वेषोऽतिक्रमो मम
॥ ५६ ॥ अनुनीतोऽस्मि गोविन्द तारितयाम्नि सोधव । मोक्षिता
व्यसनाहोराहयमद्य लयाच्यत ॥ ५७ ॥ 'भवन्तं नाथमासाद्य ह्यावां
व्यसनसागरात् । घोरादद्य समुत्तीर्णावुभावशानमोक्षितौ ॥ ५८ ॥
लङ्घिप्रवनासाद्य दुःखयोकार्ष्यवाहयम् । समुत्तीर्णा सहामात्या'
सनाथा स लयाच्यत ॥ ५९ ॥

इति कर्णपर्वणि युधिष्ठिरप्रबोधने सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७० ॥

सञ्जय उवाच । इति सा कृष्णवचनात् प्रत्युच्चार्य युधि-
ष्ठिरम् । बभूव विमना पार्थं किञ्चित् कृत्वेव पातकम् ॥ १ ॥
ततोऽन्नवीडासुदेव प्रहसन्निव पाण्डवम् ॥ २ ॥ कथं नाम भवे-
दित्यादि त्वं पार्थ धर्मजम् । 'असिना तीक्ष्णधारेण हन्या धर्मं
व्यवस्थितम् ॥ ३ ॥' त्वमित्तुःकृत्यो राजानमेवं कश्चलमाविश ।
इत्वा तु नृपतिं पार्थं अकरिष्य किमुत्तरम् । 'एवं हि दुर्विदो
'धर्मो मन्दप्रज्ञैर्विशेषत ॥ ४ ॥' स भवान् धर्मभीरुत्वात् ध्रुवसेष-
'अहन्तम । नरकं घोरोरुपन्न भ्रातुर्घ्नैःस्य वै वधात् ॥ ५ ॥ स
त्व धर्मभृता येऽं राजानं धर्मसंहितम् । प्रसादय कुसुर्यैःसमेत-
दत्र मत्तं मम ॥ ६ ॥ प्रसाद्य भक्त्या राजानं प्रीते चैव शधिष्ठिरे ।

प्रधावस्वरिती योहुः सूतपुत्रस्य प्रति ॥ ७ ॥ हत्वा तु समरे
 कर्षं त्वमद्य निमित्तैः शरैः । विपुलां प्रीतिमाधत्स्व धर्मपुत्रस्य
 मानद ॥ ८ ॥ एतद्वन्न महाबाहो प्राप्तकालं मतं मम । एवं कृते
 कृतञ्चैव तव कार्यं भविष्यति ॥ ९ ॥ ततोऽर्जुनी महाराज लब्धया
 वै समन्वितः । धर्मराजस्य चरणौ प्रपद्य शिरसा नतः ॥ १० ॥
 उवाच भरतयोऽष्ट प्रसीदति पुनः पुनः । क्षमस्व राजन् यत् प्रीक्तं
 धर्मकामेण भीरुणा ॥ ११ ॥

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा तु पतितं पद्भ्यां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 धनञ्जयममित्रघ्नं रुदन्तं भरतर्षभ ॥ १२ ॥ उत्थाप्य भ्रातरं राजा
 धर्मराजो धनञ्जयम् । समाश्लिष्य च सस्नेहं प्रसूरोद् महीपतिः
 ॥ १३ ॥ रुदित्वा सुचिरं कालं भ्रातरौ समहाद्युतौ । कृतशौची
 महाराज प्रीतिमन्तौ बभूवतुः ॥ १४ ॥ तत आश्लिष्य तं प्रेम्णा
 श्रद्धिं चाघ्राय पाण्डवः । प्रीत्या परमया युक्तः प्रक्षयंथाव्रवी-
 ञ्जयम् ॥ १५ ॥ कर्षेण मे महाबाहो सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 कवचञ्च ध्वजञ्चैव धनुः शक्तिर्हयाः शराः । शरैः कृत्वा महेश्वास
 यतमानस्य संयुगे ॥ १६ ॥ सोऽहं ज्ञात्वा रणे तस्य कर्म दृष्ट्वा च
 फाल्गुन । व्यवसीदामि दुःखेन न च मे जीवितं प्रियम् ॥ १७ ॥
 न चेदद्य हि तं वीरं निहनिष्यसि संयुगे । प्राणानेव परित्यज्य
 जीवितार्थी हि को मम ॥ १८ ॥ एवमुक्तः प्रतुप्रवाच विजयो
 भरतर्षभ ॥ १९ ॥ सतेजन ते शपे राजन् प्रसादेन तथैव च ।
 भीमेन च नरत्रेष्ठ यमाभ्याह्वः महीपते ॥ २० ॥ यथाद्य समरे
 कर्षं हनिष्यामि हतोऽपि वा । महीतले पतिष्यामि सतेजनायुध-
 मालभे ॥ २१ ॥ एवमाभाष्य राजानमब्रवीन्नाधवं वचः । अद्य
 कर्षं रणे कृष्ण रुदयिष्ये न संशयः । तव बुद्ध्या हि भद्रं ते
 वधस्तस्य दुरात्मनः ॥ २२ ॥ एवमुक्तोऽब्रवीत् पाथं केशवो राज-
 सत्तम । यतोऽसि भरतयोऽष्ट हन्तुं कर्षं महाबलम् ॥ २३ ॥

एष चापि हि मे कामो नित्यमेव महारथ । कथं भवान्नणे कर्षं
निहन्त्यादिति सत्तम ॥ २४ ॥ भूयद्योवाच मतिमान् माधवो
धर्मनन्दनम् । युधिष्ठिरेमं बीभत्सुं त्वं शान्तुयितुमर्हसि ॥ २५ ॥
अनुशातुञ्च कर्षस्य वधायाद्य_दुरात्मनः । श्रुत्वा ह्यहमयञ्चैव
त्वा कर्षशरपीडितम् । प्रवृत्तिं शत्रुमायाताविज्ञावा पाण्डुनन्दन
॥ २६ ॥ दिष्ट्यासि राजन्न हतो दिष्ट्या न शङ्क्यं गतः । परि-
शान्तुय बीभत्सुं जयमाशाधि चानघ ॥ २७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एद्येहि पार्थ बीभत्सो मां परिष्वज
पाण्डव । वरुणसुक्तोऽसि हितं त्वया शान्तञ्च तन्नय ॥ २८ ॥
अहं त्वामनुजानामि जहि कर्षं धनञ्जय । मन्युञ्च मा क्रुथाः
पार्थ यन्मयोक्तोऽसि दारुणम् ॥ २९ ॥

सञ्जय उवाच । ततो धनञ्जयो राजन् शिरसा प्रणतस्तदा ।
पादौ जग्राह पाणिभ्या भ्रातुर्घोष्ठस्य मारिष ॥ ३० ॥ तमुत्थाप्य
ततो राजा परिष्वज्य च पीडितम् । मूढ्नुपाघ्राय चैवैनमिदं
पुनरुवाच ह ॥ ३१ ॥ धनञ्जय महाबाहो मानितोऽसि दृढं
त्वया । माहात्म्यं विजयञ्चैव भूय प्राप्नुहि शाश्वतम् ॥ ३२ ॥

अर्जुन उवाच । अद्य तं पापकर्माणं शानुबन्धं श्रेणे शरै ।
नयाम्यस्तं समासाद्य राधेयं बलगर्वितम् ॥ ३३ ॥ येन त्वं पीडितो
वाणैर्दृढमायस्य धार्मुकम् । तस्याद्य कर्मण कर्षं फलं प्राप्स्यति
दारुणम् ॥ ३४ ॥ अद्य त्वामनुयास्यामि कर्षं हत्वा महीपते ।
सभाजयितुमाक्रन्द्यादिति सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३५ ॥ नाहत्वा
विनिवर्त्तित्ये कर्षमद्य महारणात् । इति सतेग्रन ते पादौ स्पृशामि
जगतीपते ॥ ३६ ॥

सञ्जय उवाच । इति द्रुवाणं सुमना किरीटिनं युधिष्ठिरः
प्राह वचो वृहत्तरम् ॥ ३७ ॥ यशोऽह्यं जीवितमीप्सितं ते
जयं सदा वीर्यमरिचयं तथा । प्रयाहि वृद्धिञ्च दिशन्तु देवता

यथाहमिच्छामि तवास्तु तत्तथा । प्रयाहि तूष्णं जहि कर्षं
माहवे पुरन्दरो हृत्प्रमिवात्महृदये ॥ ३८ ॥

इति कर्षपर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे एकसंज्ञतोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

सञ्जय उवाच । प्रसाद्य धर्मराजानं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
पार्थः प्रोवाच गोविन्दं सूतपुत्रवधोद्यतः ॥ १ ॥ कल्पयतां मे रथो
भूयो युज्यन्तान्न हयोत्तमाः । आयुधानि च सर्वाणि सन्धन्तां वै
महारथो ॥ २ ॥ उपावृत्ताश्च तुरगाः शिचिताभाश्चकादिभिः ।
रथोपकरणैः सञ्जा उपायान्तु त्वरान्विताः । प्रयाहि शीघ्रं
गोविन्द सूतपुत्रजिघांसया ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा महाराज फाल्गुनेन
महात्मना । उवाच दारुकं कृष्णः कुरुः एवं यथान्वीत् । अर्जुनो
भरतयोष्ठः योष्ठः सर्वधनुसताम् ॥ ४ ॥ आश्रयस्वथ कृष्णेन
दारुको राजसत्तम । शोभयामास स रथं वैयाघ्रं शत्रुतापनम् ।
सर्जं निवेद्यामास पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ५ ॥ युक्तान्तु तं रथं
दृष्ट्वा दारुकेण महात्मना । आपृच्छ धर्मराजानं ब्राह्मणान्
खस्त्रिवाच्यं च । समङ्गलं स्वस्वयनमारुरोह रथोत्तमम् ॥ ६ ॥
तस्य राजा महाप्राज्ञो धर्मराजो युधिष्ठिरः । आशिषोऽयुङ्क्ता
स ततः प्रायात् कर्षं रथं प्रति ॥ ७ ॥ तं प्रयान्तं महेश्वासं दृष्ट्वा
भूतानि भारत । निहतं मेनिरे कर्षं पाण्डवेन महात्मना ॥ ८ ॥
वभूवुर्विमना सर्वा दिशो राजन् समन्ततः । चापाय शतपलात्र
क्रौञ्चाश्चैव जनेश्वर । प्रदक्षिणमकुर्वन्त तदा वै पाण्डुनन्दनम् ॥ ९ ॥
वहवः पक्षिणो राजन् पुन्नामानः शुभाः शिवाः । त्वरयन्तोऽर्जुनं
मुञ्चे हृष्टरूपा ववाग्निरे ॥ १० ॥ कङ्का-श्रद्धा वकाः-श्रेणाः-वाय-
साश्च विद्याम्पते । अग्रतस्तस्य गच्छन्ति भक्ष्यहेतोर्भयानकाः ॥ ११ ॥
निमित्तानि च धन्यानि पाण्डवस्य शशंसिरे । विनाशमरिसैन्यानां

कर्णस्य च बध प्रति ॥ १२ ॥ प्रयातस्याथ पार्थस्य महान् खेदो
व्यजायत । चिन्ता च विपुला जज्ञे कथञ्चेद भविष्यति ॥ १३ ॥
ततो गाण्डीवधन्वानमब्रवीन्मधुसूदन । दृष्ट्वा पार्थं तथा यान्त
चिन्तापरिगत तदा ॥ १४ ॥ ०

वासुदेव उवाच । गाण्डीवधन्वन् सग्रामे ये त्वया धनुषा
जिता । न तेषां मानुषो जेता त्वदन्य इह विद्यते ॥ १५ ॥ दृष्ट्वा
हि बहव शूरा अक्रतुल्यपराक्रमाः । त्वां प्राप्य समरे शूर ये
गता परमा गतिम् ॥ १६ ॥ को हि द्रोणञ्च भीष्मञ्च भगदत्तञ्च
मारिष । विन्दादुविन्दावावन्थौ कास्वोजञ्च सुदक्षिणम् ॥ १७ ॥
शुतायुध महावीर्यमयुतायुधमेव च । मत्पुद्गम्य भवेत् क्षेमी यो
न स्यात् तमिव प्रभो ॥ १८ ॥ तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि तावद्व
वल्लगेव च । असम्मोहस्य युद्धेषु विशानस्य च सन्तति । विध
पातय लक्ष्मेषु योगथैव त्वार्जुन ॥ १९ ॥ भवान् देवान् सगन्ध
र्वां निहन्यात् सचराचरान् । पृथिव्या हि रणे पार्थ न योद्धा
त्वत्सम पुमान् ॥ २० ॥ धनुर्ग्रहा हि ये कैचित् क्षत्रिया युद्ध-
दुर्मदा । आदिन्नात् त्वत्सम तेषां न पश्यामि शृणोमि वा ॥ २१ ॥
ब्रह्मणा च प्रजा सृष्टा गाण्डीवञ्च महदनु । येन त्व युध्यसे पार्थ
तस्मान्नास्ति त्वया सम ॥ २२ ॥ अवस्थन्तु मया वाच्यं यत् पश्य
तव पाण्डव । भावमस्त्रा महाबाहो कर्णस्राहवभोगिनम् ॥ २३ ॥
कर्णो हि बलवान् द्रुप कृतास्त्रस्य महारथ । कृती च क्षिप्रयोधी
च देशकालस्य कोविद् ॥ २४ ॥ बहूनाम् किमुक्तेन सक्षेपाच्छृणु
पाण्डव । त्वत्सम त्वहिषिष्ट वा मन्ये कर्णं महारथम् । परमं
यत्नमास्थाय त्वया बध्यो महाहवे ॥ २५ ॥ तेजसा बह्निषट्भोगो
वायुवेगसमो जवे । अन्तकप्रतिम कोपे सिद्धसहननो जलो ॥ २६ ॥
षष्टरत्निर्महाबाहुर्व्यूढोरस्क सुदुर्कय । अभिमानी च शूरश्च
प्रवीर प्रियदर्शन ॥ २७ ॥ सर्वैर्योधगुरुर्युक्ती मित्राणामभय-

ह्वरः । सततं पाण्डवद्वेषी धार्तराष्ट्रद्विषे रतः ॥ २८ ॥ सर्वै-
 रवधो राधेयो द्वैरपि सवासवैः । ऋते त्वामिति मे बुद्धिस्तदयं
 जहि सूतजम् ॥ २९ ॥ द्वैरपि हि संयत्तैर्विभ्रद्धिर्मांसयोणि-
 तम् । अशक्यः स रथो जेतुं सर्वैरपि युयुत्सुभिः ॥ ३० ॥ दुरा-
 त्मानं पापवृत्तं नृशंसं दुष्टप्रज्ञं पाण्डवेषु नित्यम् । हीनस्वायं
 पाण्डवैर्विरोधे हत्वा कथं निश्चितार्थो भवाद्य ॥ ३१ ॥ तं सूत-
 पुत्रं रथिनां वरिष्ठं निष्कालिकं कालवशं नयाद्य । सदावजानाति
 हि पाण्डुपुत्रानसौ दर्पात् सूतपुत्रो दुरात्मा ॥ ३२ ॥ आत्मानं
 मन्यते वीरं येन पापः सुयोधनः । त्वमद्य भूलं पापानां जहि
 सौतिं धनञ्जय ॥ ३३ ॥ खड्गजिह्वं धनुरास्यं शरदंष्ट्रं तर-
 खिनम् । इमं पुरुषशार्दूलं जहि कथं धनञ्जय ॥ ३४ ॥ अह-
 न्तामनुजानामि वीर्येण च बलेन च । जहि कथं रणे शूरं
 मातङ्गमिव केशरी ॥ ३५ ॥ यस्य वीर्येण वीर्यं ते धार्तराष्ट्रो-
 ऽवमन्यते । तमद्य पार्थ संग्रामे कथं वैकृत्तनं जहि ॥ ३६ ॥

इति कर्णपर्वणि कृष्णार्जुनसंवादे द्विसप्ततीऽध्यायः ॥ ७२ ॥

सञ्जय उवाच । ततः पुनरभेयात्ता केशवीऽर्जुनमद्रवीत् ।
 कृतसङ्कल्पमोयान्तं वधे कर्णस्य भारत ॥ १ ॥ अद्य सप्तदशहानि
 वर्त्तमानस्य भारत । विनाशस्यातिधोरस्य नरवारणवाजिनाम्
 ॥ २ ॥ भूत्वा हि विपुला सेना तावकानां परैः सह । अन्योऽन्यं
 समरं प्राप्य किञ्चिच्छेषा विशाम्भते ॥ ३ ॥ भूत्वा हि कौरवाः
 पार्थ प्रभूतगजवाजिनः । त्वां वै शत्रुं समासाद्य विनष्टा रण-
 मूर्धनि ॥ ४ ॥ एते तु पृथिवीपालाः सञ्जयाय समागताः । त्वां
 समासाद्य दुर्दमं पाण्डवाय व्यवस्थिताः ॥ ५ ॥ पाद्मालैः पाण्डवै-
 र्मतस्यैः कारूपैश्चेदिभिः सह । त्वया गुप्तैरमितप्र कृतः शत्रुगण-

क्षय ॥ ६ ॥ को हि शक्नो रणे जेतुं कौरवास्तात सङ्गतान् ।
 अन्यत्र पाण्डवान् युद्धे लया गुप्तान् महारथान् ॥ ७ ॥ शक्तस्त्वं
 हि रणे जेतुं ससुरासुरमानुषान् । वीरलोकान् समरे युक्तान्
 किं पुन कौरवं बलम् ॥ ८ ॥ भगदत्तञ्च राजान कोऽन्य शक्त-
 स्त्वया विना । जेतुं पुरुषशार्दूल योऽपि स्याद्वासवोपम ॥ ९ ॥
 तथेमा विपुला सेना गुप्ता पार्थ लयानघ । न श्रेष्ठ पार्थिवा-
 सर्वं चक्षुर्भिरपि वीक्षितम् ॥ १० ॥ तथैव सततं पार्थ रक्षिताभ्या
 लया रणे । दृष्टयुन्नशिखण्डिभ्या भीमद्रोणौ निपातितौ ॥ ११ ॥
 को हि शक्नो रणेऽपार्थ भारताना महारथौ । भीमद्रोणौ युधा
 जेतुं शक्रतुल्यपराक्रमौ ॥ १२ ॥ को हि शान्तनवं भीमं द्रोणं
 वैकर्त्तन कृपम् । द्रौणिञ्च सौमदत्तिञ्च कृतवर्माणमेव च ॥ १३ ॥
 सैन्धवं मद्रराजानं राजानञ्च सुयोधनम् । वीरान् कृतास्त्रान्
 समरे सर्वानेवानिर्वर्त्तन ॥ १४ ॥ अक्षौहिणीपतीनुग्रान् संह-
 तान् युद्धदुर्मदान् । लागते पुरुषव्याघ्र जेतुं शक्त पुमानिह ॥ १५ ॥
 श्रेष्ठय बहला क्षीणा प्रदीर्घाश्वरथहिपा । नानाजनपदा-
 योग्रा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १६ ॥ गोवासदासमीयाना वशा-
 तीनाञ्च भारत । प्राच्याना वाटधानाना भोजानाञ्चाभिषानिनाम्
 ॥ १७ ॥ उद्दीर्घाश्वगजा सेना ब्रह्मक्षत्रस्य भारत । त्वा समा-
 साद्य निधनं गता भीमञ्च भारत ॥ १८ ॥ उग्राय भीमकर्माण-
 स्तुखारा यवना खया । दार्वाभिसारा दरदा शका रमठ-
 तङ्गना ॥ १९ ॥ अन्धकाय पुलिन्दाय किरातासौरविक्रमा ।
 स्नेच्छाय पार्वतीयाय सागरानूपवासिन ॥ २० ॥ संरक्षिणी
 युद्धशौण्डा बलिनी दृष्टपाणय । एते सुयोधनस्यार्थं सरव्या
 कुरुभि सङ्घ । न शक्या युधि निर्जेतुं त्वदन्येन परन्तप ॥ २१ ॥
 धार्तराष्ट्रमुदग्र हि व्यूढं दृष्ट्वा महहलम् । यदि त्वं न भवेस्त्राता
 प्रतीयात् को नु मानव ॥ २२ ॥ तत् सागरमित्रोडेतुं रजरा

स्रुतं वलम् । विदार्थं पाण्डवै क्रुद्धस्वया गुप्तैर्हतं विभो ॥ २३ ॥
 भागधानामधिपतिर्जयत्सेनो महत्बलं ॥ अद्य सप्तैव चाहानि
 हतं सङ्घेऽभिमन्युना ॥ २४ ॥ ततो दशसहस्राणि गजाना
 भीमकर्मणाम् । जघान गदया भीमस्तस्य राक्ष परिच्छदम् ॥ २५ ॥
 ततोऽन्येऽभिहता नागा रथाश्च यतस्यो बलात् ॥ २६ ॥ तदेव
 समरे पार्थ वर्तमाने महाभये । भीमसेनं समासाद्य त्वाञ्च पाण्डव
 कौरवा । सवाजिरथमातङ्गा मथ्युलीकमिती गता ॥ २७ ॥
 तथा सेनामुखे तत्र निहतै पार्थ पाण्डवै । भीम प्रासृजदुग्वाणि
 शरजालानि मारिष ॥ २८ ॥ स चेदिकाग्निषोऽञ्जालान् कुरुपा-
 ष्यत्स्यकेकयान् । शरै प्रच्छाद्य निधनमनयत परमस्त्रिवित ॥ २९ ॥
 तस्य चापच्युतैर्वाणै परदेहविदारणै । पूर्णमाकाशमभवत् रुक्म
 पुष्टैरजिह्वणै ॥ ३० ॥ हन्यादथेसहस्राणि एकैकेन तु मुष्टिना ।
 राक्ष नरहिंपान् हत्वा समेतान् स महोवल्गान् ॥ ३१ ॥ गत्या
 दशम्या ते गत्वा जघुर्वाजिरथहिपान् । हित्वा नवगतीर्दुष्टा स
 वाणानाहवेऽत्यजत ॥ ३२ ॥ दिनानि दश भीमेण निघ्नता तावक
 वलम् । शून्या कृता रथोपस्था हताश्च गजवाजिन ॥ ३३ ॥
 दर्शयित्वात्मनो रूप रुद्रोऽपिन्द्रसम गुणो पाण्डवानामनीकानि
 निगृह्यासौ व्यथातयत् ॥ ३४ ॥ विनिघ्नन् पृथिवीपालाथेदिपाञ्चाल
 केकयान् । अहनत् पाण्डवीं सेना रथाश्चगजसकुलाम् । मञ्जन्त
 मग्नवे मन्दमुञ्जिहीर्षु सुयोधाम् ॥ ३५ ॥ तथा चरन्त समरे
 तपन्तमिव भास्करम् । पदातिवीटिसाहस्रा प्रवराशुभपाणय ।
 न श्रेष्ठ सृष्टया द्रष्टु तथैवान्ये मञ्जीचिन्त ॥ ३६ ॥ विचरन्त तथा
 तन्तु सग्रामे जितकाशिनम् । सर्वोद्योगेन महता पाण्डवा सम-
 भिद्रवन् ॥ ३७ ॥ स तु विद्राव्य समरे पाण्डवान् सृष्टयानपि ।
 एक एव रणे भीम एववीरत्वमागत ॥ ३८ ॥ त शिखण्डी
 सनासाद्य क्षया गुप्तो महाप्रतम् । जघान पुपुषव्याघ्र शरै

संज्ञतपर्वभिः ॥ ३८ ॥ य एष पतितः श्रेते शरतस्य पितामहः ।
 तां प्राप्य पुरुषव्याघ्रं दुर्लभं प्राप्येव धासवम् ॥ ४० ॥ द्रोणः पञ्च
 दिनान्युग्रो विधम्य रिपुवाहिनीम् । कृत्वा व्यूहमभेद्यञ्च पात-
 चिन्ता महारथान् ॥ ४१ ॥ जयद्रथस्य समरे कृत्वा रक्षां महार-
 थयः । अन्तःप्रतिमद्योगो रात्रियुद्धेऽदहत प्रजाः ॥ ४२ ॥ दग्धु-
 योधाञ्छुरैर्वीरो भारद्वाजः प्रतापवान् । घृष्टदुम्भं समासाद्य सं-
 गतः परमां गतिम् ॥ ४३ ॥ यदि चाद्य भवान् युद्धे सूतपुत्रसुखा-
 ग्रथान् । नावारयिष्यत् संग्रामे नोक्तं द्रोणो व्यनङ्गत ॥ ४४ ॥
 भवतां तु बलं सर्वं धार्तराष्ट्रस्य वारितम् । ततो द्रोणो हतौ
 युद्धे पार्षतेन धनञ्जय ॥ ४५ ॥ क एवान्यो रणे कुर्यात्स्वदन्यः
 क्षत्रियो युधि । यादृशं ते कृतं पार्थ जयद्रथवधं प्रति ॥ ४६ ॥
 निवार्य सेनां महतीं हत्वा शूरांश्च पार्थिवान् । निहतः सैन्धवी
 राजा स्वयांस्त्वबलतेजसां ॥ ४७ ॥ आथर्ये सिन्धुराजस्य वधं
 जानन्ति पार्थिवाः । अनाथर्ये हि तत्स्वत्तस्त्वं हि पार्थ महार-
 थयः ॥ ४८ ॥ तां हि प्राप्य रणे क्षत्रमेकाहादिति भारत ।
 नश्यमानमहं युक्तं मन्येयमिति मे मतिः ॥ ४९ ॥ सेयं पार्थ सम-
 धीरा धार्तराष्ट्रस्य संयुगे । हतसर्वस्ववीरा हि भीष्मद्रोणौ यदा
 हतौ ॥ ५० ॥ श्रीर्षप्रवरयोधाद्य हतवाजिरथहिपा । हीना
 सूर्येन्दुनक्षत्रैर्यौरिवाभाति भारती ॥ ५१ ॥ विद्वस्ता हि रणे
 पार्थ सेनेयं भीमविक्रमा । आसुरीव पुरा सेना अक्रस्येव परा-
 क्रमैः ॥ ५२ ॥ तेषां हतावशिष्टास्तु सन्ति पञ्च महारथाः ।
 अश्वत्थामा कृतवर्मा कर्णो मद्राधिपः कृपः ॥ ५३ ॥ तांस्त्वमद्य
 नरव्याघ्रं हत्वा पञ्च महारथान् । हतामित्रः प्रयच्छोर्वीं राशे
 सहोपपत्तनाम् ॥ ५४ ॥ साकायजलपातालाः सपर्वतमहावनान् ।
 प्राप्नोत्वमितपीर्यथीरद्य पार्थो वसुधराम् ॥ ५५ ॥ एतां पुरा
 विष्णुरिव हत्वा द्वैतेयदानवान् । प्रयच्छे मदिनीं राशे अक्रायैव

यथा हरिः ॥ ५६ ॥ अद्र मोदन्तु पाञ्चाला निहतेश्वरिषु त्वया ।
 विष्णुना निहतेष्वाजौ दानवेष्विव देवताः ॥ ५७ ॥ यदि वा
 हिपदां योऽं द्रोणं मानयती शुरुम् । अश्वत्याग्नि कृपा तेऽस्ति
 कृपे चाचार्य्यगौरवात् ॥ ५८ ॥ अत्यन्तापचितान् बन्धून् मानयन्
 मातृवान्भवान् । कृतवर्माणमासाद्र न नेष्यसि यमक्षयम् ॥ ५९ ॥
 भ्रातरं मातुरासाद्र श्वल्यं मद्रजनाधिपम् । यदि त्वमरविन्दाक्ष
 दयावान्न जिघांससि ॥ ६० ॥ इमं पापमतिं क्षुद्रमत्यन्तं पाण्ड-
 वान् प्रति । कर्णमद्र नरयोऽं जज्ञाशु निमित्तैः शरैः ॥ ६१ ॥
 एतत्ते सुकृतं कर्म नात्र किञ्चन युच्यते । वयस्यनुजानीमो नात्र
 द्रोपीऽस्ति कथन ॥ ६२ ॥ दहने, यत् सपुत्राया निधि मातृस्तवा-
 नघ । द्यूतार्थं यच्च युष्मासु प्रावर्त्तत सयोधनः । तस्य सर्वस्य
 दुष्टात्मा कर्षो वै मूलमित्युत ॥ ६३ ॥ कर्णाहि मन्यते त्राणं
 नित्यमेव सयोधनः । ततो मामपि संरक्ष्यो निग्रहीतुं प्रचक्रमे
 ॥ ६४ ॥ स्थिरा बुद्धिर्नरेन्द्रस्य धार्तराष्ट्रस्य मानद । कर्णः
 पार्थात्रणे सर्वान् विजेष्यति न संशयः ॥ ६५ ॥ कर्णमाश्रित्य
 कौन्तेय धार्तराष्ट्रेण विश्रहः । रोचितो भवतां सार्धं जानतापि
 वलं तव ॥ ६६ ॥ कर्षोऽपि भापते नित्यमहं पार्थान् जगताम् ।
 वासुदेवञ्च दायाहं विजेष्यामि महारथम् ॥ ६७ ॥ प्रोक्त्वाहयन्
 दुरात्मानं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिः । समितौ गच्छति कर्णस्तमद्य
 जहि भारत ॥ ६८ ॥ यच्च युष्मासु पापं वै धार्तराष्ट्रः प्रयुक्त-
 वान् । तत्र सर्वत्र दुष्टात्मा कर्षः पापमतिर्मुखम् ॥ ६९ ॥ यच्च
 तद्धारतराष्ट्रस्य क्रूरैः षड्भिर्महारथैः । अपश्यं निहतं वीरं
 सौमद्रमपमेक्षणम् ॥ ७० ॥ द्रोणद्रौणिकृपान् वीरान् कर्षयन्तं
 नरर्षभान् । निर्मनुष्यांश्च मातङ्गान् विरथांश्च महारथान् ॥ ७१ ॥
 व्यखारोक्षांश्च तुरगान् पत्तीन् व्यायुधजीवितान् । कुर्वन्तमपम-
 स्कसं कुरुवृष्णिययस्करम् ॥ ७२ ॥ विधमन्तमनीकानि व्यथयन्तं

महारथान् । मनुष्यवाजिमातङ्गान् प्रचिन्नुत्तं यमचयम् ॥ ७३ ॥
 शरैः सौभद्रमायान्तं ददन्तमरिवाहिनीम् । तन्मे ददति गात्राणि
 संखे सत्येन ते शमे ॥ ७४ ॥ यस्तत्रापि च दुष्टात्मा कर्णोऽभ्यदुह्यत
 प्रभो । अशक्तुवंशाभिमन्योः पार्थ स्थातुं रणोऽग्रतः ॥ ७५ ॥
 सौभद्रशरनिर्मित्तो विसंशः शोणितोक्षितः । निश्वसन् क्रोध-
 संदीप्तो विसुखः सायकाहितः ॥ ७६ ॥ अपयानकृतोत्साहो निरुत्-
 साहये जीविते । स्थितः स विह्वलः सङ्कोपे महारजनितश्चम ॥ ७७ ॥
 अथ शोणस्य समरे तत्कालसदृशं तदा । श्रुत्वा कर्णो वचः क्रूरं
 तंतश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ ७८ ॥ ततश्चिन्नायुधं तेन रणो पञ्च
 महारथाः । तत्रैव निकृतिप्रशाः प्राहनञ्छरवृष्टिभिः ॥ ७९ ॥
 तस्मिन् विनिहते वीरे सर्वेषां दुःखमाश्रित् । प्राहसत् स तु
 दुष्टात्मा कर्णः स च सुयोधनः ॥ ८० ॥ यत्र कर्णोऽब्रवीत् कृप्यां
 सभायां परुषं वचः । प्रमुखे पाण्डवेयानां कुरुग्राह्ये नृशंसवत्
 ॥ ८१ ॥ विनष्टाः पाण्डवाः कृप्यो साश्वतं गरुडं गताः । पति-
 मन्यं पृथुश्रोणिं वृषीश्व नृदुभापिणि ॥ ८२ ॥ एषा त्वं धृत-
 राष्ट्रस्य दासीभूता निवेशनम् । प्रविशारदालपक्षादि न सन्ति
 पतयस्तव ॥ ८३ ॥ पाण्डवाः प्रभवन्त्यद्य न ते कृप्यो कैयञ्चन ।
 दासभार्यासि पाञ्चालि स्वयं दासीति शोमने ॥ ८४ ॥ अद्य
 दुर्योधनो ह्येकः पृथिव्यां नृपतिः श्रुतः । सर्वे तस्य महीपाला
 योगक्षेममुपासते ॥ ८५ ॥ पश्येदानीं यथा भद्रे विनष्टान् पाण्ड-
 वान् समम् । अन्योऽन्यं समुदीक्षन्ते धार्तराष्ट्रस्य तेजसा ॥ ८६ ॥
 व्यक्तं पाण्डतिला ह्येते निरये च निमज्जिताः । प्रेष्यत्वमपि राजेन्द्र-
 मुपयास्यन्ति कौरवम् ॥ ८७ ॥ इत्युक्तवानधर्मश्चस्तदा परम-
 दुर्मतिः । पाप पापं वचः कर्णं शृणुतस्तव भारत ॥ ८८ ॥ अद्य
 पापस्य तद्वाक्यं सुवर्षविकृताः शराः । शमयन्तु शिलाघोता-
 स्वयास्ता जीवितच्छिदः ॥ ८९ ॥ यानि चान्यानि दुष्टात्मा पापानि

कृतवांस्त्वयि । तान्यद्य जीवितञ्चास्य यमयन्तु शरास्तव ॥ ८० ॥
 गाण्डीवप्रहितान् पौरानद्य गात्रैः स्वयञ्छरान् । कर्णः शरतु
 दुष्टात्मा वचनं द्रोणभीष्मयोः ॥ ८० ॥ सुवर्णपुङ्गा नाराचाः शत्रुघ्ना
 वैद्युतप्रभाः । त्रयास्तास्तस्य सर्गाणि भिक्ष्वा पास्यन्ति शोणितम्
 ॥ ८२ ॥ उग्रास्त्वद्भुजनिर्मुक्ता मर्म भिक्ष्वा महाशराः । शय
 कर्णं महावेगाः प्रेषयन्तु यमक्षयम् ॥ ८२ ॥ शय ज्ञाह्नाहृती
 हीना विषयास्त्वच्छराहितम् । प्रपतन्तं रथात् कर्णं पश्यन्तु वसुधा-
 धिपाः ॥ ८४ ॥ शय शोणितसंमनः शयानं पतितं भुवि । शय-
 विहायुधं कर्णं हीनाः पश्यन्तु बान्धवाः ॥ ८५ ॥ हस्तिकक्षी महा-
 नस्य भङ्गेनोन्मथितस्त्वया । प्रकम्पमानः पततु भूमावाधिरयेर्ध्वजः
 ॥ ८६ ॥ त्रया शरप्रतैश्चिन्तं रथं हेमविभूषितम् । हतयोधाश्च-
 सुतसृज्य भीतः शयः पलायताम् ॥ ८७ ॥ शतः सुयोधनो हृष्टा
 हतमाधिरथं त्रया । निरायो जीविते त्रय राक्ष्ये त्वैव भवत्करिः
 ॥ ८८ ॥ एष वै तावकान् पार्थः कर्णो हन्ति स सायकीः । शत-
 क्रतुसमो वीर्यं शरप्रतिमोऽपि ज्ञा ॥ ८९ ॥ एते द्रवन्ति पाञ्चाला
 वध्यमानाः शितैः शरैः । कर्णेन भरतश्रेष्ठः पाण्डवानुष्णिहीर्षवः
 ॥ ९० ॥ पाञ्चालान् द्रौपदेयांश्च धृष्टद्युम्नश्चिखण्डिनौ । धृष्ट-
 द्युम्नतनूजांश्च शतामीकञ्च नाकुलिम् ॥ ९१ ॥ नकुलं सहदेवञ्च
 धृष्टमुखं जनमेजयम् । सुधर्माणं सात्यकिञ्च विधि कर्णवशं गतान्
 ॥ ९२ ॥ शयश्चतानां कर्णेन पाञ्चालानां महारथो । शय शते
 निनदो शोरस्वहन्धूनां परन्तपे ॥ ९३ ॥ न त्वेव भीताः पाञ्चालाः
 कथञ्चित् स्वुः पराङ्मुखः । नो हि शयं शयं शयैश्चाप्य गणयन्ति
 महारथे ॥ ९४ ॥ शय एषाः पाण्डवीं सेनां शरोधैः समवेष्टयत् ।
 तं समासाद्य पाञ्चाला भीषां नार्सन् पराङ्मुखः ॥ ९५ ॥ शय
 ज्वलन्तमस्त्रानिं गुरुं सर्वधनुमताम् । निर्दहन्तश्च समरे दुर्धरं
 द्रोणमंश्रया ॥ ९६ ॥ ते नित्यमुदिता जेतुं शये शयुमरिन्दन ।

न जात्वाधिरयेभीताः पाञ्चालाः स्युः पराङ्मुखा ॥ १०७ ॥ तेषा-
मापततां शूरः पाञ्चालानां तरस्विनाम् । आदत्तेऽसूनु शरैः कर्णः
पतङ्गानामिवानलः ॥ १०८ ॥ तास्तथाभिसुखान् वीरान् मित्रार्थं
त्यक्तजीवितान् । क्षयं नयति राधेयः पाञ्चालाञ्छतमो रणे
॥ १०९ ॥ तद्भारत मृद्देष्वासानगाधे मञ्जतीऽप्यवे । कर्णार्थवे
प्रवो भूत्वा पाञ्चालांस्त्रातुमर्हसि ॥ ११० ॥ अस्त्रं हि रामात् कर्णेन
भार्गवाद्दृषिसत्तमात् । यदुपात्तं महाघोरं तस्य रूपमुदीर्यते
॥ १११ ॥ तापनं सर्वसैन्यानां घोररूपं सदाख्यम् । समावृत्य
महासेनां ज्वलितं स्त्रेन तेजसा ॥ ११२ ॥ एते चरन्ति संग्रामे
कर्णनापच्युताः शराः । भ्रमराणामिव व्रातास्तापयन्तः स ताव-
कान् ॥ ११३ ॥ एते द्रवन्ति पाञ्चाला दिक्षु सर्वासु भारत ।
कर्णस्त्रं समरे प्राप्य दुर्निवार्यमनात्मभिः ॥ ११४ ॥ एष भीमो
दृढप्रोधो हतः पार्थ समन्ततः । सृष्टयैर्योधयन् कर्णं पीडयते
निशितैः शरैः ॥ ११५ ॥ पाण्डवान् सृष्टयाथैव पाञ्चालाथैव
भारत । हन्यादुमेक्षित कर्णो रोगो देहनिवागतः ॥ ११६ ॥
नान्यं लक्ष्मीं हि पश्यामि योधं वीधिष्ठिरे वले । यः समासाद्य
राधेयं स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् ॥ ११७ ॥ तमद्ग्र निशितैर्वाणै-
र्विनिहत्य नरपरम । यथाप्रतिश्रं पार्थ त्वं कृत्वा कीर्त्तिमवाप्नुहि
॥ ११८ ॥ त्वं हि यत्तो रणे जेतुं सकर्णानपि कौरवान् । नान्यो
युधि युधां थोष्ठ सत्यमेतद्गृत्रवीमि ते ॥ ११९ ॥ एतत् कृत्वा महत्
कर्म कृत्वा कर्णं महारथम् । कृतार्थं सुफलः पार्थ सुखी भव
नरोत्तम ॥ १२० ॥ ।

इति कर्णपर्वणि अर्जुनं प्रति त्रीश्यापदेशे

त्रिसप्ततोऽध्याय ॥ ७३ ॥

सञ्जय उवाच । स केशवस्य वीभत्सु शुला भारत भाषि-
 तम् । विशोक समहृष्टश्च क्षणेन समपद्रत ॥ १ ॥ ततो ज्या-
 मभिर्मज्ज्याशु व्याक्षिपन् गाण्डिवं धनु । दध्ने कर्षविनाशाय
 केशवद्वाम्यभापत ॥ २ ॥ त्वया नायेन गोविन्द ध्रुव एव जयो
 मम । प्रसन्नो यस्य मेऽद्र ल लोके भूतभूविष्यवित ॥ ३ ॥ त्वत्
 सहायो ह्यह वृष्ण त्रीँलोकान् वै समागतान् । प्रापथेय पर
 लोक किमु कर्षं महाहवे ॥ ४ ॥ पश्यामि द्रवतीं सेना पाञ्चा
 लाना जनार्दन । पश्यामि वरुणं समरे विचरन्तमभीतवत् ॥ ५ ॥
 भार्गवास्त्रञ्च पश्यामि विचरन्त समन्तत । सृष्टे कर्षेण वार्ष्णेय
 शक्रेणेव महाशनिम् ॥ ६ ॥ अथ खलु स स्यामो यत्र कर्षं मया
 हतम् । कथयिष्यन्ति भूतानि यावद्भूमिर्हरेरिष्यति ॥ ७ ॥ अथ
 कृष्ण विकर्षा मे कर्षं नेष्यन्ति मृत्यवे । गाण्डीवसुता क्षिण्वन्तो
 मम हस्तप्रचोदिता ॥ ८ ॥ अथ राजा धृतराष्ट्र स्त्रा बुद्धिमव-
 मस्यते । दुर्योधनमरान्याहं यथा रान्येऽभ्यपिचयत् ॥ ९ ॥ अथ
 रान्यात् सुखाच्चैव शिखी राष्ट्रात् तथा पुरात् । पुत्रेभ्यश्च महा-
 वाही धृतराष्ट्रो विमोच्यते ॥ १० ॥ अथ दुर्योधनो रान्यात्
 जीविताहं निराशवान् । भविष्यति हते कर्षे कृष्ण सद्य व्रवीमि
 ते ॥ ११ ॥ अथ दृष्ट्वा मया कर्षं शरैर्विशकलीकृतम् । पुरा
 दिवासुरे युद्धे ह्यत्र बलमिदा यथा । स्मरता तव वाक्यानि शम
 प्रति जनैश्चर ॥ १२ ॥ अद्यासौ सौवल कृष्ण ग्लहान् जानातु
 वै शरान् । दुरोदरञ्च गाण्डीव मण्डलञ्च रथ मम ॥ १३ ॥ अथ
 कुन्तीसुतस्याहं दृढं राष्ट्रं प्रजागरम् । व्यपनेष्यामि गोविन्द
 हत्वा कर्षं शितै शरै ॥ १४ ॥ अथ कुन्तीसुतो राजा हते सूत
 सुते मया । समहृष्टमना प्रीतश्चिह्नं सुखमवाप्स्यति ॥ १५ ॥ अथ
 चाहमनाष्टय केशवाप्रतिमं शरम् । उत्सृष्ट्यामीह य कर्षं
 जीविताहं शयिष्यति ॥ १६ ॥ यस्यैतद्दे व्रत मद्य वधे त्रिल

दुरात्मन । पौदौ न धावथे तावत यावद्धन्या न फाल्गुनम् ॥१७॥
 मृषा कृत्वा व्रतं तस्य पापस्य मधुसूदन । पातयिष्ये रथात् कारं
 शरैः सम्रतपर्वभिः ॥ १८ ॥ योऽसौ रणे नरं नान्यं पृथिव्या-
 मभिमन्यते । तस्याद्य सूतपुत्रस्य भूमिं पास्यति शोणितम् ॥ १९ ॥
 अपतिर्ह्यसि कृष्णोति सूतपुत्रो यद्ब्रवीत् । धृतराष्ट्रमते कर्ण-
 श्लाघमान स्वकान् गुणान् ॥ २० ॥ अनृतं तत् करिष्यन्ति मामका
 निधिता शरा । आशीविषा इव क्रुद्धास्तस्य पास्यन्ति शोणितम्
 ॥ २१ ॥ मया हस्तवता मुक्ता नाराचा वैद्युतक्षिप । गाण्डीव-
 सृष्टा दास्यन्ति कर्णस्य परमा गतिम् ॥ २२ ॥ अद्य तपस्यति
 राधेय पाण्डालीं यत्तदाब्रवीत् । सभामध्ये वच क्रूरं कृत्वाचन्
 पाण्डवान् प्रति ॥ २३ ॥ ये वै पण्डितिसास्तत्र भवितारोऽद्य ते
 तिला । हते वैकर्तने कर्णे सूतपुत्रे दुरात्मनि ॥ २४ ॥ अद्य
 व पाण्डुपुत्रेभ्यस्त्रास्यामीति यद्ब्रवीत् । धृतराष्ट्रसतान् कर्ण
 श्लाघमानोत्तमो गुणान् । अनृतं तत् करिष्यन्ति मामका निधिता
 शरा ॥ २५ ॥ हन्ताह पाण्डवान् सर्वान् सपुत्रानिति योऽब्रवीत् ।
 तमद्य कर्णं हन्तामि मियता सर्वधन्विनाम् ॥ २६ ॥ यस्य वीर्यं
 समाश्रवस्य धार्तराष्ट्रो महामना । अवाभन्यत दुर्बुद्धिर्नित्यमस्मान्
 दुरात्मवान् । तमद्य कर्णं राधेय हन्तामि मधुसूदन ॥ २७ ॥
 अद्य कर्णं हते कृष्ण धार्तराष्ट्रा सराजका । विद्वन्तु दिशो
 भीता सिद्धवस्ता नृगा इव ॥ २८ ॥ अद्य दुर्योधनो राजा
 आत्मानञ्चानुशोध्यताम् । हते कर्णे मया सङ्घेः सपुत्रे ससहस्रजने
 ॥ २९ ॥ अद्य कर्णं हतं दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षण । जानातु
 ना रणे कृष्ण प्रवर सर्वधन्विनाम् ॥ ३० ॥ सपुत्रपौत्रं सामाख्यं
 समृत्पञ्च निराश्रयम् । अद्य राव्ये करिष्यामि धृतराष्ट्रं जने-
 श्वरम् ॥ ३१ ॥ अद्य कर्णस्य चक्राङ्गा क्रव्यादाद्य पृथग्विधा ।
 शरैश्छिन्नानि गात्राणि विहरिष्यन्ति केशव ॥ ३२ ॥ अद्य राधा-

सुतस्याहं संग्रामे मधुसूदन । शिरश्छेत्स्यामि कर्णस्य मिपतां
 सर्वधन्विनाम् ॥ ३३ ॥ अद्य तीक्ष्णैर्विपाठैश्च चुरैश्च मधुसूदन ।
 रणे छेत्स्यामि गात्राणि राधेयस्य दुरात्मन ॥ ३४ ॥ अद्य राजा
 महत् कृच्छ्रं सन्त्यह्यति युधिष्ठिरः । सन्तापं मानसं वीरशिरं
 संभृतमात्मन ॥ ३५ ॥ अद्य केशव राधेयमहं हत्वा सवान्भवम् ।
 नन्दयिष्यामि राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ३६ ॥ अद्याहमनु-
 गान् कृप्या कर्णस्य कृपणान् युधि । हन्ता ज्वलनसङ्घात्रैः शरैः
 सर्पविषोपमै ॥ ३७ ॥ अद्राहं हेमकवचैर्गार्दपत्रैरजिह्वगै ।
 संस्तरिष्यामि गोविन्द वसुधा वसुधाधिपै ॥ ३८ ॥ अद्राभि-
 मन्यो शत्रूणां सर्वेषां मधुसूदन । प्रमथिष्यामि गात्राणि शिरासि
 च शितैः शरैः ॥ ३९ ॥ अद्र निर्धात्तराष्ट्राञ्च भ्रात्रे दास्यामि
 मेदिनीम् । निरर्जुना वा पृथिवीं केशवानुचरिष्यसि ॥ ४० ॥
 अद्राहमनृण कृप्या भविष्यामि धनुर्भृताम् । क्रोधस्य च वृक्ष-
 णाञ्च शराणां गाण्डिवस्य च ॥ ४१ ॥ अद्र दुःखमहं मोक्ष्ये
 तयोद्गममार्जितम् । हत्वा कर्णं रणे कृप्या शम्बरं भगवानिव
 ॥ ४२ ॥ अद्र कर्णं हते युद्धे सोमकाना महारथा । कृतं
 कार्यञ्च मन्थन्ता मित्रकार्येष्वसवो युधि ॥ ४३ ॥ न जाने च कथं
 प्रीतिं शैनेयस्याद्र माधव । भविष्यति हते कर्णे मयि चापि
 जयाधिके ॥ ४४ ॥ अहं हन्ता रणे कर्णं पुत्रञ्चास्य महारथम् ।
 प्रीतिं दास्यामि भीमस्य यमथो सात्यकस्य च ॥ ४५ ॥ घृष्टदुरन्त-
 शिखण्डिभ्यां पाञ्चालानाञ्च माधव । अद्रानृष्यं गमिष्यामि हत्वा
 कर्णं महाहवे ॥ ४६ ॥ अद्र पश्यन्तु संग्रामे धनञ्जयमर्षणम् ।
 युध्यन्तं कौरवान् सङ्घे पातयन्तञ्च सूतजम् ॥ ४७ ॥ भवत्सकाशे
 वक्ष्ये च पुनरेवात्मसंस्तवम् ॥ ४८ ॥ धनुर्वेदे मत्समो नास्ति
 लोके पराक्रमे वा मम कोऽस्ति तुल्य । को वाप्यन्यो मत्समोऽस्ति
 दामावास्तथा क्रोधे सहशोऽन्यो न मेऽस्ति ॥ ४९ ॥ अहं धनुष्पा-

नसुरान् सुरांश्च सर्वाणि भूतानि च सङ्गतानि । ख्वाङ्गवीर्या-
 द्भयं पराभवं मत्पौरुषं विद्धि परं परेभ्यः ॥ ५० ॥ शराक्षिपा
 गाण्डिवेनाहमेकः सर्वान् कुङ्कुम् वाह्निकांश्चाभिहत्य । हिमात्यये
 कक्षगती रथग्निसंस्था द्दृष्टेयं सगणान् प्रसङ्ग ॥ ५१ ॥ पाणौ
 पृथक्का लिखिता ममैते धनुश्च दिव्यं विततं सवाणम् । पादौ च
 मे सरथौ सध्वजौ च न मादृशं युद्धगतं जयन्ति ॥ ५२ ॥ इत्येव-
 सुक्लाच्युतमेकवीरः क्षिप्रं रिपुघ्न-क्षतजोपमाक्षः । भीमं सुसुक्षुः
 समरे प्रयातः कर्णस्य कायाच्च शिरो जिहीर्षुः ॥ ५३ ॥

इति कर्णपर्वणि अर्जुनात्मश्लाघायां त्रयोऽष्टमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । समागमे पाण्डवसृष्टयानां महाभये माम-
 कानामगाधे । धनश्लघे तात रणाय याते बभूव तदुद्दमयो नु
 कीदृक् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । तेषामनीकानि वृक्षजानि रणे समृद्धानि
 समागतानि । गर्जन्ति भेरौनिनदोन्मुखानि नादैर्यथा मेघगणा-
 स्तपान्त ॥ २ ॥ महागजाभ्राकुलमस्त्रतोयं वादित्वनेमीतलध्व-
 वच्च । हिरण्यचित्रायुधविदुरतञ्च शरासिनाराचमहास्त्रधारम् ॥३॥
 तल्लीमवेगं रुधिरौघवाह्नि खड्गगाकुलं क्षत्रियजीवघाति । अना-
 र्क्षितं क्रूरमनिष्टवर्षं बभूव तत् संहरणं प्रजानाम् ॥ ४ ॥ एकं रथं
 संपरिवार्यं शत्रुं नयन्त्यनेके च रथाः समेताः । एकस्तथैकं रथिनं
 रथाग्रस्तथा रथथापि रथाननेकान् ॥ ५ ॥ तथा ससूतं सद्यञ्च
 कक्षित् कश्चिद्रथी शत्रुवधं निनाय । निनाय चाप्येकगजेन कश्चि-
 द्दथान् बहून् शत्रुवधं तथाश्वान् ॥ ६ ॥ रथान् ससूतान् सद्यञ्चान्
 गजांश्च सर्वानरीशत्रुवधं शरीरैः । निन्ये हयांश्चैव तथा समा-
 दौन् पदातिगङ्गाय तथैव पार्थः ॥ ७ ॥ जयं शिखण्डी च रणे

ममेतो दृष्टोऽधनं गावकिरभ्यगच्छत् । अतश्चया श्रेणसुतेन गावं
 गृधामशुद्धितर्केण चानेत् ॥ ८ ॥ कर्षेन्व एवन्तु रथो सुतेन
 ममागतं सप्तदशोत्तमोदा । गाम्भारराजं गच्छेत् सृष्टानो
 मर्षयंमं गिञ्च इत्याभ्यधान् ॥ ९ ॥ जतामीनी नाकृतिं कर्षयत्
 गुग्गुधानो त्रपणेन चरौषे । ममापयत् कर्षयत्तथ शूरः पाद्मा-
 क्षियं चरत्परेरेके ॥ १० ॥ रमयंमं कृतार्मांगमार्द्धहन्माश्रीसुलो
 नकुलधिययोधी । पाद्मालागामधिपो यात्रमेति शीतापतिं यश-
 मार्चयत् समैन्वम् ॥ ११ ॥ दुःशासनो भारत भारती च ममप्रधानां
 पृतगा समता । भीमं रणे प्रमथता वरिष्ठं भीमं ममार्चयत्
 ममद्येगम् ॥ १२ ॥ कर्णात्मजं तत्र जपान शूरस्तायाच्छिन-
 शोत्तमोजा प्रमथ । तस्योत्तमाङ्गं निपपात भूमौ निनादयद्वां
 निनदेन खड्ग ॥ १३ ॥ सुतेणमोदं पतित पृथिव्यां विलोक्य
 कर्षोऽथ तदार्त्तवप । क्रोधाहयास्तस्य रथं पञ्चश्र बाणैः सुधारे-
 निमित्तैरहन्तत् ॥ १४ ॥ म शूत्तमोजा निमित्तैः पृथक्कीरिव्याध
 खड्गेन च भाखरेण । पाण्डिं हयाद्यैव कृपस्य चत्वा मिखण्डि-
 वाह म सतोऽध्यरोधत् ॥ १५ ॥ कृपन्तु इहा पिरयं रथस्ते
 नैच्छूचुरैस्ताडयितुं मिखण्डी । त द्रौणिरावाय्यं रथं कृपस्य
 समुञ्जष्टे पङ्कगता यथा गाम् ॥ १६ ॥ छिरण्यवर्मा निमित्तैः
 पृथक्कीस्तत्रात्मजानामनिखात्मजो वै । अतापयत् सैन्यमतीव भीम
 काले शुषो मध्यगती यथाकं ॥ १७ ॥

इति कर्णपर्वणि सकुलमुद्धे पञ्चसप्ततोऽध्याय ॥ ७५ ॥

सञ्जय उवाच । अथ त्रिदानीं तुमुले विमर्द्दं द्विपद्भिरेको
 वज्रभिः समावृत । मद्धारणे सारथिमित्युवाच भीमयम् वाहय
 धार्तराष्ट्रीम् । त्व सारथे वाहि जवेन वारिर्नयाभ्येतान् धार्त्त-

राष्ट्रान् यमाय ॥ १ ॥ सञ्जीवितो भीमसेनेन चैव स सारथि-
 पुत्रबलं त्वदीयम् । प्रायात्ततः सत्वरमुग्रवेगो यतो भीमस्तद्वलं
 हन्तुमैच्छत् ॥ २ ॥ ततोऽपरे नागरयाश्रयपत्तिभिः प्रत्युद्गयुस्तं
 कुरव समन्तात् । भीमस्य वाहाग्रमुद्धारवेगं समन्ततो वाण-
 गणैर्निजघ्नुः ॥ ३ ॥ ततः शरानापततो महात्मा चिच्छेद् वाणै-
 स्तपनीयपुङ्खैः । तै वै निमित्तस्तपनीयपुङ्खा द्विधा त्रिधा भीम-
 शरैर्निजृम्भता ॥ ४ ॥ ततो राजन्नागरयाश्रययूना भीमाहताना
 वरराज्मध्ये । घोरो निनादः प्रवभौ नरेन्द्र वज्राहतानामिव
 पर्वतानाम् ॥ ५ ॥ तै बध्यमानाश्च नरेन्द्रमुखा निर्भिदन्तो भीम-
 शरप्रवेकी । भीमं समन्तात् समरेऽभ्यरीक्षन् वृहत् शकुन्ता इव
 जातपक्षा ॥ ६ ॥ ततोऽभिधाते तव सैन्ये स भीमः प्रादुशक्रे वेग-
 मनन्तवेग । यथान्तकाले क्षमयन् दिधक्षुर्भूतान्तकृत् काल इवात्त-
 दृष्टः ॥ ७ ॥ तस्यातिवेगस्य रणेऽतिवेगं नाशकृत् वन् वारयितुं
 त्वदीया । व्यात्ताननस्यापततो यथैव कालस्य काले हरत प्रजा
 वै ॥ ८ ॥ ततो बलं भारत भारताना प्रदह्यमानं समरे महा-
 त्मना । भीतं दिशोऽकीर्यत भीमकुलं महानिलेनाभ्रगणो यथैव
 ॥ ९ ॥ ततो धीमान् सारथिमब्रवीदली स भीमसेनः पुनरेव
 हृष्ट । सूताभिजानीहि स्वकान् परान् वा रथान् ध्वजाश्चापतत-
 समेतान् ॥ १० ॥ युध्यन् ह्यहं नाभिजानामि किञ्चिन्मा सैन्यं खं
 षादधिष्ये प्रपत्की । शरीन् विशोकामिनिरौष्य सर्वतो रथान्
 ध्वजाग्राणि दुनोमि वै भृशम् ॥ ११ ॥ राजातुरो नागमद्यत्
 किरौटी बह्वनि दु खान्यभियतोऽस्मि सूत । एतद्दु खं सारथे
 भर्मराजो यस्मा द्विधा यातवान् शत्रुमध्ये । नैनं जीवं नापि
 जानाम्यजीवं वीभत्सं वा तस्ममाद्रातिदु खम् ॥ १२ ॥ सोऽहं
 दिपतसैन्यमुद्गकल्पं निनाशयिष्ये परमप्रतीत । एवं निहत्या-
 जिमध्ये समेत प्रीतो भविष्यामि सह त्वयाद्र ॥ १३ ॥ सर्वा-

स्तूए।न् सायकानामवेद्य किं शिष्टं स्यात् सायकानां रथे मे । का
वा जाति किं प्रमाणञ्च तेषां ज्ञात्वा व्यक्तं तन्ममाचक्षुः सूत ॥ १४ ॥

विशोक उवाच । पशुपार्श्वानामयुतानि वीर चुराय भङ्गाय
तथायुताख्या । नाराचानां हे सक्षस्त्रे च वीर वीर्येव च प्रद-
राणां स पार्थ । अस्त्रायुध पाण्डवेयावशिष्टं न यद्दहेच्छकटं
पङ्गवीयम् ॥ १५ ॥ एतद्दिदन् मुञ्च सक्षस्त्रयोऽपि गदाशिवाङ्ग-
द्रविणञ्च तेषुस्ति । प्रासाद्य खड्गां प्रक्षयस्तोमराय मा भैषीस्व
सच्चयादायुधानाम् ॥ १६ ॥

भीम उवाच । सूताद्देवम पश्य भीमप्रसुक्तौ सखिन्दुद्धि
पार्थिवानाशुवेगैः । एतन् वाणैराहव घोररूपं नष्टादित्यं मृत्यु-
लोकेन तुल्यम् ॥ १७ ॥ अद्देवतद्वै विदितं पार्थिवानां भविष्यति
श्याकुमारञ्च सूत । निमग्नो वा समरे भीमसेनो श्लोकं कुञ्चन् वा
समरे व्यजैषीत ॥ १८ ॥ सर्वे सङ्घेऽ कुरवो निष्पतन्तु मा वा
लोकाः कीर्त्तयन्त्याकुमारम् । सर्वानेकस्तानर्हं पातयिष्ये ते वा
सर्वे भीमसेन तुदन्तु ॥ १९ ॥ आघ्रास्तारं कर्म चाप्युत्तमं ये
तन्मे देवा केवलं साधयन्तु । आयात्रिहाद्रार्जुनं शत्रुघाती
शक्रस्तूर्णं यश्च द्रुवीपहृतः । २० ॥ ईक्षस्वैता भारती दीर्यमाणा-
भेते कस्माद्दिद्रवन्ते नरेन्द्राः । व्यक्तं धीमान् सव्यसाची नराग्र
सैन्यं श्रेतच्छादयत्याशु वाणैः ॥ २१ ॥ पश्य ध्वजाय द्रवतो
विशोकं नागान् हजान् पात्तसङ्घाय सङ्घेऽ । रथान् विकीर्णान्
शरशक्तिताडितान् पश्यस्वैताग्रथिनश्चैव सूत ॥ २२ ॥ आपूर्यन्ते
कौरवी चाप्यभीक्ष्णं सेनां ह्यसौ सुमृश हन्यमाना । धनक्षय-
स्याग्रनितुल्यवेगैर्ग्रस्ता शरैः काञ्चनवर्हिवाजैः ॥ २३ ॥ एते द्रवन्ति
स रथाश्वनागाः प्रदातिसङ्घानवमर्हयन्त । समुद्यमाना कौरवा
सर्वे एव द्रवन्ति नागा इव दावभीताः । हाहाकृताश्चैव रणे
विशोकं मुञ्चन्ति नादान् दिपुत्रान् गजेन्द्राः ॥ २४ ॥

विशोक उवाच । किं भीमं नैनं त्वमिहाभृगोपि विष्काय्यते
गाण्डिवस्यातिघोषम् । क्रुद्धेन पार्थेन विकृष्यतोऽद्य कच्चिन्नेमौ
तव कर्णो विनष्टौ ॥ २५ ॥ सर्वे कामा पाण्डव ते समृद्धा कपि-
र्णसौ दृश्यते हस्तिसैन्ये । नीलाह्वनाद्विद्युत्सुचरन्तीं तथा पश्य
विष्कुरन्तीं धनुर्व्याम् ॥ २६ ॥ कपर्णसौ दृश्यते सर्वतो वै
ध्वजाग्रमारुह्य धनञ्जयस्य । विवासयन् द्विपतसङ्घान्, विमर्हं
विभेम्यस्मादात्मनैवाभिवीक्ष्य ॥ २७ ॥ विभ्राजते चातिमात्रं किरीटं
विविन्नमेतच्च धनञ्जयस्य । दिवाकरामो मणिरेष दिव्यो विभ्रा-
जते चैव किरीटस्य ॥ २८ ॥ पार्श्वं भीमं पाण्डुराभ्रप्रकाशं
पश्यस्य गह्वं देवदत्तं सुघोषम् । अमीमुहस्तस्य जनार्दनस्य
विगाहमानस्य चमूं परेपाम् ॥ २९ ॥ रविप्रभं वधनाभं चुराभं
पार्श्वं स्थितं पश्य जनार्दनस्य । चक्रं यशोवर्द्धनं केशवस्य सदा-
क्षित यदुभिः पश्य वीर ॥ ३० ॥ महाद्विपाना सरलदुमोपमा-
करा निकृत्ता प्रपतन्त्यमौ चुरैः । किरीटिना ते च पुन सयादिन-
शरैः प्रमिन्ना कुलिशैरिवाद्रयः ॥ ३१ ॥ तथैव कृष्णस्य च पाण्ड-
जन्यं महाहर्मितद्विजराजवर्णम् । कौन्तेय पशोरसि कौस्तुभञ्ज
जाज्वल्यमानं विजया स्रजञ्च ॥ ३२ ॥ ध्रुवं रथाग्रं समुपैति
पार्थो विद्रावयन् सैन्यमिदं परेपाम् । सिताभ्रवर्षैरसितप्रयुक्तै-
र्हृद्यैर्महाहैरयिनां वरिष्ठ ॥ ३३ ॥ रथान् हयान् पत्तिगणाश्च
सायकैर्विदारितान् पश्य पतन्त्यमौ यथा । तवानुजेनामरराज-
तेजसा महावनागीव सुपर्शवायुना ॥ ३४ ॥ चतुश्चतान् पश्य
रथानिमान् हतान् सयाजिस्तान् समरैः किरीटिना । महेषुभि
सप्तशतानि दन्तिना यदातिभादौश्च हताननेकश ॥ ३५ ॥ अयं
समभ्येति तवान्तिकं वली निघ्नन् कुक्षंश्चित्त इव अहोऽर्जुन ।
समृद्धकामोऽसि हतास्तवाक्षिता बलं तवायुश्च चिराय बर्हताम् ॥ ३६ ॥

भीम उवाच । ददानि ते ग्रामवराद्यतुर्ह्य मियास्त्रानि चारणे

सुप्रसन्न । दासीशतञ्चापि रथाय विंशतिं यद्जनं वेदयसे
विशोक ॥ ३७ ॥

इति कर्णपर्वणि भीमविशोकसंवादे षट्सप्ततोऽध्याय ॥ ७६ ॥

सप्तय उवाच । श्रुत्वा च रथनिर्घोषं सिन्धुनादञ्च संयुगे ।
अर्जुन प्राह गोविन्द शीघ्रं चोदय वाजिन ॥ १ ॥ अर्जुनस्य
वच श्रुत्वा गोविन्दोऽर्जुनमब्रवीत् । एष गच्छामि सुक्षिप्रं यत्र
भीमो व्यवस्थित ॥ २ ॥ त यान्तमश्वैर्हिमश्वैर्वर्ष्यैः सुवर्णसुक्ता-
मणिजालनदैः । जम्ब जिघासु प्रगृहीतवच्च जयाय दिवेन्द्र-
मिवोग्रमन्युन् ॥ ३ ॥ रथाश्वमातङ्गपदातिसङ्घा वाणस्त्रनिर्नि-
खुरस्त्रनैश्च । सनादयन्तो वसुधा दिग्भय क्रुद्धा नृसिन्हा जय-
मभ्युदीयु ॥ ४ ॥ तेषाञ्च पार्थस्य च भारिपासीद्देहासुपापक्षपण
सयुद्धम् । त्रैलोक्यहेतोर्ह्यसुरैर्यथासीद्देवस्य विष्णोर्जयता वरस्य
॥ ५ ॥ तैरस्तसुञ्चावधमायुध तद्विष्णुं प्रसिच्छेद किरीटमाली ।
क्षुराईचन्द्रैर्निश्चितैश्च भक्तैश्चिरासि तेषा वङ्गधा च बाह्वन् ॥ ६ ॥
छत्राणि बालव्यजनानि केतूनश्चात्रयान् पत्तिगणान् हिपाश्व । ते
पेतुर्ह्व्या वङ्गधा विरूपा वातप्रभन्वानि यथा वनानि ॥ ७ ॥
सुवर्णजालावतता महागजा सर्वैजयन्तीध्वजयोधकल्पिता ।
सुवर्णपुङ्गैरिषुभिः समाचिताश्वकाशिरे प्रज्वलिता यथाचला ॥ ८ ॥
विदार्य नागाश्वरथान् धनञ्जय शरोत्तमैर्वासववष्पसन्निभैः । द्रुतं
ययौ कर्णजिघासया तथा यथा मरुत्वान् बलभेदने पुरा ॥ ९ ॥
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तव सैन्यमरिन्दम । प्रविवेश महावाङ्मर्मकर-
सागरं यथा ॥ १० ॥ त दृष्ट्वा तावका राजन्नथपत्तिसमन्विता ।
गजाश्वसादिवङ्गला पाण्डव समुपाद्रवन् ॥ ११ ॥ तेषामापतता
पार्थमाराय समहानभूत् । सागरस्येव क्षुब्धस्य यथा स्यात्

सलिलस्वनः ॥ १२ ॥ ते तु तं पुरुषव्याघ्रं व्याघ्रा इव महारथा ।
 अभ्यद्रवन्त मंगमे त्यक्त्वा प्राणकृतं भयम् ॥ १३ ॥ तेषामापततां
 तत्र शरवर्षाणि सुदृताम् । अर्जुनो व्यधमत् सैन्यं महावाती
 घनानिव ॥ १४ ॥ तेषुर्जुनं संहिता भूत्वा रथवर्गैः प्रहारिणः ।
 अभियाय महेश्वासा विव्यधुर्निमित्तैः शरैः ॥ १५ ॥ ततोऽर्जुनः
 सहस्राणि रथवारणवाजिनाम् । प्रेषयामास विशिखैर्यमस्य सदनं
 प्रति ॥ १६ ॥ ते बध्यमानाः समरे पार्थचापच्युतैः शरैः । तत्र तत्र
 स लीयन्ते भये जाते महारथाः ॥ १७ ॥ तेषाञ्चतुःशतान् वीरान्
 यतमानान् महारथीन् । अर्जुनो निमित्तैर्वायैरनयद्यमसादनम्
 ॥ १८ ॥ ते बध्यमानाः समरे नानालिङ्गैः शितैः शरैः । अर्जुनं
 समभित्यञ्च द्रुद्रुवुर्वे दिशो दश ॥ १९ ॥ तेषां शब्दो महानासीत्
 द्रवता वाहिनीमुखे । महौघस्येव जलधेर्गिरिमासाद्य दीर्घतः
 ॥ २० ॥ तान्तु सेनां शृणुं श्रुत्वा द्रावयित्वाऽर्जुनः शरैः । प्राया-
 दभिसुखः पार्थः सूतानीकाय मारिष ॥ २१ ॥ तस्य शब्दो महा-
 नासीत् परानभिसुखस्य वै । गरुडस्येव पतत पन्नगार्थं यथा
 पुरा ॥ २२ ॥ तन्तु शब्दमभिश्चुत्य भीमसेनो महाबल । बभूव
 परमप्रीतः पार्थदर्शनलालसः ॥ २३ ॥ श्रुत्वैव पार्थमायातं भीम-
 सेनः प्रतापवान् । त्यक्त्वा प्राणान् महाराज सेना तव ममर्द्द
 ॥ २४ ॥ स वायुवीर्यप्रतिभो वायुवेगसमो जवे । वायुवहप्रचर-
 ङ्गीभो वायुपुत्रः प्रतापवान् ॥ २५ ॥ तेनार्द्धमाना राजेन्द्र सेना
 तव विश्राम्यते । व्यभ्राम्यत महाराज भिन्ना नौरिव रागरे ॥ २६ ॥
 तान्तु सेना तदा भीमो दर्शयन् पाणिलाघवम् । शरैरववकर्त्तोऽग्नैः
 प्रेषयिष्यन् यमक्षयम् ॥ २७ ॥ तत्र भारत भीमस्य बलं दृष्ट्वाति-
 मानुषम् । व्यस्यन्त रणे योधाः कालस्येव युगक्षये ॥ २८ ॥
 तथाहितान् भीमवलान् भीमसेनेन भारत । दृष्ट्वा दुर्योधनी
 राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥ सैनिकाय महेश्वासान् योधाश्च

भरतर्षभ । समादिशद्रुणे सर्वान् हत भीममिति सा ह । तस्मिन्
 हते हत मन्ये पाण्डुसैन्यमशेषत ॥ ३० ॥ प्रतिगृह्य च तामात्रा
 तव पुत्रस्य पार्थिवा । भीम प्रच्छादयामासु शरवर्षे समन्तत
 ॥ ३१ ॥ गजाय बहला राजन् नराय जयस्यद्विन । रया हयाय
 राजेन्द्र परिवव्रुर्घृकोदरम् ॥ ३२ ॥ स ते परिवृत शूरै शूरो
 राजन् समन्तत । शुशुभे भरतश्चेष्टो नक्षत्रैरिव चन्द्रमा ॥ ३३ ॥
 परिवेष्टी यथा सोम परिपूर्णो विराजते । स रराज तथा सङ्घे
 दर्शनीयो नरोत्तम । निर्विषेष्ट महाराज यथा हि विजयस्तथा
 ॥ ३४ ॥ तस्य ते पार्थिवा सर्वे शरवृष्टौ सभासृजन् । क्रोध-
 रक्तेक्षणा क्रूरा हन्तुकामा वृकोदरम् ॥ ३५ ॥ ता विदार्य महा-
 सेना शरै सन्नतपर्वभि । निश्चक्राम रणाद्धीमो मतस्यो जाला-
 दिवाश्रसि ॥ ३६ ॥ हत्वा दशसहस्राणि गजानामनिवर्त्तिनाम् ।
 नृणा शतसहस्रे हे हे शते चैव भारत ॥ ३७ ॥ पञ्च चाश्वसह-
 स्राणि रथाना शतमेव च । हत्वा प्रास्यन्दयद्धीमो नदी शोणित-
 वाहिनीम् ॥ ३८ ॥ शोणितोद्ग रथावर्त्ता हस्तिग्राहसमाकुलाम् ।
 नरमीनाश्वनक्रान्ता केशशैवलशाहलाम् ॥ ३९ ॥ सस्मिन्नभुज-
 नागेन्द्रा बहुरत्नापहारिणीम् । जरुग्राहा मष्णपङ्का शीर्षोपल-
 समावृताम् ॥ ४० ॥ शरचापप्लवा भीमा गदापरिघपन्नगाम् ।
 हसद्वलध्वजोपेतामुष्णीपवरफिनिलाम् ॥ ४१ ॥ हारपद्माकरा-
 न्धैव भूमिरेणूर्मिमालिनीम् । आर्यैवृत्तवता सस्त्रि सुतरा भीरु-
 दुस्तराम् ॥ ४२ ॥ योधग्राहवतीं सस्त्रि वृहन्तीं पितृसादनम् ।
 क्षणेन पुरुपत्याघ्न प्रावर्त्तयत निम्नगाम् ॥ ४३ ॥ । यथा वैतरणी
 सुग्रा दुस्तरामकृतात्मभि । तथा दुस्तरणीं घोरा भीरुणा भव-
 वधनीम् ॥ ४४ ॥ यतो यत पाण्डवेय प्रविष्टो रथसत्तम ।
 ततस्ततोऽपातयत योधान् शतसहस्रश ॥ ४५ ॥ एव दृष्ट्वा कृत
 कर्म भीमसेनेन सयुगे । दुर्योधनो महाराज शकुनि वाक्यमग्र

वीत् ॥ ४६ ॥ जय मातुल संग्रामे भीमसेनं महाबलम् । अस्ति न
 जिते जितं मन्ये पाण्डवेयं महाबलम् ॥ ४७ ॥ ततः प्रायान्महा-
 राज सौवलेयः प्रतापवान् । रणाय महते शक्ती भ्रातृभिः परि-
 वारितः ॥ ४८ ॥ स समासोद्य संग्रामे भीमं भीमपराक्रमम् ।
 वारयामास तं वीरो विलेव मकरालयम् ॥ ४९ ॥ अभ्यवर्त्तत तं
 भीमो वार्यमाणः धितैः शरैः ॥ ५० ॥ शकुनिस्तस्य राजेन्द्र वाम-
 पार्श्वं स्तनान्तरे । प्रेषयामास नाराचाव्रुक्मपुङ्गवान् शिलाशितान्
 ॥ ५१ ॥ वमं भित्त्वा तु ते घोराः पाण्डवस्य महात्मनः । न्यमञ्जन्त
 महाराज कङ्कवर्हिणवाससः ॥ ५२ ॥ सोऽतिविह्वी रणे भीमः
 शरं सुक्मविभूषितम् । प्रेषयामास सहसा सौवलं प्रति भारत
 ॥ ५३ ॥ तमाथान्तं शरं घोरं शकुनिः शत्रुतापनः । चिच्छेद
 सप्तधा राजन् कृतहस्ती महाबलः ॥ ५४ ॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ
 भीमः क्रुद्धो विशम्पते । धनुश्चिच्छेद भङ्गेन सौवलस्य । हसन्निव
 ॥ ५५ ॥ तदपास्य धनुश्चिन्नं सौवलेयः प्रतापवान् । अन्य-
 दादाय वेगेन धनुर्भङ्गाय षोडशः ॥ ५६ ॥ तैस्तस्य तु महाराज
 भङ्गैः सन्नतपर्वभिः । दास्या स शारथिं द्यार्च्छेत् भीमं सप्तभिरेव
 च ॥ ५७ ॥ ध्वजमेकेन चिच्छेद हतं दास्या विशम्पते । चतुर्भि-
 श्चतुरो वाहान् विव्याध सुवलात्मजः ॥ ५८ ॥ ततः क्रुद्धो महा-
 राज भीमसेन प्रतापवान् । शक्तिश्चिच्छेप समरे सुक्मदण्डामथ-
 शयीम् ॥ ५९ ॥ सा भीमभुजनिर्मुक्ता नागजिह्वेव चञ्चला ।
 निपपात रथे तूष्णं सौवलस्य महात्मनः ॥ ६० ॥ ततस्तामेव संश्लेष्य
 शक्तिं कनकभूषणाम् । भीमसेनाय चिच्छेप क्रुद्धरूपी विशम्पते
 ॥ ६१ ॥ सा निर्भेदा भुजं सर्व्यं पाण्डवस्य महात्मनः । निपपात
 तदा भूमौ यथा विद्युन्नभयुप्रता ॥ ६२ ॥ अथोत्क्रुष्टं महाराज
 धार्तराष्ट्रैः समन्ततः । न तु तं मग्धे भीमं सिंघनाटं तरस्वि-
 नान् ॥ ६३ ॥ अन्यहृष्ट धनुः सर्व्यं खरमाणो महाबलः । सह-

वीत् ॥ ४६ ॥ जय मातुल संग्रामे भीमसेनं महाबलम् । अग्निं
 जिते जितं मन्ये पाण्डवेयं महाबलम् ॥ ४७ ॥ ततः प्रायान्महा-
 राजं सौबलेयः प्रतापवान् । रणाय महति शक्ती भ्रातृभिः परि-
 वारितः ॥ ४८ ॥ स समागत्य संग्रामे भीमं भीमपराक्रमम् ।
 वारयामास तं वीरो विलेव मकरालयम् ॥ ४९ ॥ अभ्यवर्त्तत तं
 भीमो वार्यमाणः शितैः शरैः ॥ ५० ॥ शकुनिस्तस्य राजेन्द्र वाम-
 पार्श्वं स्तनान्तरे । प्रेषयामास नाराचाद्रुक्मपुङ्गवान् शिलाशितान्
 ॥ ५१ ॥ वर्म भित्त्वा तु ते घोराः पाण्डवस्य महात्मनः । न्यमज्जन्त
 महाराज कङ्कवर्हिणवांससः ॥ ५२ ॥ सोऽतिविह्वो रणे भीमः
 शरं रुक्मविभूषितम् । प्रेषयामास सहस्रं सौबलं प्रति भारत
 ॥ ५३ ॥ तमायान्तं शरं घोरं शकुनिः शत्रुतापनः । चिच्छेद
 सप्तधा राजन् कृतहस्तो महाबलः ॥ ५४ ॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ
 भीमः क्रुद्धो विश्राम्यते । धनुश्चिच्छेद भङ्गेन सौबलस्य हसन्निव
 ॥ ५५ ॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं सौबलेयः प्रतापवान् । अन्य-
 दादाय वेगेन धनुर्भङ्गाय षोडश ॥ ५६ ॥ तैस्तस्य तु महाराज

द्रौपद्याय सात्यकि । परिवर्तुञ्जिषामन्तो राधेय शरवृष्टिभि
 ॥ १६ ॥ सात्यकिस्तु तदा कर्णं विश्रुत्वा निश्चितै शरै । अता-
 ङ्गयद्रणे शूरो जवु द्वेषे नरोत्तम ॥ १७ ॥ शिखण्डी पञ्चविश्रुत्या
 वृष्टद्युन्तस्तु सप्तभि । द्रौपद्यायतु पट्टा सहदेवस्य सप्तभि ।
 नकुलय शतेनाजौ कर्णं विव्याध सायकी ॥ १८ ॥ भीमसेनस्तु
 राधेय नवत्या नतपर्वणाम् । विव्याध समरे क्रुद्धो जवु द्वेषे
 महाबल ॥ १९ ॥ अथ महस्याधिरयिव्याधिपन् धनुरुत्तमम् ।
 सुमोच निश्चितान् वाणान् पीडयन् समहाबल । तान् प्रत्य-
 विध्यद्राधेय पञ्चभि पञ्चभि शरै ॥ २० ॥ सात्यकेस्तु धनुश्छित्त्वा
 ध्वजञ्च भरतर्षभ । तथैव नवमिर्वाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ २१ ॥
 भीमसेनं तेत क्रुद्धो विव्याध त्रि शता शरै । सहदेवस्य भलेन
 ध्वजं चित्त्वेद् मारिष । सारथिञ्च त्रिभिर्वाणैराजघान परन्तप
 ॥ २२ ॥ विरथान् द्रौपद्याय चकार भरतर्षभ । अशोर्निगेप-
 मात्रेण तद्भुतमिवाभवत् ॥ २३ ॥ विमुखीकृत्य तान् शूरान्
 शरै सन्नतपर्वभि । पाञ्चालानघनत् शूरसेदीनाञ्च महारथान्
 ॥ २४ ॥ ते बध्यमाना समरे चेदिमत्स्था विभ्राम्यते । कर्ण-
 भेकमजिद्रुत्य शरसहै समार्षयन् । तान् जघान श्रितैर्वाणै
 सुतपुत्रो महारथ ॥ २५ ॥ एतदत्यद्भुत कर्म दृष्टवानग्नि भारत ।
 यद्वेक समरे शूरान् रतपुत्र प्रतापवान् ॥ २६ ॥ यतमानान्
 परगम्या योधयस्ताय धन्विन । पाण्डवैयान् महाराज शरै-
 र्वास्त्रिजाग्रणे ॥ २७ ॥ तत्र भारत कर्णस्य स्थापनेन महातान ।
 शतपुर्द्विता सर्वा मिहाय सप्त शरयै ॥ २८ ॥ अपूजयन्मर्-
 ष्यासा धान्तराष्ट्रा नरोत्तम । कर्णं खयरश्रेष्ठं श्रेष्ठ सर्वधनु
 षताम् ॥ २९ ॥ तत कर्णो महाराज दृष्ट्वा रिपयादिनीम् ।
 क्वचमिदो यथा यस्मिन्निहाये ह्यजितो महान् ॥ ३० ॥ ते वध्य
 माना कर्णेन पाण्डवैयास्तस्यत । प्राद्रवन्त रणे भीमा कर्णं

दृष्ट्वा महारथम् ॥ ३१ ॥ तत्रोक्रन्दो महानासीत् पाञ्चालानां
 महारथे । बध्यतां सायकीस्तीक्ष्णैः कर्णचापवरच्युतैः ॥ ३२ ॥
 तेन शब्देन विव्रस्ता पाण्डवानां महाचमूः । कर्णमेकं रणे योधं
 मेनिरे तत्र शत्रवाः ॥ ३३ ॥ तत्राद्भुतं पुनश्चक्रे राधेयः शत्रु-
 कर्षणः । यदेनं पाण्डवाः सर्वे न शेकु रभिवीक्षितुम् ॥ ३४ ॥
 यथोधः पर्वतश्रेष्ठमासाद्याभिप्रदीर्यते । तथा तत् पाण्डवं सैन्यं
 कर्णमासाद्य दीर्यते ॥ ३५ ॥ कर्णोऽपि समरे राजन् विधूमोऽग्नि-
 रिव ज्वलन् । दहंस्तस्थौ महाबाहुः पाण्डवानां महाचमूम् ॥ ३६ ॥
 शिरांसि च महाराज कर्णाद्यैव सकुण्डलान् । बाह्वंश्च वीरो
 वीराणां विच्छेद खड्गेषु वेष्टुभिः ॥ ३७ ॥ हस्तिदन्तवसून्-
 खड्गान् ध्वजान् शक्तीर्हयान् गजान् । रथांश्च विविधान्राजन्
 पताका व्यजनानि च ॥ ३८ ॥ अक्षय युगयोक्त्राणि चक्राणि
 विविधानि च । विच्छेद यद्गधा कर्णो योधव्रतमनुष्ठितः ॥ ३९ ॥
 तत्र भारत कर्णेन निहतैर्गजवालिभिः । अगम्यरूपा पृथिवी
 भांसशोणितकर्द्वेमा ॥ ४० ॥ विषमञ्च समञ्चैव हतैरश्वपदातिभिः ।
 रथैश्च कुक्षरैश्चैव न प्राशायत किञ्चन ॥ ४१ ॥ नापि स्त्रे न परे
 योधाः प्राशायन्त परस्परम् । घोरे शरान्धकारे तु कर्णोऽस्त्रे च
 विजृम्भिते ॥ ४२ ॥ राधेयचापनिर्मुक्तैः शरैः काञ्चनभूपणैः ।
 संछादिता महाराज पाण्डवानां महारथाः ॥ ४३ ॥ ते पाण्ड-
 वीयाः समरे राधेयेन पुनः पुनः । अभक्ष्यन्त तदा राजन् यत-
 माना महारथाः ॥ ४४ ॥ मृगसङ्घान् यथा क्रुद्धः सिंहो द्रावयते
 वने । पाञ्चालानां रथश्रेष्ठान् द्रावयंश्छात्रवांस्तथा ॥ ४५ ॥ कर्णस्तु
 समरे योधांस्तत्र तत्र महायथाः । कालयामास पाण्डूनां यथा
 पशुगणान् वृकः ॥ ४६ ॥ दृष्ट्वा तु पाण्डवीं सेनां धार्तराष्ट्राः
 पराद्भुखीम् । अभिजम्मुर्महेश्वासा स्वन्तो भैरवाग्रवान् ॥ ४७ ॥
 दुर्योधनो हि राजेन्द्र मुदा परमया युतः । वादयामास संछद्यो

नानावाद्यानि, सर्वशः ॥ ४८ ॥ . पाञ्चालापि महेश्वासो भग्नास्तत्र-
 नरोत्तमाः । न्यवर्तन्त यथाशूरं सत्यं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ४९ ॥
 तान्निवृत्तान्नणे शूरान् राधेयः प्रवृत्तापनः । अनेकयो महाराज
 वमञ्च पुरुषर्षभः ॥ ५० ॥ तत्र भारत कर्षेण पाञ्चाला विंशती
 रथाः । निहताः सायकीयो धायेदयश्च परः प्रताः ॥ ५१ ॥ कृत्वा
 शून्यान् रथोपस्थान् वाजिपृष्ठांश्च भारतः । निर्मनुष्यान् गज-
 स्कन्धान् मादातांश्चैव विद्रुतान् ॥ ५२ ॥ आदित्य इव मध्याह्ने
 दुर्निरीक्ष्यः परन्तपः । कालान्तकवपुः शूरः सुतपुत्रो व्यराजत
 ॥ ५३ ॥ एवमेतन्महाराज नरवाजिरथदिपान् । हत्वा तस्थौ
 महेश्वासः कर्षोऽरिगणसूदनः ॥ ५४ ॥ यथा भूतगणान् हत्वा
 कालस्तिष्ठेन्महाबलः । तथा स सोमकान् हत्वा तस्यावेको महा-
 रथः ॥ ५५ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम पाञ्चालानां पराक्रमम् । बध्य-
 मानापि यत् कर्षं नाजह रणमूर्धनि ॥ ५६ ॥ राजा दुःशासनः
 यैव रूपः शारदतस्तथा । अश्रुत्यामा कृतवर्मा शकुनिय महाबलः ।
 न्यहनन् पाण्डवीं सेनां शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५७ ॥ कर्षपुत्रौ
 तु राजेन्द्र भातरी सत्यविक्रमौ । निजघाते बलं क्रुद्धौ पाण्ड-
 वानामितस्ततः ॥ ५८ ॥ तत्र युद्धं महत्तसीत् क्रूरं विप्रसर्नं
 महत् ॥ ५९ ॥ तथैव पाण्डवाः शूरा वृष्टयुग्मशिशुखण्डिनौ ।
 द्रौपदेयाश्च संक्रुद्धा अभ्यघ्नंस्तावकां बलम् ॥ ६० ॥ एवमेव क्षयो
 हतः पाण्डवानामितस्ततः । तावकानामपि रणे भीमं प्राप्य
 महाबलम् ॥ ६१ ॥

इति कर्षपर्वणि संकुलयुद्धे पञ्चमस्तोत्रध्यायः ॥ ७५ ॥

सध्वय उवाच । सर्जुनस्तु महाराज हत्वा सैन्यं पतुर्विधम् ।
 रणपुत्रश्च संख्यं दृष्ट्वा चैव महारणे ॥ १ ॥ योगितीर्थां नदीं

कृत्वा मांसमज्जास्थिपङ्क्तिलोम् । ‘मनुष्यशीर्षपापाणां’ हस्यश्वकृत-
 रोधसम् ॥ २ ॥ ‘धूरास्थिचयसङ्घीर्षां’ काकगृध्रानुनादिताम् ।
 छत्रहंसप्रवोपेतां वीरेहृत्पापहोरिणीम् ॥ ३ ॥ ‘हारपद्माकरवती-
 मुष्णीपवरफेनिलाम्’ । ‘धनुःशरभयोपेतां नंरक्षुद्रकपालिनीम् ॥ ४ ॥
 चर्मवर्मभ्रमोपेतां रथोडुपसमाकुलाम्’ । जयैषिणान्तु सुतरां भीरु-
 णीञ्च सुदुस्तराम् ॥ ५ ॥ ‘तां नदीं प्रापयित्वा तु’ वीभत्सः ‘पर-
 वीरहा ।’ वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् पुरुषर्षभः ॥ ६ ॥
 ‘अर्जुन उवाच ।’ एष केतू रणे कृष्ण स्तपुत्रस्य दृश्यते ।
 भीमसेनादयश्चैते योधयन्ति महारथान् । ‘एते द्रवन्ति पाञ्चालाः
 कर्णवस्तां जनार्दन ॥ ७ ॥’ एष दुष्येधनो राजा श्वेतच्छूत्रेण
 धार्यता । ‘कर्मण भगवान् पाञ्चालान् द्रावयन् बह्वशीमेत ॥ ८ ॥
 कृपय कृतवर्मा च द्रौणिस्यैव महारथः । एते रक्षन्ति राजानं
 स्तपुत्रेण रक्षिताः । अवध्यमानास्तेऽस्माभिः पातयिष्यन्ति सोम-
 कान् ॥ ९ ॥’ एष शल्यो रथोपस्थे रश्मिसञ्चारकोविदः । स्तप-
 पुत्ररथं कृष्ण वाहयन् बद्ध शीमेत ॥ १० ॥ तत्र मे बुद्धिस्तपना
 वाहयात्र महारथम् । ‘गांघ्रत्वा समरे कर्णं निवर्त्तित्ये कथञ्चन
 ॥ ११ ॥’ राधेयोऽप्यन्यथा पादान् सृष्टयाय महारथान् । नि-
 शिपान् समरे कुर्व्यात् पश्यातां नो जनार्दन ॥ १२ ॥ ततः प्राया-
 द्रथेनाशु केगवस्तव वाहिनीम् । ‘कर्म’ प्रति महेश्वासं हैरथे सव्य-
 साचिना ॥ १३ ॥ प्रयातेयं महाबाहुः पाण्डुवानुश्रया हरिः ।
 आश्लासयन्नथेनैव पाण्डुसैन्यानि सर्वशः ॥ १४ ॥ ‘रथघोषः’ स
 संग्रामे पाण्डवेयस्य संवभौ । वासवाशनितुल्यस्य महौषस्यैव मारिष
 ॥ १५ ॥ महता रथघोषिणः पाण्डवः सत्यविक्रमः । ‘अभ्यया-
 दप्रमेयात्मा निर्जन्यस्तव वाहिनीम् ॥ १६ ॥’ तमायान्तं समीच्यैव
 ‘श्वेताश्वं’ कृष्णासारथिम् । मद्राजोऽब्रवीत् कर्णं केतुं दृष्ट्वा महा-
 स्मनः ॥ १७ ॥ ‘अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः कृष्णासारथिः ।

निघ्नन्नमिवान् समरे यं कर्षं परिपृच्छसि ॥ १८ ॥ एष तिष्ठति
 कौन्तेयः संसृशन् गाण्डिवं धनुः । तं हनिष्यसि चेदयं तन्नः
 श्रेयो भविष्यति ॥ १९ ॥ त्वामभिप्रेप्सुरायाति कर्षं निघ्नन् वरान्
 वरान् । असह्यमानो राधेय तं याहि प्रति भारतम् ॥ २० ॥
 एषा विदीर्यते सेना घातैराष्ट्री समन्ततः । अर्जुनस्य भयात्तूर्णं
 निघ्नतः श्राववान् बहून् ॥ २१ ॥ वर्ज्यन् सर्वसैन्यानि क्षरते हि
 घनप्लवः । त्वदर्थमिति मन्येऽहं यथास्योदीर्यते वपुः ॥ २२ ॥
 न ह्यवस्थास्यते पार्थो युयुत्सुः केनचित् सह । त्वामृते क्रोधदीप्तो
 हि पीड्यमानो वृकोदरे ॥ २३ ॥ विरथं धर्मरोजश्च दृष्ट्वा सुदृढ-
 वित्ततम् । शिखण्डिनं सात्यकिश्च दृष्ट्व्युन्नच्च पार्षतम् ॥ २४ ॥
 द्रौपदेयान् युधामन्युमुत्तमौजसनेव च । नकुलं सहदेवश्च भ्रातरौ
 हौ समीक्ष्य च ॥ २५ ॥ सहसैकरथः पार्थस्वामभ्येति परन्तपः ।
 क्रोधरक्तेक्षणं क्रुद्धो जिघांसुः सर्वपार्थिवान् ॥ २६ ॥ क्षरितो-
 ऽभिपतत्यन्नांस्वक्त्रा सैन्यान्यसंशयम् । तं कर्षं प्रतियाद्येनं नास्यन्यो
 हि धनुर्धरः ॥ २७ ॥ न तं पश्यामि लोकेऽस्मिंस्वत्तो ह्यन्यं
 धनुर्धरम् । अर्जुनं समरे क्रुद्धं यो विलामिव धारयेत् ॥ २८ ॥
 न चास्य रक्षां पश्यामि पार्श्वतो न च पृष्ठतः । एक एवाभियाति
 त्वां पश्य साफलयमात्मनः ॥ २९ ॥ त्वं हि कृष्णो रणे शक्तः
 संसाधयितुमाहवे । तवैष भारो राधेय प्रत्युद्याहि घनप्लवम्
 ॥ ३० ॥ समानो ह्यसि भीमश्च द्रोणद्रौणिक्पैरपि । सव्यसाचिन-
 मायान्तं निवारय महारणे ॥ ३१ ॥ लैलिहानं यथा रुपं गर्जन्त
 मृगमं यथा । वनस्थितं यथा व्याघ्रं जहि कर्षं घनप्लवम् ॥ ३२ ॥
 एते द्रवन्ति समरे घातैराष्ट्रा महारथाः । अर्जुनस्य भयात्तूर्णं
 निरपेक्षा नराधिपाः ॥ ३३ ॥ द्रवतामथ तेषान्तु नान्योऽस्ति युधि
 मानवः । भयहा यो भवेद्दीरस्त्वागते स्रुतनन्दन ॥ ३४ ॥ एते
 त्वा कुरवः सर्वे दीपमासादा संयुगे । धिष्ठिताः पुरुषव्याघ्र वृत्तः

शरणकाङ्क्षिणः ॥ ३५ ॥ वैदेहाम्बुष्ठकाम्बोजास्तथा नग्नजितस्त्वया ।
गान्धाराश्च यथा धृत्या जिताः सङ्घेऽसुदुर्जयाः । तां धृतिं कुरु
राधेय ततः प्रत्येहि पाण्डवम् ॥ ३६ ॥ वासुदेवञ्च वाष्प्यं यं प्रीयमाणं
किरीटिना । प्रत्युद्याहि महाबाहो पौरुषे महति स्थितः ॥ ३७ ॥

कर्ण उवाच । प्रकृतिस्थोऽसि मे शल्य इदानीं सम्मतस्तथा ।
प्रतिभासि महाबाहो विभीषैव धनञ्जयात् ॥ ३८ ॥ पश्य बाहो-
र्वलं मेऽद्य शिञ्चितस्य च पश्य मे । एकोऽद्य निहनिष्यामि पाण्ड-
वानां महाबभूम् । कृप्यौ च पुरुषव्याघ्रौ तत् सत्यं प्रव्रवीमि ते
॥ ३९ ॥ नाहत्वा युधि तौ वीरौ व्यपयास्ये कथञ्चन । शिष्ये वा-
निहतस्ताभ्यामनित्यो हि रणे जयः ॥ ४० ॥ कृतार्थोऽद्य भवि-
ष्यामि हत्वा वाप्यथ वा हतः ॥ ४१ ॥

शल्य उवाच । अजयमेनं प्रवदन्ति युद्धे महारथाः कर्ण
रथप्रवीरम् । एकाकिनं किमु कृप्यामिशुभं विजेतुमेनं क इहोत्-
सहेत ॥ ४२ ॥

कर्ण उवाच । नैतादृशी जातु बभूव लोके रथोत्तमो याव-
दुपश्रुतन्नः । तमीदृशं प्रतियोत्स्यामि पाथं महाहवे पश्य च
पौरुषं मे ॥ ४३ ॥ रणे चरत्येव रथप्रवीरः सितैर्हयैः कौरव-
राजपुत्रः । स वाद्य मां नेष्यति कृच्छ्रमेतत् कर्णस्यान्तादितदन्ताः
स्य सर्वे ॥ ४४ ॥ अस्त्रेदिनौ राजपुत्रस्य हस्तावपेपमानौ जात-
किणौ वृहन्तौ । इदायुधः कृतिमान् क्षिप्रहस्तो न पाण्डवेधेन
समोऽस्ति योधः ॥ ४५ ॥ शङ्कात्यनेकानपि कल्पतानेकं यथा-
तान् प्रतियोक्ष्य चाशु । ते क्रोधमात्रे निपतन्त्यमोघाः कस्तेन
योधोऽस्ति समः पृथिव्याम् ॥ ४६ ॥ यतोपयत् खाण्डवे यो हतार्थं
कृप्याद्वितीयोऽतिरथस्तरक्षी । लेभे चक्रं यत्र कृप्यो महात्मा-
धनुर्गाण्डीवं पाण्डवः सव्यसाची ॥ ४७ ॥ श्वेताश्वयुक्तञ्च सुधी-
मुग्रं रथं महाबाहुरदीनसत्त्वः । महेषुधी चाक्षये दिव्यरूपे

यस्त्राणि दिव्यानि च हव्यवाहात् ॥ ४८ ॥ तथेन्द्रलोके निजधानं
 दैत्यानसङ्गेप्रयान् कालकेयांश्च सर्वान् । लेभे शङ्खं देवदत्तं स
 तत्र की नाम तेनास्यधिकः पृथिव्याम् ॥ ४९ ॥ महादेवं तोषया-
 मास यो वै साक्षीत् सयुद्धेन महाभुभावः ॥ लेभे ततः पाशुपतं
 सुघोरं त्रैलोक्यसंहारकरं महास्त्रम् ॥ ५० ॥ पृथक् पृथक् लोक-
 पालाः समेता ददुर्घ्नास्त्राण्यप्रमेयाणि यस्यै । यैस्तान् जघानांशु
 रणे नृसिंहः स कालकप्पानसुरान् समेतान् ॥ ५१ ॥ तथा
 विराटेस्यः पुरे समेतान् सर्वानसानेकरथेन जिज्ञा । जहार तद्दु-
 गोधनभाजिमध्ये वस्त्राणि चादत्त महारथेभ्यः ॥ ५२ ॥ तमीदृशं
 वीर्यं गुणोपपन्नं कृष्णद्वितीयं परमं नृपाणाम् । समाह्वयन् साहस-
 मुत्तमं वै जाने स्वयं सर्वलोकस्य शल्य ॥ ५३ ॥ अनन्तवीर्येण च
 केचन नारायणेनाप्रतिभेन गुप्तः । वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या
 वक्तुं समेतैरपि सर्वलोकेः ॥ ५४ ॥ महोत्तमः शङ्खचक्रासिपाणे-
 विष्णोर्जिष्णोर्वसुदेवात्मजस्य । भयञ्च मे जायतेऽसाध्वसञ्च दृष्ट्वा
 कृप्यावेकरथे समेतौ ॥ ५५ ॥ अतीव पार्थो युधि कामुकिभ्यो
 नारायणयाप्रति चक्रयुद्धे । एवं विधौ पाण्डववासुदेवौ चलेत्
 स्वदेभाडिमवान्न कृष्यौ ॥ ५६ ॥ उभौ हि शूरो कृतिनौ दृढांस्त्रौ
 महारथौ संहननोपपन्नौ । एतादृशौ फाल्गुनवासुदेवौ कोऽन्यः
 प्रतीयान्मद्वेते तु शल्य ॥ ५७ ॥ मनोरथो यस्तु ममाद्य तस्य
 मद्रेशं युद्धं प्रति पाण्डवस्य । नैवं चिरादाशु भविष्यतीदमत्य-
 द्भुतं चित्रमेतुल्यरूपम् । एतावहं वा युधि पातयिष्ये मां वापि
 कृष्यौ निहनिष्यतोऽद्य ॥ ५८ ॥ इति ब्रुवन् शल्यमभिप्रहन्तां
 कर्णो रणे मेघ इवोन्ननादः । अभ्येत्य पुत्रेण तवीभिनन्दितः समेत्य
 शोवाचः कुरुमवीरम् ॥ ५९ ॥ कृपेण भोजेण महाभुजाब्रुभौ तथैव
 गान्धारपतिं सहात्मजम् । गुरोः सतद्वावरजन्तथात्मनः पदा-
 तिनोऽद्य द्विपसादिनश्च तान् ॥ ६० ॥ निरन्धताभिद्रवताप्युताजुनौ

अनीण संयोजयताशु सर्वशः । यथा भवद्भिर्भृशविद्यतावुभौ सुखिन
हृन्त्यामहमद्य भूमिपाः ॥ ६१ ॥ तथेति चोक्त्वा त्वरिताः स ते-
ऽर्जुनं जिघांसवो वीरतमाः समभ्ययुः । शरैश्च जघ्नुर्युधि तं महा-
रथा धनश्लयं कर्षानिदेशकारिणः ॥ ६२ ॥ नदीनदं भूरिजलो
महार्णवी यथा तथा तान् समरेऽर्जुनोऽग्रसत् ॥ ६३ ॥ न सन्द-
धानो न तथा शरोत्तमान् प्रसृजमानो रिपुभिः प्रदृश्यते । धन-
श्लयास्तेस्तु शरैर्विदारिता हता निपेतुर्नरवाजिकुश्लराः ॥ ६४ ॥
शरार्क्षिपं गाण्डिवचारुमण्डलं युगान्तसूर्य्यप्रतिमानतेजसम् । न
कीरवा शैकुसदीर्घितुं जयं यथा रविं व्याधितचक्षुषो जना
॥ ६५ ॥ शरोत्तमान् स प्रहितान् महारथैश्चिच्छेद पार्थः प्रहस-
ञ्करौघैः । भूयश्च तानहनदाणसङ्घान् गाण्डीवधन्वायतपूर्णा-
मण्डलः ॥ ६६ ॥ यथोग्ररश्मिं शुचिशुक्रमध्यगो सुखं विवखान्
हरते जलीघान् । तथार्जुनो वाणगणान्निरस्य ददाह सेना तव
पार्थिवेन्द्र ॥ ६७ ॥ तमभ्यधावद्विहृजन् रूपः शरान् तथैव भोज-
स्तव चालजः स्वयम् । महारथो द्रोणसुतश्च सायकीरवाकिरं-
स्तोयधरा यथाचलम् ॥ ६८ ॥ जिघासुभिस्तान् कुशलैः शरो-
त्तमान् महाहृदि संप्रहितान् प्रयत्नतः । शरैः प्रविच्छेद स
पाण्डवस्वरन् परामिनदक्षसि चेषुभिस्त्रिभिः ॥ ६९ ॥ स गाण्डिव-
व्यायतपूर्णांमण्डलस्तपत्रिपूनर्जुनभास्करो बभौ । शरोग्ररश्मिः
शुचिशुक्रमध्यगो यथैव सूर्य्यः परिवेगवास्तथा ॥ ७० ॥ अथाग्र-
वाणैर्द्दशभिर्जनश्लयं परामिनद्द्रोणसुतोऽभ्युतं त्रिभिः । चतुर्भि-
रश्वायतुरः कपिन्ततः शरैश्च नाराधवरैरवाकिरत् ॥ ७१ ॥ तथापि
तं प्रस्फुरदात्तकार्मुकं त्रिभिः शरैर्यन्तृशिरः-क्षुरेण ह । हय-
यतुर्भियतुरस्त्रिभिर्हृजं धनश्लयो द्रौणिरथादपातयत् ॥ ७२ ॥ स
रोपपूर्णां मणिवज्रहाटकीरलहतं तच्चकभोगवक्षेपम् । महाधनं
कार्मुकमन्यदाददे यथा महाहिमवरं गिरेस्तटात् ॥ ७३ ॥ स्व-

मायुधञ्चोपनिकीर्य भूतले धनुय कृत्वा सगुणं गुणाधिक । समा-
 ह्यत्तावजितौ नरोत्तमौ शरोत्तमैर्द्रौणिरविध्यदन्तिकात् ॥ ७४ ॥
 कृपस्य भोजस्य तवात्मजस्य ते शरैरनेकीर्युधि पाण्डवर्षभम् । महा-
 रथा सयुगमूर्द्धनि स्थितास्तमोनुदं वारिधरा इवापतन् ॥ ७५ ॥
 कृपस्य पार्थ शशरं शरासनं हयान् ध्वजान् शारथिमेव पत्रिभिः ।
 समार्ययद्वाङ्महस्रविक्रमस्तथा यथा वर्षधर पुरा बले ॥ ७६ ॥
 स पार्थवाणैर्विनिपातितायुधो ध्वजावमर्द्धं च कृते महाहवे । कृत
 कृपो वाणसहस्रयन्त्रितो यथापनीय प्रथमं किरीटिना ॥ ७७ ॥
 शरैः प्रचिच्छेद तवात्मजस्य च ध्वजं धनुय प्रचकर्त्त नर्द्धत ।
 जघान चाश्वान् कृतवर्मण शुभान् ध्वजञ्च चिच्छेद तत प्रतापवान्
 ॥ ७८ ॥ सवाजिसूतेष्वसनान् सकेतनान् जघान नागाश्च रथांस्त्वरथ
 स । तत प्रकीर्यं सुमहद्वल तव प्रदारित सेतुरिवाश्वसा यथा
 ॥ ७९ ॥ ततोऽर्जुनस्याशु रथेन केशवशकार शरून्पसव्यमातुरान्
 ॥ ८० ॥ तत प्रयात लरित घनश्रयं शतक्रतुं ह्यवनिजघ्नुषं
 यथा । समभ्यधावन् पुनरुच्छितैर्ध्वजै रथैः प्रयुक्तैरपरे युयुत्सव
 ॥ ८१ ॥ अथाभिसृत्वा प्रतिवार्यं तानरीन् घनश्रयस्याभिसुखं
 महारथा । शिखण्डिशैनेययमा शितैः शरैर्विदारयन्तो व्यनदन्
 सुमैरवम् ॥ ८२ ॥ ततोऽभिजघ्नु कृपिता परस्पर शरैस्तदाश्लो-
 गतिभिः सुतेजनैः । कुरुप्रवीरा सह सृष्टवैर्यथासुरा पुरा
 देवगणैस्तथाहवे ॥ ८३ ॥ जयिप्सव स्वर्गगमनाय चोत्सुका पतन्ति
 नागाश्वरथा परन्तपा । जगर्ष्णुस्त्रैर्बलवच्च विव्यधु शरैः
 सगुप्तैरितरेतरं पृथक् ॥ ८४ ॥ शरान्धकारे तु महात्मनि कृते
 महामृधे योधवरैः परस्परम् । चतुर्दिशो वै विदिशस्य पार्थिव
 प्रभा च सूर्यस्य तमोहताभवत् ॥ ८५ ॥

इति कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे एकोनाशोतितमोऽध्याय ॥ ७९ ॥

सञ्जय उवाच । राजन् कुक्षणां प्रवरैर्बलैर्भीममभिद्रुतम् ।
 मञ्जन्तमिव कौन्तेयसुज्जिहीर्षुर्धनञ्जयः ॥ १ ॥ विसृज्य सूतपुत्रस्य
 सेनां भारत सायकैः । प्राक्षिणीमृत्युलोकाय परवीरान् धन-
 ञ्जयः ॥ २ ॥ ततोऽस्याम्बरमाश्रित्य शरजालानि भागशः । अट्ट-
 श्यन्त तथान्ये च निघ्नन्तस्तव वाहिनीम् ॥ ३ ॥ स पक्षिसङ्घा-
 चरितमाकाशं पूरयञ्करैः । धनञ्जयो महाराज कुक्षणामन्तको-
 ऽभवत् ॥ ४ ॥ ततो मल्लैश्चुरप्रैश्च नाराचैर्विमलैरपि । गात्राणि
 प्राक्षिणोत् पार्थः शिरांसि च चकर्त्त ह ॥ ५ ॥ छिन्नगात्रैर्विक-
 वचैर्विशिरस्कैः समन्ततः । पतितैश्च पतद्भिश्च योधैरासीत् समा-
 हृता ॥ ६ ॥ धनञ्जयशराभ्यस्तैः स्यन्दनाश्वरथहिपैः । संछिन्त-
 मिन्नेविध्वस्तैर्व्याघ्रावयवैः स्तता ॥ ७ ॥ सुदुर्गमा सुविप्रमा
 घोरात्ययं सुदुर्हया । रणभूमिरभूद्राजन् महावैतरणी यथा
 ॥ ८ ॥ इपाचक्राक्षमनैश्च व्यञ्चैः साञ्चैश्च युध्यताम् । ससूतै-
 र्हतसूतैश्च रथैः स्तीर्णाभिवन्मही ॥ ९ ॥ सवर्णवर्णसन्नाहैर्योधैः
 कनकभूपणैः । आस्थिताः कूर्पवर्माणो भद्रा नित्यमदा हिपाः
 ॥ १० ॥ क्रुद्धा क्रूरैर्महामात्रैः पाशां प्रदुष्टप्रचोदिताः । धतु-
 श्रताः शरवरैर्हताः पेतुः किरीटिना । पर्यस्तानीव शृङ्गाणि
 ससृष्ट्वानि महागिरेः ॥ ११ ॥ धनञ्जयेशराभ्यस्तैस्तीर्णा भूर्वर-
 वारणैः ॥ १२ ॥ समन्ताञ्चलदप्रस्थाने धारणाद्भद्रवर्षिणः । अभि-
 पेद्दिर्जुनरथो घनान् भिन्दन्निवांशुमान् ॥ १३ ॥ हतैर्गजमनु-
 ष्याञ्चैर्भिनैश्च बहुधा रथैः । विमस्त्रयन्त्रकावचैर्युद्धशौख्यैर्गतासुभिः ।
 अपविदायुधैर्मार्गैः स्तीर्णोऽभूत् फाल्गुनेन वै ॥ १४ ॥ व्यस्कू-
 र्जयच्च गाण्डीवं समहृद्भैरवं वरम् । धीरवच्चविनिष्पेद्य स्तन-
 यित्रोरिवाम्बरे ॥ १५ ॥ तत प्रादीर्यथ चमूईनञ्जयशराहता ।
 महावातममाविद्धा महानौरिव सागरे ॥ १६ ॥ नानारूपा प्राण-
 हराः शरा गाण्डीवचोदिताः । अलातोक्ताग्निप्रप्लवास्तव सैन्यं -

विनिर्द्दहन् ॥ १७ ॥ महागिरौ वेणुवन निशि प्रज्वलित यथा ।
 तथा तव महासैन्य प्रास्फुटच्छरपीडितम् ॥ १८ ॥ संपिष्टदग्ध-
 विध्वस्तं तव सैन्य किरीटिना । कृतं प्रविद्धत वाणैः सर्वत प्रद्रुतं
 द्विष ॥ १९ ॥ महावने ऋगणा दावामित्रासिता यथा । कुरव
 पथ्यवर्त्तन्त निर्द्दग्धा सव्यसाचिना ॥ २० ॥ उत्तमृज्य हि महावाङ्म-
 भीमसेन तथा रणे । वल कुरुणामुद्दिग्गं सर्वमासीत् पराङ्ग-
 मुखम् ॥ २१ ॥ तत कुरुषु भग्नेषु वीरैः कुरपरानित । भीम-
 सेनं समासाद्य मुहूर्त्तं सोऽभ्यवर्त्तत ॥ २२ ॥ समागम्य च भीमेन
 मन्त्रयित्वा च फाल्गुन । विशल्यमरुजं चास्मै कथयित्वा शुधि-
 ठिरम् ॥ २३ ॥ भीमसेनाभ्यनुघातस्तत प्रासादनञ्चय । नादय-
 ग्रयघोषेण पृथिवीं द्याञ्च भारत ॥ २४ ॥ तत परिवृतो वीरै-
 र्द्दशभिर्योधपुङ्गवै । दुःशासनादवरजैस्तव पुत्रैश्चैनञ्चय ॥ २५ ॥
 ते तमभ्यर्द्दयन् वाणैरुल्काभिरिव कुक्षरम् । आततेष्वसना शूरा
 नृत्यन्त इव भारत ॥ २६ ॥ अपसव्यास्तु स्त्रायक्रे रथेन मधु-
 सूदन । नियुक्तान् हि स ताम्नेने यमायाशु किरीटिना ॥ २७ ॥
 ततस्ते प्राद्रवञ्कूरा पराङ्मुखरथेऽर्जुने ॥ २८ ॥ तेषामापततां
 केतुनश्चाद्यापानि सायकान् । नाराचैरङ्गचन्द्रैश्च क्षिप्र पाथौ
 न्यपातयत् । अथान्यैर्द्दशभिर्महैः शिरास्थेया न्यपातयत् ॥ २९ ॥
 रोपसंरक्तनेत्राणि सन्दष्टौष्ठानि भूतले । तानि वक्त्राणि विवभु
 कमलानीव भूरिष ॥ ३० ॥ तास्तु भक्तैर्महावेगीर्द्दशभिर्द्दश कौर-
 वान् । रुक्माङ्गदाद्युक्त्वपुङ्गवैर्द्दवा प्रायादमित्रहा ॥ ३१ ॥

इति कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे अर्थातितमोऽध्याय ॥ ८० ॥

संशप्तका घोरं शपथं पारलौकिकम् । परिवर्जुर्नरव्याघ्रा नर-
व्याघ्रं रणोऽर्जुनम् ॥ २ ॥ कृष्णः श्वेतान् महावेगानश्वान् काञ्चन-
भूषणान् । मुक्ताजालप्रतिच्छन्नान् प्रैषीत् कर्णरथं प्रति ॥ ३ ॥
ततः कर्णरथं यान्तमरिघ्नन्तं धनञ्जयम् । वाणवर्षैरभिघ्नन्तः
संशप्तकरथा ययुः ॥ ४ ॥ क्षरमाणांस्तु तान् सर्वान् समूतेश्वसन-
ध्वजान् । जघान नवतिं वीरानर्जुनो निशितैः शरैः ॥ ५ ॥
तेऽपतन्त हता वाणैर्नान् ह्यपैः किरीटिना । सविमाना यथा
सिद्धाः स्वर्गात् पुण्यक्षये तथा ॥ ६ ॥ ततः सरथनागाश्वाः कुरवः
कुरुसत्तमम् । निर्भया भरतश्रेष्ठमश्ववर्तन्त फाल्गुनम् ॥ ७ ॥
तदायस्तमनुष्याश्वसुदीर्घावरवारणम् । पुत्राणान्ते महासैन्यं
समरोत्सीह्ननञ्जयम् ॥ ८ ॥ शतवृष्टितोमरप्रासैर्गदानिस्त्रिंश-
शायकैः । प्राच्छाद्यस्मदेष्वामाः कुरवः कुरुनन्दनम् ॥ ९ ॥ ताम-
न्तरौचे विततां शस्त्रवृष्टिं समन्ततः । व्यधमत् पाण्डवो वाणै-
स्तमः सूर्य इवाशुभिः ॥ १० ॥ ततो स्नेच्छा स्थितैर्मत्तैस्त्रयोदश-
शतैर्गजैः । पाण्डवो व्यहनन् पाथं तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ११ ॥
कर्ष्णिनालीकनाराचैस्तोमरप्रासशक्तिभिः । कम्पनैर्भिन्दिपालैश्च
रथस्थं पार्यमाह्वयन् ॥ १२ ॥ तां शस्त्रवृष्टिमतुलां द्विपद्मस्तै-
प्रवेरिताम् । चिच्छेद निशितैर्भस्त्रैरर्द्धचन्द्रैश्च फाल्गुनः ॥ १३ ॥
अथ तान् हिरदान् सर्वान्नानालिङ्गै शरोत्तमैः । सपताकध्वजा-
रोहान् गिरौन् वधै र्निवाहनत् ॥ १४ ॥ ते हेमप्रङ्खैरिषुभिरर्हिता
हेममालिनः । हताः पेतुर्भक्षानागाः सान्विज्जाला इवाद्भय ॥ १५ ॥
ततो गाण्डीवनिर्घोषो महानासीद्विगाम्यते । स्तनतां कूजताञ्चैव
मनुष्यगजवाजिनाम् ॥ १६ ॥ कुञ्जराश्च हता राजन् दुद्रुवस्ते
समन्ततः । अश्वान् पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ॥ १७ ॥
रथा हीना महाराज रथिभिर्वाजिभिस्तथा । गन्धर्वनगराकारा
दृश्यन्ते च सहस्रम् ॥ १८ ॥ अश्वारोहा महाराज धावमाना-

स्ततस्ततः । तत्र तत्रैव दृश्यन्ते निहताः । पार्थसायकैः ॥ १९ ॥
 तस्मिन् क्षणे पाण्डवस्य बाहोर्वलमदृश्यतः । यतः सादिनो वार-
 णांश्च रथायैकोऽजयद्युधि ॥ २० ॥ ततस्त्रयङ्गेण महता वंशेन
 भरतर्षभे । दृष्ट्वा परिवृतं राजन् भीमसेनः किरीटिनम् ॥ २१ ॥
 हतावधिपानुत्सृज्य त्वदीयान् कतिचिद्रथान् । जवेनाभ्यद्रवद्राजन्
 धनञ्जयरथं प्रति ॥ २२ ॥ ततस्तत् प्राद्रवत् सैन्यं हतभूयिष्ठ-
 मातुरम् । दृष्ट्वाजुनं तदा भीमो जयाम् भ्रातरं प्रति ॥ २३ ॥
 हतावधिष्ठांस्तुरगानर्जुनेन महाबलान् । भीमो व्यधमदश्रान्तो
 गदापाणिर्महाहवे ॥ २४ ॥ कालरात्रिमिवाद्युग्रां नरनागाश्व-
 भीजं नाम् । प्राकाराद्वपुरद्वारदारणीमतिदारुणाम् । ततो गदां
 नृनागाश्वेष्वशु भीमो व्यवसृजत् ॥ २५ ॥ सा जघान बहून्श्वान-
 नश्वारोहांश्च मारिष ॥ २६ ॥ कार्पायसतनुव्राणान्नरानश्वान्श्च
 पाण्डवः । पोथयामास गदया सशब्दं तेऽपतन् हताः ॥ २७ ॥
 दन्तैर्दृश्यन्ते वंसुधां शरते क्षतंजोक्षिताः । भेदमूर्धास्त्रिवरणाः
 क्रव्यादगणभोजनाः ॥ २८ ॥ असृद्धांसवसाभिय तृप्तिमभ्यागता
 गदा । अस्थीन्यर्पयती तस्यैः कालरात्रीव दुर्हया ॥ २९ ॥
 सहस्राणि दशाश्वानां हताः पत्तंशु भूयसः । भीमोऽभ्यधावत्
 संक्रुद्धो गदापाणिरितस्ततः ॥ ३० ॥ गदापाणिं ततो भीमं दृष्ट्वा
 भारत तावकाः । मेनिरे समनुप्राप्तं कालदण्डोद्यतं यमम् ॥ ३१ ॥
 स मत्त इव मातङ्गः संक्रुद्धः पाण्डुनन्दनः । प्रविविध गजानीकं
 मकरः सागरं यथा ॥ ३२ ॥ विगाह्य च गजानीकं प्रसृष्ट्वा मज्जतीं
 गदाम् । क्षणेन भीमः संक्रुद्धस्तन्नित्ये यमसादनम् ॥ ३३ ॥
 गजान् एककृष्टान् मत्तान् शारीहान् सपताकिनः । प्रेततः सम-
 पेश्याम संपदानिर्व पर्वतान् ॥ ३४ ॥ हतास्तु स गजानीकं भीम-
 सेनो महाबलः । पुनः स्वरथमास्थाय पृष्ठतोऽर्जुनमभ्यधात् ॥ ३५ ॥
 निहतं प्राप्नुस्वप्रायं निरुत्साहं परं बलम् । व्यालम्बत महाराज

प्रायश्च यस्त्रवेष्टितम् ॥ ३६ ॥ विलम्बमानं तत् सैन्यमप्रगल्भमव-
 स्थितम् ॥ दृष्ट्वा प्राच्छादयद्वाप्यैरर्जुनं प्राणतापने ॥ ३७ ॥
 नराश्वरथमातङ्गा युधि गाण्डीवधन्वना । भरव्रातैश्चिता रेजु-
 क्कदम्बा इव केशरैः ॥ ३८ ॥ ततः कुरूणामभवदार्त्तनादौ मद्वा-
 न्मृप । नराश्वनागासहस्रैर्वध्यतामर्जुनेषुमि ॥ ३९ ॥ हाहाकृतं
 भयं वस्तु लीयमानं परस्परम् । अस्मात्तत्रैव तस्यै तदाभ्रमत-
 तावकम् ॥ ४० ॥ ततस्तदाहमभवत् कुरूणा समहहलैः । न-
 च्छवासीदनिर्मिन्नी सद्यः सादौ हयो गज ॥ ४१ ॥ आदीप्तमिव
 तत् सैन्यं शरैश्चिन्तनुच्छदम् । आसीत् स्वशोणितक्लिन्नं फुल्ल-
 शोकवनं यथा ॥ ४२ ॥ तं दृष्ट्वा कुरवस्तत्र विक्रान्तं सव्यसाचिनम् ।
 निराशा समपदान्तं सर्वं कर्णस्य जीविते ॥ ४३ ॥ अविप्रच्छन्तु
 पार्थस्य शरसम्पातमाहवे । मत्वा न्यवर्त्तन् कुरवो जिता गाण्डीव-
 धन्वना ॥ ४४ ॥ ते हिला समरे कर्णं बध्यमानाश्च सायकैः ।
 प्रदुद्रुवुर्हिमो भीताश्चक्रुः श्रुत्यापि सूतजम् ॥ ४५ ॥ अभ्यद्रवत् तान्
 पार्थं किरच्छरयतान् बहून् । चर्षयन् पाण्डवान् योधान् भीम-
 सेनपुरोगमान् ॥ ४६ ॥ पुत्रास्तु ते महाराज जग्मुः कर्णरथ-
 मति । अगाधे मञ्जता नेपा द्वीपे कर्णेऽभवत्तदा ॥ ४७ ॥ कुरवो
 हि महाराज निर्विषा मन्त्रगा इव । कर्णमेवोपलीयन्त भया-
 हाण्डीवधन्वत ॥ ४८ ॥ यथा सर्वाणि भूतानि शत्रोर्भीतानि
 मारिष । धर्मानेवोपलीयन्ते कर्मवन्ति हि यानि च ॥ ४९ ॥
 तथा कर्णं महेश्वात्तं पुत्रास्तव नराधिप । उपलीयन्त सदासात्
 पाण्डवस्य महात्मन ॥ ५० ॥ ताच्छोणितपरिक्लिन्नान् विप्रमस्था-
 च्छरातुरान् । मा गैष्टेत्वज्रधीत् कर्णो ह्यभितो भामितेति च ॥ ५१ ॥
 प्रभयं हि बलं दृष्ट्वा बलात् पार्थेन तावकम् । धनुर्विस्तारयन्
 वर्षस्तस्थी शत्रुजिघांसया ॥ ५२ ॥ तान् विद्रुतान् कुरून् दृष्ट्वा
 कर्णं यस्तभ्युत्सवत् । सञ्चिन्तयित्वा पार्थस्य बधे दधे मन

पराजिता. पञ्च महारथास्तु ते महाहवे-सूतसुतेन मारिष ।
 निरुद्यमास्तस्थुरमितनन्दना यथेन्द्रियार्थात्मवता पराजिता ॥२२॥
 निमञ्चतस्तानथ कर्णसागरे विपन्ननावो वणिजो यथार्थवे ।
 उद्भिरे नौभिरिवार्णवाद्रथैः सुकल्पितैर्द्रौपदिजाः स्वमातुलान्
 ॥ २३ ॥ ततः शिनीनामृषभ-मितैः शरैर्निकृत्य कर्णप्रहिता-
 निपून् बहून् । विद्वार्थं कर्णं-निमित्तैरसक्तयैस्तवात्मजं ज्येष्ठ-
 मविध्यदृष्टमिः ॥ २४ ॥ कृपोऽय मोजय तवात्मजस्तथा स्वयञ्च
 कर्णो निमित्तैरताडयत् । स तैश्चतुर्भिर्युधैः पृथुत्तमो दिगीश्वरै-
 र्द्वैत्यपतिर्यथा तथा ॥ २५ ॥ समाततेनेश्वसनेन कूजता भ्रमायते-
 नामितवाणवर्षिणा । बभूव दुर्धर्षतरः स सात्यकि शरन्त्रभोमध्य-
 गतो यथा रविः ॥ २६ ॥ पुनः समास्थाय रथान् सुदंशिताः
 शिनिप्रवीरं जुगुपुः परन्तपा । समेत्य पाद्मालमहारथा रणे
 भरुहणाः शक्रमितारिनिग्रहे ॥ २७ ॥ ततोऽभवद्युद्धमतीव दारुणं
 तवाहितानां तव सैनिकैः सह । नराश्वमातङ्गविनाशनं तथा
 यथा सुराणामसुरैः पुराभवत् ॥ २८ ॥ तथद्विपा वाजिपदातय-
 स्तथा भ्रमन्ति नानाविधमस्त्रवेष्टिताः । परस्परैर्णाभिहततय
 पस्त्रबलुर्विनिदुरोर्त्ता व्यसवोऽपतस्तथा ॥ २९ ॥ तथागते भीम-
 मभीस्तवात्मजः ससार राजावरजः किरच्छरैः । तमभ्यधाव-
 त्वरितो वृकोदरो महारुर्ध्वं सिंघ इवामिमेदिवान् ॥ ३० ॥ तत-
 स्तयोर्युद्धमतीवदारुणं प्रदीव्यतोः प्राणदुरोदरं हयो । परस्परै-
 णाभिनिविष्टरोपयोर्यथा पुरा शम्भोरमक्रयोरभूत् ॥ ३१ ॥ यरैः
 शरीरान्तिकरैः सुतेजनैर्निजघ्नतुस्तावितरेतरं भयम् । सहत्
 प्रभिन्नाविद्य यागितान्तरं महागजौ ममयमस्तचेतमौ ॥ ३२ ॥
 तवागजस्याय वृकोदरस्वरन् धनुः सुराभ्यां ध्वजगेव पाच्छिनत् ।
 मलाटमप्यस्य विभेद पत्रिणा शिरश्च कायात् प्रजहार शरथैः
 ॥ ३३ ॥ स राजपुंसोऽभ्यदवाप्य कामुकं वृकोदरं दादगभिः परा-

भिनत् । स्वयं त्रिच्छंस्सुरगानजिह्वगैः शरैश्च भीमं पुनरप्य-
वीठपत् ॥ ३४ ॥ ततः शरैः सूर्यमरीचिसप्रभं सुवर्णवंकोत्तमरत्न-
भूषितम् । महेन्द्रवज्रायनिपातदुःसहं मुनीष भीमाङ्गविदारण-
क्षमम् ॥ ३५ ॥ स तेन निर्विद्धतनुत् कौदरी निपातितः स्रस्ततनु-
र्गतासवत् । प्रसार्थ्य द्वाङ्गं रथवर्धमाश्रितः पुनः स संजानुपलभ्य
चानदत् ॥ ३६ ॥

इति कर्णपर्वणि भीमोदु मासनयुद्धे द्वाधीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

सञ्जय उवाच । तत्राकरोद्दुष्करं राजपुत्रो दु मासनस्तुमुलं
युध्यमानः । चिच्छेद् भीमस्य धनुः शरैश्च पङ्क्तिभिः शरैः सारथि-
मथविधत् ॥ १ ॥ स तत् कृत्वा राजपुत्रस्तरस्त्री विव्याध भीमं
मथभिः पृषत्की । ततोऽभिनदङ्गभिः क्षिप्रमेव वरेषुभिर्भीमसेनं
महात्मा ॥ २ ॥ ततः क्रुद्धो भीमसेनस्तरस्त्री यत्किञ्चोप्रां प्राहि-
णोत्ते सुताय । तामापतन्तीं सहसातिथोरां दृष्ट्वा सुतस्ते ज्वलिता-
मिवीक्षाम् । आकर्ण्यपूर्वैरिषुभिर्महात्मा चिच्छेद् पुत्रो द्वाभिः
पृषत्की ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा तु तत् कर्म कृतं सदुष्करं प्रापूजयन् सर्व-
योधाः प्रहृष्टाः । अथाशु भीमश्च शरैश्च भूयो गाढं स विव्याध
सुतस्त्वदीयः ॥ ४ ॥ चुक्रोध भीमः पुनराशु तस्मै मथं प्रजज्वाल
रुषामिवीक्ष्य । विद्धोऽस्मि वीराशु मथं त्वयाय सहस्र भूयोऽपि
गदाप्रहारम् ॥ ५ ॥ सङ्गैवमुच्चैः क्षुपितोऽथ भीमो जग्राह तां
भीमगदा वधाय । सञ्जाव साथाहमहं दुरात्मन् पास्यामि ते
थोणितमालिमध्ये ॥ ६ ॥ अथैवमुक्तास्तनयस्तवोग्रां यत्किं वेगात्
प्राहिणोभृत्युत्तपान् । आविध्य भीमोऽपि गदां सुधोरां विवि-
क्षिमे रोपपरीतमूर्तिः ॥ ७ ॥ सा तस्य यत्किं सहसा विरुच्य
पुत्रं तवाजौ ताडयामास मूर्ध्नि । स विष्कुरन्नाग इव प्रभिक्षो

गदामक्षौ तुमुले प्राहिणोदौ ॥ ८ ॥ तया ह्यरुद्रशधन्वन्तराणि दुः-
 शासनं भीमसेनः प्रसञ्च । तया ह्येतः पतितो विपमानो दुःशासनो-
 गदया विगोवत्या ॥ ९ ॥ ह्ययाः समग्रा निहता नरेन्द्र चूर्णीकृतः
 आस्य रथः पतेन्त्या । विध्वंस्तं वर्माभरणाम्बरस्रग्विवेष्टमानो भृश-
 वेदनातुरः ॥ १० ॥ ततः स्तुत्वा भीमसेनस्तरस्त्री सापत्नकं यत्-
 प्रयुक्तं सुतैस्ते । तस्मिन् घोरे तुमुले वर्धमाने प्रधानभूयिष्ठतरैः
 समन्तात् ॥ ११ ॥ दुःशासनं तत्र समीपे राजन् भीमो महा-
 वाहुरचिन्त्यकर्मा । स्तुत्वा च केशग्रहणञ्च देव्या वस्त्रापहारञ्च
 रजस्वलायाः ॥ १२ ॥ अनागसो भर्तृपराङ्मुखाया दुःखानि दत्ता-
 न्यपि विप्रचिन्त्व । जज्वाल कोपादथ भीमसेन आज्यप्रसिक्तो हि
 यथा ह्युताथः ॥ १३ ॥ तत्राह कर्णश्च सयोधनश्च कृपं द्रौणिं कृत-
 वर्माणमेव । निहन्नि दुःशासनमद्य पापं संरक्ष्यतामद्य समस्त-
 योधाः ॥ १४ ॥ इत्येवमुक्त्वा सस्रसाभ्यं धावन्निहन्तुकामोऽतिबल-
 स्तरस्त्री ॥ १५ ॥ तथा तु विक्रम्य रणोत्तकोदरी महागजं केशरी-
 वोग्रवेगः । निगृह्य दुःशासनमेकवीरः सयोधनस्याधिरथेः संम-
 च्चम् ॥ १६ ॥ रथाद्भवद्भुत्य गतः स भूमौ यत्रे न तस्मिन् प्रणिधानं
 चंचुः । अस्मिं समुद्रुहा मितं सुधारं कण्ठे पदाक्रम्य च विपमानम् ।
 सत्कृत्य वचः पतितस्य भूमावथापिवच्छोणितमस्य कीर्णम् ॥ १७ ॥
 ततो निपात्यास्य शिरोऽपकृत्य तेनाग्निना तव पुत्रस्य राजन् । सत्यां
 चिकीर्षुर्मतिमान् प्रतिश्रां भीमोऽपिवच्छोणितमस्य कीर्णम् ॥ १८ ॥
 आस्वाद्य चास्वाद्य च वीक्षमाणः क्रुद्धो हि चैनं निजगाद् वाक्यम्
 ॥ १९ ॥ स्तन्यस्य मातृमधुसर्पिणोर्वा माध्वीकंपानस्य च सत्-
 कृतस्य । दिव्यस्य ना तोयरसस्य पानात् पयोद्धिभ्यां मथिताद्य
 मुखात् ॥ २० ॥ अन्यानि पानानि च यानि लोके सुधागतस्वादु-
 र्मानि तेभ्यः । सर्वेभ्य एवाभ्यधिको रसोऽयं मतो ममाद्याहित-
 तीहितस्य ॥ २१ ॥ अपाह भीमः पुनरुग्रकर्मा दुःशासनं प्रीध-

परीतवेता । गतासमोलोक्य विहस्य सुखरं किं वा कुर्व्या मृत्युना
रक्षितोऽसि ॥ २२ ॥ एवं ब्रुवाणं पुनराद्रवन्तमास्वाद्य रक्तं
तमतिप्रच्छेष्टम् । ये भीमसेनं ददृशुस्तदानौ भयेन तेऽपि व्यथिता
निपेतु ॥ २३ ॥ ये चापि तत्रापतिता मनुष्यास्तेषां करेभ्यः पतितं
द्वि गेस्तम् । भयाच्च सञ्जुङ्गु शुरस्वरैस्ते निमीलिताश्चा ददृशुस्य
तं तत ॥ २४ ॥ ये तत्र भीम ददृशु समन्ताद्गौ शासन तद्गुधिरं
पिबन्तम् । सर्वेऽप्येलायन्त भयाभिपन्ना नायं मनुष्य इति भाष-
माणा ॥ २५ ॥ तस्मिन् कृते भीमसेनेन रूपे दृष्ट्वा च तच्छोणितं
पीयेमानम् । संप्राद्रवच्चित्रसेनेन शर्वं भीमं रक्षो भाषमाणा
भयार्ता ॥ २६ ॥ युधामन्यु प्रदुत चित्रसेनं सज्जानीकस्वभ्यवा
द्राजपुत्र । विव्याध चैनं निमित्तैः पृषतकीर्यमेतभी सप्तभिराशु
मुक्ते ॥ २७ ॥ संक्रान्तभीग इव जैल्लिहानो मञ्जोरग क्रोधविषं
सिञ्चु । निवृत्त्य पाञ्चालजमभ्यविध्यत्रिभिः शरैः सारथिमस्य
पङ्क्ति ॥ २८ ॥ ततः सपुङ्गेन सपत्रितेन ससप्रितायेण शरेण
शूर । आकर्णमुक्तेन समाहितेन युधामन्युस्तस्य शिरो जहार
॥ २९ ॥ तस्मिन् कृते भ्रातरि चित्रसेने क्रुद्ध कर्ण पौरुष
दर्शयान । व्यद्रावयत् पाण्डवानामनीकं प्रत्युद्यातो नकुले-
नामितौजा ॥ ३० ॥ भीमोऽपि हत्वा तत्रैव दुःशासनममर्षणम् ।
पूरयित्वाञ्जलि भूयो रुधिरस्योग्रनिस्वन । शृणुता लोकवीराणां
मिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ एष ते रुधिरं कण्ठात् पिबामि पुरुषा
धम । ब्रूहीदानीं सुसहृष्ट पुनर्गौरिति गौरिति ॥ ३२ ॥ ये
तदाभ्यान् प्रनृत्यन्ति पुनर्गौरिति गौरिति । तान् वच प्रति
नृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति ॥ ३३ ॥ प्रमाणकोट्या शयनं काल
शूटस्य भोजनम् । दंशनञ्जलिभिः कृष्णैर्दाहय जतुवेश्मनि ॥ ३४ ॥
शूतेन राज्यहरणमरख्ये वसतिश्च या । द्रौपद्या केशपचस्ये
ग्रहणञ्च सदाक्षणम् ॥ ३५ ॥ इत्यस्त्राणि च संग्रामेष्वसुखानि च

त्रैशक्ति । विराटभवने यस्य क्रोधोऽस्माकं पृथ्विष ॥ ३६ ॥ शत्रुने-
 र्घातिराष्टस्य राधेयस्य च मन्त्रिते । अनुभूतानि दुःखानि तेषा
 हेतुस्त्वमेव हि ॥ ३७ ॥ दुःखान्येतानि जानीमी न सुखानि कदा-
 चन । धृतराष्ट्रस्य दूरात्मपात् ऋषयस्य सदा वयम् ॥ ३८ ॥
 इत्युक्त्वा वचनं राजन् जयं प्राप्य हृकोदर । पुनराह महाराज
 अयस्ती केशवार्जुनौ ॥ ३९ ॥ अस्मद्भिर्गो विप्रवक्त्रोहितास्य-
 क्रुद्धोऽत्यथं भीमसेनस्तरस्वी । दुःशासने यद्रणे सश्रुतं मे तद्वै
 सत्यं कृतमद्येद् वीरौ ॥ ४० ॥ अत्रैव दास्येऽस्य परं द्वितीयं दुर्यो-
 धनं यज्ञपशु विशस्य । शिरी शदित्वा च प्रदा दुरात्मन शान्तिं
 क्षप्स्ये कौरवाणा समक्षम् ॥ ४१ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं प्रहृष्टो
 ननाद् घोषै र्धृतिराङ्गात् । ननद्वै चैवातिमलो महात्मा वृत्रं
 निहत्येव सहस्रनेत्र ॥ ४२ ॥

इति कर्षपर्वणि दुःशासनवधे षष्ठीतोऽध्याय ॥ ८३ ॥

मलय उवाच । दुःशासने तु तिष्ठते पुत्रास्तव महारथा ।
 मद्भ्रातृधविषा वीरा , समरेष्वपलायिन । दूय राजन् महा-
 वीर्या भीम प्राच्छादयच्छरै ॥ १ ॥ निपङ्गी कवची पाशौ दण्ड-
 धारो धनुर्ग्रह । अलोलुप सङ्घः पण्डो वातवेगसुवर्क्षसौ ॥ २ ॥
 एते समेत्य सहिता भ्रातृव्यसनकर्षिता । भीमसेनं महाबाहुं,
 मार्गणै समवारयन् ॥ ३ ॥ स त्रार्थमाणो विशिखै समन्तात्तै-
 मंहारथै । भीम क्रोधान्गिरक्ताच्च क्रुद्धः काल इवावभौ ॥ ४ ॥
 तास्तु भक्षैर्महावेगेर्द्वेषभिर्द्वेष भारतान् । रुक्माङ्गदानुक्मण्डैः
 पार्थो नित्यं यमक्षयम् ॥ ५ ॥ हृतेषु तेषु वीरेषु प्रदुद्राव वलं
 तव । पश्यन् स्रगपुत्रस्य पाण्डवस्य भयाहितम् ॥ ६ ॥ ततः कर्षं

महाराज प्रविशेम महद्भयम् । दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तमन्तकस्य
 प्रजास्त्रिव ॥ ७ ॥ तस्य लोकार्भावश्च श्रेयः समितिर्भीमनः ।
 उवाच वचनं कर्णः प्रापकालमेरिन्दमम् ॥ ८ ॥ मा व्यथां कुरु
 राधेय नैतस्त्वय्युपपद्यते । एते द्रवन्ति राजानो भीमसेनभयाद्दिताः
 ॥ ९ ॥ दुर्योधनश्च संभूटो भ्रातृव्यसनकर्षितः । दुःशासनस्य
 रुधिरे प्रीयमाने मया लना ॥ १० ॥ व्यापन्नचेतस्यैव शोकोप-
 हतमन्यवः । दुर्योधनस्युपासन्ते परिवार्य समन्ततः । कृपमभृतयः
 कर्णं हतशेषाद्य सोदृश ॥ ११ ॥ पाण्डवा लव्यलक्ष्याश्च धनञ्जयः-
 पुरोगमाः । त्वामेवाभिमुख्या शूरा युद्धाय समुपस्थिताः ॥ १२ ॥
 स त्वं पुरुषमार्दूल पौंसं प्री महति स्थितः । क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य
 प्रव्युद्यद्दि धनञ्जयम् ॥ १३ ॥ भारो हि धार्तराष्ट्रेण त्वयि सर्वः
 समर्पितः । तमुद्धृत्वा महावाहो यथाशक्ति यथाबलम् ॥ १४ ॥
 जये स्याद्विपुला । कीर्त्तिर्ध्रुवः स्वर्गः पराजये ॥ १५ ॥ वृषसेनश्च
 राधेय संक्रुद्धस्तनयस्तव । त्वयि मोहं समापन्ने पाण्डवानभि-
 धावति ॥ १६ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं श्रव्यस्यामिततेजसः । हृदि
 धायशकं भाव चक्रे युद्धाय सुस्मिरम् ॥ १७ ॥ ततः क्रुद्धो वृष-
 सेनोऽभ्यधावदवस्थितः स्वरथे पाण्डवं तम् । वृकोदरं काल-
 मिवाप्तदण्डं गदाहस्तं पोथयन्तं खदीयान् ॥ १८ ॥ अथाम्यधाव-
 न्नकुलं प्रवीरो रोषाद्दमितं प्रतुदन् पृपत्कैः । कर्णस्य पुत्रं समरे
 ब्रह्मष्टो जिह्वाग्लिघासुर्माधवेव जग्मम् ॥ १९ ॥ ततो ध्वजं स्फाटिक-
 विन्दु चित्रं चिच्छेद्दृष्टीरो नकुलं क्षुरेणः । कर्णस्यजस्रैश्चरुनह
 चित्तं भस्मेन जाभ्वूनदपहनदम् ॥ २० ॥ अथान्यदादाय धनुः
 सुशौघं कर्णात्मजः पाण्डवमभ्यविध्यत् । दिव्यैर्महास्त्रैर्नकुलं
 महास्त्रो दुःशासनस्यापचितिं विद्यासुः ॥ २१ ॥ ततः स क्रुद्धो
 नकुलो महात्मा शरैर्महोत्काप्रतिमैरविध्यत् । दिव्यैरस्त्रैरभ्य-
 वर्षत् सोऽपि कर्णस्य पुत्रो नकुलं कृतास्त्रं ॥ २२ ॥ शरामि-

घाताच्च रुपा राजन् स्वया च भासास्त्रसमीरणाञ्च । जन्वाले
 कर्षस्य सुतोऽतिमात्रमिहो यथाव्याहृतिभिर्जतायः ॥ २३ ॥ कर्षस्य
 पुत्रो नकुलस्य राजन् सर्वानश्वानक्षिणोदुत्तमास्त्रैः । वनायुजान्
 सुकुमारस्य शुभानलङ्घितान् जातरूपेण चित्रान् ॥ २४ ॥ ततो
 हताश्वदावसृष्ट्यथानादादाय चर्मामलरुक्मचन्द्रम् । आकाश-
 सङ्घाशमसिं गृहीत्वा घोषूयमानः खगवश्चचार ॥ २५ ॥ ततो-
 ऽन्तरीक्षे नृशराश्वनागांश्चिच्छेद मार्गांश्च परन्विचित्रान् । ते
 प्रापतन्महिना गा विशस्ता यथाश्वमेधे पशवश्चमित्रा ॥ २६ ॥
 हिमाचम्रा विदिता युद्धघोषा नानादिश्या सुभता सत्यसन्धा ।
 एकेन शीघ्रं नकुलेन कृत्वाः सारेप्सुनेवोत्तमचन्दनास्त्रे ॥ २७ ॥
 तमापतन्तं नकुलं जेवेन कर्षस्य पुत्र सहसामिपत्य । रणे
 जिघासन्निमित्तैरनेकी समन्तत सायकी प्रत्यविध्यत् ॥ २८ ॥ स
 तुद्यमानो नकुल पृपतकीर्विव्याध वीरं स चुकोप विह्व । महाभय
 रक्ष्यमाणो महात्मा भ्रात्रा भीमेनाकरोत्तत्र भीमम् ॥ २९ ॥ तं
 कर्षपुत्रो विधमन्तमेकं नराश्वमातङ्गरथप्रवेकान् । क्रीडन्तमेष्टा-
 दशभिः पृपतकीर्विव्याध वीर नकुलं सरोप ॥ ३० ॥ स तेन
 विहोऽतिभयं तरस्वी महाहवे वृषसेनेन राजन् । क्रुद्धोऽभ्यधावत्
 समरे जिघासु कर्षात्सजं पाण्डुसुतो नृवीर ॥ ३१ ॥ वितत्य
 पक्षी सहस्रापतन्तं श्येने यथैवामिपलुब्धमाजौ । श्वाकिरदृप-
 सेनस्ततस्तं प्रितैः शरैर्नकुलमुदारवीर्यम् ॥ ३२ ॥ स तान् मोघा-
 स्तस्य कुर्वच्छरौघान् चचार मार्गान्नकुलैश्चित्ररूपान् । अथास्यं
 तूष्णं चरतो नरेन्द्र खड्गिन चित्रं नकुलस्य तस्य । महेषुभि-
 र्विधमत् कर्षपुत्रो महारणे चर्म सहस्रतारम् ॥ ३३ ॥ तस्यायसं
 निमित्तं तीक्ष्णधारमसिं विकोपं गुरुभारेणोहम् । हिपच्छरीरा-
 पहरं सुधोरमाधुन्वत सर्पमिवोग्ररूपम् ॥ ३४ ॥ क्षिप्रं शरै
 षड्भिरमित्रसाहयकृत् खड्गं निमित्तैः चुरपै । पुनय पोते

त्रिंशितैः पृषत्कैः स्नानान्तरे गाढमथाभ्यविध्यत ॥ ३५ ॥ । कृत्वा
 च तदुष्करमार्थ्यजुष्टं नरैरन्यैः कर्म रणे महात्मा । - ययौ रथं
 भीमसेनस्य राजन् शराभितप्तो नकुलस्वरावान् ॥ ३६ ॥ स भीम-
 सेनस्य रथं हताश्वो माद्रीसुतः कर्णसुताभितप्तः । आपुष्पुवे सिद्ध
 द्वापलाशं समेक्षमाणस्य धनञ्जयस्य ॥ ३७ ॥ - ततः क्रुद्धो वृष-
 सेनो महात्मा, ववर्ष तं विषुजालेन-वीरः । । महारथावेकरथे
 समेतौ शरैः प्रभिनन्निः पाण्डवेषु ॥ ३८ ॥ - तस्मिन्नथे विह्वले
 पाण्डवस्य क्षिप्रञ्च खड्गैः विशिखैर्निकृत्ते । । अथाद्रवीन्मारुतिः
 फाल्गुनन्तु पश्यसैनं नकुलं पीड्यमानम् । अयञ्च नो धावति
 कर्णपुत्रस्तस्माद्भवान् प्रत्युपयातु कार्ष्णिम् ॥ ३९ ॥ स तन्निशम्यैव
 वचः किरौटी रथं समासाद्य वृकोदरस्य । कपिध्वजं केशवसद-
 क्षीतं मैषीदुग्रो वृषसेनाय वाचम् ॥ ४० ॥

इति कर्णपर्वणि नकुलपराजये चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

सप्तम्य उवाच । नकुलमथ विदित्वा छिन्नवाणासनासिं विरय-
 मतिशरार्त्तं कर्णपुत्रास्त्रभङ्गम् । पवनधृतपताका ज्वादिनो वल्-
 गिताश्वो वरपुरुषपनियुक्तास्ते रथा शीघ्रमीयुः ॥ १ ॥ द्रुपदसुत-
 वरिष्ठा पञ्च शैनेयपुत्रा द्रुपददुहितृपुत्रा पञ्च चामित्रसाहा ।
 हिरदरथनराश्वान् सुदयन्तस्वदीयान् भुजगपतिनिकाशैर्भाग्यै-
 रालयस्त्रा ॥ २ ॥ इत्युक्त्वा इत्युक्त्वास्तान् प्रतीयुस्तइली छद्मि-
 सुतकृपो च द्रौणिदुर्योधनौ च । प्रकुनिसुतवृको च क्राथदेवाहधौ
 च हिरदजलदघोषैः स्यन्दनैः कार्मुकीय ॥ ३ ॥ नरवररथवर्था-
 स्तान् द्रुपैकञ्च वीरान् नृवर शरवराग्रेस्तादृयन्तीऽभ्यरुन्धन् ।
 नवजलदसवर्षैः संस्तिमिस्तानुदीयुर्गिरिशिखरनिकाशैर्भीमवेगे क्ल-
 लिन्दा ॥ ४ ॥ सकल्पिता हेमवता मदीकृता रणामिशामै

कृतिभिः समास्थिताः । सुवर्णजालावतता वभुर्गजास्तथा यथा
 खि जलदाः सविद्युतः ॥ ५ ॥ विखादिपुत्रो दशभिर्महायज्ञैः कृपं
 संसृताश्रमपीडङ्गुशम् । ततः शरदत्सुतसायकीर्हतः सहैव नागेन
 पपात भूतले ॥ ६ ॥ विखादिपुत्रावरजय तोमरैर्दिवाकरांशुप्रतिमै-
 रयस्त्रयैः । रथञ्च विक्षोभ्य ननाद नर्हतस्ततोऽस्य गान्धारपतिः
 शिरोऽहरत् ॥ ७ ॥ ततः कुलिन्देषु चक्षुषु तेष्वथ प्रहृष्टरूपास्तव
 तै मन्धारयाः । भयं प्रदधुर्लवणांभुसक्षवान् परांश्च वाणासन-
 पाणयोऽभ्ययुः ॥ ८ ॥ अथाभेवद्युहेमतीव शरुणं पुनः कुरुणां
 सह पाण्डुसृष्टयैः । शरासिञ्चत्पृष्टिगंदापरश्वधैर्नराश्रनागास-
 शरं भृशं कुलम् ॥ ९ ॥ रथाश्रमातङ्गपदातिभिस्ततः परस्परं
 विप्रहताः पतन् चितौ । यथा संविद्युत्स्तनिता वलाहकाः समा-
 हता दिग्भ्य इवोग्रभारतैः ॥ १० ॥ ततः अतानीकमताम्हागजां-
 स्तथा रथान् पत्तिगणांश्च तान् बद्धन् । जघान भोजस्तु हया-
 मथापतन् चणादिभस्ताः कृतवर्मणः शरैः ॥ ११ ॥ अथापरे द्रौणि-
 शराहता हिमास्त्रयः ससर्वायुधयोधकेतनाः । निपेतुस्त्व्यां व्यसवः
 प्रपातितास्तथा यथा वच्चहता महोचलाः ॥ १२ ॥ कुलिन्दराजा-
 वरजादभन्तरः स्नानान्तरेऽपतिवरैरताडयत् । तपात्मजं तस्य
 तवात्मजः शरैः शितैः शरीरं विभिदै हिपञ्चे तम् ॥ १३ ॥ स
 नागराजः सद्य राजसूनुना पपात रक्तं बद्धं सर्वतः शरन् ।
 अक्षीश्वच्चमहत्तोऽम्बुदागमे यथा जलं गैरिकपर्वतस्तथा ॥ १४ ॥
 कुलिन्दपुत्रमहत्तोऽपरोऽहिपां शकं संसृताश्रयं व्यपीथयत् ।
 ततोऽपतत् क्राथंशरामिद्वारितः सहेश्वरो वच्चहतो यथा गिरिः
 ॥ १५ ॥ रथो हिपस्येन हतोऽपतच्छरैः क्राथाधिपः पर्वतजेन
 दुर्लभः । संवाजिसूतेष्वसनध्वजस्तथा यथा महावातहतो महा-
 द्रुमः ॥ १६ ॥ त्रको हिपस्यं गिरिराजवासिने भयं शरैर्हादशभिः
 परामिनत् । ततोऽकं साश्वरथं महाहिपो द्रुतं चतुर्भिरथै-

र्थपोथयत् ॥ १७ ॥ स नागराज सनियन्तृकोऽपतत पराहती
 तभ्रुसुतेषुभिर्भृशम् । स चाङ्गदो नागधस्त्रनुरर्हित पपात वाणै
 सह देवस्त्रनुना ॥ १८ ॥ विषाणपुच्छावरगात्रधातिना गजेन बाह्या
 शक्नुने कुलिन्दजा । सुवर्णवातप्रक्षता यथा नगास्तथा गता
 गामवशा विचूर्णिता ॥ १९ ॥ ततोऽभ्यविध्यदृङ्गभि शितै शरै
 कुलिन्दपुत्रो नकुलात्मजं श्रयन् । ततोऽस्य बायाद्विचर्कत नाकुलि
 धिर क्षरेणास्वजसन्निभाननम् ॥ २० ॥ तत शतानीकमविध्य
 दायमैस्त्रिभि शरै कर्णसुतोऽर्जुन विभि । विभिश्च भीम नकु
 लञ्च सप्तभिर्जानार्हेन हादृशमिश्च सायकै ॥ २१ ॥ तदस्य वर्माति
 मनुष्यकर्मण समीच्य हृष्टा कुरवोऽभ्यपूजयन् । पराक्रमशास्त्रु
 धनञ्जयस्य धी द्रुतोऽयमग्नाविति ते तु मेनिरे ॥ २२ ॥ तत
 विरौटी परवीरधाती हताश्रुमालोक्च नरप्रवीरम । भाद्रीसुत
 नकुल लोकमध्ये समीच्य वृष्ण भृशविद्यतञ्च । तमभ्यधावदृष्ट
 सेनमाहवे स स्त्रुतजस्य प्रमुखि स्थित तदा ॥ २३ ॥ तमापतन्त
 नरवीरसुग महाहव वाणसहस्रधारिणम् । अभ्यापतत कर्णसुतो
 महारथो यथैव चेन्द्र नमुचिस्तथैव तम् ॥ २४ ॥ ततो द्रुत चैव
 रथेन पाथं शरणं विहा युधि कर्णपुत्र । ननाद नाट संमहा
 बुभावो विद्भेव शक्र नमुचि पुरा वै ॥ २५ ॥ पुन स पाथ वृष्ट
 सेन उग्रैर्वाणैरतिधृङ्गुजमूले तु मव्ये । तथैव कृष्णा नवभि
 समार्पयत पुनथ पाथं दशभि पृषत्कै ॥ २६ ॥ पूर्वं तथा वृष्ट
 सेनेन विद्धो महाजवै श्वेतहय शरैस्तै । सरश्ममीपह्नमितो
 वधाय वर्णात्मजस्याथ मन प्रदधे ॥ २७ ॥ तत विरौटी रण
 मूर्ध्नि कोपात कृत्वा विधाखा भुक्नुटि लखाटी । सरुञ्ज तूष्णं
 विमिश्रान्महात्मा वधाय राजन् वर्णसुतस्य सङ्घे ॥ २८ ॥
 विव्याध चैन दशभि पृषत्कीर्मस्त्रयञ्च प्रसभ किरीटी । विच्छेद
 चास्त्रेष्वरुन भुजौ च क्षुरैश्चतुर्भि धिर एव चोग्रै ॥ २९ ॥ स

कृतिभिः समास्थिता । सुवर्षंजालावतता बभुर्गजास्तथा यथा
 खि जलदा सविद्युत् ॥ ५ ॥ विखासिपुत्रो दशभिर्महायसै कृपं
 ससूताश्वमपीडङ्गुशम् । तत भरद्दत्सुतसायकीर्हत सहेव नागेन
 पपात भूतले ॥ ६ ॥ विखासिपुत्रावरजस्य तोमरैर्द्वैवाकराशुप्रतिमै-
 रयस्यै । रथञ्च विक्षीभ्य ननाद् नर्दतस्ततोऽस्य गास्वारपति
 शिरोऽहरत् ॥ ७ ॥ तत कुलिन्देषु हस्तेषु तेष्वथ प्रहृष्टरूपास्तव
 ते महारथा । भृशं प्रदधुर्लवणांस्वसन्निवान् पराथ वाणासन-
 पाणयोऽस्ययु ॥ ८ ॥ अथाभवद्युद्धमतीव शरुण पुन कुकुराणां
 सह पाण्डुसुहृद्यै । शरासिञ्जत्यृष्टिगदापरश्वधैर्नराश्वनागास-
 ह्रं भृशकुलम् ॥ ९ ॥ रथाश्वमातङ्गपदातिभिस्तत परस्परं
 विप्रहता पतन् क्षितौ । यथा सविद्युत्स्तनिता यलाहका समा
 हता दिग्भ्य इवीग्रमारुतै ॥ १० ॥ तत यतानीकमतान्महागजा-
 स्तथा रथान् पत्तिगणाथ तान् बहन् । जघान भोजस्तु हया-
 मथापतन् क्षणादिघस्ता वृत्तवर्मण शरै ॥ ११ ॥ अथापरे द्रौणि-
 शराहता हिपास्त्रय ससर्वायुधयोधकेतना । निपेतुसुर्व्या व्यसव
 प्रपातितास्तथा यथा बध्नहता महाचला ॥ १२ ॥ कुलिन्दराजा-
 वरजादनन्तर. स्तानन्तरे पतिवरैरताडयत् । तवात्मज तस्य
 तवात्मज शरै शितै शरीर विभिदि हिपञ्च तम् ॥ १३ ॥ स
 नागराज सह राजसूनुना पपात रक्तं बद्ध सर्वत क्षरन् ।
 शचीश्वस्यप्रहृतोऽस्वुदागमे यथा जलं गैरिकपर्वतस्तथा ॥ १४ ॥
 कुलिन्दपुत्रप्रहितोऽपरो हिमं शर्कं ससूताश्वरथ व्यपीययत् ।
 ततोऽपतत् क्राथशरामिहारित सहेश्वरो वध्नहतो यथा गिरि-
 ॥ १५ ॥ रथो हिपस्थेन हतोऽपतच्छरै क्राथाधिप पर्वतजेन
 दुर्लभ । सवानिस्तोष्वसनध्वजस्तथा यथा महावातहतो महा-
 द्रुम ॥ १६ ॥ ठको हिपस्थ गिरिराजवासिन श्मश्रु शरैर्दादशभि-
 परामिनत । ततो ठकं साश्वरथ महादिपो द्रुत चतुर्भिश्चरथै

व्यपोषयत् ॥ १७ ॥ स नागराज सनियन्तृकोऽपतत् पराहृती
 वभ्रुसुतेषुभिर्भृशम् । स चाङ्गदो मागधस्रनुरर्हित पपात वाणै
 सद्देवस्रनुना ॥ १८ ॥ विप्राणपुच्छावरगात्रघातिना गजेन घाहा
 शकुने कुलिन्दजा । सुवर्णवातप्रहता यथा नगास्तथा गता
 गामवशा विचूर्णिता ॥ १९ ॥ ततोऽभ्यविध्यहृद्भि शितै शरै
 कुलिन्दपुत्रो नकुलात्मजे आयन् । ततोऽस्य कायाद्विचकत्त नाकुलि
 शिर शरेणास्वजसन्निभाननम् ॥ २० ॥ तत शतानीकमविध्य
 दायसैस्त्रिभि शरै कर्णसुतोऽर्जुन त्रिभि । त्रिभिय भीम नकु-
 लञ्च सप्तभिर्जनार्द्दिन द्वादशभिश्च सायकै ॥ २१ ॥ तदस्य कर्माति-
 मनुष्यकर्मण समीच्य हृष्टा कुरवोऽभ्यपूजयन् । पराक्रमशास्तु
 धनञ्जयस्य धे द्रुतोऽयमूनाविति ते न मेनिरे ॥ २२ ॥ तत

पार्थवाणाभिहतः पपात रथादिवाङ्गविग्निरा धरायाम् । सुपु-
 ष्पिती वृक्षवरोऽतिकायो वातेरितः शाल इवाद्रिशृङ्गात् ॥ ३० ॥
 तं प्रेक्ष्य वाणाभिहतं पतन्तं रथात् सुतं सूतजः क्षिप्रकारी । रथं
 रथेनांशु जगाम रोपात् किरीटिनः पुत्रवधातितप्तः ॥ ३१ ॥

इति कर्णपर्वणि वृषसेनवधे पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

भीममुग्र महादेव त्र्यम्बकं सर्वं कर्णार्द्रिनम् । न यत्ता द्रष्टुमीशान
वि पुनर्योधितुं प्रभुम् ॥ १३ ॥ त्वया साक्षान्महादेव सर्वभूत-
शिव शिव । युद्धेनाराधित स्थाणुर्देवाय वरदास्तव ॥ १४ ॥
तस्य पार्थ प्रसादेन देवदेवस्य शूलिन । जहि कर्णं महाबाहो
नमुचिं वृत्रहा यथा । त्र्येयसोऽस्तु सदा पार्थ युद्धे जयमवा-
प्नुहि ॥ १५ ॥

अर्जुन उवाच । धर्म एव जय कृष्ण मम नास्त्यत्र समय ।
सर्वलोकगुरुर्यस्व तुर्योऽसि मधुसूदन ॥ १६ ॥ चीदयाश्वान्
हृषीकेश रथ मम महारथ । नाहत्वा समरे कर्णं निर्वर्त्तिष्यति
फाल्गुन ॥ १७ ॥ शय कर्णं हत पश्य मच्छरैः शकलीकृतम् ।
मा वा द्रक्ष्यसि गोविन्द कर्णेन निहत शरैः ॥ १८ ॥ उपस्थित
मिदं घोर युद्धं त्रैलोक्यमोहनम् । यज्जना कथयिष्यन्ति याव
ङ्गमिर्बेरिष्यति ॥ १९ ॥ एव ब्रुवस्तादा पार्थ कृष्णामक्लिष्टकारि-
णम् । प्रत्युद्ययौ रथेनाशु गज प्रतिगजो यथा ॥ २० ॥ पुनश्चाह
महातेजा पार्थ कृष्णामरिन्दमम् । चीदयाश्वान् हृषीकेश
कालोऽयमतिवर्त्तते । एवमुक्त्वास्तादा तेन पाण्डवेन महात्मना ॥ २१ ॥
जयेन सम्पूज्य स पाण्डव तदा प्रचीदयामास हयान्मनोजिवान् ।
स पाण्डुपुत्रस्य रथो महाजव क्षणेन कर्णस्य रथाग्रतोऽभवत् ॥ २२ ॥
इति कर्णपर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये षडशीतोऽध्याय ॥ ८६ ॥

सञ्जय उवाच । वृषसेन हत दृष्ट्वा शोकामर्षमन्वित ।
पुत्रशोकोद्धव वारि नेत्राभ्या समवाहजत् ॥ १ ॥ रथेन कर्णं
स्तेजस्वी जगामाभिमुखो रिपुम् । युद्धायामर्षतान्त्राञ्च समाह्वय
धनञ्जयम् ॥ २ ॥ तौ रथौ स्वर्थसद्भाशौ वैद्याघ्नपरिवारणौ ।
संगेतौ दृष्टशुस्तत्र द्विविवाकीं समागतौ ॥ ३ ॥ श्वेताश्वी पुरुषा

दिव्यावास्थितावरिर्मर्दनौ । शुशुभाते महेश्वासौ चन्द्रादित्यौ यथा
 दिवि ॥ ४ ॥ तौ दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुः सर्वभूतानि मारिप ।
 त्रैलोक्यविजये यत्ताविन्द्रवैरोचनाविव ॥ ५ ॥ रथज्यातलनिर्घोषै-
 र्वाणसङ्घरवैरपि । तौ रथावभिधावन्तौ समालोक्य महीक्षिताम्
 ॥ ६ ॥ ध्वजौ च दृष्ट्वा सयुक्तौ विस्मयं समपद्यत । हस्तिकघ्नाञ्च
 कर्णस्य वानरञ्च जिरीटिन ॥ ७ ॥ तौ रथौ संप्रयुक्तौ तु दृष्ट्वा
 भारत पार्थिवा । सिहनादरवाद्यक्रुः सुधुवादाय पुष्कलान् ॥ ८ ॥
 दृष्ट्वा च हैरथ ताभ्या तत्र योधा सहस्रशः । चक्रुर्वाङ्मनाश्चैव
 तथा चेलावधूननम ॥ ९ ॥ आजघ्नुः कुरवस्तत्र वादित्राणि सम-
 न्तत । कर्षं प्रहर्षयिष्यन्त शङ्कान् दधुश्च पुष्कलान् ॥ १० ॥
 तथैव पारुडवा सर्वे हर्षयन्तो धनञ्जयम् । तूर्यशङ्कनिनादेन
 दिशं सर्वां ह्यनादयन् ॥ ११ ॥ च्छुडितास्कोटितोतक्रुष्टैस्तुमुलं
 सर्वतोऽभवत् । वाङ्मन्दैश्च शूराणां कर्षार्जुनसमागमे ॥ १२ ॥
 तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रा रथस्थौ रथिना वरौ । प्रगृहीतमहाचापौ
 शरशक्तिध्वजावुभौ ॥ १३ ॥ वर्मिणौ बद्धनिस्त्रिणौ श्वेताश्वौ
 शङ्कशोभितौ । कृष्णशल्करथोपेतौ तुल्यरूपौ महारथौ ॥ १४ ॥
 सिहस्कन्धा दीर्घभुजौ रक्ताक्षौ हेममालिनौ । चापविद्युद्भ्रजोपेतौ
 शस्त्रसम्पत्तिशोभितौ ॥ १५ ॥ चामरव्यजनोपेतौ श्वेतच्छत्रोप-
 शोभितौ । तूणीरवरसम्पन्नौ हावष्येतौ सुदर्शनौ ॥ १६ ॥ रक्त
 चन्दनदिग्धाङ्गौ समदौ गोवृषाविव । सिहस्कन्धप्रतीकाशौ व्यूढौ
 रस्तौ यहाबलौ ॥ १७ ॥ अन्योऽन्यस्पर्धिनी राजन्नन्योऽन्यस्य
 वधैपिणौ । अन्योऽन्यमभिधावन्तौ गोष्ठेष्विव महर्षभौ ॥ १८ ॥
 प्रभिन्नाविव मातङ्गौ सुसरव्याविवाचलौ । चाशीविपशिशुप्रस्थौ
 यमयालान्तकीपमौ ॥ १९ ॥ इन्द्रद्वेषाविव क्रुद्धौ सूर्यचन्द्रसम
 प्रभौ । महाग्रहाविव क्रुद्धौ युगान्ताय समुत्थितौ ॥ २० ॥ दिव
 गर्भौ देवसमौ देवतुल्यौ च रूपतः । यदृच्छया समायाता स्पर्शा

चन्द्रमसाविवं ॥ २१ ॥ बलिनौ समरे दृष्टौ गानागस्त्रधरौ युधि ।
 तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ शार्दूलाविव वेगितौ । बभूव परमो हर्ष-
 स्तावकाना विशाम्यते ॥ २२ ॥ संशय सर्वभूतानां विजये सम-
 पद्यत । समेतौ पुरुषव्याघ्रौ प्रेक्ष्य कर्णधनञ्जयौ ॥ २३ ॥ उभौ
 वरायुधधरावुभौ रगाकृतयमौ । उभौ च बाहुशब्देन नादयन्तौ
 नभस्तलम् ॥ २४ ॥ उभौ विश्रुतकर्माणौ पौरुषेण बलेन च ।
 उभौ च सदृशौ युद्धे शंखरामरराजयोः ॥ २५ ॥ कार्तवीर्यसमौ
 युद्धे तथा दामरयोःश्रमौ । विष्णुवीर्यसमौ चोभौ तथा भवसमौ
 युधि ॥ २६ ॥ उभौ श्वेतद्वयौ राजन् रथप्रवरगार्हिनौ । सारथि-
 प्रवरौ चापि तयोरास्तां महारणे ॥ २७ ॥ तौ तु दृष्ट्वा महा-
 राज राजमानौ महारथौ । सिंहचारणसङ्घानां विभाव्य सम-
 पद्यत ॥ २८ ॥ धार्तराष्ट्रास्ततः कर्णं सवला भरतर्षभ । परि-
 व्रजुर्महात्मानं क्षिप्रमाहवशोभिनम् ॥ २९ ॥ तथैव पाण्डवा दृष्ट्वा
 दृष्टद्युम्नपुरोगमाः । परिव्रजुर्महात्मानं पार्थमप्रतिमं युधि ॥ ३० ॥
 तावकाना रणे कर्णो ग्लहो ह्यासीद्विशाम्यते । तथैव पाण्डवे-
 याना ग्लहः पार्थोऽभवत्तदा ॥ ३१ ॥ त एव सभ्यास्त्रवांसन्
 प्रेक्षकाद्याभवन् स्रते । तत्रैषा ग्लहमानाना ध्रुवी जयंपराजयौ
 ॥ ३२ ॥ ताभ्यां द्यूतं समासक्तं विजयायेतराय वा । शम्भाकं
 पाण्डवानाञ्च स्थितानां रणमूर्द्धणि ॥ ३३ ॥ तौ तु स्थितौ महा-
 राज समरे युद्धशालिनौ । अन्योऽन्यं प्रति संख्यावन्योऽन्यस्य
 वधैपिणौ ॥ ३४ ॥ तावुभौ प्रजिहीर्षन्ताविन्द्रद्ववाविव प्रभौ ।
 भीमरूपधरावास्तां महाधूमाविव शहौ ॥ ३५ ॥ ततोऽन्तरीची
 साक्षेपा विषादा भरतर्षभ । मिथो भेदाथ भूतानामासन् कर्णा-
 र्जुनान्तरे । व्ययूयन्त मिथो भिन्नाः सर्वलोकस्तु नारिप ॥ ३६ ॥
 दिवदानवगन्धर्वा पिशाचोरगराक्षसाः । प्रतिपक्षग्रहक्षरुः कर्णा-
 र्जुनसमागमे ॥ ३७ ॥ द्यौराभीत् कर्णतो व्यग्रा सनक्षत्रा विशा-

म्यते । भूमिर्विशाला पार्थस्य माता पुत्रस्य वै यथा ॥ ३८ ॥
 सरितः सागराश्चैव गिरयश्च नरोत्तम । वृक्षाश्चौषधयश्चैव ह्यात्र-
 यन्त किरीटिनम् ॥ ३९ ॥ असुरा यातुषानाथ गुह्यकाय पर-
 न्तप । कर्षत समपद्यन्त खिचराथ वयांसि च ॥ ४० ॥ रत्नानि
 निधयः सर्वे वेदाद्याख्यानपञ्चमाः । सोपवेदोपनिषदः सरहस्याः
 ससंग्रहाः ॥ ४१ ॥ वासुकिश्चित्रसेनश्च तक्षकोऽथोपतक्षकः । पर्व-
 ताश्च तथा सर्वे काटवेद्यास सान्वयाः । विपवन्तो महारोषा
 नागाद्यार्जुनतोऽभवन् ॥ ४२ ॥ ऐरावताः सौरभेया वैशालीयाश्च
 भोगिनः । एतेऽभवन्नर्जुनतः क्षुद्रसर्पास्तु कर्षतः ॥ ४३ ॥ ईहा-
 मृगा व्याडमृगा भाङ्गव्याथ मृगदिजाः । पार्थस्य विजये राजन्
 सर्व एवाभिसंयिताः ॥ ४४ ॥ वसवो मरुतः साध्या रुद्रा विश्वे-
 ऽश्विनौ तथा । अम्बिरिन्द्रश्च सोमश्च पवनोऽथ दिशो दश ।
 धनञ्जयस्य ते पत्न्ये आदित्याः कर्षतोऽभवन् ॥ ४५ ॥ विप्रः शूद्राश्च
 सूताश्च ये च सङ्घरजातयः । सर्वशस्त्रे महाराज राधेयमभजं-
 स्तथा ॥ ४६ ॥ देवास्तु पितृभिः सार्द्धं सगणाः सपदानुगाः ।
 यमो वैश्रवणश्चैव वरुणश्च यतोऽर्जुन । ब्रह्म क्षत्रञ्च यज्ञश्च
 इक्ष्वाणुर्जुनश्रिताः ॥ ४७ ॥ प्रेताश्चैव पिशाचाश्च क्रव्यादाश्च
 मृगाण्डजाः । राक्षसाः सह यादोभिः श्वश्रुगालाश्च कर्षतः ॥ ४८ ॥
 देवब्रह्मवृषर्षीणां गणाः पाण्डवतोऽभवन् । तुम्बुरुप्रसुखा राजन्
 गन्धर्वाश्च यतोऽर्जुन ॥ ४९ ॥ प्राधेयाः सह मौनेयैर्गन्धर्वाप्सरसां
 गणैः । ईहामृगा व्याडमृगैर्हिपाश्च रथपत्तिभिः ॥ ५० ॥ उच्च-
 मानास्तथा नेषैर्वायुना च मनीषिणः । दिदृक्षुवः समाजम्मुः
 कर्षार्जुनसमागमम् ॥ ५१ ॥ देवदानवगन्धर्वा नागयक्षाः पत-
 त्रिण । महर्षयो वेदविद्, पितरश्च स्वधाशुजः ॥ ५२ ॥ तपो-
 निष्ठास्तथोपध्वो नानारूपाम्बरसज्ज । अन्तरीक्षे महाराज
 विनदन्तोऽवतस्थिरे ॥ ५३ ॥ ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिः सार्द्धं प्रजापतिभि-

देव च । भवेनावस्थितो यानं दिव्यं तं दैवमागमत् ॥ ५४ ॥
 समेती ती महात्मानौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ । अर्जुनो जयतां कर्ण-
 मिति शक्रोऽब्रवीत् स्वयम् । जयतामर्जुनं कर्ण इति सूर्योऽभ्य-
 भाषत ॥ ५५ ॥ इत्वार्युनं मम सुतः कर्णो जयतु संयुगे । हत्वा
 कर्णं जयत्वथ मम पुत्रो धनञ्जयः ॥ ५६ ॥ इति सूर्यस्य चैवासी-
 दिवादो वासवस्य च । पक्षतः स्थितयोस्तत्र तयोः पुरुषसिंहयोः
 ॥ ५७ ॥ द्वैपद्यमासीद्देवानामसुराणान्तथैव च । समेती ती
 महात्मानौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ ॥ ५८ ॥ अकम्पन्त त्रयो लोकाः
 सहदेवर्षिचारणाः । सर्वे देवगणायैव सर्वभूतानि यानि च ॥ ५९ ॥
 यतः पार्थस्ततो देवा यतः कर्णस्ततोऽसुराः । रथयूथपयोः पक्षौ
 कुरुपाण्डववीरयोः ॥ ६० ॥ दृष्ट्वा प्रजापतिं देवाः स्वयम्भुवमचो-
 दयन् । समोऽस्तु देव विजय एतयोर्नरसिंहयोः ॥ ६१ ॥ कर्णा-
 र्जुनविवादेन मा नश्यत्खिलं जगत् । स्वयम्भो ब्रूहि तदाक्यं
 समोऽस्तु विजयोऽनयोः ॥ ६२ ॥ तदुपश्रुत्य मघवा प्रणिपत्य
 पितामहम् । व्यञ्जापयत देवेशमिदं मतिमतां वर ॥ ६३ ॥ पूर्वं
 भगवता प्रोक्तं कृष्णयोर्विजयो ध्रुवः । तत्तथास्तु नमस्तेऽस्तु प्रसीद
 भगवन्मम ॥ ६४ ॥ ब्रह्मोऽग्नावधो वाक्यमूचतुस्त्रिदशेश्वरम् ।
 विजयो ध्रुव एवास्तु विजयस्य महात्मनः ॥ ६५ ॥ खाण्डवे धेन
 उतभुक् तोषितः सव्यसाविना । स्वर्गञ्च समनुप्राप्य साहाय्यं शक्र
 ते कृतम् ॥ ६६ ॥ कर्णश्च दानवः पक्ष अतः कार्यः पराजयः ।
 एवंकृते भवेत् कार्यं देवानामेव निश्चितम् ॥ ६७ ॥ आत्मकार्यञ्च
 सर्वेषां गरीयस्त्रिदशेश्वर । महात्मा फाल्गुनश्चापि सत्यधर्मारतः
 सदा । विजयस्तस्य नियतं जायते नात्र संशयः ॥ ६८ ॥ तोषितो
 भगवान् धेन महात्मा हृषभध्वजः । कथं वा तस्य न जयो जायते
 शतलोचन ॥ ६९ ॥ यस्य चक्रे स्वयं विष्णुः सारथ्यं जगतः
 प्रभुः । मनस्वी बलवान् शूरः कृतास्त्रश्च तपोधनः ॥ ७० ॥ विभक्ति

च महातेजा धनुर्वेदमप्रेषतः । पायंः सर्वगुणोमेतो देवकार्यनिर्द-
 यतः ॥ ७१ ॥ अतिक्रमेच्च माहात्म्याद्विष्टमप्यस्य पर्ययम् । अति-
 क्रान्ते च लोकानामभादो नियतं भवेत् ॥ ७२ ॥ न विद्यते व्यव-
 स्थानं क्रुद्धयोः कृष्णयोः क्वचित् । स्रष्टारौ ह्यसतयैतौ सतथ
 पुरुपर्षभौ ॥ ७३ ॥ नरनारायणावितौ, पुराणाद्वपिसुत्तमौ ।
 अनियम्यौ नियन्तारावभीतौ, स परन्तपौ ॥ ७४ ॥ नैतयोस्तु
 समः कथिद्विवि वा मानुषेषु वा । अनुगम्य त्रयो लोकाः सह
 देवर्षिचारुणैः ॥ ७५ ॥ सर्वे देवगणाद्यापि सर्वभूतानि यानि
 च । अनयोस्तु प्रभाविण वर्त्तते निखिलं जगत् ॥ ७६ ॥ कर्णो
 लोकानयं सुखान् प्राप्नोतु पुरुपर्षभः । वसूनाञ्च सलोकलं मरुतां
 वा समाप्नुयात् ॥ ७७ ॥ सहितो द्रोणभीष्माभ्यां नाकलोके मही-
 यताम् । वीरो वैकर्त्तनः शूरो विजयस्त्वस्तु कृष्णयोः ॥ ७८ ॥
 इत्युक्तो देवदेवाभ्यां सहस्राक्षोऽब्रवीद्वचः । आमन्त्र्य सर्वभूतानि
 ब्रह्मेमानानुशासनम् ॥ ७९ ॥ श्रुतं भवद्विर्यत् प्रोक्तं भगवद्भगं
 जगद्वितम् । तत्तथा नान्यथा तद्वि तिष्ठध्वं गतमन्ववः ॥ ८० ॥
 इति श्रुत्वेन्द्रवचनं सर्वभूतानि मारिष । विस्मितान्यभवन्नाजन्
 पूजयाञ्चक्रिरे च तम् ॥ ८१ ॥ व्यसृजंश्च सुगन्धीनि नानारूपाणि
 खात्तदा । पुष्पपर्पाणि विबुधा देवतूर्यास्थवाद्यन् ॥ ८२ ॥ दिष्ट-
 च्चवथाप्रतिभं हैरथं नरसिंहयोः । देवदानवगन्धर्वाः सर्व एवा-
 वतस्थिरे ॥ ८३ ॥ रथौ तयोः खेतहयो युक्तकेतू महास्वनौ ।
 यौतौ कर्णार्जुनौ राजन् प्रहृष्टावभ्यतिष्ठताम् ॥ ८४ ॥ समागता
 लोकवीराः शङ्कान् दधुः पृथक् पृथक् । वासुदेवार्जुनौ वीरौ
 शल्यकर्णौ च भारत ॥ ८५ ॥ तल्लीरुवासनकरं युद्धं समभवत्तदा ।
 अन्योऽन्यस्सर्विनोरुग्रं शक्रशम्बरयोरिव ॥ ८६ ॥ तयोर्ह्यौ जीवित-
 मलौ शुशुभाते रथे स्थिनौ । राजकेतू यथाकाशे उदितौ जगतः
 क्षये ॥ ८७ ॥ कर्णस्यामीविप्रनिभा रत्नसारमयी दृढा । पुर-

न्दरधनु प्रख्या हस्तिशशा व्यराजत ॥ ८८ ॥ कपिथेष्ठस्तु पार्यस्य
व्यादितास्यो भयङ्कर । भीषयन्नेव दष्ट्राभिर्दुर्निरीक्षो रवि-
र्यथा ॥ ८९ ॥ युद्धामिलापुको भृत्वा ध्वजो गाण्डीवधन्वन ॥
कर्णध्वजमुपातिष्ठत् स्वस्थानाद्देगवान् कपि ॥ ९० ॥ उत्पत्ये तु
महाविग कक्षामभ्यहनत कपि । नखैश्च दशनैश्चैत गरुडं पन्नगं
यथा ॥ ९१ ॥ सकिङ्किणीकाभरणा कालपाशोपमायसी । अभ्य-
द्रवत् सुसक्रुद्धा नागकक्षाय त कपिम् ॥ ९२ ॥ तयोर्घोरतमे युद्धे
हैरथे द्यूत आहिते । प्रकुर्वते ध्वजो युद्धं प्रत्यहेसन् हयान्
हया ॥ ९३ ॥ अविध्यत पुण्डरीकाक्ष शल्यं नयनसायकी । स
चापि पुण्डरीकाक्ष तथैवाभिसमैक्षत ॥ ९४ ॥ तत्राजयदासुदेव
शल्य नयनसायकी । कर्णज्ञाप्यजयद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्री धनञ्जय
॥ ९५ ॥ अथाद्रवीत सूतपुत्र शल्यमाभाष्य सम्मितम् । यदि
पाथो रणे हन्यादद्य मामिह कर्हिचित् ॥ ९६ ॥ किमुत्तर तदा
ते स्यात् सखे सत्यं ब्रवीहि मे । हते त्वयि त्वह हन्यामुभौ कृष्ण-
धनञ्जयौ ॥ ९७ ॥

शल्य उवाच । यदि कर्ण रणे हन्यादद्य त्वा श्वेतवाहन ।
उभावेकरथेनाह हन्या माधवफाल्गुनी ॥ ९८ ॥

सञ्जय उवाच । एवमेव तु गोविन्दमर्जुन प्रत्यभाषत । तं
प्रहस्याद्रवीत कृष्ण पाथं परमिदं वच ॥ ९९ ॥ पतेद्द्विवाकर
स्थानात् दीर्योतानेकधा क्षिति । शैत्यमग्निरिवायान्न त्वा कर्णो
हन्यादनञ्जय ॥ १०० ॥ यदि त्वेव वचक्षित स्यात् लोकपर्यारुनं
तथा । हन्या कर्णं तथा शल्य बाहुभ्यामेव सयुगे ॥ १०१ ॥ इति
कृष्णवच श्रुत्वा प्रहसन् कपिकेतन । अर्जुनं प्रत्युवाचेद् कृष्ण
मखिष्टकारिणम् ॥ १०२ ॥ समैव तावत् पर्याप्तौ शल्यकर्णो जना-
र्दन । सपताक्रुधजं वरुणं सशर्यरयवाजिनम् ॥ १०३ ॥ सकृत्
कपञ्चैव सशक्तियरकार्मुजम् । द्रष्टोस्यद्य रणे कृष्ण शरैश्छिन्न

मनेकधा ॥ १०४ ॥ अदैनं सरयं साश्वं समस्तिकवचायुधम् ।
 संचूर्णितमिवारण्ये पादपं दन्तिना यथा ॥ १०५ ॥ अद्य राधेय-
 भार्याणा वैधव्यं समुपस्थितम् । ध्रुव स्वप्ने क्षनिष्टानि तामि-
 दृष्टानि माधव ॥ १०६ ॥ ध्रुवमद्यैव द्रष्टासि विधवा कर्म-
 योषित । न शान्यते हि मे मन्युर्यदनेन कृत पुरा ॥ १०७ ॥
 कृष्णा समागता दृष्ट्वा मूढेनादीर्घदर्शिना । अस्मास्तदोपहसता
 क्षिपता च पुन पुन ॥ १०८ ॥ अद्य द्रष्टासि गोविन्द कर्ममुन्म-
 दित मया । वारण्येनेव मत्तेन पुष्यित जगतीरुहम् ॥ १०९ ॥
 अद्य ता मधुरा वाच श्रोतासि मधुसूदन । दिष्ट्या जयसि
 वार्याय इति कर्म निपातिते ॥ ११० ॥ अद्यामिमन्युजननीमन्वृणा
 सान्त्वयिष्यसि । कुन्तीं पित्रश्वसारश्च संप्रच्छटो जनार्दन ॥ १११ ॥
 अद्य वासुमुखीं कृष्णा सान्त्वयिष्यसि माधव । वाग्भियामृत-
 कल्पाभिर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ११२ ॥

इति कर्मपर्वणि कर्माजुनद्वैरथे सप्ताशीतोऽध्याय ॥ ८७ ॥

सञ्जय उवाच । तद्देवनागासुरसिद्धयच्चैर्गन्धर्वरक्षोऽप्सरसाञ्च
 सञ्चै । ब्रह्मर्षिराजर्षिसुपर्णजुष्टं बभौ वियद्विभयनीयरूपम्
 ॥ १ ॥ नानद्यमान निनदैर्मनोचैर्वादिव्रगीतस्तुतिहासदत्यै ।
 सर्वेऽन्तरीक्ष ददृशुर्मनुष्या खस्थांश्च तान्विभयनीयरूपान् ॥ २ ॥
 तत प्रच्छष्टा कुरुपाण्डुयोधा वाद्विप्रमङ्गस्त्रगसिद्धनादै । निना-
 दयन्तो वसुधा दिग्गय स्त्रनेन सर्वे हियतो निजघ्नु ॥ ३ ॥ नराश्व-
 मातङ्गरथायुधाकुलं गदाभिश्चतृष्टिनिपातदु सञ्चम् । अभीरुजुष्टं
 हतद्विहसंकुलं रणाजिर लोहितभावभौ तदा । यभूव युद्धं कुरु-
 पाण्डवाना यथा सुराणामसुरै सहाभवत् ॥ ४ ॥ तथा प्रवृत्ते-
 ऽस्त्रभृता परामवे धनञ्जयस्याधिरथेय सायकै । दिग्गय सैन्यञ्च

शितैरलिङ्गैः परस्परं प्राहृणुतां सुदंशितौ ॥ ५ ॥ ततस्त्वदीयाय
 परे च सायकैः कृतेऽम्बकारे विविदुर्न किञ्चन । मयात्तु तावेक-
 रथी समाश्रयंस्तमीनुदौ खि प्रसृता इवांशवः ॥ ६ ॥ ततोऽस्त्र-
 मस्त्रेण परस्परस्य तौ विधूय वाताविव पूर्वपश्चिमौ । घनाम्बकारे
 वितते तमीनुदौ यथोदितौ तद्ददतीव रेजतुः ॥ ७ ॥ न चाभि-
 र्त्तव्यमिति प्रचोदिताः परे लदीयाश्च तदावतस्त्रिरे । महारथी
 तौ परिवार्ये सर्वतः सुरासुराः शम्बरवासवाविव ॥ ८ ॥ मृदङ्ग-
 भेरीपणवानकस्त्रनैर्निनादितौ भारत शङ्खनिस्त्रनैः । तौ सिंह-
 नादं नदतुर्नरोत्तमौ शशाङ्कसूर्याविव भेषसंप्रवे ॥ ९ ॥ महा-
 घनुर्मण्डलमध्यगावुभौ सुवर्धसौ पाणसहस्ररश्मिनौ । द्विधत्त-
 माणौ सधरावरं जगत् युगान्तसूर्याविव दुःसहौ रणे ॥ १० ॥
 उभावजेयावहितान्तकाशुभाशुभौ जिघांसु कृतिनौ परस्परम् ।
 महाहवे वीरतरौ समीयतुर्महेन्द्रजम्भाविव कर्णपाण्डवौ ॥ ११ ॥
 ततो महास्त्राणि महाघनुर्वरौ विगुह्यमानाविषुभिर्भयानकैः ।
 नराश्वनागानमितान्निजघ्नतुः परस्परञ्चापि महारथौ नृप ॥ १२ ॥
 ततो विगस्तुः पुनरहितौ नरा नरोत्तमाभ्यां कुरुपाण्डवाश्रया ।
 सनागपत्तप्रखरया दिग्भो द्धमस्तथा यथा सिंहहता वनौकसः ॥ १३ ॥
 ततस्तु दुष्येधनभोजशौबलाः कृपश्च शारहतस्त्रनुना सह । महा-
 रथाः पद्मं धनञ्जयाद्युतौ शरैः शरीरान्तकरैरताडयन् ॥ १४ ॥
 धनूपि तेषामिषुधीन् हयान् गजाम्रथान् ससृताश्च धनञ्जयः शरैः ।
 समं मधिच्छेद मरामिनश्च ताञ्कुरोत्तमैर्दाहशमिश्च सूतजम् ॥ १५ ॥
 अथाभ्यधावंस्वरितं शतं रथाः शतं गजाथार्जुनमाततायिनः ।
 अकास्तुखारा यवनाश्च सादिनः सहैव काश्वोजवरैर्लिघासवः ॥ १६ ॥
 वरायुधान् पाणिगतैः शरैः सह शरैर्निहन्तंस्वरितः शिरांसि च ।
 हयांश्च नागांश्च रथाश्च शुध्यती धनञ्जय शत्रुगतान् क्षितौ क्षिणीत्
 ॥ १७ ॥ ततोऽन्तरीक्षे सरतूर्यनिस्त्रनाः ससाधुवादा हृषितैः

समीरिताः । न पैतुरप्युत्तमपुष्पवृष्टयः सुगन्धिगन्धाः पवनेरिताः
 शिवाः ॥ २८ ॥ तद्द्भुतं देवमनुष्यसाक्षिकं समीक्ष्य भूतानि विमि-
 क्षियुर्गृप ॥ तवात्मजः सुतसुतश्च न व्यथा न विस्मयं जग्मतुरेक-
 निययौ ॥ २९ ॥ अथोन्नवीहोणसुतस्तवात्मजं करं करेण प्रति-
 पीड्य सान्नुयन् ॥ २० ॥ प्रसीद दुर्व्योधनः शान्त्य पाण्डवैरलं
 विरोधेन धिगस्तु विग्रहम् ॥ हतो दुःस्रर्षश्चसमो महास्त्रवित्
 तथैव भीष्मप्रसुखा नरर्षभाः ॥ २१ ॥ अहं त्वेद्यो मम चापि
 मातुलः प्रसाधि राज्यं सह पाण्डवैश्चिरम् ॥ धनञ्जयः शान्त्यति
 वारितो मया जनार्दनो नैव विरोधमिच्छति ॥ २२ ॥ युधिष्ठिरो
 भूतहिते सदा रतो वृकोदरस्तद्व्यगस्तया यमौ । त्वया तु पाथैश्च
 कृते च संविदे प्रजाः शिवं प्राप्नुयुरिच्छया तव ॥ २३ ॥ अजन्तु
 श्रेयाः स्वपुराणि पार्थिवा निवृत्तवैरास्तु भवन्तु सैनिकाः । न
 चेद्वचः श्रोथसि मे नराधिप ध्रुवं प्रतप्तासि हतोऽरिभिर्युधि ॥ २४ ॥
 इदञ्च दृष्टं जगता सह त्वया कृतं यदेकेन किरीटमालिना । यथा
 न कुर्व्याद्बलभिन्न चान्तको न च प्रचेता भगवान्नः संचरात् ॥ २५ ॥
 अतोऽपि भूयांश्च गुणैर्देनञ्जयो न चातिवर्त्तिष्यति मे वचोऽखिलम् ।
 तवानुयायञ्च सदा करिष्यति प्रसीद राजन् जगतः शिवाय वै
 ॥ २६ ॥ ममापि मानः परमः सदा त्वयोन्नवीम्यतस्त्वां परमाच्च
 सौहृदात् । निवारयिष्याम्यथ कर्णमप्यहं यदा भवान् सप्रणयो
 भविष्यति ॥ २७ ॥ वदन्ति मित्रं सहजं विचक्षणस्तथैव शोभता
 च घनेन चार्जितम् । प्रतापतथोपनतश्चतुर्विधं तदस्ति सर्वं तव
 पाण्डवेषु च ॥ २८ ॥ निरर्गतस्ते तव वीरवान्धवाः पुनश्च शान्ता
 समवाप्नुहि स्थिरम् । त्वयि प्रसन्ने यदि मित्रतामियुर्ध्रुवं नरेन्द्रेन्द्र
 तथा जमावर ॥ २९ ॥ स एवमुक्तः स हृदा वचो हितं विचिन्त्य
 निश्चस्य च दुर्मेनाव्रवीत् । यथा भवानाह सखि तथैव तस्ममापि
 विश्वापयती वचः शृणु ॥ ३० ॥ निहृत्य दुःशासनं मुक्तवान् वचः

प्रसङ्गं शार्दूलवदेष दुर्मति । । वृकोदरस्तद्वदयि मम स्थितं न
 तत परीक्ष भवत कुतः ॥ ३१ ॥ न चापि कर्षं प्रसहेद्रणे
 ऽर्जुनो महागिरि मेरुमिवीशमास्त ॥ न चाश्वसिष्यन्ति पृथात्मजा
 मयि प्रसङ्गं वैरं धेज्जयो विचिन्त्य ॥ ३२ ॥ न चापि कर्षं गुरुपुत्र
 सशुगादुपारमेत्यर्त्तसि वक्तुमर्हस्यत । अमेण युक्तो महताद्य फाल्गुन
 स्तमेव कर्षं प्रसभ हनिष्यति ॥ ३३ ॥ तमेवसुखाभ्यनुनीय चास-
 क्तत तवात्मज स्वाननुभास्ति सैनिकान् । विनिघ्नताभिद्रवताक्षिता-
 निमान् सवाणहस्ता क्विसु जोषमास्त ॥ ३४ ॥

इति वर्षापूर्वणि अश्वत्थामवाक्ये अष्टाश्रीतोऽध्याये ॥ ८८ ॥

सञ्जय उवाच । तौ शङ्खमेरीनिन्दे सम्यक् समीयतु श्वेत-
 क्षयौ नराग्रौ । वैकर्त्तन सूतपुत्रोऽर्जुनय दुर्मन्तिने तव पुत्रस्य
 राजन् ॥ १ ॥ । यथा राजौ हेमवती प्रभिन्नी प्रवृहदन्ताविव वासि-
 तार्थे । तथा समाजम्भतुरुग्रवेगौ धनञ्जयथाधिरयिथ वीरौ ॥ २ ॥
 बलाहकेनेव यथा बलाहको यदृच्छ्या वा गिरिणा गिरिर्यथा ।
 तथा धनुर्ज्यातलनेमिनिस्त्रने समीयतुस्ताविषुवर्षवर्षिणौ ॥ ३ ॥
 प्रवृहदश्रुद्रुमवीरुधीपधी प्रवृहनानाविधपर्वतीकसौ । अथथाचला-
 वाचलितौ महावक्षौ तथा महास्त्रैरितरेतरः क्षतौ ॥ ४ ॥ स
 सन्निपातस्तु तयोर्महानभूत् सुरैर्यवैरोचनयोर्यथा पुरी ॥ ५ ॥
 विभन्नाङ्गनियन्तृवाहयो सुदुसङ्गोऽन्यैः षट्शुशीणितोदकः ॥ ५ ॥
 प्रभूतपद्मोत्पलमत्स्यवच्छपी महाहृदौ पक्षिगणानुनादितौ ।
 सुसन्निक्कटावनिलोद्धतौ यथा तथा रथौ तौ ध्वजिनौ समीयतु
 ॥ ६ ॥ उभौ महेन्द्रस्य समानविक्रमावुभौ महेन्द्रप्रतिभौ महा-
 रथौ । महेन्द्रवधप्रतिभैस सायकीर्महेन्द्रवत्त्राविव सप्रजङ्गतु ॥ ७ ॥
 सनागपत्तप्रशरथे उभे बले विचित्रवर्माभरणाश्वरायुधे । चकम्पतु

शोन्नमद्युथ विस्मयादियद्गताश्चार्जुनकर्षसंयुगे ॥ ८ ॥ भुजा स-
 वस्त्राङ्गुल्य समुच्छिता ससिंहनादैर्हृषितैर्द्विद्वुभिः । यदर्जुनं
 मत्तमिव द्विपो द्विपं समभ्ययादाधिरथिर्लिङ्घासया ॥ ९ ॥ उद-
 क्रोशन् सोमकास्तत्र पार्थं त्वरस्व याश्चार्जुन मिन्धि कर्षम् ॥
 छिन्वास्य मूर्धानमलङ्घिरेण अदाच्च राज्याद्भृतराष्ट्रसुगो ॥ १० ॥
 तथास्त्राकं बहवस्तत्र योधा कर्षं तदा याहि याहीत्यवोचन् ।
 जश्चार्जुनं कर्षं यरे सुतीक्ष्णैः पुनर्वनं यान्तु चिराय पार्था ॥ ११ ॥
 तत कर्षं प्रथमं तत्र पार्थं महेषुभिर्द्विशभि प्रत्यविध्यत् । तमर्जुन-
 प्रत्यविध्यच्छिताग्रै कक्षान्तरे दशभि संप्रसङ्ग ॥ १२ ॥ परस्पर-
 तौ विशिखैः सुपुङ्खैस्ततश्चतु सूतपुत्रोऽर्जुनय । परस्परस्यान्त-
 रेप्सु विमर्द्दं सुभीममभ्यापततुश्च हृष्टौ ॥ १३ ॥ ततोऽर्जुन-
 प्रासृजदुग्धन्वा भुजावुभौ गाण्डिवञ्चानुमृच्य । नाराचनालीक-
 वराहकर्षान् चुरास्तथा सास्त्रलिङ्कार्द्वन्द्वान् ॥ १४ ॥ ते सर्वत-
 समकीर्यन्त राजन् पार्थैषव कर्षारथ विशन्त । अवाङ्मुखाः
 पक्षिगणा दिनान्ते विशन्ति केतार्यमिवाशु वृक्षम् ॥ १५ ॥ या-
 नर्जुम सभ्रुकुटीकटाच्च कर्षाय राजन्नसृजञ्जितारिः । तान्
 सायकीर्षसते सूतपुत्र चित्तान् चित्तान् पाण्डवस्येषुसङ्घान् ॥ १६ ॥
 ततोऽस्त्रमान्नेयममित्रसाधनं सुमोष कर्षाय महेन्द्रसुनु । भूम्य-
 न्तरीक्षे च द्विशोऽर्कमागं प्राष्ठत्य द्विशोऽस्य बभूव दीप्त ॥ १७ ॥
 योधाथ सर्वे च्चलिताम्बरा भयं प्रदुदुषुस्तत्र विदग्धवस्त्रा । शब्दय-
 घोरोऽतिबभूव तत्र यथा वने वैष्णवमस्य दृष्टत ॥ १८ ॥ तदीक्ष्य
 कर्षो ज्वलनास्त्रमुद्यतं स वारुण तत्प्रथमार्यमाहवे । समुत्सृजन्
 सूतसतं प्रतापवान् स तेन वद्धिं शमयाम्बभूव ॥ १९ ॥ बला-
 हकौषथ द्विशस्तरस्त्री चकार सर्वास्तिमिरेण संवृता । ततो
 धरिवीधरतुष्यरोधसः समन्ततो वै परिवार्य वारिणा ॥ २० ॥
 तैशपि वेगात् स तथाविधोऽपि नीत शम वद्भिरतिप्रपण्ड ।

बलाच्चकैर्यैव दिगन्तराणि व्याप्तानि सर्वाणि तथा नभस्य ॥ २१ ॥
 तथा च सर्वास्तिभिरेण वै दिशो भेषैर्द्वान्तान प्रहृष्येत किञ्चित् ।
 अथापोवाहास्त्रसङ्घांस्ततस्तान् वायव्यास्त्रेण ततः स कर्णात् ॥ २२ ॥
 ततोऽप्यस्त्रं दत्तं देवराज्ञः प्रादुशके वधप्रतिमप्रभावम् । गाण्डीवं
 च्यां विधिखांशानुमन्त्र घनप्लयः यद्रुभिरप्रवृष्यः ॥ २३ ॥ ततः
 चुरप्राङ्गलिकार्धचन्द्रा भालीकनाराचवराहकर्णाः । गाण्डीवतः
 प्रादुरासन् सुतीक्ष्णाः सहस्रयो वधसमानवेगाः ॥ २४ ॥ ते
 कर्णमासाद्य महाप्रभावाः सुतेजना गार्धपत्राः सुवेगाः । गात्रेषु
 सर्वेषु हृद्येषु चापि शरासने युगचक्रे ध्वजे च ॥ २५ ॥ निर्भेद्य
 तूष्णं विविशुः सुतीक्ष्णास्तार्चवस्ता भूमिनिवोरगास्ते । शराचिताङ्गो
 सुधिरार्द्रगात्रः कर्णस्तदा रोषविवृत्तनेत्रः ॥ २६ ॥ दृढज्यमानाम्य
 समुद्रघोषं प्रादुशक्रे भार्गवास्त्रं महात्मा । महैन्द्रयस्तामिसुखान्
 विमुक्तान् छित्त्वा कर्णः पाण्डवस्येषुसङ्घान् ॥ २७ ॥ तस्यास्त्र-
 मस्त्रेण निहत्य सोऽथ जघान सङ्घेऽरथनागपत्नीन् । अमृष्य-
 भाणस्तु महाविमर्हं महारथो भार्गवास्त्रप्रभावात् ॥ २८ ॥ पाञ्चालानां
 प्रवरांश्चापि योधान् क्रोधाविष्टः सूतपुत्रस्तरस्वी । वाणै-
 र्विव्याधाच्चवे सुप्रयुक्तैः प्रहस्य कृष्णो तु नरप्रवीरः ॥ २९ ॥ ततः
 पाञ्चालाः सोमकाद्यापि राजन् कर्णमाजौ यौह्यमानाः शरौघैः ।
 क्रोधाविष्टा विविधुस्ते समन्तात् तीक्ष्णैर्वाणैः सूतपुत्रं समेताः
 ॥ ३० ॥ तास्तांस्तैस्तैः सन्निकृत्याशु वाणान् पाञ्चालानां रथ-
 नागास्त्रसङ्घान् । अभ्यर्दयहाणगणैः प्रसङ्घ विचोभयन् समरे
 सूतपुत्रः ॥ ३१ ॥ ते भिन्नदेहा व्यसवो निपेतु कर्णेषुभिर्भूमितले
 स्तनन्तः । क्रुद्धेन सिंहेन यथैव नागा महाबला भौमबलेन तदत्
 ॥ ३२ ॥ पाञ्चालानां प्रवरान् सन्निहत्य संसर्द्धमानान् वलिनो
 योधमुत्थान् । तत स राजन् विरराज कर्णः शरान् सृजन्मेष-
 द्रवाम्बुधाराः ॥ ३३ ॥ कर्णस्य भला तु जयं लदीयास्तलान्निजघुः

सिंहनादाय चक्रुः । सर्वे ह्यमन्यन्त वधे कृतो तौ कर्णेन कृष्णा-
विति कौरवेन्द्र ॥ ३४ ॥ तत्तादृश प्रेक्ष्य महारथस्यः धर्मस्य
वीर्यन्तु परैरसह्यम् । दृष्ट्वा च कर्णेन धनञ्जयस्य सग्राममध्ये
विहत तदस्त्रम् ॥ ३५ ॥ ततस्त्वमर्षी क्रोधसदीप्तनेत्रो चातात्मज
पाणिना पाणिमार्च्छत् । भीमोऽब्रवीद्वर्जुन सत्यसन्धममर्षितो
निप्रसन्न जातमन्युः ॥ ३६ ॥ कथन्तु पापोऽयमपितधर्मं सूतात्मज
समरेऽद्य प्रसह्य । पाञ्चालानां योधसुस्थाननेकान्निजनिवास्तव
जिष्णो समक्षम् ॥ ३७ ॥ पूर्वं देवैरजित् कालकेयै साक्षात्
स्थाणोर्वाङ्मसस्पर्शमेत्य । कथं नु त्वा सूतपुत्र किरीटिप्रयेषुभि-
हैशभिः प्रागविध्यत् । त्वया क्षिप्तानग्रसहाणसङ्घानाद्यर्थमेतत्
प्रतिभाति मेऽद्य ॥ ३८ ॥ कृष्णापरिक्षेपमनुष्कर त्व यच्चाब्रवीत्
पण्डितिलानिति स । वाच सुतीक्ष्णास्थिभिदोऽमनोष्ठा सूता-
त्मजोऽय गतभीर्दुरात्मा ॥ ३९ ॥ सस्मृत्य तत् सर्वमिच्छाय पापं
जज्ञाशु कर्म युधि सव्यसाचिन् । कन्नादुपेक्षा कुरुषी किरीटि-
नुपेक्षितु नावमिच्छाय काल ॥ ४० ॥ यया धृत्या सर्वभूता-
न्यजैर्षीर्गस ददद्भवे खाण्डवे क्षम । तया धृत्या सूतपुत्र जहि
त्वमहक्षेत्रेण गदया पोथविष्ये ॥ ४१ ॥ अथाब्रवीद्वासुदेवोऽपि पाथं
दृष्ट्वा रथेपून् प्रतिहन्यमानान् ॥ ४२ ॥ अमीमदत् सर्वथा तेऽद्य
कर्षो ह्यस्त्रैरस्त्र किमिद् भो विरीटिन् । स वीर कि सुहृदि
नावधत्स नदन्यते कुरव सप्रहृष्टा । कर्म पुरस्कृत्य विदुर्हि सर्वं
तवास्त्रमस्त्रैर्विनिपात्यमानम् ॥ ४३ ॥ यया धृत्या निहतताम
सास्त्र युगे युगे राक्षसाथापि शीरा । दम्भोद्धवाद्यासुराथाहवेषु
तया धृत्या जहि कर्म त्वमद्य ॥ ४४ ॥ अनेन चास्य चुरनेमिनाय
सङ्क्षिप्ति मूर्धानमरेः प्रसह्य । मया विरुटेत् सुदर्शनेन वज्रेण
शक्रो नमुचेरिवारे ॥ ४५ ॥ किरातरूपी भगवान् यया च त्वया
महात्मा परितोपितोऽभूत् । ता-त्त्व धृति वीर पुनर्दृष्ट्वा

सदानुबन्धं जहि सूतपुत्रम् ॥ ४६ ॥ ततो मर्षो सागरमेखला
 ल् सपत्तना ग्रामवतीं समृद्धाम् । प्रयच्छ राशे निहतारिसङ्घा
 यशश्च पार्थातुलमाप्नुहि त्वम् ॥ ४७ ॥ स एवमुक्तोऽतिबली महात्मा
 चकार बुद्धिं हि बधाय सौते । स चोदितो भीमजनाईनाभ्या
 श्रुत्वा तथात्मानमवेक्ष्य सर्वम् । इहात्मनयागमने विदित्वा प्रयो-
 जनं कैशवमित्युवाच ॥ ४८ ॥ प्रादुष्कारोन्मेष महास्त्रमुग्र शिवाय
 लोकस्य बधाय सौते । तन्मोऽनुजानातु भवान् सराय ब्रह्मा भवो
 ब्रह्मविदस्य सर्वे ॥ ४९ ॥ इत्युच्य देवं स तु सव्यसाची नमस्कृत्वा
 ब्रह्मणो सोऽमितात्मा । तदुत्तम ब्राह्मणमसह्यमस्त्र प्रादुशक्रे मनसा
 यद्विधेयम् ॥ ५० ॥ तदस्य हत्वा विरराज कर्षो मुक्त्वा शराम्बेध
 द्वाम्बुधारा ॥ ५१ ॥ समीक्ष्य कर्षेण किरीटिनस्तु तथाजिमध्ये
 विहितं तदस्त्रम् । ततोऽमर्षी बलवान् क्रोधदीप्तो भीमोऽब्रवी-
 दर्जुन सत्यसन्धम् ॥ ५२ ॥ ननुत्वाङ्गर्वदितार महास्त्र ब्राह्मण
 विधेय परम जनास्तत् । तस्मादन्यद्योजय सव्यसाचिन्निति श्रोक्तो-
 ऽयोजयत् सव्यसाची ॥ ५३ ॥ ततो दिग्भ्यश्च प्रदिग्भ्यश्च सर्वा समा-
 हृणोत सायकैर्भूरिनेजा । गाण्डीवमुक्तैर्भुजगैरिवोग्रैर्हिवाकराशु-
 प्रतिमैर्ज्वलद्भिः ॥ ५४ ॥ सृष्टास्तु वाणा भरतर्षभेण शत शता-
 नीव सुवर्णपुङ्खा । प्राच्छादयत कर्षरथं क्षणेन युगान्तवद्भ्रमकी-
 करप्रकाशा ॥ ५५ ॥ ततश्च शूलानि परश्वधानि चक्राणि नाराच-
 यतानि चैव । निशक्रमुषोरतराणि योधास्ततो ह्यहन्त्यन्त सम-
 न्ततोऽपि ॥ ५६ ॥ छिन्न शिर कस्यचिदाजिमध्ये पपात योधस्य
 परस्य कायात् । भयेन सोऽघाशु पपात भूमावन्य प्रनष्ट पतितं
 विलोक्य ॥ ५७ ॥ अन्यस्य सासिर्निपपात कृत्तो योधस्य वाङ्ग
 करिहस्ततुल्य । अन्यस्य सव्य सङ्घ वर्मणा च चरुप्रकृत पतितो
 शरण्याम् ॥ ५८ ॥ एव समस्तानपि योधमुख्यान् विध्व सयामास
 किरीटमाली । शरै शरीरान्तकरै सुषोरैर्दीर्घ्योधन सैन्यमपि-

मेव ॥ ५८ ॥ यैर्कर्त्तमेनापि तथाजिमध्ये सहस्रयो वाणगणा
 विसृष्टाः । ते घोषिणः पाण्डवमभ्युपैयुः पर्जन्यमुक्ता इव वारि-
 धारा ॥ ६० ॥ स भीमसेनञ्च जनार्दनञ्च किरीटिनञ्चाप्यमनुष्य-
 कर्मा । त्रिभिस्त्रिभिर्भीमवलोऽभिहत्य ननाद् घोरं महता स्वरेण
 ॥ ६१ ॥ स कर्णवाणामिहतः किरीटी भीमं तदा प्रेक्ष्य जना-
 र्दनञ्च । शम्यमाणः पुनरेव पार्थः श्वान् दृष्ट्वाष्टौ च समुद्वर्ष
 ॥ ६२ ॥ सुषेणमेकेन श्वरेण विद्धा शल्यञ्चतुर्भिस्त्रिभिरेव कर्णम् ।
 ततः समुत्तैर्द्दशभिर्जघान समापतिं काञ्चनवर्मनदम् ॥ ६३ ॥ स
 राजपुत्रो विशिरा विवाह्विवाजिसूतो विघनुर्विकेतुः । हतो
 रथाग्रादपतत् स रुग्णः परश्वधैः शाल इवावकृत्तः ॥ ६४ ॥ पुनश्च
 कर्णं त्रिभिरष्टमिथ हाभ्याञ्चतुर्भिर्द्दशमिथ विद्धा । चतुःप्रतान्
 हिरदाम् सायुधीयान् हत्वा रथानष्टप्रतं जघान ॥ ६५ ॥ सहस्र-
 मश्वान् पुनः समादीनष्टौ सहस्राणि च पत्तिवीरान् । कर्णं समूतं
 सरथाश्वकेतुमदृश्यमञ्जोगनिमिथ चक्रे ॥ ६६ ॥ ततोऽक्रौमन्
 कुरवो बध्यमाना धनश्लघेनाधिरथिं समन्तात् । विमुञ्च वाणान्
 जहि पाण्डुपुत्रं वाणैः पुरा हन्ति क्लृप्तम् समग्रान् ॥ ६७ ॥ स
 चोदितः सर्वयत्नेन कर्णो मुमोच वाणान् सबह्वनभीक्ष्णम् । ते
 पाण्डुपाञ्चालगणान्निजघ्नुर्ममच्छिदः शोणितपा-समुक्ता ॥ ६८ ॥
 तावृत्तमौ सर्वधनुर्दराणां महाबलौ सर्वसपत्रमाहौ । निजघ्नतु-
 श्चाहितसैन्यसुग्रावन्योऽन्यमप्यस्त्रविदौ महास्त्रैः ॥ ६९ ॥ अथोप-
 यातस्वरितो दिदृक्षुर्मन्त्रीपधिभ्यां विरुजो-विशल्यः । कृतः
 सद्बद्धिर्भिपजावरिष्ठैर्युधिष्ठिरस्तत्र सुवर्णवर्मा ॥ ७० ॥ तत्रोप-
 यातं युधि धर्मराजं दृष्ट्वा मुदा सर्वभूतान्यनन्दन् । राजोर्विगुह्यं
 विमलं समग्रं चन्द्रं यथैवाभ्युदितं तथैव ॥ ७१ ॥ दृष्ट्वा तु सुखा-
 वय युध्यमानौ दिदृक्षुव शूरवरावरिष्ठी । कर्णञ्च पार्थञ्च निवम्य
 वाहान् खस्था महीस्थान्च जना वितस्युः ॥ ७२ ॥ स कार्मुक-

ज्यातल्लेखनिपातेः समुक्तवाणस्तुमुञ्जी बभूव । घ्नतोस्तथान्योन्य-
 मिषुप्रवेकैर्धनञ्जयस्याधिरथेथ राजन् ॥ ७३ ॥ ततो धनुर्ध्यां
 सहस्रातिकृष्टा सपोषमच्छिद्यत पाण्डवस्य । तस्मिन् क्षणे सूत-
 पुत्रस्तु पार्थं समाचिनोत् क्षुद्रकाणां शतेन ॥ ७४ ॥ निर्मुक्तसर्प-
 प्रतिमैथ तीक्ष्णैस्त्रैलप्रधीतैः खगपत्रवाजैः । पट्या नाराचैर्वासु-
 देवं विभेद तदन्तरं प्रोद्भवन् सोमकाश ॥ ७५ ॥ प्राच्छादयंस्ते
 निशितैः पृषत्कीर्जिभूतसङ्घा नभसीव सूर्यम् । आग्राच्छतस्तान्
 विधिस्त्रैरनेकीर्व्यष्टमायत् सूतपुत्रः कृतास्त्रः ॥ ७६ ॥ तैरस्त्रमस्त्रै-
 र्विनिहत्य सर्वं जघान तेषां रथवाजिनागान् । तथा तु सैन्य-
 प्रवरांश्च राजन्नभ्यर्हयन्मार्गणैः सूतपुत्रः ॥ ७७ ॥ ते भिन्नहिंसा
 व्यसवो निपेतुः कर्णेषुभिर्भूमितले स्तवन्त । क्रुद्धेन सिंहेन यथा
 श्वयूथा मघावला भीमबलेन तदत् ॥ ७८ ॥ पुनश्च पाञ्चालवरा-
 स्तथान्ये तदन्तरे कर्णधनञ्जयाभ्याम् । प्रस्कन्दतो बलिनः साधु-
 सुक्तैः कर्णेन वाणैर्निहता प्रसङ्ग ॥ ७९ ॥ जयन्तु मत्वा विपुलं
 स्वदीयास्त्रलान्निजघ्नुः सिंहनादांश्च भेदुः । सर्वे ह्यमन्यन्त वशे
 कृतौ तौ कर्णेन कृप्याविति ते विमर्द ॥ ८० ॥ ततो धनुर्ध्यामव-
 नाम्य शीघ्रं शरान्स्तानाधिरथेर्विधम्य । सुसंरब्धः कर्णशर-
 क्षताङ्गो रणे पार्थः कौरवान् प्रत्यगृह्णात् ॥ ८१ ॥ ज्याञ्चानुमृच्छा-
 भ्यहनत्सखे वाणान्धकारानकरोत् क्षणेन । शल्यञ्च कर्णञ्च
 कुक्षं च सर्वान् वाणैरविध्यद्युगपत् किरिटी ॥ ८२ ॥ न पक्षिणो
 व्यपतन्नन्तरीक्षे क्षीपीयसास्त्रेण कृतान्धकारे । वायुर्विच्यत्स्त्रै-
 रीरितो भूतसङ्घैरुवाच दिव्यः सरभिस्तदानीम् ॥ ८३ ॥ शल्यन्तु
 पार्थो दशभिः पृषत्कीर्भृथै तनुषे प्रहसन्नविध्यत् । ततः कर्णं
 हादशभिः समुक्तैर्विह्वा पुनः सप्तभिरत्यविध्यत् ॥ ८४ ॥ स पार्थ-
 वाणासनवेगमुक्तैर्हृदाहतः पत्रिभिरुग्रवेगैः । विभिन्नगायः क्षत-
 जोक्षिताङ्गः कर्णो बभौ रुद्र इवाततेषु । प्रक्षीञ्चमानश्च शनशाम-

मध्ये रौद्रे सुहृत्तं रुधिरार्द्रगात्र ॥ ८५ ॥ ततस्त्रिभिस्त त्रिदधा-
 धिपोषम शरैर्विभेदाधिरयिह्वनञ्जयम् । शराश्च पञ्च ज्वलिता-
 निवीरगान् प्रवेरयामास जिघासुरक्षुतम् ॥ ८६ ॥ ते वर्म मित्रा
 पुरुषोत्तमस्य सुवर्षाचित्रा क्षपतन् समुक्ता । वेगेन गामाविविशु
 सुवेगा स्नात्वा च कर्षामिमुखा प्रतीयु ॥ ८७ ॥ तान् पञ्च
 भक्षैर्हृशभि समुक्तेस्त्रिधाविधैकैकमथोर्ध्वकर्त्त । धनञ्जयस्ते न्यप
 तन् पृथिव्या मद्वाहयस्तक्षकपुत्रपक्षा ॥ ८८ ॥ तत प्रजज्वाल
 किरीटमाली क्रोधेन कञ्च प्रदहन्निवाग्नि । तथा वितुन्नाङ्ग
 नवेत्स कृष्णं सर्पेणुभि कर्षभुजप्रसृष्टै ॥ ८९ ॥ स कर्षमाकर्ष
 विकृष्टसृष्टै शरै शरीरान्तकरैर्ज्वलद्भि । मर्मस्त्रविध्यत स
 चचाल दुःखान्हेर्यास्तु तस्थावतिमात्रधैर्य्य ॥ ९० ॥ तत शरैश्चै
 प्रदिग्धो दिग्धश्च रविप्रभा कर्षरथश्च राजन् । अदृश्य आसीत
 कुपिते धनञ्जये तुषारनीडारहत यथा नभ ॥ ९१ ॥ स चक्र-
 रक्षानय पादरक्षान् पुर सरान् पृष्ठगोपाश्च सर्वान् । दुर्योधन
 स्यानुमतान् वरिष्ठान् समुच्छ्रिताग्रयिन सारभूतान् ॥ ९२ ॥ हि-
 साहस्रान् समरे सव्यसाची कुरुप्रवीरानृपम् कुक्षणाम् । क्षणेन
 सर्वान् सरथाश्चसूतान् निनाय राजन् क्षयमेकवीर ॥ ९३ ॥ अथो
 पलायन्त विहाय कर्षं तवात्मजा कुरवथावशिष्टा । हतानवा-
 दीर्य्य शरक्षताश्च लालप्यमानास्तनयान् पितु श ॥ ९४ ॥ स सर्वत
 प्रेक्ष्य दिग्धो विशून्या भयावदीर्य्य कुरुभिर्विहीन । न विव्यये
 भारत तत्र कर्षं प्रतीपमेवार्जुनमभ्यधावत् ॥ ९५ ॥

इति कर्षपर्वणि कर्षार्जुनसंश्लेषे एकीननवतीऽध्याय ॥ ८६ ॥

मध्यय उवाच । ततोऽपयाता शरपातमात्रमवस्थिता कुरवो
 भिन्नमेता । विद्युत्प्रकाश इदृशु समन्ताह्वनञ्जयास्तु अगुदीर्य्य

माणम् ॥ १ ॥ तदर्जुनास्त्रं श्रुतिं कर्णो वियद्गतं घोरतरैः
 शरैर्वैः । क्रुद्धेन पार्थेन भृशामिष्टं बधाय कर्णस्य महाविमर्द्दं
 ॥ २ ॥ उदीर्यमाणं क्व कुरुन् दहन्तं सुवर्षपुङ्गैर्विशिखैर्विमर्द्दं ।
 कर्णः सघोषिष्वसनं दृढव्यं विस्कारयित्वा व्यसृजच्छरौघान् ॥ ३ ॥
 रामादुपात्तेन महामहिम्ना द्वायवर्षेनारिविघातनेन । तद-
 र्जुनास्त्रं व्यधमद्दहन्तं पार्थञ्च वाणैर्निशितैर्निजघ्ने ॥ ४ ॥ ततो
 विमर्द्दः समृद्धान् बभूव तदार्जुनस्याधिरथेथ राजन् । अन्योऽन्य-
 मासादयतोः पृथक्किर्विपाणघातैर्हिपयोरिवीघ्रैः ॥ ५ ॥ ततोऽस्त्र-
 सङ्घातसमाहृतं तदा बभूव दिक्चक्रमदृश्यभास्करम् । यत् कर्ण-
 पार्थौ शरजालदृष्ट्या निरन्तरं चक्रतुरन्तरीक्षम् ॥ ६ ॥ ततो
 जालं वाणमयं महान्तं सर्वेऽद्राक्षुः कुरवः सोमकाश्च । नान्यत्
 किञ्चिद्दृश्यं सम्पत्तैर्वाणान्धकारे तुमुले च तस्मिन् ॥ ७ ॥ तौ
 सन्दधानावनिशं क्व राजन् समस्यन्तौ चापि शराननेकान् । सन्द-
 श्यन्तौ युद्धमार्गान्विचित्रान् धनुर्वराणां प्रवरौ कृतास्त्रौ ॥ ८ ॥
 तयोरेवं युध्यतीराजिमध्ये सूतात्मजोऽभूदधिकः कदाचित् । पार्थः
 कदाचिच्चधिकः किरीटी वीर्यास्त्रसम्पदललाषवैस्तु ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा
 तयोस्तं युधि संप्रहारं परस्परस्यान्तरप्रेक्षिणोस्तु । घोरं तदा
 दुर्विपक्षं रणेऽन्ये योधाः सर्वे विस्मयमभ्यगच्छन् ॥ १० ॥ ततो
 भूतान्यन्तरीक्षस्थितानि कर्णार्जुनौ तौ प्रशशंसुर्नरेन्द्र । भोः कर्ण
 साध्वर्जन साधु चेति हृष्टा प्रोचुः सङ्घमः प्रीतिमन्तः ॥ ११ ॥
 तस्मिन् विमर्द्दं शयकालिनागैस्तदाभिघातैर्हैलिते भूतले च । ततस्तु
 पातालतले शयानो नागोऽश्वसेनः कृतवैरोऽर्जुनेन ॥ १२ ॥ राज-
 स्तदा खाण्डवदाहमुक्तो विवेश कोपादसुधातलं यः । स नाग-
 वीरोऽथ समुत्थितोऽग्रतो मातुर्वधं संस्मरंश्च क्व वैरम् । अयोर्ह-
 यातोर्द्दं गतिर्जनेन संदृश्य कर्णार्जुनयोर्विमर्द्दम् ॥ १३ ॥ अयं हि
 कालोऽस्य दुरात्मनो वै पार्थस्य वैरप्रतिघातनार्थम् । अस्मिन्

चैवं प्रविवेशांतूष्णं कर्णस्य राजन् शररूपधारी ॥ १४ ॥ ततो-
 ऽस्त्रसङ्घातिसमाकुलं तदा बभूव जाल वितताशुजालम् । ती-
 कर्णपार्थी शरसङ्घवृष्टिभिर्निरन्तरं चक्रतुरस्वरं तदा ॥ १५ ॥
 तद्वाणजालैकमयं महान्तं सर्वेऽत्रसन् कुरव सोमकाय । नाम्यत्
 किञ्चिद्दृष्टुं सम्पतद्वाणान्धकारे तुमुलेऽतिमात्रम् ॥ १६ ॥ ततस्ती-
 पुरुषव्याघ्रीं सर्वलोकधनुर्धरीं । प्रेक्ष्यमाणी रणे वीरी युद्धयम-
 सुपागतौ ॥ १७ ॥ समुतक्षेपैर्वीज्यमानौ सिक्तौ चन्दनवारिणा ।
 सवालव्यजमौर्द्विव्यैर्द्विविस्त्रैरप्सरोगणैः । अक्रस्र्यैकराजाभ्या-
 प्रमार्जितमुखानुभौ ॥ १८ ॥ कर्णोऽथ पाथं न विप्रेपयेद्यद्वा भृशञ्च
 पार्थेन पराभितप्तं । ततस्तु वीर शरविद्यताङ्गो दध्ने मनो-
 ज्ञेकशयस्य तस्य ॥ १९ ॥ ततो रिपुघ्नं समधत्त कर्णं सुप्रसितं
 सर्पमुखं ज्वलन्तम् । रौद्रं शरं सयतिसुप्रधौतं पार्थार्यमन्वर्थ-
 विराभिगुप्तम् ॥ २० ॥ सदाञ्चितं चन्दनसूर्षं शायितं सुवर्षांतूष्णीर-
 शयं महार्चिप्तम् । आकर्ष्यपूर्णं प्रविक्रुष्य कर्णं पार्थोन्मुखं चन्द-
 तिग्ममनुग्रहम् ॥ २१ ॥ प्रदीप्तमैरावतवधसम्भवं शिरोजिहीर्षु-
 र्युधि फाल्गुनस्य । ततः प्रजज्वाल दिग्गो नभस्य उल्काय घोरा
 श्चभनिर्निपेतु ॥ २२ ॥ तस्मिन्नु नागि धनुषि प्रयुक्ते हाहाकृता
 लोकपाला सशक्राः । न चापि तं बुधुषे सूतपुत्री वाणे प्रविष्ट-
 योगवलेन नागम् ॥ २३ ॥ ततोऽब्रवीन्मद्रराजो महात्मा वैक-
 र्त्तनं प्रेक्ष्य हि सन्धितेषुम् । न कर्णं श्रीवामिषु रैप सपस्यति
 समीप्य सन्धतस्त्र शरं शिरोघ्नम् ॥ २४ ॥ अथाब्रवीत् क्रोधसदीप्त-
 नेत्रो मद्राधिप सूतप्रवस्तरस्त्री । न सन्धते हि शरं शल्यं कर्णो-
 ने मादृशा जिह्वायुक्ता भवन्ति ॥ २५ ॥ इतीदमुक्त्वा विसर्ज्य त-
 शरं प्रयत्नतो वर्षगणाभिपूजितम् । हतोऽसि वै फाल्गुन इत्ये-
 वोचस्तरन् स राजन् विजयार्थमुद्यत ॥ २६ ॥ स सायकं कर्णं
 गुजाभिष्टो ज्ञताभनार्कप्रतिमं सुधीय । गुणश्रुतं प्राञ्जल

दन्तरीचे कुर्वन् सीमन्तं नभसोभीमरूपः ॥ २७ ॥ तं वीक्ष्य
दीप्तं युधि माधवस्तु तरान्वित कंसरिपुः सलीलम् । पदा विनि-
ष्यथ रथोत्तमं तं प्रावेग्यञ्जगतीं किष्कुमात्रम् । चितिं गता
जानुभिस्तोऽथ वाचा हेमच्छन्ता चन्द्रमरीचिवर्णा ॥ २८ ॥ सन्धीय-
मानं भुजगं दृष्ट्वा कर्णेन माधव । आक्रमित् स्यन्दनं पद्भ्यां
बलेन बलिनां वरः । श्रवणादे रथे भूमौ जानुभ्यामगमन् हयाः
॥ २९ ॥ ततोऽन्तरीचे समृद्धान्निनाद संपूजनायं मधुसूदनस्य ।
दिव्याय वाचः सहसा बभ्रुर्वाह्विव्यानि पुष्पाण्यथ सिंहनादा ।
तस्मिंस्तथा वै धरणीं निमगे रथे प्रयत्नान्मधुसूदनस्य ॥ ३० ॥
अथार्जुनस्योत्तमनामभूषणं धराविद्यद्ग्रेसलिलेषु विश्रुतम् । व्या-
लाखसर्गांस्तमयत्नमन्युभि शरेण मूर्द्धः प्रजहार सूतजः ॥ ३१ ॥
दिवाकरेन्दुज्वलनग्रहविषं सुवर्णमुक्तामणिवच्चभूषितम् । पुर-
न्दरायं तपसा प्रयत्नतः स्वयं कृतं यहिभुना स्वयम्भुवा ॥ ३२ ॥
महार्द्धरूपं दिपतां भयङ्करं विभर्तुरत्यर्थसुखं सुगन्धिनम् । जिवा-
सते देवरिपून् सुरेश्वरः स्वयं ददौ यत् समना किरीटिने ॥ ३३ ॥
हराम्बुपाखण्डलवित्तगोप्तृभिः पिनाकपाशाशनिशायकोत्तमैः ।
सुरोत्तमैरप्यविसृष्टमर्हितुं प्रसृष्ट नागिन जहार यदृषः ॥ ३४ ॥
ए द्रुष्टभावो वितथप्रतिज्ञ किरीटमाशाय तनुग्रहपः । विशुद्ध-
जाम्बूनदरत्रचित् पायोत्तमाद्गादहरत्तरस्त्री ॥ ३५ ॥ तद्रज-
भालावततं सुचारु जाज्वल्यमानं वपुषा यिया च । दिव्यं प्रम-
थ्याशु नरेन्द्र सङ्गे जहार नागोऽर्जुनमूर्द्धतो बलात् । गिरे-
सुजातोत्तमपुष्पितद्रुमं यथैव शृङ्गं खलुवच्चदारितम् ॥ ३६ ॥ तद्रु-
न्तनेपून्मथितं विषानिना प्रदीप्तमार्चिष्मदभिहितौ प्रियम् । पपात
पार्थस्य किरीटमुत्तमं दिवाकरोऽस्तादिव पर्वताञ्जलन् ॥ ३७ ॥
स वै किरीटं वद्भरत्प्रभूषितं जहार नागोऽर्जुनमूर्द्धतो बलात् ।
गिरे सुजाताशुरपुष्पितद्रुमं महेन्द्रवच्च शिखरोत्तमं यथा ॥ ३८ ॥

महीविद्यद्रीसलिलानि वायुना यथा विस्मानि नर्दन्ति भारत ।
 तथैव शब्द भुवनेषु त तदा जना व्यवस्यन् व्यथिताश्च चख्वन्
 ॥ ३९ ॥ विना किरीट शुशुभे न पार्थ श्यामो युवा शैल इवात्त-
 शृङ्ग । तत स उद्गृह्य सितेन वाससा स्वमूर्ध्वजानव्यथित स्थितो-
 ऽर्जुन ॥ ४० ॥ गोकर्णां सुमुखीकृतेन इषुणा गोपुत्रसप्रेपिता
 गोशब्दात्मजभूषण सुविचिताभुव्यक्तगोसुप्रभम् । इषु गोगतकं
 जहार मुकुट गोशब्दगोपूरि वै गोकर्णासनमर्दनश्च न यत्प्रवप्राप्य
 मृत्योर्वधम् ॥ ४१ ॥ स सायक कर्णभुजप्रसृष्टो ज्ञताशक्तिक्रिप्रतिमो
 महार्ह । महोरग कृतवैरोऽर्जुनेन किरीटमाहृत्य ततो व्यती-
 यात् ॥ ४२ ॥ तच्चापि दग्ध्वा तपनीयचित्र किरीटमाविष्कृतमर्जु-
 नस्य । इद्यप गन्तु पुनरेव तूष्ण पृथक् कर्णेन ततोऽब्रवीदिदम्
 ॥ ४३ ॥ मुक्तस्वथाह न समीच्य कर्ण शिरो हृत यन्न मयार्जुनस्य ।
 समीच्य मा मुञ्च रणे त्वमाशु हन्तास्मि शत्रु तव चात्मनश्च ॥ ४४ ॥
 स एवमुक्त्वा युधि सूतपुत्रस्तमब्रवीत् कीभवानुग्ररूप । नागो-
 ऽब्रवीदिद्वि कृतागस मा पार्थेन मातृवधजातवैरम् ॥ ४५ ॥ यदि
 स्वय वज्रधरोऽस्य गोप्ता तथापि याता पिटराजवेश्म । त्व माव
 मस्या त्वरु मे वचोऽद्य निहन्मि शत्रु तव मुञ्च मा द्रुतम् ॥ ४६ ॥
 कर्ण उवाच । न नाम कर्षोऽद्य रणाय वान्यबल समास्थाय
 क्षय वृभूषित् । न सन्दध्या हि शर चैव नाग यदार्जुनाना शतमेव
 हन्याम् ॥ ४७ ॥ तमाह कर्ण पुनरेव नाग तदाजिमध्ये रविस्तु
 सत्तम । व्यालास्त्रसर्गोत्तमयत्नमन्युभिर्हन्तास्मि पार्थ सुमुखो व्रज
 क्षम ॥ ४८ ॥ इत्येवमुक्त्वा युधि नागराज कर्णेन रोषाद्सहस्तु
 वाक्यम् । स्वय प्रायात् पार्थवधाय राजन् कृत्वेषुरूप विजिघासुरग्र
 ॥ ४९ ॥ कृष्णस्तत पार्थमुवाच सङ्घे महोरग कृतवैर जहि त्वम् ।
 स एवमुक्त्वा मधुसूदनेन गाण्डीवधत्वा रिपुपूग्रधत्वा । उवाच
 कीन्वेष ममाद्य नाग स्वय य चायात् गरुडस्य वक्तुम् ॥ ५० ॥

वृष्णा उवाच । योऽसौ त्वया खाण्डवे चित्रमानु सन्तर्पयाणेन
घनुर्द्धरेण । वियद्गतो जननीशुभ्रदेहो मल्लैकरूप निहतास्य
माता ॥ ५१ ॥ स एष ते वैरमनुष्मारन् वै त्नामद्य चायाति यथाय
पार्थ । नभशुभ्रता प्रज्वलितामिवोल्का पथ्यैनमायान्तममित्र-
साह ॥ ५२ ॥

सञ्जय उवाच । ततं स जिष्णु परिवृत्य रोपाञ्चिच्छेद
पृष्ठमिर्निश्चितै पृथक्की । नाग वियत्तिर्यगिवापतन्त स छिन्न-
गात्रो निपपात भूमौ ॥ ५३ ॥ हते तु तस्मिन् भुजगे किरौटिना
स्वय विभु पार्थिव भूतलादय । समुष्णहाराशु महाभुज स त
रथ शुजाभ्या पुरुषोत्तम पुन ॥ ५४ ॥ तस्मिन्मुहूर्त्तं दशभि
पृथक्की शिलाशितैर्वर्हिणवर्हवाजितै । विव्याध वशं पुरप्र-
मवीर धनञ्जय तिर्यग्वेक्षमाण ॥ ५५ ॥ ततोऽर्जुनो हादशभि-
सुमुक्तेर्वराहवर्णैर्निश्चितै समर्थ । नाराचमाशीविपतुल्यवेग-
माकर्णपूरुषायतसुत्तासर्ज ॥ ५६ ॥ स चित्रवर्मपुवरो विदार्य
प्राणानिरस्यन्निव साधुमुक्त । कर्णस्य पीत्वा रुधिर विवेश
वसुन्धरा शोणितदिग्धवाज ॥ ५७ ॥ ततो वृषो वाणनिपात-
कोपितो महोरगो दण्डविघट्टितो यथा । तदाशुकारौ व्यसृज-
च्छरोत्तमान् महाविष सर्प द्ववोहमन् विपम् ॥ ५८ ॥ जनार्दन
हादशभि परामिनन्त्रवैर्नवत्या च शरैस्तथार्जुनम् । शरेण धीरेण
पुनश्च पाण्डव विभित्य वशो व्यनद्वज्जहास च ॥ ५९ ॥ स तस्य
हृत्तं मग्धे न पाण्डवो विभेद मर्माणि ततोऽस्य मर्मवित् । पर-
शतै पत्रिमिरिन्द्रविक्रमस्तथा वधेन्द्रो बलमोजसाहनत् ॥ ६० ॥
तत शराणाः नवतीर्नवार्जुन ससर्ज कर्णोऽन्तकदण्डसन्निभा ।
सर्वैर्भृशविदहतनु प्रविव्यधे तथा यथा वधविदारितोऽचल ॥ ६१ ॥
मणिप्रवेकीत्तमवज्जहाटकेरलकृत चास्य वराङ्गभूषणम् । प्रकृत्त-
सुर्व्या निपपात पत्रिमिर्दनञ्जयेनोत्तमकुण्डलेपि च ॥ ६२ ॥ महा

धनं शिल्पिवरैः प्रयत्नत कृतं यदस्योत्तमवर्त्म भास्वरम् । सुदीर्घ-
 कालेन ततोऽस्य पाण्डव क्षणेन वाणैर्वद्भधा व्यशातयत् ॥ ६३ ॥
 स तं विवर्माणमथोत्तमेषुभिः शितैश्चतुर्भिः कुपित पराभिनत् ।
 स विव्यथेऽत्यर्थमरिप्रतारितो यथातुर पित्तकफानिलज्वरैः ॥ ६४ ॥
 महाधनुर्भ्रण्डलनि सृते शितैः क्रियाप्रयत्नप्रहितैर्वलेन च । ततश्च
 कर्षं बद्धभिः शरोत्तमैर्विभेद भर्मस्वपि चार्जुनस्वरन् ॥ ६५ ॥
 दृढाहत पत्रिभिरुग्रवेगैः पार्थेन कर्षो विविधैः शिताग्रैः । वभौ
 गिरिगैरिकधातुरक्त चरन् प्रपातैरिव रक्तमग्ध ॥ ६६ ॥ ततो-
 ऽर्जुन कर्षमवक्रगैर्नवैः सुवर्षपुष्टैः सुदृढैरयस्यैः । यमानि-
 दण्डप्रतिमैः स्तनान्तरे पराभिनत क्रौञ्चमिवाद्रिमग्निज ॥ ६७ ॥
 ततः शरावापमपास्य सूतजो धनुय तच्छक्रशरासनोपमम् । तताप
 तस्यौ च सुमोह चस्त्रले प्रशीर्षमुष्टिः सुश्रुत्वातुरस्तदा ॥ ६८ ॥
 न चार्जुनस्तं व्यसनेतदैपिवान् विहन्तुमार्यं पुरुषद्वते स्थित । तत-
 स्तमिन्द्रावरजोऽपि सन्ममादुवाच किं पाण्डव हे प्रमाद्यसे ॥ ६९ ॥
 नैवाहिताना सतत विपथित क्षणं प्रतीक्षन्त्यपि दुर्बलीयसाम् ।
 विशेषतोऽरीन् व्यसनेषु पण्डितो निहत्य धर्मञ्च यशस्य विन्दति
 ॥ ७० ॥ तमेववीर तव चाहित सदा त्वरस्य कर्षं सहस्राभि-
 माहितुम् । पुरा समर्थं समुपैति सूतजो जज्ञि त्वमेन नमुषिं
 यथा हरि ॥ ७१ ॥ तथास्तु कृष्येत्यभिपूज्य सत्वर जनार्दनं
 कर्षमविध्यदर्जुन । शरोत्तमैः सर्वकुक्षुत्तमस्वरन् यथा तथा
 शम्बरमस्वराधिप ॥ ७२ ॥ साश्वन्तु कर्षं सरथ किरीटी समा-
 विभोत् भारत वत्सदन्तैः । प्रच्छादयामास दिशश्च वाणैः सर्व-
 प्रयत्नात्तपनोयपुष्टैः ॥ ७३ ॥ स वत्सदन्तैः पृथुपीनवद्वा समा-
 धितः सोऽधिरथिर्विभाति । सुपुष्पिणायोकपलाशशास्त्रालिर्यथा-
 चलयन्दनकानमायुत ॥ ७४ ॥ शरैः शरीरे बद्धभिः समर्पितो
 विभाति कर्षं समरे विशास्यते । महीरुद्देराचितसानुवन्दरो

यथा गिरीन्द्रः स्फुटकर्णिकारवान् ॥ ७५ ॥ स वाणसङ्घान्
 बद्ध्वा व्यवसृजन् विभाति कर्णः शरजालरश्मिवान् । सखीक्षितो
 रक्तगभस्तिमण्डलो दिवाकरोऽस्ताभिसुखो यथा तथा ॥ ७६ ॥
 बाहन्तरादाधिरथेर्विसृक्तान् वाणाम्बुहाहीनिव दीप्यमानान् ।
 व्यधं सयन्त्रर्जुनबाह्नुसृक्ताः शराः समासाद्य दिग्मः शिताग्राः ॥ ७७ ॥
 ततः स कर्णः समवाप्य धैर्य्यं वाणान् विमुञ्चन् कुपिताहिकल्पान् ।
 विव्याध पार्थं दग्धभिः पृपत्कीः कृष्णञ्च पङ्क्तिभिः कुपिताहिकल्पैः
 ॥ ७८ ॥ ततो महेन्द्राग्निदुल्यनिस्त्रनं महाशरं सर्पविपानली-
 पमम् । अयस्त्रयं रौद्रमहास्त्रसम्मितं महाहवे क्षेप्तुमना धन-
 क्षय ॥ ७९ ॥ कालो ह्यदृश्यस्त्वथ विप्रशप्यं निदर्शयन् कर्णरथं
 द्रुवाणम् । भूमिस्रं प्रसतीत्यवीचत् कर्णस्य तस्मिन् बधकाले-
 ऽप्युपान्ते ॥ ८० ॥ ब्राह्मं महास्त्रं मनसि प्रनष्टं यद्द्वार्गवीऽस्मै
 प्रददौ महात्मा । वामञ्चक्रं प्रसते मेदिनी स प्राप्ते तस्मिन्
 बधकाले नृवीर ॥ ८१ ॥ ततो रथो घूर्णितवान्त्रेन्द्र शपात्तदा
 ब्राह्मणसत्तमस्य । सवेदिकथैत्य इवातिमात्रं सुपुष्पितो भूमितले
 निमल ॥ ८२ ॥ घूर्ण्य रथे ब्राह्मणस्याभिशापाद्रामादुपात्तेऽप्रति-
 भाति चास्त्रे । छिन्ने शरे सर्पमुखे च घोरे पार्थेन तस्मिन् विष-
 साद् कर्णः ॥ ८३ ॥ अमृष्टमाणो व्यसनानि तानि हस्तौ विधु-
 न्त्वं स विगर्हमाणः । धर्मप्रधानानभिपाति धर्म इत्यद्रुवन् धर्म-
 विदः सदैव ॥ ८४ ॥ वयञ्च नित्यं प्रयताम धर्मं चर्तुं यथाशक्ति
 यथाश्रुतञ्च । स चापि निघ्नाति न पाति भक्तात्मन्येन नित्यं
 परिपाति धर्म ॥ ८५ ॥ एवं द्रुवन् प्रखलिताञ्जस्रतो विद्यात्य-
 मानोऽर्जुनवाणपातैः । मर्माभिधाताच्छृथिलः क्रियासं पुनः
 पुनर्धर्ममगर्हदाजौ ॥ ८६ ॥ ततः शरैर्भीमतरैरविद्यन्निभिराहवे ।
 हस्ते कृष्णं तथा पार्थमभ्यविध्यच्च सप्तभिः ॥ ८७ ॥ सतोऽर्जुनः
 सप्तदश तिग्मवेगानजिह्वागान् । इन्द्राशनिसमान् घोरातसृजत्

प्रकीर्णकेये विमुखि ब्रह्मिवादिहृताञ्जली । शरणागते याचमाने
 न्यस्तमस्त्रि तथैव च ॥ १०५ ॥ अवाणो भ्रष्टकवचे भ्रष्टमन्नायुधे
 तथा । न विमुञ्चन्ति मस्त्राणि शूराः साधुव्रते स्थिताः ॥ १०६ ॥
 स्वस्र शूरतमो लोके साधुव्रतस्य पाण्डव । अमिथो युद्धधर्माणां
 तस्मात् क्षम मम क्षणम् ॥ १०७ ॥ यावत्क्षमिदं भूमेरुद्धरामि
 धनक्षये । न मां रथस्थो भूमिष्ठमेसज्जं हन्तुमर्हसि ॥ १०८ ॥
 न वासुदेवास्वत्तो वा पाण्डवेय विभेम्यहम् । तं हि क्षत्रिय-
 दायादो महाकुलविवर्द्धन । भूत्वा धर्मोपदेयं तं मुहूर्तं क्षम
 पाण्डव ॥ १०९ ॥

इति कर्णपर्वणि कर्णरथचक्रग्रासे नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

सप्लय उवाच । तमव्रवीद्वासुदेवो रथस्थो राधेय दिष्ट्या
 स्मरसीह धर्मम् । प्रायेण नीचा व्यसने निमग्ना निन्दन्ति दैवं
 कुर्वन्त न तु स्वम् ॥ १ ॥ यद्द्वीपदीमेकवस्त्रां सभायामानायये-
 स्त्वस्र सुयोधनस्य । दुःशासनं शकुनिं सौबलस्य न ते कर्णं प्रत्य-
 भान्तत्र धर्मः ॥ २ ॥ यदा सभायां कौन्तेयमनक्षत्रं शुधिष्ठिरम् ।
 अक्षयः शकुनिर्जिता क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ३ ॥ यद्द्वीमसेनं
 सपैय-विप्रयुक्तैश्च भोजनैः । आचरस्त्वमते राजा क्व ते धर्मस्तदा
 गतः ॥ ४ ॥ देवनवार्से व्यतीते च वर्षे कर्णं त्रयोदशे । न प्रथ-
 च्छसि यद्द्रोण्यं क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ५ ॥ यद्धारणावते पार्थान्
 क्षप्तान् जतेष्टहे तदा । आदीपयस्त्वं राधेय क्व ते धर्मस्तदा
 गतः ॥ ६ ॥ यदा रजखलां कृष्णां दुःशासनवशे स्थिताम् ।
 सभायां प्राक्षसः कर्णं क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ७ ॥ यदा नारी-
 पुरे कृष्णां कृष्यमाणामनागमम् । उपप्रेक्षसि राधेय क्व ते धर्म-
 स्तदा गतः ॥ ८ ॥ विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णो शाश्वतं नरकं गताः ।

पतिमन्यं वृणीष्येति वदंस्व गजगामिनीम् । उपप्रेक्षितवास्व
 हि वा ते धर्मस्तदा गतः ॥ ८ ॥ राज्यलुब्धः पुनः कर्णं समा-
 ह्वयसि पाण्डवान् । गान्धारराजमाश्रित्य क्व ते धर्मस्तदा गतः
 ॥ १० ॥ यदाभिमन्युं बहवो युद्धे जघ्नुर्महारथाः । परिवाश्यै
 रणे बालं क्व ते धर्मस्तदा गतः ॥ ११ ॥ यद्येष धर्मस्तत्र न
 विद्यते हि किं सर्वथा तालविभोषणेन । अद्येह धर्माणि विघत्स्व
 स्रुतं तथापि जीवनं विमोक्षसे हि ॥ १२ ॥ नलो ह्यचैर्निर्जितः
 पुष्करेण पुनर्यथा राज्यमवाप वीर्यात् । प्राप्तास्तथा पाण्डवा बाहु-
 वीर्यात् सर्वे समस्ताः परिवृत्तलोभाः ॥ १३ ॥ निहत्य शत्रून्
 समरे प्रवृद्धान् समीपका राज्यमवाप्स्युस्ते । तथा गता धार्तरा-
 ट्रा विनाशं धर्माभियुक्तैः सततं नृसिंहैः ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्तस्तदा कर्णो वासुदेवेन भारत ।
 लज्जयावगतो भूत्वा नोत्तरं किञ्चिदुक्तवान् ॥ १५ ॥ क्रोधात्
 प्रस्फुरमाणोऽथो धनुस्सद्यम्य भारत । योधयामास वै पाथं महा-
 वेगपराक्रमः ॥ १६ ॥ ततोऽब्रवीद्वासुदेवः फाल्गुनं पुरुप्रपमनम् ।
 दिव्यास्त्रेणैव निर्भेदा पातयस्व महाबल ॥ १७ ॥ एवमुक्तस्तु
 दिवेन क्रोधमागात्तदार्जुनः । मन्युमभ्यविशहोरं स्त्रुत्वा तत्तु घन-
 क्षयः ॥ १८ ॥ तस्य क्रुद्धस्य सर्वेभ्यः स्तोत्रीभ्यस्तेजसोऽक्षिपः ।
 प्रादुरासंस्तदा राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९ ॥ तत् समीक्ष्य
 ततः कर्णो ब्रह्मास्त्रेण धनञ्जयम् । अभ्यवर्षत् पुनर्यत्नमकरोद्रथ-
 सञ्जनैः ॥ २० ॥ ब्रह्मास्त्रेणैव तं पार्थो ववर्ष अरुहृष्टिभिः । अस्त्र-
 मस्त्रेण संवाशे प्रजहार च पाण्डवः ॥ २१ ॥ ततोऽन्यदस्त्रं
 कौन्तेयो दयितं जातवेदसः । सुमोच कर्णमुद्दिश्य तत् प्रजज्वाल
 तेजसा ॥ २२ ॥ वारुणेन ततः कर्णः शमयामास पावकम् ।
 जीमूतैश्च दिग्भ्यः सर्वायज्ञे तिमिरदुर्हिनाः ॥ २३ ॥ पाण्डवेयस्त्वसं-
 भ्रान्तो वायव्यास्त्रेण वीर्यवान् । अपोवाह तदभ्राणि राधेयस्य

प्रपश्यत ॥ २४ ॥ तत शर महाघोर ज्वलन्तमिव पावकम् ।
 आददे पाण्डुपुत्रस्य सूतपुत्रो जिघांसया ॥ २५ ॥ योज्यमाने
 ततस्त्रस्मिन् वाणे धनुषि पूजिते । चचाल पृथिवी राजन् सम्रैल-
 वनकानना ॥ २६ ॥ ववौ सशर्करी वायुर्दिशथ रजसा वृता ।
 द्वाहाकारश्च सञ्जज्ञे सुराणा दिवि भारत ॥ २७ ॥ तमिषु
 शन्वित दृष्ट्वा सूतपुत्रेण भारिप । विषाद् परम जग्मु, पाण्डवा
 दीनचेतस ॥ २८ ॥ स सायक कर्णभुजप्रसुक्त शक्राग्निप्रख्य-
 रुषि शिताग्र भुजान्तर प्राप्य धनञ्जयस्य विवेक वल्मीकमिवो-
 रगोप्तम ॥ २९ ॥ स गाढविद्ध समरे महात्मा विघूर्णमान
 श्लयहस्तगाण्डिव । चचाल वीभतसुरमित्रमर्देन क्षिते प्रकम्पे
 च यथाचलोत्तम ॥ ३० ॥ तदन्तर प्राप्य हृषो महारथो रथाङ्ग-
 सुवीगतमुज्जिहीर्षु । रथाद्दवद्भुत्य निर्यस्य दोर्भ्या शशाक दैवान्
 महाबलोऽपि ॥ ३१ ॥ तत किरीटी प्रतिलभ्य सञ्जा जग्राह वाणं
 यमदण्डकल्पम् । दीप्तोऽर्जुन प्राञ्जलिक महात्मा ततोऽग्रवी
 द्वास्तुदेवोऽपि पार्थम् । किन्ध्रस्य मूर्धानमरे शरेण न यावदा
 रोहति वै रथ हृष ॥ ३२ ॥ तथैव सम्भूज्य स तद्वच प्रभोस्तत
 चुर प्रज्वलित प्रगृह्य । जघान कक्षाभमलाकंवर्या महारथो
 रथचक्रे निमग्ने ॥ ३३ ॥ त हस्तिकक्षाप्रवरञ्च केतु सुवर्णमुक्ता-
 मणिवच्चपृष्ठम् । ज्ञानप्रकर्षोत्तमशिल्पयत्नै कृत सुरूप तपनीय
 पित्तम् ॥ ३४ ॥ जर्जस्कर तव सैन्यस्य नित्यममित्रवित्रासनभीड
 रूपम् । जिह्वास्तमादित्यसमस्य लोके समक्षिण शत्रुक्रभानुवन्द्यै
 ॥ ३५ ॥ तत चुरप्रेण सुसन्धितेन सुवर्णपुङ्गेन ज्जताग्निवर्धन ।
 श्रिया ज्वलन्त ध्वजमुक्मभाथ महारथस्याधिरथे किरीटी ॥ ३६ ॥
 यमय दर्पय तथा जयोऽपि प्रियाणि सर्वाणि च तेन केतुना ।
 साक कुरूणा हृदयाणि चापतन् बभूव द्वाहेति च निखनो महान्
 ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा ध्वजं पातितमाशुकारिणा कुरुप्रवीरेण निङ्गत्

माहवे । नार्थमिरे स्तपयस्य सर्वे जयं तदा भारत धि लदीयाः
 ॥ ३८ ॥ अथ स्वरन् कर्णवधाय पार्थो महेन्द्रवपानलक्ष्मसन्नि-
 भम् । आदत्त पार्थोऽञ्जलिजं निपडात् रुद्धस्वरग्नेरिव रश्मि-
 युक्तमम् ॥ ३९ ॥ मर्गाच्छिटं शोणितमांसद्विग्धं वैश्वानरार्कप्रातभं
 महास्रम् । नराखनागासुहरं यत्ररत्रिं पङ्क्वाजमक्षीगतिगुग्र-
 वेगम् ॥ ४० ॥ सहस्रनेत्राग्रनितुल्यतेजसं निग्रास क्रव्यादमिवाति-
 द्यु स्रहम् । पिनाकनारायणचक्रमग्निभं भयहरं प्राणभृतां विना-
 ग्रनम् ॥ ४१ ॥ जग्राह पार्थः स्वयरं प्रष्टष्टो यो देवसहस्रैरपि
 दुर्निवार्यः । संपूजितो यः सततं महात्मा देवासुरान् यो विज्रः
 धेन्महेषुः ॥ ४२ ॥ तं वै प्रगृष्टं प्रसभीष्य युद्धे चचाल सर्वं
 सचराचरं जगत् । स्वस्ति जगत् स्यादृषयः प्रचुक्रुशुस्तमुद्यतं प्रेष्य
 महाह्वेषु ॥ ४३ ॥ ततस्तु तं वै शरमप्रमेयं गाण्डीवधन्वा धनुषि
 व्ययोजयत् । युद्धा महास्त्रेण परेण चापं विकृष्य गाण्डीवमुवाच
 सत्वरम् ॥ ४४ ॥ अयं महास्त्रप्रतिमोऽस्तु मे शरः शरीरहृत्चास-
 हरथ दुर्हृद । तपोऽस्ति तप्तं सुरवद्य तोषिता मया यदीष्टं
 सुहृदा तथा श्रुतम् ॥ ४५ ॥ अनेन सत्येन निहन्तुयं शरं सुसं-
 श्रितः कर्णमरिं मयाश्चितः । इत्यूचिवास्तं प्रसुमोच वाणं धनस्त्रयः
 कर्णवधाय धीरम् ॥ ४६ ॥ कृत्यामथर्वाङ्घ्रिरणीभिवोग्रा दीप्ता-
 मसद्भा युधि मृत्युनापि । द्रुवन् किरौटीत्यतिसंप्रहृष्टो ह्ययं शरो
 मे विजयावहोऽस्तु । जिघासुरर्केन्दुसमप्रभाव कर्णं मयास्तो
 नयतां यमाय ॥ ४७ ॥ तेनेषुवर्ष्येण किरौटमाली प्रहृष्टरूपो
 विजयावहेन । जिघासुरर्केन्दुसमप्रभेण चक्रे विपत्तं रिपुमात-
 तायी ॥ ४८ ॥ तथा विमुक्तो बलिनाकतेजा प्रज्वालयाभास
 दिशो नभयः ॥ ४९ ॥ ततोऽर्जुनस्तस्यै शिरो जहार वचेण वृत्रस्य
 यथा महेन्द्र । शरोत्तमेनाञ्जलिकेन राजेस्तदा महास्त्रप्रति-
 मन्त्रितेन ॥ ५० ॥ पार्थो पराङ्गे शिर उच्चकर्त्त वैकर्त्तनस्याथ

महेन्द्रस्रुतु । तत प्राञ्जलिकेन छिन्नमयास्य कायो निपपात
पथात् ॥ ५१ ॥ तदुद्यतादित्यसमानवर्चस शरन्नभोमध्यगभास्क-
रोपमम् । वराङ्गमुर्व्यामपतन्नूपतेर्द्विवाकरोऽस्तादिव रक्तमण्डल
॥ ५२ ॥ तमस्य देह सतत सुखोचित सुखपमत्यर्थमुदारकर्मण ।
परेण कृच्छ्रेण गिर समत्यजहृह महर्षीव सुसङ्गमीश्वर ॥ ५३ ॥
शरैर्वितुन्न व्यसु तत् सुवर्चस पपात कर्णस्य शरीरमुच्छ्रितम् ।
स्रवद्गुण गैरिकतोयविस्रव गिरेर्यथा वञ्चहत गिरस्तथा ॥ ५४ ॥
देहात्तु कर्णस्य निपातितस्य तेज सूर्ये ख विगाद्याविवेश ।
तदद्भुतं सर्वमनुषयोधा पश्यन्ति राजन्निहते षा कर्णे ॥ ५५ ॥
तत शङ्कान् पाण्डवा दध्नुस्त्रैर्दृष्ट्वा कर्णं पातित फाल्गुनेन ।
तथैव कृष्णश्च धनञ्जयश्च ह्यष्टौ तदा दध्नुस्तुराशु शङ्खौ ॥ ५६ ॥ त
सोमका प्रेक्ष्य हत मयान प्रीता नादान् सह सैन्यैरकुर्वन् ।
तूर्थाणि चाजङ्घुरतीव ह्यष्टा वासाधि चैवादुधुवुर्मुनाश्च । स
वर्द्धयन्तश्च नरेन्द्रयोधा पाथं समाजम्पु रतीव ह्यष्टा ॥ ५७ ॥
बलान्वितायाप्यपरे ह्यनृत्यन्नन्योऽन्यमान्निथ नदन्त ऊचु । इष्टा
तु कर्णं भुवि निष्टनन्त कृत तथा मायकेनातिभिन्नम् ॥ ५८ ॥
महानिलेनाद्रिमिवापविद्ध यश्चावसानेऽग्निमिव प्रधान्तम् ।* रराज
कर्णस्य गिरो निवृत्तमस्तङ्गते भास्करस्येव विम्बम् ॥ ५९ ॥ प्रताप्य
सेनामामित्रौ दीप्तै सरगमस्तिभि । बलिनार्जुनकालेन नीतो-
ऽस्त कर्णभास्कर ॥ ६० ॥ अस्त गच्छन् यथादित्य प्रभामादाय
गच्छति । एव जीवितमादाय कर्णस्येषुर्लंगाम ह ॥ ६१ ॥ अप-
राद्धे पराद्धस्य स्रुतपुत्रस्य मारिप । छिन्नमञ्जलिकेनाजौ स्योत्-
सेधमपतच्छिर ॥ ६२ ॥ उपर्युपरि सैन्याना तस्य शत्रोस्तद
क्षसा । गिर कर्णस्य सीत्सेधमिषु सोऽपाहरदृष्टुतम् ॥ ६३ ॥
कर्णन्तु शूर पतित पृथिव्या शराचित शोणितदिग्धगात्रम् । इष्टा
मयान् भुवि मद्रराजश्छिन्नध्वजेनापययौ रथेन ॥ ६४ ॥ इति

सव्यसावित्रा ॥ ७ ॥ हतप्रवीरं विध्वस्ता निकृता निमित्तै-
 श्चरै । सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते प्राद्रवन् भयात् ॥ ८ ॥ विषस्त्र-
 कवचा सर्वे कान्दिशीका विचेतसः । अन्योऽन्यमवमद्गुप्तो वीक्ष्य-
 माणा भयार्हिता ॥ ९ ॥ भामेव तूष्णं वीभत्सुर्भामेव च वृजो-
 हरः । अभियातीति मन्वता घेतुर्मन्त्रुश्च सन्ममात् ॥ १० ॥
 हयानन्ये रथानन्ये गजानन्ये महारथाः । आरुह्य जवसम्पन्ना-
 यादाता प्राद्रवन् भयात् ॥ ११ ॥ कुञ्जरैः स्यन्दना चञ्चा सादि-
 नश्च महारथैः । पदातिसङ्घायाश्चौघैः पलायद्भिर्भयार्हिताः ॥ १२ ॥
 व्यालतस्करसङ्घीर्णं सार्धंहीना यथा वने । तथा त्वदीया निहते
 सूतपुत्रे तदाभवन् ॥ १३ ॥ हतारोहास्तदा नागाश्चिन्नाहस्ता-
 स्तथा नराः । सर्वं पार्थमयं लोकं सपश्यन्तो भयातुराः ॥ १४ ॥
 तान् प्रेष्य द्रुपतः सर्वान् भीमसेनभयार्हितान् । तान् दृष्ट्वा विदु-
 तान् सर्वान् योधास्तत्र सञ्चक्षतः । दुर्योधनोऽथ स्वसूतं वाहे-
 त्युक्त्वा दमव्रवीत् ॥ १५ ॥

दुर्योधन उवाच । नातिक्रमिष्यते पार्थो घनुष्याणिर्यवस्थितः ।
 जघने सर्वभैर्यानां शनैरश्वान् प्रचोदय ॥ १६ ॥ जघने युध्यमान-
 सि कौन्तेयो मा न सशयः । नोत्सहेत व्यतिक्रान्तं वेलामिव
 महोदधि ॥ १७ ॥ अद्यार्जुनं सगोविन्दं मानिनञ्च वृकोदरम् ।
 निहत्य शिरान् शत्रुञ्च कर्णं स्थान्दृश्यमाणुयाम् ॥ १८ ॥ तस्य श्रुत्वा
 कुरुराजस्य शूरार्थसदृशं वचः । सूतो हेमपरिच्छन्नान् शनै-
 रश्वान्मचोदयत् ॥ १९ ॥ रथाश्वगजहीनास्तु पादातास्तव मारिष्य ।
 पञ्चविंशतिशङ्खता युद्धायैव व्यवस्थिता ॥ २० ॥ तान् भीमसेन-
 सक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः । बलेन चतुरङ्गेन सप्तत्याजघत्
 शरैः ॥ २१ ॥ प्रत्ययुध्यन्त ते सर्वे भीमसेन सपार्षतम् । पार्थ-
 पार्षतयोश्चान्ये जगद्भस्तत्र नामनी ॥ २२ ॥ अक्रुध्यत तदा भीमस्ते
 रणे प्रत्युपस्थितैः । सोऽवतीर्थं रथात्तूष्णं गदापाणिरयुध्यत ॥ २३ ॥

न तावथस्यो भूमिष्ठान् धर्मापि चो वृकोदरः । चोषयामास
 कौन्तेयो भुजवीर्यसमाश्रितः ॥ २४ ॥ । जातक्षरपरिच्छन्नां प्रष्टु
 महतीं गदाम् । श्वधीस्तावकान् सर्वान् दण्डपाणिरिवान्तकः
 ॥ २५ ॥ । पदातिनोऽपि संख्यास्वक्रा जीवितमात्मनः । भीम-
 मश्वद्रेवन् सङ्घेः पतङ्गा इव पावकम् ॥ २६ ॥ । आशय भीमसेनन्तु
 संख्या युद्धदुर्मदा । । विनेशुः सहसा दृष्ट्वा भूतग्रामा इवान्तकम्
 ॥ २७ ॥ । श्वेनवदिवरन् भीमो गदाहस्तो महाबलः । पञ्च-
 विंशतिशङ्खांस्तावकानामपोषयत् ॥ २८ ॥ । हलाः तत् पुरुषा-
 नीकं भीमः सत्यपराक्रमः । घृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य पुनस्तस्थी महा-
 बलः ॥ २९ ॥ । घनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्तत वीर्यवान् ॥ ३० ॥
 माद्रीपुत्री तु शकुनिं सात्यकिसे महारथः । जविनाश्वपतन् दृष्ट्वा
 निघ्नन्तः सौबलं बलम् ॥ ३१ ॥ । तस्याश्वान्श गजानाजौ विनिहत्य
 श्रितैः शरैः । तमभ्यघावंस्वरितास्ततो युद्धमभूत्तदा ॥ ३२ ॥ घन-
 ञ्जयोऽपि चाभ्येत्य रथानीकं तव प्रभो । विभ्रुतं त्रिषु लोकेषु
 व्याचिपत् गण्डिवं घनु ॥ ३३ ॥ । कृष्णसारथिमायान्तं दृष्ट्वा
 श्वेतद्वयं रथम् । । अर्जुनश्चापि योदारं लदीयाः प्राद्वन् भयात्
 ॥ ३४ ॥ । विप्रक्षीणरथाथैव शरैश्च परिकर्षिताः । पञ्चविंशति-
 शङ्खाः कालमार्च्छन् भेदातथ ॥ ३५ ॥ । हला तान् पुरुषव्याघ्रः
 पाञ्चालानां महारथः । पुत्रः पाञ्चालराजस्य घृष्टद्युम्नो महा-
 बलः ॥ ३६ ॥ । भीमसेनं पुरस्कृत्य नचिरात् प्रत्यदृश्यत् । । मघ्ना-
 श्वमुर्धरः यौमानमिग्रगणसूदन ॥ ३७ ॥ । शारावतसवर्षाश्वं
 कोविदारमहाश्वजम् । घृष्टद्युम्नरथं दृष्ट्वा प्राद्वन्त भयाङ्गम्
 ॥ ३८ ॥ । गान्धारराजं भीष्मास्त्रमनुहृत्य यशस्विनौ । नचिरात्
 प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रीं समात्यकौ ॥ ३९ ॥ । वेकितानः शिखण्डी
 च द्रौपद्यास भारिप । हला लदीयं सुमहत् सेन्यं शङ्खानथा-
 धमन् ॥ ४० ॥ । ते सर्वैः तावकान् प्रेक्ष्य द्रवतोऽपि पराशुखान् ।

अभ्यवर्तन्तं संख्यानं वृषान् जित्वा यथा वृषाः ॥ ४१ ॥ १ ॥ सेनाव-
 श्रियं तं दृष्ट्वा तं वै सैन्यस्य पाण्डवः । । व्यवस्थितं सव्यसाचीं चुक्रीष-
 वलवान् नृपे ॥ ४२ ॥ २ ॥ धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्ततः वीर्यवान् ।
 विश्रुतं त्रिषु लीकेषु व्याचिपन् गाण्डिवं धनुः ॥ ४३ ॥ तत एनं
 शरव्रातैः सहसा समवाकिरत् । रजसा चोद्धृतेनाय न ज्ञं किञ्चि-
 द्वाद्दृश्यत ॥ ४४ ॥ अन्धकारीकृते लोके रजोभूते महीतले । दिशः
 सर्वा महाराज तावकाः प्राद्वन् मयात् ॥ ४५ ॥ भज्यमानेषु
 सैन्येषु कुरुराजे विग्राम्पते । परानभिमुखान्यैव सुतस्ते समुपा-
 द्रवत् ॥ ४६ ॥ ततो दुर्योधनं सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान् । युंदायै
 भरतश्चेष्टं देवानिव पुरां वलिः ॥ ४७ ॥ तं एनमभिवर्तन्तः सहिताः
 समुपाद्वन् । । नात्राशस्त्रसृजः सर्वे भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ४८ ॥
 दुर्योधनस्त्वसंभ्रान्तस्त्वनरौ निधितैः शरैः । तत्रावंधीततः क्रुद्धः
 शतशोऽयं सहस्रशः ॥ ४९ ॥ तत्राहुं तमपश्याम तव पुंसस्य पौरु-
 षम् । । यदि कः सहितान् सर्वान् रथोऽयुध्येत पाण्डवान् ॥ ५० ॥
 नातिदूरापयातन्तु कृतवृद्धिं पलायते । । दुर्योधनः स्वकं सैन्य-
 मपश्यच्छरविज्ञतम् ॥ ५१ ॥ ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतवृद्धिस्तवा-
 स्मिन् । । हर्षयन्निव तान् योर्धानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५२ ॥ न
 तं दिशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु च । यत्र यातान् न वो हन्युः
 पाण्डवाः किं स्तैन तवः ॥ ५३ ॥ अल्पह्व बलमेतेषां कृष्यां च
 भ्रश्विचक्षी । यदि सर्वेऽवतिष्ठामो ध्रुवं नो विजयो भवेत् ॥ ५४ ॥
 विप्रयातोस्तु नो भिन्नान् पाण्डवाः कृतकिल्बिषान् । अनुसृत्य
 वधियन्ति ये यान्नः समरे बंधः ॥ ५५ ॥ सुखः सांग्रामिको मृत्युः
 शत्रुधर्मेषु युध्यताम् । मृतो दुःखं न जानीति प्रेत्य चानन्धमश्नुते
 ॥ ५६ ॥ शृणुष्वै च्छत्रियाः सर्वे यावन्तः ज्ञ समागताः । यदा
 गूरुश्च भीरुश्च मारयत्यन्तको येमः । को तु मूढो न युध्येत मादृशः
 क्षत्रियव्रतः ॥ ५७ ॥ विपतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वधमेष्यथ ।

पितामहीराचरित न धर्मं हातुमर्हथ ॥ ५८ ॥ न हि धर्मोऽस्ति
पापीयान् सत्रियस्य पलायने । न युद्धधर्माच्छ्रेयोऽन्य पन्था
स्वर्गस्य कौरवाः । अविरेण हता लोक सर्वे योधाः समञ्जुत ॥ ५९ ॥

सञ्जय उवाच । एव ब्रुवति ते पुत्रे सैनिका भयविचिता ।
अनवेष्ट्यैव तदाक्य प्राद्रवन् सर्वतोमुखम् ॥ ६० ॥

इति कर्णपर्वणि कौरवसैन्यपलायने विनवतीऽध्याय ॥ ६३ ॥

सञ्जय उवाच । दृष्ट्वा तु सैन्य विनिवर्त्तमानं पुत्रेण ते
मद्रपतिस्तदानीम् । सन्तस्तरूपं परिभूढचेता दुर्योधन वाक्य-
मिदं वभाषि ॥ १ ॥

शल्य उवाच । पश्येदमुग्र नरवाजिनागीरायोधन वीर हतै
संपूर्णम् । महीधरामैः पतितैर्महागजैः सबृत् प्रभिनैः शरविह-
मर्मभिः ॥ २ ॥ तैर्विह्वलद्विभ्र समन्ततो वै प्रध्वस्तवर्मायुधयोधमुखैः ।
वष्पापविहैरिव चाचलेन्द्रेर्विभिक्षपापाणमद्वाद्गुमौषधैः ॥ ३ ॥ प्रविह-
षण्टाद्गुशतीमरध्वजैः सहेमजालैरुधिरौघसङ्घैः । शरावभिनैः
पतितैश्च वराजिभिः श्वसद्भिरार्त्तं क्षतजं वमद्भिः ॥ ४ ॥ दीनस्तनद्भिः
परिलुत्तनेत्रैर्महीं दमद्भिः कृपण नदद्भिः । तथापविहैर्गजवाजि-
योधैर्वल्गापविहैरथवीरसङ्घैः ॥ ५ ॥ मन्दासुभिश्चैव गतासुभिश्च
नराश्वनागीश्व रथैश्च मर्द्दितैः । मही महावैतरणीव दुर्दृग्भा-
गजैर्निहृत्तैर्यतक्षस्तगात्रैः ॥ ६ ॥ उहेपमानैः पतितैः पृथिव्या
विभीर्षदन्तैः क्षतज वमद्भिः । स्फुरद्भिरार्त्तं करुण रणाजिरे-
नयोधवर्मायुधपाद्गोप्तृभिः । प्रकीर्णतूणीरपताककेतुभिः सुवर्ष-
जालावततैर्भृशाहतैः ॥ ७ ॥ मही वभौ द्यौर्ललदैरिवावृता
चमस्त्रिभिर्नागरथाश्वयोधिभिः । पदातिभिरामिसुखैर्हतैः परै-
र्विभीर्षवर्माभरणाम्बरायुधैः ॥ ८ ॥ शरप्रक्षारामिहतैर्महाबलै-

रवेच्यमाणैः पतितैः । सहस्रेभ्यः । प्रनष्टसंज्ञैः । पुनरुत्तुष्टमिर्मही
 वभूवानुगतैरिवाग्निभिः ॥ ८ ॥ कर्णार्जुनाभ्यां शरभिन्नगात्रैर्हतैः
 प्रवीरैः कुरुसृष्टयानाम् । दिव्ययुग्तैर्भूरतिदीप्तिमद्भिर्नक्तं ग्रहै-
 र्यौरमलैश्च दीप्तैः ॥ १० ॥ शराय कर्णार्जुनवाङ्मनुना विदार्य
 नागाश्वमनुष्यदेहान् । प्राणान्तिरंस्याशु महीं व्यतीयुर्महोरगा
 वासमिवातितान्नाः ॥ ११ ॥ हतैर्मनुष्याश्वगजैरसङ्घैः शराव-
 भिनैश्च रथैर्बभूव । धनश्लयस्याधिरथेथ मार्गणैर्गजैरगम्या
 वसुधातिदुर्गमा ॥ १२ ॥ रथैर्वरेपून्मथितैः सयोधैः संस्यूतस्तुताश्व-
 वरायुधध्वजैः । विभीषणस्त्रैर्विनिक्त्वात्तकन्धरैर्निक्त्वात्तक्राचयुगत्रि-
 वेणुभिः ॥ १३ ॥ विमुक्तचक्रैर्विहतैरुपस्करैः कृतानुकर्षैर्विनिपङ्ग-
 वन्धनैः । प्रमग्ननीडैर्मणिहेममण्डितैः स्तूता मही यौरिव शारदै-
 र्घनैः ॥ १४ ॥ विकृष्यमाणैर्ज्वनेस्तुरङ्गमैर्हतैश्चरैः । राजरथैः सक-
 ल्पितैः । मनुष्यमातङ्गरथाश्वराशिभिर्द्रुतं व्रजन्तो वङ्गधा विचू-
 र्णिताः ॥ १५ ॥ सहेमपट्टाः परिघाः परश्वेधाः प्रितायः शूला
 सुपलानि-पट्टिणः । पेतुय खड्गा विमलाः विक्रोधा गजाश्व
 जाम्बूनदपट्टनदाः ॥ १६ ॥ चापानि सुवमाङ्गदभूषणानि शराथ
 कात्तस्त्रचित्रगुह्याः । ऋष्टाथ पीता विमला विक्रोधाः । प्रासोः
 सखेङ्गाः कनेकावभासाः ॥ १७ ॥ छत्राणि बालव्यजनानि शङ्खा
 भुजाथ पुष्पी तमहेमभूषिताः । कुयाः पताका रथवेष्टनानि किरीट-
 माला मुकुटाथ शुभ्राः ॥ १८ ॥ प्रकीर्णका विप्रकीर्णाथ राजन्
 प्रवालमुक्तातरलाथ हाराः । आपीडकेयूरवराङ्गदानि श्रैवेय-
 निष्काथ सुवर्णसूत्राः ॥ १९ ॥ मण्युत्तमो वधः सुवर्णमुक्ता रत्नानि
 चोच्चावचमङ्गलानि । गात्राणि चात्यन्तसुखोचितानि पिरांसि
 चेन्दुप्रतिमाननानि ॥ २० ॥ दिहाथ भोगाथ परिच्छेदाथ व्यक्ता
 मनोशानि सुखानि चापि । स्वधर्मनिष्ठां महतीमवाप्य चाप्यांशु
 लीकान् यमसा गतास्ते ॥ २१ ॥ निवर्त्त दुष्योधने यान्तुः सैनिको

प्रजस्र राजन् शिविराय मानद । दिवाकरो ह्येव विलम्बते प्रभो
 पुनस्त्वमेवात्र नरेन्द्र कारणम् ॥ २२ ॥ इत्येवमुक्त्वा विरराम शल्यो
 दुर्योधनं शोकपरीतचेता । हा कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाणमार्त्तं
 विसंश्र भ्रममशुनेत्रम् ॥ २३ ॥ तं द्रोणपुत्रप्रमुखा नरेन्द्रा सर्वं
 समाश्र्वास्य सुहृ प्रयान्ति । निरीक्षमाणा सुहृरर्जुनस्य ध्वजं
 मक्षन्त यथासा ज्वलन्तम् ॥ २४ ॥ नराश्रमातङ्गशरीरजेन रक्तेन
 सिक्ताञ्च तथैव भूमिम् । रक्ताम्बरसक्तपनीययोगान्दारीं
 प्रकाशामिव सर्वगम्याम् ॥ २५ ॥ प्रच्छन्नरूपा रुधिरेण राज-
 द्रोत्रे मुहूर्त्तंऽतिविराजमाने । नैवावतस्य कुरव समीक्ष्य प्रमा-
 जिता देवल्लोकाय सर्वे ॥ २६ ॥ वधेन कर्णस्य च द्रु खितास्त्रे हा
 कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाणा । द्रुत प्रयाता शिविराणि राजन्
 दिवाकर रक्तमवेक्षमाणा ॥ २७ ॥ गाण्डीवमुक्तैश्च सुवर्णपुङ्खै-
 श्चिलाशितै शोणितदिग्धवाजै । शरैश्चिताङ्गी भुवि भाति कर्णो
 हतोऽपि सन् सूर्य इवाशुमाली ॥ २८ ॥ कर्णस्य देह रुधिरा-
 वसित भक्ताद्रुकम्पी भगवान् विवस्वान् । सृष्ट्वाशुभिलोहित-
 रक्तरूप, सिक्त्वासुरभ्येति परं समुद्रम् ॥ २९ ॥ इतीव सद्दिन्य
 सुरर्षिसङ्घा संप्रस्थिता यान्ति यथानिकेतम् । सद्दिन्यिज्वा
 जनता विगस्युर्ध्यासुख खञ्ज महीतलञ्च ॥ ३० ॥ तदद्भुत प्राण-
 भृता भयङ्कर निगम्य शुद्धं कुरुवीरमुष्या । धनञ्जयस्याधि-
 रथेय विस्मिता प्रशसमाना प्रययुस्तदा जना ॥ ३१ ॥ शरै-
 सकृत्तवर्माण वीरं विप्रसने हतम् । गतासुमपि राधेय न लक्ष्मी-
 प्रतिमुञ्चति ॥ ३२ ॥ निष्टप्तहेमवपुष ज्वलनाकंसमप्रभम् । जीवन्त-
 मिव शूरञ्च सर्वभूतानि जेनिरे ॥ ३३ ॥ हतस्यापि महाराज
 सूतपुत्रस्य सभुगे । वित्रेसु सर्वतो योधा सिद्ध्यत्येवतरे मृगा
 ॥ ३४ ॥ हतोऽपि पुण्यव्याघ्रो व्याहरन्निव दृश्यते । नाभवद्विज्ञनं
 किञ्चित् मृतस्यापि महामन ॥ ३५ ॥ चारुवेमधरं राजन् चारु-

मौलिशिरोधरम् । तन्मुखं सूतपुत्रस्य पूर्णचन्द्रसमद्युति ॥ ३६ ॥
 नानाभरणवात्राञ्जस्तप्तजाम्बुनदाङ्गदः । हतो वैकर्त्तनः श्रुते पाद-
 पोऽहुरवानिव ॥ ३७ ॥ कनकोत्तमसङ्घाशो ज्वलन्निव विभावसु ।
 स शान्तं पुरुषव्याघ्रं पार्थसायकवारिणा ॥ ३८ ॥ यथा हि
 ज्वलनो दीप्तो जलमासाद्य शान्यति । कर्ष्णाग्निं शामितस्तद्वत्
 पार्थभेषेन संयुगे ॥ ३९ ॥ प्रगृह्य च यशो दीप्तं सयुद्धेनात्मनो
 भुवि । विस्वन्धं शरवर्षाणि प्रताप्य च दिशो दध । सपुत्रं पुरुष-
 व्याघ्रं संशान्तं पार्थतेजसा ॥ ४० ॥ प्रताप्य पाण्डवाग्राजन् पाञ्चा-
 खानस्त्वतेजसा । वर्षित्वा शरवर्षेण प्रताप्य रिपुवाहिनीम् ॥ ४१ ॥
 श्रीमानिव सहस्राशुर्जगत् सर्वं प्रताप्य च । हतो वैकर्त्तनः कर्ष्णः
 सपुत्रं सहवाहन ॥ ४२ ॥ अर्थिना पक्षिसङ्घस्य कल्पवृक्षो
 निपातितः । ददानीत्येव योऽवीचन्न तास्तीत्यर्थितोऽर्थिभि ॥ ४३ ॥
 सङ्घि सदा सत्पुरुषं स हतो द्वैरथे वृषः । यस्य ब्राह्मणसात्
 सर्वं वित्तमासीत्कहात्मनः । नादियं ब्राह्मणेष्वासीद्यस्य स्वमपि
 जीवितम् ॥ ४४ ॥ सदा नृणां प्रियो दाता प्रियदानोऽप्रियं गतः ।
 ए पार्थास्त्वविनिर्द्देशो गतः परमिका गतिम् ॥ ४५ ॥ यमाश्रित्या-
 करोहैरुं सुतस्ते स गतो दिवम् । आदाय तव पुत्राणां जयाया
 शर्मं यश्मं च ॥ ४६ ॥ हते कर्ष्णे सरितो न प्रसङ्गं कुर्जगाम चास्त्वं
 कलुषो दिवाकरः । अहस्य तिर्यग्ज्वलितार्कवर्षं सोमस्य पुत्रो-
 ऽभ्युदियाद्य तिर्यक् ॥ ४७ ॥ नभः पफालाय चचाल चोर्ध्वं ववुश
 वाता पश्या सुशोराः । दिशः समुन्माद्य श्शं प्रजज्वलुर्महा-
 र्थावायुक्षुभिरे च सखना ॥ ४८ ॥ सकाननाद्याद्रिषया विद्द्रिरे
 प्रविष्यद्युर्भूतगणाय मारिषः । वृहस्पती रोक्षिणीं संप्रपौड्य बभूव
 चन्द्रार्कसमानवर्णं ॥ ४९ ॥ हतेऽपि कर्ष्णे विदिशोऽपि जज्वलु-
 स्तनोवृता द्यौर्विचचाल भूमिः । पपात चोत्का ज्वलनप्रकाशा
 तिमाचराद्याप्यभवन् प्रहृष्टा ॥ ५० ॥ यथिप्रकाशानमर्जनो यदा

क्षुरेण कर्णस्य शिरो न्यपातयत् । तदान्तरीक्षे दिवि चेह राजन्
 बभूव चाहेति जनस्य निस्त्रन ॥ ५१ ॥ स देवगन्धर्वमनुष्यपूजितं
 निहत्य कर्णं रिपुमाहवेऽर्जुन । रराज पार्थः परमेण तेजसा
 वृत्तं निहत्येव सहस्रलोचन ॥ ५२ ॥ ततो रथेनाम्बुदहन्दनादिना
 शरन्नभौमध्यगभास्करत्विषा । पताकिना भौमनिनादकेतुना ह्मिनेन्द-
 शङ्खस्कटिकावभासिना ॥ ५३ ॥ महेन्द्रवाहप्रतिमेन तावुभौ
 महेन्द्रवोथ्यप्रतिमानपौरुषौ । सुवर्णमुक्तामणिवज्रविदुमैरलङ्कता
 वप्रतिमेन रंहसा ॥ ५४ ॥ नरोत्तमौ पाण्डवकेषिमर्द्दिनौ तदा-
 ह्मितावग्निदिवाकरोपमौ । रणाजिरे वीतभयौ विचेरतु समान-
 यानाधिव विष्णुवामवौ ॥ ५५ ॥ ततो धनुर्च्यातलघातनिस्त्रने-
 प्रसृष्ट कृत्वा च रिपुं क्षतप्रभम् । ससाधयित्वैव क्लृप्तं शरोधै-
 कपिध्वज पश्चिवरध्वजश्च ॥ ५६ ॥ छष्टौ ततस्तावमितप्रभावी
 मनास्यरीणामवदारयन्तौ । सुवर्णजालावततौ महास्त्रनौ हिमा-
 वदातौ परिगृह्य पाणिभि । चुबुन्दतु शङ्खवरौ नृणावरौ वरा-
 ननाभ्या युगपच्च दधतु ॥ ५७ ॥ पाण्डजन्यस्य निर्घोषो देवदत्तस्य
 चोभयो । मृथिवीञ्चान्तरीक्षञ्च दिवञ्च समपूरयत ॥ ५८ ॥
 विव्रस्तायामवन् सर्वे कुरवो राजसत्तम । शङ्खशब्देन शूरस्य
 माधयस्यार्जुनस्य च ॥ ५९ ॥ तौ शङ्खशब्देन निनादयन्तौ वनानि
 शैलान् सरितो दिशश्च । विव्रासयन्तौ तव पुत्रसेना युधिष्ठिरं
 नन्दयता वरिष्ठौ ॥ ६० ॥ तत प्रयाता कुरवो जवेन शूलैव
 शङ्खस्त्रननीर्य्येनाणम् । विहाय मद्राक्षिपतिं पतिञ्च दुर्व्योषनं
 भारत भारतानाम् ॥ ६१ ॥ महाहवे तं बह्मभोभमानं धनञ्जयं
 भूतगणा सनेता । तदानुमोदन्त जनार्दनञ्च प्रभाकरावभ्युदितौ
 यथैव ॥ ६२ ॥ समाचितौ कर्णशरै परन्तपावुभौ व्यभाता समरे-
 ऽच्युतार्जुनौ । तमो विहत्याभ्युदितौ यथामलौ शशाङ्कसूर्याविव
 श्शिखमालिनौ ॥ ६३ ॥ विहाय तान् वाणगणाश्चहावली सह-

दृतावप्रतिमानविक्रमौ । सुखं प्रविष्टौ शिविरं स्वमीश्वरौ सदस्य
 निन्द्याविव वासवाच्युतौ ॥ ६४ ॥ तौ देवगन्धर्वमनुष्यचारणैर्मह-
 र्षिभिर्यज्ञमहोरगैरपि । जयाभिवृद्ध्या परयाभिपूजितौ हते तु
 कर्णे परमाहवे तदा ॥ ६५ ॥ वयोऽभिरूप प्रतिगृह्य तानथ
 प्रशस्यमानावतुल्यैश्च कर्मभिः । नमन्दतुस्तौ चसुहृद्गणौ तदा बलिं
 नियम्येव सुरेशकेशवौ ॥ ६६ ॥

इति कर्णपर्वणि शिविरप्रवेशे चतुर्नवतोऽध्याय ॥ ८४ ॥

सञ्जय उवाच । हते वैकर्त्तने कर्णे कुरवो भयपीडिता ।
 वीक्षमाणा दिग् सर्वा पलायन्ते च सर्वत ॥ १ ॥ वीर तु
 निहत श्रुत्वा शत्रुभिः परमाहवे । सर्वे दिशोऽन्वकीर्ष्यन्त तावका
 भयमोहिता ॥ २ ॥ ततोऽवहारं चक्रुस्ते राजन् योधाः सम-
 न्तत । वार्यमाणा भयोहिन्वास्तव पुत्रेण भारत ॥ ३ ॥ तेषान्तु
 मतमाज्ञाय पुत्रस्ते भरतर्षभ । शवहारं ततश्चक्रे शल्यस्थानुमते
 नृप ॥ ४ ॥ योधैर्महारथैः सर्वैः हतो भारत तावके । एता-
 वशैरैश्वरित शिविरायैव दुद्रुवे ॥ ५ ॥ गान्धाराणां सहस्रेण
 शकुनि परिवारित । हतमाधिरथि दृष्ट्वा शिविरायैव दुद्रुवे ॥ ६ ॥
 कृप शारदती राजन् नागानीकेन सहत । महता मेघकल्पेन
 शिविरायैव दुद्रुवे ॥ ७ ॥ अश्रुत्यामा तत शूरो विनिश्चस्य
 मुहुर्मुहुः । पाण्डवानां जय दृष्ट्वा शिविरायैव दुद्रुवे ॥ ८ ॥
 समप्रकावश्रेणीण बलेन महता हत । सुप्रर्मापि ययौ राजन्
 वीक्षमाणो भयातुरान् ॥ ९ ॥ दुर्योधनस्तु नृपतिर्हतपर्वशु-
 चातुर । ययौ शोकसमाविष्टयिन्तयन् विमना वङ्ग ॥ १० ॥ क्षीन-
 धर्मेण प्रत्यस्तु रथेन रथिनाम्बरः । प्रययौ शिविरायैव वीक्ष-
 माणो दिशो दग्ध ॥ ११ ॥ ततोऽपरे समप्येषा भारतानां महा-

रथाः । प्राद्वन्त भयत्रस्ता ह्रियाविष्टा विचेतसः ॥ १२ ॥ अशु
कण्ठा भयोद्दिग्ना विपमोना भयातुराः । कुरव प्रद्रुताः सर्वे दृष्ट्वा
कर्णं निपातितम् ॥ १३ ॥ प्रशंसन्तोऽर्जुनं केचित् केचित् कर्णं
महारथाः । व्यद्रवन्त दिशो भीताः कुरवः कुरुसत्तम ॥ १४ ॥
तीपां योधसहस्राणां तावकानां महामृधे । नासीत्तेषु पुमान्
कथिद्योद्भुं यो मन आदधे ॥ १५ ॥ हते कर्णे महाराज निराशाः
कुरवोऽभवन् । जीवितेष्वथ राक्षसेषु दारेषु च धनेषु च ॥ १६ ॥
तान् समानीय पुत्रस्ते यत्रेण महता प्रभो । निवेशाय मनो दधे
दुःखमोकसमन्वितः ॥ १७ ॥ तस्याश्नां पिरसा तेषु प्रतिगच्छ
विशाम्पते । विवर्णवदना दीना न्यवर्त्तन्त महारथाः ॥ १८ ॥

इति कर्णपर्वणि कौरवपलायने पञ्चमवतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

सञ्जय उवाच । तथा निपातिते कर्णे तवे सैन्ये च विद्रुते ।
आश्लिष्य पार्थ द्वाशार्धो हर्षाद्भवनमग्रवीत् ॥ १ ॥ हतो वचभृता
दृष्टस्त्वया कर्णो निपातित । वधं वै दृष्टकर्माभ्यां कथयिष्यन्ति
मानवा ॥ २ ॥ वक्ष्येण निहतो दृष्ट संयुगी भूरितेजसा । त्वया
तु निहतः कर्णो धनुषा निधितैः शरैः ॥ ३ ॥ तमिमं विक्रमं
लोकैः प्रथितन्ते यशस्करम् । निवेद्य त्वं कौन्तेय धर्मराजाय
भारत ॥ ४ ॥ वधं कर्णस्य संग्रामे दीर्घकालचिकीर्षितम् । निवेद्य
धर्मराजाय त्वमानृष्णं गमिष्यसि ॥ ५ ॥ वर्त्तमाने तु युद्धे वै तव
कर्णस्य धोमयोः । द्रष्टुमायोधनं पूर्वमागतो धर्मनन्दनः ॥ ६ ॥
सुभ्रं गाढविह्वलान्न शक्तं स्थातुमाहवे । ततः स्वशिविरं यातः
स राजा पुरुपर्धम ॥ ७ ॥ तद्येत्युक्त केशवस्तु पार्थेन यदुपुङ्गव ।
पर्यावर्त्तयदव्यग्रो रथं रथवरस्य तम् ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वार्जुनं कृत्वा
सैनिकानिदमग्रवीत् । परानभिमुखा यत्तास्मिष्ठध्वं भद्रमस्तु वः

॥ ८ ॥ घृष्टयुञ्ज युधामन्युं माद्रीपुत्रौ वृकोदरम् । युयुधानञ्च
 गोविन्द इदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ यावदावेद्यतां रात्रे हत
 कर्णोऽर्जुनेन वै । तावद्भ्रंक्षिर्यत्तैस्तु भवितव्यं नराधिपैः ॥ ११ ॥
 स तै शूरैरनुशातो ययौ राजनिवेशनम् । पार्थमादाय गोविन्दी
 दृष्ट्वा च युधिष्ठिरम् ॥ १२ ॥ शयान राजमादृखं काञ्चने शय-
 नोत्तमे । अष्टह्रीतास्तु मुदितौ चरणौ पार्थिवस्य तौ ॥ १३ ॥
 तयो प्रहर्षमालोक्य प्रहारायातिमानुषान् । राधेय निहतं मत्वा
 समुत्तस्थौ युधिष्ठिर ॥ १४ ॥ समुत्थाय महावाङ्ग पुन पुन-
 ररिन्दम । वासुदेवार्जुनौ प्रेम्ना पुनस्य परिपस्वजे । वासुदेवञ्च
 वार्थाय पप्रच्छ कुरुनन्दन ॥ १५ ॥ ततोऽस्मै तद्यथावृत्तं वासु-
 देव प्रियम्बद । कथयामास कर्णस्य निधन शत्रुदन्दन ॥ १६ ॥
 ईपदुत्सयमानस्तु कृष्णो राजानमब्रवीत् । युधिष्ठिरं हतामित्रं
 कृताप्फलिरथाच्युत ॥ १७ ॥ दिष्ट्या गाण्डीवधन्या च पाण्डवय
 वृकोदर । लज्जापि कुम्भली राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।

प्रगृह्य च कुरुश्रेष्ठ साङ्गद दक्षिणं भुजम् । उवाच धर्ममृत-
 पार्थ उभौ तौ केभवार्युनौ ॥ २५ ॥ नरनारायणौ द्वौ कथितौ
 मारुतेन मे । धर्मसंरक्षणे युक्तौ पुराणवृषिसत्तमौ ॥ २६ ॥
 असकृच्चापि मेधावी कृष्णद्वैपायनो मम । कथामेता महाभागो
 दिव्यामकथयत् प्रभु ॥ २७ ॥ तव कृष्ण प्रभावेन पाण्डवोऽयं
 धनञ्जय । जिगायाभिमुख शत्रून् चासीद्विमुख क्वचित् ॥ २८ ॥
 जययैव ध्रुवोऽस्माकं न लज्जाकं पराजय । यदा ह्य युधि पार्थस्य
 सारथ्यमुपजग्मिवान् ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु तं रथ हेम-
 भूषितम् । दन्तवर्षैर्हयैर्युक्तं कालबालैर्मनोजवै ॥ ३० ॥ आस्थाय
 पुरुषव्याघ्रं स्वबलेनाभिसद्वत । कृष्णार्जुनाभ्या वीराभ्यामनुमन्त्र्य
 ततः प्रियम् । आगतो बद्धहस्तान्तं द्रष्टुमायोधनं तदा ॥ ३१ ॥
 आभाषमाणस्तौ वीरावुभौ माधवफाल्गुनौ । ददर्श च रणे
 कर्णं शयानं पुरुपर्षभम् ॥ ३२ ॥ यथा कदम्बकुसुमं केसरैः सर्वतो
 वृतम् । चित्तं शरशतैः कर्णं धर्मराजो ददर्श स ॥ ३३ ॥ गन्ध-
 तैलावधित्ताभिः काञ्चनीभिः सहस्रजम् । दीपिकाभिः कृतोद्गीतं
 पश्यते वै वृषं तदा ॥ ३४ ॥ गाण्डीवमुक्तैर्विभिर्खैः सर्वतः प्रकली-
 कृतम् । सपुत्रं निहतं दृष्ट्वा कर्णं राजा युधिष्ठिरः ॥ ३५ ॥
 सञ्जातप्रत्ययोऽतीव वीर्य्यं चैव पुनः पुनः । प्रथमं नरव्याघ्रा-
 युभौ माधवफाल्गुनौ ॥ ३६ ॥ अद्य राजास्मि गोविन्दं पृथिव्या
 भ्रातृभिः सह । स्वया नायेन वीरेण विदुषा परिपालितः ॥ ३७ ॥
 हतं श्रुत्वा नरव्याघ्रं राधेयमतिमाग्निम् । निरामोऽद्य दुरात्मा
 स घातैराष्ट्रो भविष्यति ॥ ३८ ॥ जीवितोच्चैव राज्याच्च हते कर्णे
 महारथे । त्वत्प्रसादादयं चैव कृतार्था पुरुपर्षभ ॥ ३९ ॥ दिष्ट्या
 जयति गोविन्दं दिष्ट्या शत्रुं निपातितः । दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा
 च विजयी पाण्डुनन्दनः ॥ ४० ॥ त्रयोदशं समास्तीर्णां जागरेण
 सुदुःखिता । स्वपस्यामोऽद्य सुखं रात्रौ त्वत्प्रसादात्प्रहाभुजः ॥ ४१ ॥

एवं स बह्वृषो राजन् प्रथमं सं जनार्दनम् । अर्जुनश्चापि राजेन्द्र
 धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४२ ॥ सस्य उवाच । दृष्ट्वा च कथं निहतं सपुत्रं पार्थसायकैः ।
 पुनर्जातमिवात्मानं मेने कुरुकुलोद्भवः ॥ ४३ ॥ समेत्य च महा-
 राज कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । हर्षयन्ति स राजानो हर्षयुक्ता
 महारथाः ॥ ४४ ॥ नकुलः सहदेवश्च पाण्डवश्च वृकीर्णः ।
 सात्यकिश्च महाराज वृष्णीनां प्रवरो रथः ॥ ४५ ॥ घृष्टयुक्ताः
 शिखण्डी च पाण्डुपाञ्चालसृष्टयाः । पूजयन्ति स कौन्तेयं निहते-
 स्तनन्दने ॥ ४६ ॥ ते वर्द्धयित्वा नृपतिं पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 नितकाग्निनी लव्यलक्ष्या युद्धशौण्डाः प्रहारिणः ॥ ४७ ॥ सुवन्त-
 स्तवयुक्ताभिर्वाग्भिः कृष्णो परन्तपो । जग्मुः स्वभिविरायैव
 सदायुक्ता महारथाः ॥ ४८ ॥ एवमेव क्षयो वृत्तः समञ्जालोम-
 हर्षणः । तव दुर्मन्त्रिते राजंस्तत्त्वं किमनुभोचसि ॥ ४९ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वैतदप्रियं राजा घृतराष्ट्रो मही-
 पतिः । पपात भूमौ निरोष्ठः कौरव्यः परमासनात् ॥ ५० ॥ तथा
 सा पतिता देवी गान्धारी दीर्घदर्शिनी । शुभोच बह्वलालापैः
 कर्णस्य निघनं युधि ॥ ५१ ॥ तं प्रत्यगृह्णाद्दिदुरो नृपतिं सस्य-
 स्तथा । पर्याश्र्वाभयताञ्चैव ताडुभावेव भूमिपम् ॥ ५२ ॥ तथै-
 बोत्थापयामासगान्धारीं कुरुयोपितः ॥ ५३ ॥ स दैवं परमं मत्वा
 भवितव्यञ्च पार्थिव । परां पीडां समाश्रित्य नष्टचित्तो महा-
 तपाः ॥ ५४ ॥ चिन्ताशोकपरीतात्मा ते जज्ञे सोऽप्रीडितः ।
 ताभ्यामाश्र्वासितो राजा तूष्णीमासीदचितनः ॥ ५५ ॥ इदं महा-
 युद्धमखं महात्मनोर्द्विगुणस्याधिरथेषु यः पठेत् । स सम्यगिष्टस्य
 मखस्य यत् फलं तदाप्नुयात् संश्रवणाच्च भारत ॥ ५६ ॥ मखो
 हि विष्णुर्भगवान् सनातनो वदन्ति तं चाग्ननिहोन्दुभानवः ।
 अतोऽनुस्रयुः शृणुयात् पठेत्तु यः स सर्वलोकानुचरः सुखी

भवेत् ॥ ५७ ॥ ता सर्वदा भक्तिमुपागता नरा पठन्ति पुण्या
 वरसंज्ञितामिमाम् । धनेन धान्येन यशसा च मानुषा नदन्ति ते
 नात्र विचारणास्ति ॥ ५८ ॥ अतोऽनुस्त्रयु शृणुयात् सदा तु वै
 नर स सर्वाणि सुखानि चाप्नुयात् । विष्णु स्वयम्भुर्भगवान्
 भवत्य तुष्यन्ति ते तस्य नरोत्तमस्य ॥ ५९ ॥ वेदावाप्तिर्ब्राह्मणस्येह
 दृष्टा रणे बलं क्षत्रियाणा जयो युधि । धनुन्धेष्ठयापि भवन्ति
 वैश्या शूद्रारोग्य प्राप्नुवन्तीह सर्वे ॥ ६० ॥ तथैव विष्णुर्भगवान्
 सनातन स चात्र देव परिकीर्त्तयते यत । तत स कामाक्षभते
 सुखी नरो महामुनेस्तस्य वचोऽर्चित यथा ॥ ६१ ॥ कपिलाना
 सबक्षाना वर्धमेकं निरन्तरम् । यो दद्यात् सकृत् तद्धि श्रवणात्
 कर्णपर्वण ॥ ६२ ॥

इति कर्णपर्वणि युधिष्ठिरहर्षे पण्डितोऽध्याय ॥ ८६ ॥

समाप्तश्च कर्णपर्व ॥

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासविरचितम् ।

द्वीपपर्व ।

रायोपाधिकेन श्रीमतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितीर्णम् ।

“ इत्तथादादिद्यापन्ना युयुं किन्नरपीदम् ”

कलिकाता ३६७ नं अपार चित्पुर रोड् भारतयम्ते

श्रीमतापचन्द्ररायेण मुद्रितम् ।

अकास्टा: १८०८ ।

श्रीमहाभारतम् ।

शल्यपर्व ।

अथ शल्यवधपर्व ॥

नारायण ममस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयगुदीरयेत् ॥

१ जनमेजय उवाच । एव निपातिते कर्ष्ये समरे सव्यसाधिना ।
अल्पावशिष्टा कुरव किमकुर्वत वै द्विज ॥ १ ॥ उदीर्यमाणश्च
बल दृष्ट्वा राजा सुयोधन । पाण्डवै प्राप्तकालश्च किम्प्रापद्यत
कौरव ॥ २ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतु तदाचक्षु द्विजोत्तम । न
हि त्रप्यामि पूर्वेषां शृणुान्धरितं महत् ॥ ३ ॥

१ वैशम्पायन उवाच । तत कर्ष्ये हते राजन् धार्तराष्ट्र सुयो-
धन । श्चं शोकार्ष्येवै मग्नो निराश सर्वतोऽभवत् ॥ ४ ॥ हा
कर्ष्य हा कर्ष्य इति शोचमान पुन पुन । कृच्छात् स्वभिविरं
प्रायाहतशेषैर्गृपै सह ॥ ५ ॥ स समाश्लास्यमानोऽपि हेतुभि
शास्त्रनिधितै । राजभिर्नालभच्छ्मै सूतपुत्रवधं अरन् ॥ ६ ॥
स दैवं बलवन्मत्वा भवितव्यश्च पार्थिव । संग्रामे निययं कृत्वा
पुनर्युद्धाय निर्ययौ ॥ ७ ॥ शल्यं सेनापतिं कृत्वा विधिवद्राजपुङ्गव ।
रणाय निर्ययौ राजन् हतशेषैर्गृपै सह ॥ ८ ॥ तत सतुमुलं
युधं कुरुपाण्डवसेनयो । अमवद्भरतयेष्ठ देवासुररण्योपमम् ॥ ९ ॥

ततः शक्यो महाराज कृत्वा कदनमाहवे । इतसैन्योऽथ मध्याह्ने
 धर्मराजेन पातितः ॥ १० ॥ ततो दुर्योधनो राजा इतबन्धुरणा-
 निरात् । अपसृत्य हृदं घोरं विवेश रिपुजाह्वयात् ॥ ११ ॥ तथा-
 पराङ्गे तस्याङ्गः परिवार्थी महारथैः । हृदादाह्वय वेगीन भीम-
 सेनेन पातितः ॥ १२ ॥ तस्मिन् हते महेष्वासे इतप्रिष्टास्त्रयी
 रथाः । संरम्भान्निधि राजेन्द्र जघ्नुः पाञ्चालसैनिकान् ॥ १३ ॥
 ततः पूर्वाङ्गसमये शिविरादित्य संस्रयः । प्रविवेश पुरं दीनी
 दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥ प्रविश्य च पुरं सूतो भुजापुच्छित्य
 दुःखितः । विपमानस्ततो राशः प्रविवेश निवेशनम् ॥ १५ ॥
 कुरोद् च नरव्याघ्र द्वा राजन्निति दुःखितः । अहो वत विनिष्टाः
 शो निधनेन महात्मनः ॥ १६ ॥ अहो सुबलवान् काली गतिश्च
 विपमा तथा । अक्रतुल्यबला सर्वे यत्नावध्यन्त पाण्डवैः ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वैव तु पुरो राजन् जनः सर्वः स संस्रयम् । क्लेशेन महता युक्तं
 सर्वतो राजसक्तम् । प्रकुरोद् भृशोदिग्धो द्वा राजन्निति संस्वरम्
 ॥ १८ ॥ आकुमारं नरव्याघ्रं तत् पुरं वै समन्ततः । आर्त्तनादं
 ततश्चक्रे श्रुत्वा विनिष्टतं नृपम् ॥ १९ ॥ धावत्तथाप्यपश्याम तत्र
 स्त्रीपुरांपास्तथा । नष्टचित्तानिवोन्मत्तान् शोकैर्न भृशपीडितम्
 ॥ २० ॥ तथा स विह्वलः सूतः प्रविश्य नृपतिशयम् । इदं
 नृपतिये हं प्रशाचक्षुपमीश्वरम् ॥ २१ ॥ दृष्ट्वा चासीन्मनसं सम-
 न्तात् परिवारितम् । श्रुत्वाभिर्भरतये हं गान्धार्या विदुरेण च ।
 तथान्यैश्च संस्रष्टिश्च श्रान्तिभिय हितैः सदा ॥ २२ ॥ तमेव धार्ष्ट्यं
 ध्यायन्तं कर्णस्य निधनं प्रति । इदमेवाग्रवीहाक्यं राजानं जन-
 सेजय ॥ २३ ॥ नातिहृष्टमनोः सूतो दास्यसन्दिग्धया गिरा ।
 सपत्न्योऽहं नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ ॥ २४ ॥ महाधिपो हतः
 शक्यः मकुनिः शीबलस्तथा । उलूकं पुरुषव्याघ्रं केतव्यो हृद्य-
 विक्रमः ॥ २५ ॥ संशप्तका हताः सर्वे काम्योलाय शक्यैः सद्यः ।

श्रेष्ठाय पार्वतीयाय जवनाय निपातिता ॥ २६ ॥ प्राच्या हता
 महाराज दक्षिणात्याय सर्वथ । उदीच्या निहता सर्वप्रती-
 च्छाय तराधिप ॥ २७ ॥ राजानो राजपुत्राय सर्वशी निहता
 नृप ॥ दुर्योधनो हतो राजा यथोक्तं पाण्डवेन च ॥ २८ ॥
 भग्नसक्त्यो महाराज शैते पाशुषु रूपितः । छष्टदुग्धो हतो
 राजन् शिखण्डी चापराजित ॥ २९ ॥ । उत्तमीजा युधामन्युस्तथा
 राजन् प्रमद्रका । पाञ्चालाय नरव्याघ्राथेदयश्च निस्सृदिता ॥ ३० ॥
 तव पुत्रा हता सर्वे द्रौपदेयाश्च भारत । कर्षपुत्रो हत शूरो
 छप्रसेनो महाबलः ॥ ३१ ॥ नरा विनिहता सर्वे गजाश्च विनि-
 सृदिता । रथिनश्च नरव्याघ्राद्यथाश्च पतिता युधि ॥ ३२ ॥
 किञ्चिच्छेषश्च शिर्विर तावकाना कृत प्रभो । पाण्डवाना कुक्षपाञ्च
 समासाद्य परस्परम् ॥ ३३ ॥ प्राय स्त्रीशेषमभवञ्जगत् कालेन
 मोहितम् । सप्त पाण्डवत शिषा घातैराष्ट्रास्तथा दय ॥ ३४ ॥
 ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकि । कृपश्च कृतवर्मा च
 द्रौणिश्च जयता वर ॥ ३५ ॥ तवाप्येते महाराज रथिनो नृप-
 सत्तम । अश्वीक्षिणीणा सर्वासा समेताना जनेश्वर ॥ ३६ ॥ एते
 शिषा महाराज सर्वेऽन्ये निधन गता । कालेन निहत सर्वं जगद्वै
 भरतर्षभ । दुर्योधन वै पुरत कृत्वा वैरञ्च भारत ॥ ३७ ॥
 वैशम्पायन उवाच । एतच्छुत्वा वच क्रूर धृतराष्ट्रो जने-
 श्वर । निपपात महाराज गतसञ्चो महीतले ॥ ३८ ॥ तस्मिन्
 निपतिते भूमौ विदुरोऽपि महायथा । निपपात महाराज राज
 व्यसनवर्षित ॥ ३९ ॥ गान्धारी च नृपथेष्ठ सर्वाय कुरुयोपित ।
 पतिता सहसा भूमौ श्रुत्वा क्रूर वच क्षता ॥ ४० ॥ निराशं
 पतित भूमौ तदासीद्राजमण्डलम् । प्रलापयुक्त मच्चति विम्वन्यस्त
 पटि यथा ॥ ४१ ॥ कृच्छ्रेण तु ततो राजा धृतराष्ट्रो महीपति ।
 यमैरलभत प्राणान् पुत्रव्यसनकर्षित ॥ ४२ ॥ लब्ध्वा तु स नृप

सञ्जा विपमान सुदु खित । उदीप्य च दिग् सर्वांश्चक्षुरिं
 वाक्यमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ विदन् क्षत्रमहाप्राज्ञ त्व गतिर्भरतर्षभ ।
 ममानाथस्य सुभ्य प्रवैर्हीनस्य सर्वथ ॥ ४४ ॥ एवमुक्त्वा ततो
 भूयो विसृञ्चो निपपात ह । तं तथा पतित दृष्ट्वा बान्धवा विऽस्य
 केचन ॥ ४५ ॥ शीतैस्ते सिपिचुस्तोद्यैर्विव्यक्षुर्व्यजनैरपि । सातु
 दीर्घेण कालेन प्रत्याश्वस्तो महीपति ॥ ४६ ॥ तूष्णीन्दधी मही-
 पाल पुत्रव्यसनकर्षित । निश्वसन् जिह्वाग इवाकुम्भक्षिप्तो विभा
 म्यते ॥ ४७ ॥ सञ्जयोऽप्यरुदत्तत्र दृष्ट्वा राजानमातुरम् । तथा
 सर्वा स्त्रियथैव गान्धारी च यशस्विनी ॥ ४८ ॥ ततो दीर्घेण
 कालेन विदुरं वाक्यमब्रवीत् । धृतराष्ट्रो नरयेष्टं मुह्यमानो मुहु-
 मुहुः ॥ ४९ ॥ गच्छन्तु योषित सर्वा गान्धारी च यशस्विनी ।
 तथेमे सुहृद सर्वे भक्ष्यते मे मनो भयम् ॥ ५० ॥ एवमुक्तस्तत
 क्षत्ता ता स्त्रियो भरतर्षभ । विसर्जयामास शनैर्विपमान पुन
 पुन ॥ ५१ ॥ निश्क्रमुस्तत सर्वास्ता स्त्रियो भरतर्षभ । सुहृदथ
 तत सर्वे दृष्ट्वा राजानमातुरम् ॥ ५२ ॥ ततो नरपति तन्तु
 लेव्यसशं परन्तप । श्वैश्चत सञ्जयो दीनो रोद्मान् भया
 तुरम् ॥ ५३ ॥ प्राञ्जलिनिर्गच्छसन्तश्च त नरेन्द्रं मुहुमुहुः । समा-
 श्वासयत क्षत्ता वचसा मधुरेण ह ॥ ५४ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यबधपर्वणि धृतराष्ट्रप्रमोहे

प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । विसृष्टास्त्रय नारीषु धृतराष्ट्रोऽम्बिका
 सुत । विललाप महाराज दु खान्दु खतर गत ॥ १ ॥ अधूम
 निय निश्चस्य करौ धून्वन् पुन पुन । विचिन्त्य च महाराज
 तपो वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

३३। अथर्ववेद उवाच । अक्षो वत महद्दुःखं यदहं पाण्डवाग्रणे ।
 क्षेमिण्येव्ययंयैव ततः सूत शृणोमि वै ॥ ३ ॥ वल्लभारमयं
 नूनं हृदयं सुहृदं मम । यच्छ्रुत्वा निहतान् पुत्रान् दीर्यते न
 सहस्रधा ॥ ४ ॥ विन्तयित्वा वयस्तेषां बालक्रीडाद्ये सञ्जय ।
 अथ श्रुत्वा हतान् पुत्रान् भृशं मे दीर्यते मनः ॥ ५ ॥ अन्धलोद्यदि
 तिपान्तु नृभिः क्षेपनिदर्शनम् । पुत्रस्ते हकृता प्रीतिर्नित्यमेतिषु
 धारिता ॥ ६ ॥ बालभावमतिक्रान्तान् यौवनस्थांस्तानहम् ।
 मध्यप्राप्तास्तथा श्रुत्वा द्रष्टुं आसंतेदानध ॥ ७ ॥ तानद्य निहतान्
 श्रुत्वा हृत्तैश्चर्यान् हतौजसः । न लभे वै क्षविच्छान्तिं पुत्राधि-
 भिरभिभुतः ॥ ८ ॥ एहोहि पुत्र राजेन्द्र ममानायस्य सम्पृतम् ।
 त्वया हीनो महाबाहो कान्तु यास्याम्यहं गतिम् ॥ ९ ॥ कथं त्वं
 पृथिवीपालांस्वक्त्वा तात समागतान् । शेषे विनिहतो भूमौ
 प्राकृतः कुटपो यथा ॥ १० ॥ गतिर्भूत्वा महाराज आतीनां सुहृदां
 तथा । अश्वं द्रवञ्च मां वीर विहाय काभिगच्छसि ॥ ११ ॥ सा
 कृपा सा त्वत् प्रीतिः सा च राजन् सुमानिता । कथं विनिहतः
 पार्थः संयुगेष्वपराजितः ॥ १२ ॥ को नु मामुत्थितं काले तात
 तातेति विध्यति । महाराजेति सततं लोकनायेति चासकृत् ॥ १३ ॥
 परिष्वज्य च मां कण्ठे स्नेहेनाक्लिन्नलोचनः । अनुशाधीति कौरव्य
 तत् शेषु पदमेव च ॥ १४ ॥ ननु नामाहमश्रीपं वषणं तव
 पुत्रक । भूयसी मम पृथ्वीयं यथा पार्थस्य नो तथा ॥ १५ ॥
 भगदत्तः कृपः शल्यः आवन्त्योऽथ जयद्रथः । भूरिश्यवाः शल्यैव
 सोमदत्तोऽथ वाङ्मिकः ॥ १६ ॥ अप्रवृत्त्यामा च भोजय भागधथ
 महाबलः । द्रुपदहलय काशीशः शकुनिश्चापि सौबलः ॥ १७ ॥
 श्लेच्छाथ बृहसाहस्यः शकाथ जवनैः सह । सुदक्षिणय काम्बोज-
 स्त्रिगर्ताधिपतिस्तथा ॥ १८ ॥ भीष्मः पितामहस्यैव भारद्वाजोऽथ
 शौतमः । श्रुताशुशामुताशुश यताशुस्यैव वीर्यवान् ॥ १९ ॥ - जल-

सन्धोऽयार्थमृद्धी राक्षसश्चाप्यलायुधः । अलम्बुषो महाबाहुः
 सुबाहुश्च महारथः ॥ २० ॥ एते चान्ये च बहवो राजानो राज-
 सत्तम । मर्त्यमुद्यताः सर्वे प्राणास्वक्त्रा महारथे ॥ २१ ॥ येषां
 मध्ये स्थितो युद्धे भ्रातृभिः परिवारितः । योधयिष्याम्यहं पार्थान्
 पाञ्चालाद्यैव सर्वथ ॥ २२ ॥ चेदीय नृपभार्द्दूल-द्रौपदेयाश्च
 संयुगे । सात्यकिं कुन्तिभोजश्च राक्षसश्च षटोत्कचम् ॥ २३ ॥
 एकोऽप्येषा महाराज समर्थः रुन्निवारणे । समरे पाण्डवैयानां
 संक्रुद्धोऽप्यभिधावताम् ॥ २४ ॥ किं पुन सद्दिता वीराः कृतवैराश्च
 पाण्डवैः । अथ वा सर्व एवैते पाण्डवस्यानुयायिभिः । चोत्स्यन्ते
 सह राजेन्द्र हनिष्यन्ति च तान्मृधे ॥ २५ ॥ कर्णस्त्रेकी मया
 सार्हं निहनिष्यन्ति पाण्डवान् । ततो नृपस्यो वीराः स्वास्यन्ति
 मम आसने ॥ २६ ॥ यय तेषा प्रणेता वै वासुदेवो महाबलः ।
 न च अस्मद्भृते राजन्निति मामग्रवीद्वचः ॥ २७ ॥ तस्याहं यदतः
 शूत बद्धयो मम सन्निधौ । शक्तितो अमुपश्यामि निहतान्

आवन्ती निहतौ यत्र त्रैर्गर्तय नराधिपः । संशप्तकायं बहवः
 किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३७ ॥ 'अक्षम्बुपस्तथा राजा राक्षसयाप्यला-
 युधः' । 'आर्यशृङ्गिय निहतः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३८ ॥ 'नारा-
 यणा हता यत्र गोपाला युद्धदुर्मदाः । स्तेच्छाय बह्मसाक्षताः
 किमन्यद्भागधेयतः ॥ ३९ ॥ 'शकुनिः सौबली यत्र केतव्यय महा-
 बलः' । 'निहतः सबलो वीरः किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४० ॥ यत्र
 भूरा महात्मानः सर्वं यस्त्वास्त्रपारगाः । बहवो निहता स्त
 भहेन्द्रसमविक्रमाः ॥ ४१ ॥ 'नानादिशसमाहृताः क्षत्रिया यत्र
 सप्तय । निहता समरे सर्वे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४२ ॥ पुत्राय
 ने विनिहता पौत्रायैव महाबला । वयस्या भ्रातरथैव किमन्य-
 द्भागधेयतः ॥ ४३ ॥ भागधेयसमायुक्तो ध्रुवसुत्पद्यते नरः । यस्तु
 भान्यसमायुक्तः स शुभं प्राप्नुयान्नरः ॥ ४४ ॥ 'अहं, विमुक्तः स्वै-
 भाग्यैः पुत्रैश्चैवैव सप्तय । कथमद्य भविष्यामि वृद्धः यत्र वयं
 गतः ॥ ४५ ॥ 'नान्यदत्र परं मन्ये वनवासाहृते प्रभो । सोऽहं
 वनं गमिष्यामि निर्बन्धुर्घातिसङ्घे ॥ ४६ ॥ न हि मेऽन्यद्भवेच्छ्रेयो
 वनाय गमनाहृते । इमामवस्था प्राप्तस्य लूनपक्षस्य सप्तय ॥ ४७ ॥
 दुर्योधनो हतो यत्र शल्यय निहतो शुधि । दुःशासनो विश्वस्तस्य
 विकर्षय महाबल ॥ ४८ ॥ कथं हि भीमसेनस्य शोषेऽहं शब्द-
 मुत्तमम् । एकेन समरे येन हतं पुत्रशतं मम ॥ ४९ ॥ 'असक-
 हदतस्तस्य दुर्योधनवधञ्च तम् । दुःखशीकाभिसन्तप्तो न शोषे
 परुषा गिरः ॥ ५० ॥

'वैशम्पायन उवाच । 'एवं स शोकसन्तप्तः पार्थिवो हत-
 वान्धवः । मुहुर्मुहुर्मुञ्चमानः पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ५१ ॥ विलाप्य
 सुविरं कालं धृतराष्ट्रो, म्विकासतः । दीर्घमुष्णञ्च निश्वस्य चिन्त-
 यित्वा पराभवम् ॥ ५२ ॥ शोकैकं महताविष्टः सन्तप्तो भरतर्षभ ।
 पुनर्गावत्गाणिं स्तुतं पर्यपृच्छद्यथातयम् ॥ ५३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । भीमश्रीणौ हन्तौ श्रुत्वा सूतप्रवक्ष्यं पाति-
 तम् । सेनापतिं प्रणेतां किमकुर्वत मामकाः ॥ ५४ ॥ अथं
 सेनाप्रणेतां युधि कुर्वन्ति मामकाः । अचिरेणैव कालेन तं तं
 निघ्नन्ति पाण्डवा ॥ ५५ ॥ रणं मूर्खे हन्तौ भीमः पश्यतां वः
 किरीटिना । एवमेव हन्तौ द्रोणः सर्वेपामेव पश्यताम् ॥ ५६ ॥
 एवमेव हतः कर्माः सूतपुत्रः प्रतापवान् । सराजकानां सर्वेषां
 पश्यतां वः किरीटिना ॥ ५७ ॥ पूर्वमेवाहसुक्ती वै विदुरेण
 महात्मना । दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनशियति ॥ ५८ ॥ केचिन्म
 सम्यक् पश्यन्ति मूढाः सम्यगवेक्ष्य च । तदिदं मम मूढस्य तथा
 भूतं वचस्तु तत् ॥ ५९ ॥ यद्ब्रवीत् स धर्मात्मा विदुरः सर्वधर्म-
 वित् । तत्तथा समनुप्राप्तं वचनं सत्यमीरितम् ॥ ६० ॥ देवी-
 पंचतचित्तेन यन्मया न कृतं पुरा । अनयस्य फलं तस्य ब्रूहि
 गावल्याणे पुन ॥ ६१ ॥ को वै सुखमनीकानामासीत् कर्णो निपा-
 तिते । अर्जुनं वासुदेवज्ञ को वा प्रत्युद्ययौ रथी ॥ ६२ ॥ के-
 ऽरेचन् दक्षिणक्षत्रं मद्रराजस्य संयुगे । वामम्वा योद्दु कामस्य
 के वा वीरस्य पृष्ठतः ॥ ६३ ॥ कथञ्च वः समेतानां मद्रराजो
 महाबलः । निहतः पाण्डवैः सङ्घेः पुत्रो वा मम सफल्य ॥ ६४ ॥
 ब्रूहि सर्वं यथातत्त्वं भारतानां महाक्षयम् । यथा च निहतः
 सङ्घेः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ ६५ ॥ पाञ्चालाय यथा सर्वं निहताः
 सपदानुगाः । घृष्टदुम्नः शिखण्डी च द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥ ६६ ॥
 पाण्डवाश्च यथा युक्तास्तथोभौ सात्वतौ युधि । कृपश्च कृतवर्मा च
 भारद्वाजस्य चात्मजः ॥ ६७ ॥ यद्यथा यादृशञ्चैव युद्धं तत्तमभू-
 त्तत । अखिलं श्रोतुमिच्छामि कुमलो अग्नि सफल्य ॥ ६८ ॥

इति मत्स्यपर्वणि मत्स्यवधपर्वणि धृतराष्ट्रविलासे-

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

। सञ्जय उवाच । शृणु राजन्वदितो यथा वृत्तो जनधयः ।
 क्लृप्तां पाण्डवानाञ्च समासाद्य परस्परम् ॥ १ ॥ निहतैः सुतैः
 पुत्रैस्तु पाण्डवेन महात्मना ॥ विद्रुतेषु च सैन्येषु समानीतेषु वास-
 क्तवः ॥ २ ॥ शोरेः मनुष्यद्वेष्टानामाजौ गजवरक्षयः । यत्तत् कर्ष्य-
 हते पाथः सिंघनाद्मथाकरोत् ॥ तदास्तव सुतायाजन् प्राविशत्
 समहङ्गयम् ॥ ३ ॥ न सन्धातुमनीकानि न वैवाथः पराक्रमेण
 आसीदुद्दिहते कर्ष्यः तवः यो धस्य कस्यचित् ॥ ४ ॥ वणिजो नाधि-
 मन्वायोमगाधि विप्लवा इव ॥ अपरेऽपारमिच्छन्तो हते हीये-
 किरीटिनो ॥ ५ ॥ सुतपुत्रे हते राजन् विवस्ताः शरविहताः ।
 अनायासोऽपि मिच्छन्तो मृगाः सिंहादिता इव ॥ ६ ॥ भग्नशृङ्गा-
 इव वृषाः शीर्षदंष्ट्रा इवोरगाः । प्रत्यपोयामं शयाङ्गे निर्जिताः
 सव्यसावित्रा ॥ ७ ॥ हतप्रवीरा विधस्ता निहता निशितैः शरैः ।
 सुतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते प्रादेवन्भयात् ॥ ८ ॥ विघ्नस्तकं वचाः
 सर्वे कान्दिशोकाः विचेतसाः । अन्योऽन्यमभिनिघ्नन्तो वीक्षमाणा
 भयाद्दिशः ॥ ९ ॥ भिमिव नूनं वीभत्सुममिव च वृकोदरः ।
 अभियातीति मन्वानाः पेतुर्भस्त्रय भारत ॥ १० ॥ हयानन्ये रथा-
 नन्ये गजानन्ये महारेथाः । आसृक्ष जवसम्पन्नान् पादात्तगाजङ्घ-
 र्भयात् ॥ ११ ॥ कुञ्जरैः स्वन्दनाः मन्वासादिमद्य महारथः ।
 पदातिसंघात्प्रश्वौघैः पलायद्भिर्भृशः हता ॥ १२ ॥ व्यालतस्कर-
 सङ्घीर्षे शार्थहीना यथा वने । तथैव हृदीयाः निहते सुतपुत्रे
 तदाभवन् ॥ १३ ॥ हतारोहास्तथा नागाच्छिन्नहस्तास्तथापरे ।
 सर्वं पार्यमयं लोकमपश्यन् विभयात्तुरा ॥ १४ ॥ तान् प्रेक्ष्य
 द्रवतः सतान् भीमसेनभयाद्विहतान् । दुर्व्योधनोऽथ स्वं सुतं हाहा-
 क्लेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ नातिक्रमिष्यते पार्थो घनुष्याणिमवस्थितम् ।
 जघने वर्त्तमानं मां तूर्णमश्रुत्वा प्रचीदय ॥ १६ ॥ समरे युध्य-
 मानं हि कौन्तेयो मां घनप्लवः । नोत्सहेऽभ्यतिक्रान्तुं वेत्तामिव

महार्णवः ॥ १७ ॥ अद्यार्जुनं सगोविन्दं मानिनञ्च वृकोदरम् ।
 निहत्य शिष्टान् सर्वं च कर्णस्यानृष्यमाप्नुयाम् ॥ १८ ॥- तच्छुब्दा
 कुरुराजस्य शूरार्थसदृशं वचः । सूतो हेमपरिच्छन्नाच्छनैरश्वान-
 नचोदयत् ॥ १९ ॥ गजाश्वरथहीनाश्च पदाताश्चैव मारिषः ।
 पञ्चविंशति साहस्राः प्राद्रवच्छनकैरिव ॥ २० ॥ तान् भीमसेनः
 संक्रुद्धो घृष्टद्युम्नस्य पार्षतः । बलेन चतुरङ्गेन परिक्षिप्याह्ननच्छरैः
 ॥ २१ ॥ प्रत्ययुध्यन्त ते सर्वे भीमसेनं सपार्षतम् । पार्थपार्ष-
 तयोद्यान्ये जगद्भस्तत्र नामनौ ॥ २२ ॥ अक्रुध्यत रणे भीमस्तै-
 र्भृशे । पर्युपस्थितैः । सोऽवतीर्थं रथात्तूष्णं गदापाणिरयुध्यत
 ॥ २३ ॥ न ताग्रथस्थो भूमिष्ठान्धर्मापेक्षी वृकोदरः । योषयामास
 कौन्तेयो भुजवीर्यं समाश्रितः ॥ २४ ॥ ततः शैक्यायसी-गुर्वी
 कालान्तकयमोपमाम् । जातरूपपरिच्छन्नां प्रसङ्ग मङ्गतीं गदाम् ।
 न्यवधीत्तावकान् सर्वान्दण्डपाणिरिवान्तकः - ॥ २५ ॥ - पदातयो-
 ऽतिसंरत्यास्त्रयुक्तजीवितवान्धवा । भीममभ्यद्रवन् सङ्घेऽपतङ्गा
 ज्वलनं यथा ॥ २६ ॥- आसाद्य भीमसेनं ते संरव्या युद्धदुर्मदाः ।
 विनेशुः सङ्घसा दृष्ट्वा भूतग्रामा इवान्तकम् ॥ २७ ॥ श्येनवह्न्यचर-
 ङ्गीमः खड्गिनः गदया तथा । पञ्चविंशति साहस्रास्तावकाना-
 मपीययत् ॥ २८ ॥ इत्था तत्पुरुषपानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
 घृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य पुनस्तस्थौ महाबलः ॥ २९ ॥ धनञ्जयो रथा-
 नौक्रमन्वपद्यत वीर्यवान् । माद्रीपुत्रो तु भक्तुर्नि सात्यकिय महा-
 रथः । जवेनाभ्यपतन् दृष्ट्वा हन्तुकामा महाबलाः ॥ ३० ॥ तस्याश्व-
 वारान् सुबहस्रैः निहत्य मितैः शरैः । तमन्वधावंश्वरितास्तत्र
 युद्धमभूत्प्रसृतम् ॥ ३१ ॥ ततो धनञ्जयो राजन् रथानीकमगाहत ।
 विश्रुत त्रिषु लोकेषु गार्गीवं विक्षिपन्धनुः ॥ ३२ ॥ कृष्णारथि-
 मायान्त इत्था श्वेतद्वयं रथम् । अर्जुनज्ञापि योऽकारं ब्रवीया
 प्राश्नन् भयात् ॥ ३३ ॥ विप्रहीनरथाश्चाप्य शरैश्च परिवारिणः ।

पञ्चविंशतिसांख्येन पार्थमार्षेण पदातये ॥ ३४ ॥ चला तत्-
 पुत्रपानीकं पञ्चालाना महारथ- । भीमसेनं पुरस्कृत्य नचिरात्
 प्रत्यपद्यत ॥ ३५ ॥ महाधनुर्धर श्रीमानमिधगणमर्हेन । पुत्र-
 पञ्चालराजस्य वृष्टद्युम्नी महायथा ॥ ३६ ॥ पारवितसवर्षाश्वं
 कीविदारवरध्वजम् । वृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा लदीया प्राद्रवन् भयात्
 ॥ ३७ ॥ गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यशस्विनी । नचिरात्
 प्रत्यदृश्वेता माश्रीपुत्री ससात्यकी ॥ ३८ ॥ चेकितान् मिखण्डी च
 श्रीपदेयाश्च मारिष । चला लदीयं समहत् सैन्यं गृह्णानथाधमन्
 ॥ ३९ ॥ ते सर्वास्तावकान् प्रेष्य द्रवती वै पराङ्मुखान् । अभ्य-
 धावन्त निघ्नन्ती तृपान् जिह्वा तृपा इव ॥ ४० ॥ सेनावशेषं तं
 दृष्ट्वा तव पुत्रस्य पाण्डव । व्यवस्थितं मव्यसाची चुक्रोध बलवा-
 न्भूप । तत एनं शरै राजन् सहसा समवाकिरत ॥ ४१ ॥ रजसा
 चोद्धर्तेनाथ न अ भिघ्नन् दृश्यते ॥ ४२ ॥ अन्धकारीकृते लोके
 शरीभूते महीतले । दिग्भः सर्वा महाराज तावका प्राद्रवन्
 भयात् ॥ ४३ ॥ भक्ष्यमानेषु सैन्येषु कुरुराजो विशम्भति ।
 परेपामास्त्रनयैव समन्तात् समुपाद्रवत् ॥ ४४ ॥ ततो दुर्योधन
 सर्वानाजुहावाय पाण्डवान् । युधाय भरतयेष्टो देवानिव पुरां
 बलि ॥ ४५ ॥ त एनमभिगर्लन्तं सहिता समुपाद्रवन् । नाना-
 शस्त्रसृज क्रुद्धो भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ४६ ॥ दुर्योधनोऽप्यस-
 श्रान्तस्तानरौन् व्यधमच्छरैः । तवाद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य
 पौरुषम् ॥ ४७ ॥ यद्देन पाण्डवा सर्वे न शिकुरतिवर्त्तितुम् ।
 नातिदूरापयातन्त कृतबुद्धिं पलायने ॥ ४८ ॥ दुर्योधन स्वकं
 सैन्यमपश्यद्भृशविघ्नतम् । ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तवा
 लल । हृषयन्निव तान् योधानिद् वचनमब्रवीत् ॥ ४९ ॥ न
 त देय प्रपश्यामि पृथिव्या पर्वतेषु च । यत्र यातान्न वो हन्युः
 पाण्डवा कि सुतेन च ॥ ५० ॥ स्वल्पञ्चापि बल तेषा कृष्यो च

भ्रमविचरती । यदि सर्वेऽपि तिष्ठामी ध्रुवो गोः विजयी भवेत्
 ॥ ५१ ॥ विप्रयोतांस्तु वी भिन्नान् पाण्डवाः कृतकिल्बिषान् ।
 अनुसृत्य हनिष्यन्ति त्रयो जः समरे वधः ॥ ५२ ॥ सुखः सांश्रो
 निकी मृत्युः सत्रघर्मेण गुप्यतः । ततो द्विःखं न जानीति प्रेत्य
 चानन्वमश्नुते ॥ ५३ ॥ अणुन्तु चतुर्याः सर्वे चावन्तो वै समो
 गताः । द्विपती भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वयमेव्यथ । पितामहेराच
 रितं न धर्मा ज्ञातुमेव्यथ ॥ ५४ ॥ न च कर्मास्ति पापीयः चक्रि
 यस्य पलायनात् ॥ ५५ ॥ न मुद्गेधर्माच्छेवान् भवे पत्याः स्वर्गस्य
 कौरवाः । सुचिरेणांकीर्तिलोकान् स्थियो घोषः समशंते ॥ ५६ ॥
 तस्य तद्वचने राक्षः पूरविला महारेधाः । पुनरेवाभ्यवर्तन्त
 चतुर्याः पाण्डवान् प्रति । परीजयममृष्यन्तः कृतविक्षाय विक्रमे
 ॥ ५७ ॥ ततः प्रवृत्तौ युद्धेः पुनरेव सुदक्षिणम् । तावकानां
 परेषाञ्च देवासुररणीपमम् ॥ ५८ ॥ युधिष्ठिरपुरोगाञ्च सर्वैरेव न
 पाण्डवान् । अन्वधावग्नहारानि पुत्रोः दुर्योधनस्तैव ॥ ५९ ॥

सोऽभिसृज्य जनाधिपम् । दुर्व्योधनं, मन्युवशादचनं, वचनक्षमः ॥६॥
दुर्व्योधन, निबीधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि भारत । शुक्ला कुरु महाराज
यं हि ते रोचतेऽनघ ॥ ७ ॥ - न युद्धधर्माच्छेयान्, वै पन्था राजेन्द्र
विद्यते । - यं समाश्रित्य युधन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियधर्म ॥ ८ ॥ पुत्रो
भ्राता पिता चैव स्वस्त्रीयो मातुलस्तथा । सम्बन्धिवान्धवाश्चैव
शुभ्या, वैः, क्षत्रजीविना ॥ ९ ॥ बधे चैव परी, धर्मस्तथाधर्मः
पलायने, । तस्माद्दोरां समापन्ना जीविकां जीवितार्थिनः ॥ १० ॥
तत्र स्वां, भ्रंति, वक्ष्यामि, किञ्चिदेव-हितं, वचः । इति भीष्मे च द्रोणे
च शर्णे चैव महारथे ॥ ११ ॥ जयद्रथे, च = निहतः । तव, भ्रातृषु
पानघः । लक्षणे-तवः पुत्रे च किं, श्रेयं पर्युपास्यते ॥ १२ ॥ येषु
भारं, समासन्त्य, राज्ये, मतिमकुर्महि । ते-सन्त्यस्य तनूर्याताः
शूराः प्रह्लादिदाः गतिम् ॥ १३ ॥ ययं खिद्धा-विनाभूता गुणवद्भि-
र्महारथैः । - कृपणं वर्तयिष्यामः पातयिष्या तृपान् वद्मन् ॥ १४ ॥
सर्वैरपि च जीवद्भिर्वीभत्सुर्न पराजितः । कृष्णेनेवो-महाबाहु-
र्दिवैरपि दुरासदः ॥ १५ ॥ इन्द्रकार्मुकवज्राभिमिन्द्रकेतुमिवोच्छि-
प्तम् ॥ वानरं केतुमासाद्यः सञ्चवाक्षो मेहाचमूः ॥ १६ ॥ सिद्ध-
नादेज भीमस्यः पाञ्चजन्यस्त्रनेन च । गाण्डीवस्य, च, निर्घोषात्
सं ह्यथत्तिः, सनांसि, नः ॥ १७ ॥ चरन्तीव महामिद्युन्मुष्मती
नयनप्रभाम् ॥ चोलातमिव चाविडेः गाण्डीवं-समदृश्यतं ॥ १८ ॥
जाम्बूनदविचित्रञ्च धूयमानं महद्गुः । दृश्यते दिक्षु सर्वासु विद्यु-
द्भ्रघनेश्विव ॥ १९ ॥ श्वेताय, विगसम्पन्नाः शशिकायसमप्रभाः ।
पिवन्त इव चाकाशं रथे गुक्ताशं वाजिनः ॥ २० ॥ उद्धमानाय
कृष्णेन वायुनेव बलाहकाः । जाम्बूनदविचित्राङ्गा इवन्ते चार्जुनं
रथे ॥ २१ ॥ तावशं तदहं राजन्जुनोऽस्वाविदास्वरः । गह्वरं
यिधिरे कक्षं ददाहाम्निरिवीत्यैः ॥ २२ ॥ गाहमानमनीकानि
महेन्द्रसदृशप्रभम् । धनञ्जयमपश्याम वतुर्दृष्टमिव दिपम् ॥ २३ ॥

विचोभयन्तं सेनान्ते त्रासयन्तश्च पार्थिवान् । धनक्षयमपेक्षाम
 नलिनीमिव कुञ्जरम् ॥ २४ ॥ त्रासयन्तं तथा योधान् धनुर्वीरिण
 पाण्डवम् । भूय एनमपश्याम सिंहं मृगगणानिव ॥ २५ ॥ सर्व-
 लोकमहेश्वासौ त्वपभौ सर्वधन्विनाम् । आमुक्तकवचौ कृष्णौ लोक-
 मध्ये व्यराजताम् ॥ २६ ॥ अद्य सप्तदश्राज्ञानि वर्त्तमानस्य भारत ।
 संग्रामस्थितिघोरस्य बध्यताज्ञाभितो युधि ॥ २७ ॥ वायुनेव विधू-
 तानि तवानीकानि सर्वश । शरदग्नादजालानि व्यधीर्यन्त सम-
 न्ततः ॥ २८ ॥ तां नावमिव पर्यस्ता यातभ्रान्तां महार्षवे । तव
 सेनां महाराज सव्यसाची व्यकम्पयत् ॥ २९ ॥ क्व नु ते सूत-
 पुत्रोऽभूत् क्व नु द्रोण सहायुग । अहं क्व च क्व चात्मा ते
 हार्दिप्रथ तथा क्व नु । दुःमासनय भ्रातां ते भ्रातृभिः सहितः
 क्व नु ॥ ३० ॥ बाणगोचरसंप्राप्तं प्रेक्ष्य चैव जयद्रथम् । सम्बन्धिन-
 स्तथा भ्रातृन् सहायान्मातुलांस्तथा ॥ ३१ ॥ सर्वान् विक्रम्य मिपतो
 लोकज्ञान्मय मूर्खनि । जयद्रथो हतो राजा किञ्चु शेषमुपास्यहे
 ॥ ३२ ॥ को वेद्मि स पुमानस्ति यो विजेष्यति पाण्डवम् ॥ ३३ ॥
 तस्य चास्त्राणि दिव्यानि विविधानि महात्मनः । गाण्डीवस्य च
 निर्घोषो धीर्घ्यानि हरते हि न ॥ ३४ ॥ नष्टचन्द्रा यथा रात्रिः
 सेनेयं हतनायका । नागमग्नुमा शुष्का नदीवाकुलताद्रता ॥ ३५ ॥
 ध्वजिन्यां हतनेत्राया यथेष्टं श्वेतवाहन । चरिष्यति महाबाहुः
 कक्षेऽग्निरिव संव्वलन् ॥ ३६ ॥ सात्यकेशैव यो वेगो भीमसेनस्य
 चोभयो । दारयेत् गिरीन् सर्वान् शोपयेत् च सागरान् ॥ ३७ ॥
 सवाच वाक्यं यद्भीम समामध्ये विभ्राम्यते । कृतञ्च सकलं तेन
 भूयस्यैव करिष्यति ॥ ३८ ॥ प्रमुखस्यै तदा कर्णे बलं पाण्डव-
 रक्षितम् । दुरासदं तथा गुप्त दृढं गाण्डीवधन्वना ॥ ३९ ॥
 गुप्तामिस्तानि धीर्घ्यानि यान्यसाधूनि साधुषु । अकारणकृतान्येव
 तेषां व -फलमागतम् ॥ ४० ॥ आत्मनोऽर्थं लया लोको यद्रत-

सर्वं आहृतः । स ते संशयितस्तात आत्मा च भरतर्षभ ॥ ४१ ॥
 रक्ष दुर्योधनात्मानमात्मा सर्वस्य भाजनम् । भिन्ने हि भाजने
 तात दिग्गो गच्छति तद्गतम् ॥ ४२ ॥ हीयमानेन वै सन्धिः पर्ये-
 ष्टव्यः स्मनेन च । विग्रहो बर्द्धमानेन नीतिरेषा वृद्धसति ॥ ४३ ॥
 ते वयं पाण्डुपुत्रेभ्यो हीनस्य बलशक्तितः । तदत्र पाण्डवैः सार्धं
 सन्धिं मन्ये क्षमं प्रभो ॥ ४४ ॥ न जानीति हि यः श्रेयः श्रेय-
 श्चैवामन्यते । स क्षिप्रं भ्रश्यति राज्यान् च श्रेयोऽनुविन्दति ॥ ४५ ॥
 प्रणिपत्य हि राजानं राज्यं यदि लभेमहि । श्रेयः स्यान्न तु
 मौढ्येन राजन् गन्तुं पराभवम् ॥ ४६ ॥ वैशित्रवीर्यवचनात्
 कृपाशौलो युधिष्ठिरः । विनियुञ्जीत राज्ये स्त्रां गोविन्दवचनेन
 च ॥ ४७ ॥ यद्ब्रूयादि ह्यपीकेशो राजानपराजितम् । अर्जुनं
 भीमसेनञ्च सर्वं कुर्युरसंग्रयम् ॥ ४८ ॥ नातिक्रमिष्यते कृष्णो
 वचनं क्षीरवस्य ह । दृतराष्ट्रस्य मन्येऽहं नापि कृष्णस्य पाण्डवः
 ॥ ४९ ॥ एतत् क्षेममहं मनेत्र तव पार्थेन विग्रहम् । न स्त्रां
 अवीमि कार्ष्ण्यात् न प्राणपरिरक्षणात् । पथ्यं राजन् अवीमि
 स्त्रां तत्परासुः अरिषसि ॥ ५० ॥ इति वृक्षो विलस्यैतत कृपः
 शारदतो वचः । दीर्घमुष्णाञ्च निश्वस्य शुभोच च सुमोह च ॥ ५१ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि कृपाचार्यवाक्ये

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्तास्ततो राजा गौतमेन यमस्विना ।
 निश्वस्य दीर्घमुष्णाञ्च तूष्णीमाशीदिशाम्भते ॥ १ ॥ ततो मुहूर्त्तं
 स ध्यात्वा धार्तराष्ट्रो महामना । कृपं शारदतं वाक्यमित्युवाच
 परन्तपः ॥ २ ॥ - यत् किञ्चित् सृष्टदा वाच्यं शत सर्वं आदितो
 षडम् । कृतञ्च भवता सर्वं प्राणात् सन्त्यज्य युधत्ता ॥ ३ ॥ गाह-

मानमनीकानि गुध्यमानं महारथै । पाण्डवैरतितेजोभिर्लोक-
 स्वामनुदृष्टवान् ॥ ४ ॥ सुहृदा यदिदं वाक्यं भवता यादितो
 धृष्टम् । न मा प्रीयाति-तत् सर्वं सुमूर्षोरिव भेषजम् ॥ ५ ॥
 हेतुकारणसमुक्तं हितं वचनसुत्तमम् । उच्यमानं, महाबाहो न
 मे विप्राग्र रोचते ॥ ६ ॥ रात्र्यादिनिकृतीऽस्माभिः, कथं सोऽस्मासु
 विश्वसेत् । अक्षयूतेन नृपतिर्जितोऽस्माभिर्महाबल । सः, कथं
 मम वाक्यानि अदध्याङ्ग्य एव तु ॥ ७ ॥ तथा दौत्येन संपार्श्वं
 कृष्णा पार्श्वहिते रत । विप्रलब्धो हृष्टपोकेशस्तच्च, कर्माविचारि-
 तम् । स च मे वचनं ब्रह्मन् कथमेवाभिपद्यते ॥ ८ ॥ विललाप
 हि यत् कृष्णा सभामध्ये समेयुषी । न तन्मर्षयते कृष्णो, न राज्ञ्य-
 हरण तथा ॥ ९ ॥ एकप्राणावुभौ, कृष्णावतपोऽन्नप्रतिभ्रष्टौ ।
 पुरा यच्छ्रुतमेवासीदद्य पश्यामि तत प्रभो ॥ १० ॥ स्वस्त्रीयञ्च
 हतं श्रुत्वा दुःखं स्वपिति केशव । कृतागसो वयन्तस्य, सर्व-मदयं
 कथं चमेत् ॥ ११ ॥ अभिमन्योर्विनाशेन न शर्म लभतेऽर्जुन ।
 स कथं महिते यत्नं प्रकरिष्यति याचित । मध्यम पाण्डवस्तीक्ष्णो
 भीमसेनो महाबल । प्रतिघातञ्च तेनोग्रं च भक्ष्येत न, संनमेत्
 ॥ १२ ॥ उभो तौ वदन्निस्तिग्मावुभौ चावहकहृष्टौ । कृतवैरा-
 वुभौ वीरौ यमावपि यमोपमौ ॥ १३ ॥ दृष्टयुक्त्वा शिखण्डी च
 कृतवैरौ मया सञ्च । तौ कथं महिते यत्नं प्रकुर्याता द्विजोत्तम
 ॥ १४ ॥ दुःशासनेन यत् कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला । परिक्लिष्टा
 सभामध्ये सर्वलोकस्य पश्यत ॥ १५ ॥ तथा विवसना देीना
 अरन्ध्र्यापि पाण्डवा । न निवारयितुं शक्या सग्रामाप्ते पर-
 न्तपा ॥ १६ ॥ यदा च द्रौपदी कृष्णा महिनाशाय दुःखिता ।
 उग्र तेषु तप कृष्णा भर्तृणामर्थसिद्धये । स्थण्डिले नित्यदा श्रिते
 यावद्देरस्य यातनम् ॥ १७ ॥ निक्षिप्य मानं दर्पञ्च वासुदेवसप्तो
 दरा । कृष्णाया प्रैष्यवङ्गुत्वा शूयूपा कुरुते सदा ॥ १८ ॥ इति

सर्वं सुसुन्दरं न निर्वाति, कथञ्चन ॥ २० ॥ अत्र भिमन्योर्विनाशिन
सन्धेय स-कथं मया ॥ २१ ॥ कथञ्च नाम, भुक्तेमा पृथिवी
सागराभ्यराम् ॥ पाण्डवार्गा, प्रसादिन भोज्ये राव्यमकण्टकम् ॥ २२ ॥
उपयुं परि वै राशा ज्वलित्वा भास्करो यथा । शुधिष्ठिर-कथं
पथादनुयास्यामि, दासवतः ॥ २३ ॥ -कथं भुक्त्वा स्वयं-भोगान्
दत्त्वा दयायुं प्रकृतान् । कृपणं वर्त्तयिष्यामि, कृपणै सच्च-जीवि-
काम् ॥ २४ ॥ ०५ मास्यसूयामि, ते-वाक्यसुक्ता-स्त्रिंशद् दित-त्वया, ।
त-तु-सन्धिसुहं-मन्ये प्रातःकाल, कथञ्चन ॥ २५ ॥ -सनीतमनु-
पश्यामि, सुयुद्धे न परन्तप । नाय लीवायितु काल सयोद्धु काल
एव न ॥ २६ ॥ इष्ट-मे-वद्भूमिर्ब्रह्मैक्ष्णा, विमेषु दक्षिणा । मासा-
कामा, श्रुता वेदा शत्रूणां भूद्वि, च स्थितम् ॥ २७ ॥ , भृत्या, मे
सुभवास्तात-दीनयाभ्युद्धृतो जन । नोत्सहेऽय दिजये ष पाण्ड-
वान् वक्तुमीदृशम् ॥ २८ ॥ -जितानि- परराष्ट्राणि- स्वराष्ट्रमनु-
यातितम्, । -भुक्त्वा, विविधा-भोगास्त्रिवर्ग-सेवितो मया ।
पितृणा कृतमानुष्य-दत्तधर्मस्य श्रीभयो ॥ २९ ॥ -न ध्रुव सुख-
मस्तीह-कुतो-राज्यं-कुतो यय । इह-कीर्त्तिर्विधातव्या सा-च
युद्धे न; नान्यथा ॥ ३० ॥ , गृहे यत्-क्षत्रियस्यापि निधन तद्दिगर्हि-
तम् । -अधर्मं समुद्धानेप यच्छ्रय्यामरण, गृहे ॥ ३१ ॥ अरण्ये
ये-विमुच्यत सुग्रामि-वा-तनु-नर । शत्रूणां हत्य मद्यतो महि-
मानु-स गच्छति ॥ ३२ ॥ कृपणं, विलपन्नात्तो-जरयाभिपरिभुत ।
म्रियते रुदता मध्ये शतीना-न-स पूरुष ॥ ३३ ॥ , त्यक्त्वा-तु
विविधां भोगान् प्राप्ताना-परमा-गतिम् । अपीदानीं सुयुद्धे न
गच्छेय अक्रलोक्तान् ॥ ३४ ॥ शूराणामार्थवृत्तीनां-सग्रामेष्वनि-
वर्त्तिनाम् । -धीमता, सत्यसन्धाना सर्वेषां क्रतुयाजिनाम् । शस्त्रा-
वभ्यपूताना ध्रुव वासस्त्रिपिष्टये ॥ ३५ ॥ श्रुत्वा नून प्रपश्यन्ति
युद्धे सप्सरसाङ्गणा । पश्यन्ति नून पितर पूजितान् सर-

संसदि । अप्सरोभिः परिवृतान् भीदमानांस्त्रिविष्टपैः ॥ ३६ ॥
 पन्थानेभमरैर्यातं शूरैथाप्यनिवर्त्तिभिः ॥ अपि तैः सङ्गतं भार्गो
 वयमध्यासहेमहि ॥ ३७ ॥ पितामहेन वृद्धेन तवाचार्य्येण धीमता ।
 जयद्रथेन कर्णेन तथा दुःशासनेन च ॥ ३८ ॥ घटमागो मर्दय-
 ऽस्मिन् हताः शूरा नराधिपाः । शिरते लोहिताक्ताङ्गाः प्रविष्यां
 भरविचताः ॥ ३९ ॥ उत्तमांस्त्रिविद्ः शूरा यथोक्ताक्रतुवाजिनः ।
 त्यक्त्वा प्राणान् यथान्यायमिन्द्रसद्वस्त्रधिष्ठिताः ॥ ४० ॥ तैस्त्वयं
 रचितः पन्था दुर्गमो हि सखं भवेत् । सम्पतद्भिर्भद्राविगैर्वीर्य्यहि-
 रिहं संहतिम् ॥ ४१ ॥ धे मर्दयं हताः शूरास्तेषां कृतमनुज्जरन् ।
 क्रुण्यं तत् प्रतिमुह्यानो नः राज्ये भवेत् आदेशे ॥ ४२ ॥ पातयित्वा
 वयस्योश्च भ्रातृनथ पितामहान् । जीवितं यद्दिः रक्षेयं शोकी
 मां गर्हयेद्द्रुवम् ॥ ४३ ॥ कीदृशं तद्भवेद्राज्यं ममे हीनस्य
 वस्युभिः । सखिभिरसहृद्भिश्च प्रणिपत्य च पाण्डवम् ॥ ४४ ॥
 कीदृशमेतादृशं कृत्वा जगतोऽस्य परामवम् । संयुद्धेन ततः स्वर्गं
 प्राप्स्यामि न तदन्वया ॥ ४५ ॥ एवं दुर्व्योधनेनोक्ताः सर्वे
 सम्भूय तद्वचः । सोधु संधितिं राजानं क्षत्रियाः संवमाधिरे
 ॥ ४६ ॥ पराजयमशोचन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे । सर्वे विनि-
 धिता योद्धुःसुदग्रमनसोऽभवन् ॥ ४७ ॥ ततो वाघान् समाखास्य
 सर्वे युद्धाभिनन्दिनः । जने हियोजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन्त कीरवाः
 ॥ ४८ ॥ आकाशे विद्रुमे पुण्ये प्रस्ये हिमवतः शुभे । अहर्षा
 सरस्वतीं प्रार्थ्य पपुः संस्रुय तच्छंलम् । तव पुत्रकृतीक्ताक्षाः
 पर्य्यवर्त्तन्त ते ततः ॥ ४९ ॥ पर्य्यवस्थाय चात्मानमन्योऽन्येन पुन-
 स्तदा । सर्वे राजान् न्यवर्त्तन्त क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ ५० ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि दुर्व्योधनेवाक्ये

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

। अथ चत्वारः । १० । अथ ह्रीमवती प्रस्थे स्थिता युद्धाभिनन्दिनः ।
 सर्व एव महाराज शीघ्रास्तव समागतः ॥ १ ॥ अथ चित्रसेनश्च
 शकुनिश्च महारथः । अथ त्वयामा कृपयैव कृतवर्मा च सात्वत ॥ २ ॥
 सुप्रियोऽरिष्टसेनश्च द्रुपदसेनश्च शीघ्रीवान् । जयत्सेनश्च राजानस्ते
 रात्रिसुपितास्तव ॥ ३ ॥ रणे कर्म हते वीरे वासिता जित-
 काश्रिभिः । अत्राश्वमन् शर्म ते पुत्रा हिमवन्तमृते गिरिम् ॥ ४ ॥
 तेऽद्भुवत् संहितास्तव राजानं शल्यसन्निधौ । कृतयत्ना रणे राजन्
 सम्पूज्य विधिवत्तदा ॥ ५ ॥ कृत्वा सेनाप्रणेतारं परास्त्व योद्बु-
 धर्हसि । धेनाभिगुप्ताः सग्रामे जयेमासहृदो वयम् ॥ ६ ॥ ततो
 द्रुप्योषन स्थिता रथे रथवरोत्तमम् । सर्वयुद्धविधानश्रमन्तकप्रतिभं
 युधि ॥ ७ ॥ स्वर्णं प्रच्छन्नशिरसं कम्बुश्रीव प्रियम्बदम् । व्याक्रोप-
 यद्गणप्राज्ञं व्याघ्रास्यं मेरुगौरवम् ॥ ८ ॥ स्थायोवर्षस्य सदृशं
 स्कन्धनेत्रगतिस्रवै । पुष्टश्शिष्टायतभुज सुविस्तीर्णवनोरसम् ॥ ९ ॥
 जने वसे च सदृशमरुणानुजवातयो । आदित्यस्यार्चिषा तुल्यं
 बुद्ध्या शीघ्रमसा समम् ॥ १० ॥ कान्तिरूपमुखैश्चर्यैस्त्रिभिरन्द्रमसा
 समम् । क्राश्वनोत्पलसद्भ्रातैः सदृशं श्लिष्टसन्धिकम् ॥ ११ ॥ सुव-
 स्तीरुकटीजङ्घं सुपादं स्वर्णश्लोकरम् । शूला शूलैव तु गुणा-
 न्वात्ता ज्वलादिनिमित्तम् ॥ १२ ॥ अर्बुजक्षणासम्पन्न निपुणं श्रुति-
 सागरम् । जेतारं तरसारीणामजेयं शत्रुभिर्बलात् ॥ १३ ॥ दग्धाङ्गं
 वयत्तुष्यादमिषस्त्वं वेदतस्तव । साङ्गाय चतुरो वेदान् सम्यगा-
 स्थानपञ्चमान् ॥ १४ ॥ आराध्य त्र्यम्बकं यत्नाद्भूतैरुग्रैर्भृहातपा ।
 शयोनिजायासुत्पन्नो द्रोणेनायोनिजेन य ॥ १५ ॥ तमप्रतिमकर्माणं
 रूपेणासदृशं भुवि । पारगं सर्वविद्याना गुणार्णवमनिन्दितम् ॥ १६ ॥
 तमभ्येत्यात्मजस्तुभ्यमश्वत्थामानमब्रवीत् । य पुरस्कृत्य संहिता
 युधि जेष्याम पाण्डवान् ॥ १७ ॥ गुरुपुत्रोऽद्य सर्वेषामभाकं परमा
 गति । भवास्तस्मान्नियोगात्ते कोऽस्तु सेनापतिर्मम ॥ १८ ॥

द्रौणिरुवाच । अथ कुलेन वीर्येण त्विजसा यशसा चिन्विता ।
 सर्वैर्गुणै रनुदित शखी नोऽस्तु । चम्पति ॥ २८ ॥ भागिनेया-
 निजाख्येक्षा कृतशोऽस्मानुपागत । महासेनो महाबाहूश्चैव
 स्त्रिन इवापरं ॥ २० ॥ एन सेनापति कृत्वा नृपति नृपसत्तम ।
 शक्यं प्राप्नु जयोऽस्माभिर्देव स्कन्दमिवाजितम् ॥ २१ ॥ तथोक्ते
 द्रौणपुत्रेण सर्वे एव नराधिपाः । परिवर्त्य स्थिता शख्यं । जयं
 शब्दाय चक्रिरेभ्यः शुभाय च मतिश्चक्र राविशङ्क पिरः येषु ॥ २२ ॥
 ततो दुष्येधेन शख्य भूमौ स्थितो रथे स्थितम् । उवाच प्राञ्जलि-
 भूत्वा रामभीष्मसम रणे ॥ २३ ॥ अथ स काल संप्राप्तो मित्रोपा-
 मित्रवत्सल । यत्र मित्रममित्रम्वा परीक्षन्ते बुधा जना ॥ २४ ॥
 स भवानस्तु न शूरे प्रणेता वाहिनीमुखे । रणञ्च याति भवेति
 याञ्छवा मन्दचेतसः । भविष्यन्ति सहार्मात्वा पाञ्चालाश्च निर-
 दयमा ॥ २५ ॥ ।

रथस्थी रथनाम्बरी । नै मे तुल्यावुभ विती । वाङ्मवीथ्यं कथ-
 च्चन ॥ २ ॥ अथ तं पृथिवीं सर्वां ससुरासुरमानवान् । योधयेयं
 रणे मुखे सक्रुद्धः किमु पाण्डवान् ॥ ३ ॥ विजेष्ये च रणे पार्थान्
 सोमकाय समगतान् । अहं सेनाप्रणेता ते भविष्यामि न संशयः
 ॥ ४ ॥ अतश्च व्यूहं विधाष्यामि न ते रिष्यन्ति यं परे । इति सत्यं
 ब्रवीन्पुत्रं दुर्योधनं न संशयः ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्ततो राजा मद्रा-
 धिपतिमञ्जसां । अस्य पिबुत सेनाया मध्ये भारतसन्तमः । विधिना
 आस्त्रदृष्टेन हृष्टस्त्रपो विभाष्यते ॥ ६ ॥ अभिपिबुत ततस्त्रोक्षिन्
 सिञ्चनादो महानभूत् । तव सैन्येष्ववाद्यन्त वादित्राणि च भारतं
 ॥ ७ ॥ हृष्टासांस्ततो योधा मद्रकाय महारथाः । तुष्टुवुथैव
 राजानं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ ८ ॥ जयं राजेश्वरजीव जहि
 शत्रून् समगतान् । तव बोज्जबलं प्राप्य धार्तराष्ट्रा महारथलाः ।
 निखिलां पृथिवीं सर्वां प्रयासन्तु हतहिपः ॥ ९ ॥ त्वं हि शक्ती
 रणे जेतुं ससुरासुरमानवान् । मत्तप्रधर्मानं दृष्टुं किमु सोमक-
 रुञ्जयाः ॥ १० ॥ एवं संस्तूयमानस्तु मद्राणामधिपो बली ।
 हयं प्राप तदा वीरो दुरापमञ्जतात्मभिः ॥ ११ ॥
 शल्यो उवाच ॥ अथ यं चाहं रणे सर्वान् पाञ्चालान् सह
 पाण्डवैः । निहनिष्यामि वा राजन् खगं यास्यायि वा हतः ॥ १२ ॥
 अथ पश्यन्तु मां लोको विचरन्तमभीतवत् । अथ पाण्डुसुताः सर्व-
 वांसुदेवः ससोत्पकिः ॥ १३ ॥ पाञ्चालाथेदेयथैव द्रौपद्याथ
 सुदेयः ॥ १४ ॥ अथ पश्यन्तु मे पाथाः सिद्धाय सह
 चरिणैः । धाट्टयं मे वलं वाक्तीः सम्पदस्त्रेषु या च मे ॥ १५ ॥
 अथ मे विक्रमं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः । प्रतीकारपरा भूत्वा
 चेटन्तां विविधाः क्रियाः ॥ १७ ॥ अथ सैन्यानि पाण्डूनां द्राव-

द्विधे समन्ततः । द्रोणभीष्मावति विभी सुतपुत्रश्च संयुगी ।
विचरिष्ये रणे युध्यन् प्रियायं तव शौरव ॥ २८ ॥

- सञ्जय उवाच । अभिपिक्ते तदा प्रत्ये तव सैन्येषु मानसः ।
न कर्णव्यसम केचित् मेनिरे भरतर्षभ ॥ २९ ॥ श्लथा समनस-
सैव बभूवस्तत्र सैनिवा । मेनिरे निहतान् पार्थान् मद्रराज-
व्रधगतान् ॥ ३० ॥ प्रहृषं प्राप्य सेनां तु तावकी भरतर्षभ । तां
रात्रिं सुखिनीं तृप्ता सस्यपित्ता च सामवत् ॥ ३१ ॥ सैन्यस्य
सवत् प्रवृत्त्या राजा युधिष्ठिरः । वार्ष्णेयमद्रवीहाक्यं सर्व-
शत्रुस्य शृणुत ॥ ३२ ॥ मद्रराज कृत प्रत्यो धार्तराष्ट्रेण
माधव । सेनापतिर्मेहेष्यासः सर्वसैन्येषु पूजितः ॥ ३३ ॥ एतज्-
शब्दात्पथाभूतं कुरु माधव द्रुपदं चमम् । भवान्नेता च गोप्ता
च विभक्तस्वयद्वन्तः ॥ ३४ ॥ तमद्रवीमहाराज वासुदेवो
जनाधिपम् । प्रातर्त्तयनिमज्ज-जाने यथातस्त्वेन भारतः ॥ ३५ ॥
वीर्यव्राय-महातेजा महात्मा च विशेषतः । कृती च चित्तयोधी
व संयुक्तो ज्ञाषवेन च ॥ ३६ ॥ यादृग्भीष्मो यथा द्रोणो यादृक्
कर्णश्च संयुगी । तादृग्मस्तद्विधिष्टो वा मद्रराजो भती-मम ॥ ३७ ॥
युध्यमानस्य तस्माज्जो चिन्तयन्निव भारत । योद्धारं-जाधिगच्छामि
तुल्यरूप-जनाधिप ॥ ३८ ॥ शिखण्डप्रर्जनभीमाना साध्वतस्य च
भारत । शृष्टदुम्नस्य च तथा बलेनास्यधिको रणे ॥ ३९ ॥ मद्र-
राजो-महाराज सिद्धहिरद्विक्रम । विचरिष्यत्यभी काले काक
क्रुद्ध प्रजास्त्रिवः ॥ ४० ॥ तस्याद्य न प्रपश्यामि प्रतियोहारमाहवे ।
स्वाम्स्ति-पुरुषव्याघ्रं शार्दूलसमविक्रमम् ॥ ४१ ॥ सदेवलोके कृतस्त्रो-
र्भिनान्नास्यस्वत्त पुमान् भवेत् । मद्रराज-रणे क्रुद्धं शो हन्यात्
कुरुनन्दन ॥ ४२ ॥ अहन्त्यहनि युध्यन्त शोभयन्त वक्षःसव ।
तस्मात्प्रहिरण्ये शल्य मघवानिव शम्बरम् ॥ ४३ ॥ अजेयस्याग्रसौ
वीरो धार्तराष्ट्रेण सतकृत । तवैव त्रिजयो नूनं हति मद्रेश्वरे

शुधि । संस्मिन् हति हतं सर्वं धार्तराष्ट्रबलं महेत् ॥ ३४ ॥ एतत्
 शुक्ला महाराज वचनं भूमिं सम्पृतम् । प्रत्युद्याहि रणे पार्थ
 महाराजं महारथम् ॥ ३५ ॥ जहि चैनं महाबाहो वासवो नमुचिं
 यथा । न चैवात्र दया कार्या मातुलीस्य ममेति वै । चतुर्धमं
 पुरस्कृत्य जहि मद्रजनेश्वरम् ॥ ३६ ॥ भीमद्रोणार्थं तीर्त्वा
 कर्षपातालसम्भवं । मा निमञ्जस्व सगणाः शल्यनासाद्य गो-
 ष्मदम् ॥ ३७ ॥ यच्च ते तपसो वीर्यं यच्च चात्रबलं तव । तद्द-
 र्शय रणे सर्वं जहि चैनं महारथम् ॥ ३८ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं
 कैशवेः परवीरहा । जगाम शिविरं सायं पूज्यमानोऽथ पाण्डवैः
 ॥ ३९ ॥ कैशवे तु तदा याति धर्मराजो युधिष्ठिरः । विस्मय्य
 धर्मान् भ्रातृषु पाञ्चालानथ सीमकान् । सुधाप रजनीं तान्तु
 विमल्य इव कुम्भरः ॥ ४० ॥ ते च सर्वे महेष्वासाः पाञ्चालाः
 पाण्डवास्तथा । कर्षस्य निघने हृष्टाः सुपुत्रां निशान्तदा ॥ ४१ ॥
 गतञ्जरं महेष्वासं तीर्त्वापारं महारथम् । बभूव पाण्डवियानां सैन्यं
 प्रमुदितं निधि । सूतपुत्रस्य निघने जयं लब्ध्वा च मारिष ॥ ४२ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि शल्यसैनापत्याभिषेके

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

सञ्जय उवाच । व्यतीतायां रजन्यान्तु राजा दुर्योधन-
 स्तिदा । अप्रवीक्षविकान् सर्वान् सन्नद्धान्तां महारथाः ॥ १ ॥
 रोगैस्तु मत्तमाशाय समनद्धत साः समूः । शयीजयत्रयास्तूर्यं
 पथीधावंस्तथापरे ॥ २ ॥ अकल्पन्त च मातङ्गाः समनद्धन्त
 पक्षयः । रथांयास्तरेणोपेतांयद्गुरख्ये सद्दक्षयः ॥ ३ ॥ वादि-
 तांशांश्च निन्देः प्रादुरासीदिसाम्पते । शीघ्रनाथं हि सैन्यातां
 शीघ्रानांशोपुदीयैतां ॥ ४ ॥ ततो बलानि सर्वाणि समाविष्टानि

भारत । सन्नदान्येव ददृशुर्मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ १५ ॥ शल्य
 सेनापतिं कृत्वा मद्राजं महारथाः । प्रविभक्त्य वलं सर्वमनीकेषु
 व्यवस्थिताः ॥ १६ ॥ ततः सर्वे समागम्य पुत्रेण तव सैनिकाः ।
 कृपय कृतवर्मा च द्रौणिः शल्योऽथ सौबलः ॥ १७ ॥ अनेत्रश्च
 पार्थिवाः शेषाः सम्यं चक्रिरे तदा । न न एकेन योद्धव्यं कथं
 क्षिदपि पाण्डवैः ॥ १८ ॥ यो क्षेपः पाण्डवैर्युध्यो नान युध्यन्तः
 स तस्यजेत् । स पञ्चभिर्भवेद्युक्तः पातकीयोपपातकीः । अतरोऽनुं
 परिरचद्वियोद्धव्यं सहितैश्च नः ॥ १९ ॥ स्वयं ते सम्यं कृत्वा सर्वे
 तव महारथाः । मद्राजं पुरस्कृत्य तूर्णमभ्यद्रवन् परान् ॥ २० ॥
 तथैव पाण्डवाः सर्वे व्यूहं सैन्यं महारथैः । अश्वयुः कौरवा
 राजन् योत्स्यमानाः समन्ततः ॥ २१ ॥ तद्वलं भरतयोऽहं युद्ध्या
 र्थवसमस्वनम् । समुद्रूता र्थवाकारमुद्रूतरयुक्त्वा रम् ॥ २२ ॥ अने
 । इतराष्ट्र उवाच । द्रौणस्य भीष्मस्य च वै राधेयस्य मया
 श्रुतम् । पातनं यंस मे भूयः शल्यस्याय सतस्य मे ॥ २३ ॥ कथं
 रणे हतः शल्यो धर्मराजेन सञ्जय । भीमसेनेन वलिना युद्धो
 दुर्योधनो मम ॥ २४ ॥

सञ्जय उवाच । कथं मनुष्यैर्हानां तथा नागाश्चसङ्ख्यम् ।
 शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा संग्रामं यंसतो मम ॥ २५ ॥ आमा
 वलवती राजन् पुत्राणान्तेऽभवत्तदा । हते द्रौणे च भीष्मे च
 स्रुतपुत्रे च पातिते । शल्यः पार्थाश्रणे सर्वाङ्घ्रिनिष्पतिः शारिप
 ॥ २६ ॥ तमासां हृदये कृत्वा समाश्रयस्य च भारत । मद्राजं च
 समरेऽसमाश्रित्य महारथम् । नाथवन्तं तदात्मानममतातः सतः
 स्तव ॥ २७ ॥ यदा कर्ष्यं हते पार्थाः मिश्रनादं प्रचक्रिरे । तदा
 राजन् घातं राष्ट्रानाविधेय महद्भयम् ॥ २८ ॥ तान् समाश्रयास्य
 तु तदा मद्राजः प्रतापवान् । व्यूहं व्यूहं महाराजं सर्वतोमह-
 मदिमतम् ॥ २९ ॥ प्रत्युशयो रणे पार्थो मद्राजः प्रतापवान् ।

विधुन्वन् कार्मुक चित्र वेगवहलवत्तरम् ॥ २० ॥ रथप्रवरमास्थाय
 सैन्यवाश्व महारथ । तस्य सीता महाराज रथस्त्रायोभयद्रथम्
 ॥ २१ ॥ स तेन सम्वृतो वीरो रथेनामित्रकर्षण । तस्यै शूरो
 महाराज पुत्राणान्ते भयप्रणुत् ॥ २२ ॥ प्रवाणे मद्रराजोऽभू-
 त्मुख व्यूहस्य दक्षित । मद्रकी रक्षितो वीरै कर्णपत्रैश् दुर्जयै
 ॥ २३ ॥ सव्योऽभूत् कृतवर्मा च विगर्त्तं परिवारित । गौतमो
 दक्षिणे पार्श्वे शक्ये जवने सह ॥ २४ ॥ अश्वत्यामा पृष्ठतोऽभूत्
 काम्बोजै परिवारित । दुर्योधनो भवन्मध्ये रक्षित कुरुपुङ्गवै
 ॥ २५ ॥ हयानीकेन महता सौबलस्यापि सन्नत । प्रययौ सर्व-
 सैन्येन कौतव्यस्य महारथ ॥ २६ ॥ पाण्डवाश्च महेश्वासा व्यूह
 सैन्यमनिन्दिता । विधा भूला महाराज तव सैन्यमुपाद्रवन् ॥ २७ ॥
 पृष्टदुम्न शिखण्डी च सात्यकिय महारथ । शल्यस्य वाहिनीं
 तूर्णमभिदुद्रुराहवे ॥ २८ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा खेनानीकेन
 सम्वृत । शल्यमेवाभिदुद्राव जिघासुर्भरतर्षभ ॥ २९ ॥ द्वाहि-
 क्यन्तु महेश्वासमर्जुन शत्रुपूगहा । सशप्तकगणायैव वेगितोऽभि
 प्रदुद्रुवे ॥ ३० ॥ गौतम भीमसेनी वै शोमकाश्च महारथा । अभ्य-
 वर्त्तन्त राजेन्द्र जिघासन्त परान् युधि ॥ ३१ ॥ माद्रीपुत्रौ तु
 शकुनिमुलूवश्च महारथम् । ससैन्य सहसेनौ तु उपतस्थतुराहवे
 ॥ ३२ ॥ तथैवायुतशो योधास्तावका पाण्डवाद्रणे । अभ्यवर्त्तन्त
 सक्रुद्धा विविधायुधपाणय ॥ ३३ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । हते भीष्मे महेश्वासे द्रोणे कर्णे महारथे ।
 कुरुश्वल्मावशिष्टेषु पाण्डवेषु समुगे ॥ ३४ ॥ शस्रव्येषु पार्श्वेषु परा-
 क्रान्तेषु सञ्जय । मामकाना परेषाञ्च किं शिष्टमभवदलम् ॥ ३५ ॥

शञ्जय उवाच । यथा वयं परे राजन् युद्धाय समवस्थिता ।
 यावत्सासीदल शिष्टं संग्रामे तन्निवीध मे ॥ ३६ ॥ एकादश सह
 स्राणि रथाणां भरतर्षभ । दश दन्तिरुद्युक्ताणि सप्त चैव शतानि

॥ ३७ ॥ पूर्वे शतसहस्रे द्वे हयानां भरतर्षभ । नरकीटप्र-
 स्तथा तिस्रो बलमेतत्तवाभवत् ॥ ३८ ॥ रथानां षट् सहस्राणि
 षट् सहस्राण्य कुम्भरा । दश चाश्वसहस्राणि पत्तिकोटी च
 भारत ॥ ३९ ॥ एतद्वल पाण्डवानामभवच्छ्रेयमाहवे । एत एव
 समाजम्पुरुंहाय भरतर्षभ ॥ ४० ॥ एवं विभक्त्य राजेन्द्र मद्र-
 राजमते स्थिता । पाण्डवान् प्रत्युद्दीयाम जयगृह्णा प्रमन्यवः
 ॥ ४१ ॥ तथैव पाण्डवा शूरा समरे जितकाशिन । उपयाता
 नरव्याघ्रा पाञ्चालाय यथास्त्रिन ॥ ४२ ॥ एवमेते महाराज पर-
 स्परदधैषिण । उपयाता नरव्याघ्रा पूर्वा सन्ध्या प्रति प्रभो
 ॥ ४३ ॥ तत प्रवृत्ते युद्धं धीररूपं भयानकम् । तावकानां
 परेषाञ्च निघ्नतामितरेतरम् ॥ ४४ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि व्यूहनिर्माणे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । तत प्रवृत्ते युद्धं कुम्भरा भयवर्द्धनम् ।
 लुप्तयै सह राजेन्द्र धीरं देवासुरोपमम् ॥ १ ॥ नरा रथगजौ-
 धाय सादिमथ सहस्रशः । वाजिनश्च पराक्रान्ता समाजम्पुः
 परस्परम् ॥ २ ॥ नागानां भीमरूपाणां द्रवता मिश्रितो महान् ।
 अत्रूयत यथा काले जलदाना नभस्तले ॥ ३ ॥ नागीरभ्याहता
 केचिद्दिरया रथिनोऽभवन् । अद्रवन्त रणे वीरा द्राव्यमाणा
 मदीकृतैः ॥ ४ ॥ हयौघान् पादरक्षाश्च रथिनस्तत्र शिञ्चिता ।
 शरैः सम्प्रेषयामासु परलोकाय भारत ॥ ५ ॥ साद्दिन शिञ्चिता
 राजन् परिवार्य महारथान् । विचरन्ती रणोऽभ्यघ्नन् प्रास-
 मत्तवृष्टिभिस्तथा ॥ ६ ॥ धन्विन पुरुषा केचित् परिवार्य महा-
 रथान् । एक बहव आसाद्य प्रेषयेयुर्ममक्षयम् ॥ ७ ॥ नागा

रथवरायान्ये परिवार्यै महारथा । सान्तरायुधिनं जङ्घुर्द्रवमाणं
 महारथम् ॥ ८ ॥ तथा च रथिनं क्रुद्धं विकिरन्तं शरान् बध्नन् ।
 नागा जङ्घुर्महाराज परिवार्यै समन्ततः ॥ ९ ॥ नागो भाग-
 मभिद्रुत्य रथी च रथिनं रणे । शक्तिमरुदारार्धैर्निर्गन्धुस्तत्र
 भारत ॥ १० ॥ पादातानवमृद्भन्तो रथवारणवाजिन । रणमध्ये
 व्येदश्यन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ११ ॥ हयाश्च पर्यधावन्त
 चामरैरुपगोमिता । हंसा हिमवत प्रस्थे पिवन्त इव मेदिनीम्
 ॥ १२ ॥ तेषान्तु वाजिना भूमिं खुरैश्चित्रा विग्राम्यते । अगोमत
 यथा नारी करलैः क्षतविद्यता ॥ १३ ॥ वाजिना खुरमृदेन रथ-
 नैमिस्त्रनेन च । पत्तीनाञ्चापि शब्देन नागानां हंसितेन च ॥ १४ ॥
 वादित्राणाञ्च घोषेण शङ्खाना निस्त्रनेन च । अभवन्नादिता भूमि
 निर्घातैरिव भारत ॥ १५ ॥ अनुपा कूजमानाना निस्त्रिंशानाञ्च
 दीप्यताम् । कवचाना प्रभाभिय न प्राञ्जायत किञ्चन ॥ १६ ॥
 बहवो वाहवम्बिन्ना नागराजकरोपमा । उदेष्टन्ते विचेष्टन्ते
 वेगं कुर्वन्ति दास्यन्तम् ॥ १७ ॥ शिरसाञ्च महाराज पतता
 वसुधातले । च्युतानामिव तालीभ्य फलाना थूयते स्वन ॥ १८ ॥
 शिरोभि पतितैर्भाति रुधिराद्रैर्वसुधरा । तपनीयनिभैः कालै
 नलिनैरिव भारत ॥ १९ ॥ उदत्तनयनैस्तैस्तु गतस्रस्रै सुविद्यतै ।
 व्यभ्राजत मही राजन् पुण्डरीकीरिवाहता ॥ २० ॥ बाहुभि-
 यन्नादिगैः सकैयूरैर्महाधनैः । पतितैर्भाति वसुधा यथा शक्र-
 ध्वजैस्तथा ॥ २१ ॥ ऊरुभिय नरेन्द्राणा विनिकृत्तैर्महाहवे ।
 हस्तिहस्तोपमैरन्यै संवृतं तद्रणाङ्गनम् ॥ २२ ॥ कवन्धप्रतसङ्घीर्षं
 ऊरुभामरसङ्कुलम् । सेनावनं तच्छु शुभे वनं पुष्पाचितं यथा ॥ २३ ॥
 तत्र योधा महाराज विचरन्तो धभीतवत् । दृश्यन्ते रुधिराक्ताङ्गा-
 पुष्पिता इव किंशुका ॥ २४ ॥ मातङ्गायाप्यदृश्यन्त शरतोमर-
 पीडिता । पतन्तस्तत्र तत्रैव क्षिन्नाभ्रसदृशा रणे ॥ २५ ॥ गजा-

नीकं महाराज वध्यमानं महात्मभिः । व्यद्वीर्यैत दिग् सर्वं
 वातनुनां घना इव ॥ २६ ॥ ते गजा मेघसङ्घाशा पितुस्वर्वा
 समन्ततः । वच्चरुग्ना इव विभो पर्वता युगसङ्घे ॥ २७ ॥ हयाना
 सादिभिः सार्धं पतिताना महतीतले । रागय स प्रदृश्यन्ते गिरि-
 मावास्ततस्ततः ॥ २८ ॥ सञ्जज्ञे रणभूमौ तु परलीकवद्वा नदी ।
 शोणितोदा रघावर्त्ता ध्वजवृक्षास्थिभर्करा ॥ २९ ॥ भुजनक्रा
 धनुःश्रीता चस्तिशैला हयोपला । मेदोमञ्जाकर्मिनी छत्रहंसा
 गदोडुषा ॥ ३० ॥ कवचोष्णीपसम्पन्ना पताकारुधिरद्रुमा । चक्र-
 चक्रावलीजुष्टा त्रिवेणुदृश्यकावता ॥ ३१ ॥ शूराणां सूर्पजननी
 भीरुणा भयवर्द्धनी । प्रावर्त्तत नदी रौद्रा कुरुसृष्टवसकुला
 ॥ ३२ ॥ ता नदीं पितृलोकाय वहन्तीमतिभैरवाम् । तैरुर्वा-
 हननीभिस्ते शूरा परिघवाहवः ॥ ३३ ॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे
 निर्मर्यादे विशाम्पते । चतुरङ्गघये घोरे पूर्वं देवासुरोपमे ॥ ३४ ॥
 व्याक्रोशन् वान्धवाद्यान्ये तत्र तत्र परन्तप । क्रोशद्भिर्बान्धवैशान्ये
 मयार्त्ता निवर्त्तन्तिरे ॥ ३५ ॥ निर्मर्यादे तथा युद्धे वर्त्तमाने
 मयानके । अर्जुनो भीमसेनश्च मोहयाञ्चक्रतु परान् ॥ ३६ ॥
 सा वध्यमाना महती सेना तव जनाधिप । अमुञ्चतत्र तत्रैव
 योपिनाहवसादिव ॥ ३७ ॥ मोहयित्वा च ता सेना भीमसेनघन-
 क्षयौ । दधतुर्वारिजो तत्र सिहनादाय नेदतु ॥ ३८ ॥ युत्त्वैव
 तु महाशब्दं वृष्टयुग्मशिखण्डिनौ । धर्मराजं पुरस्कृत्य मह-
 राजमभिद्रुतौ ॥ ३९ ॥ तत्रायर्थमपस्थाम घोररूपं विशाम्पते ।
 शब्धेन सङ्गता शूरा वदयुध्यन्त भागधः ॥ ४० ॥ माद्रीपुत्रौ तु
 रभसौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्मदौ । अभ्ययाता क्षरायुक्ती जिगीषन्तौ
 बलं तव ॥ ४१ ॥ ततो न्यवर्त्तत बलं तावकं भरतर्षभ । शरै
 प्रणुन्न बहधा पाण्डवैर्ल्लितक्राशिमि ॥ ४२ ॥ वध्यमाना चम्ब-
 सा तु पुत्राणां प्रेक्षता तव । मेजे दिग्घी महाराज प्रणुन्ता दृढ

धन्विभिः ॥ ४३ ॥ हाहाकारो महान् जज्ञे योधानां तव भारत ।
 तिष्ठ तिष्ठेति चोष्यासीद्भावितानां महात्मनाम् । चत्रियाणां
 तदान्योऽन्यः संयुगे जयमिच्छताम् ॥ ४४ ॥ प्राद्रवन्नेव भग्नास्ते
 पाण्डवैस्तव सैनिकाः । त्यक्त्वा युद्धे प्रियान् पुत्रान् भ्रातृनथ
 पितामहान् । मातुलान् भागिनेयांश्च तथा सम्बन्धिवान्धवान् ॥ ४५ ॥
 हयान् द्विपांस्वरयन्ती योधा जग्मुः सहस्रम् ॥ आत्मव्राणकृतीव-
 साहास्तावका भरतर्षभ ॥ ४६ ॥

इति शत्यपर्वणि शत्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे
 नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । तत् प्रभन्नं बलं दृष्ट्वा मद्रराजः प्रतापवान् ।
 उवाच सारथिं तूर्णं चोदयाञ्चान् मनोजवान् ॥ १ ॥ एष तिष्ठति
 वै राजा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः । ह्वयेण ध्रियमाणेन पाण्डुरेण
 विराजता ॥ २ ॥ अत्र प्रापथ मां क्षिप्रं पश्य मे सारथे वलम् ।
 न समर्था हि मे पार्था. स्थातुमद्य पुरो युधि ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्ततः
 प्रायान्मद्रराजस्य सारथिः । यत्र राजा सत्यसन्धो धर्मराजो
 युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ अपतत्तच्च सहसा पाण्डवानां महद्वलम् ।
 दधारैको रणे शल्यो वेलोद्धूतमिवार्णवम् ॥ ५ ॥ पाण्डवानां
 वलीघस्तु शल्यमासाद्य मारिष । व्यतिष्ठत तदा युद्धे सिन्धोर्वीर
 इवाचलम् ॥ ६ ॥ मद्रराजन्तु समरे दृष्ट्वा युद्धाय निष्ठितम् ।
 कुरवः संन्यवर्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ७ ॥ तेषु राजन्निवृ-
 त्तेषु व्यूटानीकेषु भागशः । प्रावर्त्तत महारौद्रः संग्रामः शोणि-
 तोदकः । समार्चैश्चित्रसेनन्तु नकुलो युद्धदुर्मादः ॥ ८ ॥ तौ
 परस्परमासाद्य चित्रकार्मुकघारिणौ । मेघाविव यथोद्धृत्तौ दक्षि-
 णोत्तरवर्षिणौ ॥ ९ ॥ मरतीचैः सिपिचतुस्ती परस्परमाहवे ।

नान्तरं तत्र पश्यामि पाण्डवस्यैतरस्य वा ॥ १० ॥ उभौ कृतास्त्रौ
 वलिनौ रथचर्याविभारदौ । परस्परवधे यन्ती छिद्रान्वेषगतत्-
 परौ ॥ ११ ॥ चित्रसेनस्तु भलेन पीतेन निशितेन च । नकुलस्य
 महाराज मुष्टिदेवोऽच्छिन्नदनुः ॥ १२ ॥ तथैनं छिन्नधन्वानं रुक्म-
 पुङ्गवैः शिलाशितैः । त्रिभिः शरैरसंभ्रान्तो ललाटे वै समार्पयत्
 ॥ १३ ॥ हयांश्यास्य शरैस्तीक्ष्णैः प्रेषयामास मृत्यवे । तथा
 ध्वजं सारथिञ्च त्रिभिस्त्रिभिरपातयत् ॥ १४ ॥ स शत्रुभुजनिर्मुक्तौ-
 र्ललाटस्यैस्त्रिभिः शरैः । नकुलः शुशुभे राजंस्त्रिभृद्ग इव पर्वतः
 ॥ १५ ॥ स छिन्नधन्वा विरथः खड्गमादाय चर्म च । रथा-
 द्वातरहीरः शैलाग्रादिव केशरी ॥ १६ ॥ पद्मामापततस्तस्य
 शरवृष्टिं समासृजत् । नकुलोऽप्यग्रसत्तां वै चर्मणा लघुविक्रमः
 ॥ १७ ॥ चित्रसेनरथं प्राप्य चित्रयोधी जितत्रयमः । आसुरीच
 महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १८ ॥ सकुण्डलं समुकुटं सुनसं-
 स्थायतेक्षणम् । चित्रसेनगिरः कायादपाहरत पाण्डवः । स
 पपात रथोपस्थे दिवाकरसमप्रभः ॥ १९ ॥ चित्रसेनं विमस्तन्तु-
 दृष्ट्वा तत्र महारथाः । साधुवादस्वनांशक्रुः सिंघनादांश्च पुष्कलान्
 ॥ २० ॥ विशस्तं भ्रातरं दृष्ट्वा कर्णपुत्रो महारथौ । सुपिणः
 सत्यसैनस्य मुञ्चन्ती निशिताच्छरान् ॥ २१ ॥ ततोऽभ्यधावतां तूर्णं
 पाण्डवं रथिनाम्बरौ । जिघांसन्ती यथा नागं व्याघ्री राजन्
 मद्भ्रातृने ॥ २२ ॥ तावभ्यवर्षतां तीक्ष्णैर्हावशेनं महारथम् ।
 शरौघान् सम्यगस्यन्तौ जीमूतौ सलिलं यथा ॥ २३ ॥ स शरैः
 सर्वतो विदः प्रहृष्ट इव पाण्डवः । अग्न्यत् फार्मुकमादाय रथ-
 मारुह्य वीर्यवान् । अतिष्ठत रणे वीरः क्रुद्धस्त्वप इवान्तकः ॥ २४ ॥
 तस्य तौ भ्रातरौ राजन् शरैः सज्जतंपर्वभिः । रथं विमकलीकर्तुं
 समारन्वौ विगम्भते ॥ २५ ॥ ततः प्रहस्य नकुलयतुर्गिंशतुरी
 रणे । जघान निमित्तैस्तीक्ष्णैः सत्यसेनस्य जाजिनः ॥ २६ ॥ ततः

सन्ध्याय नाराचं रुक्मपुङ्गं शिलाश्रितम् । धनुश्चिच्छेद राजेन्द्र
सत्यसेनस्य पाण्डवः ॥ २७ ॥ अथान्यं रथमास्थाय धनुरादाय
चापरम् । सत्यसेनः सुप्रेणय पाण्डवं पर्यधावताम् ॥ २८ ॥ अवि-
ध्यत्तावसंभ्रान्तो माद्रीपुत्रः प्रतापवान् । हाभ्यां हाभ्यां महाराज
शराभ्यां रणमूर्धनि ॥ २९ ॥ सुप्रेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य
महद्भनुः । चिच्छेद प्रहसन युद्धे चुरप्रेण महारथः ॥ ३० ॥
अथान्यद्धनुरादाय नकुल क्रोधमूर्च्छितः । सुप्रेणं पञ्चभिर्विद्वा
ध्वजमेकेन चिच्छेदे ॥ ३१ ॥ सत्यसेनस्य च धनुस्तवापञ्च
भारिण । चिच्छेद तरसा युद्धे तत उच्चक्रु शुर्जनाः ॥ ३२ ॥
अथान्यद्धनुरादाय शत्रुघ्नं भारसाधनम् । शरैः संक्टाद्यामास
समन्तात् पाण्डुनन्दनम् ॥ ३३ ॥ सन्निवार्य तु तान् वाणान् नकुलः
परवीरज्ञा । सत्यसेनं सुप्रेणञ्च हाभ्यां हाभ्यामविध्यत ॥ ३४ ॥
तावेनं प्रत्यविध्येतां पृथक् पृथगजिह्वर्गः । शरथिज्ञास्य राजेन्द्र
श्रितैर्विविधतुः शरैः ॥ ३५ ॥ सत्यसेनो रथेशान्तु नकुलस्य धनु-
स्तथा । पृथक् शराभ्या चिच्छेद कृतहस्तः प्रतापवान् ॥ ३६ ॥
स रथेऽतिरथस्तिष्ठप्रथगक्तिं परामृपत् । स्वर्गदण्डामकुशहाग्रां
तैलघौतां सुनिर्मलाम् ॥ ३७ ॥ लेलिहानामिव विभी नागकन्द्या
महाविषाम् । समुद्यम्य च चिक्षेप सत्यसेनस्य संयुगे ॥ ३८ ॥ सा
तस्य हृदयं सङ्घेय विभेद अतथा नृप । स पपात रथाङ्गुलिं
गतसञ्चोऽल्पचेतनः ॥ ३९ ॥ भातरं निहतं दृष्ट्वा सुप्रेणः क्रोध-
मूर्च्छितः । चकार सद्गसा सङ्घेय नकुलं विरथं ठत् । अथ्य-
वर्षच्छरैस्तूष्णं पादातं पाण्डुनन्दनम् ॥ ४० ॥ नकुलं विरथं दृष्ट्वा
द्वीपदेयो महारथः । सुतसोमोऽभिदुद्राव परीप्सन् पितरं रणे
॥ ४१ ॥ ततोऽधिरुद्ध नकुलः सुतसोमस्य तं रथम् । शुशुभे
भरतयोष्ठो गिरिस्थ इव केशरी । सोऽन्यत् कार्मुकमावाय सुप्रेणं
समयोधयत् ॥ ४२ ॥ तावुभौ शरवर्षाभ्यां समासाद्य परस्परम् ।

परस्परबधे यत्नं चक्रतुः समहारयौ ॥ ४३ ॥ सुप्रिणस्तु ततः क्रुद्धः
 पाण्डवं विगिरिखैस्त्रिभिः । सुतसोमञ्च विंशत्या वाहोहरसि चार्प-
 यत् ॥ ४४ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा । शरैस्तस्य
 दिग्भः सर्वान्छाद्यामास वेगवान् ॥ ४५ ॥ ततो गृहीत्वा तीक्ष्णाग्र-
 मर्वचन्द्रं सुतेजनम् । स वेगयुक्तं चिक्षेप कर्णपुत्रस्य संयुगे ॥ ४६ ॥
 तस्य तेन शिरः कायाञ्जहार नृपसत्तम । पश्यतां सर्वसैन्यानां
 तद्दृष्टुमिवाभवत् ॥ ४७ ॥ स हतः प्रापतद्राजानकुलेन महात्मना ।
 नदीवेगादिवासुमस्तोरजः पादपो महान् ॥ ४८ ॥ कर्णपुत्रबधं
 दृष्ट्वा नकुलस्य च विक्रमम् । प्रदुद्राव भयात् सेना तावकी भग्न-
 पंभ ॥ ४९ ॥ तान् तु सेनां महाराज मद्रराजः प्रतापवान् । अपा-
 लयदृणे शूरः सेनापतिररिन्दमः ॥ ५० ॥ अभीस्तस्यौ महाराज
 व्यवस्थाप्य च वाहिनीम् । सिंघनादं भृशं कृत्वा धनुःशब्दञ्च
 दारुणम् ॥ ५१ ॥ तावकाः समरे राजन् रक्षिता दृढधन्वा ।
 प्रत्युद्ययुररातींस्ते समन्ताद्दिगतव्यधाः ॥ ५२ ॥ मद्रराजं महे-
 खांसं परिवार्य समन्ततः । स्थिता राजन् महात्मानो ज्योद्-
 कामाः समन्ततः ॥ ५३ ॥ सात्यकिर्भीमसेनश्च भाद्रीपुत्री च
 पाण्डवौ । युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य ह्रीनिषेवमरिन्दमम् ॥ ५४ ॥ परि-
 वार्य रणे वीराः सिंघनादं प्रचक्रिरे । वाणशब्दरवांसोयात्
 क्षुब्धाय विविधा सुहः ॥ ५५ ॥ तथैव तावकाः सर्वे मद्राधिपति-
 मञ्जसा । परिवार्य सुसंरब्धाः पुनर्युद्धमरोषयन् ॥ ५६ ॥ ततः
 प्रवृत्ते युद्धं भीरुणां भयवर्देनम् । तावकानां परेपाञ्च मृत्युं
 कृत्वा निवर्त्तेनम् ॥ ५७ ॥ यथा दिवासुरं सुहं पूर्वमासीद्विशा-
 म्यते । अभोतानां तथा राजन् यमराष्ट्रविवर्देनम् ॥ ५८ ॥ ततः
 कपिध्वजो राजन् कृत्वा संग्रमजाग्रणे । अभ्यधावन्त तां सेनां
 कौरवीं पाण्डुनन्दन ॥ ५९ ॥ तथैव पाण्डवाः सर्वे धृष्टद्युम्ना-
 पुरोगमाः । अभ्यधावन्त तां सेनां विरजन्तः शिताच्छरान् ॥ ६० ॥

ऋषिर्हीर्षुस्तदा शल्यं प्रायात् पाण्डुचर्मं प्रति ॥ १० ॥ मद्र-
 राजस्तु सक्रुद्धो गृहीत्वा धनुस्ततमम् । अभ्यद्रवत् संग्रामे पाण्ड-
 वानाततायिन ॥ ११ ॥ पाण्डवापि महाराज समरे जितकायिन ।
 मद्रराजं समासाद्य विव्यधुर्निश्चितैः शरैः ॥ १२ ॥ ततः शरशतै-
 स्तीक्ष्णैर्मद्रराजो महाबलः । अर्हयामास तां सेनां चर्मराजस्य
 पश्यत ॥ १३ ॥ प्रादुरासस्ततो राजन्ननिमित्तान्यनेकम् । चचाल
 शब्दं कुर्वाणा मही चापि सपर्वता ॥ १४ ॥ सदृशभूलदीप्ताया
 दीर्घमाणा समन्ततः । उक्त्वा भूमिं दिवः पेतुराहत्य रवि-
 भण्डलम् ॥ १५ ॥ मृगाश्च महिषाद्यापि पक्षिणश्च विश्राम्यते ।
 अपसव्यं तदा चक्रुः सेनां ते वद्मशो नृप ॥ १६ ॥ मृगुस्तनुधरापुत्रौ
 शशिनोः समन्वितौ । चरन् पाण्डुपुत्राणां पुरस्तात् सर्वभूभुजाम्
 ॥ १७ ॥ शस्त्राग्नेश्वभवक्त्वाला नेत्राख्याहत्य वर्षती । शिर-
 खलीयत् मृगं काकोलूकाय केतुषु ॥ १८ ॥ ततस्तद्युद्धमत्युग्र-
 मभवत् सङ्घचारिणाम् ॥ १९ ॥ ततः सर्वाण्यनीकानि सन्निपत्य
 जनाधिपः । अभ्यगुः कौरवा राजन् पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २० ॥
 शल्यस्तु शरवर्षेण वर्षन्निव सङ्घस्रष्टक् । अभ्यवर्षद्दीनात्मा कुन्ती-
 पुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २१ ॥ भीमसेनं शरैश्चापि रुक्मपुत्रैः शिला-
 शितैः । द्रौपद्यांस्तथा सर्वान् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २२ ॥
 हृष्टद्युम्नश्च शैनेयं शिखण्डिनमथापि च । एकीकं दशमिर्वाणै-
 र्विन्वाष च महाबल ॥ २३ ॥ ततोऽसृजद्वाणवर्षं धर्मान्ते मध-
 यानिव ॥ २४ ॥ ततः प्रभद्रका राजन् सोमकाय सङ्घस्रशः ।
 पतिता पात्यमानाय दृश्यन्ते शल्यशायके ॥ २५ ॥ भ्रमराणामिव
 द्राता शल्यमानामिव द्रजाः । ह्लादिन्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य
 न्यपतन् शराः ॥ २६ ॥ हिरदास्तुरगाद्यास्तां पक्षयो रथिनस्तथा ।
 शल्यस्य वाणैर्न्यपतन् व्यभ्रमन् व्यनदस्तथा ॥ २७ ॥ आधिष्ट इव
 मद्रेशो मन्युना पौरुषिणः च । प्राक्छादयद्दरीं सखिः फालस्रष्ट

इवान्तकः । विनर्द्धमानो मद्रेशो मेघच्छादी महाबलः ॥ २८ ॥
 सा बध्यमानो शक्येन पाण्डवानामनीकिनी । अजातशत्रुं क्रीन्तेन-
 मभ्यधावद्युधिष्ठिरम् ॥ २९ ॥ तां संमद्दौ ततः संक्षेपं लघुहस्तैः
 शितैः शरैः । शरवर्षेण महता युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ३० ॥
 तमापेतन्तं पत्तरश्वैः क्रुद्धो राजा युधिष्ठिरः । अवारयच्छरै-
 स्तीक्ष्णैर्मत्तं हिमनिवाङ्गुमैः ॥ ३१ ॥ तस्य शक्यः शरैः घोरं
 सुमोचाधीविपोपमम् । स निर्भयं महात्मानं देवीन न्यपतच्च
 गाम् ॥ ३२ ॥ ततो वृकोदरः क्रुद्धः शक्यं विव्याध सप्तभिः ।
 पञ्चभिः सहदेवस्तु नकुलो दशभिः शरैः ॥ ३३ ॥ द्रौपद्याय
 शक्यं शूरमार्त्तार्थनिं शरैः । अभ्यवर्षन्महावेगं मेघा इव मन्दी-
 धरम् ॥ ३४ ॥ ततो दृष्ट्वा तुद्यमानं शक्यं पार्थैः समन्ततः । कृत-
 वर्मा कृपश्चैव संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ ३५ ॥ उलूकय महावीर्यैः
 शकुनिश्चापि सौबलः । शयमानस्तु शनकीरश्रुत्यामा महारथैः ।
 तव पुत्राय कार्त्तस्त्रेण जुगुपुः शक्यमाहवे ॥ ३६ ॥ भीमसेनं
 त्रिभिर्विहा कृतवर्मा शिलीमुखैः । वाणवर्षेण महता क्रुद्धैरुप-
 मवारयत् ॥ ३७ ॥ धृष्टदुम्नं कृपः क्रुद्धो वाणवर्षैरताडयत् ।
 द्रौपद्याय शकुनिर्यमौ च द्रौणिरभ्ययात् ॥ ३८ ॥ दुर्योधनो
 युधामन्यु उवाच केशवार्जुनो । समभ्ययादुग्रतेजाः शरैश्चाप्यहन-
 हली ॥ ३९ ॥ एवं हृष्टशतान्यासुंस्वदीयानां परैः सह । घोर-
 रक्षपाणि धिक्पाणि तत्र तत्र विघाम्मते ॥ ४० ॥ ऋथवर्षान् क्षया-
 नोऽज्ञान् भोजो भीमस्य संयुगि । सोऽवतीर्थे रथोपस्थाहताश्रुः
 पाण्डुगन्दनः । कालो दण्डनिबोद्यन्म गदापाणिरमुच्यत ॥ ४१ ॥
 प्रमुखे सहदेवस्य जघानाश्र्वाय मद्रराट् । ततः शक्यस्य तनयं
 सहदेवोऽसिनावधीत् ॥ ४२ ॥ गौतमः पुनराचार्यो धृष्टदुम्नमयो-
 चयत् ॥ असम्भ्रान्तमसम्भ्रान्तो यत्रवान् यत्रवत्तरम् ॥ ४३ ॥ द्रौप-
 दिवांस्रया वीरानेकीकं दशभिः शरैः । अविध्यदाचार्यसुतो माति-

क्रुद्ध मायन्निव ॥ ४४ ॥ पुनश्च भीमसेनस्य जघानाश्वास्तथाहवे ।
 सोऽवतीर्थे रथात्तूष्णं हताश्व पाण्डुनन्दन ॥ ४५ ॥ कालो दण्ड-
 मिवोद्यम्य गदा क्रुद्धो महाबल । पोथयामास तुरगान् रथश्च
 कृतवर्षेण ॥ कृतवर्मा त्ववपुत्य रथात्तस्मादपाक्रमत् ॥ ४६ ॥
 शल्योऽपि राजन्सक्रुद्धो निघ्नन् सोमकपाण्डवान् । पुनरेव श्रितै-
 र्वाणैर्युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ४७ ॥ तस्य भीमो रणे क्रुद्ध सदृष्ट-
 दग्धतच्छूदः । विनाशायामिसन्धाय गदामादत्त वीर्यवान् ॥ ४८ ॥
 यमदण्डप्रतीकाशां कालरात्रिमिवोद्यताम् । गजवाजिमनुष्याणां
 प्राणान्तकरणीमति ॥ ४९ ॥ हेमपट्टपरिचिप्तासक्ता प्रच्वलिता-
 मिव । शैक्या व्यालीमिजात्यग्रा वर्ध्मशल्पानयोमयीन् ॥ ५० ॥
 चन्दनागुरुपङ्कजात्ता अमदानीप्सितामिव । वशामेदो स्रदिग्धाङ्गीं
 जिह्वा वैवस्वतीमिव ॥ ५१ ॥ मट्टुघण्टारववती वासवीमशनी-
 मिव । निमुक्ताश्राविप्राकारा पृक्ता गजमदैरपि ॥ ५२ ॥ वासनी
 रिपुसैन्यानां स्वसैन्यपरिहरणीम् । मनुष्यलोके विख्याता गिरि-
 शृङ्गविदारणीम् ॥ ५३ ॥ ययाः किलासभवने महेश्वरसख्य वचो ।
 व्याहृतयामास कौन्तेय सक्रुद्धमलकाधिपम् ॥ ५४ ॥ ययाः माया-
 मयान् हप्तान् सबहन्सन्धमादने । जघान सुहृत्कान् क्रुद्धो मन्दा-
 रायं महाबलः । वार्थ्यमाणोऽपि बद्धभिर्होपया प्रियमोस्थित
 ॥ ५५ ॥ ता प्रचमणिरत्नाढ्युमष्टास्ति वच्चगौरवाम् । सुसु-
 दम्य महाबाहू शल्यमभ्यद्रवद्रणे ॥ ५६ ॥ गदया युद्धकुशलस्तथा
 दारुणनादया । पोथयामास प्रवृत्त्यश्चतुरोऽश्वान्महाजवात्
 ॥ ५७ ॥ तत शल्यो रणे क्रुद्ध पीने वचसि तोमरम् । निचखान
 नदन् वीरो भर्म भिस्त्वास्य सोऽभ्यगात् ॥ ५८ ॥ अहकोदरस्त्वस-
 श्रान्तस्त्वमेवोद्धृत्य तोमरम् । यन्तार मद्रराजस्य तिर्विभेद ततो
 हृदि ॥ ५९ ॥ स भिन्नमर्मा रुधिर वमन् विव्रस्तमानसः । प्रपा-
 ताभिमुखो क्षीनो मद्रराजस्वपाक्रमत् ॥ ६० ॥ इतप्रतिश्रुतः दृष्ट्वा

दन्तैरिव महाज्ञागौ शृङ्गैरिव महर्षभौ । तीक्ष्णैरिव तदान्योऽन्यं
 शंदाग्राभ्याः निलङ्घतु ॥ १४ ॥ तौ गदानिहतैर्गात्रैः क्षणेन
 रुधिरोक्षितौ । प्रेक्षणीयतरावास्ता पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ १५ ॥
 गदया मद्राजेन सव्यदक्षिणमाहतः । भीमसेनो महाबाहुर्न
 चचालाचलोपमः ॥ १६ ॥ तथा भीमगदावेगैस्ताड्यमानो सुहृ-
 र्मुहुः । शल्यो न विव्यथे राजन् दन्तिनेव महागिरिः ॥ १७ ॥
 शुश्रुवे द्विक्षु सर्वासु तयोः पुरुषसिंहयोः । गदानिपातसंज्ञादौ
 वचयोरिव निस्त्रन ॥ १८ ॥ निवृत्त्य तु महावीर्यौ समुच्छ्रित-
 गदाबुभौ । पुनरन्तरमार्गस्थौ मण्डलानि विचिरतु ॥ १९ ॥ तथा-
 भ्येत्य पदान्यष्टौ सन्निपातोऽभवत्तयोः । उद्यम्य लौहदण्डाभ्या-
 मतिमानुपकर्म्मणी ॥ २० ॥ प्रार्थयामौ तदान्योऽन्य मण्डलानि
 विचिरतु । क्रियाविशिषं कृतिनौ दर्शयामासतुस्तदा ॥ २१ ॥
 अथोद्यम्य गदे घोरे मशृङ्गाविव पर्वती । तावाजघ्नतुरन्योऽन्यं
 यथा भूमिचलेऽचलौ ॥ २२ ॥ तौ परस्परवेगाच्च गदाभ्या भृश-
 विक्षतौ । युगपत् प्रेततुर्वीराबुभाविन्दुष्वजाविव ॥ २३ ॥ तभयो-
 सेनयोर्वीरास्तादा हाहाकृतोऽभवन् । शृणुं मर्मस्थमिहताबुभा-
 वास्ता सुविह्वलौ ॥ २४ ॥ ततः स्वरथमारोप्य मद्राणामुपमं
 खली । अपोवाह रूपं शलां तूर्णमायोधनादथ ॥ २५ ॥ क्षीव-
 वद्विह्वलत्वात्तु निनेपात् पुनरुत्थित । भीमसेनो गदापाणि समा-
 ह्वयत मद्रपम् ॥ २६ ॥ ततस्तु तावकाः शूरा नानाशस्त्रसमायुताः ।
 नानावाहिवशब्देन पाण्डुसेनामयोधयन् ॥ २७ ॥ भुजावृत्तित्य
 शस्त्रञ्च शब्देन महता तत । अभ्यद्रवन्नहाराज दुर्योधनपुरो-
 गमा ॥ २८ ॥ तदनीकमभिप्रेक्ष्य ततस्ते पाण्डुनन्दना । प्रवयुः
 सिंहनादेन दुर्योधनपुरोगमान् ॥ २९ ॥ तेषामापतता तूर्णं
 पुत्रस्ते भरतर्षभ । प्रासेन चेकितानं वै विव्याध हृदये श्मश्रुम्
 ॥ ३० ॥ स पपान रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडित । रुधिरौष-

परिक्रिन्तः प्रविश्य विपुलं तमः ॥ ३१ ॥ चिकितानं हतं दृष्ट्वा
पाण्डवानां महारथाः । असकृदभ्यवर्षन्त शरवर्षाणि भागधः
॥ ३२ ॥ तावकानामनीकेषु पाण्डवा जितकाशिनः । व्यचरन्त
महाराज प्रेक्षणीया समन्ततः ॥ ३३ ॥ कृपय कृतवर्मा च सौव-
ल्य महाबलः । अयोधयन् धर्मराजं मद्रराजपुरस्कृताः ॥ ३४ ॥
भारद्वाजस्य चन्तारं भूरिवीर्यपराक्रमम् । दुर्योधनो महाराज
ऋष्टद्युम्नमयोधयत् ॥ ३५ ॥ त्रिसाहस्रा रथा राजंस्तव पुत्रेण
शोदिताः । अयोधयन्त विजयं द्रोणपुत्रपुरस्कृताः ॥ ३६ ॥ विजये
धृतसङ्ख्या समभित्यक्तजीविताः । प्राविशंस्तावका राजन् हंसा
इव मद्दत् सरः ॥ ३७ ॥ ततो युद्धमभूद्गोरं परस्परवधैषिणाम् ।
अन्योऽनप्रवधसंयुक्तमनरोऽनप्रमीतिवर्द्धनम् ॥ ३८ ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते
संग्रामे राजन् वीरवरक्षये । अनिलेनेरितं घोरमुत्तस्थौ पार्थिवं
रजः ॥ ३९ ॥ अरणान्नामधेयाना पाण्डवानाञ्च कीर्त्तनात् ।
परस्परं विजानीमो ये चायुध्यन्मभीतवत् ॥ ४० ॥ तद्रजः पुरुष-
व्याघ्र शोणितेन प्रशामितम् । द्विषस्य विमला राजंस्तस्मिंस्तमसि
शामिते ॥ ४१ ॥ तथा प्रवृत्ते संग्रामे भीमरूपे भयाजके । ताव-
कानां परेपाञ्च नासीत् कश्चित् पराद्गुह्य ॥ ४२ ॥ ब्रह्मलोकपरा
भूत्वा पार्थयन्तो जयं युधि । सयुद्धेन पराक्रान्ता नराः स्वर्ग-
मभीप्सवः ॥ ४३ ॥ भर्तृपिण्डविमोक्षायैः मित्वाकार्यैर्विनिश्चिताः ।
स्वर्गसंसक्तमनसो योधा युयुधिरे-तदा ॥ ४४ ॥ नानाद्रुपाणि
शस्त्राणि विवृजन्तो महारथाः । अनरोऽनप्रमभिगर्जन्त प्रहरन्तः
परस्परम् ॥ ४५ ॥ इत विध्वत् गच्छीत प्रहरध्वं निकृन्तत । इति
स्र वाच यूयन्ते तव तीपाञ्च वै रणे ॥ ४६ ॥ ततो शल्यो महा-
राज धर्मराजं युधिष्ठिरम् । विव्याध निमित्तैर्वाणैर्हन्तुकामो महा-
रथम् ॥ ४७ ॥ तस्य पार्थो महाराज नाराचान् वै चतुर्दश ।
मर्माण्युद्दिश्य मर्मघ्नो निषखान हसन्निव ॥ ४८ ॥ आवाय्य पाण्डवं

चापैस्तु कामोः महायथाः । ८ विव्याध समरे क्रुद्धो बह्वभिः कल्ल-
 यत्रिभिः ॥ ४८ ॥ अथ भूयो महाराज शरैश्चानतपर्वणा । युधि-
 छिरं समाजघ्ने सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ५० ॥ निधर्मराजोऽपि संक्रुद्धो
 मद्रराजं महायथाः । विव्याध निघ्नितैर्वाणैः कङ्कवर्हिण्यवाजितैः
 ॥ ५१ ॥ चन्द्रसेनश्च सप्तत्याः सूतश्च नवभिः शरैः । द्रुमसेनश्चतुः-
 शष्ट्याः निजघान महारथः ॥ ५२ ॥ चक्ररक्षी हते शल्यः पाण्डवेन
 महात्मना । निजघान ततो राजशेदीन् वै । पञ्चविंशति ॥ ५३ ॥
 सात्यकिं पञ्चविंशत्या भीमसेनश्च सप्तभिः । माद्रीपुत्रौ शतेनाजौ
 विव्याध निघ्नितैः शरैः ॥ ५४ ॥ एवं विचरतस्तस्य संग्रामे राज-
 सुत्तमः । संप्रैप्रयच्छितान् पार्थः शरानाशौविप्रोपमान् ॥ ५५ ॥
 श्वजाप्रज्ञास्य समरे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रमुखे वर्तमानस्य
 भलेनापाहंरद्रथात् ॥ ५६ ॥ पाण्डुपुत्रेण वै तस्य केतुं छिन्नं
 महाहवे । निपतन्तमपस्थाम गिरिशृङ्गमिवाहतम् ॥ ५७ ॥ ध्वजं
 निपतितं दृष्ट्वा पाण्डवश्च व्यवस्थितम् । संक्रुद्धो मद्रराजोऽभूच्छर-
 व्रणं सुमीचे च ॥ ५८ ॥ शल्यः सायकवर्षेण पर्जन्य इव तृष्टिमान् ।
 अभ्यवर्षद्मेयात्मा क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः ॥ ५९ ॥ सात्यकिं भीम-
 सेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । एकैकं पञ्चभिर्विद्वा युधिष्ठिर-
 मपीडयत् ॥ ६० ॥ ततो वाणभयं जालं विततं पाण्डवोरसि ।
 अपस्थामे महाराज मेघजालमिवाहतम् ॥ ६१ ॥ तस्य शल्यो रणे
 क्रुद्धो वाणैः सन्नतपर्वभिः । दिशः प्रच्छादयामास प्रदिशश्च महा-
 रथः ॥ ६२ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा वाणजालेन पीडितः
 बभूव हतविक्रान्तो जग्मो त्वत्क्षणा यथा ॥ ६३ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि शल्ययुधिष्ठिरयुद्धे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सञ्जय उवाच । पीडिते धर्मराजे तु मद्रराजेन मारिष ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । परिवार्यै रथैः शल्यं
पीडयामासुराक्षवे ॥ १ ॥ तमेकं बद्धभिर्दृष्ट्वा पीड्यमानं महा-
रथैः ॥ साधुवादो महान् जज्ञे सिद्धाश्वासन् प्रहर्षिताः । आत्यर्थ्य-
मित्यभापन्तः सुनयद्यापि । सङ्गताः ॥ २ ॥ भीमसेनो रणे शल्यं
शल्यभूतं पराक्रमे । एकेन विद्वा वाणेन पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ३ ॥
सात्यकिय शतेनैनं धर्मपुत्रपरीप्सया । मद्रेश्वरमघाकीर्यं सिंह-
नाद्मथानदत् ॥ ४ ॥ नकुलः पञ्चभियै नं सद्देवश्च सप्तभिः ।
विद्वा तन्तु ततस्सूयं पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ५ ॥ स तु शूरो रणे
वत्तः पीडितस्त्रैर्महारथैः । विकृष्य कामुकं धीरं विगवद्धार-
साधनम् ॥ ६ ॥ सात्यकिं पञ्चविशत्या शल्यो विव्याध मारिष ।
भीमसेनं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्तभिस्तथा ॥ ७ ॥ ततः सविशिख-
क्षापं सद्देवस्य धन्विन । छित्त्वा भस्त्रेण समरे विव्याधैनं त्रि-
सप्तभिः ॥ ८ ॥ सद्देवस्तु समरे मातुलं भूरिवर्धसम् । सव्यमन्य-
स्तु कृत्वा पञ्चभिः समताडयत् । शरैरापीविपाकारैर्ज्वलज्वलन-
सन्निभैः ॥ ९ ॥ सारथिज्ञास्य समरे शरेणानतपर्वणा । विव्याध
भृशसंक्रुद्धस्तत्र भूयस्त्रिभिः शरैः ॥ १० ॥ भीमसेनस्तु सप्तत्या
सात्यकिर्नवभिः शरैः । धर्मराजस्तथा पष्ट्या गात्रे शल्यं समा-
र्पयत् ॥ ११ ॥ ततः शल्यो महाराज त्रिविद्धस्त्रैर्महारथैः । सस्त्राव
रुधिरं गात्रैर्गौरिकं पर्वतो यथा ॥ १२ ॥ तत्र सर्वान् महेष्वासान्
पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः । विव्याध तरुण राजंस्तदद्भुतमिवाभवत्
॥ १३ ॥ ततोऽपरेण भस्त्रेण धर्मपुत्रस्य मारिष । धनुषिच्छेद
समरे सव्यं स हि महारथः ॥ १४ ॥ अथाग्यहनुरादाय धर्म-
पुत्रो महारथः । साश्वत्सुतध्वजरथं शल्यं प्राच्छादयच्छरैः ॥ १५ ॥
स श्लाघमानः समरे धर्मपुत्रस्य सायकी । युधिष्ठिरमघाविध्य-
द्वयभिर्निशितैः शरैः ॥ १६ ॥ सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो धर्मपुत्रे

शराद्विते । मद्राणामधिप शूर शरीरै समवारयत ॥ १७ ॥ स
 घात्यके प्रविच्छेदे चुरप्रेण महद्वनु । भीमसेनमुखास्तास्य त्रिभि-
 स्त्रिभिरताडयत् ॥ १८ ॥ तस्य क्रुद्धो महाराज सात्यकि सत्य-
 विक्रम । तोमर प्रेषयामास स्वर्षदण्ड महाधनम् ॥ १९ ॥ भीम-
 सेनोऽथ नाराचं ज्वलन्तमिव पद्मगन् । नकुल समरे शक्तिं
 सहदेवो गदा शुभान् । धर्मराज शतघ्नीन्तु जिघांस शल्यमाहवे
 ॥ २० ॥ तानापतत एवाशु पद्माना वै भुजश्रुतान् । वारयामास
 समरे शस्त्रसङ्घान् स मद्रराट् ॥ २१ ॥ सात्यकिप्रहित शल्यो
 भक्षैश्चिच्छेदे तोमरम् । भीमेन प्रहितञ्चापि शर कनकभूषणम् ।
 दिक्षा विच्छेदे समरे कृतचस्त प्रतापवान् ॥ २२ ॥ नकुलप्रेषितो
 शक्तिं हेमदण्डा भयावहाम् । गदाश्च सहदेवेन शरीरै सम-
 वारयत ॥ २३ ॥ शराभ्याञ्च शतघ्नीं ता राक्षसिच्छेदे भारत ।
 पश्यता पाण्डुपुत्राणा सिद्धनाद ननाद च । नामृपत्तन्तु शैनेय
 शत्रोर्विजयमाहवे ॥ २४ ॥ अथान्यद्वनुरादाथ सात्यकि क्रोध-
 मूर्च्छित । हाभ्या मद्रेश्वर विद्धा सारथिञ्च त्रिभि शरै ॥ २५ ॥
 तत शल्यो महाराज सर्वास्तान् दग्धभि शरै । विव्याध सुमृगं
 ह्युद्धस्तोवैरिव महादिपान् ॥ २६ ॥ ते वार्यमाणा समरे मद्र-
 राजेन भारत । न येकु प्रमुखे स्यात् तस्य शत्रु निस्तदना ॥ २७ ॥
 ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा शल्यस्य विक्रमम् । निहतान् पाण्ड-
 वान् नेने पाञ्चालानय सञ्जयान् ॥ २८ ॥ ततो राजमहाबाङ्ग-
 र्भीमसेन पतापवान् । सन्त्यज्य मनसा प्राणान् मद्राधिपमयोधयत्
 ॥ २९ ॥ नकुल सहदेवस्य सात्यकिस्य महाबल । परिवार्यं
 तदा शल्य समन्तादप्रकिरच्छरै ॥ ३० ॥ स चतुर्भिर्महेश्वारै
 पाण्डवानां महारथै । हतस्त्वान् योग्ययामास मद्रराज प्रताप-
 यान् ॥ ३१ ॥ तस्य धर्मसुतो राजन् चुरप्रेण महाहवे । चक्ररथ
 जघानाशु मद्रराजस्य पार्थिव ॥ ३२ ॥ तस्मिन्सु निपते शूरे

घक्ररत्ने मघारये । मद्रराजोऽतिबलवान् सैनिकास्त्रकिरच्छरैः
 ॥ ३३ ॥ समाच्छन्तास्ततस्त्रांस्तु राजन् वीष्ण स सैनिकान् ।
 घिन्तयामास समरे धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥ कथं नूनं भवेत्
 संत्यं तन्माघधवचो महत् । न हि क्रुद्धो रणे राजा चययेत बलं
 मम ॥ ३५ ॥ ततः सरयनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज । मद्दे-
 श्वरं समासेदुः पीडयन्तः समन्ततः ॥ ३६ ॥ नानाशस्त्रीषवद्गलां
 शरवृष्टिं सगुह्यिताम् । व्यधन्त् समरे राजा महाभाषीष मारुतः
 ॥ ३७ ॥ ततः कनकपुङ्गां तां शल्यद्विषां वियहताम् । शरवृष्टि-
 मपश्याम शलभानामिवायतिम् ॥ ३८ ॥ ते शरा मद्रराजेन प्रेषिता
 रणमूर्धनि । सम्पतन्तः सा दृश्यन्ते शकुनानां प्रजा इव ॥ ३९ ॥
 मद्रराजधनुर्मुक्तैः शरैः कनकभूषणैः । निरन्तरमिवाकाशं सं-
 वभूव जनाधिप । न पाण्डवानां नाम्नाकं तत्र कश्चित् व्यदृश्यत
 ॥ ४० ॥ वाणान्धकारे महति कृते तत्र महाहवे । मद्रराजेन
 बलिना लाघवाच्छरवृष्टिभिः ॥ ४१ ॥ लोड्यमानं तथा दृष्ट्वा
 पाण्डवानां बलार्णवम् । विस्मयं परमं जग्मुर्दिवगन्धर्वदानवाः
 ॥ ४२ ॥ स तु तान् सर्वतो यत्राच्छरैः सम्पीड्य भारिप । धर्म-
 राजमवच्छाद्य संहवद्व्रजदग्मुद्ग ॥ ४३ ॥ ते हन्ता समरे तेन
 पाण्डवानां महारथाः । न श्रेष्ठस्त्रं तदा युद्धे प्रत्युद्यातुं महा-
 रथम् ॥ ४४ ॥ धर्मराजपुरोगास्तु भीमसेनमुखा रथा । न जङ्गः
 समरे शूरं शल्यमाहबयोभिनम् ॥ ४५ ॥

इति शत्रुपर्वणि शत्रुवधपर्वणि संज्ञकयुद्धे

तयोद्गोऽध्यायः ॥ १३ ॥

सख्यय उवाच । अर्जुनो द्रौणिना विद्वो युद्धे बद्धभिराशुनी ।
 तस्य चानुवरैः शूरैस्त्रिगर्तानां महारथैः ॥ १ ॥ द्रौणिं विख्यात

समरे त्रिभिरेव शिलीमुखै । तथेतरात्महेष्वासान् हाभ्या हाभ्या
 धनञ्जय । भूययैव महाबाहू शरवर्षैरवाकिरत ॥ २ ॥ शर-
 कण्टकितास्त्रे तु तावका भरतर्षभ । न जङ्घ समरे पार्थं वध्य-
 माना शितै शरै ॥ ३ ॥ ते र्जुन शरवर्षिण द्रीणपुत्रपुरोगमा ।
 अयोधयन्त समरे परिवार्थी महारथम ॥ ४ ॥ तैस्तु क्षिप्त्वा शरा
 राजन् कार्तिस्रवरविभूषिता । अर्जुनस्य रयोपस्य पूरयामासु
 रञ्जसा ॥ ५ ॥— तथा कृष्यौ महेष्वासावृषभौ सर्वधन्विनाम् ।
 शरैर्वीर्य्य वितुनाह्नौ प्रहृष्टा शुद्धदुर्मदा ॥ ६ ॥ कूवरो रथ
 चक्राणि ईषा योक्त्राणि वा विभो । युगञ्चैवानुकर्षञ्च शरभूत
 मभूत्तदा ॥ ७ ॥ नैतादृश दृष्टपूर्वं राजन्नैवापि च श्रुतम् । यादृश
 तत्र पार्थस्य तावका सप्रचक्रिरे ॥ ८ ॥ स रथ सर्वतो भाति
 वित्रपुङ्खै शितै शरै । उक्त्राशतै सप्रदीप्त विमानमिव भूतले
 ॥ ९ ॥ ततोऽर्जुनो महाराज शरै सन्नतपर्वभि । अवाकिरत्ता
 पृतना मेघो वृष्ट्या यथाचलम् ॥ १० ॥ ते वध्यमाना समरे पार्थ
 नामाङ्घ्रितै शरै । पार्थभूतममन्यन्त प्रेक्षमाणास्तथाविधाम् ॥ ११ ॥
 ततोऽद्भुतशरज्वालो धनु शब्दानिलो महान् । सेनेभ्यन ददा
 ह्यशु तावक पार्थपावक ॥ १२ ॥ चक्राणा पतताञ्चापि युगानाञ्च
 धरातले । तूष्णीराणा पताकाना ध्वजानाञ्च रथै सह ॥ १३ ॥
 ईशाणामनुकर्षाणा विवेणूनाञ्च भारत । अज्ञाणामथ योक्त्राणा
 प्रतीदानाञ्च सर्वथ ॥ १४ ॥ शिरसा पतताञ्चैव कुण्डलोष्णीप
 शारिणाम् । भुजानाञ्च महाराज जङ्घानाञ्च सहस्रथ ॥ १५ ॥
 छत्राणा व्यजने साहं सुकुटानाञ्च राशय । समदृश्यन्त पार्थस्य
 रथमार्गेषु भारत ॥ १६ ॥ तत क्रुद्धस्य पार्थस्य रथमार्गे विशा-
 म्यते । अगम्यरूपा पृथिवी मासशोणितकर्हमा ॥ १७ ॥ बभूव
 भरतयेष्ठ रुद्रस्याक्रीडन यथा । भीरुणा त्रासजननी शूराणा
 हर्षवर्द्धनी ॥ १८ ॥ हत्वा तु समरे पार्थ सहस्रे हे परन्तप ।

रथानां सर्वस्यथानां विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १८ ॥ यथा हि
 भगवानग्निर्जगद्गृधा चराचरम् । विधूमो दृश्यते राज्ञस्तथा पार्थो
 महारथ ॥ २० ॥ द्रौणिस्तु समरे दृष्ट्वा पाण्डवस्य पराक्रमम् ।
 रथेनातिपताकेन पाण्डव प्रत्यवारयत् ॥ २१ ॥ तावुभौ पुरुष-
 व्याघ्रौ श्वेताश्वौ रथिनाम्बरौ । समीयतुस्तथा तूष्णं परस्पर-
 जघैषिणौ ॥ २२ ॥ तयोरासीन्महाराज बाणवपं सुदारुणम् ।
 जीमूतयोर्वथा वृष्टिस्तपान्ते भरतर्षभ ॥ २३ ॥ अन्योऽन्यस्सर्विणौ
 तौ तु शरैः सन्नतपर्वभिः । ततश्चतुर्मधोऽन्योऽन्य शृङ्गाभ्यां वृषभा-
 विव ॥ २४ ॥ तयोर्युद्धं महाराज चिरं सममिवाभवत् । अस्त्राणां
 सङ्गमस्यैव धीरस्तत्राभवत् पुनः ॥ २५ ॥ ततोऽर्जुन हादमभी स्वम-
 पुष्टैः सुतेजनैः । वामुदेवञ्च दृग्भिर्द्रौणिर्विव्याध भारत ॥ २६ ॥
 ततः प्रहस्य बीभत्सुर्याश्चिपहाण्डिव धनुः । मानयित्वा मुहूर्तन्तु
 'गुरुपुत्रं' महाश्वे ॥ २७ ॥ व्यश्रुत्तरथसङ्ग्रे सव्यसाची महा-
 रथः । मृदुपूर्वं ततश्चैनं त्रिभिर्विव्याध सायकैः ॥ २८ ॥ श्वेताश्व
 तु रथे तिष्ठन् द्रौणपुत्रस्तदा सायन् । मुपलं पाण्डपुत्राय विक्षेप
 परिधीपमम् ॥ २९ ॥ तमापतन्तं सहसा जेमपट्विभूषितम् ।
 विच्छेद सप्तधा वीरं पार्थं शत्रुनिवर्हण ॥ ३० ॥ स हिन्न
 मुपलं दृष्ट्वा द्रौणि परमकोपनः । आददे परिघं धीरं नगेन्द्र-
 शिखरोपमम् । विक्षेप चैव पार्थाय द्रौणिर्युद्धविशारदः ॥ ३१ ॥
 तमन्तकमिव क्लृप्तं परिघं प्रेष्य पाण्डवः । अर्जुनस्वरितो जघ्ने
 पञ्चभिः सायकोत्तमैः ॥ ३२ ॥ स हिन्न पतितो भूमौ पार्थबाणै-
 र्भङ्गाम्घे । दारयन् पृथिवीन्द्राणां मनासीव च भारत ॥ ३३ ॥
 ततोऽपरैस्त्रिभिर्वाणैर्द्रौणि विव्याध पाण्डवः । सोऽतिविहो वल-
 वता पार्थेन सुमहाबलः । न सभ्रान्तस्तदा द्रौणिं पौरुषे स्वे
 व्यवस्थितः ॥ ३४ ॥ सुरयन्तु ततो राजन् भारद्वाजो महारथः ।
 अवाकिरच्छरत्रातैः सर्वशत्रुस्य पश्यतः ॥ ३५ ॥ ततस्तु सुरयो

द्यौर्जा पञ्चाङ्गानां महारथः । रथेन गीषधोषिण द्रौणिमेवाभ्य-
 धावत ॥ ३६ ॥ विकर्षन् वै धनुः श्रेष्ठं सर्वभारसहं दृढम् ।
 ज्वलनाग्नीविप्रनिभैः शरैश्चैनमवाकिरत् ॥ ३७ ॥ सुरथं वीक्ष्य
 संक्रुद्धमापतन्तं महारथम् । चुक्रोध समरे द्रौणिर्दृष्ट्वाहृत इवो-
 रगः ॥ ३८ ॥ विप्रिखां भुङ्कुरी कृत्वा सङ्कणीपरिसंलिङ्गन् । तं
 वीक्ष्य सुरथं रोषाद्दनुर्व्याभवसृज्य च । सुमोष तीक्ष्णं नाराचं
 यमदृष्टोपमं युधि ॥ ३९ ॥ स तस्य हृदयं भिक्ष्वा प्रविवेशति-
 वेगितः । अक्राश्रनिरिवीतसृष्टो विदार्यै धरणीतलम् ॥ ४० ॥ ततः
 स पतितो भूमौ नाराचेन समाहृतः । बन्धेषुव यथा शृङ्गं पर्व-
 तस्य विदारितम् ॥ ४१ ॥ तस्मिंस्तु निहतो वीरे द्रोणपुत्रः प्रताप-
 वान् । आरुरीह रथं तूष्णं तमेव रथिनांवरः ॥ ४२ ॥ ततः
 सञ्जी महाराज द्रौणिराहवदुर्मदः । अर्जुनं योधयामास संश-
 प्तकहतो रणे ॥ ४३ ॥ तद्युद्धं समहद्वासीदेकस्य बद्धभिः सह ।
 मध्यन्दिनगते सूर्ये यमराष्ट्रविवर्द्धनम् ॥ ४४ ॥ तत्राश्रयैमपस्थाम्
 दृष्ट्वा तेषां पराक्रमम् । यदैको युगपद्दीरान् समयोधयदर्जुनः
 ॥ ४५ ॥ विमद्गैस्तु महानासीर्जुनस्य परैः सह । अतक्रतोर्यथा
 पूर्वं महत्या दैत्यसेनया ॥ ४६ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे .

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

। सञ्जय उवाच । दुर्योधनो महाराज दृष्टद्युम्नय पापतः ।
 अक्रतुः समहद्युद्धं शरशक्तिप्रमाकुलम् ॥ १ ॥ तयोरासीन्महा-
 राज शरधाराः सहस्रयः । अम्बुदानां यथा काले जलधाराः
 अमन्ततः ॥ २ ॥ राजा तु पापतं विहा शरैः पञ्चभिराशुंगैः ।
 द्रोणहन्तारमुग्रैषु पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ३ ॥ दृष्टद्युम्नस्तु समरे

बलवान् दृढविक्रम । सप्तत्या विशिखानां वै दुर्व्योधनमपीडयत्
 ॥ ४ ॥ पीडित प्रेष्य राजान सोदर्या भरतर्षभ । महत्या सेनया
 सार्धं परिव्रुज्ज पापतम् ॥ ५ ॥ स तै परिव्रुत शूर सर्वतो-
 ऽतिरथैर्भ्रमम् । व्यवरत् समरे राजन् दर्भयन्नस्त्रलाघवम् ॥ ६ ॥
 शिखण्डी कृतवर्माण गौतमञ्च महारथम् । प्रभद्रकी समायुक्तौ
 योधयामास धन्विनी ॥ ७ ॥ तत्रापि सुमहद्युद्धं धोररूपं विशा-
 म्यते । प्राणान् सन्त्यज्यता युद्धे प्राणयूताभिर्देवने ॥ ८ ॥ शल्यस्तु
 शरवर्षाणि विसृज्यन् सर्वतो दिग्भ्रम । पाण्डवान् पीडयामास
 ससात्यकिवृकोदरान् ॥ ९ ॥ तथोभौ च यमौ युद्धे यमतुल्यपरा-
 क्रमौ । योधयामास राजेन्द्र धैर्य्येण च बलेन च ॥ १० ॥ शल्य-
 सायकनुन्नाना पाण्डवाना महामृधे । व्रातार नाध्यदच्छन्त
 केचित्तत्र महारथा ॥ ११ ॥ ततस्तु नकुल शूरो धर्मराजे
 प्रपीडिते । अभिदुद्राव वेगेन मातुल माद्रिनन्दन ॥ १२ ॥
 आच्छाद्य समरे शलग्र नकुल परवीरहा । विव्याध चैन दग्धभि
 म्रयमानस्तनान्तरे ॥ १३ ॥ सर्वपारश्ववैर्वायै कर्मारपरिमार्जितै ।
 स्वर्णपुष्टै मिलाधौतैर्धनुर्व्यन्त्रप्रचोदितै ॥ १४ ॥ शलग्रस्तु पीडित-
 स्तेन स्वस्तीयेण महात्मना । नकुल पीडयामास पत्निभिर्नत-
 पर्वभि ॥ १५ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनोऽथ सात्यकि ।
 सहदेवश्च माद्रेयो मद्रराजसुपाद्रवन् ॥ १६ ॥ तानापतत एवाशु
 पूरयाणाग्रयस्त्रनै । दिग्भ्य विदिग्भ्यैव कम्पयानाथ मेदिनीम् ।
 प्रतिजग्राह समरे सेनापतिरमित्रजित् ॥ १७ ॥ युधिष्ठिर त्रिभि-
 र्विहा भीमसेनञ्च सप्तभि । सात्यकिश्च शतेनाजौ सहदेव त्रिभि-
 शरै ॥ १८ ॥ ततस्तु सशरस्त्राप नकुलस्य महात्मन । मद्रेश्वर
 क्षुरपेण तदा चिच्छेद मारिय । तदशीर्य्यत विच्छिन्न धनु-
 शलग्रस्य सायकी ॥ १९ ॥ अघान्यहनुरादाय माद्रीपुत्रो महा-
 रथ । मद्रराजस्थ तूष्णं पूरयामास पत्निभि ॥ २० ॥ युधि

छिरस्तु मद्रेशं सहदेवश्च मारिष । दशभिर्दशभिर्वाणैरुरस्येनः
 नविध्यताम् ॥ २१ ॥ भीमसेनस्तु तं पृष्ट्वा सात्यकिर्नवभिः शरैः ।
 मद्रराजमभिद्रुत्य जघ्नतु कङ्कपत्रिभिः ॥ २२ ॥ मद्रराजस्ततः क्रुद्धः
 सात्यकिं नवभिः शरैः । विव्याध भूयः सप्तत्या शराणां नतपर्व-
 णाम् ॥ २३ ॥ अथास्य सशरद्वापं मुष्टौ चिच्छेद् मारिष । हयांश्च
 चतुरः संख्ये प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २४ ॥ विरथं सात्यकिं कृत्वा
 मद्रराजो महारथः । विशिखानां शतेनैनमाजघान समन्ततः
 माद्रीपुत्रौ च संरथ्यौ भीमसेनश्च पाण्डवम् । युधिष्ठिरञ्च कौरव्यं
 विव्याध दशभिः शरैः ॥ २५ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम मद्रराजस्य
 पौरुषम् । यदेनं सहिताः पार्था नाभ्यवर्तन्त संयुगे ॥ २७ ॥
 अथान्यं रथमास्थाय सात्यकिः सत्यविक्रमः । पीडितान् पाण्ड-
 वान् दृष्ट्वा मद्रराजवशङ्गतान् । अभिदुष्ट्वाव वेगेन मद्राणामधिपं
 वली ॥ २८ ॥ आपतन्त रथं तस्य शलत्र-समितिमोभगः । प्रद्यु-
 थ्यौ रथेनैव मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ २९ ॥ स सन्निपातस्तुमुलो
 वभूवाद्भुतदर्शनः । सात्यकेयैव शूरस्य मद्राणामधिपस्य च ।
 यादृशो वै पुरा वृत्तः शम्बरामरराजयोः ॥ ३० ॥ सात्यकिः प्रेष्य
 सशरे मद्रराजं व्यवस्थितम् । विव्याध दशभिर्वाणैस्तिष्ठ तिष्ठेति
 चान्नवीत् ॥ ३१ ॥ मद्रराजस्तु सभृशं विह्वस्तेन महात्मना ।
 सात्यकिं प्रतिविव्याध चित्रपुङ्खैर्मितैः शरैः ॥ ३२ ॥ ततः पार्था
 महेश्वासाः साख्यताभिरुतं वृपम् । अभ्यद्रवन्नयैस्त्वयं मातुलं बध-
 काङ्क्षया ॥ ३३ ॥ तत आसीत् परामर्हस्तुमुलः शोणितोदकः ।
 शराणां युध्यमानानां सिंघानामिव नर्हताम् ॥ ३४ ॥ तेषामासी-
 त्महाराज व्यतिक्षेप परस्परम् । सिंघानामामिपिप्सूनां क्रूजता-
 मिव संयुगे ॥ ३५ ॥ तेषां वाणसहस्रोपैराकीर्णा वसुधाभयत् ।
 अन्तरीक्षञ्च सहसा वाणभूतमभूत्तदा ॥ ३६ ॥ शरान्यकारं वद्वधा
 कृतं तस्य समन्ततः । अभ्यच्छायेव सञ्जने शरैर्मूर्त्तैर्महात्मभिः ॥ ३७ ॥

तत्र राजञ्जरेर्भुक्तौर्निर्भुक्तोरिव पन्नगैः । स्वर्णपुङ्खैः प्रकाशद्भि-
र्व्यरोचन्त दिशस्तदा ॥ ३८ ॥ तत्राद्भुतं परञ्चक्रे शल्यः शत्रुनिव-
र्हणः । यदेकः समरे शूरो योधयामास वै बहून् ॥ ३९ ॥ मद्र-
राजभुजोत्सृष्टैः कङ्कवर्हिणवाजितैः । संपतद्भिः शरैर्घोरैरवा-
कीर्त्यत मेदिनी ॥ ४० ॥ तत्र शल्यरथं राजन् विचरन्तं मद्वा-
हवे । अपश्याम यथा पूर्वं शक्रस्यासुरसङ्घे ॥ ४१ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

सञ्जय उवाच । ततः सैन्यास्तव विभो मद्रराजपुरस्कृताः ।
पुनरभ्यद्रवन् पार्थान् विगेन मद्भृता रणे ॥ १ ॥ पीडितास्तावकाः
सर्वे प्रधावन्तो रणौत्कटा । क्षणेनैव च पार्थास्ते बद्धत्वात् सम-
लोडयन् ॥ २ ॥ ते बध्यमानाः कुरुभिः पाण्डवा नावतस्थिरे ।
निवार्यमाणो भीमेन पश्यतोः कृष्णपार्थयोः ॥ ३ ॥ ततो धन-
ञ्जयः क्रुद्धः रूपं सह पदानुगैः । शवाकिरच्छुरीषेण कृतवर्माण-
मेव च ॥ ४ ॥ शकुनिं सहदेवय ससैन्यं समवारयत् । नकुलः
पार्श्वतः स्थित्वा मद्रराजमवैक्षत ॥ ५ ॥ द्रौपद्या नरेन्द्रांश्च
भूयिष्ठान् समवारयन् । द्रोणपुत्रञ्च पाञ्चात्यः शिखण्डी सम-
वारयत् ॥ ६ ॥ भीमसेनस्तु राजानं गदापाणिरवारयत् । शल्यन्तु
सह सैन्येन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ७ ॥ ततः समभवद्युद्धं संसक्तं
तत्र तत्र च । तावकानां परेषाञ्च संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ८ ॥
तत्र पश्चामहे कर्म शल्यस्यातिमहद्गणे । यदेकः सर्वसैन्यानि
पाण्डवानामयुध्यत ॥ ९ ॥ व्यदृश्यत तदा शल्यो युधिष्ठिरसमी-
पतः । रणे चन्द्रमसोऽभ्यासे यनैश्चर इव शङ्खः ॥ १० ॥ पीड-
यित्वा तु राजानं शरैराशौविषीपमैः । अभ्यधावत् पुनर्भीमं

शरैर्वपैरवाश्रितर्न ॥ ११ ॥ तस्य तद्दार्धवं ईर्ष्या तथैव च कृतास्व-
 ताम् । अयुजयन्तनीकानि परेषां तावकानि च ॥ १२ ॥ पीड्य-
 न्नानास्तु श्लेष्म, पाण्डवा भयविचिताः । माद्रवन्त रणं हिज्जो
 श्रोत्रमाने युधिष्ठिरे ॥ १३ ॥ वध्यमानेष्वनीकेषु मद्रराजेन पाण्डवः ।
 अमपैवशमापन्नौ धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ ततः पौरुष-
 मास्थाय मद्रराजमपीडयत् । जयो वास्तु वधो वेति कृतबुद्धि-
 र्महारायः । १५ ॥ समाह्वयाव्रवीत् सर्वान् भ्रातॄन् कृष्याञ्च माघ-
 वम् । भीमो द्रोणश्च कर्णश्च धि चान्ये पृथिवीक्षितः ॥ १६ ॥
 कौरवार्थं पराक्रान्ता संग्रामे निघ्नं गताः । यथाभागं यथोत्-
 साहं भवन्तः कृतपौरुषाः ॥ १७ ॥ भागोऽवशिष्ट एकोऽयं मम
 शल्यो महारायः । सोऽहमद्य युधा जेतुमाशंसि मद्रकेश्वरम् । तत्र
 यन्मानसं मघ्नं तत् सर्वं निगदामि वः ॥ १८ ॥ चक्ररक्षाविमो
 शूरो मम माद्रवतीसती । श्लेयौ वासवेनापि समरे वीरसम्मतौ
 ॥ १९ ॥ साधिमौ मातुलं युद्धे क्षत्रधर्मपुरस्कृतौ । मद्यं
 प्रतियुध्येतां मानार्हौ सत्यमङ्गरी ॥ २० ॥ मान्वा शल्यो रणे
 श्रन्ता तं वाहं मद्रमस्तु वः । इति सत्यामिमा वाणीं लोकवीरा
 निदोषत ॥ २१ ॥ योत्स्येऽहं मातुलेनाद्य क्षत्रधर्मण पार्थिवा ।
 ह्वयं ममभिसन्धाय विजयायेतराय वा ॥ २२ ॥ तस्य मेऽभ्यधिकं
 शस्तं सर्वोपकरणानि च । संयुज्यन्तु रथे क्षिप्रं शास्त्रवद्रथ-
 योजकाः ॥ २३ ॥ शैनेयो दक्षिणं चक्रं घृष्टद्युम्नस्तथोत्तरम् ।
 घृष्ठगोपो भवन्नद्य मम पार्थो धनञ्जयः ॥ २४ ॥ पुरःसरो ममा-
 द्यास्तु भीमः शल्यभृतां वरः । एवमभ्यधिकः शल्याद्भविष्यामि
 महामघे ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वास्तथा चक्रुः सर्वे राज्ञः प्रियैर्द्विषाः
 ॥ २६ ॥ ततः प्रहृष्यैः सैन्यानां पुनरासीत्तदा ऋधे । पाञ्चालानां
 संभक्तानां मत्स्यानाञ्च विधिपतः ॥ २७ ॥ प्रतिष्ठा तां तदा राजा
 कृत्वा मद्रेशमभ्ययात् । ततः यद्वांशं भेरीय मतमथैव पुष्कलान् ।

अवाद्यन्त पाञ्चालाः सिंघनादाये-नेदिरे ॥ २८ ॥ तेऽभ्यघावन्ते
 संख्या मद्रराजन्तरखिनः । महता हर्षजेनाथ नादेन कुरु-
 पुङ्गवाः ॥ २९ ॥ छादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च ।
 तूर्थशब्देन महता नाद्यन्तस्य मेदिनीम् ॥ ३० ॥ तान् प्रत्यगृह्णात्
 पुत्रस्ते मद्रराजस्य वीर्यवान् । महामेघानिव बहून् शैलावस्तीदया-
 वुभौ ॥ ३१ ॥ शल्यस्तु समरश्लाघी धर्मराजमरिन्दमम् । ववर्ष शर-
 वर्षेण वर्षेण मघवानिव ॥ ३२ ॥ तथैव कुरुराजोऽपि प्रगृह्य चैविरं
 षतुः । द्रोणीपदिमान् विविधान् दर्शयानो महामना ॥ ३३ ॥
 ववर्ष शरवर्षाणि चित्रं लघु च सुष्ठु च । न चास्य विवरं कश्चि-
 द्दर्शं चरतो रणे ॥ ३४ ॥ तावुभौ विविधैर्वाणैस्ततश्चाति पर-
 स्परम् । मादूर्वावामिपप्रेप्सु पराक्रान्ताविवाहवे ॥ ३५ ॥
 भीमस्तु तव पुत्रेण रणशौखेन सङ्गत । पाञ्चाल्य सात्यकियैव
 माद्रीपुत्री च पाण्डवी । अकुनिप्रमुखान् वीरान् प्रत्यगृह्णन् सम-
 न्ततः ॥ ३६ ॥ तदासीत्सुलं युद्धं पुनरेव जयैषिणाम् । ताव-
 कानां परेपाञ्च राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ ३७ ॥ दुर्योधनस्तु भीमस्य
 शरेणानतपर्वणा । चिच्छेदादिश्व संग्रामे ध्वजं हेमविभूषितम्
 ॥ ३८ ॥ स किङ्किणीकजालेन महता शरुदर्शन । पपात रुषिरः
 संखि भीमसेनस्य मानद ॥ ३९ ॥ पुनथापि घनुशिवं गजराज-
 करोपमम् । चुरेण शितधारेण प्रचकर्त्त नराधिप ॥ ४० ॥ स
 छिन्नधन्वा तेजस्वी रथशक्त्या सतं तव । विभेदोरसि विक्रम्य
 स रथोपस्थ आविमत् ॥ ४१ ॥ तस्मिन् मोहमनुप्राप्ते पुनरेव
 वृकोदरः । यन्तुरस्य पिर कायात् चुरप्रेणाहरत्तदा ॥ ४२ ॥
 हतसूता हयास्तस्य रथमादाय भारत । व्यद्वन्त द्विगो राजन्
 हाहाकारस्ततोऽभवत् ॥ ४३ ॥ तमभ्यधावत् व्राणायं द्रोणपुत्री
 महारथ । कृपय कृतवर्मा च पुत्रं तव परीप्सव ॥ ४४ ॥ तस्मिन्
 विलुलिते सैन्ये व्रक्षास्तस्य पदानुगा । गाण्डीवधन्वा विस्तार्य

धनुस्तानहनच्छरैः ॥ ४५ ॥ युधिष्ठिरस्तु मद्रेशमभ्यषावदमर्षितः ।
 स्वयं-सहोदयन्तश्चान् दन्तवर्षान्मनोजवान् ॥ ४६ ॥ तत्राद्भुत-
 मपश्याम कुन्तीपुत्रे युधिष्ठिरे । पुरा भूत्वा मृदुर्हान्तो यत्तदा
 दारुणोऽभवत् ॥ ४७ ॥ विवृताक्षस्तु कौन्तेयो वैपमानस्य मन्युना ।
 चिच्छेद योधान्निशितैर्महैः शतसहस्रशः ॥ ४८ ॥ या यां प्रत्यु-
 दयो सेना तां तां ज्येष्ठं च पाण्डव । शरैरपातयद्राजन् गिरीन्
 वक्षैरिवोत्तमैः ॥ ४९ ॥ साश्वसूतध्वजरथान् रथिनः पातयन्
 वहन् । आक्रीडदेको बलवान् पवनस्तोयदानिव ॥ ५० ॥ साश्व-
 रोहांय तुरगान् पत्नीयैव सहस्रशः । व्यपीययत संग्रामे क्रुद्धो
 रुद्रः पशूनिव ॥ ५१ ॥ शून्यमायोधनं कृत्वा शरवर्षैः समन्तत ।
 अभ्यद्रवत मद्रेशं तिष्ठ शल्येति चाब्रवीत् ॥ ५२ ॥ तस्य तच्चरितं
 दृष्ट्वा संग्रामे भीमकर्माण । विव्रेसस्तावका सर्वे शल्यस्वेनं सम-
 भ्ययात् ॥ ५३ ॥ ततस्तौ तु संसंरब्धौ प्रधाप्य सलिलोद्भवौ ।
 ममाह्वय तदान्योऽन्यं भर्त्सयन्ती समीयतु ॥ ५४ ॥ शल्यस्तु शर-
 वर्षेण युधिष्ठिरमवाकिरत । मद्रराजञ्च कौन्तेयः शरवर्षैरवा-
 किरत् ॥ ५५ ॥ व्यदृश्येता तदा राजन् कङ्कपत्रिमिराहवे । उद्भिन्न-
 रुधिरौ शूरो मद्रराजयुधिष्ठिरौ ॥ ५६ ॥ पुष्पिताविव रेजाते
 वने मास्त्रलिकिंशुकौ । दीप्यमानौ महात्मानौ नेदतुर्युद्धदुर्मदी

पांशुं चारंथी ॥ ६२ ॥ ततोऽस्य दीप्यमानेन पीतेन निमित्तेन च ।
 प्रमुखे वर्तमानस्य भक्षेनापाहरद्भजम् । ततः प्रभन्नं तत सैन्यं
 दीर्योधनमरिन्दम ॥ ६३ ॥ ततो मद्राधिपं द्रौणिरभ्यधावत्तथा-
 कृतेम् । आरोग्यं स्वरथञ्चैनं त्वरमाणः प्रदुद्रुवे ॥ ६४ ॥ सुहृत्त-
 मिव तौ गत्वा नर्दमाने युधिष्ठिरे । स्थित्वा ततो मद्रपतिरन्यं
 स्येन्दनमास्थितः ॥ ६५ ॥ विधिवत् कल्पितं दिव्यं मद्याम्बुदनिना-
 दितम् । सञ्जयन्तोपकरणं हिपता लोमहर्षणम् ॥ ६६ ॥

इति शत्यपर्वणि शत्यवधपर्वणि शत्ययुधिष्ठिरयुद्धे

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ उवाच । अथान्यद्वनुरादाय बलवदेगवत्तरम् । युधि-
 स्थिरं मद्रपतिर्विहा सिद्ध इवानदत् ॥ १ ॥ तत स शरवर्षण
 पल्लन्य इव वृष्टिमान् । अभ्यवर्षदभेयात्मा क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः
 ॥ २ ॥ सात्यकिं दृशमिर्विहा भीमसेनं त्रिभिस्तथा । सहृदिवं
 त्रिभिर्विहा युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ३ ॥ तांस्तानन्यान्महेष्वासान्
 चाश्वान् सरयकुञ्जरान् । अर्हयामास विप्रिखैरुक्काभिरिव कुञ्ज-
 रान् । कुञ्जरान् कुञ्जरारोहानश्वानश्चप्रयायिनः । रथाय
 रथिभिः शर्वं जघान रथिनावरः ॥ ५ ॥ बाहूँश्चिच्छेद च तथा
 सायुधान् केतनानि च । चकार वै महीं चोधैस्तीर्णा वेदीं
 कुम्भैरिव ॥ ६ ॥ तथा तनुरिसैन्यानि घ्नन्तं शल्युभिवान्तकम् । परि-
 वद्रुर्भृशं क्रुद्धा पाण्डुपाञ्चालसोमका ॥ ७ ॥ तं भीमसेनस्य
 मिनेय नप्ता माद्राथ पुत्री पुरुषप्रवीरौ । समागतं भीमबलेन
 राश्या पर्याप्तमन्योऽन्यमयाह्वयन्त ॥ ८ ॥ ततस्तु शूरा समरे
 नरेन्द्र मद्रेश्वरं प्राप्य युधावलिष्ठम् । आवाथ्यै चैनं समरे नृवीरं
 जघ्नुः शरैः पत्रिभिरुग्रवेगैः ॥ ९ ॥ संरक्षितो भीमसेनेन राजा

माद्रीसुताभ्यामथ माधवेन । मद्राधिपं पत्निभिरग्रवेगैस्तनान्तरे
 धर्मसुतो निजज्ञे ॥ १० ॥ ततो रणे तावकाना रथीषा सर्वीक्ष्य
 मद्राधिपति शरार्त्तम् । नरा सर्वे परिवव्र, सुसज्जा दुर्योधन-
 स्यानुमते समन्तात् ॥ ११ ॥ ततो द्रुह मद्रजनाधिपो रणे युधिष्ठिर
 सप्तभिरस्यविध्यत् । तच्चापि पार्थो नवभि पृपतकीर्विव्याध राज-
 स्तुमुले महात्मा ॥ १२ ॥ आरुर्ण्यपूर्णाद्यतसप्रयुक्ते शरैस्तथा सयति
 तैलधौतै । अन्योऽन्यमाच्छाद्यता महारथौ मद्राधिपथापि युधि-
 ष्ठिरस्य ॥ १३ ॥ ततस्तु तूर्णं समरे महारथौ परस्परस्यान्तर-
 माक्षमाणौ । शरैर्भृश विव्यधतुर्नृपोत्तमौ महाबली शत्रुभिरप्य-
 धृतौ ॥ १४ ॥ तयोर्द्विभुर्व्यातलनिखनी महान् महेन्द्रवज्राग्रनितुल्य-
 निखन । परस्पर वाणगणैर्महात्मनो प्रवर्षतोर्मद्रपपाण्डवीरयो
 ॥ १५ ॥ तौ चैरतुर्व्याघ्रमिशुप्रकाशौ महाबनेध्वामिपगृह्णिनाविव ।
 विपाणिनौ नागवराधिवोक्लटौ ततश्चतु सशुगजातदर्पौ ॥ १६ ॥
 ततस्तु मद्राधिपतिर्महात्मा युधिष्ठिर भीमवल प्रसङ्ग । विव्याध
 वीर हृदयेऽतिवेग शरेण सूर्याग्निसमप्रभेण ॥ १७ ॥ ततोऽति-
 विह्वोऽथ युधिष्ठिरस्तदा ससप्रयुक्तेन शरेण राजन् । जघान मद्रा
 धिपति महात्मा सुदृङ्ग लेभे ऋषभ कुरुष्याम ॥ १८ ॥ ततो मुहूर्त्त-
 दिव पार्थिवेन्द्रो लब्ध्वा सञ्जा क्रोधसरक्तनेत्र । शतेन पाथं तरितो
 जघान सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभाव ॥ १९ ॥ तरस्ततो धर्मसुतो महात्मा
 शल्यस्य क्रुद्धो नवभि पृपतकी । भिक्षा क्षुरस्तापनीयश्च वम
 जघान पण्ड् भिख्वरित पृपतकी ॥ २० ॥ ततस्तु मद्राधिपति प्रहृष्टो
 धनुर्विक्रुष्य प्रसृजन् पृपत्कान् । दाभ्या क्षुराभ्याश्च तथैव राश-
 यिच्छेद् चाप कुरुपुङ्गवस्य ॥ २१ ॥ नव ततोऽन्यत् समरे प्रगृह्य
 राजा धनुर्घोरतर महात्मा । शल्य हि विव्याध शरै समन्तात्
 यथा महेन्द्रो नमुचि यिताग्रै ॥ २२ ॥ ततस्तु शल्यो नवभि
 पृपतकीर्भीमस्य राशय युधिष्ठिरस्य । निहृत्य रौक्मे पटुवर्मणी

तयोर्विदारयांसां भुञ्जी महात्मा ॥ २३ ॥ ततोऽपरेण ज्वल-
 नाकतेजसा चुरेण राशौ धनुरुन्ममाथ । कृपय तस्यैव जघान
 स्रुतं पङ्क्तिः शरैः सोऽभिमुखं पपात ॥ २४ ॥ मद्राधिपस्यापि
 युधिष्ठिरस्य शरैश्चतुर्भिर्निजघानं वाहान् । वाहान्य हत्वा व्याकरो-
 म्महात्मा योधचयं धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ २५ ॥ तथाकृते राजनि
 भीमसेनो मद्राधिपस्याशु ततो महात्मा । छित्त्वा धनुर्वेगवता
 शरेण हाभ्यामविधत् सुभयं नरेन्द्रम् ॥ २६ ॥ अथापरेणास्य
 जहार यन्तुः कायाच्छिरः सन्नहनीयमध्यात् । जघान चाश्व-
 यतुरः स शीघ्रं ततो भयं कुपितो भीमसेनः ॥ २७ ॥ तमग्रणीः
 सर्वधनुर्द्धराणामेकश्चरन्तं समरेऽतिवेगम् । भीमः शतेन व्यकिर-
 च्छरोणां माद्रीपुत्रः सहदेवस्तथैव । तैः सायकीर्मोहितं वीक्ष्य
 शतं भीमः शरैरस्य चकर्त्त वर्ष्म ॥ २८ ॥ स भीमसेनेन निकृत्त-
 वर्ष्मा मद्राधिपयर्ष्म सहस्रतारम् । प्र गच्छ खड्गश्च रथान्महात्मा
 प्रस्कृत्य कुन्तीसुतमभ्यधावत् । छित्त्वा रथेषां नकुलस्य सोऽथ
 युधिष्ठिरं भीमबलोऽभ्यधावत् ॥ २९ ॥ तच्चापि राजानमथोत्-
 प्रतन्तं क्रुद्धं यथैवान्तकमापतन्तम् । घृष्टद्युम्नो द्रौपदेया शिखण्डी
 शिनैश्च नप्ता सहसा परीयु ॥ ३० ॥ अथास्य चर्माप्रतिमं न्यकृन्त-
 ङ्गीमो महात्मा दग्धभिः पृषत्कीः । खड्गश्च भङ्गेन चकर्त्त सुष्टौ
 नदन् प्रहृष्टस्त्वाव सैन्यमध्ये ॥ ३१ ॥ तत् कर्म भीमस्य समीक्ष्य
 हृष्टांस्ते पाण्डवानां प्रवरा रथीषाः । नादं प्रचक्रुर्भृशमुत्स्रयन्तः
 शङ्कान्य दध्नुः शशिसन्निकाशान् ॥ ३२ ॥ तेनाथ शब्देन विभी-
 षणेन तवाभिगुप्तं बलमप्रहृष्टम् । खेदाभिभूतं रुधिरोक्षिताङ्गं
 विसंशकल्पञ्च तथा विषयम् ॥ ३३ ॥ स मद्रराजः सहगावकीर्षी
 भीमाग्र्यैः पाण्डवयोधमुखैः । युधिष्ठिरस्याभिमुखं जवेन सिंही
 यथा मृगहेतोः प्रयात ॥ ३४ ॥ स धर्मराजो निहताश्रुतः
 क्रोधेन दीप्तज्वलनप्रकाशः । दृष्ट्वा तु मद्राधिपतिं स्र तूष्णं सम-

भ्यधावत्तमरिं बलेन ॥ ३५ ॥ - गोविन्दवाक्यं त्वरितं विचिन्त्य दध्ने
 मतिं शल्यविनाशाय । स धर्मराजोऽभिहताश्वसूते रथे तिष्ठन्
 शक्तिमेवाभिकोद्धन् ॥ ३६ ॥ तच्चापि शल्यस्य निशम्य कर्म तच्चा-
 त्मनी भागमथावगमिष्टम् । शूला मन शल्यवधे यतात्मा यथोक्त-
 मित्रावरजस्य चक्रे ॥ ३७ ॥ स धर्मराजो मणिहेमदण्डांजघ्राच्च
 शक्तिं कनकप्रकाशाम् । नेत्रे च दीप्ते सहसा विवृत्य मद्राधिपं
 क्रुद्धमना निरैचत् ॥ ३८ ॥ निरीक्षितो वै नरदेव राशा पूता-
 त्मना निर्हृतकल्मषिण । अभून्न यद्भक्तसाम्भद्रराजस्तद्भुतं मे
 प्रतिभाति राजन् ॥ ३९ ॥ ततस्तु शक्तिं रुचिरोग्रदण्डाऽमणि-
 प्रवालीज्वलिता प्रदीप्ताम् । विक्षेप वेगात् सुभयं महात्मा मद्रा-
 धिपाय प्रवर कुरुणाम् ॥ ४० ॥ दीप्तामथैना महता बलेन
 सविस्फुलिङ्गा सहसा पतन्तीम् । प्रैचन्त सर्वे कुरव समेता
 दिवो युगान्ते महतीमिवोत्काम् ॥ ४१ ॥ ता कालरात्रीमिव पाश-
 चस्ता यमस्य धात्रीमिव चोग्ररूपाम् । स ब्रह्मदण्डप्रतिमाममोषां
 ससर्ज यत्तो युधि धर्मराज ॥ ४२ ॥ गन्धस्रगम्रासनपानभोजनै-
 रभ्याञ्छिता पाण्डुसुते प्रयत्नात् । सम्बर्त्तकामिप्रतिमा ज्वलन्तीं
 हृत्यामथर्वाङ्गिरसीमिवोग्राम् ॥ ४३ ॥ ईमानहेतो प्रतिनिर्मितान्ता
 त्पट्टा रिपूणामसुद्देहभक्ष्याम् । भूम्यन्तरीक्षन्तु जल्लाशयानि प्रसञ्च
 भूतानि निहन्तुमीशाम् ॥ ४४ ॥ घण्टापताकामणिवष्भाजं वैदृथ्य-
 चित्रा तपनीयदण्डाम् । त्पट्टा प्रयत्नान्नियमेन कृप्ता ब्रह्महिपा-
 मन्तकरीममोषाम् ॥ ४५ ॥ बलप्रयत्नाद्विक्लवेषेण मन्त्रैश्च शौरै-
 रभिमन्त्रय यत्नात् । ससर्ज मार्गेण स ता परेण वधाय मद्राधि-
 पतेस्तदानीम् ॥ ४६ ॥ हतोऽसि पापेत्यभिगर्जमानो रुद्रोऽन्ध-
 कायान्तकर यथेषुम् । प्रसार्थं वाङ्ग सदृढं सुपाणिं क्रोधेन
 नृत्यन्निव धर्मराज ॥ ४७ ॥ ता सर्वशक्त्या प्रहिता स्वशक्तिं
 युधिष्ठिरणाप्रतिवार्यवीर्याम् । प्रतिग्रहायाभिननर्है शल्य सम्यग्-

धूतामन्निरिवान्यधाराम् ॥ ४८ ॥ सा तस्य मर्माणि विदार्थ्य शुभ्र
 सुरो विशालञ्च तथैव भिक्ष्वा । विवेकं गा तोचमिवाप्रसक्ता यथो
 विशालं नृपतेर्वहन्ती ॥ ४९ ॥ नासाच्चिरुर्णस्यविनि सृतेन प्रस-
 न्दता च व्रणसम्भवेन । समिक्तगात्रो रुधिरेण सोऽभूत् क्रौञ्चो
 यथा स्कन्दहतो महाद्रि ॥ ५० ॥ प्रसार्थ्यं वाह्यं च रथाहतो गा
 सक्लिन्नवर्मा कुरुनन्दनेन । महेन्द्रवाहप्रतिमो महात्मा बज्राहतं
 शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ५१ ॥ वाह्यं प्रसार्थ्याभिमुखो धर्मराजस्य
 मद्राट् । ततो निपतितो भूमाविन्द्रध्वज इवोच्छ्रित ॥ ५२ ॥
 स तथा भिन्नसर्वाङ्गो रुधिरेण समुक्षित । प्रत्युद्धत इव प्रेम्ना
 भूम्या स नरपुङ्गव । प्रियया कान्तया कान्त पतमान इवो-
 रसि ॥ ५३ ॥ विर भुक्त्वा वसुमतीं प्रिया कान्तामिव प्रभु ।
 सर्वैरङ्गैः समाश्लिष्य प्रसुप्त इव सोऽभवत् ॥ ५४ ॥ धर्म्यं धर्मात्मना
 युद्धे निहतो धर्मस्तनुना । सम्यग्धृत इव स्तिष्ठ प्रागान्तोऽग्नि-
 रिवाध्वरे ॥ ५५ ॥ शङ्कया विभिन्नहृदय विप्रयुक्तायुधध्वजम् ।
 प्रशान्तमपि मद्रेश लक्ष्मीर्नैव व्यसृजत ॥ ५६ ॥ ततो युधिष्ठिर-
 स्थापमादायिन्द्रधनुं प्रभन । व्यधमत हिषत सङ्घेऽखगराङ्गि-
 पन्नगान् । देहाय निमित्तैर्भक्षैः रिपूणां नाशयत क्षणात् ॥ ५७ ॥
 ततः पार्थस्य वाणोर्वैराहता सैनिकास्तथ । अनिमोलितात्ता
 क्षिण्वन्तो भयमन्योऽन्यमर्हिता । श्यन्दन्तो रुधिरं देहैर्विशस्ता
 युधजीविता ॥ ५८ ॥ ततः शल्ये निपतिते मद्रराजानुजो युवा ।
 भ्रातुः सर्वैर्गुणैस्तुल्यो रथी पाण्डवमभ्ययात् ॥ ५९ ॥ विव्याध च
 नरयेष्टो नाराचैर्वह्निस्वरन् । हतस्यापचिति भ्रातुश्चिकीर्षुर्दु-
 दुर्मद ॥ ६० ॥ तं विव्याधाशुगेऽपड्भिर्धर्मराजस्वरन्निव ।
 कारुण्यज्ञास्य पिच्छेद् दुराभ्या ध्वजमेव च ॥ ६१ ॥ ततोऽस्य
 दीप्यमानेन सुदृढेन शितेन च । प्रमुखे वर्त्तमानस्य भलेनापाहर-
 च्छिर ॥ ६२ ॥ सतुखल तददृष्टे पतमान शिरी रथात् ।

पुण्यक्षयमिव प्राप्य पतन्तं स्वर्गवासिनम् ॥ ६३ ॥ तस्यापकृत-
 धीर्पन्तु शरीरं पतितं रथात् । रुधिरेणावसिक्ताङ्गं दृष्ट्वा सैन्य-
 ममख्यत ॥ ६४ ॥ विचित्रकवचे तस्मिन् हते मद्रजुपांजुजे । चाहा-
 कारं विकुर्वाणा कुरवो विप्रदुद्रुवुः ॥ ६५ ॥ शब्दानुजं हतं
 दृष्ट्वा तावकाख्यक्तजीविताः । वित्रेसुः पाण्डवमयाद्रजोध्वस्तास्तथा
 भ्रमम् ॥ ६६ ॥ तांस्तथा भव्यतस्वस्तान् कौरवान् भरतर्षभ ।
 शिनेर्नप्ता किरन् वाणैरभ्यवर्त्तते सात्यकिः ॥ ६७ ॥ तमायान्तं
 महेश्वासमप्रसङ्गं दुरासदम् । चाहिक्यस्वरितो राजन् प्रत्यंगङ्गा-
 देभीतवत् ॥ ६८ ॥ तौ समेतौ महात्मानौ वार्ष्णेयावपराजितौ ।
 चाहिक्यः सात्यकियैव सिंहाविव मदोत्कटौ ॥ ६९ ॥ द्रुपुभि-
 र्विमलाभासैश्छाद्यन्तौ परस्परम् । अश्विभिर्विव सूर्यस्य दिवा-
 कर्समप्रभौ ॥ ७० ॥ चापमार्गवस्रोहूतान् मार्गणान् वृष्णि-
 सिंहयोः । आकाशे समपश्याम पतद्गानिव शीघ्रगान् ॥ ७१ ॥
 सात्यकिं दशभिर्विद्धा हयांश्यास्य त्रिभिः शरैः । चापमेकेन चिच्छेद
 चाहिक्यो नतपर्यणा ॥ ७२ ॥ तन्निकृत्तं धनु येष्टमपास्य शिनि-
 युङ्गवः । अन्यदादत्त वेगेन वेगवत्तरमायुधम् ॥ ७३ ॥ तदादाय
 धनुः श्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनाम् । चाहिक्यं दशभिर्वाणैः प्रत्य-
 विध्यत् स्तनान्तरे ॥ ७४ ॥ ततो रथं युगीयाञ्च छित्त्वा भलैः
 सुसंयतैः । अश्वान्स्तस्यावधीत्तूर्णगुभौ च पाण्डिं सारथी ॥ ७५ ॥
 ततस्तं विरथं दृष्ट्वा कृपः शारदतः प्रभो । अपोवाह ततः क्षिप्रं
 रथमारोप्य धीर्यवान् ॥ ७६ ॥ मद्रजाले हते राजन् विरथे वृत
 धर्मणि । दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत् पराद्भुखम् ॥ ७७ ॥ तत्
 परे नान्ववृथ्यन्त सैन्ये च रजसा वृते । बलन्तु हतभूयिष्टं तत्त-
 दासीत् पराद्भुखम् ॥ ७८ ॥ ततो मुहूर्त्तान्तोऽपश्यन् रजो भौमं
 समुत्थितम् । विविधैः शीघ्रितस्त्रावैः प्रयास्तं पुरुषर्षभ ॥ ७९ ॥
 ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भयं स्वबलमस्त्रिकात् । जवेनापतनः पार्था-

नैक सर्वानवारयत ॥ ८० ॥ पाण्डवान् सरथान् दृष्ट्वा घृष्टद्युम्नश्च
 पार्श्वतम् । आनर्त्तञ्च दुराधयं शितैर्वाणैरवाकिरत ॥ ८१ ॥ तं
 परे नाभ्यवर्त्तन्त मत्तर्त्रा मृत्युमिवागतम् । अथान्यं रथमास्थाय
 ह्यार्द्धिक्योऽपि न्यवर्त्तत ॥ ८२ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा खरमाणो
 मद्धारय । चतुर्भिर्निजधानाश्वान् पत्रिभिः कृतवर्मण । विव्याध
 गौतमञ्चापि पञ्चभिर्भक्तैः सुतेजनैः ॥ ८३ ॥ अश्वत्यामा ततो राज्ञा
 हताश्वं विरथीकृतम् । तमपोवाह ह्यार्द्धिक्यं खरयेन युधि-
 स्थिरात् ॥ ८४ ॥ तत आरहतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरम् ।
 विव्याध चाश्वान्निमित्तैस्तथाष्टाभिः शिलीमुखैः ॥ ८५ ॥ एवमेत-
 ञ्महाराज युद्धमपमवर्त्तत । तय दुर्मन्त्रिते राजन् सच्चपुत्रस्य
 भारत ॥ ८६ ॥ तस्मिन्महेष्वासवरे विशस्ते सग्राममध्ये कुरुपुत्र-
 वेन । पार्या समेता परमप्रहृष्टा यज्ञान् प्रदधुर्हतमीध्य शल्यम्
 ॥ ८७ ॥ युधिष्ठिरञ्च प्रथमसुराजौ पुरा सुरा व्रत्रबधे यथेन्द्रम् ।
 पश्चाद्य नानाविधवाद्यशब्दान् निनादयन्तो वसुधा समन्तात् ॥ ८८ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि शल्यवधे

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

सञ्जय उवाच । शल्ये तु निहतो राजन् मद्रराजपदानुगा ।
 रथा सप्तशता वीरा निर्ययुर्भक्षतो बलात् ॥ १ ॥ दुर्योधनस्तु
 हिरद्मारुद्घ्राचलसन्निभम् । ऊर्ध्वेण ध्रियमाणेन वीज्यमानय
 षामरैः । न गन्तव्यं न गन्तव्यमिति मद्रागवारयत ॥ २ ॥ दुर्यो-
 धनेन ते वीरा वार्यमाणा पुन पुन । युधिष्ठिरं जिघासन्त
 पाण्डूना प्राविशन् बलम् ॥ ३ ॥ ते तु शूरा महाराज कृतचित्ता
 सयोधने । धनु शब्दं मद्दन् कृत्वा सहायुधन्ते पाण्डवैः ॥ ४ ॥
 युत्वा च निहतं शल्यं धर्मपुत्रञ्च पीडितम् । मद्रराजप्रियासक्तै-

भद्रकाना महारथे ॥ ५ ॥ आजगाम तत पार्थो गाण्डीवं
 चिच्छिपन् धनु । 'पूरयग्रथघोषैश्च दिग् सर्वा महारथ ॥ ६ ॥
 ततोऽर्जुनश्च भीमश्च माद्रीपुत्री च पाण्डवौ । सात्यकिय नरव्याघ्री
 द्रौपदेयाश्च सर्वम् ॥ ७ ॥ दृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चाला सह
 भीमकी । युधिष्ठिरं परीप्सन्ते समन्तात् पथिवारयन् ॥ ८ ॥
 ते समन्तात् परिवृता पाण्डवा पुरुपर्षभा । द्योभयन्ति स तां
 सेना मकरा सागरं यथा । वृक्षानिव महावाता कम्पयन्ति स
 तावकान् ॥ ९ ॥ पुरोवातेन गङ्गेव द्योभ्यमाणा महानदी । व्यदो-
 भत तदा राजन् पाण्डूना ध्वजिनौ - पुन ॥ १० ॥ प्रस्कन्द्य सेना
 महती महात्मानो महारथा । वहवयुक्रुशुस्तव द्वे स राजा
 युधिष्ठिर ॥ ११ ॥ भ्रातर पाण्डवा शूरा दृश्यन्ते नेह केचन ।
 पाञ्चाला वा महावीर्या शिखण्डी च महारथ ॥ दृष्टद्युम्नोऽथ
 शैनेयो द्रौपदेया महारथा ॥ १२ ॥ एवं तान् वादिन शूरान्
 द्रौपदेया महारथा । अभ्यघ्नन् युध्यमानाश्च मद्राजपदानुगान्
 ॥ १३ ॥ रथैर्विमथिता केचित् केचिच्छिनैर्महाध्वजै । प्रत्य-
 दृश्यन्त समरे तावका निहता परै ॥ १४ ॥ आलोक्य पाण्डवान्
 युद्धे योधा वीरान् सहस्रम् । वार्यमाणा ययुर्वीरास्तव पुत्रेण
 भारत ॥ १५ ॥ दुर्योधनस्तु तान् वीरान् वारयामास सान्त्वयन् ।
 न चास्य प्रासन कथित्तत्र चक्र महारथ ॥ १६ ॥ ततो गान्धार-
 राजस्य पुत्र शकुनिरब्रवीत् । दुर्योधनं महाराज वचनं वचन-
 ज्ञम् ॥ १७ ॥ किञ्च न प्रेक्षमाणाना मद्राणा हन्यते बलम् ।
 न युक्तमेतत् समरे त्वयि तिष्ठति भारत ॥ १८ ॥ सङ्घितैर्नाम
 योद्धव्यमित्येव समये कृत । अथ कस्मात् परानेवं हतौ मर्षयसे
 नृप ॥ १९ ॥

१० । दुर्योधन उवाच । वार्यमाणा मया पूर्वं नैते चक्रुर्वचो ममा
 एते हि सङ्घिता चर्वे प्रस्कन्वा पाण्डुवाहिनीम् ॥ २० ॥

शकुनिस्त्वाच । न भर्तुं शामनं वीरा रणे कुर्वन्धमर्षिताः ।
 अलं क्रोद्धुं तवैतेषां नायं काल उपचितुम् ॥ २१ ॥ यामः सर्वेऽत्र
 संभूय सवाजिरथकुञ्जराः । परिव्रातुं महेश्वामान् मद्रराज-
 पदानुगान् ॥ २२ ॥ अन्योऽन्यं परिरघ्वामो यत्नेन महता नृप ।
 एवं सर्वेऽनुसङ्घिन्य प्रययुर्वत्र सैनिकाः ॥ २३ ॥ एवमुक्तस्ततो
 राजा बलेन महता वृतः । प्रययौ सिंघनादेन कम्पयन्निव मेदि-
 नीम् ॥ २४ ॥ हत विधत् गङ्गीत पुङ्खरध्वं निङ्गन्तत । इत्यासी
 त्तुमुल-शब्दस्तव सैन्यस्य भारत ॥ २५ ॥ पाण्डवास्तु रणे दृष्ट्वा
 मद्रराजपदानुगान् । संहितानभ्यवर्तन्त गुल्फमास्थाय मध्यमम्
 ॥ २६ ॥ ते मुहूर्त्तार्द्रयो वीरा हस्ताहस्ति विशाम्पते । निहताः
 प्रत्यदृश्यन्त मद्रराजपदानुगाः ॥ २७ ॥ ततो न सम्प्रयातानां
 हतमद्रास्तरखिनः । हृष्टा किलकिलाशब्दमुर्वन् संहिताः परे
 ॥ २८ ॥ अथोत्थितानि हण्डानि समदृश्यन्त सर्वशः । पपात
 महती चोल्का मध्ये चादित्यमण्डलात् ॥ २९ ॥ रथैर्भग्नैर्युगाक्षैश्च
 निहतैश्च महारथैः । अश्वैर्निपतितैश्चैव संछन्नाभूदसन्धरा ॥ ३० ॥
 वातायमानैस्तुरगैर्युगासक्तैस्ततस्ततः । अदृश्यन्त महाराज योधा-
 स्तत्र रणाजिरे ॥ ३१ ॥ भग्नचक्रावधान् केचिद्वहंस्तुरगा रणे ।
 रथार्धं केचिदादाय दिशो दय विवभ्रसुः ॥ ३२ ॥ तत्र तत्र व्यदृ-
 श्यन्त योक्त्रैः छिष्टाः स वाजिनः । रथिन पतमानाश्च व्यदृश्यन्त
 नृपोत्तम । गगणात् प्रच्युताः सिद्धाः पुण्यानामिव सङ्घयि ॥ ३३ ॥
 निहतैश्च शूरेषु मद्रराजानुगेषु वै । अश्वानापततथैव दृष्ट्वा
 पार्या महारथाः । अभ्यवर्तन्त वेगेन जयगृह्याः प्रहारिणः ॥ ३४ ॥
 वाणशब्दरवान् कृत्वा विमिश्रान् शङ्खनिखनैः । अस्मांस्तु पुन-
 रासाद्य लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः । शरासनानि धुन्वानाः सिंघ-
 नादान् प्रचक्रुः ॥ ३५ ॥ ततो हतमभिप्रेक्ष्य मद्रराजबलं महत् ।
 मद्रराजश्च समरे दृष्ट्वा शूरं निपातितम् । दुर्योधनबलं सर्वं

भयवस्तं प्रविद्रुतम् । अन्योऽन्यं समभाषन्तं पाञ्चाला पाण्डवैः
 सह ॥ १३ ॥ अद्य राजा सत्यधृतिर्जितामित्रो युधिष्ठिर । अद्य
 दुर्योधनो ह्येनो दीप्तया नृपतिश्रिया ॥ १४ ॥ अद्य श्रुत्वा हतं
 पुत्रं धृतराष्ट्रो जनेश्वर । विह्वल पतितो भूमौ क्लिप्त प्रति-
 पद्यताम् ॥ १५ ॥ अद्य जानातु कौन्तेय समथं सर्वधन्विनाम् ।
 अद्यात्मानन्तु दुर्मिधा गर्हयिष्यति पापकृत् ॥ १६ ॥ अद्य चतुर्वच
 सत्यं सरता द्रुवतो हितम् । अद्य प्रभृति पार्थाथ प्रेष्यभूत उपा-
 चरन् । विजानातु नृपो दुःखं यत् प्राप्त पाण्डुनन्दनै ॥ १७ ॥
 अद्य कृष्णस्य महात्म्यं जानातु स महौपति । अद्यार्जुनधनुर्गोपं
 घोरं जानातु सयुगी । अस्त्राणाञ्च बलं एवं बाह्योश्च बलमाहवे
 ॥ १८ ॥ अद्य ज्ञास्यति भीमस्य बलं घोरं महात्मन । हतं
 दुर्योधने युद्धे शक्रेणैवासुरे बले ॥ १९ ॥ यत् कृतं भीमसेनेन
 दुःशासनवधे तदा । नान्यं कर्त्तास्ति लोकेऽस्मिन्नृते भीम महा-
 बलम् ॥ २० ॥ जानीतामद्य ज्येष्ठस्य पाण्डवस्य पराक्रमम् । मद्र-
 राजं हतं श्रुत्वा देवैरपि दुरासदम् ॥ २१ ॥ अद्य ज्ञास्यति
 संग्रामे माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । निहतं गौवले शूरे गान्धारेषु च
 सर्वम् ॥ २२ ॥ कथं तीपा जयो न स्यादोपा योद्वा धनञ्जय ।
 सात्यकिर्भीमसेनश्च दृष्टद्युम्नश्च पार्षित ॥ २३ ॥ द्रोपदीतनया
 पञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । शिखण्डी च महेश्वासी राजा चैव
 युधिष्ठिर ॥ २४ ॥ येषाञ्च जगतो नाथो नाथ कृष्णो जनार्दन ।
 कथं तीपा जयो न स्यादोपा धर्मो व्यपात्रय ॥ २५ ॥ भीम द्रोणश्च
 कर्णश्च मद्रराजानमेव च । अयान्यान्नृपतीन् सर्वान् शतशोऽथ
 सहस्रम् ॥ २६ ॥ कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुमृते पार्षित युधि-
 स्थिरात् । यस्य नाथो ह्यपीकेषु सदा धर्मेशमोनिधि ॥ २७ ॥
 इत्येवं वदमानास्ते हर्षिण्य महता वृता । प्रणुन्वास्तावकान् युद्धे
 एक्षया प्रहर्ताऽन्यगु ॥ २८ ॥ धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत

वीर्यवान् । माद्रीपुत्री च यज्ञनिं सात्यक्रिय महारथः ॥ २८ ॥
 तान् प्रेष्य द्रवतः सर्वान् भीमसेनमचाहितान् । दुर्योधनस्तदा
 सूगमग्रवीरिष्वाद्यन्निव ॥ ३० ॥ मामतिक्रमते पार्थो धनुष्याणिरव-
 स्थितः । जघने सर्वसैन्यानां ममाश्वान् प्रतिपाद्य ॥ ३१ ॥ जघने
 वर्तमानं हि कौन्तेयो मां धनञ्जयः । नोत्सहेत व्यतिश्रान्तुं
 विलापित्व मघोदधिः ॥ ३२ ॥ पश्य सैन्यं मद्भक्तं सूत पाण्डवैः
 समभिदुग्धम् । सैन्यरेणुं समुद्भूतं पद्मखैनं कमन्तगः ॥ ३३ ॥
 मिंसनादांसं वद्ममः शृणु धीरान्महाभयान् । तस्माद्याहि मनैः
 सूत जघनं परिपालयन् ॥ ३४ ॥ मयि स्थिते च समरे गुधमाने
 च पाण्डवम् । पुनरावर्तते सूत मामकं बलमोजसा ॥ ३५ ॥
 तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्य शूरार्थसदृशं वचः । सारथिर्हिमसंखन्तान्
 धनैरश्वानचोदयत् ॥ ३६ ॥ गजाश्वरथिभिर्हीनाख्यक्तात्मानः
 पदातयः । एकविंशतिमाह्वयः संयुगायावत्स्थिरे ॥ ३७ ॥ नाना-
 देशसमुद्भूता नानानगरवासिनः । व्यवस्थितास्तदा योधाः प्रार्थ-
 यन्तो मद्भयमः ॥ ३८ ॥ तेषामापततां तव संछ्छटानां परस्परम् ।
 संमर्द्दः सुमहान् यद्ये वीररूपो भयानकः ॥ ३९ ॥ भीमसेनस्तदा
 राजन् वृष्टद्युम्नय पार्षतः । बलेन चतुरङ्गेन नानादिस्थानवार-
 यत् ॥ ४० ॥ भीममेवाभ्यवर्तन्त रणेऽनेन तु पदातयः । प्रचुङ्गा-
 स्फोटसंछ्छटा वीरलोकं यियासव ॥ ४१ ॥ आसाद्य भीमसेनन्तु,
 संरक्ष्या युद्धदुर्मदा । धार्तराष्ट्रा विनेदुर्हि नानग्राह्याक्रययन्
 कथाम् । परिवार्यै रणे भीमं निजघ्नस्ते समन्तत ॥ ४२ ॥ स
 बध्यमानः समरे पदातिगणसंघतः । न चचाल ततः स्थानाम्भेनाक
 इव पर्वतः ॥ ४३ ॥ ते तु क्रुद्धा महाराज पाण्डवानां महारथम् ।
 निग्रहीतुं प्रचक्रुर्हि योधायानगानवारयन् ॥ ४४ ॥ अक्रुध्यत
 रणे भीमस्तै रथैः पर्यपस्थिनैः । सोऽवतीर्थे रथात्तूर्णं पदातिः
 समुपस्थितः ॥ ४५ ॥ जातस्त्वप्रतिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम् ।

अवधीत्तावकान् योधान् दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ४६ ॥ रथाश्व-
 द्विपद्दीनांस्तु तान् भीमो भदया बली । एकविंशतिगहस्रान्
 पदातीनवपोथयत् ॥ ४७ ॥ हत्वा तत् पुरुपानौकं भीमः सत्य-
 पराक्रमः । घृष्टयुक्तं पुरस्कृत्य नचिरात् प्रत्यदृश्यत ॥ ४८ ॥
 पादाता निहता भूमौ शिथिले रुधिरोक्षिताः । संभग्ना इव
 वातेन कर्षिकाराः सुपुष्पिताः ॥ ४९ ॥ नानापुष्पस्रजोमेता नाना-
 क्लृण्डलधारिणः । नानाजात्या हतास्तत्र नानादेशसमागताः ॥ ५० ॥
 पताकाध्वजसंकुन्नं पदातीनां महदलम् । निकृत्तं विवभौ रौद्रं
 घोररूपं भयानकम् ॥ ५१ ॥ युधिष्ठिरपुरोगास्तु सहसैन्या महा-
 रथाः । अन्वधावन्महात्मानं पुत्रं दुर्योधनं तव ॥ ५२ ॥ ते सर्वे
 तावकान् दृष्ट्वा महेष्वासाः पराङ्मुखान् । नाभ्यवर्त्तन्त ते पुत्रं
 विलेव मकरालयम् ॥ ५३ ॥ तदद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पोरुपम् ।
 यदेकं संहिताः पार्था न शक्नुवन्तिवर्त्तितुम् ॥ ५४ ॥ नातिदूराप-
 यातन्तु कृतबुद्धिं पलायने । दुर्योधनः स्वकं सैन्यमब्रवीद्भृशविच-
 तम् ॥ ५५ ॥ न तं दिशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु वा । यत्र
 यातान्न वो हन्युः पाण्डवाः किं सृतेन तव ॥ ५६ ॥ अल्पज्ञ बल-
 भेतेषां कृष्णो च भयविचरितौ । यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवं गो
 विजयो भवेत् ॥ ५७ ॥ विप्रयातांस्तु वो भिन्नात् पाण्डवाः कृत-
 क्लिप्तिपाः । अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो नः समरे स्थितम् ॥ ५८ ॥
 शृणुध्वं क्षत्रियाः सर्वे यावन्तोऽत्र समागताः । यदा शूरश्र्भीरुश्च
 मारयत्यन्तकः सदा । को नु सूडो न युध्येत पुरुषः क्षत्रियद्रुवः
 ॥ ५९ ॥ श्रेयो नो भीमसेनस्य क्रुहस्य प्रमुखे स्थितम् । सखः
 सांग्रामिको मृत्युः क्षत्रधर्मण युध्यताम् ॥ ६० ॥ जित्सेह सुरा-
 माप्नोति हतः प्रेत्य महाफलम् । न युद्धधर्माच्छ्रेयान् वै पत्न्याः
 स्वर्गस्य कौरवाः । अचिरेणैव तान् लोकान् हता युद्धे क्षताप्स्यथ
 ॥ ६१ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य पूजयित्वा च पार्ष्णिवा । पुनरेवान्य-

वर्तन्त पाण्डवानाततायिन ॥ ६२ ॥ तानापतत एवाशु ब्रूटा-
नीका प्रहारिण । प्रत्युद्ययुस्तदा पार्था जयगृहा प्रमन्यव
॥ ६३ ॥ धनञ्जयो रथेनाजावभ्रवर्तत वीर्यवान् । विश्रुत त्रिषु
श्लोकेषु गाण्डीव व्याधिपन्धनु ॥ ६४ ॥ माद्रीपुत्री तु शकुनिं
सात्यकिश्च महाबल । जवेनाभ्यपतन् वीरा यतो वै तावकं
बलम् ॥ ६५ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि सकलसुद्धे ॥

जनविशोऽध्याय ॥ १८ ॥

सल्य उवाच । सन्निवृत्ते बलौघे तु शाली श्लेच्छगणाधिप ।
अभ्यधावत सक्रुद्ध पाण्डूना समुद्रहलम् ॥ १ ॥ आस्थाय समुद्रा-
नाग प्रभिन्न पर्वतोपमम् । दृप्तमैरावणप्रख्यमनिवगणमर्हणम् ॥ २ ॥
योऽसौ महान् भद्रकुले प्रसूत सपूजितो धार्तराष्ट्रेण नित्यम् ।
सुकल्पित शास्त्रविनिययज्ञै सहोपवाद्य समरेषु राजन् । तमा-
स्थितो राजवरो बभूव यद्योदयस्य सविता तपान्ते ॥ ३ ॥ स
तेन नागप्रवरेण राजन्नभ्युद्ययौ पाण्डुसुतान् समन्तात् । शितै
भृपत्कैर्विद्वार चापि महेन्द्रवल्गप्रतिमै सुघोरै ॥ ४ ॥ तत
शरान् वै शजती महारणे योधाथ राजन्नयतो यमाथ । नास्य
न्तर ऋशु स्त्रे परे वा यथा पुरा वल्गधरस्य दैत्या । ऐरा-
वणस्यस्य चमूर्विमर्है दैत्या पुरा वासवस्यैव राजन् ॥ ५ ॥ त
पाण्डवा सोमकसृञ्जयाथ तमेकनाग दृशु समन्तात् । सहस्रशो
वै विचरन्लमेक यथा महेन्द्रस्य गजं समीके ॥ ६ ॥ सद्राव्यमाणन्तु
बल परंपा परीतकल्प विदमभौ समन्तात् । नैवावतस्थे समरे
भृश भयादिमृद्यमानन्तु परस्पर तदा ॥ ७ ॥ तत प्रभग्ना सहसा
महाबन्धु सा पाण्डवी तिन नराधिगेन । दिग्धतस्र महसा

प्रधाविता गजेन्द्रवेगं तमपारयन्ती ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा च तां वेगवतीं
 प्रभन्नां सर्वे लक्ष्मीया युधि योधमुख्याः । सम्भूजयन्त्य नराधिपं
 ते यद्भान् प्रदधुः शमिसन्निकामान् ॥ ९ ॥ श्रुत्वा निनादन्त्य
 कौरवाणां हर्षादिमुक्तां सह यद्दशमैः । सेनापतिः पाण्डवसृज-
 यानां पाञ्चालपुत्रो न ममर्षं क्रीपात् ॥ १० ॥ ततस्तु तं वै हिरदं
 महात्मा प्रत्न्युद्यौ लरमाणो जयाय । जग्धो यथा शत्रुसमागमे
 वै नागेन्द्रमैरावेणमिन्द्रवाह्वान् ॥ ११ ॥ तमापतन्तं सहसा च दृष्ट्वा
 पाञ्चालराजं युधि राजसिंहः । तं वै हिपं प्रेषयामास तूष्णं बधाय
 राजन् द्रुपदात्मजस्य ॥ १२ ॥ स तं हिपं सहसाभ्यापतन्तमविध्य-
 दग्निप्रतिमैः पृषत्कीः । कर्मारधीतैर्निमित्तैर्ज्वलद्भिर्नारापमुख्यै-
 स्त्रिभिरुग्रवेगैः ॥ १३ ॥ ततोऽपरान् पञ्च शिताम्बहात्मा नाराच-
 सुप्यान् विषसर्ज्ज कुम्भे । स तैस्तु विद्वः परमहिपो रणे तदा
 पराहत्य भृशं प्रदुद्रुवे ॥ १४ ॥ तं नागराजं सहसा प्रणुत्तं
 विद्राव्यमाणश्च निगृह्य शालुः । तोत्राद्भुजैः प्रेषयामास तूष्णं
 पाञ्चालराजस्य रथं प्रहिंस्य ॥ १५ ॥ दृष्ट्वापतन्तं सहसा तु नागं
 घृष्टदुम्भः खरयाच्छीघ्रमेव । गदां प्रगृह्याशु जवेन वीरो भूमिं
 प्रपन्नो भयविह्वलाङ्गः ॥ १६ ॥ स तं रथं हेमविभूषिताङ्गं शीघ्रं
 ससृतं सहसा विमृदय । सत्क्षिप्य हस्तेन महाहिपोऽथ विपोयन्ना-
 मासं वसन्धरातले ॥ १७ ॥ पाञ्चालराजस्य सतं अ दृष्ट्वा तदा-
 हितं नागवरेण तेन । तमन्वधावत् सहसा जवेन भीमः शिखण्डी
 य शिनेय नम्रा ॥ १८ ॥ शरैश्च वेगं सहसा निगृह्य तस्याभितो
 ह्यापतती गजस्य । स संगृह्णीतो रथिभिर्गजो वै चचाल तैर्वाथ्य-
 भाणय सङ्घे ॥ १९ ॥ ततः पृषत्कान् प्रववर्ष राजा सूर्यो यथा
 रश्मिजालान् समन्तात् । तैराशुगैर्वध्यमाना रथोधाः प्रदुद्रुवस्तत्र
 ततश्च सर्वे ॥ २० ॥ तत् क्रमं शालुस्य समीच्य सर्वे पाञ्चालमत्स्या
 नृप सृजयाय । द्वाञ्चाकारैर्नाश्वन्तः अ गुह्ये हिपं समन्तादुत्सु-

नैराग्र्या ॥ २१ ॥ पाञ्चालराजस्वरितस्तु शूरो गदां प्रगृह्णावल-
 श्चद्रतुल्याम् । समश्रुमं भारत शत्रुघाती जवेन वीरोऽनुससार
 नागम् ॥ २२ ॥ ततस्तु नागं धरणीधराभं मद स्रवन्तं जलद-
 प्रकाशम् । गदा समासाद्य श्रुमं जघान पाञ्चालराजस्य सुत-
 स्तरस्त्री ॥ २३ ॥ स भिन्नकुम्भ सहसा विनदा मुखात् प्रभूतं
 क्षतज विमुञ्चन् । पपात नागो धरणीधराभ चित्तिप्रक्रम्ये चलितो
 यथाद्रि ॥ २४ ॥ निपात्यमाने तु तदा गजेन्द्रे ह्यशकृते तव
 पुत्रस्य सैन्ये । स भालुराजस्य शिनिप्रवीरो जहार भङ्गेन शिरः
 शितेन ॥ २५ ॥ कृत्तोत्तमाङ्गो युधि साक्षतेन पपात भूमौ सह
 नागराशा । यथाद्रिश्चद्रं सहसा प्रणुन वक्ष्येण देवाधिपसोदि-
 तेन ॥ २६ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि भालुवधे
 विधोऽध्याय ॥ २० ॥

सञ्जय उवाच । तस्मिंस्तु निहतं शूरे भालु समितिशोभने ।
 तवाभक्ष्यहल वेगाहातेनेव महाद्रुम ॥ १ ॥ तत् प्रभङ्ग बल दृष्ट्वा
 कृतवर्मा महारथ । दधार समरे शूर शत्रुसैन्यं महाबल ॥२॥
 सन्निवृत्तास्तु ते वीरा दृष्ट्वा गच्छतमाश्रये । शैलोपमं स्थितं
 राजन् कीर्त्यमाण शरैर्युधि ॥ ३ ॥ तत प्रवहते युद्धं कुरूणा
 पाण्डवै सह । निवृत्ताना महाराज मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनम् ॥ ४ ॥
 तत्राश्रयं महायुद्ध साक्षतस्य परै सह । यदेको वारयामास
 पाण्डुसेना दुरासदाम् ॥ ५ ॥ तेषामन्योऽन्यसहृदा कृते कर्षाणि
 दुष्करे । सिञ्चनाद् प्रहृष्टाना दिवसृक् समहानभूत ॥ ६ ॥
 तेन शब्देन विवस्ता पाञ्चाला भरतर्षभ । शिनेर्नृपा महाबाहु
 रन्वपद्यत सात्यकि ॥ ७ ॥ स समासाद्य राजागं क्षेमकीर्त्ति

महावलम् । सप्रभिर्निश्चितैर्वाणैरनयद्यमभादनम् ॥ ८ ॥ तमा-
 चान्तं महावाङ्गं प्रक्षिपन्तं शिताञ्जुरान् । जवेनाभ्यपतद्दीमान्
 हार्दिक्यः शिनिपुङ्गवम् ॥ ९ ॥ तौ सिंहाविव नईन्ती धन्विनौ
 रथिनाम्बरौ । अन्योऽन्यमभिधावेतां शस्त्रप्रवरधारिणी ॥ १० ॥
 पाण्डवाः सङ्घ पाञ्चालैर्योधाद्यान्ये नृपोत्तम । प्रेक्षका समपद्यन्त
 तयोर्घोरे समागमे ॥ ११ ॥ नाराचैर्वत्सदत्तैश्च वृष्याग्रभ्यक्रमहा-
 रथौ । अभिजघ्नतुरन्योऽन्यं प्रहृष्टाविव कुञ्जरौ ॥ १२ ॥ चरन्तौ
 विविधान्मार्गान् हार्दिक्यशिनिपुङ्गवौ । मुङ्गराद्द्वयतामेतौ वाण-
 वृष्ट्या परस्परम् ॥ १३ ॥ चापवेगबलोद्धूतांमार्गणान् वृष्यासिंहयोः ।
 आकाशे समपश्चाम पतद्भानिव शीघ्रगान् ॥ १४ ॥ तमेकं सत्य-
 क्रमाणमासाद्य हृदिकात्मज । अविध्यन्निश्चितैर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरो
 हयान् ॥ १५ ॥ स दीर्घवाङ्गः संक्रुद्धस्तोर्वाहित इव हिपः ।
 अष्टाभिः कृतवर्माणमविध्यत् परमेष्ठुभिः ॥ १६ ॥ ततः पूर्णायतीत्-
 सृष्टैः कृतवर्मा शिलाश्रितैः । सात्यकिं त्रिभिराहत्य धनुरेकेन
 चिच्छिदे ॥ १७ ॥ निक्कतं तद्धनु श्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गवः । अन्य-
 दादत्त वेगेन शैनेयः सशरं धनुः ॥ १८ ॥ तदादाय धनु श्रेष्ठं
 वरिष्ठः सर्वधन्विनाम् । आरौप्य च महावीर्यो महाशुद्धिर्भ्रंहा-
 वलः ॥ १९ ॥ अमृष्यमाणो धनुष्छेदनं कृतवर्माणः । कुपितो-
 ऽतिरथः शीघ्रं कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ २० ॥ ततस्तु निश्चितैर्वाणै-
 र्द्वैशमि शिनिपुङ्गवः । जघान सूतहाश्वान्य ध्वजस्र कृतवर्माणः
 ॥ २१ ॥ ततो राजम्भद्वेष्यासः कृतवर्मा महारथः । हताश्वसूतं
 संप्रेक्ष्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ २२ ॥ रोषिण महताविष्टः शूल-
 मुद्यम्य भारिप । चिक्षेप भुजवेगेन जिघांसुः शिनिपुङ्गवम् ॥ २३ ॥
 तच्छूलं साह्यतो ह्यालौ निर्भिद्य निश्चितैः शरैः । चूर्णितं पातया-
 मास मोक्षयन्निव माधवम् । ततोऽपरेण भङ्गेन हृद्येनं समताड-
 यत् ॥ २४ ॥ स मुक्ते मुयुधानेन हताश्वो हतमारथिः । कृतवर्मा

नैराग्रगः ॥ २१ ॥ पाञ्चालराजस्वरितस्तु शूरो गदां प्रष्टुञ्चावल-
 श्यद्भृतुत्वाम् । समस्त्रमं भारत शत्रुघाती जवेन वीरोऽनुसमार-
 नागम् ॥ २२-॥ ततस्तु नागं धरणीधराभं भद्रं स्रवन्तं जलद-
 प्रकाशम् । गदां समासाद्य भयं जघान पाञ्चालराजस्य सुत-
 स्तरस्त्री ॥ २३ ॥ स भिन्नकुम्भ सहसा विनय मुखत् प्रभूतं
 क्षतजं विमुञ्चन् । पपात नागो धरणीधराभः क्षितिप्रक्रमे चलितो
 यथाद्रिः ॥ २४ ॥ निपात्यमाने तु तदा गजेन्द्रे क्षात्राकृति तव
 पुत्रस्य सैन्ये । स गालुराजस्य शिनिप्रवीरो जहार भल्लेन शिरः
 क्षितेन ॥ २५ ॥ कृत्तोत्तमाङ्गी युधि साक्षतेन पपात भूमौ सह
 नागराज्ञा । यथाद्रिश्यद्भं सहसा मणुन्तं वक्ष्येण देवाधिपचोदि-
 तेन ॥ २६ ॥

महावलम् । सप्तभिर्निमित्तैर्वाणैरनयद्यमसादनम् ॥ ८ ॥ तमा-
 थान्तं महाबाहुं प्रक्षिपन्तं शिताळ्करान् । जवेनाभ्यपतद्दीमान्
 ह्यर्द्धिक्वग्निनिपुङ्गवम् ॥ ९ ॥ तौ सिंहविव नर्हन्ती घन्विनौ
 रथिनाम्बरौ । अन्योऽन्यमभिधावेतां शस्त्रप्रवरधारिणी ॥ १० ॥
 पाण्डवाः सह पाञ्चालैर्योधाश्चान्ये नृपोत्तम । प्रेक्षका समपदान्त
 तयोर्घोरे समागमे ॥ ११ ॥ नाराचैर्वत्सदन्तैश्च वृष्याग्रन्थकमहा-
 रथौ । अभिजघ्नतुरन्योऽन्यं प्रहृष्टविव कुञ्जरौ ॥ १२ ॥ चरन्तौ
 विविधान्मार्गान् ह्यर्द्धिक्वग्निनिपुङ्गवौ । सुहृतराह्यतामेतौ वाण-
 वृष्ट्या परस्परम् ॥ १३ ॥ चापवेगबलीदूमान्मार्गणान् वृष्यासिंघयोः ।
 आक्रामे समपश्याम पतद्गानिव शीघ्रगान् ॥ १४ ॥ तमेकं सत्य-
 क्रमाणमासाद्य हृदिकात्मज । अविध्यन्निमित्तैर्वाणैश्चतुर्भिश्चतुरो
 हयान् ॥ १५ ॥ स दीर्घबाहुः संक्रुद्धस्तोर्वाहित इय द्विपः ।

प्राञ्चायन्त रणे वीरा न दिशः प्रदिशस्तथा ॥ २० ॥ तावुभौ
 क्रूरकर्माणावुभौ भारत दुःसहौ । घोररूपमयुध्येतां कृतप्रति-
 कृतैरिणौ । वासयन्तौ जगत् सर्वं ज्याक्षेपकठिनत्वौ ॥ २१ ॥
 शकुनिस्तु रणे वीरो युधिष्ठिरमताडयत् । तस्याप्रह्वंयतुरो हत्वा
 सुवलस्य सुतो बली । नादञ्जकार वलवान् सर्वसैन्यानि कम्पयन्
 ॥ २२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरं राजानमपराजितम् । अपोवाह
 रथेनाजौ सहदेवः प्रतापवान् ॥ २३ ॥ अथान्यं रथमास्थाय धर्म-
 राजो युधिष्ठिरः । शकुनिं नवभिर्विहा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
 ननाद च महानादं प्रवरः सर्वधन्विनाम् ॥ २४ ॥ तद्युद्धमभवच्चित्रं
 घोररूपञ्च मारिष । प्रेक्षकप्रीतिजननं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २५ ॥
 उलूकस्तु महेश्वासं नकुल युद्धदुर्मदम् । अभ्यद्रवदमेयात्मा शर-
 वर्षैः समन्ततः ॥ २६ ॥ अथैनं नकुलः शूरः सौवलस्य सुतं रणे ।
 शरवर्षेण महता समन्तात् पर्यवारयत् ॥ २७ ॥ तौ तत्र समरे
 वीरौ कुलपुत्रौ महारथौ । योधयन्तावदृश्येतां परस्परकृतागसौ
 ॥ २८ ॥ तथैव कृतवर्मा तु यैनेयं श्रुतापनम् । योधयन् शुशुभे
 राजन् बलं शक्र इवाहवे ॥ २९ ॥ दुर्योधनो धनुस्क्रित्वा घृष्ट-
 द्युम्नस्य तंयुगे । अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध निमित्तैः शरैः ॥ ३० ॥
 घृष्टद्युम्नोऽपि समरे प्रगृह्य परमायुधम् । राजानं योधयामास
 पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ ३१ ॥ तयोर्युद्धं महद्भासीत संग्रामे
 भरतर्षभ । प्रभिन्नयोर्यथा सक्तं मत्तयोर्वनहस्तिनो ॥ ३२ ॥
 गौतमस्तु रणे क्रुद्धो द्रौपदियान् महावलान् । विव्याध वङ्गभिः
 शरः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३३ ॥ तस्य तैरभवद्युद्धमिन्द्रियैरिव
 देहिनः । घोररूपमसम्भार्यं निर्गम्यार्थामतीव च ॥ ३४ ॥ ते च
 तं पीडयामासुरिन्द्रियाणीव वालिशम् । स च तान् प्रतिसंयच्छन्
 प्रत्ययोधयदाहवे ॥ ३५ ॥ एवञ्चित्रमभूद्युद्धं तस्य तैः सह भारत ।
 उत्थायीत्याय च यथा देहिनामिन्द्रियैर्विभौ ॥ ३६ ॥ नरासैव

नरैः साह्यं दन्तिनी दन्तिभिस्तथा । हया ह्यै समायुक्ता रथिनी
रथिभिस्तथा । शङ्खलञ्जाभवद्भूयो घोररूपं विगाम्यते ॥ ३७ ॥
इदञ्चित्रमिदं घोरमिदं रौद्रमिति प्रभो । शुभान्यासमहाराज
घोराणि च वह्नि च ॥ ३८ ॥ ते समासाद्य समरे परस्परमरिन्दमा ।
विव्यधुशैव लघुय समासाद्य महाहवे ॥ ३९ ॥ तेषां शस्त्रसमुद्भूतं
रजस्तीव्रमदृश्यत । वातिनेषोद्धत राजन् धावद्द्वियाश्रसादिभिः
॥ ४० ॥ रथनेमिसमुद्भूतं निश्चामैश्यापि दन्तिनाम् । रज सन्ध्याभ्र-
कलिलं दिवाकरपथं ययौ ॥ ४१ ॥ रजसा तेन संपृक्ते भास्करे
निष्प्रभोऽकृते । संछादिताभवद्भूमिस्ते च शूरा महारथा ॥ ४२ ॥
मुहूर्त्तादिव संवृत्त नीरजस्क समन्तत । वीरशोणितसिंहाया
भूमौ भरतसत्तम ॥ ४३ ॥ उपाशाम्यत्ततस्तीव्रं तद्रजो घोर-
दर्शनम् । ततोऽपश्य महाराज हृद्युद्धानि भारत ॥ ४४ ॥ यथा-
प्राण यथायष्ट मथाङ्गे वै सुदारुणम् । वर्गणा तत्र राजेन्द्र
व्यदृश्यन्तोऽञ्जला प्रभा ॥ ४५ ॥ शब्द सतुमुल सङ्घेऽपराणा
पततामभूत् । महाविष्णुवनस्येव दृष्टमानस्य सर्वत ॥ ४६ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यबधपर्वणि सकुलयुद्धे
हाविंशोऽध्याय ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच । वर्त्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयानके ।
अभ्यज्यत बलं तत्र तव पुत्रस्य पाण्डवे ॥ १ ॥ तास्तु यत्रेण महतर
सन्निगोथ्य महारथान् । पुथास्ते योधयामास पाण्डवानामनी
किनीम् ॥ २ ॥ निहत्ता सङ्घसा योधास्तव पुत्रप्रियैपिण्य । सन्नि-
हत्तेषु तीश्रेव युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥ ३ ॥ तावकाना परेपाञ्च ।
देवासुररथोपमम् । परेया तव सैन्ये वा नासीत् कश्चित् पराङ्-
मुख ॥ ४ ॥ अनुमानेन युध्यन्ते संज्ञाभिद्य परस्परम् । तेषां

क्षयो मद्धानासीत् युध्यतामितरितरम् ॥ ५ ॥ ततो युधिष्ठिरो
 राजा क्रोधेन मद्घता युतः । निगीपमाणः संग्रामे धार्तराष्ट्रान्
 सराजकान् ॥ ६ ॥ त्रिभिः शारदतं विहा रुक्मपुङ्गवैः शिलाशितैः ।
 चतुर्भिर्निजवानाश्वान्नाराचैः कृतवर्म्मणः ॥ ७ ॥ अश्रुत्यामा च
 हार्दिक्यमपोवाह यशस्विनम् । अथ शारदतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्य-
 युधिष्ठिरम् ॥ ८ ॥ ततो दुर्योधनो राजा रथान् सप्त शतान्रणे ।
 प्रैषयद्यत्र राजा वै धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ ते रथा रथिभि-
 र्युक्ता मनोमासतरं हसः । अभ्यद्रवन्त संग्रामे कौन्तेयस्य रथं
 प्रति ॥ १० ॥ ते समन्तात् मद्धारंज परिवार्य्य युधिष्ठिरम् ।
 अदृश्यं सायकीयक्रुर्मैघा इव दिवाकरम् ॥ ११ ॥ ते दृष्ट्वा धर्म-
 राजानं कौरवेयैस्तथाकृतम् । नामृष्यन्त सुसंरब्धाः शिखण्डि-
 प्रमुखा रथाः ॥ १२ ॥ रथैरग्रजवैर्युक्तैः किङ्किणीजालसंवृतैः ।
 आजग्मु रभिरक्षन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १३ ॥ ततः प्रववृते
 रौद्रः संग्रामः शोणितोदकः । पाण्डवानां कुरुष्णाञ्च यमराष्ट्र-
 विवर्द्धनः ॥ १४ ॥ रथान् सप्त शतान् हत्वा कुरुष्णामाततायिनाम् ।
 पाण्डवाः सह पाञ्चालैः पुनरेवाभ्यवारयन् ॥ १५ ॥ तत्र युद्धं
 गच्छन्नासीत्तत्र पुत्रस्य पाण्डवैः । न च नस्तादृशं दृष्टं नैव चापि
 परिश्रुतम् ॥ १६ ॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे निर्म्मर्यादे समन्ततः ।
 बध्यमानेषु योधेषु तावकेश्वितरेषु च ॥ १७ ॥ निनदत्सु च योधेषु
 अद्भुतवैर्यैश्च पूरितैः । उत्क्रुष्टैः सिंघनादैश्च गर्जितेन च धन्विनाम्
 ॥ १८ ॥ अतिप्रवृद्धे युद्धे च ह्रियमानेषु मर्मसु । धावमानेषु
 योधेषु जयद्यद्विषु मारिषु ॥ १९ ॥ संहारे सर्वतो जाते पृथिव्यां
 शोकसम्भव । बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां सीमन्तोदरणे तदा ॥ २० ॥
 निर्म्मर्यादे ततो युद्धे वर्त्तमाने सदारुणे । प्रादुरासन् विनाशाय
 तदीत्पाताः सदारुणाः ॥ २१ ॥ चचाल यद्दं कुर्वाणा सपर्वतवना
 मही । सदृष्टाः सील्युका राजन् कीर्य्यमाणाः समन्ततः । उल्काः

चेतुर्दिवो भूमावाहृत्य रविमण्डलम् ॥ २२ ॥ विश्वम्माताः प्रादु-
 रासन् नीचैः शर्करवर्षिणः । अश्रूणि समुचूर्णागा विषयुथाभव-
 ङ्गुशम् ॥ २३ ॥ एतान् घोराननादृत्य समुत्पातान् सुदारुणान् ।
 पुनर्युद्धाय सम्मन्त्र्य चतुर्यास्तस्युरव्यथाः । रमणीये कुरुक्षेत्रे
 युष्मे स्वर्गं वियासवः ॥ २४ ॥ ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनि-
 रब्रवीत् । युध्यध्वमग्रतो यावत् पृष्ठतो हन्ति पाण्डवान् ॥ २५ ॥
 ततो नः संप्रयातानां मद्रयोघास्तरस्त्रिनः । छष्टाः किलकिला-
 शब्दमकुर्वन्तापरे तथा ॥ २६ ॥ अस्मांस्तु पुनरासाद्य लव्यलक्ष्मा
 दुरासदाः । मरासनानि धुन्वन्तः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २७ ॥
 ततो हतं परैः राजन् मद्रराजबलं तदा । दुर्योधनबलं दृष्ट्वा
 पुनरासीत् पराङ्मुखम् ॥ २८ ॥ गान्धारराजस्तु पुनर्वाक्यमाह
 ततो बली । निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं कृतेन वः ॥ २९ ॥
 अनीकं दशसाहस्रमश्वानां भरतर्षभ । आसीद्गान्धारराजस्य विमल-
 प्रासयोधिनाम् ॥ ३० ॥ बलीन तेन विक्रम्य वर्तमाने जनक्षये ।
 पृष्ठत पाण्डवानीकमभ्यघ्नन्निमित्तैः शरैः ॥ ३१ ॥ तदभ्रमिव वातेन
 क्षिप्यमाणं समन्ततः । अभक्ष्यत महाराज पाण्डूनां समहबलम्
 ॥ ३२ ॥ ततो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य भग्नं स्वबलमन्तिकात् । अभ्य-
 चोदयद्व्यग्र सहदेवं मेहावलम् ॥ ३३ ॥ असौ सुबलपुत्रो नो
 जघनं पीड्य दंशितः । सेना निस्तृदयत्येष पश्य पाण्डव दुर्मतिम्
 ॥ ३४ ॥ गच्छ त्वं द्रौपदीयैश्च शकुनिं सौबलं जहि । रथानीक-
 महं धक्ष्ये पाञ्जालसहितोऽनघ ॥ ३५ ॥ गच्छन्तु कुञ्जराः सर्वे
 वाजिनश्च सह त्रयाः । पादाताश्च त्रिणाहसा शकुनि तैर्वृतो जहि
 ॥ ३६ ॥ ततो गजा सप्तशताश्चापपाणिभिरावृताः । पञ्च चाश्व-
 सहस्राणि सहद्वियश्च वीर्यवान् ॥ ३७ ॥ पादाताश्च त्रिणाहसा
 द्रौपदीयाश्च सर्वशः । रणे प्रभ्यद्रवन्स्ते तु शकुनिं शुद्धदुर्मदम् ॥ ३८ ॥
 ततस्तु सौबली राजन्प्रभ्यतिक्रम्य पाण्डवान् । जघान पृष्ठतः

सेनां जयगृहः प्रतापवान् ॥ ३८ ॥ अश्वारोहास्तु संख्याः पाण्डु-
 वानां तरखिनाम् । प्राविशन् सौवलयानीकमभ्यतिक्रम्य ताग्रथान्
 ॥ ४० ॥ ते तत्र साद्दिनः शूरा सौवलयस्य महद्वलम् । गजमथ्ये
 च तिष्ठन्तः शरवर्षैरवागिरन् ॥ ४१ ॥ तदुद्यतगदाप्रासमहापुरुष-
 सेवितम् । प्रावर्तत महद्युद्धं राजन् दुर्मन्त्रिते तव, ॥ ४२ ॥ उपा-
 रमन्त ज्याशब्दाः प्रेक्षका रथिनो भवन् । न हि खेपां परेषां वा
 विशेषः प्रत्यदृश्यत् ॥ ४३ ॥ शूरवाङ्मविस्मृष्टानां शक्तीनां भरत-
 र्षम । ज्योतिषामिव सम्पातमपश्यन् कुरुपाण्डवाः ॥ ४४ ॥ ऋष्टि-
 मिर्विमलाभित्य तत्र तत्र विशाम्पते । सम्पतन्तीभिराकाशमावृतं
 बह्वशोभत ॥ ४५ ॥ प्रासानां पततां राजन् रूपमासीत् समन्ततः ।
 शूलमानामिवाकाशे तदा भरतसत्तम ॥ ४६ ॥ रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा
 विप्रविद्धैर्नियन्तृभिः । हया परिपतन्ति स्र शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अन्योऽन्यं सन्निविष्टाय रुमासाद्य परस्परम् ॥ ४७ ॥ - आविचिताः
 स्र दृश्यन्ते वमन्तो रुधिरं मुखैः । ततोऽभवत्तमो घोरं सैन्ये तु
 रजसा ह्वते ॥ ४८ ॥ तानपाङ्गमतोऽद्राक्षं तस्माद्देशादरिन्दमान् ।
 अश्वान् रालम्बनुष्यांश्च तमसा संवृते सति ॥ ४९ ॥ भूमौ निप-
 तितथान्ये वमन्तो रुधिरं वद्ध । केशाकेमिसमालम्बा न शिकु-
 श्येष्टितुं नरा ॥ ५० ॥ अन्योऽन्यमश्वपृष्ठेभ्यो विकर्षन्तो महा-
 र्वलाः । मला इव समासाद्य निजघ्नुरितरेतरम् । अख्यैश्च व्यप-
 ङ्क्ष्यन्त वधवोऽत्र गतासवः ॥ ५१ ॥ भूमौ निपतिताथान्ये वधवो
 विलयैषिणः । तत्र तत्र व्यदृश्यन्त पुरुषाः शूरमानिनः ॥ ५२ ॥
 रक्तोक्षितैश्चिन्तभुजैरपकृष्टशिरोरुहैः । व्यदृश्यत मही कीर्णा
 शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५३ ॥ दूरं न शक्यं तदासीद्दन्तुमश्वेन
 केनचित् । हस्यश्वरोर्दूर्हतैरश्वैराहृते वसुधातले ॥ ५४ ॥
 रुधिरोक्षितसनाद्देशात्तस्मैसदायुधैः । नानापहरणैर्घोरैः पर-
 स्परवधैर्पिभिः । सुसन्निहृष्टैः संग्रामे हतभुविष्ठसैनिके ॥ ५५ ॥

स मुहूर्त्तं ततो युजा सौवलोऽथ विश्राम्यते । पट्साहस्रं हयः
 शिष्टैरपायाच्छकुनिस्ततः ॥ ५६ ॥ तथैव पाण्डवानीकं रुधिरेण
 समुचितम् । पट्साहस्रं हयैः शिष्टैरपायाच्छान्तमाहनम् ॥ ५७ ॥
 अश्वारोहास्तु पाण्डूनामग्नवन् रुधिरोचिताः । समन्निविष्टाः
 संग्रामे भूयिष्ठे व्यक्तजीविताः ॥ ५८ ॥ नेह शक्यं रथैर्योद्धुं कुत
 एव महागजैः । रथानेव रथा यान्तुं कुञ्जराः कुञ्जरानपि ॥ ५९ ॥
 प्रतियातो हि शकुनिः रामनीकमवस्थितः । न पुनः सौवलो राजा
 युद्धमभ्यागमिष्यति ॥ ६० ॥ ततस्तु द्रौपद्याय ते च मत्ता महा-
 हिपाः । प्रययुर्वत् पाञ्चालो घृष्टयुज्जो महारथः ॥ ६१ ॥ सहदेवो-
 ऽपि कीरव्यो रजोमैघे समुत्थिते । एकाकी प्रययौ तत्र यत्र राजा
 युधिष्ठिरः ॥ ६२ ॥ ततस्तेषु प्रयातेषु शकुनिः सौवलः पुन ।
 पार्श्वतोऽभ्यहनत् क्रुद्धो घृष्टयुज्जस्य वाहिनीन् ॥ ६३ ॥ तत् पुन-
 स्तुमुलं युद्धं व्यक्तप्राणमवर्त्तत । तावकानां परेषाञ्च परस्परवधै-
 पिणाम् ॥ ६४ ॥ ते ह्यन्योऽन्यमवेक्षन्त तस्मिन् वीरसमागमे । योधाः
 पर्यपतन्नाजन् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६५ ॥ असिभिश्चिद्यमानानां
 शिरसां लोकसङ्घये । प्रादुरासीदहाशब्दस्त्रालानां पततामिव ॥ ६६ ॥
 विमुक्तानां शरीराणां भिन्नाना पततां भुवि । सायुधानाञ्च बाहूना-
 भ्रूखणाञ्च विश्राम्यते । आसीद्वटचटाशब्दः समहान्नीमहर्षणः
 ॥ ६७ ॥ निघ्नन्तो निमित्तैः शस्त्रैर्भ्रातृन् पुत्रान् पितृनपि । योधाः
 परिपतन्ति स यथामिपङ्कते खगाः ॥ ६८ ॥ अन्योऽन्यं प्रतिसंरक्ष्याः
 समासाद्य परस्परम् । अहं पूर्वमहं पूर्वमिति न्यघ्नन् सहस्रशः
 ॥ ६९ ॥ सहातेनासनश्रष्टैरश्वारोहैर्गतासुभिः । हताः परिपतन्ति
 स शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७० ॥ स्फुरतां प्रतिपिटानामश्वानां
 शीघ्रचारिणाम् । स्तनताञ्च मंगुथ्याणां सन्नदानां विश्राम्यते ॥ ७१ ॥
 शतवृष्टिप्रासशब्दस्तु तुमुलः समजायत । भिन्दतां परमर्माणि
 राजन् दुर्मान्तिते तव ॥ ७२ ॥ यथाभिभूताः संरक्ष्याः यान्तवाहाः

पिपासिता । विचिताय मितैः शस्त्रैरभ्यवर्त्तन्त तावका ॥ ७३ ॥
 मत्ता रुधिरगन्धेन वहवोऽत्र विचेतसः । जघ्न परान् स्वकायैव
 प्राप्तान् प्राप्ताननन्तरान् ॥ ७४ ॥ वहवश्च गतप्राणा क्षत्रिया जय-
 गृहिनः । भूमौ चाभ्यपतन्नाजन् शरवृष्टिभिराहता ॥ ७५ ॥ वृक-
 गधशृगालाना तुमुले मोदनेऽहनि । आसीद्वलक्षयो घोरस्तव पुत्रस्य
 पश्यत ॥ ७६ ॥ नराश्वकायसंछन्ना भूमिरासीद्विशाम्पते । रुधिरौ-
 दकचित्रा च भीक्षणा भयवर्द्धिनी ॥ ७७ ॥ असिभिः पट्टिभ्यै शूलै-
 स्तद्व्यमाणा पुनः पुनः । तावका पाण्डवेयाश्च नाभ्यवर्त्तन्त भारत
 ॥ ७८ ॥ प्रहरन्तो यथाशक्ति यावत् प्राणस्य धारणम् । योधा
 परिपतन्ति स्र वमन्ती रुधिर द्रव्यैः ॥ ७९ ॥ शिरो गृहीत्वा केशेषु
 कवन्धश्च व्यदृश्यत । उद्यम्य च मितं खड्गं रुधिरेण परिभ्रुतम्
 ॥ ८० ॥ अयोत्यितेषु वद्भुषु कवन्धेषु जनाधिपः । तथा रुधिरगन्धेन
 योधान् कञ्जलमाविशत् ॥ ८१ ॥ मन्दीभूते ततः शब्दे पाण्डवाना
 महहलम् । अल्पावमिष्टैस्तुरगैरभ्यवर्त्तत सौबल ॥ ८२ ॥ ततोऽभ्य-
 धावस्त्वरिता पाण्डवा जयगृहिनः । पदातयश्च नागाश्च सादिन-
 योद्यतायुधा ॥ ८३ ॥ कोष्ठक्रीकृत्य चाप्येन परिक्षिप्य च सर्वशः ।
 शस्त्रैर्नान्धविधैर्जघ्नुर्युद्धपार तितीर्षवः ॥ ८४ ॥ तदीयास्तास्तु
 संप्रेक्ष्य सर्वतः समभिद्रुतान् । साश्वपत्तिदिपरथा पाण्डवानभिदुद्रुवुः
 ॥ ८५ ॥ केचित् पदातयः पद्भिर्मुष्टिभिश्च परस्परम् । निजघ्नुः समरे
 शूरा घ्नीणशस्त्रास्ततीऽपतन् ॥ ८६ ॥ रथेभ्यो रथिनः पितुर्हिंस्रिभ्यो
 हस्तिसादिनः । विमानेभ्य इव भ्रष्टा सिद्धा पुण्यक्षये यथा ॥ ८७ ॥
 एवमन्योऽन्यमायज्ञा योधा जघ्नर्महामुषेः । पितॄन् भ्रातॄन् वय-
 स्याश्च पुत्रानपि तथापरे ॥ ८८ ॥ एवमासीदमर्यादं युद्ध भरत-
 सत्तमः । प्राणामिवाणकलिले वर्त्तमाने सुदारुणे ॥ ८९ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि सकुलयुद्धे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

सञ्जय उवाच । तस्मिन् शब्दे मृदौ जाते पाण्डवैर्निहतौ बले ।
 अश्वैः सप्तशतैः शिष्टैरुपावर्त्तत सौबलः ॥ १ ॥ स यात्रा वाहिनीं
 तूर्णमग्रवीहै लवन् युधि । युध्यध्वमिति संहृष्टाः पुनः पुनररि-
 न्दमाः ॥ २ ॥ अपृच्छत् क्षत्रियांस्तत्र क्र नु राजा महारथः ।
 शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा त जचुर्भरतर्षभ । अगौ तिष्ठति कौरव्यो
 रणमध्ये महारथः ॥ ३ ॥ यत्रैतत् समहच्छत्रं पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
 यत्रैते सतनुवाणा रथास्तिष्ठन्ति दंशिताः ॥ ४ ॥ यत्रैष शब्द-
 स्तुसुलः पर्जन्यनिनदोपमः । तत्र गच्छ द्रुतं राजंस्ततो द्रक्ष्यसि
 कौरवम् ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वास्तु तैः शूरैः शकुनिः सौबलस्तदा ।
 प्रययौ तत्र यत्रासौ पुत्रस्तव नराधिप । सर्वतः संहृती वीरैः
 समरेष्वनिवर्त्तिभिः ॥ ६ ॥ ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा रथानीके ध्व-
 स्थितम् । सरथांस्तावकान् सर्वान् हर्षयन् शकुनिस्ततः ॥ ७ ॥
 दुर्योधनमिदं वाक्यं हृष्टरूपो विश्राम्यते । कृतकार्यमिवात्मानं
 मन्यमानोऽग्रवीन्द्रपम् ॥ ८ ॥ जहि राजप्रथानीकमश्वः सर्वं
 जिता मया । नात्यक्ता जीवितं सखि शक्यो जेतुं युधिष्ठिरः
 ॥ ९ ॥ हते तस्मिन्नथानीके पाण्डवेनाभिपालिते । गजानेतान्
 क्षनिष्यामः पदातीक्षेतरास्तथा ॥ १० ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य
 तावका जयगृह्णिनः । जवेनाभ्यद्रवन् हृष्टाः पाण्डवानामनीकिनीम्
 ॥ ११ ॥ सर्वे विष्टततूष्णीराः प्रगृहीतशरासनाः । शरासनानि
 धुन्वाना सिंघनादं प्रचक्रिरे ॥ १२ ॥ ततो जघातलनिर्घोषं पुन-
 रासीद्विश्राम्यते । प्रादुरासीच्छराणाञ्च विमुक्ताना सुदारुण ॥ १३ ॥
 तान् समीपगतान् दृष्ट्वा जज्ञेनोद्यतकार्मुकान् । उवाच द्विवज्रीपुत्रं
 कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १४ ॥ सोदयाश्रानसंभ्रान्तं प्रविष्टैर्न
 बलार्णवम् । अन्तमद्य गमिष्यामि शक्यं निमित्तैः शरैः ॥ १५ ॥
 अष्टादश दिनान्यद्य युद्धस्यास्य जनार्दन । वर्त्तमानस्य महतः
 समासाद्य परस्परम् ॥ १६ ॥ अनन्तकल्पा ध्वजिनी भूत्वा क्षीपां

महात्मनाम् । चयमद्य गता युद्धे-पञ्च-दैवं यथाविधम् ॥२७॥
 समुद्रकल्पञ्च बलं धार्तराष्ट्रस्य माधवं । अस्मानामाद्यः सञ्जातं
 गोप्यदोषममच्युत ॥ २८ ॥ इति भीष्मे तु सन्दध्याच्छिवं; स्यादिह
 माधव । न च तत् कृतवान् मूढो धार्तराष्ट्रः सुवालिशः ॥ २९ ॥
 उक्तं भीष्मेण यदाक्यं हितं पथञ्च माधव । तच्चापि नासौ कृत-
 वान् वीतबुद्धिः सुयोधनः ॥ २० ॥ तस्मिंस्तु निहते भीष्मे प्रच्युते
 पृथिवीतले । न जाने कारणं किन्तु येन युद्धमवर्तत ॥ २१ ॥
 मूढास्तु सर्वथा मन्ये धार्तराष्ट्रान् सुवालिशान् । पतिते शान्तनोः
 पुत्रे विसर्कार्पुः संयुगं पुनः ॥ २२ ॥ अनन्तरञ्च निहते द्रोणे
 ब्रह्मविद्रा वरे । राधेये च विकर्षे च नैवाग्राम्यत वैशसम् ॥ २३ ॥
 अत्यावशिष्टे सैन्येऽस्मिन् सूतपुत्रे च पातिते । सपुत्रे वै नरव्याघ्रे
 नैवाग्राम्यत वैशसम् ॥ २४ ॥ श्रुतायुषि हते शूरे जलसन्धे च
 पौरवे । श्रुतायुधे च नृपता नैवाग्राम्यत वैशसम् ॥ २५ ॥ भूरि-
 यवसि शल्ये च शालू चैव जनार्दने । आवन्त्येषु च वीरेषु नैवा-
 ग्राम्यत वैशसम् ॥ २६ ॥ जयद्रथे च निहते राक्षसे चाप्यलायुधे ।
 वाह्मीके सोमदत्ते च नैवाग्राम्यत वैशसम् ॥ २७ ॥ भगदत्ते हते
 शूरे काम्बोजे च सुदर्शिणे । दुःशासने च निहते नैवाग्राम्यत
 वैशसम् ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा च निहतान् शूरान् पृथङ्गाण्डलिकानृपान् ।
 बलिनय रणे कृष्ण नैवाग्राम्यत वैशसम् ॥ २९ ॥ - अर्जुनोऽपि
 हतां दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे । मोहादा यद्रि वा लोभान्नैवाग्राम्यत
 वैशसम् ॥ ३० ॥ को नु राजा कुले जातः कारवेयो विशेषतः ।
 निरर्थकं महदैरं कुर्याद्भद्रं सुयोधनात् ॥ ३१ ॥ गुणतोऽभ्यधिकं
 शाल्वा बलतः शोथ्यतोऽपि वा । अमूढः को नु गुध्येत जानन्
 प्राचीं हिताहितम् ॥ ३२ ॥ यन्न तस्य मनो ह्यासीत्स्वयीक्तस्य
 हितस्य च । प्रमणे पाण्डवैः साधैः सोऽनस्य शृणुयात् कथम्
 ॥ ३३ ॥ येन शान्तनो भीष्मो द्रोणो विदुर एव च । प्रत्याख्याताः

श्रमस्यार्थं किन्तु तस्य तस्य भेषजम् ॥ ३४ ॥ मीढं प्रायेण पिता वृद्धः
 प्रत्याख्यातो जनार्दन । तथा माता हितं वाक्यं भाषमाणा
 हितैपिणी । प्रत्याख्याता ह्यसत्कृत्य स कस्माद्भीतयिहसः ॥ ३५ ॥
 कुलान्तं करणी व्यक्तं जात एष जनार्दन । तथास्य दृश्यते चेष्टा
 नीतिशैव विग्राम्यते । नैष दास्यति नो राज्यमिति ने मतिरच्युत
 ॥ ३६ ॥ उक्तोऽहं बह्वश्रुतात् विदुरेण महात्मना । न जीवन्
 दास्यते भागं धार्तराष्ट्रः कथञ्चन ॥ ३७ ॥ यावत् प्राणाभ्यारयति
 धृतराष्ट्रोऽपि मानद् । तस्माद्युष्मासु पापोऽसौ प्रचरिष्यति पात-
 कम् ॥ ३८ ॥ न च शक्योऽन्यथा जेतुमृते युद्धेन माधव । इत्यद्रवीत्
 अदा मां हि विदुरः सत्यदर्शनः ॥ ३९ ॥ तत् सर्वमद्य जानामि
 व्यवसायं दुरात्मनः । यदुक्तं वचनं तेन विदुरेण महात्मना ॥ ४० ॥
 यो हि श्रुत्वां वचः पथ्यं जामदग्न्याद्यथातथम् । अवाप्तमन्यत
 दुर्वुद्धिर्ध्रुवं नाश्रुमुखि स्थितः ॥ ४१ ॥ उक्तं हि बह्वभिः सिद्धै-
 र्जातमात्रे सुयोधने । एनं प्राप्य दुरात्मानं ह्ययं ह्यत्रं गमिष्यति
 ॥ ४२ ॥ तदिदं वचनं तेषां निरुक्तं वै जनार्दन । ह्ययं याता
 हि राजानी दुर्योधनकृते भृशम् । सोऽद्य सर्वाङ्गणे यो धान्निहनि-
 ष्यामि माधव ॥ ४३ ॥ क्षत्रियेषु हतेष्वद्य शून्ये च शिखिरे कृते ।
 ब्रधाय चात्मनोऽस्माभिः संयुगे रोषयिष्यति ॥ ४४ ॥ तदन्तं हि
 भवेद्दैरमनुमानेन माधव । एवं पश्यामि वार्ष्णेय चिन्तयन् प्रशया
 स्वया ॥ ४५ ॥ विदुरस्य च वाक्येन चेष्टया च दुरात्मनः । संयाहि
 भारतीं धीर यावदग्नि शितैः शरैः । दुर्योधनं दुरात्मानं
 वादिनीक्षास्य संयुगे ॥ ४६ ॥ क्षेममद्य करिष्यामि धर्मराजस्य
 माधव । हतैतद्दुर्बलं सैन्यं धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ४७ ॥

सञ्जय उवाच । अभीषुहस्तो दायार्हस्तयोक्तः सव्यसाचिना ।
 तद्वलौघममिताणामभीतः प्राविशद्रुणे ॥ ४८ ॥ शरासनवनं धीरं
 शक्तिकण्टकसंवृतम् । गदापरिषपन्यानं रथनागमहाद्रुमम् ॥ ४९ ॥

हृद्यपत्तिलताकीर्णं गाहमानी महाययाः । व्यरीषत्तत्र गोविन्दो
 रमेनातिपताकिना ॥ ५० ॥ १ ॥ ते हृद्याः पाण्डुरा राजन् वहन्ती-
 ऽर्जुनमाहवे । दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त दायार्हेण प्रचोदिताः ॥ ५१ ॥
 ततः प्रायाद्रथेनाजौ सव्यसाची परन्तपः । किरञ्जरभतांस्तीक्ष्णान्
 वारिधारा इवाम्बुदः । प्रादुरासीन्नाहाभन्दः शराणां नतपर्व-
 णाम् ॥ ५२ ॥ २ ॥ इद्युभिर्ह्लाद्यमानानां समरे सव्यसाविना । अस-
 प्पन्तस्तनुवेषु शरौघाः प्रापतन् भुवि ॥ ५३ ॥ इन्द्रायनिसमस्वर्षा
 गाण्डीवप्रेषिताः शराः । नरान्नागान् समाहृत्य हृद्यांयापि विधा-
 भ्यते । अपतन्त रणे वाणाः पतङ्गा इव घोषिणः ॥ ५४ ॥ आसीत्
 सर्वमवच्छन्नं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः । न प्राञ्चायन्त समरे दिशो
 वा विदिशोऽपि वा ॥ ५५ ॥ सर्वमासीज्जगत् पूर्यं पार्थनामादितैः
 शरैः । सक्मपुङ्खैस्तैलघौतैः कर्मारपदिमार्जितैः ॥ ५६ ॥ ते दह्य-
 मानाः पार्थेन पावकेनेवं कुञ्जराः । समासीदन्त कौरव्या वध्य-
 मानाः मितैः शरैः ॥ ५७ ॥ शरचापधरः पार्थः प्रज्वलन्निव
 भास्करः । ददाह समरे धीधान् कचमग्निरिव ज्वलन् ॥ ५८ ॥
 यथा वनान्ते वनगैर्विसृष्टः कचं दहेत् कृष्णागतिः सुधीपः । भूरि-
 द्दुर्म शुष्कलतावितानं भृशं समृद्धो ज्वलनः प्रतापी ॥ ५९ ॥ ३ ॥ एषं
 स नाराचगणप्रतापी शराञ्चैरुञ्चावंचतिस्मतेजाः । ददाह सर्वान्
 तव पुत्रसेनाममृष्यमाण्णास्तरसा तरंस्त्री ॥ ६० ॥ तस्येप्रवः प्राण-
 हराः समुक्ता नासृजन्त वै वर्मसु सक्मपुङ्खाः । न स द्वितीयं
 प्रसुमोष वाणं नरे हृद्येत्वा परमहिमे वा ॥ ६१ ॥ ४ ॥ अनेकरूपा-
 कृतिभिर्हि वाणैर्भहारयानीकमनुंप्रविश्ये । स एव एकस्तत्र पुत्र-
 सेनां जघान दैत्यानिव वक्षपाणिः ॥ ६२ ॥ ५ ॥

इति अख्यपर्वणि अख्यवधपर्वणि अर्जुनपराक्रमे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

सञ्जय उवाच । अस्यतां यत्तमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् ।
सङ्कल्पमकरोन्मीधं । गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ १ ॥ इन्द्राग्निमम-
स्पर्मानविपद्धान्महौजसः ॥ विद्यजन् दृश्यते वाणान् धारा मुह-
न्निवास्वुदः ॥ २ ॥ तत् सैन्यं भरतयेष्ठ वध्यमानं किरौटिना ।
संप्रदुद्राव संग्रामात्तव पुत्रस्य ऋष्यतः ॥ ३ ॥ पितृन् भ्रातृन् परि-
त्यज्य वयस्यानपि चापरे । हतधुर्ध्या रथाः केचिद्वतस्तथा-
परे । भग्नेषाम्युगचक्राब्जाः केचिदासन् विभ्राम्पते ॥ ४ ॥ अन्येषां
सायकाः क्षीणास्तथान्यो शरपीडिताः । अक्षता युगपत् केचित्
प्राद्रवन् भयपीडिताः ॥ ५ ॥ केचित् पुत्रानुपादाप्य हतभूविष्ठ-
वाहनाः । विवुक्रुशुः पितृनन्ये सहायानपरे पुनः ॥ ६ ॥ वाञ्छ-
वांस्य नरव्याघ्र भ्रातृन् सम्बन्धिगस्तथा । दुद्रुयुः केचिदुत्सृज्य
तत्र तत्र विभ्राम्पते ॥ ७ ॥ बहवोऽत्र भयं विहा मुक्ष्यमाना महा-
रथाः । निष्टनन्तः स हृष्यन्ते पार्शवाणाहता नराः ॥ ८ ॥ तानन्ये
रथमारोप्य आश्रयास्थाय मुहूर्तकम् । विद्यान्ताश्च विद्वेष्याश्च
पुनर्युद्धाय जन्मिरे ॥ ९ ॥ तानपास्य गताः केचित् पुनरेव युयुत्-
सवः । कूर्वन्तस्तव पुत्रस्य शासनं युद्धदुर्मदाः ॥ १० ॥ पानीय-
मपरे पीत्वा पर्याश्रास्य च वाहनम् । वर्माणि च समप्तोप्य
केचित् भरतसत्तमः ॥ ११ ॥ समाश्रयास्थापरे भ्रातृन् निक्षिप्य
मिदिरेऽपि च । पुत्रानन्ये पितृनन्ये पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ १२ ॥
सञ्जयित्वा रथान् केचित् यथामुष्यं विभ्राम्पते । आप्त्य पाण्ड-
वानीकं पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ १३ ॥ तै शूराः किङ्किणीजालैः समा-
च्छन्ना यभाक्षिरे । वैलोक्यविजये युक्ता यथा दैतेयदानवाः ॥ १४ ॥
आगम्य सहसा केचिद्रथैः स्वर्णभ्रूषितैः । पाण्डवानामनीकेषु
घृष्टद्युम्नमवोषयन् ॥ १५ ॥ घृष्टद्युम्नोऽपि पाह्वाल्यः मित्रवृद्धी च
महारथः । नाकुलिस्य यतानीशो रथानीकमवोषयन् ॥ १६ ॥
पाशाश्वस्तु ततः क्रुदः सैन्येन महता हतः । अभ्यपावत् सुसंख्या-

स्तावकान् हन्तुमुद्यत ॥ १७ ॥ ततस्त्वापततस्तस्य तव पुत्रो
 जनाधिप । वाणसङ्घाननेकान् वै प्रेषयामास भारत ॥ १८ ॥ घृष्ट-
 द्युम्नस्ततो राजंस्तव पुत्रेण धन्विना । नाराचैर्वद्भुभि च्चिप्र
 वाह्नोरुरसि चार्पित ॥ १९ ॥ सोऽतिविहो महेश्वासस्तोवार्हित
 इव द्विप । तस्याश्वायतुरो वाणै प्रेषयामास मृत्यवे । सारथे
 यास्य भङ्गेन गिर कायादपाहरत ॥ २० ॥ ततो दुर्योधनो राजा
 पृष्ठमारुह्य वाजिन । अपाक्रामद्वतरथो बातिदूरमरिन्दम ॥ २१ ॥
 दृष्ट्वा तु हतविक्रान्त स्वमनीक महाबल । तव पुत्रो महाराज
 प्रययौ यत्र सौवज ॥ २२ ॥ ततो रथेषु भग्नेषु त्रिसाहस्रा महा-
 द्विपा । पाण्डवाव्रथिन पञ्च समन्तात् पथ्यवारयन् ॥ २३ ॥ ते
 वृता समरे पञ्च गजानीकेन भारत । अग्नीमन्त नरव्याघ्र ग्रहा
 व्याप्ता धनैरिव ॥ २४ ॥ ततोऽर्जुनो महाराज लज्जलघ्नो महा-
 भुज । विनिर्ययौ रथेनैव श्वेताश्व कृपासारथि ॥ २५ ॥ तै
 समन्तात् परिवृत कुञ्जरै पर्वतोपमै । नाराचैर्विमलैस्तीक्ष्णै-
 र्गजानीकमपीधयत ॥ २६ ॥ तत्रैकवाणनिहतानपश्याम महा-
 गजान् । पतितान् पात्यमानाय निर्भिन्नान् सव्यसा चना ॥ २७ ॥
 भीमसेनस्तु तान् दृष्ट्वा नागान्मत्तगजोपम । करुण गृह्य महतीं
 गदानभ्यद्रवहली । अथाभुव्य रथात्सूयं दृष्ट्वापाणिरिवान्तक ॥ २८ ॥
 तमुद्यतगट्ट दृष्ट्वा पाण्डवाना महारथम् । विवेषुस्तावका सैन्या
 शङ्कभ्रूवै प्रसन्नवु । आविग्नश्च बल सर्वं गदाहस्तै वृकीदरे ॥ २९ ॥
 गन्त्या भीमसेनेन भिन्नकुम्भान्नस्त्रलान् । धावमानावपश्याम
 कुञ्जरान् पर्वतोपमान् ॥ ३० ॥ प्रषाव्य कुञ्जरास्तै तु भीमसेन
 गदाहता । पेतुरार्त्तस्त्रर वृत्वा शिन्नपक्षा इवाद्रय ॥ ३१ ॥
 तान् भिन्नकुम्भान् सुबहून् द्रवमाणानितस्तत । पतमानास्तु
 सप्रेक्ष्य विवेषुस्तव सैनिका ॥ ३२ ॥ युधिष्ठिरोऽपि सङ्गुहो भाद्री
 पुत्रो च पाण्डवो । गार्हपत्यै धितैर्वाणैर्नृपुर्वै गजयोधिन ॥ ३३ ॥

घृष्टद्युम्नस्तु ममरे पराजित्य नराधिपम् । अपक्रान्ते तवाऽसुते
 ह्यपृष्ठं समाश्रिते । दृष्ट्वा च पाण्डवान् सर्वान् कुञ्जरैः परिवारि-
 तान् ॥ ३४ ॥ घृष्टद्युम्नो महाराज सह सर्वैः प्रमदकैः । पुत्रः
 पाञ्चालराजस्य जिघांसुः कुञ्जरान् ययौ ॥ ३५ ॥ अदृष्ट्वा तु
 रथानीके दुर्योधनमरिन्दमम् । अश्वत्थामा कृपयैव कृतवर्मा च
 साक्षतः । अपृच्छन् क्षत्रियांस्तत्र ह्य तु दुर्योधनो गतः ॥ ३६ ॥
 अपश्यमाना राजानं वर्त्तमाने जनक्षये । मन्वाना निहतं तत्र तव
 पुत्रं महारथाः । विपणवदना भूत्वा पर्यपृच्छन्त ते सुतम् ॥ ३७ ॥
 आङ्गः केचिद्वते सूते प्रयातो यत्र सौबलः ॥ ३८ ॥ अपरे लब्रुवं
 स्तत्र क्षत्रिया भृशविक्षताः । दुर्योधनेन किं कार्यं द्रुपध्वं यदि
 जीवति । शुभध्वं सद्धिता सर्वे किं वो राजा करिष्यति ॥ ३९ ॥
 ते क्षत्रियाः क्षतैर्गात्रैर्हृतभूयिष्ठवान्धवाः । यरैः संपीड्यमानाय
 नातिव्यक्तमिवाब्रुवन् ॥ ४० ॥ इदं सर्वं बलं क्षमो येन ह्य परि-
 वारिताः । एते सर्वे गजान् हत्वा उपायान्ति ह्य पाण्डवाः ॥ ४१ ॥
 शूला तु वचनं तेषामश्वत्थामा महाबलः । भिक्षा पाञ्चालराजस्य
 तदनीकं दुरुत्सहम् ॥ ४२ ॥ कृपय कृतवर्मा च प्रययुर्वत्र सौबलः ।
 रथानीकं परित्यज्य शूरा सहदधन्विनः ॥ ४३ ॥ ततस्त्रेषु भया
 तेषु घृष्टद्युम्नपुरस्कृताः । आययुः पाण्डवा राजन् विनिघ्नन्तः
 ह्य तावकान् ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वा तु तानापततः संप्रहृष्टान् महारथान् ।
 पराक्रान्तांस्तथा वीरान्निराशस्त्रीविते तदा । विवर्षसुखभूयिष्ठ-
 मभवत्तावकं बलम् ॥ ४५ ॥ परिहीणवलान् दृष्ट्वा तानहं परि-
 वारितान् । राजन् बलेन ह्यग्नेन त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ ४६ ॥
 आत्मना पञ्चमोऽयुधं पाञ्चालस्य बलेन ह्य । तस्मिन् दिशि व्यव-
 स्थाप्य यत्र शारदतः स्थितः ॥ ४७ ॥ संप्रयुद्धा वयं पञ्च किरीटि-
 शरपीडिताः । घृष्टद्युम्नं सजानीकं तत्र नोऽभूद्रणो महान् ।
 जितास्तेन वयं सर्वे व्यपयाम रणात्ततः ॥ ४८ ॥ अथापश्यं सात्यकिं

तमुपायात्तं महारथम् । रथैश्चतुःशतैर्वीरैः साक्षाभ्यद्रवदाहवे
 ॥ ४९ ॥ घृष्टद्युम्नाहं मुक्तः कथञ्चिच्छान्तवाचनात् । पतितो
 माघवानीकं दुष्कृती नेरकं यथा । तत्र युद्धमभूद्धीरं मुहूर्त्तमति-
 दारुणम् ॥ ५० ॥ सात्यकिस्तु महावाङ्मम हत्वा परिच्छदम् ।
 जीवग्राहमग्न्यामां भूर्च्छितः पतितं भुवि ॥ ५१ ॥ ततो मुहूर्त्त-
 दिव तहजानीकमवध्यत । गदया भीमसेनेन नाराचैरर्जुनेन च
 ॥ ५२ ॥ प्रतिपिष्टैर्महानागैः समन्तात् पर्वतोपमैः । नातिप्रसिद्धेव
 गतिः पाण्डवानामवायत ॥ ५३ ॥ रथमार्गांस्ततश्क्रुं भीमसेनो
 महाबलः । पाण्डवानां महाराज व्यपाक्रुर्षन् महागजान् ॥ ५४ ॥
 अंग्रवत्यामा कृपयैव कृतवर्मा च सात्वतः । अपश्यन्तो रथानीके
 दुर्योधनमरिन्दमम् । राजानं मृगयामासुस्तव पुत्रं महारथम्
 ॥ ५५ ॥ परित्यज्य च पाण्डव्यं प्रयाता यत्र सौबलः । राशो
 द्युर्धनसन्निग्ना वर्त्तमाने जनक्षये ॥ ५६ ॥

इति मत्स्यपर्वणि मत्स्यवधपर्वणि संकुलयुद्धे

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

सञ्जय उवाच । गजानीके हते तस्मिन् पाण्डुपुत्रेण भारत ।
 वध्यमाने बले चैव भीमसेनेन मंशुगे ॥ १ ॥ अरन्तञ्च तथा दृष्ट्वा
 भीमसेनमरिन्दमम् । दण्डहस्तं यथा क्रुद्धमन्तकं प्राणहारिणम्
 ॥ २ ॥ समेत्य समरे राजन् हतश्रेयाः सतास्तव । अदृश्यमाने
 कौरव्ये पुत्रे दुर्योधने तव । सोदराः रुहिता भूत्वा भीमसेन-
 मुपाद्रवन् ॥ ३ ॥ दुर्मर्षणः अनान्तयः जैत्रो भूरिवल्लो रविः ।
 जयत्सेनः सुजातश्च तथा दुर्विघ्नोऽरिहा ॥ ४ ॥ दुर्विभोचननामा
 च दम्पधर्षस्तथैव च । श्रुतवां च महावाङ्मः सर्वे युद्धविगारदाः

॥ ५ ॥ इत्येते सद्धिता भूत्वा तव पुत्रा समन्तत । भीमसेन-
मभिद्रुत्य रुक्षु सर्वतो द्विभम् ॥ ६ ॥ ततो भीमो महाराज
स्वरथ पुनरास्थित । सुमोच निशितान् वाणान् पुत्राणा तव
मर्मसु ॥ ७ ॥ ते कीर्त्यमाणा भीमेन पुत्रास्तव महारथे । भीम-
सेनमपाकर्षन् प्रवणादिव कुञ्जरम् ॥ ८ ॥ तत क्रुद्धो रणे भीम
शिरो दुर्मर्षणस्य ह । क्षुरप्रेण प्रमथ्याशु पातयामास भूतले ।
ततोऽपरेण भङ्गेन सर्वावरणभेदिना । श्रुतान्तमवधीहीमस्तव पुत्रं
महारथम् ॥ १० ॥ जयतसेन ततो विद्वा नाराचिन ह्यसन्निव ।
पातयामास कौरव्य रथोपस्थादरिन्दम । स पपात रथाद्राजन्
भूमौ तूष्णं ममार च ॥ ११ ॥ श्रुतर्वा च ततो भीम क्रुद्धो विव्याध
ते सुत । शतेन गृध्रवाजाना शराणा नतपर्वणाम् ॥ १२ ॥ तत
क्रुद्धो रणे भीमो जैत्र भूरिवल रविम् । वीनेतास्त्रिभिरानर्क्ष-
द्विपान्निप्रतिमै शरै ॥ १३ ॥ ते हता न्यपतन् भूमौ स्यन्दनेभ्यो
महारथा । वसन्ते पुष्पश्रवला निकृन्ता इव किशुका ॥ १४ ॥
ततोऽपरेण तीक्ष्णेन नाराचिन परन्तप । दुर्विमोचनमाहृत्य प्रेप-
यामास गृत्यवे ॥ १५ ॥ स हत प्रापतङ्गुमी स्वरथाद्रथिना वर ।
गिरेस्तु कूटजो भग्नी भारुतेनेव पादप ॥ १६ ॥ दुष्प्रधपं तत-
थैव सुजातञ्च सुती तव । एकीक न्यवधीत सङ्घेऽ हाभ्या हाभ्या-
ञ्चभ्रमुखे । तौ शिखीमुखविदाङ्गी पेततू रथसत्तमी ॥ १७ ॥
तत पतन्तमपरमभिधीष्य सुत तव । भङ्गेन प्रतिविव्याध भीमो
दुर्विपह रणे । स पपात हतो वाहात पश्यता सर्वधन्विनाम् ॥ १८ ॥
दृष्ट्वा तु निहतान् भ्रातॄन् बहूनेकेन सयुगी । अमर्षवधमापन्न
श्रुतर्वा भीममथ्यवात् ॥ १९ ॥ विक्षिपन् सुमहद्याप क्रात्तस्वर-
विभूषितम् । विस्फुल्लन् शायकाथैव विद्याग्निप्रतिमान् बहून् ॥ २० ॥
स तु राजन् धनुष्किञ्चा पाण्डवस्य महामुधे । अथैन किञ्च-
धन्वान विप्रत्या समवाकिरत् ॥ २१ ॥ ततोऽन्यदनुरादाय भीम-

सेनो महारथ, । अवाकिरत्तव सुत तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥२२॥
 महदासीत्तयोर्युद्धं चित्ररूप भयानकम् । चादृश्य समरे पूर्वं
 जम्भवासवयोर्विभी ॥ २३ ॥ तयोस्तत्र शरैर्मुक्तैर्यमदण्डनिभै शितै ।
 समाच्छन्ना धरा सर्वा खल्व सर्वा दिशस्तथा ॥ २४ ॥ तत श्रुतर्वा
 सक्रुद्धौ धनुरादाय सायके । भीमसेन रणे राजन् बाहोस्तरसि
 ज्ञार्पयत ॥ २५ ॥ सोऽतिविद्धो महाराज तव पुत्रेणं धन्विना ।
 भीम सचुक्षुभे क्षुब्ध पर्वणीव महोदधि ॥ २६ ॥ ततो भीमो
 रुपाविष्ट पुत्रस्य तव मारिष । सारथि चतुरयाश्वान् वाणैर्निन्द्ये
 यमक्षयम् ॥ २७ ॥ विरथ त समालक्ष्य विग्रिखैर्लोमवाहिभि ।
 अवाकिरदमेयात्मा दर्भयन् पाणिलाघवम् ॥ २८ ॥ श्रुतर्वा विरथो
 राजन्नाददे खड्गं चर्मणी । अथास्याददत् खड्गं शतचन्द्रश्च
 भानुम् । चुरप्रेण शिर कायात पातयामास पाण्डव ॥ २९ ॥
 क्लिन्नोत्तमाङ्गस्य तत चुरप्रेण महात्मन । पपात काय स रथा-
 दसुधामनुनादयन् ॥ ३० ॥ तस्मिन् निपतिते वीरे तावका भय-
 मोहिता । अभ्यद्रवन्त सग्रामे भीमसेन युयुत्सव ॥ ३१ ॥ ताना-
 धतत एवाशु हतश्रेपाहलार्थवात् । दशित प्रतिजग्राह भीम-
 केन प्रतापवान् । ते तु त वै समासाद्य परिवद्म समन्तत ॥ ३२ ॥
 ततस्तु संवृतो भीमस्तावकीर्निशितै शरै । पीडयामास तान्
 सर्वान् सहस्राच्च इवाशुरान् ॥ ३३ ॥ तत पञ्च शतान् हत्वा
 सवक्रयान् महारथान् । जघान कुञ्जरानीक पुन सप्तशतं युधि
 ॥ ३४ ॥ हत्वा दशसहस्राणि पत्नीनां परमेष्ठिभि । वाजिनाञ्च
 शतान्यष्टौ पाण्डव स विराजते ॥ ३५ ॥ भीमसेनस्तु कौन्तेयो
 हत्वा युद्धे सुतास्तव । मेने कृतार्थमात्मान रुक्मल जम्भ व प्रभी
 ॥ ३६ ॥ त तथा युध्यमान वै विनिघ्नन्तश्च तावकान् । ईक्षितुं
 नोत्सहन्ते ष्य तव सेन्यानि मारिष ॥ ३७ ॥ विद्राव्य तु कुरुन्
 सर्वास्ताश्च हत्वा पदानुगान् । दोर्भीं शब्द ततश्चक्रे आसयानो

महादिपान् ॥ ३८ ॥ हतभूयिष्ठयोधो तु तव सेना विशाम्पते ।
किञ्चिच्छेषा महाराज कृपणा समपद्यत ॥ ३९ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यबधपर्वणि दुर्मर्षणादिबधे

पङ्क्तिंशोऽध्याय ॥२६॥

सञ्जय उवाच । दुर्योधनो महाराज सुदर्भथापि ते सुत ।
हतश्रेणौ तदा सङ्घे वाजिमध्ये व्यवस्थितौ ॥ १ ॥ ततो दुर्यो-
धनं दृष्ट्वा वाजिमध्ये व्यवस्थितम् । उवाच देवकीपुत्र कुन्तीपुत्रं
धनञ्जयम् ॥ २ ॥ अत्रवो हतभूयिष्ठा आतय परिपालिता ।
गृहीत्वा सञ्जयञ्चासौ निवृत्तं शिनिपङ्कव ॥ ३ ॥ परित्रान्तश्च
नकुल सङ्घदेवय भारत । योधयित्वा रणे पापान् धार्तराष्ट्रान्
सहानुगान् ॥ ४ ॥ दुर्योधनमभित्यज्य त्वय एते व्यवस्थिता ।
कृपय कृतवर्मा च द्रौणिस्यैव महारथ ॥ ५ ॥ असौ तिष्ठति
पाञ्चाल्य श्रिया परमया युत । दुर्योधनबलं हत्वा सङ्घं सर्वैः
प्रभद्रके ॥ ६ ॥ असौ दुर्योधनं पार्थं वाजिमध्ये व्यवस्थितं ।
छत्रेण ध्रियमाणेन प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ प्रतिव्यूहं बलं
सर्वं रणमध्ये व्यवस्थितं । एनं हत्वा शितैर्वाणैः कृतकृत्या भवि-
ष्यसि ॥ ८ ॥ गजानीकं हतं दृष्ट्वा लाञ्छं प्राप्नमरिन्दमम् । यावन्तं
विद्रवन्त्येते तोवञ्छिः सुयोधनम् ॥ ९ ॥ यातु कथितं, पाञ्चाल्यं
क्षिप्रमागम्यतामिति । परित्रान्तबलस्तात नैष मुद्येन किलिषी
॥ १० ॥ इतिव हत्वा बलं सर्वं सग्रामे हृतराष्ट्रज । जितान् पाण्डु-
सुतान् मत्वा रूपं धारयते महत ॥ ११ ॥ निहतं स्वबलं मत्वा
पीडितश्चापि पाण्डवैः । ध्रुवमेप्यति सग्रामे वधायैवात्मनो नृप ।
एवमुक्तं फाल्गुनस्तु कृष्णं वचनमग्रवीम् ॥ १२ ॥ हृतराष्ट्रसुता
सर्वं हता भीमेन मानद् । यावेतावास्थितौ कृष्ण तावद्य न

भविष्यत ॥ १३ ॥ हतो भीष्मो हतो द्रोण कर्णो वैकर्तनी हतः ।
 मद्रराजो हत शल्यो हत कृष्ण जयद्रथ ॥ १४ ॥ हया पञ्च-
 शता शिष्टा शकुने शौवलस्य च । रथानाञ्च शते शिष्टे हे एव तु
 जनार्दन । दन्तिनाञ्च शत साग्र त्रिंशद्दत्ता पदातय ॥ १५ ॥
 अश्वत्यामा कृपयैव त्रिगर्त्ताधिपतिस्तथा । उलूक शकुनियैव
 वृत्तवर्मा च साश्वत ॥ १६ ॥ एतद्वलमभूच्छ्रेयं धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
 मोक्षो न नूनं कालादि विद्यते भुवि कस्यचित् ॥ १७ ॥ तथा
 विनिहतैः सैन्ये पश्य दुर्योधनं स्थितम् । अद्याहनि महाराजो
 हतामित्रो भविष्यति । न हि मे मोक्ष्यते कश्चित् परेषामिति
 चिन्तये ॥ १८ ॥ ये त्वद्य समर कृष्ण न ह्यास्यन्ति रणोत्कटा ।
 तान् वै सर्वान् हनिष्यामि यद्यपि स्युरमानुषा ॥ १९ ॥ अद्य
 युद्धे सुसक्रुद्धो दीर्घं रात्रं प्रजागरम् । अपनेष्यामि गान्धार
 पातयित्वा शितैः शरैः ॥ २० ॥ निकृत्या वै दुराचारो यानि
 रत्नानि शौवल । सभायामहरद्भूते पुनस्तान्याहरान्यहम् ॥ २१ ॥
 अद्य तत्र अपि वेतस्यन्ति सर्वा नागपुरस्तिय । श्रुत्वा पतौय
 पुत्राय पाण्डवैर्निहतान् युधि ॥ २२ ॥ समाप्तमद्य वै कर्म सर्वं
 कृष्ण भविष्यति । अद्य दुर्योधनो दीप्ता श्रियं प्राणाय त्यक्ष्यति
 ॥ २३ ॥ नापयाति भयात् वृष्णसग्रामादद्य चेत्नम । निहत विद्धि
 वार्ष्णेय धार्तराष्ट्रं सुवालिग्रम् ॥ २४ ॥ मम ह्येतद्दमत्तं वै
 वाजिह्वन्दमरिन्दम । सोढुं ज्यातलनिर्घोषं याहि यावन्निहन्मग्रहम्
 ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्तु दाशार्हं पाण्डवेन मनस्विना । अचोदय-
 क्षयान्नाजन् दुर्योधनवत्स प्रति ॥ २६ ॥ तदनीकमभिप्रेक्ष्य तय
 सञ्जा महारथा । भीमसेनो,र्जुनयैव सहदेवश्च मारिष । प्रवयु-
 सिहनादेनं दुर्योधनजिघासया ॥ २७ ॥ तान् प्रेक्ष्य सहितान्
 सर्वान् जवेनोद्यतक्रामुकान् । शौवल्लोऽभ्यद्रवद्युद्धे पाण्डवानात्-
 तायिन ॥ २८ ॥ सुदर्शनस्तव सुतो भीमसेन समभ्ययात् । सुधर्मा

प्रकृतिश्चैव युयुधाते किरीटिना । सहदेवं तव सुतो ह्यष्टगती-
 ऽभ्ययात् ॥ २९ ॥ ततो हि यत्नतः क्षिप्रं तव पुत्रो जनाधिप ।
 प्राप्तेन सहदेवस्य शिरसि प्राञ्चरद्भृशम् ॥ ३० ॥ सोपाविश्रद्धयो-
 पस्ये तव पुत्रेण ताडितः । रुधिराद्भुतसर्वाङ्ग आशीविष इव
 श्वसन् ॥ ३१ ॥ प्रतिलभ्य ततः संश्रान् सहदेवो विश्राम्यते । दुर्यो-
 धनं शरैस्तीक्ष्णैः संक्रुद्ध समवाकिरत् ॥ ३२ ॥ पार्थोऽपि युधि
 विक्रम्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । शूराणामश्वपृष्ठेभ्यः शिरसि
 निचर्कत् च ॥ ३३ ॥ तदनीकं तदा पार्थो व्यधमद्भृमि शरैः ।
 पातयित्वा हयान् सर्वास्त्रिगर्तानां रथान् ययौ ॥ ३४ ॥ ततस्त्रो
 षड्विंशतिभूत्वा त्रिगर्तानां महारथा । अर्जुनं वासुदेवञ्च शर-
 वर्यैरवाकिरन् ॥ ३५ ॥ सत्यकर्माणमाक्षिप्य क्षुरप्रेण महायथा ।
 ततोऽस्य स्यन्दनस्येष्वा विच्छेद पाण्डुनन्दन ॥ ३६ ॥ शिला-
 शितेन च विभो क्षुरप्रेण महायथाः । शिरथिच्छेद प्रहसंस्तप्त-
 काञ्चनभूषणम् ॥ ३७ ॥ सत्येषुमथ चादत्त योधाना मिप्रता तत ।
 यथा सिंही वने राजन् मृगं परिबुभुक्षितः ॥ ३८ ॥ तं निहत्य
 ततः पार्थः सुशर्माणं त्रिभिः शरैः । त्रिङ्घ्रा तानहनत् सर्वोन्नयान्-
 रुदनविभूषितान् ॥ ३९ ॥ ततः प्रायात्स्वरन् पार्थो ह्रीर्षकालं
 सुसंभ्रतम् । सुञ्चन् क्रोधविषं तीक्ष्णं प्रस्थलाधिपतिं प्रति ॥ ४० ॥
 तमर्जुनः पृथक्कानां शतेन भरतर्षभ । पूरयित्वा ततो वाहानहन-
 क्षस्य धन्विनः ॥ ४१ ॥ ततः शरं समाधाय यमदण्डोपमं परम् ।
 सुशर्माणं समुद्दिश्य विंक्षिपाशु हसन्निव ॥ ४२ ॥ स शरः प्रेषित
 स्तेन क्रोधदीप्तेन धन्विना । सुशर्माणं समासाद्य विभेद हृदयं
 रणे ॥ ४३ ॥ स गतासुर्महाराज पपात धरणीतले । नन्दयन्
 पाण्डवान् सर्वान् व्यथयंथापि तावकान् ॥ ४४ ॥ सुशर्माणं रणे
 हत्वा पुत्रानस्य महारथान् । सप्त चाष्टौ च विंशच्च शायकीरनयत्
 शयम् ॥ ४५ ॥ ततोऽस्य निमित्तैर्वाणैः सर्वान् हत्वा पदाशुगान् ।

अभ्ययाद्भारतीं सेनां हतशेषां महारथः ॥ ४६ ॥ भीमस्तु समरे
 क्रुद्धः पुत्रं तव जनाधिप । सुदर्शनमदृश्यन्तं शरैश्चक्रो हसन्निव
 ॥ ४७ ॥ ततोऽस्य प्रहसन् क्रुद्धः शिरः कोयादपाहरत् । चुर-
 प्रेण सुतीक्ष्णेन स हतः प्रापतद्भुवि ॥ ४८ ॥ तस्मिंस्तु निहतै
 वीरे ततस्तस्य पदानुगाः । परिवव्रू-रण्ये भीमं किरन्तो विप्रिखा-
 च्छितान् ॥ ४९ ॥ ततस्तु निमित्तैर्वाणैस्तदनीकं वृकोदरः ।
 इन्द्राग्निमसस्मैः समन्तात् पर्यवाकिरत् । ततः क्षणात्तु तान्
 भीमो न्यहनद्भरतर्षभ ॥ ५० ॥ तेषु तूच्छिद्यमानेषु सेनाध्यक्षा
 मञ्जावलाः । भीमसेनं समासाद्य ततोऽयुध्यन्त भारत ॥ ५१ ॥
 तांस्तु सर्वान् शरै राजन्नवाकिरत् पाण्डवः । तथैव तावका
 राजन् पाण्डवेयान् महारथान् । शरवर्षेण महता समन्तात्
 पर्यवारयन् ॥ ५२ ॥ व्याकुलं तदभूत् सर्वं पाण्डवानां परैः सह ।
 तावकानाञ्च समरे पाण्डवेयैर्युत्सताम् ॥ ५३ ॥ तत्र योधास्तदा
 पेतुः परस्परसमाहताः । उभयोः सेनयो राजन् संशोचन्तः स
 बान्धवान् ॥ ५४ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि संकुलं युद्धे

मण्डविशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ २७ ॥

मञ्जय उवाच । ताञ्चान् प्रवृत्ते संग्रामे नरवाजिगजक्षयि ।
 शकुनिः सौबलो राजन् सहदेवं समभ्ययात् ॥ १ ॥ ततोऽस्या-
 मंततस्तं महदेवः प्रतापवान् । शरैषान् प्रेषयामास पतङ्गानिव
 शीघ्रगान् । उल्लूकधरण्ये भीमं विव्याध दशभिः शरैः ॥ २ ॥
 शकुनिस्तु महाराज भीमं विहा विभिः शरैः । सायंकानां नवत्या
 वै सहदेवमवाकिरत् ॥ ३ ॥ ततोऽप्युराः समरे राजन् समासाद्य
 परस्परम् । विव्यधुर्निमित्तैर्वाणैः कङ्कवर्हिणवाजितैः । स्वर्षयुद्धैः

शिलाधीतैराकर्म्यात् प्रहितै शरै ॥ ४ ॥ तेषाञ्चापभुजोत्सृष्टौ
 शरवृष्टिर्विशाम्भते । आच्छाद्यद्विष सर्वा धारा इव पयोमुच
 ॥ ५ ॥ ततः क्रुद्धो रणे भीम सहदेवश्च वीर्यवान् । चेरतु
 कदन सङ्घेऽत्र कुर्वन्तौ सुमहाबलौ ॥ ६ ॥ ताभ्या शरघ्नैश्चकृन्तं
 तद्वल तवाभारत । अन्धकारनिवाकाशमभवत्तत्र तत्र ह ॥ ७ ॥
 अश्वैर्विपरिधावद्भि शरैश्चकृन्तैर्विशाम्भते । तत्र तत्र कृतो मार्गो
 विकर्षद्विर्हतान् बहून् ॥ ८ ॥ निहताना हयानान्तु सहेव हय-
 योधिभि । चर्मभिर्विनिवृत्तैश्च प्रासैश्चिन्तैश्च मारिष ॥ ९ ॥
 अग्निभि शक्तिभिश्चैव तोमरैश्च समन्तत । सच्छृन्ता पृथिवी जशे
 कुसुमै श्वला इव ॥ १० ॥ योधास्तत्र महाराज समासाद्य पर-
 स्परम् । व्यचरन्त रणे क्रुद्धा विनिघ्नन्त परस्परम् ॥ ११ ॥
 उद्धृत्तगयनै रोषात् सन्दृष्टीहृष्टैर्मुखै । सकुण्डलैर्महीच्छृन्ता
 पद्मविष्णुसन्निभै ॥ १२ ॥ भुजैश्चिन्तैर्महाराज नागराज-
 कारोपमै । साङ्गदै सतनुषैश्च सासिप्रासपरश्वधै ॥ १३ ॥ कवन्धै-
 रत्युक्तैश्चिन्तैर्नृत्वद्विद्यापरैर्युधि । क्रव्यादगणसङ्घीर्षा घोराभूत्
 पृथिवी विभो ॥ १४ ॥ अल्पावशिष्टे सैन्ये तु कौरवैयान् महा-
 हवे । प्रहृष्टा पाण्डवा भूत्वा निन्यिरे यमसादनम् ॥ १५ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे शूर सौबलेय प्रतापवान् । प्रासेन सहदेवस्य
 शिरसि प्राहरद्भृशम् । स विह्वलो महाराज रथोपस्थ उपा-
 विषत ॥ १६ ॥ सहदेव तथा हृष्टा भीमसेन प्रतापवान् । सर्व-
 सैन्यानि सक्रुद्धो वारयामास भारत ॥ १७ ॥ निर्विभेद च नाराचै
 शतशोऽथ सहस्रश । विनिर्मिताक्ररोच्चैव सिहनादमरिन्दम
 ॥ १८ ॥ तेन शब्देन पितृस्ता सर्वे सहयवारणा । प्राद्रवन्
 सहसा भीता शकुनेय पदानुगा ॥ १९ ॥ प्रमत्नानथ तान् हृष्टा
 राजा दुर्योधनोऽग्नयीत । निवर्तन्ध्वमधर्मैश्चा गुप्यध्व वि शृतेन
 च ॥ २० ॥ इह कीर्त्तिं समाधाय प्रेत्य लोकान् समञ्जते ।

प्राणान् जहाति यो वीरो युधि पृष्ठमदशयन् ॥ २१ ॥ एवमुक्तास्तु
 ते राज्ञा सौबलस्य पदानुगा । पाण्डवानभ्यवर्तन्त, मृत्युं कृत्वा
 निवर्तनम् ॥ २२ ॥ द्रवद्भिस्तत्र राजेन्द्र कृत शब्दोऽतिदारुण ।
 क्षुब्धसागरसङ्घाम क्षुभित सर्वतोऽभवत् ॥ २३ ॥ तास्तथापततो
 दृष्ट्वा सौबलस्य पदानुगान् । प्रत्युद्युर्म्महाराज पाण्डवा विजये
 स्थिता ॥ २४ ॥ प्रत्याश्रयास्य च, दुर्धर्षं सहदेवो विशाम्पते ।
 शकुनि दशभिर्विहा हयायास्य त्रिभि शरै । धनुश्चिच्छेद च
 शरै सौबलस्य हसन्निव ॥ २५ ॥ अथान्यदनुरादाय शकुनिर्युद्ध-
 दुर्मद । विव्याध नकुल पट्टा भीमसेनञ्च सप्तभि ॥ २६ ॥
 उलूकोऽपि महाराज भीम विव्याध सप्तभि । सहदेवञ्च सप्तया
 प्ररीप्सन् पितरं रणे ॥ २७ ॥ तं भीमसेन समरे विव्याध
 निशितै शरै । -शकुनिञ्च चतु पट्टा पार्थस्ताथ त्रिभिस्त्रिभि-
 ॥ २८ ॥ ते हन्यमाना भीमेन नाराचैस्तैलपायितै । सहदेवं
 रणे क्रुद्धाम्बुदायन् शरवृष्टिभि । पर्वत वारिधाराभि सविद्युत
 इवाम्बुदा ॥ २९ ॥ ततोऽस्यापतत शूर सहदेव प्रतापवान् ।
 उलूकस्य महाराज भलेनापाहरच्छिर ॥ ३० ॥ स जगाम रथा-
 क्षूर्भि सहदेवेन पातित । रुधिराद्भुतसर्वाङ्गो नन्दयन् पाण्डवान्
 युधि ॥ ३१ ॥ पुत्रन्तु गिहत दृष्ट्वा शकुनिस्तत्र भारत । साशु-
 कपटो विनिश्चस्य क्षत्तर्वाक्यमगुम्भरन् ॥ ३२ ॥ चिन्तयित्वा सुहृत्तं

मोषा न्यपतद्भुवि ॥ ३७ ॥ तत शक्ति महाघोरा कालरात्रि-
 मिवोद्यताम् । प्रेषयामास सक्रुद्ध पाण्डव प्रति सौवल् ॥ ३८ ॥
 तामापतन्तीं सहसा भरै काञ्चनभूषणै । त्रिधा चिच्छेद समरे
 सहदेवो हसन्निव ॥ ३९ ॥ सा पपात त्रिधा छिन्ना भूमौ कनक-
 भूषणा । शीर्ष्यमाणा यथा दीप्ता गगणाद्दे शतद्वन्दा ॥ ४० ॥
 शक्ति विनिहता दृष्ट्वा सौवल् च भयार्दितम् । दुद्रुवुस्तावका सर्वे
 भये जाते ससौवला ॥ ४१ ॥ अथोत्क्रुष्ट महत्तापीत पाण्डवै-
 र्जितकाशिमि । धार्तराष्ट्रास्तत सर्वे प्रायशो विमुखाभवन् ॥ ४२ ॥
 तान् वै विमनसो दृष्ट्वा माद्रीपुत्र प्रतापवान् । भरैरनेकसाहस्रै-
 र्वारयामास सयुगे ॥ ४३ ॥ ततो गान्धारकैर्गुप्त पुष्टैरश्वैर्जयै
 वृतम् । आससाद् रणे यान्त सहदेवोऽथ सौवल् ॥ ४४ ॥
 स्वमश्रमवतिष्ठन्त ससृष्ट्य शकुनि नृप । रथेन काञ्चनाङ्गन सहदेव-
 समभ्ययात् ॥ ४५ ॥ अधिष्ठ्य बलवत् कृत्वा व्याक्षिपन् सुमहदनु ।
 स सौवल्मभिद्रुत्य गार्हपतै शिलाधितै । श्यमभ्यहनत् क्रुद्ध-
 स्तोत्रै रिव महाहिपन् ॥ ४६ ॥ उवाच चैन मेधावो निरृष्ट
 आरयन्निव । चत्रधर्म स्थिरो भूत्वा मुधस्व पुरुषो भव ॥ ४७ ॥
 यत्तदा हृष्यसे मूढ इलहन्तश्चै सभातले । फलमदा प्रपश्यस्व
 कर्मणस्तस्य दुर्मते ॥ ४८ ॥ निहतास्ते दुरात्मानो येऽन्मानवहसन्
 पुरा । दुर्योधन कुलाङ्गार शिष्टस्व चास्य मातुल ॥ ४९ ॥
 अद्य ते निहनिष्यामि क्षुरेणोन्मथित शिर । वृक्षात् फलमिवा-
 विह सगुडै न प्रमाथिता ॥ ५० ॥ एवमुक्त्वा महाराज सहदेवो
 महाबल । सक्रुद्धो नरशार्दूलो वेगीनाभिजगाम ह ॥ ५१ ॥
 अभिगम्य तु दुर्कपं सहदेवो युधापति । विकृष्य बलवत्पापं
 क्रीधेन प्रदहन्निव ॥ ५२ ॥ शत्रुनि दशभिर्विहा चतुर्भिसास्य
 वालिन । ह्रस्व ध्वजं धनुयास्य छिच्छा सिह दशानदत् ॥ ५३ ॥
 छिन्नध्वजधनुस्सहस्र सहदेवेन सौवल् । कृतो विदथ वङ्गमि

सर्वमर्भसु सायकीः ॥ ५४ ॥ ततो भूयो महाराज सहदेवः प्रताप-
 वान् । ॥ शकुनेः प्रेषयामास शरवृष्टिं दुरासदाम् ॥ ५५ ॥ ततस्तु
 क्रुद्धः सुवलस्य पुत्रो माद्रीसुतं सहदेवं विमर्दं । प्रासेनं जाम्बू-
 नदभूपणेन जिघांसुरेकोऽभिपपात शीघ्रम् ॥ ५६ ॥ माद्रीसुतं-
 स्तस्य समुद्यतं तं प्रासं सुवृत्तौ च भुजौ रणाग्रे । भल्लैस्त्रिभिर्युग-
 पत् सञ्चर्कत् ननादे शीघ्रैस्तरसाजिमध्ये ॥ ५७ ॥ तस्याशुकारौ
 सुसमोद्धिते सुवर्षपुङ्गेन दृढायसेन । भलेन सर्वावरणोत्तिगीन
 शिरः शरीरात् प्रमोमाथ भूयः ॥ ५८ ॥ शरेण कार्तस्वरेविभूषितेन
 दिवाकराभेन सुसंश्रितेन । हृत्तीक्ष्णमाङ्गो युधि पाण्डवेन पपात
 भूमौ सुवलस्य पुत्रः ॥ ५९ ॥ स तच्छिरो विगवता शरेण सुवर्ष-
 पुङ्गेन शिलाश्रितेन । प्रावेरयत् कुपितः पाण्डुपुत्रो यत्तत् कुक्षणा-
 म्भेनयस्य मूलम् ॥ ६० ॥ कृत्तीक्ष्णमाङ्गं शकुनिं समीक्ष्य भूमौ शयानं
 रुधिरार्द्रं गात्रम् । योधास्वदीया भयनष्टसत्त्वा दिशः प्रजग्मुः
 प्रगृह्णीतशस्त्राः ॥ ६१ ॥ विप्रदुताः शुष्कसुखा विसंज्ञा गाण्डीव-
 धीषिणं समाहृताय । भयार्हिता भग्नरथाश्वनागाः पदातयश्चैव
 सघातैराष्ट्राः ॥ ६२ ॥ ततो रथाच्छकुनिं पातयित्वा मुदान्विता
 भारतं पाण्डवेयाः । शङ्कान् प्रदधुः समरे प्रहृष्टाः सकेशवाः
 सैनिकान् हर्षयन्तः ॥ ६३ ॥ तच्चापि सर्वं प्रतिपूजयन्तो हृष्टो
 ध्रुवाणाः सहदेवमाजौ । दिष्ट्या हृत्तीक्ष्णतिकी दरात्मा सहा-
 त्मजीवीरं रणे लयेति ॥ ६४ ॥

इति शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि शकुन्युलूकवधे
 अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ समाप्तश्च शल्यवधपर्व ॥

अथ छन्दमविशेषः ।

सञ्जय उवाच । ततः क्रुद्धा महाराज सौबलस्य पदानुगाः ।
 त्यक्त्वा जीवितमाक्रन्दे पाण्डवान् पर्यवारयन् ॥ १ ॥ तानर्जुनः
 प्रत्यगृह्णात् सङ्घदेवजये धृतः । भीमसेनश्च तेजस्वी क्रुद्धाशीविष-
 दर्शनः ॥ २ ॥ अक्षयुष्टिमासङ्घस्तानां सङ्घदेवं जिघांसताम् । अङ्गु-
 लभकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ ३ ॥ संगृहीतायुधान् बाहून्
 योधानामभिधावताम् । भल्लैश्चिच्छेद वीभत्सुः शिरास्यपि हया-
 नपि ॥ ४ ॥ ते हयाः प्रत्यपद्यन्त वसुधां विगतासवः । त्वरतां
 लोकवीराणां प्रहताः सव्यसाचिना ॥ ५ ॥ ततो दुष्योधनो राजा
 दृष्ट्वा खड्गसङ्घयम् । हतश्रेष्ठान् समानीय क्रुध्यन्नथमतान् विभी
 ॥ ६ ॥ कुञ्जराय हयार्थैव पादाताय परन्तप । उवाच सङ्घि-
 तान् सर्वान् धार्तराष्ट्र इदं वचः ॥ ७ ॥ समासाद्य रणे सर्वान्
 पाण्डवान् असङ्घहणान् । पाञ्चालञ्चापि सबलं हत्वा शीघ्रं निव-
 र्त्तत ॥ ८ ॥ तस्य ते शिरसा गच्छ वचनं शुद्धदुर्मदाः । प्रत्युद्ययू-
 रणे पार्थास्तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ९ ॥ तानभ्यापततः शीघ्रं
 हतश्रेष्ठान्महारणे । शरैराशीविषाकारैः पाण्डवाः समवाकिरन्
 ॥ १० ॥ ततसैन्यं भरतयेष्ठ सुहृत्तेन महात्मभिः । अबध्यत रणे
 प्राप्य वातारं नाभ्यविन्दत । प्रतिष्ठमानन्तु भयान्नावतिष्ठति
 दंशितम् ॥ ११ ॥ अश्वैर्विपरिधावद्भिः सैन्येन रजसावृतैः । न
 प्राप्तायन्त समरे दिग्गथं प्रदिग्गस्तथा ॥ १२ ॥ ततस्तु पाण्डवा-
 नीकान्निःसृत्य बहवो जनाः । अभ्यघ्नन् तावकान् युद्धे सुहृत्तां दिव
 भारत । ततो निःश्रेष्ठमभवत् तत् सैन्यं तव भारत ॥ १३ ॥
 अर्चोद्दिश्यः समेतास्तु तव पुत्रस्य भारत । एकादश हता युद्धे
 ताः प्रभो पाण्डुसृष्टयै ॥ १४ ॥ तेषु राजसङ्घस्तेषु तावकेषु महा-
 त्मसु । एको दुष्योधनो राजन्वदृश्यत भयं हतः ॥ १५ ॥ ततो
 वीर्य दिग्घः सर्वा दृष्ट्वा शून्याश्च नेदिनीम् । विहीनः सर्वयोधैश्च

पाण्डवान् वीच्य संयुगी ॥ १६ ॥ सुदितान् सर्वसिद्धार्यान्निर्दमानान्
समन्ततः । वाणशब्दवराथैव श्रुत्वा तेषां महात्मनाम् ॥ १७ ॥
दुर्योधनो महाराज कश्मलेनाभिसंवृतः । अपयाने मनश्चक्रे
विहीनबलवाहन ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । निहतैः मामके सैन्ये निःशेषे शिविरे कृते ।
पाण्डवानां बले सूत किन्तु शेषमभूत्तदा । एतन्मे पृच्छन्ती ब्रूहि
कुमलो ह्यसि सञ्जय ॥ १९ ॥ यच्च दुर्योधनो मन्दः कृतवांस्तनयो
मम । बलक्षयं तदा दृष्ट्वा स एकः पृथिवीपतिः ॥ २० ॥

सञ्जय उवाच । रथानां हे सहस्रे तु सप्त नागमतानि च ।
पञ्च चाश्वसहस्राणि पत्नीमाञ्च शतंभताः ॥ २१ ॥ एतच्छेषमभू-

द्राजेन् पाण्डवानां महद्वलम् । परिगृह्यं हि यद्युद्धे धृष्टद्युम्नो
व्यवस्थितः ॥ २२ ॥ एकाकी भरतश्छेत्ततो दुर्योधनो गृपः ।

नापश्यत् समरे क्रुद्धित् सहायं रथिनां वरः ॥ २३ ॥ निर्दमानान्
पराथैव स्वबलस्य च सङ्घयम् । तथा दृष्ट्वा महाराज एकः स

पृथिवीपतिः । हतं स्वहयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवद्रथात् ॥ २४ ॥
एकादशचक्रभर्ता पुत्रो दुर्योधनस्तव । गदानादाय तेजस्वी

पदातिः प्रस्थितो ऋदम् ॥ २५ ॥ नातिदूरं ततो गत्वा पद्मगानेव
नराधिपः । सम्भारवचनं चतुर्दशशीलस्य धीमतः ॥ २६ ॥ इदं

मूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान् पुरा । महद्दशसमस्माकं चक्रि-
याणाञ्च संयुगी ॥ २७ ॥ एवं विचिन्तयानस्तु प्रविविधुर्द्धदं ततः ।

सुःखसन्तप्तहृदयो दृष्ट्वा राजा बलक्षयम् ॥ २८ ॥ पाण्डवापि
महाराज धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तव राजन्

बलं प्रति ॥ २९ ॥ शक्त्युत्थितासहस्तानां बलानामभिगर्जताम् ।
सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनक्षयः ॥ ३० ॥ तान् चत्वा

निश्चितैर्वाणैः सामात्यान् सह बभूवुः । रथे श्वेतहये तिष्ठ-
न्नाङ्गुली वल्लभोमत ॥ ३१ ॥ स्वबलस्य हृते पुत्रे सवाजिरथकुञ्जरे ।

महावनमिव हिन्नमभवेत्तावकं वलम् ॥ ३२ ॥ अनेकशतसाहस्रे
 वले दुर्योधनस्य च । नान्यो महारथो राजन् जीवमानो व्यद-
 श्यत ॥ ३३ ॥ द्रोणपुत्रादृते वीरान्तथैव कृतवर्षिणः । कृपाञ्च
 गौतमाद्राजन् पार्थिवाच्च तवात्मजात् ॥ ३४ ॥ "ष्टष्टद्युम्नस्तु" मां
 दृष्ट्वा हसन् सात्यकिमब्रवीत् । किमनेन गृहीतेन नानेनार्योऽस्ति
 जीवता ॥ ३५ ॥ ष्टष्टद्युम्नवचः श्रुत्वा मिनेर्नृपः महारथः । उद्यम्य
 निशितं खड्गं हन्तुमासुद्यतस्तदा ॥ ३६ ॥ तमागम्य महापाशः
 कृष्णो द्वैपायनोऽब्रवीत् । सुच्यतां सञ्जयो जीवन्न हन्तव्यः कथ-
 च्छन ॥ ३७ ॥ द्वैपायनवच श्रुत्वा मिनेर्नृपः कृताञ्जलिः । ततो
 मामब्रवीन्मुक्त्वा स्वस्ति सञ्जय साधय ॥ ३८ ॥ अनुज्ञातस्त्वहं तेन
 न्यस्तवर्मा निरायुधः । प्रातिष्ठं येन नगरं मायाङ्गे सुधिरोचितः
 ॥ ३९ ॥ क्रोधमात्रमपाक्रान्तं गदापाणिमवस्थितम् । एकं दुर्यो-
 धनं राजन्पश्यं भृशविद्यतम् ॥ ४० ॥ स तु मामश्रुपूर्णाक्षो न
 शक्नोत्यभिवीक्षितम् । उपप्रेक्षत मां दृष्ट्वा तदा दीनमवस्थितम्
 ॥ ४१ ॥ तद्वाहमपि शोचन्तं दृष्ट्वाकाकिनमाहवे । सुहृत्तं नायकं
 तत्तुं किञ्चिद्दुःखप रद्भुतः ॥ ४२ ॥ ततोऽस्मै तदहं सर्वसक्तवान्
 ग्रहणं तदा । द्वैपायनप्रसादाच्च जीवती भोक्षमात्मनः ॥ ४३ ॥
 सुहृत्तमिव च ध्यात्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् । भ्रातृंश्च सर्वसैन्यानि
 सम्पृच्छत मां ततः ॥ ४४ ॥ तस्मै तदहमावचं सर्वं प्रत्यक्षदर्शि-
 वान् । भ्रातृंश्च निहतान् सर्वान् सैन्यञ्च विनिपातितम् ॥ ४५ ॥
 अथ किल रथाः शिष्टास्तावकानां नराधिप । इति प्रस्थानकाले
 मां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ४६ ॥ स दीर्यमिव निश्चस्य विप्रेष्य
 च पुनः पुनः । असौ मा पाणिना स्पृष्ट्वा पुत्रस्ते पथ्यभापत ॥ ४७ ॥
 अहन्यो नेष्ट संग्रामे कथिजीवति सञ्जय । द्वितीयं न हि पश्यामि
 असहायाय पाण्डवाः ॥ ४८ ॥ श्रूयाः सञ्जय राजानं प्रश्नाच्चुप-
 मीश्वरम् । दुर्योधनस्तय शून्यं प्रविष्टो ऋदमित्युत ॥ ४९ ॥ सद्यस्त्रि-

स्त्राहमैर्हीनः पुत्रैर्भ्रातृभिरेव च । पाण्डवैश्च कृते राज्ये की तु
 जीवितमाह्वयः ॥ ५० ॥ आचक्षीथाः सर्वमिदं माह्वयुक्तं महा-
 ह्वात् । अस्मिंस्तोयद्भदे सुप्तं जीवन्तं भृशविचतम् ॥ ५१ ॥
 एवमुक्त्वा महाराज प्राविशत्तं हृदं नृपः । अस्तम्यत तोयञ्च
 भायया मनुजाधिपः ॥ ५२ ॥ तस्मिन् हृदं प्रविष्टे तु वीर्यान्
 आन्तवाहनान् । अपश्यं सहितानेकस्तं दिशं समुपेयुषः ॥ ५३ ॥
 कृपं शरदतं वीरं द्रौणिञ्च रथिनां वरम् । भोजञ्च कृतवर्माणं
 सहितान् शरविद्यतान् ॥ ५४ ॥ ते सर्वे मामभिप्रेक्ष्य तूर्णमश्रु-
 नचोदयन् । उपयाय त्वं माम्भूषुर्द्विष्टा जीवसि सञ्जय ॥ ५५ ॥
 अपृच्छुं चैव ते सर्वे पुत्रं तव जनाधिपम् । कश्चिदुर्थोधनो राजा
 स नो जीवति सञ्जय ॥ ५६ ॥ आख्यातवानहं तेभ्यस्तदा कुण्डलिनं
 नृपम् । तच्चैव सर्वमाचक्षं यन्मां दुर्थोधनोऽब्रवीत् । हृदस्यैवाह-
 माचक्षं यं प्रविष्टो नराधिपः ॥ ५७ ॥ अश्रुत्यामा तु तद्राज-
 न्निगम्य वचनं मम । तं हृदं विपुलं प्रेक्ष्य करुणं पथ्यदेवयत् ॥ ५८ ॥
 अहो धिङ् न स जानाति जीवतोऽस्मान्नराधिपः । पथ्यामा हि
 वयं तेन सह योधयितुं परान् ॥ ५९ ॥ ते तु तत्र चिरं कालं
 विलभ्य च महारथाः । प्राद्रवन् रथिनां श्रेष्ठा दृष्ट्वा पाण्डुसुता-
 ग्रणे ॥ ६० ॥ ते तु मां रथमारीष्य कृपस्यसुपरिष्कृतम् । सेना-
 निवेशमाजग्मं हतशेषास्त्रयो रथाः ॥ ६१ ॥ तत्र गुल्माः परिवस्ताः
 सूर्य्यं चास्त्रामिते सति । सर्वे विचक्रुः शुक्रेण पुत्राणां तव सङ्घयम्
 ॥ ६२ ॥ ततो वृद्धा महाराज योषितां रक्षिणो नराः । राज-
 दारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ६३ ॥ तत्र विक्रीयतीनाञ्च
 रुदतीनाञ्च सर्वशः । प्रादुरासीन्महाशब्दः श्रुत्वा तदहलसङ्घयम्
 ॥ ६४ ॥ ततस्तु योषितो राजन् क्रन्दन्त्यो वै मुहुर्मुहुः । कुरथ्यं
 इव शब्देन नाद्यन्त्यो महीतलम् ॥ ६५ ॥ आजपुः करजैवापि
 पाणिभिश्च शिरांस्युत । लुलुञ्चुथ तदा केषान् क्रोशन्त्यस्तत्र तत्र

ह ॥ ६६ ॥ हाहाकारविनाशिन्यो विनिज्ञाना उरासि च । क्रोध
 न्यस्तत्र रुदु क्रन्दमाना विशम्भते ॥ ६७ ॥ ततो दुर्धोधना
 मात्या माशुकण्ठा भृशतुरा । राजदरानुपादाय प्रययुर्नगर
 प्रति । वेत्रव्यासक्तहस्ताय दाराध्यक्षा विशम्भते ॥ ६८ ॥ शय
 नीयानि शुभ्राणि सस्रैरास्तरणवन्ति च । समादाय ययुस्तूर्ण
 नगर जनरक्षिण ॥ ६९ ॥ अष्टपूर्वा या नार्थो भास्करेणायि
 विश्मसु । ददशुस्ता महाराज जना यान्तौ पुर प्रति ॥ ७० ॥
 ता स्त्रियो भरतश्रेष्ठ सौकुमार्यसमन्विता । प्रययुर्नगर तूर्ण
 हतस्त्रजनवान्धवा ॥ ७१ ॥ आगोपाला विपालेभ्यो द्रवन्तो नगर
 प्रति । ययुर्भनुष्या सभ्रान्ता भीमसेनमयादिता ॥ ७२ ॥ अपि
 चपा भय तीव्र पार्थेभ्योऽभूत् सदाराणम् । प्रेक्षमाणास्तदा
 न्योऽन्यमधावन्नगर प्रति ॥ ७३ ॥ तस्मिस्तथा वर्त्तमाने विद्रुवे
 भृशदासणे । युयुतसु शोकसमूढ प्राप्तकालमचिन्तयत् ॥ ७४ ॥
 जितो दुर्धोधन सङ्घे पाण्डवैर्भोमविक्रमै । एकादशचमूभर्त्ता
 आतरथास्य सूदिता ॥ ७५ ॥ हताथ दुरव सर्वे भीमद्रोण
 पुर सरा । अहमेवो विमुक्तस्तु भाग्ययोगाद्यदृच्छया ॥ ७६ ॥
 विद्रुतानि च सवाणि शिविराणि समन्तत । इतस्तत् पथायन्ते
 हतनाथा हतौजस ॥ ७७ ॥ अष्टपूर्वा दुःखार्त्ता भयव्याकुल
 लोचना । हरिणा इव विवस्ता प्रेक्षमाणा दिशो दश ॥ ७८ ॥
 दुर्धोधनस्य सचिवा ये केषिद्वश्रेयिता । राजदरानुपादाय
 व्यधावन्नगर प्रति ॥ ७९ ॥ प्राप्तकालमह मन्ये प्रवेश तै सह
 प्रभो । युधिष्ठिरमनुश्राप्य वासुदेव तथैव च । एतद्यं मत्ता
 वाङ्मरुभयो सन्नप्रवेदयत् ॥ ८० ॥ तस्य प्रीतोऽभवद्राजा नित्य
 करुणवेदिता । परिष्वज्य महाबाहुवैश्यापुत्र व्यसर्जयत् ॥ ८१ ॥
 तत स्वरथमास्थाय द्रुतमश्वानवोदयत् । सस्वाहयितवाथापि
 राजदारा पुर प्रति ॥ ८२ ॥ तथैव सहित क्षिप्रमस्त गच्छति

भास्करे । प्रविष्टो हास्तिनपुरं वासकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ ८४ ॥ -
 अपश्यत महाप्राज्ञ विदुर साश्रुलोचनम् । राज्ञः समीपनिष्क्रान्तं
 शोकोपहतचेतसम् ॥ ८५ ॥ तमब्रवीत सत्यवृति प्रयातन्तुयत्-
 स्थितम् । अग्निं कुरुक्षेत्रे वृत्ते दिष्ट्वा त्वं पुत्र जीवसि ॥ ८६ ॥
 विना राज्ञः प्रवेशाद्दे किमसि त्वमिहागतः । एतन्मै कारणं सर्वं
 विस्तरेण निवेदय ॥ ८७ ॥

युयुतसुरुवाच । निहते अकुनौ तात सञ्जातिसुतवान्भवे ।
 हतशेषपरीवारो राजा दुर्व्योधनस्ततः । स्वकं स ह्यवसुतस्य
 प्राञ्जुख प्राद्रवद्भयात् ॥ ८८ ॥ अपक्रान्ते तु नृपतौ स्कन्धावार-
 निवेपनात् । भयव्याकुलितः सर्वं प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ८९ ॥ ततो
 राज्ञः कलत्राणि भ्रातृणाञ्चास्य सर्वथा । बाह्वनेषु समारोप्य
 स्त्रायत्तान् प्राद्रवन् भयात् ॥ ९० ॥ ततोऽहं समनुज्ञाय राजानं
 सहकेशवम् । प्रविष्टो हास्तिनपुरं रचन् लोकान् प्रधावितान्
 ॥ ९१ ॥ एतत् श्रुत्वा तु वचनं वैश्यापुत्रेण भाषितम् । प्राप्तकाल-
 मिति ज्ञात्वा विदुर सर्वधर्मवितः । अपूजयद्मेयात्मा युयुतसं
 वाक्यक्रोविटम ॥ ९२ ॥ प्राप्तकालमिदं सर्वं ब्रुवतो भरतक्षये ।
 अद्य त्वमिह विद्यान्तः श्रौऽभिगन्ता युधिष्ठिरम् ॥ ९३ ॥ एताव-
 दुक्त्वा वचनं विदुरः सर्वधर्मवितः । युयुतसं समनुज्ञाय प्रविवेश
 नृपक्षयम् । युयुत्सुरपि ता रात्रिं स्वगृहे न्यवसत्तदा ॥ ९४ ॥

इति अथपर्वणि ऋद्रप्रवेशपर्वणि युयुत्सोर्नगरप्रवेशे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ।

धृतराष्ट्र उवाच । हृतेषु सर्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रै रणाजिरे । मम
 सैन्यावशिष्टास्ते किमकुर्वत सप्तय ॥ १ ॥ कृतवर्मा कृपथैव द्रोण-
 पुत्रथ वीर्यवान् । दुर्व्योधनश्च मन्दात्मा राजा किमकरोत्तदा ॥ २ ॥

सप्तय उवाच । सप्रद्रवत्स दारेषु चत्रियाणा महात्मनाम् ।
 विद्रुते शिविरे शून्ये भृशोहिम्नास्तयो रथा ॥ ३ ॥ निशम्य पाण्डु-
 पुत्राणा तदा विजयिना स्वनम् । विद्रुत शिविर दृष्ट्वा सायाङ्गे
 राजशङ्किन । स्थान नारोधयस्तत्र ततस्ते हृदमभ्यगु ॥ ४ ॥
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभि सहितो रणे । हृष्ट पर्येचर-
 द्राजन् दुर्योधनवधेप्सया ॥ ५ ॥ मार्गमाणास्तु सङ्गुहास्तव पुत्रं
 जयैषिण । यत्रतोऽन्वेपमाणास्तु नैवापश्यन् जनाधिपम् ॥ ६ ॥
 स हि तीव्रेण वेगेन गदापाणिरपाक्रमत । त हृद प्राविशन्वापि
 विष्टभ्याप स्तमायया ॥ ७ ॥ यदा तु पाण्डवा सर्वे सुपरित्रान्त-
 वाहना । तत स्वशिविर प्राप्य व्यतिष्ठन्त सैनिका ॥ ८ ॥ तत
 क्रुपय द्रौणिय कृतवर्मां च साञ्जत । सन्निविष्टेषु पार्थेषु प्रया-
 तास्त हृद यनै ॥ ९ ॥ ते त हृद समासाद्य यत्र श्रेते जना-
 धिप । अभ्यभापन्त दुर्द्वयं राजान सुप्तमश्रुति ॥ १० ॥ राज-
 न्नुत्तिष्ठ युध्यस्व सहासामिर्युधिष्ठिरम् । जिह्वा वा पृथिवी भुङ्क्ते
 हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ ११ ॥ तेषामपि बल सर्वं हत दुर्योधन
 खया । प्रतिविद्वाय भूयिष्ठ ये शिष्टास्तत्र सैनिका ॥ १२ ॥ न
 ते वेग विप्रहितु शक्तास्तव विद्याम्पते । अस्माभिरभिगुप्तस्यं तस्मा-
 द्नुत्तिष्ठ भारत ॥ १३ ॥

दुर्योधन उवाच । दिष्ट्या पश्यामि वो मुक्ताग्नीहोत पुत्रप-
 क्षयात् । पाण्डुकौरवसम्पर्दाञ्जीवमानान्तरर्षभान् ॥ १४ ॥ विजे-
 थ्यामो वय सर्वे विद्यान्ता विगतक्रमा । भवन्तश्च परित्रान्ता वयञ्च
 भृशविहता । उदीर्णञ्च बल तेषा तेन युद्ध न रोचये ॥ १५ ॥
 न खेतदङ्गत वौरा यदो महद्दिद मन । अस्मास्तु च परा भक्तिर्न
 तु काल पराक्रमे ॥ १६ ॥ विद्याम्यैका निशामद्य भवद्भि सहितो
 रणे । प्रतियोत्स्याम्यह यत्नून् श्वो न मेऽस्त्वत्र सप्रय ॥ १७ ॥

सप्तय उवाच । एवमुक्त्वाऽब्रवीद्दौशी राजान युद्धदुर्मदम् ।

उच्छिष्ठ राजन् भद्रन्ते विजेष्यामी रणे परान् ॥ १८ ॥ इष्टापूर्त्तेन
 दानेन सत्त्वेन च जपेन च । अपि राजन् यथा शक्यं निहनिष्यामि
 सोमकान् ॥ १९ ॥ मा म्म यश्कृतां प्रीतिं प्राप्सुयां सञ्जनोचितान् ।
 यद्दीमां रजनीं व्यष्टां न निहन्मि पराव्रणे ॥ २० ॥ नाहत्वा सर्व-
 पाशालान् विमोक्ष्ये कवचं विभो । इति सत्यं ब्रवीम्येतत्तन्म-
 शृणु जनाधिप ॥ २१ ॥ तेषु सम्भाषमाणेषु व्याधास्तं दैवमाययुः ।
 मांसभारपरिथान्ताः पानीयार्थं यदृच्छ्या ॥ २२ ॥ ते हि नित्यं
 महाराज भीमसेनस्य लुब्धकाः । मांसभारानुपाजद्भुभक्त्या पर-
 मया विभो ॥ २३ ॥ ते तत्राधिष्ठितास्तेषां सर्वं तद्वचनं रक्षः ।
 दुर्योधनवचयैव शुश्रुवुः सद्गता मिथः ॥ २४ ॥ तेषु सर्वे महि-
 खासा अयुढारिणि कौरवे । निर्बन्धं परमस्रक्रुस्तदा वै युद्ध-
 काङ्क्षिणः ॥ २५ ॥ तांस्तथा समुदीच्याथ कौरवाणां महारथान् ।
 अयुद्धमनसञ्चैव राजानं स्थितमश्रमि ॥ २६ ॥ तेषां श्रुत्वा च
 संवादं राश्रय सलिले मत । व्याधाभ्यजानन् राजेन्द्र सलिलस्थं
 सुयोधनम् ॥ २७ ॥ ते पूर्वं पाण्डुपुत्रेण पृष्टा ह्यासन्ः सतं तवे ।
 यदृच्छोपगतास्तत्र राजानं परिमार्गता ॥ २८ ॥ ततस्ते पाण्डु-
 पुत्रस्य मृत्वा तद्भाषितं तदा । अन्योऽन्यमन्न वत्राजन् मृगव्याधाः
 शनैरिदम् ॥ २९ ॥ दुर्योधनं स्थापयामी धनं दास्यति पाण्डवः ।
 सुव्यक्तमिह नः स्याती ह्रदि दुर्योधनो नृपः ॥ ३० ॥ तस्माद्गच्छा-
 महे सर्वे यत्र राजा युधिष्ठिरः । आख्यातुं सलिले सप्तं दुर्यो-
 धनमर्पणम् ॥ ३१ ॥ धृतराष्ट्रात्मजं तस्मै भीमसेनाय धीमते ।
 शयानं सलिले सर्वे क्रथयामी धनुर्भृते ॥ ३२ ॥ स नो दास्यति
 सुप्रीतो धनानि बह्वलान्युत । किं नो मांसेन शुक्रेण परिक्लिष्टेन
 शोषिणा ॥ ३३ ॥ एवमुक्त्वा तु ते व्याधाः संप्रहृष्टा धनार्थिनः ।
 मांसभारानुपादाव प्रययुः शिविरं प्रति ॥ ३४ ॥ पाण्डवापि महो-
 राज लब्धलक्ष्याः प्रहारिण । अपश्यमाना समरे दुर्योधन-

भवस्थितम् ॥ ३५ ॥ निकृतिस्तस्य पापस्य ते पारं गमनेप्सवः ।
 चारान् संप्रेषयामासुः समन्तात्तद्रयाजिरे ॥ ३६ ॥ अगस्य तु
 ततः सर्वे नष्टः दुर्योधनं नृपम् । न्यवेदयन्त सञ्चिता धर्मराजस्य
 सैनिकाः ॥ ३७ ॥ तेषां तदहर्नं श्रुत्वा चाराणां भरतर्षभ । चिन्ता-
 मभ्यागमन्तीनां निश्चिन्तासु च पार्थिव ॥ ३८ ॥ अथ स्थितानां
 दीनानां पाण्डूनां भरतर्षभ । तस्माद्देशादपाक्रम्य लरिता लुब्धका
 विभो ॥ ३९ ॥ अजागमुः प्रिविरं दृष्ट्वा हृष्टा दुर्योधनं नृपम् ।
 वार्थ्यमाणाः प्रविष्टाश्च भीमसेनस्य पश्यतः ॥ ४० ॥ ते तु पाण्डव-
 मासाद्य भीमसेनं महाबलम् । तस्मै तत् सर्वमाचख्युर्धृत्तं यथा
 वै श्रुतम् ॥ ४१ ॥ ततो वृकोदरो राजन् दत्त्वा तेषां धनं बद्ध ।
 धर्मराजाय तत् सर्वमाचचक्षे परन्तप ॥ ४२ ॥ अगौ दुर्योधनो
 राजन् विशातो मम लुब्धकी । सस्तभ्य सलिलं घेते यत्सार्थं
 परितपस्यसे ॥ ४३ ॥ तदचो भीमसेनस्य प्रियं श्रुत्वा विशाम्पते ।
 अजातशत्रुः कौन्तेयो हृष्टोऽभूत् यच्च सोदरैः ॥ ४४ ॥ तच्च श्रुत्वा
 महेश्वासं प्रविष्टं सलिलं हृदम् । क्षिप्रमेव ततोऽगच्छत् पुरस्कृत्य
 जनार्दनम् ॥ ४५ ॥ ततः किलकिलाशब्दः प्रादुरासीद्विशाम्पते ।
 पाण्डवानां प्रहृष्टानां पाञ्चालानाञ्च सर्वमः ॥ ४६ ॥ सिंहनादा-
 स्ततश्चक्रुः चूडाय भरतर्षभ । लरिताः चक्रिया राजन् जग्मु-
 र्द्विपायनं हृदम् ॥ ४७ ॥ शतः पापो धार्तराष्ट्रो दृष्टयेत्यसन्नद्रुणे ।
 प्राक्रोशन् सोमकास्तत्र हृष्टरूपाः समन्ततः ॥ ४८ ॥ तेषामाशु
 प्रयातानां रथानां तत्र वेगिनाम् । बभूव तुमुल शब्दो दिवस्पृक्
 धृधिवीपते ॥ ४९ ॥ दुर्योधनं परीप्सन्तस्तत्र तत्र युधिष्ठिरम् ।
 अन्वयुस्वरितास्ते वै राजानं अन्तवाहनाः ॥ ५० ॥ अर्जुनो भीम-
 सेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । दृष्टद्युम्नय पाञ्चाल्यः सिस्त्रण्डी
 चापरजितः ॥ ५१ ॥ उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिश्च महारथ ।
 पाञ्चालानाञ्च ये पिष्टा द्रोपदेयाश्च भारत । अथाय सर्वे भागाय

शतमय पदातय ॥ ५२ ॥ ततः प्राप्नो महाराज धर्मराजः प्रताप-
 वान् । द्वैणयनञ्जदं ख्यातं यत्र दुर्योधनोऽभवत् । श्रीतामलजलं
 हृद्यं द्वितीयमिव सागरम् ॥ ५३ ॥ मायया सलिलं स्तम्भय यत्रा-
 भूते स्थितः सुत । अत्यद्भुतेन विधिना दैवयोगिनः भारत ॥ ५४ ॥
 सलिलान्तर्गतं श्रुते दुर्द्धर्षं कस्यचित् प्रभो । मानुषस्य मण्डोद-
 गदाहस्तो जनाधिप ॥ ५५ ॥ ततो दुर्योधनो राजा सलिलान्त-
 र्गतो वसन् । शुश्रुवे तुमलं शब्दं जलदोषमनिखनन् ॥ ५६ ॥
 युधिष्ठिरस्तु राजेन्द्र तं ऋदं सह सोदरैः । आजगाम महाराज
 तव पुत्रवधाय वै ॥ ५७ ॥ महता शङ्कनादेन रयनेमिखनेन च ।
 जह्वं धुन्वन्महारेणुं कम्पयन्नापि मेदिनीम् ॥ ५८ ॥ यौधिष्ठिरस्य
 सैन्यस्य श्रुत्वा शब्दं महारथाः । कृतवर्मा कृपो द्रौणी राजान-
 मिदमब्रुवन् ॥ ५९ ॥ इमे ह्यायान्ति संहृष्टाः पाण्डवा जित-
 काग्निः । अपयास्यामहे तावदनुजानातु नो भवान् ॥ ६० ॥
 दुर्योधनस्तु तत्र श्रुत्वा तेषां तत्र तरखिनाम् । तथेत्युक्त्वा ऋदं तं
 वै माययास्तम्भयत् प्रभो ॥ ६१ ॥ ते त्वनुश्राप्य राजानं भृशं
 शोकपरायणाः । जग्मुर्दूरं महाराज कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ६२ ॥
 ते गत्वा धूरमध्वानं न्यग्रोधं प्रेक्ष्य मारिषः । न्यविशन्त भृशं चान्ता
 चिन्तयन्तो नृपं प्रति ॥ ६३ ॥ 'विष्टभ्यः' सलिलं सुप्तो धार्तराष्ट्री
 महाबलः । पाण्डवाद्यापि संप्राप्तास्तं दिशं युद्धमीप्सवः ॥ ६४ ॥
 कथं नु युद्धं भविता कथं राजा भविष्यति । कथं नु पाण्डवा
 राजान् प्रतिपत्स्यन्ति कौरवम् ॥ ६५ ॥ इत्येवं चिन्तयानास्तु
 रथेभ्योऽश्वान् विमुष्यते । तत्रासाञ्जक्रिरे राजान् कृपप्रभृतयो
 रथाः ॥ ६६ ॥

इति मत्स्यपर्वणि ऋदप्रवेशपर्वणि दुर्योधनान्वेषणे

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

सञ्जय उवाच । ततस्तेष्वपयातेषु रथेषु त्रिषु पाण्डवाः । तं
 हृदं प्रत्यपद्यन्त यत्र दुर्ध्वो धनोऽभवत् ॥ १ ॥ आसाद्य च कुरु-
 थोष्ठ तदा हैपायनं हृदम् । स्तम्भितं धार्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं
 सलिलामयम् । वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुनन्दनः ॥ २ ॥
 पश्येमां धार्तराष्ट्रेण मायामप्सु प्रयोजिताम् । विष्टभ्य सलिलं
 शीते नास्य मानुषतो भयम् ॥ ३ ॥ दैवीं मायानिमां कृत्वा सलि-
 लान्तर्गतो ह्ययम् । निकृत्या निकृतिप्रज्ञो न मे जीवन् विमो-
 च्यते ॥ ४ ॥ यदास्य समरे सङ्घं कुरुते त्वष्यभ्यत् स्वयम् । तथा-
 ध्येनं हतं युद्धे लोका द्रक्ष्यन्ति माधव ॥ ५ ॥

वासुदेव उवाच । मायाविन इमां मायां मायया जहि
 भारत । मायावी मायया बध्य सत्यमेतदुधिष्ठिर ॥ ६ ॥ क्रिया-
 भ्युपायैर्वद्भभिर्मायामप्सु प्रयोच्य च । जहि त्वं भरतथोष्ठ माया-
 त्मानं सयोधनम् ॥ ७ ॥ क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण निहता दैत्य-
 दानवाः । क्रियाभ्युपायैर्वद्भभिर्वलिर्वहो महात्मना ॥ ८ ॥ क्रिया-
 भ्युपायैर्वद्भभिर्हिरण्यक्षो महासुर । हिरण्यकशिपुस्यैव क्रियस्यैव
 निस्सूदितौ । ह्यवथ निहतौ राजन् क्रियस्यैव न संशयः ॥ ९ ॥
 तथा पुलस्त्यतमयो रावणो नाम राक्षसः । रामेण निहतो राजन्
 शत्रुबन्धुः सहाश्रुगः । क्रियया योगमास्थाय तथा त्वमपि विक्रम
 ॥ १० ॥ क्रियाभ्युपायैर्निहतौ पुरा राजन् परातनौ । तारकथ
 त्महादैत्यो विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ॥ ११ ॥ पातापिरिहलस्यैव
 विशिरास्य तथा विमो । सुन्दोपसुन्दावसुरौ क्रियस्यैव निस्सूदितौ
 ॥ १२ ॥ क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण त्रिदिवं भुञ्जते विमो । क्रिया
 बलवती राजन्नान्यत् किञ्चिदुधिष्ठिर ॥ १३ ॥ दैत्याय दानवास्यैव
 राक्षसाः पार्थिवास्तथा । क्रियाभ्युपायैर्निहताः क्रियां तस्मात्
 समाधर ॥ १४ ॥

सञ्जय उवाच । इत्युक्तो वासुदेवेन पाण्डव संश्रितप्रतः ।

जलस्थं तं महाराज तव पुत्रं महाबलम् । अभ्यभाषते कौन्तेय
 प्रहसन्निव भारत ॥ १५ ॥ सुयोधन किमर्थोऽयमारम्भोऽप्यसु कृत-
 स्वया । एवं चक्रं घातयित्वा स्वकुलञ्च विगम्यते ॥ १६ ॥ जला-
 ग्रयं प्रविष्टोऽदा वाञ्छन् जीवितमात्मन । उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व
 महात्माभि सुयोधन ॥ १७ ॥ स ते दर्पो नरथेष्ठ स च मान-
 क्षते गत । यस्त्वं सस्तभ्य सलिल भीतो राजन् व्यवस्थित ॥ १८ ॥
 सर्वे वा शूर इत्येव जना जल्पन्ति ससदि । व्यथं तद्भवतो मन्ये
 शौर्यं सलिलशायिन ॥ १९ ॥ उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व चत्रियो-
 ऽसि कुलोद्भव । कौरवेयो विशेपिण कुले जन्म च संस्मर ॥ २० ॥
 स कथं कौरवे वंशे प्रशंसन् जन्म चात्मन । युद्धोद्धीतस्ततस्तोर्यं
 प्रविश्य प्रतितिष्ठसि ॥ २१ ॥ अयुद्धमव्यवस्थान नैप धर्मः सेना-

कृतास्वना याता किञ्च ज्ञेये जलायये । असं त्वमुत्तिष्ठ । युध्यस्व
 क्षत्रधर्मेण भारत ॥ ३२ ॥ अस्मास्व वा पराजित्य प्रणोधि पृथिवी-
 मिमाम् । अथ वा निहतोऽस्माभिर्भूमौ स्वप्स्यसि भारत ॥ ३३ ॥
 एष ते परमो धर्मः सृष्टो धाता महात्मना । तं कुरुष्व यथा
 तथ्य राजा भव महारथ ॥ ३४ ॥

सप्तम्य उवाच । एवमुक्ती महाराज धर्मपुत्रेण । धीमतां
 सलिलेस्थस्तव सुत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 दुर्योधने उवाच । नैतच्छिब्र महाराज यज्ञी प्राणिनमवि-
 श्रेते । न च प्राणभयोद्धोतो व्यपयतोऽस्मि भारत ॥ ३६ ॥ अरथ-
 यानिपङ्गी च निहतं पौष्णि संरथि । एवशाप्येगणो संज्ञेप्र
 प्रत्योऽष्टाममेरोचयम् ॥ ३७ ॥ न प्राणहेतीनं भयान्न विपाटा-
 दिशाम्पते । इदमग्न प्रविष्टोऽस्मि अमास्विदमनुष्ठितम् ॥ ३८ ॥
 त्वञ्चाश्वसिद्धिं कौन्तेय ये चाप्यनुगतास्तव । अहमुत्पायंय सर्वांन्
 प्रतियोत्स्यामि संयुगे ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आश्वस्ता एव सर्वे मा चिरं त्वां शृणुया-
 महे । तद्विदानीं समुत्तिष्ठ युध्यस्वैह संयुधेन ॥ ४० ॥ हत्वा वा
 समरे पार्थान् स्कीत राज्यमवाप्नुहि । निहतो वा रणेऽस्मी-
 र्वा रलोकमवाप्स्यसि ॥ ४१ ॥

दुर्योधन उवाच । यद्यं राज्यमिच्छामि कुरुणा कुरु-
 नन्दन । त इमे निहता सर्वे भ्रातरो मे जनेश्वर ॥ ४२ ॥ क्षीण-
 रत्नाश्च पृथिवीं हतश्चतुर्यपुङ्गवाम् । नाभ्युत्सहाम्यहं भीक्तुं
 विधवामिव योषितम् ॥ ४३ ॥ अद्यापि त्वहमाश्रसे त्वा विजेतुं
 युधिष्ठिर । भङ्गा पद्मालपाण्डूनामुत्साहं भरतर्षभ ॥ ४४ ॥ न
 त्विदानीमहं मन्ये पार्थ युद्धेन कर्हिचित् । द्रोणे कर्णे च
 शयान्ते निहतं च पितामहे ॥ ४५ ॥ अस्विदानीमिय राजन्
 केवला पृथिवी तव । असहायो हि को राजा राज्यमिच्छेत्

प्रयासितुम् ॥ ४६ ॥ सुहृदस्तादृशान् हत्वा पुत्रान् भ्रातॄन्-पितॄ-
 नपि । भवद्विष्य हृते राज्ये की नु जीवेत मादृशः ॥ ४७ ॥ अहं
 क्षनं गमिष्यामि क्षत्रिणैः प्रतिवासितः । रतिर्हि नास्ति मे राज्ये
 हतपक्षस्य भारत ॥ ४८ ॥ हतवान्धवभूविष्ठा हताश्रया हतकुक्षरा ।
 एषा ते पृथिवी राजन् भुङ्क्ष्वैनां विगतच्चरः ॥ ४९ ॥ वनमेव
 गमिष्यामि वसानी मृगचर्मणो । न हि मे निर्जनस्यास्ति जीवि-
 तेऽद्य सृष्टा विभो ॥ ५० ॥ गच्छः स्व-भुङ्क्ष्वै राजेन्द्र पृथिवीं
 निहतेश्वरान् । हतयोधां नष्टरत्नां क्षीणवप्रां यथासुखम् ॥ ५१ ॥
 सञ्जय उवाच ॥ दुष्योधनं तव सुतं सलिलस्थं महाययाः ।
 श्रुत्वा तु कर्षणं वाक्यमभाषत-भुधिष्ठिरः ॥ ५२ ॥ युधिष्ठिर उवाच ।
 शक्तिप्रसापान्ना-तात सलिलस्थः प्रभा-
 पिथाः । नैतन्ननसि मे राजन् वाशितं प्रकुनेरिव ॥ ५३ ॥ यदि
 वापि समयः स्यास्त्वं दानाय सुयोधन । नाहमिच्छेयमवनिं त्वया
 दत्तां प्रयासितुम् ॥ ५४ ॥ अधर्मिण न महीयां त्वया-दत्तां मही-
 मिमाम् । नृधि धर्मः स्मृतो राजन् चतुरियस्य प्रतिग्रहः ॥ ५५ ॥
 त्वया दत्तां न चेच्छेयं पृथिवीमखिलामहम् । त्वान्तु शुद्धे विनि-
 ल्लित्य भोक्तास्मि वसुधामिमाम् ॥ ५६ ॥ शनीश्वरश्च-पृथिवीं
 कथं त्वं दातुमिच्छसि । त्वय्यं पृथिवी राजन् किन्न दत्ता तदैव
 हि । धर्मतो यावमानानां प्रभार्यश्च कुलस्य नः ॥ ५७ ॥ धार्ष्ण्यं
 प्रथमं राजन् प्रत्याख्याय मिहावलम् । किमिदानीं ददासि त्वं
 को हि ते चित्तविभ्रमः ॥ ५८ ॥ अभियुक्तस्तु की राजाः दातु-
 मिच्छेहि मेदिनीम् । न त्वमयः महीं दातुमीयः कीरवज्रन्दन
 ॥ ५९ ॥ आच्छेत्तुं वा बलाशजन्स कथं दातुमिच्छसि । सो
 तु निर्जित्य संग्रामे पालयेमां वसुधराम् ॥ ६० ॥ सुष्यग्रेणापि
 यद्भूमिरपिधीयत भारत । तन्मात्रमपि चेन्मह्यं न ददाति पुरा
 भवान् ॥ ६१ ॥ स कथं पृथिवीमेतां प्रददासि विशाम्यते । सुच्यग्रं

नात्यजं पूर्वं स कथं त्यजसि चितिम् ॥ ६२ ॥ एवमैश्वर्यमासाद्य
 प्रयास्य पृथिवीमिमाम् । को हि मूढो व्यवस्येत शत्रोर्द्दतुं वस-
 न्धेराम् ॥ ६३ ॥ तन्तु केवलमौर्ख्यं न विमूढो नावबुध्यसे । पृथिवीं
 दातुकामोऽपि जीवितेन विमोक्ष्यसे ॥ ६४ ॥ अस्मान् वा त्व परा-
 जित्य प्रधाधि पृथिवीमिमाम् । अथ वा निहतोऽस्माभिर्ब्रज
 लोकाननुत्तमान् ॥ ६५ ॥ आवयोर्जीवती राजन् मयि च त्वयि
 च ध्रुवम् । संशयः सर्वभूतानां विजयी नो भविष्यति ॥ ६६ ॥
 जीवितं तव दुष्पुत्रं मयि सम्प्रति वर्त्तते । जीवयेयं त्वहं काम न
 तु त्वं जीवितुं क्षमं ॥ ६७ ॥ दृष्ट्वा हि कृतो यत्र स्वयास्मासु
 विभेपत । आग्नीविपैर्विपैश्चापि जले चापि प्रवेशनैः ॥ ६८ ॥
 त्वया विनिकृता राजन् , राज्यस्य हरणेन च । अप्रियाणाञ्च
 वचनैर्द्रौपद्या कर्षणेन च ॥ ६९ ॥ एतस्मात् कारणात् पाप
 जीवितं तेन विद्यते । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शुभ्रस्व तत्ते श्रेयो भविष्यति
 ॥ ७० ॥ एवन्तु विविधा वाचो जययुक्ताः पुन पुनः । कीर्त्तयन्ति
 स तौ वीरास्तत्र तत्र जनाधिप ॥ ७१ ॥

इति शतपथपर्वणि ऋदप्रवेशपर्वणि दुर्धोधनभर्त्सने
 एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ समाप्तञ्च ऋदप्रवेशपर्वं ॥

अथ गदायुद्धपर्वः ।

धृतराष्ट्र उवाच । एवं सन्तर्क्यमानस्तु मम पुत्रो महीपति ।
 प्रकृत्या मन्युमान् वीरः कथमासीत् परन्तप ॥ १ ॥ न हि सन्त-
 र्क्यानां तेन श्रुतपूर्वा कथञ्चन । राजभाविन मान्यय सर्वलोकस्य
 सोऽभजत् ॥ २ ॥ यस्यात्पत्रच्छायापि स्वका भानोस्तथा प्रभा ।
 सिदायैवाभिमानित्वात् सचेत् सर्वं कथं गिर ॥ ३ ॥ इत्यस्य पृथिवी
 सर्वा सस्त्रेच्छाटविका भयम् । प्रसादाद्द्विद्यते यस्य प्रत्यक्षं तव

सञ्जय ॥ ४ ॥ स तथा तर्ज्यमानस्तु पाण्डुपुत्रैर्विभीषत । विहीनश्च
 स्वकीर्भृत्यैर्निर्जने चावृत्तो भृशम् ॥ ५ ॥ स श्रुत्वा कटुका वाचो जय-
 युक्ता पुन पुन । किमब्रवीत् पाण्डवेयास्तत्प्रमाचक्षु सञ्जय ॥ ६ ॥
 सञ्जय उवाच । तर्ज्यमानस्तथा राजन्नुदकस्थस्तवात्मज ।
 युधिष्ठिरेण राजेन्द्र भ्रातृभि सहितेन ह ॥ ७ ॥ स श्रुत्वा कटुका
 वाचो विषमस्थो जनाधिप । दीर्घमुष्णाञ्च निश्वस्य सलिलस्थ-
 पुन पुन ॥ ८ ॥ सलिलान्तर्गतो राजा धुन्वन् हस्तौ पुन पुन ।
 मनश्चकार युधेय राजानञ्चाप्यभाषत ॥ ९ ॥

दुर्योधन उवाच । यूय ससृहृद् पार्था सर्वे सरथवाहना ।
 अहमेक परिदूतो विरथो हतवाहन ॥ १० ॥ आत्तमस्त्रै
 रथोपेतैर्वह्निभि परिवारित । एकथमेक पदाति मन्त्रशस्त्री
 योद्धुमुत्सहे ॥ ११ ॥ एकैकेन तु मा यूय योधयध्व युधिष्ठिर ।
 न ह्येको वह्निभिर्वीरैर्नाथो योधयितु शुधि ॥ १२ ॥ विभीषतो
 विकवच आन्तयापतसमाश्रित । भृश विक्षतगात्रश्च आन्तवाहन
 सैनिक ॥ १३ ॥ न मे लज्जो भय राजन् च पार्थादृकोदरात् ।
 फाल्गुनाहासुदेवाहा पाञ्चालेभ्योऽथ वा पुन ॥ १४ ॥ यमाभ्या
 युयुधानदा धे चान्ये तव सैनिका । एक सर्वानह क्रुद्धो वार-
 यिये युधि स्थित ॥ १५ ॥ धर्मामूला सता कीर्त्तिर्मनुष्याणा
 जनाधिप । धर्मैवैवैव कीर्त्तिञ्च पालयन् प्रब्रवीम्यहम् ॥ १६ ॥
 अहमुत्थाय व सर्वान् प्रतियोतस्यामि सयुगे । अनुगत्यागतान्
 सर्वानृतून् सबतसरो यथा ॥ १७ ॥ अथ व सरथान् राश्वानशस्त्री
 विरथोऽपि सन् । नक्षत्राणीव सर्वाणि सविता राक्सिद्धये ।
 तेजसा नाशयिष्यामि स्थिरीभवत् पाण्डवा ॥ १८ ॥ - अद्यान्मुख
 गमिष्यामि क्षत्रियाणा यगस्त्रिनाम् । वाह्नीन्द्रोणभीष्माणा कर्णस्य
 च महात्मन ॥ १९ ॥ जयद्रथस्य शूरस्य भगदत्तस्य चोभयो ।
 मद्रराजस्य शल्यस्य भूरिग्रवस एव च ॥ २० ॥ पुत्राणा भरतथेष्ठ

अकुने शौबलस्य च । मित्राणां सुहृदाञ्चैव वाम्भवाना तथैव च
॥ २१ ॥ आनृष्यमद्य गच्छामि हत्वा त्वा भ्रातृमि सह । एता-
वदुक्त्वा वचनं विरराम जनाधिप ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दिष्ट्या त्वमपि जानीषि क्षत्रधर्मं सुयो-
धन । दिष्ट्या ते वर्तते बुद्धिर्दुदायैव महाभुज ॥ २३ ॥ दिष्ट्या
शूरोऽसि कौरव्य दिष्ट्या जानासि सङ्गरम् । यस्त्वमेको हि न
सर्वान् संशुगे योद्मिच्छसि ॥ २४ ॥ एक एकेन सङ्गम्य यत्ते
सम्मतमायुधम् । तत्त्वमादाय युध्यस्व प्रेक्षकास्ते वय स्थिता ॥ २५ ॥
अयमिष्टञ्च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् । हलैक भव नो राजा
हती वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ २६ ॥

दुर्योधन उवाच । एकयेद्योद्दुमाक्रन्दे शूरोऽद्य मम दीय-
ताम् । आयुधानामियक्षापि घृतात्मसम्भते गदा ॥ २७ ॥ हन्तैव
भवतामेक शक्यं मा योऽभिमन्यते । पदातिगन्दया सङ्गे स
युध्यतु मया सह ॥ २८ ॥ वृत्तानि रथयुद्धानि विचित्राणि पदे
पदे । इदमेक गदायुद्धं भवत्वद्याद्भुत महत् ॥ २९ ॥ अन्ताना-
मपि पर्यायं कर्तुमिच्छन्ति मानवा । युद्धानामपि पर्यायो भव-
त्वनुमते तव ॥ ३० ॥ गदया त्वा महाबाहो विजेष्यामि सहीशुर्जम् ।
पाञ्चालान् सृष्टयायैव ये चान्ये तव सैनिका । न हि मे सम्भ्रमो
जातु शक्रादपि युधिष्ठिर ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारे मा योधस सुयो-
धन । एक एकेन सङ्गम्य संशुगे गदया बली ॥ ३२ ॥ पुरुषो
भव गान्धारे युध्यस्व संसमाहित । अद्य ते जीवित नास्ति
यदीन्द्रोऽपि तवाग्रय ॥ ३३ ॥

सञ्जय उवाच । एतत् स नरशार्दूलो नामृद्यत तवात्मज ।
सलिलान्तर्गत खभे महानाग इव खचन् ॥ ३४ ॥ तथासी
वाक्प्रतोद्देन तुद्यमान पुन पुन । वचो न ममृषे राजान्तमाग्र

कशामिव ॥ ३५ ॥ सङ्गोभ्य सलिलं वेगाद्गदामादाय वीर्यवान् ।
 अद्रिसारमयीं गुर्वीं काञ्चनाङ्गदभूषणाम् । अन्तर्ललात् समु-
 त्तस्यौ नागेन्द्र इव निश्वसन् ॥ ३६ ॥ स भित्त्वा स्तम्भितं तीर्थं
 स्कन्धे कृत्वायसीं गदाम् । उदतिष्ठत पुत्रस्ते प्रतपश्रिम्बानिव
 ॥ ३७ ॥ ततः यैक्यायसीं गुर्वीं जोतरूपपरिष्कृताम् । गदां
 पराम्पदीमान् घातित्वाष्टौ महाबलेः ॥ ३८ ॥ गदाहस्तान्तु तं दृष्ट्वा
 संशुद्धमिव पर्वतम् । प्रजानामिव संक्रुद्धं शूलेपाणिमिव स्थितम्
 ॥ ३९ ॥ स गदी भारती भाति प्रतपन् भास्करो यथा ॥ ४० ॥
 तमुत्तीर्णं महाबाहुं गदाहस्तमरिन्दमम् । जैनिरे सर्वभूतानि
 दण्डपाणिमिवान्तकम् ॥ ४१ ॥ वज्रहस्तं यथा यक्रं शूलहस्तं
 यथा हरम् । दंष्ट्रशुः सर्वपाञ्चालाः पुत्रं तव जनाधिपम् ॥ ४२ ॥
 तमुत्तीर्णान्तु संप्रेक्ष्य समदृष्ट्यन्त सर्वशः । पाञ्चालाः पाण्डवेयास
 त्तेऽन्योऽन्यस्य तलान्ददुः ॥ ४३ ॥ अवष्टासन्तु तं भवा पुत्रो दुर्यो-
 धनस्तथ । उदृत्यं नयनं क्रुद्धो दिधक्षुरिव पाण्डवान् ॥ ४४ ॥
 विमिखां भ्रुकुटीं कृत्वा चन्दष्टदभनचहृदः । प्रत्युवाच ततस्तान्
 वै पाण्डवान् सप्तकेयवान् ॥ ४५ ॥

न ह्येको बद्धभिर्नाथो वीरो योधयितुं युधि ॥ ५१ ॥ न्यस्तवर्मा
विशेषेण यान्तद्याप्सु परिप्लुतः । भयं विचतगात्रथ हतवाहन-
सैनिकः ॥ ५२ ॥ सर्वोपकरणैर्हीनं वर्ममस्त्रविवर्जितम् । एका-
किनं युध्यमानं पश्यन्तु दिवि देवताः ॥ ५३ ॥ अवश्यमेव योद्धव्यं
सर्वैरेव मया सद्यः । युक्तं न युक्तमित्येतद्वेत्ति त्वद्वैव सर्वदा ॥ ५४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मा भूदियं तव प्रज्ञा कथमेवं सयोधनः ।
यदाभिमन्युं बद्धवो जघ्नुर्युधि महारथाः ॥ ५५ ॥ हतधर्म-भयं
क्रूरं निरपेक्षं सनिघृणम् । अन्यथा तु कथं हन्युरभिमन्युं तथा-
गतम् ॥ ५६ ॥ सर्वे भवन्ती धर्मज्ञाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः । न्यायेन
युध्यतां प्रोक्ता यक्रलोकगतिः परा ॥ ५७ ॥ यद्येकस्तु न हन्तव्यो
बद्धभिर्धर्म एव वः । तदाभिमन्युं बद्धवो निजघ्नस्वभते कथम्
॥ ५८ ॥ सर्वो विभ्रपते जन्तुः कच्छस्थो धर्मदर्शनम् । पदस्थः
पिहितं हारं परलोकस्य पश्यति ॥ ५९ ॥ आसन्न कवचं वीर
सूर्ध्वज्ञान् यमयस्व च । यच्चान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्व भारत
॥ ६० ॥ इममेकश्च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् । पद्भानां
पाण्डवेयानां येन युद्धमिच्छेच्छसि ॥ ६१ ॥ तं हत्वा वै भवात्राजा
हृती वा स्वर्गमाप्नुहि । ऋते च जीवितादीर युचे किं शुभां ते
प्रियम् ॥ ६२ ॥

सप्लय उवाच । तत्तस्तव सुतो राजन् वर्म जग्राह काञ्चनम् ।
विचित्रञ्च शिरस्त्राणं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ ६३ ॥ सोऽवबद्धशिर-
स्त्राणः शुभकाञ्चनवर्मभृत् । रराज राजन् पुत्रस्ते काञ्चनः शैल-
राडिवः ॥ ६४ ॥ सन्नहः स गदो राजन् सज्जः संग्रामसूर्ध्वनि ।
अद्रवीत् पाण्डवान् सर्वान् पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ६५ ॥ भातृणां
भवतामेको युध्यतां गदया मया । सद्यदेवेन वा योत्स्ये भीमेन
नकुलेन वा ॥ ६६ ॥ अथ वा फाल्गुनेनाद्य त्वया वा भरतर्षभ ।
योत्स्येऽहं सङ्गरं प्राप्य विजेष्ये च रणाजिरे ॥ ६७ ॥ सद्यमद्य

गमिष्यामि वैरस्यान्तं सुदुर्गमम् । गदया पुरुषव्याघ्रं हेमपट्टनिव-
 क्षया ॥ ६८ ॥ गदायुद्धे न मे क्रयित् सदृशोऽस्तीति चिन्तये ।
 गदया वो हनिष्यामि सर्वानिव समागतान् ॥ ६९ ॥ न मे समर्थाः
 सर्वे वै योद्धुं न्यायेन केषन । न युक्तमात्मना वक्तुमेवं गर्वोद्धतं
 वच । अथ वा सफलं ह्येतत् करिष्ये भवता पुर ॥ ७० ॥ अस्मिन्
 शुद्धर्त्तं सत्यं वा मिथ्या वैतद्भविष्यति । गृह्णातु च गदा यो वै
 शीत्स्यतेऽद्य मया सह ॥ ७१ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि युधिष्ठिरदुर्योधनसंवादे
 हात्रिशोऽध्याय ॥ ३२ ॥

न चि पश्यामि तं लोके योऽप्य दुर्योधनं रणे । गदाहस्तं विजेतुं
 वै शक्तः स्याद्मरोऽपि हि ॥ ११ ॥ न त्वं भीमो न नकुल रुद्र-
 देवोऽप्य फाल्गुनः । जेतुं न्यायिन शक्तो वै कृती राजा सुयो-
 धनः ॥ १२ ॥ स कथं जदसे शत्रुं युध्यंस्व गदयेति हि । एकञ्च
 नो निहत्याजौ भव राजेति भारत ॥ १३ ॥ वृकोदरं समाशय
 संशयो विजये हि न । न्यायती युध्यमानानां कृती श्रेष्ठ महान-
 वलः ॥ १४ ॥ एकं वासान्निहत्य त्वं भव राजेति वै पुनः । नूनं
 न रान्यभारीषा पाण्डोः कुत्साय सन्ततिः । अत्यन्तवनवाशये
 (सृष्टा मैत्राय वा पुनः ॥ १५ ॥

। भीमसेन उवाच । मधुसूदन मा कार्षीर्विघादं यदुनन्दन ।
 अद्य पारं गमिष्यामि वैरस्य श्मश्रुर्गमम् ॥ १६ ॥ अहं सुयोधनं
 सञ्जे हनिष्यामि न संशयः । विजयो वै ध्रुवः कृष्ण धर्मराजस्य
 दृश्यते ॥ १७ ॥ अथर्हे न गुणेनेयं गदा गुरुतरौ मम । न तथा
 धार्तराष्ट्रस्य मा कार्षीर्माधव व्यथाम् ॥ १८ ॥ अहमेनं हि गदया
 संयुगे योऽनुमुत्सहे । भवन्त प्रेक्षका सर्वे मम सन्तु जनाईन ॥ १९ ॥
 सामरानपि लोकास्त्रीन्वानाशस्त्रधरान् युधि । योषधेयं रणे
 कृष्ण किमुताप्य सुयोधनम् ॥ २० ॥

भङ्क्ता—प्रतिष्ठां प्रालयिष्यसि ॥ २६ ॥ यत्नेन तु सदा पार्थ
 योद्धव्यो धृतराष्ट्रज । कृती च वलदायैव युद्धमौष्ठय नित्यदा
 ॥ २७ ॥ ततस्तु सार्विकी राजन् पूजयामास पाण्डवम् ॥ २८ ॥
 पाञ्चाला पाण्डवेयाय धर्मराजपुरोगमा । तदचो भीमसेनस्य
 सर्व एवाभ्यपूजयन् ॥ २९ ॥ ततो भीमवल्लो भीमो युधिष्ठिरमथा-
 ब्रवीत् । सुहृत्स्यै सह तिष्ठन्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ३० ॥ अह-
 म्नेतेन सङ्गम्य संधुगे योद्धुस्तथे । न हि प्रतो रणे जेतुं मामेव
 पुरुप्रथमम् ॥ ३१ ॥ अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि, निहितं हृदये
 भयम् । सयोधने घातं राष्ट्रे खाण्डवेऽग्निमिवाजुन ॥ ३२ ॥
 शत्रुमद्योद्धरिष्यामि तव माण्डव हृच्छयम् । निहत्य गद्गया पाप-
 मद्यत्सजन् सुखी भव ॥ ३३ ॥ अद्य कीर्त्तिमयीं माला प्रति-
 मोक्ष्ये तवानघ । प्राणान् श्रियञ्च राज्यञ्च मोक्ष्यतेऽद्य सयोधन
 ॥ ३४ ॥ राज्ञा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं मया हतम् । स्मरि-
 ष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनिब्रुहिजम् ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो
 गदासुदम्य वीर्यवान् । अदतिष्ठत् युद्हाय शक्रो व्रत्रमिवाहयन्
 ॥ ३६ ॥ तद्ग्राहानममृष्यन् चै तव पुत्रोऽतिवीर्यवान् । प्रत्युपस्थित
 एवाशु मत्तो मत्तमिव हिपम् ॥ ३७ ॥ गदाचस्त तव सुतं युद्धाय
 समुपस्थितम् । दृष्ट्वा पाण्डवा सर्वे कैलासमिव शृङ्गिणम् ॥ ३८ ॥
 तमेकाकिनमासाद्य घातं राष्ट्रं महावलम् । वियूथमिव मातङ्गं
 समहृष्यन्त पाण्डवा ॥ ३९ ॥ न सङ्गमो न च भयं न च ग्लानिर्न
 च व्यथा । आसीदुद्योधनस्यापि स्थित सिद्ध इवाहवे ॥ ४० ॥
 तसुदतगद् दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् । भीमसेनस्तदा राजन्
 दुद्योधनमथाब्रवीत् ॥ ४१ ॥ राशामि धृतराष्ट्रेण त्वया चास्मासु
 यत् कृतम् । स्मर तद्दुष्कृतं कर्म यद्दत्त वारणावते ॥ ४२ ॥ द्रौपदी
 च परिक्षिप्ता सभामध्ये रजस्रज्जा । द्यूते यद्विजितो राज्ञा शकुने-
 र्बुद्धिनिघयात् ॥ ४३ ॥ यामि चान्यानि दुष्टात्मन् पापानि कृत-

धानसि । अनाग सु च पार्थेषु तस्य पश्यं महत् फलम् ॥ ४४ ॥
 त्वतङ्गते निहत श्रुते शरतल्पे महायया । गार्हपत्यो मरतयेष्ट
 सर्वेषां न पितामह ॥ ४५ ॥ । इतो द्रोणश्च कर्णश्च हत शल्यः
 प्रतापवान् । वैरस्य चादिकर्तासौ शकुनिर्मिहतो युधि ॥ ४६ ॥
 आतरस्ते हता शूरा युवाश्च सहसैनिकाः । राजानश्च हता
 शूरा समरेष्वनिवर्त्तिन ॥ ४७ ॥ एते चान्ये च निहता बहव
 चक्रियर्षभा । प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्या क्रोमकृद्दत ॥ ४८ ॥
 अर्षश्चिष्टस्वमेवैक कुलस्रोऽधमपूरुषः । त्वामप्यद्य हनिष्यामि
 गदया नात्र संशयः ॥ ४९ ॥ अद्य तेऽहं रणे दपं सर्वं नाशयिता
 नृप । राज्याशा विपुला राजन् पाण्डवेषु च दुष्कृतम् ॥ ५० ॥

दुर्योधन उवाच । किं कथितेन बहूनां युध्यस्वाद्य मया संह ।
 अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धयद्वा त्वकोदर ॥ ५१ ॥ किं न पश्यसि
 मा पाप गदायुद्धे व्यवस्थितम् । हिमवच्छिखराकारां प्रगृह्य
 महतीं गदाम् ॥ ५२ ॥ गदिन कोऽद्य मा पाप जेतुमुत्ताहते
 रिपु । न्यायतो युध्यमानस्य द्वैवेष्वपि पुरन्दर ॥ ५३ ॥ यदैतत्
 कथितं पूर्वं मदीय दुर्विनेष्टितम् । सर्वं तन्न च मे किञ्चिच्छक्तिं
 कर्तुमेव हि ॥ ५४ ॥ अरण्ये चापि वसतिं दास्यञ्च परवेश्मसु ।
 तथा रूपविपर्यासं कारिता स्थ मया बलात् ॥ ५५ ॥ हताश्च
 बान्धवास्तुभ्यं क्षयस्तुष्योऽयमावयो । पतनं सप्रति तु मे यदि
 नाम शवेद्युधि । तदतिश्चाध्यमेव स्यात् कालो वा तत्र कारयम्
 ॥ ५६ ॥ अद्यापि न हि मे जेता धर्मेष्यास्ति रणाजिरे । उद्वाना
 वा विजेष्यधमकीर्त्तिं स्यास्यति ध्रुवम् । अघर्ण्यां चायशस्या च
 पश्चात्तपस्यथ वै ध्रुवम् ॥ ५७ ॥ भा हृत्या गर्लं कौन्तेय शार-
 दाभ्रमिवाजलम् । दर्शयस्व बलं गुह्ये चावत्तत्तेऽद्य विद्यते ॥ ५८ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पाण्डवा सहसृक्षया । सर्वे सम्भूजयामासु-
 स्तद्वचो विजिगीषव ॥ ५९ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं तलमप्येन

मानवाः । भूयः संहर्षयामासु राजने दुर्योधनं नृपम् ॥ ६० ॥
 वृन्दन्ति कुञ्जरास्तव हया ज्ञेयन्ति चासकृत् । अस्त्राणि संप्रदी-
 यन्ते पाण्डवानां जयैषिणाम् ॥ ६१ ॥

इति प्रथमपर्वणि गदायुद्धपर्वणि भीमदुर्योधनवार्क्ये

व्यस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ ३३ ॥

सञ्जय उवाच । तस्मिन् युद्धे महाराज सुसंवृत्ते सदासुणे ।
 उपविष्टेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १ ॥ ततस्तालध्वजो राम-
 स्तयोर्युद्धे उपस्थिते । श्रुत्वा तच्छिष्यवो राजनो जगाम हलायुधः
 ॥ २ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीताः पाण्डवोः संहकेशवाः । प्रमंगम्योप-
 संसृज्य विधिवत् प्रत्यपूजयन् ॥ ३ ॥ पूजयित्वा ततः पद्यादिदं
 वचनमब्रुवन् । शिष्योः कौशलं युद्धे पश्यन् रामेति पार्थिव ॥ ४ ॥
 अत्रवीक्ष्य तदा रामो दृष्ट्वा कृष्णं सपाण्डवम् । दुर्योधनञ्च कीरव्यं
 गदापाणिमवस्थितम् ॥ ५ ॥ चत्वारिंशदहान्यद्य हे च मे निःशतस्ये
 वै । पुष्पेण संप्रयातोऽस्मि अरण्ये पुनरागतः । शिष्यो वै गदा-
 युद्धे द्रष्टुकामोऽस्मि माधव ॥ ६ ॥ ततस्तदा गदाहस्तौ दुर्यो-
 धनवक्रोदरौ । युद्धभूमिगतौ वीरावभावेव विरेजतुः ॥ ७ ॥ ततो
 युधिष्ठिरो राजा परिष्वज्य हलायुधम् । स्वागतं कुशलञ्चास्मै
 पृथ्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ८ ॥ कृष्णो चापि महेश्वासावमिवाद्य हला-
 युधम् । सखजाते परिप्रीतौ प्रीयमाणौ व्यस्त्रिनौ ॥ ९ ॥ माद्री-
 पुत्रौ तथा शूरो द्रौपद्याः पञ्च चाल्मजाः । अभिवाद्य स्थिता राज-
 त्रौहिणेयं महाबलम् ॥ १० ॥ भीमसेनोऽथ बलवान् पुत्रस्तव
 जनाधिप । तथैव सोदरतगदौ पूजयामास तुर्वलम् ॥ ११ ॥ स्वाग-
 तेन च तं तत्र प्रतिपूज्य नराधिपाः । पश्य युद्धं महाबाहो इति
 ते राममब्रुवन् । एवमुचुर्महात्मानं रौहिणेयं महारथाः ॥ १२ ॥

परिष्वज्य तदा राम पाण्डवान् सृष्टयानपि । अपृच्छत् कुशलं
 सर्वान् पार्थिवाद्यामितौजस । तदैव ते समासाद्य पप्रच्छुस्तमना-
 भवम् ॥ १३ ॥ प्रत्यभ्यर्च्य हस्तीं सर्वान् क्षत्रियाद्य महात्मन ।
 कृत्वा कुशलसयुक्ता सन्निदञ्च यथात्रय ॥ १४ ॥ जनार्दन सात्य-
 किञ्च प्रेम्णा स परिप्रखजे । भूर्ध्वं चैतावुपाध्याय कुशलं पर्य-
 पृच्छत ॥ १५ ॥ तौ चैन विधिवद्वाजन् पूजयामासतुर्गुरुम् ।
 ब्रह्माणामिव देवेशमिन्द्रोपेन्द्रौ मुदायुतौ ॥ १६ ॥ ततोऽब्रवीद्धर्म-
 सुतो रौहिणेयमरिन्दमन् । इदं भ्रात्रोर्महायुद्धं पथ्य रामेति
 भारत ॥ १७ ॥ तेषां मध्ये महाबाहु श्रीमान् केशवपूर्वज ।
 न्यविशत परमप्रीतं पूज्यमानो महारथैः ॥ १८ ॥ स वभौ राज-
 मध्यस्थो नीलवासा सितप्रभ । दिवीव नक्षत्रगणैः परिकीर्णो
 निष्ठाकर ॥ १९ ॥ ततस्तयो सन्निपातस्तुमुलो लोमहर्षण ।
 आसीदन्तप्ररो राजन् वैरस्य तव पुत्रयो ॥ २० ॥

इति शत्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवागमने

चतुस्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३४ ॥

जनमेजय उवाच । पूर्वमेव यदा रामस्तस्मिन् युद्धे उप-
 स्थिते । आमन्त्र्य केशवं यातो वृष्णिभिः सहितः प्रभुः ॥ १ ॥
 साहाय्यं धार्तराष्ट्रस्य न च कर्त्तास्मि केशव । न चैव पाण्डुपुत्राणां
 गमिष्यामि यथागतम् ॥ २ ॥ एवमुक्त्वा तदा रामो यातः प्रदु-
 निषर्हणः । तस्य चागमनं भूयो ब्रह्मन् शस्त्रितुमर्हसि ॥ ३ ॥
 आस्थाहि मे विस्तरतः कथं राम उपस्थितः । कथंश्च दृष्टवान्
 युद्धं कुशलो ह्यसि मे मतः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । उपप्लव्यनिविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 प्रेषितो धृतराष्ट्रस्य समीपं मधुसूदन । शमम्पति महाबाहो

हितायं सर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥ स गत्वा हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रं
 समेत्य च । उक्तवान् वचनं तथ्यं हितद्वेष विशेषत ॥ ६ ॥ न
 च तत वृतवाग्राजा यथास्वातं द्वि ते पुरा ॥ ७ ॥ अनवाप्य अमं
 तत्र ब्रूयात् पुरुषसत्तम । आगच्छत महावाङ्मरुपप्लव्यं जनाधिप
 ॥ ८ ॥ तत प्रत्यागत कृष्णो धार्तराष्ट्रविमर्शित । अक्रियाया
 नरव्याघ्र पाण्डवानिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ न कुर्वन्ति वचो मद्यं कुरव
 कालचोदिता । निर्गच्छध्वं पाण्डवेया पुथेण सहिता मया
 ॥ १० ॥ ततो विभन्धमानेषु वलीषु वलिना वर । प्रोवाच भ्रातरं
 कृष्ण रौहिणेयो महामना ॥ ११ ॥ तेषामपि महाबाहो साहाय्यं
 मधुसूदन । क्रियतामिति तत् कृष्णो नास्य चक्रे वचस्तदा ॥ १२ ॥
 ततो मन्युपरीतात्मा जगाम यदुनन्दन । तीर्थयात्रा हलधर
 सरस्वत्या महायथा ॥ १३ ॥ मैत्रनक्षत्रयोगिण सहित सर्व-
 यादवै । आश्रयामास भोजस्तु दुर्योधनमरिन्दमम् । युयु-
 धानेन सहितो वासुदेवस्तु पाण्डवान् ॥ १४ ॥ रौहिणेये गते
 शूरे पुथेण मधुसूदन । पाण्डवेयान् पुरस्कृत्य यथावभिमुखः
 कुरुन् ॥ १५ ॥ गच्छन्नेव पथिस्थस्तु राम प्रेषानुवाच ह ।
 समाररास्तीर्थयात्राया सर्वोपकरणानि च । आनयध्वं हारकाया-
 मग्नीन् वै याजकास्तथा ॥ १६ ॥ सुवर्णं रजतञ्चैव धेनुर्वासासि
 वाजिन । कुञ्जराय रथाश्चैव खरोष्ट्रवाहनानि च ॥ १७ ॥
 क्षिप्रमानीयता सर्वं तीर्थंहेतो परिच्छदम् । प्रतिश्रोत सरस्वत्या
 गच्छध्वं शीघ्रगामिन ॥ १८ ॥ ऋत्विजयानयध्वं वै यतशश्च
 दिजर्षभान् । एव सन्दिश्य तु प्रेषान् बलदेवो महाबल ॥ १९ ॥
 तीर्थयात्रा ययौ राजन् कुरूणा वैशसे तदा । सरस्वतीं प्रति-
 श्रोत समन्ताद्भिजन्मिवान् ॥ २० ॥ ऋत्विग्भिय सृष्टद्विष्य
 तथान्यैर्दिजसत्तमै । रथैर्गजैस्तथाश्वैश्च प्रेष्यैश्च भरतर्षभ । गो-
 खरोष्ट्रप्रयुक्तैश्च यानैश्च बह्वभिर्हत ॥ २१ ॥ यान्ताना क्लान्तवपुषा

शिशुनां विपुलायुषाम् । द्दिग्ने द्दिग्ने तु द्दियानि दानानि विविधानि
 च । अर्चायै चार्थिनां राजन् कृपानि बह्व्यस्तथा ॥ २२ ॥ यो
 यो यत्र हिजे भोच्यं भोक्तुं कामयते तदा । तस्य तस्य तु तत्रैव-
 मुपाजङ्गुस्तदा नृप ॥ २३ ॥ तत्र स्थिता नरा राजग्रीहिणेयस्य
 शासनात् । भक्ष्यमेयस्य कुर्वन्ति राशींस्तत्र समन्तत' ॥ २४ ॥ वासासि
 च महाहर्षाणि पर्यङ्गास्तरणानि च । पूजार्थं तत्र कृपानि विप्राणां
 सुखमिच्छताम् ॥ २५ ॥ यत्र यः स्वदति विप्रः क्षत्रियो वापि
 भारत । तत्र तत्र तु तस्यैव सर्वं ह्युपमदृश्यत ॥ २६ ॥ यथासुखं
 जनः सर्वो याति तिष्ठति वै तदा । यातुकामस्य यानानि पानानि
 दपितस्य च ॥ २७ ॥ सुभुचितस्य चान्त्रानि स्वादूनि भरतर्यम् ।
 उपाजङ्गुर्नरास्तत्र वस्त्राण्याभरणानि च ॥ २८ ॥ स पन्थाः प्रवभौ
 राजन् सर्वस्यैव सुखावह' । स्वर्गोपमस्तदा वीर नराणां तत्र
 गच्छताम् ॥ २९ ॥ नित्यप्रमुदितोपेतः स्वादुभक्ष्यशुभान्वितः ।
 विषण्यापणपण्यानां नानाजनप्रतैर्ह'त' । नानादुमलतोपेतो नाना-
 रत्नविभूषितः ॥ ३० ॥ ततो महात्मा नियमे स्थितात्मा पुण्येषु
 तीर्थेषु वस्त्रनि राजन् । ददौ हिजेभ्यः क्रतुदक्षिणाय यदुप्रवीरो
 हलमृत् प्रतीतः ॥ ३१ ॥ दोग्धीश्च घेनूश्च सहस्रयो वै सुवाससः
 काञ्चनबद्धशृङ्गीः । हयाश्च नानाविधदेमजातान् यानानि दासांश्च
 शुभान् हिजेभ्यः ॥ ३२ ॥ रत्नानि सुक्तामणिविद्रुमञ्च शृङ्गीसुवर्णं
 रजतं सुशृङ्गम् । अयस्त्रयं तान्त्रमयञ्च भाण्डं ददौ हिजातिप्रवरेषु
 रामः ॥ ३३ ॥ एवं स वित्तं प्रददौ महात्मा सरस्वतीतीर्थवरेषु
 भूरि । यथी क्रमेणाप्रतिमप्रभावस्ततः कुरुक्षेत्रमुदारहन्तिः ॥ ३४ ॥
 जनमेजय उवाच । सारस्वतानां तीर्थानां गुणोत्पत्तिं वदस्व
 मे । फलञ्च द्विपदां श्रेष्ठ कर्मनिर्वृत्तिमेव । च ॥ ३५ ॥ यथा
 क्रमेण भगवन् तीर्थानामानुपूर्वशः । ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ परं
 कौतूहलं हि मे ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तीर्थानां गन्तरं राजन् गुणोत्पत्तिश्च
 सर्वमः । मयोपमानं वै पुर्यं शृणु राजेन्द्र इत्युत्तरमः ॥ १० ॥
 पूर्वं महाराज यदुपवीर शक्तिष्पुष्टदिप्रगलैय भावेम् । पुर्यं
 प्रभासं समुपाजगाम यतोद्गुराड्यक्षणा क्रिस्तमानः ॥ ११ ॥ त्रिगुण-
 शायः पुनराप्य तीक्ष्णः सर्वं जगद्भ्रामयते नरेन्द्र । एवन्तु तीर्थप्रवरं
 पृथिव्यां प्रभागनात्तस्य ततः प्रभागः ॥ १८ ॥

जनमेजय उवाच । किमर्थं भगवान् सोमो यक्षणा सम-
 श्रयत । कथञ्च तीर्थप्रवरे तन्निंयन्त्री न्यमञ्जतः ॥ १० ॥ कथ-
 माप्नुत्य तन्निंस्तु पुनराप्यादितः प्रथी । एतन्ने सर्वमाषञ्चु विस्त-
 रेण महागुणे ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । दक्षस्य तनया यास्ताः प्रादुरासन् विष्णो-
 ष्यते । स सप्तविंशतिं कन्या दक्षः सोमाय वै ददौ ॥ ४२ ॥
 नक्षत्रयोगनिरताः संख्यानार्थं च ताभ्यन् । पद्मो वै तस्य राजेन्द्र
 सोमस्य शुभकर्माणः ॥ ४३ ॥ तास्तु सर्वा विष्णोलाप्यो रूपेणा-
 प्रतिमा भुवि । अत्यरिष्यत तामान्तु रोहिणी रूपमम्बदा ॥ ४४ ॥
 ततस्तस्यां स भगवान् प्रीतिश्चक्रे निमाकरः । सास्य हृद्या बभूवाय
 तस्मात्तां पुंभुजे सदा ॥ ४५ ॥ पुरा हि सोमो राजेन्द्र रोहिण्या-
 भवगच्छरेम् । ततस्ताः क्लृप्ताः सर्वा नक्षत्रास्या मघात्मनः ॥ ४६ ॥
 ता गत्वा पितरं प्राङ्गः प्रजापतिमतन्विताः । सोमो वसति नास्मासु
 रोहिणीं भजते सदा ॥ ४७ ॥ ता वयं संहिताः सर्वास्त्वत्संकाशे
 प्रजेश्वर । वत्स्यामी नियताहारास्तपयरंणतत्पराः ॥ ४८ ॥
 श्रुत्वा तासोन्तु वचनं दक्षः सोममथाग्रवीत् । समं वर्तस्व भार्यासु
 मा त्वधर्मो महान् स्पृशेत् ॥ ४९ ॥ ताय सर्वाग्रवीदक्षी गच्छध्वं
 शशिनोऽन्तिकम् । समं वत्स्यति सर्वासु चन्द्रमा मम शासनात् ॥ ५० ॥
 विसृष्टास्तास्तथा जग्मुः शीतांशुभवनं तदा । तथापि सोमो
 भगवान् पुनरेव महीपते । रोहिणीं निवसत्येव प्रीयमाणो मुञ्ज-

भुङ्क्ते ॥ ५१ ॥ ततस्ताः संहिता सर्वा भूयः पितरमब्रुवन् । तव
 शुश्रूषणे युक्ता वर्त्मनामो हि तवाश्रमे । सोमो वसति नास्मासु
 नाकरोदचनं तव ॥ ५२ ॥ तासां तदचनं श्रुत्वा दक्षः सोममथा-
 ब्रवीत् । समं वर्त्तस्व भार्यासु मा त्वां शप्स्ये विरोचन ॥ ५३ ॥
 अनादृत्य तु तद्वाक्यं दक्षस्य भगवान् शशी । रोहिण्या साई-
 मवसत्ततस्ताः कुपिताः पुनः ॥ ५४ ॥ गत्वा च पितरं प्राङ् प्रणम्य
 शिरसा तदा । सोमो वसति नास्मासु तस्मान्नः शरणं भवं ॥ ५५ ॥
 रोहिण्यामेव भगवन् सदा वसति चन्द्रमाः । न त्वदचो गणयति
 नास्मासु स्नेहमिच्छति । तस्मान्नस्त्राहि सर्वा वै यथा नः सोम
 आविशेत् ॥ ५६ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान् क्रुद्धो यक्ष्माणं पृथिवीपते ।
 ससर्ज रोपात् सोमाय स चीडुपतिमाविशत ॥ ५७ ॥ स यक्ष्मा-
 णामिभूतात्मा चीयताहरहः शशी । यज्ञज्ञाप्यकरोद्भ्राजन् मोक्षार्थं
 तस्य यक्ष्माण ॥ ५८ ॥ इष्टेष्टिभिर्भेदाराज विविधाभिर्निशाकरः ।
 न चासुष्यत प्रापाद्द्वै क्षयञ्चैवाभ्यगच्छत ॥ ५९ ॥ चीयमाणे ततः
 सोमे ओषधो न प्रजश्चिरे । निरास्त्रादरसाः सर्वा हतवीर्याश्च
 सर्वतः ॥ ६० ॥ ओषधीनां क्षये जाते प्राणिनामपि सङ्ख्यः ।
 कृपायासन् प्रजाः सर्वाः चीयमाणे निशाकरे ॥ ६१ ॥ ततो
 देवाः समागम्य सोमसूचुर्महीपते । किमिदं भवती रूपमीदृशं
 न प्रकाशते । कारणं ब्रूहि न सर्वं येनेदं ते महद्भयम् ॥ ६२ ॥
 श्रुत्वा च वचनं लक्ष्मी विधास्यामस्ततोऽभयम् । एवमुक्त प्रत्युवाच
 सर्वास्तान् शश्वलक्षण । प्रापस्य कारणञ्चैव यक्ष्माणं च तथा-
 त्मनः ॥ ६३ ॥ देवास्तथा वचः श्रुत्वा गत्वा दक्षमथाम्बुवन् । प्रसीद
 भगवन् सोमे प्रापोऽयं विनिवर्त्तताम् ॥ ६४ ॥ असौ हि चन्द्रमाः
 क्षीणः किञ्चिच्छेषो हि लक्ष्यते । क्षयाञ्चैवास्य देवेषु प्रजायापि
 गताः क्षयम् । वीरुधौषधयश्चैव बीजानि विविधानि च ॥ ६५ ॥
 तेषां क्षये क्षयोऽस्माकं विनाम्नाभिर्लज्जगच्छ किम् । इति श्रुत्वा

लोकगुरो प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ६६ ॥ एवमुक्तस्ततो दिवान् प्राह
 वाक्यं प्रजापति । नैतच्छक्यं मम वचो व्यावर्त्तयितुमन्यथा ॥ ६७ ॥
 हेतुना तु महाभागा निर्वाचिष्यति केनचित् । समं वर्त्ततु सर्वासु
 शशी भार्यासु नित्यम् ॥ ६८ ॥ सरस्वत्या वरे तीर्थं उन्नमज्जन्
 शशलक्षणा । पुनर्वर्द्धिष्यते देवास्तद्वै सत्यं वचो मम ॥ ६९ ॥
 मासार्द्धञ्च क्षय सोमो नित्यमेव गमिष्यति । मासार्द्धन्तु सदा वृद्धिं
 सत्यमेतद्वचो मम ॥ ७० ॥ समुद्रं पश्चिमं गत्वा सरस्वत्यद्विसङ्ग-
 मम् । आराधयतु देवेशं ततः कान्तिमवाप्स्यति ॥ ७१ ॥ सर-
 स्वती ततः सोमः स जगामर्षिशासनात् । प्रभासं प्रथमं तीर्थं
 सरस्वत्या जगाम ह ॥ ७२ ॥ अमावस्या महातेजास्तत्रोन्नमज्जन्
 महाद्युतिः । लोकान् प्रभासधामास शीताशुक्लमवाप च ॥ ७३ ॥
 देवास्तु सर्वे राजेन्द्र प्रभासं प्राप्य पृष्कलम् । सोमेन सहिता
 भूत्वा दक्षस्य प्रमुखे भवन् ॥ ७४ ॥ ततः प्रजापतिः सर्वां विस-
 र्ज्वाय देवता । सोमे च भगवान् प्रीतो भूयो वचनमब्रवीत्
 ॥ ७५ ॥ मावमंस्था स्त्रियं पुत्रं मा च विप्रान् कदाचन । गच्छ
 युक्तं सदा भूत्वा कुरु वै शासनं मम ॥ ७६ ॥ स विष्टो महा-
 राज जज्ञाम्नाय स्वमालयम् । प्रजाय मुदिता भूत्वा पुनस्तस्युर्यथा
 पुरा ॥ ७७ ॥ एव ते सर्वमास्यात यथा शप्नो निशाकरः । प्रभा-
 सञ्च यथा तीर्थं तीर्थानां प्रवरं ह्यभूत् ॥ ७८ ॥ अमावास्या
 महाराज नित्यम् शशलक्षणा । स्नात्वा स्नाप्यायते श्रीमान् प्रभासे
 तीर्थं उत्तमे ॥ ७९ ॥ अतश्चैनं प्रजानन्ति प्रभासमिति भूमिप ।
 प्रभासं हि परमां लेभे तस्मिन्दुष्मन्त्यं चन्द्रमा ॥ ८० ॥ ततस्तु चम-
 गोष्ठे दमच्युतस्त्वर्गमहली । चमसोष्ठेद् इत्येवं यं जना कथयन्त्युत
 । ८१ ॥ तत्र दत्त्वा च दानानि विविष्टानि हलायुधः । उपिला
 जेनीमेका स्नात्वा च विधिवत्तदा ॥ ८२ ॥ उदपानमथागच्छत्
 वरावान् केशवाग्रजः । आयं स्वस्वयनञ्चैव यत्तावाप्य महत्

फलम् ॥ ८३ ॥ स्निग्धलादीपधीनाञ्च भूमेश जनमेजय । जानन्ति
सिद्धा राजेन्द्र नष्टामपि सरस्वतीम् ॥ ८४ ॥

इति शुद्धपर्वणि भद्रायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मान्नदीगतञ्चापि शुद्धपानं यशस्विनः ।
वितस्य च महाराज जगामाथ हलायुधः ॥ १ ॥ तत्र दत्त्वा बहु
द्रव्यं पूजयित्वा तथा द्विजान् । उपसृम्य च तत्रैव प्रहृष्टो मुप-
लायुधः ॥ २ ॥ तत्र धर्मपरो ह्यासीन्नितः स सुमहातपाः ।
कूपे च वसता तेन सोमः पीतो महात्मना ॥ ३ ॥ तत्र चैनं समुत्-
सृज्य भ्रातरौ जन्मतुर्गहान् । ततस्तौ वै यथापाय वितो ब्राह्मण-
सत्तमः ॥ ४ ॥

जनमेजय उवाच । उद्धपानं कथं ब्रह्मन् कथञ्च सुमहातपाः ।
पतितः किञ्च स त्यक्तो भ्रातृभ्या द्विजसत्तमः ॥ ५ ॥ कूपे कथञ्च
द्वित्वेनं भ्रातरौ जन्मतुर्गहान् । कथञ्च याजयामास पपौ सोमञ्च
वै कथन् । एतदाचक्षु मे ब्रह्मन् श्रोतव्यं यदि मन्यसे ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । आसन् पूर्वयुगे राजन् मुनयो भ्रातर-
स्त्रयः । एकतय द्वितयैव वितयादित्यसन्निभाः ॥ ७ ॥ सर्वे
प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च । ब्रह्मलोकजितः सर्वे तपसा
ब्रह्मवादिनः ॥ ८ ॥ तेषान्तु तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च ।
अभवहीतमो नित्यं पिता धर्मरतः सदा ॥ ९ ॥ स तु दीर्घेण
कालेन तेषा प्रीतिमवाप्य च । जगाम भगवान्स्थानमनुकृपमिवा-
त्मनः ॥ १० ॥ राजानस्तस्य धे ह्यासन् याच्या राजन्महात्मनः ।
ते सर्वे स्वर्गते तच्चिंस्तस्य पुत्रानपूजयन् ॥ ११ ॥ तेषान्तु कर्मणा
राजंस्तया चाध्ययनेन च । वितः स चेटतां प्राप यथैवास्य पिता

तथा ॥ १२ ॥ तथा सर्वे महाभागा मुनयः पुण्यलक्षणाः ।
 अपूजयन्महाभागं यथास्य पितरं पुरा ॥ १३ ॥ कदाचिद्धि ततो
 राजन् भ्रातरावेकतद्वितौ । यश्चायं चक्रतुश्चिन्तां तथा वित्तार्थमेव
 च ॥ १४ ॥ तयोर्वुद्धिः समभवन् त्रितं गच्छ परन्तप । यान्यान्
 सर्वानुपादाय प्रतिगच्छ पशून्ततः ॥ १५ ॥ सोमं पास्यामहे हृष्टाः
 प्राप्य यत्र महाफलम् । चक्रुश्चैव तथा राजन् भ्रातरस्त्रय एव
 च ॥ १६ ॥ तथा तु ते परिक्रम्य यान्यान् सर्वान् पशून् प्रति ।
 याजयित्वा ततो यान्यान् लब्ध्वा तु सुवहन् पशून् ॥ १७ ॥ यान्येन
 कर्मणा तेन प्रतिगच्छ विधानतः । प्राचीं दिशं महात्मान् आज-
 ग्मुस्ते महर्षयः ॥ १८ ॥ त्रितस्तेषां महाराज पुरस्ताद्याति हृष्ट-
 वत् । एकतश्च द्वितयैव पृष्ठतः कालयन् पशून् ॥ १९ ॥ तयो-
 यिन्ता समभवद्दृष्ट्वा पशुगणं महत् । कथं नु न्युरिमा गाव
 आवाभ्यां हि विना त्रितम् ॥ २० ॥ तावन्योऽन्यं समाभाष्य एकतश्च
 द्वितश्च ह । यदूचतुर्मिथः पापी तन्निबोध जनेश्वर ॥ २१ ॥ त्रितो
 यज्ञेषु कुशलस्त्रितो वेदेषु निष्ठितः । अन्यास्तु वज्रला गावस्त्रितः
 समुपलप्स्यते ॥ २२ ॥ तदावां सहितौ भूत्वा गाः प्रकाल्य ब्रजा-
 वहे । * त्रितोऽपि गच्छतां काममावाभ्यां वै विनाकृतः ॥ २३ ॥
 तेषामागच्छतां रात्रौ पथि स्थाने वृकोऽभवत् । तत्र कूपोऽविदूरे-
 ऽभूत् सरस्वत्यास्तटे महान् ॥ २४ ॥ अथ त्रितो वृकं दृष्ट्वा पथि
 तिष्ठन्तमग्रतः । तद्भयादपसर्पन् वै तस्मिन् कूपे पपात ह ॥ २५ ॥
 अगाधे समहाधोरे सर्वभूतभयहरे । त्रितस्ततो महाराज कूपस्यो
 मुनिसत्तमः । आर्त्तनादं ततश्करो तौ तु शशुवतुर्मुनी ॥ २६ ॥ तं
 श्राव्या पतितं कूपे भ्रातरावेकतद्वितौ । वृकवासाच्च लोभाच्च
 संसृतसृज्य प्रजग्मतुः ॥ २७ ॥ भ्रातृभ्यां पशुलुब्धाभ्यामुत्सृष्टः स
 महातपाः । उद्वपाने तदा राजन् निर्लक्ष्णे पांशुसंघते ॥ २८ ॥
 त्रितः श्राव्यान्मालक्ष्य कूपे वीरुत्तृणावृते । निमग्नं भरतयेष्ठ

नरके दुष्कृती यथा ॥ २८ ॥ , स बुद्ध्यागणयत् प्राप्नो मृत्योर्भीती
 क्षमोपः । सोमः कथं नु पातव्य इहस्थेन मया भवेत् ॥ ३० ॥
 स एवमभिनियित्य तस्मिन् कूपे महातपाः । ददर्श वीरुधं तत्र
 लम्बमानां यदृच्छया ॥ ३१ ॥ पांशुग्रस्ते ततः कूपे विचिन्त्य सलिलं
 मुनिः । अग्नीन् सङ्कल्पयामास ह्योत्रे चात्मानमेव च ॥ ३२ ॥
 ततस्तां वीरुधं सोमं सङ्कल्प्य सुमहातपाः । ऋचो यजूंषि सामानि
 मनसाचिन्तयन्मुनिः ॥ ३३ ॥ आवाण्य शर्कराः कृत्वा प्रचक्रेऽभिषवं
 नृप । आन्धस्य सलिलस्रक्त्रे भागांश्च त्रिदिवीकसाम् ॥ ३४ ॥ सोम-
 स्याभिषवं कृत्वा चकार तुसुलं ध्वनिम् । स चाविग्रहिवं राजन्
 स्वन शैलस्त्रितस्य वै । समवाप च तं यज्ञं यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः
 ॥ ३५ ॥ वर्त्तमाने तथा यज्ञे त्रितस्य सुमहात्मनः । आविर्गं
 त्रिदिवं सर्वं कारणाच्च न बुध्यते । ततः सुतुसुलं शब्दं श्रुत्वावाथ
 वृहस्पतिः ॥ ३६ ॥ श्रुत्वा चैवाब्रवीत् सर्वान् देवान् देवपुरोहित ।
 त्रितस्य वर्त्तते यज्ञस्तत्र गच्छामहे सुरा ॥ ३७ ॥ स हि क्रुद्धः
 सृजेदन्यान् देवानपि महातपा ॥ ३८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य
 संहिताः सर्वदेवताः । प्रयद्युस्तत्र यत्रासौ त्रितयज्ञः प्रवर्त्तते ॥ ३९ ॥
 ते तत्र गत्वा विबुधास्तं कूपं यत्र स त्रितः । दृष्टशुस्त मद्भात्मानं
 दौक्षितं यज्ञकर्मसु ॥ ४० ॥ दृष्ट्वा चैनं महात्मानं त्रिया परमया
 युतम् । ऊचुश्चाथ महाभागं प्राप्ता भागार्थिनो वयम् ॥ ४१ ॥
 अथाब्रवीद्विद्विर्देवान् पश्यध्वं मां दिवीकसः । अस्मिन् प्रतिभये
 कूपे निमग्नं नष्टचेतसम् ॥ ४२ ॥ ततस्त्रितो महाराज भागास्तेषां
 यथाविधि । मन्स्युक्तान् समददत्ते च प्रीतास्तदामवन् ॥ ४३ ॥
 ततो यथाविधि प्राप्तान् भागान् प्राप्य दिवीकसः । प्रीतात्मानो
 ददुस्तस्मै वरान् यान् मनसेच्छति ॥ ४४ ॥ स तु वज्रं वरं दिवा-
 स्त्रातुमर्हत मामितः ॥ ४५ ॥ यथेहोपसृष्टेत् कूपे स सोमपगतिं
 क्षमेत् ॥ ४६ ॥ ततयोर्मिमती राजन्नुत्पपात सरस्वती । तथा

क्षिप्तः समुत्तस्थो पूजयंस्त्रिदिवीकैः ॥ ४७ ॥ तथेति चोक्त्वा
 विबुधा जग्मू राजन् यथागताः । त्रितयाप्यगमत् प्रीतः स्वमेव
 निलयं तदा ॥ ४८ ॥ क्रुद्धः च तु समासाद्य तावृषी भातरौ तदा ।
 उवाच परुषं वाक्यं शशाप च महातपाः ॥ ४९ ॥ पशुलुब्धौ युवां
 यस्मान्नामुत्सृज्यं प्रधावितौ । तस्माद्दृकाकृती रौद्री दंष्ट्रिणावभि-
 तयरौ । भवितारौ मया शप्तौ पापेनानेन कर्मणा ॥ ५० ॥
 प्रसवयैव युवयोगोलाङ्गूलचंवानराः । इत्युक्ते तु तदा तेन क्षणा-
 देव विशाम्पते । तथाभूतावदृश्येतां वचनात् सत्यवादिनः ॥ ५१ ॥
 तत्राप्यमितविक्रान्तः सृष्ट्वा तीर्थं हलायुधः । दत्त्वा च विविधान्
 दायान् पूजयित्वा च वै द्विजान् ॥ ५२ ॥ उदपानञ्च तं वीक्ष्य प्रथस्य
 च पुनः पुनः । नदीगतमदीनात्मा प्राप्तो विनश्यनं तदा ॥ ५३ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां
 षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विनश्यनं राजन् जगामाय हला-
 युधः । शूद्राभीरान् प्रति हेपायत्रं नष्टा सरस्वती ॥ १ ॥ यस्मात्
 सा भरतये ह हेपान्नष्टा सरस्वती । तस्मात्तदपयो नित्यं प्राङ्ग-
 विनश्यनेति ह ॥ २ ॥ तत्राप्युपेसृश्य बलः सरस्वत्यां महाबलः ।
 सुभूमिकं ततोऽगच्छत् सरस्वत्यास्तटे वरे ॥ ३ ॥ तत्र चाप्सरसः
 शुभ्रा नित्यकालमतन्विताः । क्रीडाभिर्विमलाभिय क्रीडन्ति
 विमलाननाः ॥ ४ ॥ तत्र देवाः सगन्धर्वा मासि मासि जनेश्वर ।
 अभिगच्छन्ति तत्तीर्थं पुण्यं ब्राह्मणसेवितम् ॥ ५ ॥ तत्रादृश्यन्त
 गन्धर्वास्तथैवाप्सरसंगणाः । समेत्य संहिता राजन् यथाप्राप्तं
 यथासुखम् ॥ ६ ॥ तत्र मोदन्ति देवाश्च पितरश्च सवीरुधः ।
 पुण्यैः पुण्यैः सदा दिव्यैः कीर्त्यमाणाः पुनः पुनः ॥ ७ ॥ आक्रीडं-

भूमिः सा राजन् तामामप्सरसां शुभा । सुभूमिकैति विख्याता
 सरस्वत्यास्तटे वरे ॥ ८ ॥ तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसु विप्राय
 माधवः । शुभा गीतञ्च तद्विद्यं वादिवाणाञ्च निखनम् ॥ ९ ॥
 प्रायाश्च विपुला दृष्ट्वा देवगन्धर्वरक्षसाम् । गन्धर्वाणां ततस्तीर्थ-
 मगच्छद्गोहिणीसुतः ॥ १० ॥ विश्वावसुमुखास्तत्र गन्धर्वास्तपसा-
 न्विताः । नृत्यवादिगीतञ्च कुर्वन्ति समनोरमम् ॥ ११ ॥ तत्र
 दत्त्वा हलधरो विप्रेभ्यो विविधं वसु । अजाविकं गोखरोष्ट्रं
 सुवर्णं रत्नतं तथा ॥ १२ ॥ भोजयित्वा द्विजान् कामैः सन्तर्प्य च
 महाधनैः । प्रययौ सच्चितो विप्रैस्तूयमानश्च माधवः ॥ १३ ॥
 तस्माद्गन्धर्वतीर्थञ्च महाबाहुररिन्दमः । गर्गस्रोतो महातीर्थ-
 माजगामैककुण्डली ॥ १४ ॥ तत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भाविता-
 क्षना । कालज्ञानगतिर्यैव ज्योतिषाञ्च व्यतिक्रमः ॥ १५ ॥ उत्-
 पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च जननेजय । सरस्वत्याः शुभे तीर्थे
 विदिता वै महात्मना ॥ १६ ॥ तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गर्गस्रोत
 इति श्रुतम् । तत्र गर्गं महाभागमप्यत्र सव्रता नृप । उपासा-
 श्चक्रिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो ॥ १७ ॥ तत्र गत्वा महाराज
 बलः श्वेतानुलेपनः । विधिवद्धि धनं दत्त्वा सुनीनां भद्रविलास-
 नाम् ॥ १८ ॥ उच्चावचांस्तथा मच्छान् विप्रेभ्यो विप्रदाय चः ।
 नीलवासास्ततोऽगच्छच्छ्रद्धतीर्थं महायथाः ॥ १९ ॥ तत्रापश्य-
 त्महाशङ्कं महामैरुमिवोच्छ्रितम् । श्वेतपर्वतसङ्घाममृषिसङ्घै-
 र्निषेवितम् । सरस्वत्यास्तटे जातं नगं तालध्वजो बली ॥ २० ॥
 तत्रा विद्याधराश्चैव राक्षसाश्चामितोजसः । पिशाचाश्चामितबला
 यत्र सिद्धाः सहस्रशः ॥ २१ ॥ ते सर्वे ह्ययं त्यक्त्वा फलं तस्य
 वनसतेः । अत्रैव नियमैश्चैव काले काले स भुञ्जते ॥ २२ ॥
 प्राप्तैव नियमैस्तैर्विचरन्तः पृथग् पृथक् । अदृश्यमाना मनुजै-
 र्व्यचरन् पुरुपर्यभ । एवं प्यातो नरपते लोकेऽस्मिन् स वनसतिः

॥ २३ ॥ ततस्तीर्थं सरस्वत्या पावनं लोकविश्रुतम् । तस्मिंश्च
 यदुशार्दूलो दत्त्वा तीर्थं पयस्विनी । ताम्नायसानि भाण्डानि
 वस्त्राणि विविधानि च ॥ २४ ॥ पूजयित्वा हिजांश्चैव पूजितश्च
 तपोधने । पुण्यं हैतवनं राजन्नाजगाम ह्यलामुधः ॥ २५ ॥ तत्र
 गत्वा सुनीन् दृष्ट्वा नानाविधधरान् वल । आप्तुत्य मल्लिले चापि
 पूजयामास वै हिजान् ॥ २६ ॥ तथैव दत्त्वा विप्रेभ्य परिभोगान्
 सुपुष्कलान् । तत प्रायादलो रजन् दक्षिणेन सरस्वतीम् ॥ २७ ॥
 गत्वा चैव महाबाहूनातिदूर महायथा । धर्मात्मा नागधन्वानं
 तीर्थभागमदृश्यत ॥ २८ ॥ यत्र पन्नगराजस्य वासुके सन्निवेश-
 नम् । महाद्युनेर्महाराज वज्रभि पन्नगीर्वातम् । ऋषीणा हि
 सहस्राणि तत्र नित्यं चतुर्दश ॥ २९ ॥ तत्र देवा समागम्य
 वासुकिं पन्नगोत्तमम् । सर्वपन्नगराजानमभ्यपिञ्चन् यथाविधि ।
 पन्नगीभ्यो भय तत्र विद्यते न स्र कौरव ॥ ३० ॥ तत्रापि विधिव-
 द्दत्त्वा विप्रेभ्यो रत्नसङ्घयान् । प्रायात प्राचीं दिग् तत्र तथा
 तीर्थान्यनेकम् । सहस्रशतसङ्घानि प्रथितानि पदे पदे ॥ ३१ ॥
 आप्तुत्य तेषु तीर्थेषु यथोक्तं तत्र चर्षिभिः । कृत्वोपवासनियमं दत्त्वा
 दानर्त्नभूरिष ॥ ३२ ॥ अभिवाद्य सुनीस्तास्तु तत्र तीर्थनिवा-
 सिन । उद्दिष्टमार्गं प्रययौ यत्र भूय सरस्वती ॥ ३३ ॥ प्राञ्जुखी
 वै निववृते दृष्टिर्वातपता यथा । ऋषीणा नैमित्तियाणामवेच्छार्थं
 महात्मनाम् ॥ ३४ ॥ निवृत्तान्ता सरितश्चेष्टा तत्र दृष्ट्वा तु लाङ्गली ।
 बभूव विस्मितो राजन् वल श्वेतानुलेपन ॥ ३५ ॥

जनमेजय उवाच । कस्मात् सरस्वतीं ब्रह्मन् निवृत्ता प्राञ्जुखी
 तत । व्याख्यातुमेतदिच्छामि सर्वमध्वर्युसत्तम ॥ ३६ ॥ कस्मिं-
 श्चित् कारणे तत्र विस्मितो यदुनन्दन । निवृत्ता हेतुना केन
 कथमेव सरिहरा ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । पूर्वं कृतयुगी राजन् नैमित्तियास्तपस्विन ।

वर्त्तमाने सुविपुले सत्रे द्वादश वार्षिके ॥ ३८ ॥ ऋषयो बहवो
 राजंस्तत् सत्रमभिषेदिरे । उपित्वा च महाभागास्तस्मिन् सत्रे
 यथाविधि ॥ ३९ ॥ निवृत्ते नैमिषीय वै सत्रे द्वादशवार्षिके ।
 अजग्मुर्ऋषयस्तत्र बहवस्तीर्थकारणात् ॥ ४० ॥ ऋषीणां बहुल-
 त्वात्सु सरस्वत्या विश्राम्यते । तीर्थानि नगरायन्ते कुले वै दक्षिणे
 तदा ॥ ४१ ॥ समन्तपक्षकं यावत्तावत्ते द्विजसत्तमाः । तीर्थ-
 क्षोभान्तरव्याघ्रं नद्यास्तीरं समाश्रिताः ॥ ४२ ॥ जुह्वतां तत्र
 तेषान्तु सुनीनां भावितात्मनाम् । स्वाध्यायेनातिमहता बभूवुः
 पूरिता दिवः ॥ ४३ ॥ अग्निहोत्रैस्ततस्तेषां ह्ययमानैर्भृश्यात्मनाम् ।
 अशोभत सरित्श्रेष्ठा दीप्यमानैः समन्ततः ॥ ४४ ॥ वालिखिला
 महाराज अश्वकुहाय तापसाः । दन्तोलूखलिनयान्ये संप्रस्थाना-
 स्तथापरे ॥ ४५ ॥ वायुभक्ष्या जलाहारा पर्यभक्ष्याश्च तापसाः ।
 गानानियमयुक्ताश्च तथा स्थण्डिलयाचिनः ॥ ४६ ॥ आसन् वै
 सुनयस्तत्र सरस्वत्याः समीपतः । शोभयन्तः सरिच्छ्रेष्ठां गङ्गा-
 मिव द्विवीकसः ॥ ४७ ॥ अतश्च समापेतुर्ऋषयस्तत्र याजिनः ।
 तेष्वकाशं न दृश्युः सरस्वत्या महाव्रता ॥ ४८ ॥ ततो यज्ञोप-
 वीतैस्ते तत्तीर्थं निर्भिमाय वै । जङ्गुयान्निहोवांश्च जक्रुय
 विविधाः क्रियाः ॥ ४९ ॥ ततस्तृपिसङ्घातं निराशं चिन्तया-
 न्वितम् । दर्शयामास राजेन्द्र तेषामर्थं सरस्वती ॥ ५० ॥ ततः
 कुञ्जान् बहून् दृष्ट्वा सन्निवृत्ता सरिदरा । ऋषीणां पुण्यतपसां
 कारुण्याज्जनमेजय ॥ ५१ ॥ ततो निवृत्त्य राजेन्द्र तेषामर्थं सर-
 स्वती । भूय प्रतीच्याभिसुखी प्रसन्नाव सरिदरा ॥ ५२ ॥ अशोषा-
 गमनं कृत्वा तेषां भूयो ब्रजाम्यहम् । इत्यद्भुतं महेश्वरं तदा
 राजन्महानदी ॥ ५३ ॥ एवं स कुञ्जो राजन् वै नैमिषीय इति
 श्रुतः । कुरुक्षेत्रे कुरुश्रेष्ठ कुरुष्व महतीं क्रियाम् ॥ ५४ ॥ तत्र
 कुञ्जान् बहून् दृष्ट्वा निवृत्ताश्च सरिदराम् । बभूव विष्णयस्तत्र

रामस्याथ महात्मनः ॥ ५५ ॥ उपसृश्य तु तत्रापि विधिवद्यदु-
 नन्दनः । दत्त्वा दायान् द्विजातिभ्यो भाण्डानि विविधानि च
 ॥ ५६ ॥ भयं भोक्ष्यञ्च विविधं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय च । ततः
 प्रायाइलो राजन् पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ ५७ ॥ सरस्वतीतीर्थ-
 वरं नानाद्विजगणायुतम् । वदरेद्भद्रकाश्मर्थ्यप्रक्षाश्वत्यविभीतकैः
 ॥ ५८ ॥ कक्कोलैश्च पलाशैश्च करीरैः पीलुभिस्तथा । सरस्वती-
 तीरसहैस्तरुभिर्विविधैस्तथा ॥ ५९ ॥ कल्पकवनैश्चैव विहौराम्ना-
 तकीस्तथा । अतिमुक्तकपर्णैश्च पारिजातैश्च शोभितम् ॥ ६० ॥
 क्रद्धलोवनभूयिष्ठं दृष्टिकान्तं मनोहरम् । वायुम्बुफलपर्णादैर्द्वन्द्वो-
 खूलिकैरपि ॥ ६१ ॥ तथाश्मकुटैर्वानियैर्मुनिभिर्वद्भूमितम् ।
 श्वाध्यायघोषसंहुष्टं भृगयूथशतकुलम् ॥ ६२ ॥ अहिंसैर्धर्म-
 परमैर्नृभिरत्यर्थसेवितम् । सप्तसारस्वतं तीर्थमाजगाम ह्यल्लायुधः ।
 यत्र महृणकः सिद्धस्तपस्तेषु महामुनिः ॥ ६३ ॥

इति शंख्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां
 सारस्वततीर्थोपाख्याने सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

जनमेजय उवाच । सप्तसारस्वतं कष्णाम् कस्य महृणकी मुनिः ।
 कथं स सिद्धो भगवान् कथास्य निवृत्तमोऽभवत् ॥ १ ॥ कस्य वंशे
 प्रमुत्पन्नः किञ्चाधीतं द्विजोत्तमः । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विधि-
 यद्विजसत्तम ॥ २ ॥
 वैशम्पायन उवाच । राजन् सप्त सरस्वत्यो याभिर्व्याप्तमिदं
 जगत् । श्रीहृता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती ॥ ३ ॥ सप्तमा
 काञ्चनाक्षी च विष्णाला च मनोरमा । सरस्वती चोन्नवती सुरेणु-
 विमलोदका ॥ ४ ॥ पितामहस्य महतो वर्त्तमाने महामखि ।
 वितते यज्ञवाटि वै संसिद्धेषु द्विजातिषु ॥ ५ ॥ पृथ्वाहघोषैर्विमलै-

वेदानां निनद्वैस्तथा । दिवेषु चैव व्यग्रेषु तस्मिन् यज्ञविधौ तदा
 ॥ ६ ॥ तत्र चैव महाराज दीक्षिते प्रपितामहे । यजतस्तस्य
 सत्रेण सर्वकामसमृद्धिना ॥ ७ ॥ मनसा चिन्तिता ह्यर्था धर्माथे-
 कुशलेस्तदा । उपतिष्ठन्ति राजेन्द्र दिजातीस्तत्र तत्र च ॥ ८ ॥
 जगुथ तत्र गन्धर्वा ननृतुयाप्सरोगणा । वादिवाणि च दिव्यानि
 वादयामासुरप्लसा ॥ ९ ॥ तस्य यज्ञस्य सम्पत्त्या तुतुषुर्देवता
 अपि । विस्मयं परमं जग्मु किमु मानुषयोनय ॥ १० ॥ वर्तमाने
 तथा यज्ञे पुष्करस्ये पितामहे । अद्रुवन्नृपयो राजन्नाय यज्ञी
 महारागुण ॥ ११ ॥ न दृश्यते सरित्थेष्ठा यस्मादिह सरस्वती ।
 तच्छ्रुत्वा भगवान् प्रीत सस्माराथ सरस्वतीम् ॥ १२ ॥ पितामहेन
 यजता आहूता पुष्करेषु वै । सप्रभा नाम राजेन्द्र नाम्ना तत्र
 सरस्वती ॥ १३ ॥ ता दृष्ट्वा मुनयस्तुष्टास्वरायुक्ता सरस्वतीम् ।
 पितामहं मानयन्तीं क्रतुन्ते बह्व नैनिरे ॥ १४ ॥ एवमेवा सरित-
 थेष्ठा पुष्करेषु सरस्वती । पितामहायं सम्भूता तुष्टप्रयश्च मनी-
 पिणाम् ॥ १५ ॥ नैमिदि मुनयो राजन् समागम्य समासते । तत्र
 चित्रा कथा ह्यासन् वेदं प्रति जनेश्वर ॥ १६ ॥ यत्र ते मुनयो
 ह्यासन् नानास्त्राध्यायवेदिन । ते समागम्य मुनय सस्मरुर्वै सर-
 स्वतीम् ॥ १७ ॥ सा तु ध्याता महाराज ऋषिभि सधयाजिभि ।
 समागताना राजेन्द्र सहायार्थं महात्मनाम् ॥ १८ ॥ आजगाम
 महाभागा तत्र पुण्या सरस्वती । नैमिदि काञ्चनाक्षी तु मुनीनां
 सधयाजिनाम् ॥ १९ ॥ आगता सरिता थेष्ठा तत्र भारत पूजिता ।
 गयस्य यजमानस्य गयिष्वेव महाक्रतुम् ॥ २० ॥ आहूता सरितां
 थेष्ठा गययज्ञे सरस्वती । विशाला ता गयिष्वद्भृष्य सशित-
 प्रता ॥ २१ ॥ सरित् सा हिमवत्पाश्चात् प्रक्षुता शीघ्रगामिनी ।
 शीघ्रालके तथा यज्ञे यजतस्तस्य भारत ॥ २२ ॥ समेते सर्वत
 स्कीते मुनीना मण्डले तदा । उत्तरे कोशलाभागे पुण्ये राज-

अहात्मनः ॥ २३ ॥ उद्दालकेन यजता पूर्वं ध्याता सरस्वती ।
 आजगाम सरित्थेष्ठा तं देवमृषिकारणात् ॥ २४ ॥ पूज्यमाना
 मुनिगणैर्वल्कलाजिनसंघृतैः । मनोरमेति विख्याता सा हि तै-
 र्मानसा कृता ॥ २५ ॥ सुनेणुऋषभे हीमे पुण्ये राजर्षिसिविते
 ॥ २६ ॥ कुरीथ यजमानस्य कुरुक्षेत्रे महात्मनः । आजगाम
 महाभागा सरित्थेष्ठा सरस्वती ॥ २७ ॥ ओषवत्यपि राजेन्द्र
 वशिष्ठेन मयात्मना । समाहृता कुरुक्षेत्रे दिव्यतोया सरस्वती
 ॥ २८ ॥ दक्षेण यजता चापि गङ्गाहारे सरस्वती । सुरेणुरिति
 विख्याता प्रसूता भीष्मगामिनी ॥ २९ ॥ विमलोदा भगवती
 ब्रह्मणा यजता पुनः । समाहृता ययौ तत्र पुण्ये हेमवते गिरौ
 ॥ ३० ॥ एकीभूतास्ततस्तास्तु तस्मिंस्तीर्थं समागता । सप्तसार-
 स्वतं तीर्थं ततस्तत् प्रथितं भुवि ॥ ३१ ॥ इति सप्त सरस्वत्यो
 नामतः परिकीर्त्तिताः । सप्तसारस्वतश्चैव तीर्थं पुण्यं तथा स्मृतम्
 ॥ ३२ ॥ शृणु महृषणकस्यापि कौमारब्रह्मचारिणः । आपगा-
 मवगाढस्य राजन् प्रक्रीडितं महत् ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वा यदृच्छ्या तत्र
 स्त्रियमश्वसि भारत । स्नायन्तीं रुविरापाङ्गीं दिग्वासमनिन्दि-
 ताम् । सरस्वत्यां महाराज चक्रन्दे वीजमश्वसि ॥ ३४ ॥ तद्रेतः
 स तु जग्राह कलसे वै महातपाः । सप्तधा प्रविभागन्तु कलशस्यं
 जगाम ह ॥ ३५ ॥ तत्रपयः सप्त जाता जशिरे मरुता गणाः ।
 वायुवेगी वायुवली वायुहा वायुमण्डलः ॥ ३६ ॥ वायुवजालो वायु-
 रैता वायुचक्रथ वीर्यवान् । एवमेते सगुणान्ना मरुतां जनयिष्यावः

तेजसा तस्य मोहितम् ॥ ४० ॥ ब्रह्मादिभिः सुरैः राजनृपिभिर्य
तपोधने । विज्ञप्तो वै महादेव ऋषिरर्थं नराधिप । नार्यं नृत्ये-
यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥ ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा
हर्षाविष्टमतीव ह । सुराणां हितकामार्थं महादेवोऽभ्यभाषत
॥ ४२ ॥ हंहो ब्राह्मण धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् । हर्षस्थानं
किमर्थं च तवेदमधिकं मुने । तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विज-
सत्तम ॥ ४३ ॥

ऋषिरुवाच । किञ्च पश्यसि मे ब्रह्मन् कराच्छाकरसं स्रुतम् ।
यं दृष्ट्वाहं प्रवृत्तो वै हर्षेण महता विभो ॥ ४४ ॥ तं प्रहस्याब्र-
वीदेवो मुनिं रागेण मोहितम् । अहं न विस्मयं विप्र गच्छामीनि
प्रपश्य माम् ॥ ४५ ॥ एवमुक्त्वा मुनित्र्येष्टं महादेवेन धीमता ।
अद्भुत्येण राजेन्द्र खाद्गुष्ठस्ताडितो भवत् ॥ ४६ ॥ ततो भक्त
क्षताद्राजन्निगतं हिमसन्निभम् । तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन् स
मुनि पादयोगतः ॥ ४७ ॥ तेने देवं महादेवमिदञ्जीवाच विस्मितः ।
नान्यं देवाद्दहं मन्ये रुद्रात् परतरं महत् ॥ ४८ ॥ सुरासुरस्य
जगती गतिस्त्वमसि शूलघृक् । त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्तीह
मनीषिण ॥ ४९ ॥ त्वामेव सर्वं विप्रति पुनरेष युगक्षये । देवै-
रपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ॥ ५० ॥ त्वयि सर्वे सा
दृश्यन्ते भावा ये जगति स्थिताः । त्वामुपासन्त वरदं देवा ब्रह्मा-
दयोऽनघ ॥ ५१ ॥ सर्वस्त्वमसि देवानां कर्ता कारयिता च ह ।
त्वत्प्रसादात् सुराः सर्वे मोदन्तीच्छाकुतोभया । एवं न्नुत्वा महा-
देवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् ॥ ५२ ॥ यदिदञ्चापलं देव कृतमेतत्
आयादिकम् । अतः प्रसादयामि त्वां तपो मे न क्षरेदिति ॥ ५३ ॥
ततो देवः प्रीतमनास्तृपिं पुनरब्रवीत् । तपस्ते बर्हतां विप्र मत्-
प्रसादात् सहस्रधा । आयमे चेद् वत्स्यामि त्वया साशमहं
महा ॥ ५४ ॥ महत्कारस्वते चाप्सिन् यो मामक्षिप्यते नराः । न

तस्य दुर्लभं किञ्चिद्भविष्येह परत्र वा । सारस्वतश्च ते लोकं गमि-
ष्यन्ति न समय ॥ ५५ ॥ एतन्मङ्गणकस्यापि चरितं भूरितिजसः ।
स हि पुत्रः सुकन्यायामुत्पन्नो मातरिष्वना ॥ ५६ ॥

इति शतपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायाः सारस्वती-
पाख्यानं अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उपित्वा तत्र रामस्तु सपूज्याश्चमवा-
सिनः । तथा मङ्गणके प्रीतिं शुभाङ्गके चलायुध ॥ १ ॥ दत्त्वा
दानं द्विजातिभ्यो रजनीं तामुपोष्य च । पूजितो मुनिमङ्गैश्च
प्रातरुत्थाय लाङ्गली ॥ २ ॥ अनुज्ञाप्य मुनीन् सर्वान् स्पृष्ट्वा
तोयञ्च भारत । प्रययौ त्वरितो रामस्तीर्थहेतोर्महाबल ॥ ३ ॥
ततश्चौशनसं तीर्थमाजगाम चलायुधः । कपालमोचनं नाम यत्र
सक्तो महामुनिः ॥ ४ ॥ महता मिरसा राजन् ग्रस्तजङ्घो महो-
दरः । राक्षसस्य महाराजस्य रामचित्तस्य वै पुरा । तत्र पूर्वं
तपस्तप्तं काव्येन सुमहात्मना ॥ ५ ॥ यत्रास्य नीतिरखिला
प्रातुर्भूत्वा महात्मनः । यत्रस्थयन्तयामास दैत्यदानवविग्रहम्
॥ ६ ॥ ततः प्राप्य च बली राजस्तीर्थप्रवरमुत्तमम् । विधिवद्दौ
ददौ वित्तं ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ ७ ॥

जनमेजय उवाच । कपालमोचनं ब्रह्मन् कथं यत्र महा-
मुनिः । युक्तं कथञ्चास्य मिरो लज्जं केन च हेतुना ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । पुरा वै दृष्टकारण्ये राघवेन महा-
त्मना । वसता राजशार्दूलं राक्षसान् शमयिष्यता ॥ ९ ॥ जन-
श्यामं मिरश्लिष्टं राक्षसस्य दुरात्मनः । क्षुरेण शितधारेण
तत्पपात महाबले ॥ १० ॥ महोदरस्य तक्षकं जहायां वै यद-
च्छया । वने विधरतो राजवस्त्रिभिश्चास्तुरत्तदा ॥ ११ ॥ स

तेन लब्धेन तदा द्विजातिर्न शशाकश्च । अभिगन्तुं महाप्राज्ञ-
 स्तीर्थान्यायतनानि च ॥ १२ ॥ स पूतिना विस्त्रवता वेदनात्तौ
 महासुनिः । जगाम सर्वतीर्थानि पृथिव्याञ्चेति नः श्रुतम् ॥ १३ ॥
 स गत्वा सरितः सर्वाः समुद्रांश्च महातपाः । कथयामास तत् सर्व-
 ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ १४ ॥ आप्तुतः सर्वतीर्थेषु न च मोक्ष-
 मवाप्तवान् । स तु श्रुत्वा विप्रेन्द्रो मुनीनां वचनं महत् ॥ १५ ॥
 सरस्वत्यास्तीर्थवरं प्यातमौशनसं तदा । सर्वपापप्रथमं सिद्ध-
 क्षेत्रमनुत्तमम् ॥ १६ ॥ स तु गत्वा ततस्तत्र तीर्थमौशनसं द्विजः ।
 तत्र शौशनसे तीर्थं तस्योपसृप्यतस्तदा । तच्छिरयरणं मुक्त्वा
 पपातान्तर्जले तदा ॥ १७ ॥ विमुक्तस्तेन शिरसा परं सुखमवाप
 च । स चाप्यन्तर्जले मूर्द्ध्ना जगामादर्शनं तदा ॥ १८ ॥ ततः स
 विशिरा राजन् पूतात्मा वीतकल्मषः । आजगामाश्रमं प्रीतः कृत-
 कृत्यो महोदरः ॥ १९ ॥ सोऽथ गत्वाश्रमं पुण्यं विप्रमुक्तो महा-
 तपाः । कथयामास तत्सर्वं ऋषीणां भावितात्मताम् ॥ २० ॥ ते
 श्रुत्वा वचनं तस्य ततस्तीर्थस्य मानद । कपालमोचनमिति नाम
 चक्रुः समागताः ॥ २१ ॥ स चापि तीर्थप्रवरं पुनर्गत्वा महा-
 नृपिः । पीत्वा पयः सुविपलं सिद्धिमायात्तदा मुनिः ॥ २२ ॥
 तत्र दत्त्वा बहून् दायान् विप्रान् संपूज्य माधव । जगाम वृष्णि-
 प्रवरो रुद्रोराश्रमन्तदा ॥ २३ ॥ यत्र तप्तं तपो घोरमार्ष्टिपिणेन
 भारत । ब्राह्मणं लब्ध्वांस्तत्र विश्वाभित्तो महामुनिः ॥ २४ ॥
 सर्वकामसमृद्धं वै तत्राश्रमपदं महत् । मुनिभिर्ब्राह्मणैश्चैव सेवितं
 सर्वदा विभो ॥ २५ ॥ ततो हलधरः शीमान् ब्राह्मणैः परि-
 वारितः । जगाम यत्र राजेन्द्र रुद्रस्तनुमत्यजत् ॥ २६ ॥ रुद्र-
 हुर्ब्राह्मणो वृद्धरूपो नित्यं भारत । देहन्यासे कृतमना विचिन्तय
 बद्धधा तदा ॥ २७ ॥ ततः सर्वानुपादाय तनयान् वै महातपाः ।
 रुद्रहुरग्रवीक्ष्य नयध्वं मां पृथुदकम् ॥ २८ ॥ विश्रायातीत-

महातपाः । ततो वै तपसा तेन प्राप वेदाननुत्तमान् ॥ ५ ॥ स
विद्वान् वेद्युक्तस्य सिद्ध्यापुत्रपिषत्तमः । तत्तृतीर्थं वरान् प्रादा-
त्तौनेव सुमहातपाः ॥ ६ ॥ अस्मिंस्तीर्थं महानद्या अद्य प्रभृति
मानवः । आङ्गती वाजिमैधंस्य फलं प्राप्स्यति पुष्कलम् ॥ ७ ॥
अद्यप्रभृति नैवात्र भयं व्यान्ताद्द्विष्यति । अपि चाल्पेन यत्रेन
फलं प्राप्स्यति पुष्कलम् ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा महातेजा जगाम त्रि-
दिवं मुनिः । एवं सिद्धः स भगवानाष्टिप्रेयः प्रतापवान् ॥ ९ ॥
तस्मिन्नेव तदा तीर्थं सिन्धुद्वीपः प्रतापवान् । देवापित्र महाराज
ब्राह्मण्यं प्रापतुर्गमहत् ॥ १० ॥ तथा च कौशिकस्तात तपोनिव्यो
जितेन्द्रियः । तपसा वै सुतप्तेन ब्राह्मणत्वमवाप्तवान् ॥ ११ ॥
गाधिर्नाम महानासीत् क्षत्रियः प्रथितो भुवि । तस्य पुत्रोऽभव-
द्राजन् विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ १२ ॥ स राजा कौशिकस्तात
महायोग्यभवत् किल । स पुत्रमभिषिष्याथ विश्वामित्रं महा-
तपाः ॥ १३ ॥ देहत्यागे मनयक्रे तमूचुः प्रणताः प्रजाः । न
गन्तव्यं महाप्राञ्च वाहि चाम्मान्महाभयात् ॥ १४ ॥ एवमुक्तः
प्रत्युवाच ततो गाधिः प्रजास्ततः । विश्वस्य जगतो गोप्ता भवि-
ष्यति सुतो मम ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा तु ततो गाधिर्विश्वामित्रं निवेश्य
च । जगाम त्रिदिवं राजन् विश्वामित्रोऽभवन्नृपः । न स
शक्नोति पृथिवीं यत्रवानपि रक्षितुम् ॥ १६ ॥ ततः श्रुत्वाव राजा
स राक्षसेभ्यो महाभयम् । निर्ययौ नगराञ्चापि चतुरङ्गवला-
न्वितः ॥ १७ ॥ स यात्रा दूरमध्यानं वशिष्ठायमभ्ययात् । तस्य
ते सैनिका राजंयक्रुस्तत्पानयान् वदन् ॥ १८ ॥ ततस्तु भगवान्
विप्रो वशिष्ठायमभ्ययात् । दृष्ट्वेष्य ततः सर्वं भर्ष्यमानं महा-
वनम् ॥ १९ ॥ तस्य क्रुद्धो महाराज वशिष्ठो मुनिमत्तमः । सजस्र
श्वरान् घोरानिति स्वां गामुवाच च ॥ २० ॥ तद्योक्त्वा सास्रज-
केगुः पुरुषान् घोरदर्शानान् । ते च तदनमासाद्य वमश्चुः सर्वतो-

दिग्मन् ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा विद्रुतं सैन्यं विश्वामित्रस्तु गाधिजः ।
 तप परं मन्यमानस्तपस्येव मनो दधे ॥ २२ ॥ सोऽस्मिंस्तीर्थवरे
 राजन् सरस्वत्या समाहितः । नियमैशोपवासैश्च कर्षयन्देहमा-
 त्मान् ॥ २३ ॥ जालहारी वायुमच्छः पर्णाहारश्च सोऽभवत् ।
 तथा स्थण्डिलगाथौ च ये क्षन्त्ये नियमाः पृथक् ॥ २४ ॥ अम-
 क्तस्य देवास्तु व्रतविघ्नं प्रचक्रिरे । न चास्य नियमाद्बुद्धिरप-
 याति कदाचन ॥ २५ ॥ ततः परेण यत्नेन तप्त्वा ब्रह्मविधं तपः ।
 तेजसा भास्कराकारो गाधिजः समपद्यत ॥ २६ ॥ तपसा तु तथा
 युक्तं विश्वामित्रं पितामहः । अमन्यत महातेजा वरदो वरमस्य
 तत ॥ २७ ॥ स तु वव्रे वरं राजन् स्यामहं ब्राह्मणस्त्विति ।
 तथेति चाब्रवीद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ २८ ॥ स लब्ध्वा तपसो-
 श्रेण ब्राह्मणत्वं महायथा । विचचार महीं कृत्वा कृतकामः-
 सुरोपम ॥ २९ ॥ तस्मिंस्तीर्थवरे रामः प्रदाय विविधं वसु ।
 पयस्विनीस्तथा धेनुर्यानिानि शयनानि च ॥ ३० ॥ अथ वस्त्राण्य-
 लङ्कारं भक्ष्यं पेत्रञ्च शोभनम् । अददन्मुदितो राजन् पूजयित्वा
 द्विजोत्तमान् ॥ ३१ ॥ ययौ राजंस्ततो रामो वंशस्यायममन्त्रि-
 कात् । यत्र तेपे तपस्तीव्रं दाल्भ्यो वक्व इति श्रुतः ॥ ३२ ॥

इति मत्स्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि सारस्वततीर्थोपाख्याने
 चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । ब्रह्मघोषैरवाकीर्णं जगाम यदुनन्दन ।
 यत्र दाल्भ्यो वक्वो राजन्नायमस्थो महातपा ॥ १ ॥ जुहाव
 धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं वैशित्तवोर्यिणः । तपसा घोररूपेण कर्षयन्
 देहमात्मनः । क्रोधेन महताविष्टो धर्मात्मा ये प्रतापवान् ॥ २ ॥
 पुरा हि नैमिषीयाणां रुद्रे षाडशवार्षिके । वृत्ते विश्वजितोऽन्ते

न पाञ्चालानृपयोऽगमन् ॥ ३ ॥ तत्रेश्वरमयाचन्त दक्षिणार्थं
 मनीषिणः । वलान्वितान् वत्सतरान्निन्वर्षाधीनेकविंशतिम् ॥ ४ ॥
 तानब्रवीदकी दाल्भ्यो विभजध्वं पशूनिति । पशूनेतानहं त्यक्त्वा
 भिक्षिष्ये राजसत्तमम् ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा ततो राजन्नृपोन् सर्वान्
 प्रतापवान् । जगाम धृतराष्ट्रस्य भवनं ब्राह्मणोत्तम ॥ ६ ॥ स
 समीपगतो भूत्वा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् । अयाचत पशून् दाल्भ्यः
 स चैनं रूपितोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥ यदृच्छ्या मृतान् दृष्ट्वा गास्तदा
 नृपसत्तमः । एतान् पशून्वय चिप्रं ब्रह्मवन्द्यो यदीच्छसि ॥ ८ ॥
 ऋषिस्त्वय वचः श्रुत्वा चिन्तयामास धर्मावित् । अहो वत नृशंसं
 वै वाक्यमुक्त्तोऽस्मि संसदि ॥ ९ ॥ चिन्तयित्वा मुहूर्त्तन्तु रोषा-
 विष्टो हिजोत्तमः । मतिञ्चक्रे विनाशाय धृतराष्ट्रस्य भूपते ॥ १० ॥
 स तूत्कृत्य मृतानां वै मांसानि मुनिसत्तम । जुहाव धृतराष्ट्रस्य
 राष्ट्रं नरपतेः पुरा । अवकीर्णं सरस्वत्यास्तौर्यं प्रज्वाल्य पाव-
 कम् ॥ ११ ॥ वकी दाल्भ्यो महाराज नियमं परमास्थितः । स
 तैरेव जुहावास्य राष्ट्रं मांसैर्महातपा ॥ १२ ॥ तस्मिंस्तु विधि-
 वत् सत्रे संप्रवृत्ते सदारुणे । अक्षीयत ततो राष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य
 पार्थिव ॥ १३ ॥ ततः मक्षीयमाणन्तद्राष्ट्रन्तस्य मक्षीपतेः न ह्यिद-
 मानं यथामन्तं वनं परशुना विभो । वभूवापदगतं तच्च व्यप-
 कीर्णमचेतनम् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तथावकीर्णन्तु राष्ट्रं स मनुजा-
 धिपः । तभूव दुर्मना राजञ्चिन्तयामास च प्रभुः ॥ १५ ॥ मोक्षा-
 र्थमशरीद्वयत्रं ब्राह्मणैः सञ्चितः पुरा । न च श्रेयोऽध्यगच्छत्
 स क्षीयते राष्ट्रमेव च ॥ १६ ॥ यदा स पार्थिवः क्षिणस्ते च
 विप्रास्तदानघ । यदा चापि न शक्नोति राष्ट्रं मोक्षयितुं नृपः
 ॥ १७ ॥ अथ वै प्राशिकांस्तत्र पप्रच्छ जनमेजय । ततो वै
 प्राशिकाः प्राहुः पशुर्विप्रकृतस्त्वया ॥ १८ ॥ मांसैरभिजुहोतीति
 तव राष्ट्रं मुनिर्वक्त्रः । तेन ते ह्ययमानस्य राष्ट्रस्यास्य शयो

महान् ॥ १९ ॥ तस्यैतत्तपस कर्म यत्न ते ह्यनयो महान् । अपा
 कुञ्जे सरस्वत्यास्त प्रसाद्य पार्थिव ॥ २० ॥ सरस्वती ततो गत्वा
 च राजा वक्रमद्वर्षीत । निपत्य शिरसा भूमौ प्राञ्जलिर्भरतर्षभ ।
 प्रसाद्ये त्वा भगवन्नपराध क्षमस्व मे ॥ २१ ॥ मम दीनस्य लब्धस्य
 मौर्ख्येण हतचेतस । त्व गतिस्त्वच्च मे नाथ प्रसाद कर्तुमर्हसि
 ॥ २२ ॥ तन्तथाविलपन्तन्तु शोकोपहतचेतसम् । दृष्ट्वा तस्य कृपा
 जज्ञे राष्ट्रं तच्च व्यमोक्षयत ॥ २३ ॥ ऋषिं प्रसन्नस्तस्याभूत मर-
 ऋञ्च विहाय स । मोक्षार्थं तस्य राष्ट्रस्य जुहाव पुनराद्भुतिम्
 ॥ २४ ॥ मोक्षयित्वा ततो राष्ट्रं प्रतिगच्छ पशून् वहन् । हृष्टात्मा
 नैमिषारण्यं जगाम पुनरेव च ॥ २५ ॥ घृतराष्ट्रोऽपि धर्मात्मा
 सुस्थचेता महामना । स्वमेव नगर राजा प्रतिपेदे महर्द्धिमत्
 ॥ २६ ॥ तत्र तीर्थं महाराज बृहस्पतिरुदारधी । असुराणां
 मभावाय भवाय च द्विवीक्रसाम ॥ २७ ॥ मासैरभिजुहावेष्टिमचो-
 यन्त ततोऽसुरा । दैवतैरपि सभग्ना जितकाशिमिराहवे ॥ २८ ॥
 तत्रापि विधिवद्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायज्ञा । वाजिन कुञ्जरा-
 श्वैव रथायाश्वतरौयुतान् ॥ २९ ॥ रत्नानि च महाहंशि धनं
 धान्यञ्च एकलम् । ययौ तीर्थं महावाङ्मर्यायात् पृथिवीपते ॥ ३० ॥
 यत्र यज्ञे ययातेस्तु महाराज सरस्वती । सर्पिं पयथ सुस्त्राव
 नाद्भुपस्य महात्मन ॥ ३१ ॥ तत्रेष्ट्वा पुरुषव्याघ्रो ययाति पृथिवी-
 पति । आक्रामदृङ्गं मुदितो लेभे लोकाय पुष्कलान् ॥ ३२ ॥ पुन
 स्तत्र च राजस्तु ययातेर्यजत प्रभो । औदायं परम दृष्ट्वा भक्ति-
 क्षात्मानि प्राश्रुतीम् । ददौ कामान् ब्राह्मणेभ्यो यान् यान् धो
 मनश्चेच्छति ॥ ३३ ॥ यो यत्र स्थित एवेह आहृतो यज्ञसंस्तारे ।
 तस्य तस्य सरिच्छेष्टा गृहादिययनादिकम् । पद्मं भोजनञ्चैव
 दानं नागाविधं तथा ॥ ३४ ॥ ते मन्यमाना राजस्तु सम्प्रदान
 मनुत्तमम् । राजानं तुष्टुं प्रीता ददुर्द्यैवाग्निं शुभा ॥ ३५ ॥

तत्र देवा सगन्धर्वा प्रीता यज्ञस्य सम्पदा । विभिता मानुषा-
यासन् दृष्ट्वा ता यज्ञसम्पदम् ॥ ३६ ॥ ततस्तालकेतुर्भ्रमाधर्मकेतु-
र्भ्रमात्मा कृतात्मा महादाननित्य । वशिष्ठापवाह महाभीमवेगं
धृतात्मा, जितात्मा समभ्याजगाम ॥ ३७ ॥

इति मन्त्रपर्वणि गदायुद्धपर्वणि सारस्वतोपाख्याने एक-
चत्वारिंशत्तमोऽध्याय ॥ ४१ ॥

‘जनमेजय उवाच । वशिष्ठस्यापवाहोऽसौ भीमवेग कथं तु
स । किमेवं च सरिच्छ्रेष्ठा तमृषिं प्रत्यवाहयत् ॥ १ ॥ कथ-
मस्याभवद्दैर कारणां किञ्च तत् प्रभो । अस पृष्टो महाप्राज्ञ न
हि तप्यामि कथ्यति ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । विश्वामित्रस्य चैवर्षीर्वशिष्ठस्य च भारत ।
भृशं वैरमभूद्राजं स्तपसर्हाकृत महत ॥ ३ ॥ आश्रमो वै वशि-
ष्ठस्य स्थाणुतीर्थेऽभवत्प्रदान् । पूर्वत पाण्डितस्वामी विश्वामित्रस्य
धीमत ॥ ४ ॥ यत्र स्थाणु मंहाराज तप्तवान् समहत्तप ।
यत्रास्य कर्मा तद्दोरं प्रवदन्ति मनीषिणा ॥ ५ ॥ यत्रेहा भुग्मान्
स्थाणु पूजयित्वा सरस्वतीम् । स्थापयामास तत्तोयं स्थाणुतीर्थ-
मिति प्रभो ॥ ६ ॥ तत्र तीर्थं सुरा स्कन्दमभ्यदिञ्चनराधिप ।
सैनाप्रत्येन महता सुरारिविनिर्वाहणम् ॥ ७ ॥ तस्मिन् सार-
स्वते तीर्थे विश्वामित्रो महागुनि । वशिष्ठज्ञानयाभास तपमो-
येण तच्छृणु ॥ ८ ॥ विश्वामित्रवशिष्ठौ तावन्न्यश्चनि भारत ।
सर्दान्तप कृता तीव्रा चक्रतुस्तौ तपोधनौ ॥ ९ ॥ तत्राप्यधि-
सन्तप्तौ विश्वामित्रो महागुनि । दृष्ट्वा तेजो वशिष्ठस्य चिन्ता-
मभिजगामह ॥ १० ॥ तस्य बुद्धिरियं आसीद्गर्गनित्यस्य भारत ।
इय सरस्वती तूष्णं मतमनोप तपोधनम् ॥ ११ ॥ आनयिष्यति

वेगेन वशिष्ठं जपतां वरम् । दृष्ट्वागतं दिज्येष्ठं हनिष्यामि
 न संशयः ॥ १२ ॥ एवं निश्चित्य भगवान् विश्वामित्रो महामुनिः ।
 सस्मार सरितां श्रेष्ठां क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ १३ ॥ सा ध्याता
 मुनिना तेन व्याकुलत्वं जगामहं । जज्ञे चैनं महावीर्यं महा-
 कोपञ्च भाविनी ॥ १४ ॥ तत एनं विपमाना विवर्णा प्राञ्चलि-
 स्तदा । उपतस्थे मुनिवरं विश्वामित्रं सरस्वती ॥ १५ ॥ हत-
 वीरा यथा नारी साभवद्दुःखिता भृशम् । ब्रूहि किं करवानीति
 प्रोवाच मुनिसत्तम ॥ १६ ॥ तामुवाच मुनि क्रुद्धो वशिष्ठं शीघ्र-
 मानय । यावद्देनं निहन्मग्रथ तच्छ्रुत्वा व्यथिता नदी ॥ १७ ॥
 साञ्चलित्तु तत कृत्वा पुण्डरीकनिभेक्षणा । प्राकम्पत भृशं
 भीता वायुनेवाहता लता ॥ १८ ॥ तथा क्षपान्तु तां दृष्ट्वा मुनि-
 राह महानदीम् । अविचार वशिष्ठन्तुमानयस्त्वान्तिकं मम ॥ १९ ॥
 सा तस्य वचनं श्रुत्वा ज्ञात्वा पापं चिकीर्षितम् । वशिष्ठस्य प्रभा-
 वञ्च जानन्त्यप्रतिभं भुवि ॥ २० ॥ साभिगम्य वशिष्ठन्तमिममर्थम-
 चोदयत् । यदुक्ता सरिता श्रेष्ठा विश्वामित्रेण धीमता ॥ २१ ॥
 उभयोः शापयोर्भौता विपमाना पुनः पुनः । चिन्तयित्वा महा-
 शापगुणैर्विविधासिता भृशम् ॥ २२ ॥ तां कृमाञ्च विवर्णाञ्च दृष्ट्वा
 चिन्तासमन्विताम् । उवाच राजन् धर्मात्मा वशिष्ठो द्विपदा-
 स्वर ॥ २३ ॥

वशिष्ठ उवाच । पाप्मात्मानं सरिच्छेष्टे वह मां शीघ्रगा-
 मिनी । विश्वामित्रः शपेद्दि त्वां मा कृथास्त्वं विचारणाम् ॥ २४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृपाशीलस्य सा सरित् । चिन्तयामास
 कौरव्य किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ॥ २५ ॥ तस्याचिन्ता समुत्पन्ना
 वशिष्ठो मथ्यतीव हि । कृतवान् हि दया नित्यं तस्य कार्यं चित्तं
 मया ॥ २६ ॥ अथ कृते स्वके राजन् जपन्तमपिसत्तमम् । जप्तानं
 कोशिनं प्रेक्ष्य सरस्वत्यभ्यचिन्तयत् ॥ २७ ॥ इदमन्तरमित्येव

ततः सा सरिताम्बरा । कुलापहारमकरोत् खेम वेगेन सा
सरित् ॥ २८ ॥ तिन कूलापहारेण मैत्रावरुणिरौघत । उच्च-
मोनः स तुष्टाव तदा राजन् सरस्वतीम् ॥ २९ ॥ पितामहस्य
सरसः प्रवृत्तासि सरस्वती । व्याप्तञ्जेदं जगत् सर्वं तवैवाग्नीभिरु-
त्तमैः ॥ ३० ॥ त्वमेवाकाशगा देवी भेषेषुत्सृजसे पयः । सर्वा-
थापस्त्वमेवेति त्वत्तो वयमधीमहि ॥ ३१ ॥ पुष्टिर्युतिस्तथा
कीर्त्तिः सिद्धिर्वुद्धिस्मा तथा । त्वमेव वाणी स्वाहा त्वं तवायत्त-
मिदं जगत् । त्वमेव सर्वभूतेषु वससीद चतुर्विधा ॥ ३२ ॥ एवं
सरस्वती राजं स्तूयमाना महर्षिणा । वेगेनोवाह तं विप्रं
विश्वामित्रायमं प्रति । न्यवेदयत चाभीच्छं विश्वामित्राय तं
भुनिम् ॥ ३३ ॥ तथानीतं सरस्वत्या दृष्ट्वा कोपसमन्वित । अथा-
न्वैपत्प्रहरणं वशिष्ठान्तकरं तदा ॥ ३४ ॥ तन्तु क्रुद्धमभिप्रेक्ष्य
ब्रह्मवध्यामयानदी । अपोवाह वशिष्ठं तं प्रावीं दिग्मतन्विता ।
उभयोः कुर्वती वाक्यं वञ्चयित्वा तु गाधिजम् ॥ ३५ ॥ ततोऽप-
वाहितं दृष्ट्वा वशिष्ठमपिसत्तमम् । अब्रवीच्चय संक्रुद्धो विश्वा-
मित्रो ह्यमर्षणः ॥ ३६ ॥ यस्मान्मां त्वं सरिच्छ्रेष्ठे वञ्चयित्वा पुन-
र्गता । शोणितं वह कल्याणि रत्नोद्यामसु सम्मतम् ॥ ३७ ॥ ततः
सरस्वती शप्ता विश्वामित्रेण धीमता । अवहच्छोणितोन्मियं
तीयं संवत्सरं तदा ॥ ३८ ॥ अथर्षयश्च देवाश्च गन्धर्वाप्सरस-
स्तथा । सरस्वतीं तथा दृष्ट्वा बभूवुर्भ्यद्दु खिता ॥ ३९ ॥ एवं
वशिष्ठापवाहो लोके स्यातो जनाधिप । आगच्छच्च पुनर्मागं
स्वमेव सरितां वरा ॥ ४० ॥

इति श्रव्यपर्वणि गदाशुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सरस्वतो-
पाख्याने दिक्कारिण्यत्तमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा शप्ता तेन क्रुद्धेन विश्वामित्रेण
 धीमता । तस्मिन् स्तीर्यवरे शुभ्रे शोणित समुपावहत् ॥ १ ॥
 अजाजग्मुस्ततो राजन्नाक्षसास्तत्र भारत । तत्र ते शोणित सर्वे
 पिवन्त सुखमासते ॥ २ ॥ तत्राय सुभृश तेन सुखिता विगत-
 च्वरा । नृत्यन्त्य हसन्त्य यथा स्वर्गजितस्तथा ॥ ३ ॥ कस्य-
 चित्त्वथ कालस्य ऋषयः सुतपोधना । तीर्थयात्रा समाजग्मु-
 सरस्वत्या महीपते ॥ ४ ॥ तेषु सर्वेषु तीर्थेषु त्वाप्तुं मुनिपुङ्गवा ।
 प्राथ प्रीतिं पराञ्जापि तपोलुब्धा विशारदा ॥ ५ ॥ प्रययुर्हि
 ततो राजन् येन तीर्थमरुग्वहम् । अथागम्य महाभागास्तत्तीर्थं
 दारुणं तदा ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा तीर्थं सरस्वत्या शोणितेन परिप्लुतम् ।
 पीयमानञ्च रक्षीभिर्वज्रभिर्नृपसत्तम ॥ ७ ॥ तान् दृष्ट्वा राक्षसान्
 राजान् मुनयः ससितव्रता । परिव्राण्ये सरस्वतया परं यत्र प्रच-
 क्रिरे ॥ ८ ॥ ते तु सर्वे महाभागा समागम्य महाग्रता । आह्वय-
 सरितां येषामिदं वचनमब्रुवन् ॥ ९ ॥ वारणं ब्रूहि ब्रह्म्याणि
 किमर्थं ते हृदो ह्ययम् । एवमाकुतता यात श्रुत्वा ध्यासामहे
 वयम् ॥ १० ॥ ततः सा सर्वमाचष्ट यथावृत्तं प्रवेपती । दुःखिता-
 मयन्तद्दृष्ट्वा लघुस्ते वै तपोधना ॥ ११ ॥ कारणं श्रुतमम्यभि-
 शापयैव श्रुतोऽनघे । करिष्यामी वयं यत्र सर्वे एव तपोधना

च्छुधितास्तदा ॥ १० ॥ ब्रह्मञ्जलिं ततो राजनाक्षराः शुधया-
 र्हिताः । जवस्तान् वै मुनीन् सर्वान् कृपायुक्तान् पुनःपुनः ॥ १८ ॥
 वयं हि च्छुधिनार्यैव धर्माङ्गीनाय प्राश्रितात् । न च न काम-
 कारोऽयं यदयं पापकारिणः ॥ १९ ॥ युसाकञ्चाप्रसादेन दुष्कृ-
 शीन च कर्मणा । यत पापं ब्रह्मतेऽस्माकं यतः स्तो ब्रह्मराक्षसाः
 ॥ २० ॥ योपिताञ्चैव पापेन योनिदोषकृतेन च । एवं हि
 वैश्वशूद्राणां चन्द्रियाणां तथैव च । ये ब्राह्मणान् प्रदिपन्ति ते
 भवन्तीह राक्षसाः ॥ २१ ॥ आचार्यैस्त्विजज्ञैव गुरुं ब्रह्मजनं
 तथा । प्राणिनो येऽवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः ॥ २२ ॥ तत्
 कुरुध्वमिहाम्नाकं तारणं द्विजसत्तमा । शक्ता भवन्त सर्वेषां
 लोकानामपि तारणे ॥ २३ ॥ तेषान्तु मुनयः श्रुत्वा तुष्टुवस्तां
 महानदीम् । मोक्षार्थं रक्षसां तेषामूचुः प्रयतमानसाः ॥ २४ ॥
 च्छुतं कीटावपन्नञ्च यच्चोच्छिष्टान्विषं भवेत् । सक्तेषमवधूतञ्च
 रुदितोपहतञ्च यत् । एभि संसृष्टमणञ्च भागोऽसौ रक्षसामिह
 ॥ २५ ॥ तस्माज्ज्ञात्वा सदा विद्वानेतात् यद्वादिदर्शयेत् ।
 राक्षसान्नमसौ भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते ह्यन्नमीदृशम् ॥ २६ ॥ मोक्षयित्वा
 ततस्तीर्थमप्रयस्ते-तपोधनाः । मोक्षार्थं राक्षसानाञ्च ब्रह्मै तां
 प्रत्यचोदयन् ॥ २७ ॥ महर्षीणां भतं ज्ञात्वा ततः सा सरितां
 वरा । अरुणामानयामास स्वां तनुं पुरुषर्षभ ॥ २८ ॥ तस्यां
 ते राक्षसाः स्नात्वा तनूस्वक्ता इव गताः । अरुणायां महाराज
 यश्चवधापद्वा हि सा ॥ २९ ॥ एतमर्थमभिज्ञाय देवराज शत-
 क्रतुः । तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा विमुक्तं पाप्मना किल ॥ ३० ॥
 जनमेजय उवाच । किमर्थं भगवान् यज्ञी ब्रह्मवध्यामवाप्त-
 वान् ।- कथमस्मिंय तीर्थं वै आप्तुत्याकल्मषोऽभवत् ॥ ३१ ॥
 वैशम्पायन उवाच । शृणुष्वैतदुपाख्यानं यथावृत्तं जनेश्वर ।
 यथा विभेद् समयं नमुचेर्वाचिवः पुरा ॥ ३२ ॥ नमुचिर्वाग्वाङ्गीतः

सूर्यैरशिनं समाविशत् । तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयञ्चेदमब्रवीत्
 ॥ ३३ ॥ न चार्द्धेण न शुष्केण न रात्रौ नापि चाहनि । वधि-
 ष्याम्यसुरयेष्ठ सखि सख्येन ते यपे ॥ ३४ ॥ एवं स समयं कृत्वा
 दृष्ट्वा नीहारमीश्वरः । विच्छेदास्य शिरो राजन्त्रपां क्रिणेन
 वासवः ॥ ३५ ॥ तच्छिरो नमुचेच्छिन्नं पृष्ठतः शक्रमन्वयात् ।
 भी मित्रहन् पापेति ब्रुवाणं शक्रमन्तिकात् ॥ ३६ ॥ एवं स शिरसा
 तेन चोद्यमानः पुनः पुनः । पितामंहाय सन्तप्त एतमथं न्यवेदयत्
 ॥ ३७ ॥ तमब्रवील्लोकगुरुररुणायां यथाविधि । दृष्ट्वापसूश्च
 द्वेन्द्र तीर्थे पापभयापहे ॥ ३८ ॥ एषा पुण्यजला शक्र कृता
 मुनिभिरेव च । निगूढमस्यागमनमिहासीत् पूर्वमेव तु ॥ ३९ ॥
 ततोऽभ्येत्यारुणां देवीं प्रावयामास वारिणा । सरस्वत्यांरुणायाश्च
 पुण्योऽयं सङ्गमो महान् ॥ ४० ॥ इह तं यज द्वेन्द्र दद दाना-
 न्यनैकशः । अत्राहृत्य सुषीराक्षं पातकादिप्रमोध्यसे ॥ ४१ ॥
 इत्युक्तः स सरस्वत्याः कुञ्जे वै जनमेजय । ब्रह्मणो वचना-
 च्छक्रौ यजद्वयञ्चैरनैकशः ॥ ४२ ॥ दृष्ट्वा दानान्यनेकानि स्नात्वा
 तीर्थं शतक्रतुः । दृष्ट्वा यथाबहलमिदरुणायामुपासूयत् ॥ ४३ ॥
 स मुक्तपापना तेन ब्रह्मवध्याकृतेन ह । जगाम संहृष्टमना-
 स्त्रिदिवं त्रिदिवेश्वरः ॥ ४४ ॥ शिरसाश्चापि नमुचेस्तत्रैवाप्तुत्य
 भारत । लोकान् कामदुघान् प्राप्तिमश्नयान्नाजसत्तम ॥ ४५ ॥

वान् देवतानां महासेनो यत्र दैत्यान्तकर्ता । साक्षाच्चापि न्यवसत्
कार्तिकेयः सदा कुमारो यत्र स प्रचराज ॥ ४९ ॥

इति श्रद्धापर्वणि गदागुहपर्वणि वल्लदेवतीर्थयात्रायां
त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

जनमेजय उवाच । सरस्वत्याः प्रभावोऽयमुक्तस्ते द्विजसत्तम ।
कुमारस्याभिप्रेकन्तु ब्रह्मन् व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ यस्मिन् काले
च दिशे च यथा च वदतां वर । यैश्याभिप्रेक्षी भगवान् विधिना
धेन च प्रभुः ॥ २ ॥ स्कन्दो यथा च दैत्यानामकरोत् कदनं महत् ।
तथा मे सर्वं भाचक्षु परं कौतूहलं हि मे ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । कुरुवंशस्य सदृशं कौतूहलमिदं तव ।
हृषंसुत्पादयतेऽत्र वचो मे जनमेजय ॥ ४ ॥ हन्त ते कथयि-
ष्यामि शृण्वानस्य जनाधिप । अभिप्रेकं कुमारस्य प्रभावञ्च महा-
त्मनः ॥ ५ ॥ तेजो माहेश्वरं स्कन्दमग्नौ प्रपतितं पुरा । तत्
सर्वं भक्षो भगवान्नाशकद्गुह्यमक्षयम् ॥ ६ ॥ तेनासीदतितेजस्वी
दीप्तिमान् हव्यवाहनः । न चैव धारयामास गर्भं तेजोमयं तदा
॥ ७ ॥ स गङ्गामभिसङ्गम्य नियोगाद्गुह्यणः प्रभुः । गर्भमाहित-
वान् दिव्यं भास्करोपमतेजसन् ॥ ८ ॥ अथ गङ्गापि तं गर्भमस-
हन्ती विधारणे । उत्ससर्ज गिरौ रम्ये द्विमवत्यमराक्षिते ॥ ९ ॥
स तत्र वटधे लोकानावृत्य ज्वलनात्मजः । ददृशुर्ज्वलनाकारं तं
गर्भमथ कृत्तिकाः ॥ १० ॥ परस्तम्बे महात्मानमनूनात्मजमी-
श्वरम् । ममायमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिन्योऽभिचक्रुः ॥ ११ ॥
तासां विदित्वा भावं तं भातृणां भगवान् प्रभुः । प्रसूतानां पयः
पद्भिर्वन्दनैरपि वत्तदा ॥ १२ ॥ तं प्रभावं समालक्ष्य तस्य वाल्म्य
कृत्तिकाः । परं त्रिभयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्वराः ॥ १३ ॥

यत्तोतसृष्ट स भगवान् गङ्गाया गिरिर्मुञ्चनि । स शैल काञ्चन
 सर्वं सवभो कुरुनन्दन ॥ १४ ॥ वदन्ता चैव गर्भेण पृथिवी तेन
 रञ्जिता । अतश्च सर्वं सवृत्ता गिरय काञ्चनाकरा ॥ १५ ॥ कुमार
 सुमहावीर्यं कार्तिकेय इति स्मृत । गाङ्गेय पूर्वमभवत्सहा-
 योगवलान्वित ॥ १६ ॥ शमेन तपसा चैव वीर्येण च समन्वित ।
 ववृधेऽतीव राजेन्द्र चन्द्रवत् प्रियदर्शन ॥ १७ ॥ स तस्मिन् काञ्चने
 दिव्ये शरस्तम्बे श्रिया हृत । स्तूयमान सदा शैते गन्दर्वैर्भुनि-
 भिस्तथा ॥ १८ ॥ तथैनमन्वत्त्यन्त देवकन्या सहस्रशः । दिव्य-
 वादिवत्त्यन्ता स्तुवस्ययारुदर्शना ॥ १९ ॥ अन्वास्ते च नदी
 देव गङ्गा वै सरिताम्बरा । दधार पृथिवी चैनं विभ्रती रूप-
 मुत्तमम् ॥ २० ॥ जातकर्मोदिकास्तत्र क्रियाश्चक्रे वृहस्पति ।
 वेद्येनञ्चतुर्मुक्तिरुपतस्ये कृताञ्जलि ॥ २१ ॥ धनुर्वेदयतुष्याद्
 शस्त्रग्राम समग्रह । तत्रैनं समुपातिष्ठत साक्षाद्गणा च कैवला
 ॥ २२ ॥ स ददर्श महावीर्यो देवदेवमुमापतिम् । शैलपुत्रा
 सहासीन भूतसघशतैर्हतम् ॥ २३ ॥ निकाया भूतसघाना परमा-
 ङ्गुतदर्शना । विकृता विकृतानारा विकृताभरणध्वजा ॥ २४ ॥
 व्याघ्रच्छिर्चवदना विडालमकरानना । हृषदयगुखाशान्ये गजो-
 दृवदनास्तथा उलूकवदना केचित् सध्रगोसायुदर्शना ॥ २५ ॥
 क्रौञ्चपारावतनिभैर्वदनैराङ्गवरपि । श्राविच्छुक्लकगोधानामजै-
 ष्टकगवान्तथा । सदृशानि वपूष्यन्ते तत्र तत्र व्यधारयन् ॥ २६ ॥
 केचिच्छैलाम्बुदप्रख्यायक्रोद्यतगटायुधा । केचिदङ्घ्रनपुष्पाभा
 केचिच्छेताचलप्रभा । सप्त मातृगणायव समाजम् विंशाम्पते
 ॥ २७ ॥ साध्या विश्वेभ्य मरुतो वसव पितरस्तथा । रुद्रादित्या-
 स्तथा णिदा भुजगा दानवा खगा ॥ २८ ॥ व्रथा स्वयम्भूर्भगवान्
 सपुत्र सप्त विष्णुना । मक्रस्तथाभ्ययाद्गु कुमारवरमच्युतम्
 ॥ २९ ॥ नारदप्रमुखाद्यापि दिवगन्धर्षसत्तमा । दिवर्षयय

सिद्धाय बृहस्पतिपुरोगमा ॥ ३० ॥ पितरो जगत श्रेष्ठा देवा-
नामपि देवताः । तेषु तत्र समाज्जम्भुर्याना धामाय सर्वशः
॥ ३१ ॥ स तु बालोऽपि बलवान् महायोगबलान्वित । अस्या-
जगाम देवेशं शूलहस्तं पिनाकिनम् ॥ ३२ ॥ तमाद्रजन्तमालक्ष्य
शिवस्यासीन्ननोगतम् । युगपच्छैलपुत्राय गङ्गाया पावकस्य
च ॥ ३३ ॥ कां तु पूर्वमयं बालो गौरवादभ्युपैषति । अपि
नामिति सर्वेषां तेषामासीन्ननोगतम् ॥ ३४ ॥ तेषामेतद्भिप्रायं
चतुर्धामुपलक्ष्य सः । युगपद्योगमास्थाय समस्तं विविधास्तनुः
॥ ३५ ॥ ततोऽभवच्चतुर्भूतिं क्षणेन भगवान् प्रभु । तस्य शाखी
विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठत ॥ ३६ ॥ एवं स कृत्वा ह्यात्मानं चतुर्धा
भगवान् प्रभु । यतो रुद्रस्तत स्कन्दो जगामाद्भुतदर्शन ॥ ३७ ॥
विशाखस्तु ययौ येन देवो गिरिवरात्मजा । शाखी ययौ च
भगवान् वायुर्भूतिर्विभावसुम् । नैगमेयोऽगमद्गङ्गा कुमार पावक-
प्रम ॥ ३८ ॥ सर्वे भास्वरदेहास्ते चलार समरूपिणः । तान्
समभ्यगुरव्यं ग्रास्तद्भुतमिवाभवत् ॥ ३९ ॥ हाहाकारो महा-
नासीद्देवदानवरक्षसाम् । तद्गृष्ट्वा महदायर्धमद्भुत लोमहर्षणम्
॥ ४० ॥ ततो रुद्रश्च देवी च पावकश्च पितामहम् । गङ्गाया
सहिता सर्वे प्रणिपितुर्लगत्यतिम् ॥ ४१ ॥ प्रणिपत्य ततस्ते तु
विधिवद्वाजपुङ्गव । इन्द्रमूर्ध्वो राजन् कार्तिकेयप्रियेष्वया ॥ ४२ ॥
अस्य बालस्य भगवन्नाधिपत्यं यथेप्सितम् । आप्तुं प्रियायं
देवेशं सदृशं दातुमर्हसि ॥ ४३ ॥ तत स भगवान् धीमान् सर्व-
लोकपितामहः । मनसा चिन्तयामास किमयं लभतामिति ॥ ४४ ॥
श्रेष्ठव्याधिं हि सर्वाणि देवगन्धर्वरक्षसाम् । भूतयश्चविचिज्ञाना
पन्नगानाञ्च सर्वशः ॥ ४५ ॥ पूर्वंमेवादिदेवासो त्रिकायेषु महा-
त्तनाम् । समयं च तमैश्वर्यं महामतिरमन्यत ॥ ४६ ॥ ततो
गुह्यं स ध्यात्वा देवानां यथसि स्थितः । सैनापत्यं ददौ तस्मै

सर्वभूतेषु भारत ॥ ४७ ॥ सर्वद्विनिकायानां ये राजानः परि-
 श्रुता । तान् सर्वान् व्यादिदियाप्तौ सर्वभूतपितामहः ॥ ४८ ॥
 ततः कुमारमादाय देवा ब्रह्मपुरोगमाः । अभिदेकार्थमात्मन्तुः
 शैलेन्द्रं महितास्ततः ॥ ४९ ॥ पुण्यां हिमपतीं देवीं सरिच्छेष्टां
 सरस्वतीम् । समन्तपङ्कजे या वै त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ५० ॥
 तत्र तीरे सरस्वत्याः पुण्ये सर्वगुणान्विते । निरीदुर्ष्वगश्रवाः
 सर्वे सम्पूर्णमानसाः ॥ ५१ ॥

इति अथपर्वणि गदागुहपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां
 सरस्वतीपाखराने चतुयत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४४ ॥

ऋतवस्य ऋचास्यैव ज्योतीरपि च विभाम्पते । मूर्त्तिमत्यस्य सरितो
 वेदास्यैव सनातना ॥ ११ ॥ समुद्राय ऋदास्यैव तीर्थानि विवि-
 धानि च । पृथिवी द्यौर्द्विष्यस्यैव पादपाद्य जनाधिप ॥ १२ ॥
 अदितिर्देवमाता च ऋती श्री स्वाहा सरस्वती । उमा शची
 गिनीवाली तथा चानुमति कुङ्ग ॥ १३ ॥ राका च भूपणा चैव
 पत्रप्रयान्या दिवोकसाम् । हिमवास्यैव विन्ध्यस्य मेरुस्थानिकशृङ्ग-
 वान् ॥ १४ ॥ ऐरावत चानुचर कला काष्ठास्त्यस्यैव च । माणार्द्ध-
 मासा ऋतवस्तथा रावप्रहनी नृप ॥ १५ ॥ उच्चैश्रवा ह्यय्येष्टो
 नागराजस्य वासुकि । अरुणो गरुडस्यैव वृक्षाद्यौषधिभि सङ्ग
 ॥ १६ ॥ धर्मस्य भगवान् देव समाजम्मुर्हि सङ्गता । काली
 यमस्य मृत्युस्य यमस्यानुचरास्य ये ॥ १७ ॥ वज्रललास्य नीला ये
 विविधा देवतागणा । ते कुमारामिषिकाथं समाजम्स्ततस्तत
 ॥ १८ ॥ जम्बूद्वीपे तदा राजन् सर्व एव दिवोकस । आभि
 तिचनिकं भाण्ड मङ्गलानि च सर्वस्य ॥ १९ ॥ दिव्यसम्भारसयुक्तै
 कलसै काञ्चनैर्नृप । सरस्वतीभि पुण्याभिर्दिव्यतोयाभिरेव च
 ॥ २० ॥ अभ्यपिबन् कुमार वै सप्रहृष्टा दिवोकस । सेनापति
 महात्मानमसुराणा भयङ्करम् ॥ २१ ॥ पुरा यथा म्भारज
 वरुण वै जलेश्वरम् । तथाभ्यपिबन्नुद्भगवान् ब्रह्मा लोकपितामह ।
 कश्यपस्य महातेजा ये चान्ये नातुकीर्त्तिता ॥ २२ ॥ तस्यै ब्रह्मा
 इदौ प्रीतो बलिनो वातरंजस । कामवीर्यधरान् सिद्धान् महा-
 पारिपदान् प्रभु ॥ २३ ॥ नन्दिसेन लोहिताक्ष पण्डाकर्षुञ्ज
 सम्मतम् । चतुर्थमस्यानुचर स्यात् कुमुदमालिनम् ॥ २४ ॥ तत
 स्थाणुर्भ्रुवावेग महापारिपद प्रभु । मायाशतधर काम काम
 वीर्यबलान्वितम् । इदौ स्कन्दाय राजेन्द्र सुरारिविनिवर्हणम्
 ॥ २५ ॥ स हि दिवासुरे युद्धे दैत्यानां भौमकर्मणाम् । जघान
 दोर्ध्वा संक्रुद्ध प्रशुभानि षतुर्दश ॥ २६ ॥ तथा त्रिवा ददुस्तपै

शेनां गैर्ऋतसद्गुलाम् । देवशत्रुक्षयकरीमजय्या विष्णुस्त्रपिणीम्
 ॥ २७ ॥ जयशब्दं तथा चक्रुर्देवाः सर्वे सवासवा । गन्धर्वयक्ष-
 रक्षासि मुनयः पितरस्तथा ॥ २८ ॥ ततः प्रादादनुचरौ यमः
 कालोपमावुभौ । उग्राथञ्च प्रमाथञ्च महावीर्यौ महाद्युती ॥ २९ ॥
 सुभ्राजो भास्वरश्चैव यौ तौ सूर्यानुयायिनौ । तौ सूर्यः कार्त्तिके-
 केयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान् ॥ ३० ॥ कैलासशृङ्गसङ्घातौ
 श्वेतमाख्यानुलेपनौ । सीमोऽप्यनुचरौ प्रादान्मणिं सुमणिमेव च
 ॥ ३१ ॥ ज्वालाजिह्वं तथा ज्योतिरात्मजाय जुताशन । ददा-
 वनुचरौ शूरो परमैर्न्यप्रमाथिनौ ॥ ३२ ॥ परिषञ्च वटञ्चैव भीमञ्च
 सुमहाबलम् । दहति दहनञ्चैव प्रचण्डी वीर्यसम्मतौ । अंगोऽ-
 ऽप्यनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ॥ ३३ ॥ उत्क्रोशं पञ्चक-
 ञ्चैव वज्रदण्डधरावुभौ । ददावनलपुत्राय वासव परवीरहा ।
 तौ हि शत्रून्महेन्द्रस्य जघ्नतु समरे वहन् ॥ ३४ ॥ चक्रञ्च विक्रम-
 ञ्चैव संक्रमञ्च महाबलम् । स्कन्दाय त्रीननुचरान् ददौ विष्णु-
 र्भ्राजोऽथवा ॥ ३५ ॥ वर्द्धनं नन्दनञ्चैव सर्वविद्याविशारदौ । स्कन्दाय
 ददतु प्रीतावशिखिनौ भरतर्षभ ॥ ३६ ॥ कुन्दञ्च कुसुमञ्चैव कुसु-
 दञ्च महीयथा । हम्बराहम्बरो चैव ददौ धाता महात्मने ॥ ३७ ॥
 षक्रानुचक्रौ बलिनौ मेघचक्रौ बलोल्कटौ । ददौ लष्टा महामायौ
 स्कन्दायानुचरावुभौ ॥ ३८ ॥ सुव्रतं सत्यसन्धञ्च ददौ मित्रो महा-
 त्मने । कुमाराय महात्मानौ तपोविद्याधरौ प्रभुः । सुदर्शनीयौ
 वरदौ त्रिष्टु लोकेषु विश्रुतौ ॥ ३९ ॥ सुप्रभञ्च महात्मानं शुभ-
 कर्माणमेव च । कार्त्तिकेयाय संप्रादादिधाता लोकविश्रुतौ ॥ ४० ॥
 पाण्डवकं कालिकञ्च महामायाविनावुभौ । पूषा च पार्षदौ
 प्रादात कार्त्तिकेयाय भारत ॥ ४१ ॥ बलञ्चातिबलञ्चैव महावक्रौ
 महाबलौ । प्रददौ कार्त्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तम ॥ ४२ ॥ धम-
 ञ्चानिचसञ्चैव तिमिवक्रौ महाबलौ । प्रददौ कार्त्तिकेयाय वरुण

सत्यसङ्गरः ॥ ४३ ॥ सुवर्चसं महात्मानं तथैवाप्यतिवर्चसम् ।
 द्विमवान् प्रददौ राजन् हुताग्निस्तथा वै ॥ ४४ ॥ काञ्चनञ्च
 महात्मानं मेघमालिनमेव च । ददावनुचरौ मेरुरग्निपुत्राय भारत
 ॥ ४५ ॥ स्थिरज्ञातिस्थिरञ्चैव मेरुरेवापरौ ददौ । महात्मने-
 ऽग्निपुत्राय महाबलपराक्रमौ ॥ ४६ ॥ उच्छ्रितञ्चाग्निशृङ्गञ्च महा-
 पापाण्योधिनी । प्रददावग्निपुत्राय विन्ध्यः पारिपदावुभौ ॥ ४७ ॥
 संग्रहं विश्वञ्चैव समुद्रोऽपि गदाधरौ । प्रददावग्निपुत्राय महा-
 पारिपदावुभौ ॥ ४८ ॥ उन्नादं पुष्पदन्तञ्च शङ्खुकर्णं तथैव च ।
 प्रददावग्निपुत्राय पार्वती शुभदर्शना ॥ ४९ ॥ जयं महाजयञ्चैव
 नागौ ज्वलनसूनवे । प्रददौ पुरुषव्याघ्र वासुकिः पन्नगीश्वरः ॥ ५० ॥
 एवं साध्याश्च रुद्राश्च वसवः पितरस्तथा । सागराः सरितश्चैव
 गिरयश्च महाबलाः ॥ ५१ ॥ ददुः सेनागणाध्यक्षान् शूलपट्टिश-
 धारिणः । दिव्यप्रहरणोपेतान्नानाविश्वविभूषितान् ॥ ५२ ॥ शृणु
 नामानि चाप्येषां धेऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः । विविधाशुभसम्पन्ना-
 थित्वाभरणवर्भिणः ॥ ५३ ॥ शङ्खुकर्णो निकुम्भश्च पद्मः कमुद एव
 च । अनन्तो हादशभुजस्तथा कृष्णोपकृष्णकौ ॥ ५४ ॥ घ्राण-
 यवाः कपिस्कन्धः काञ्चनाक्षी जलन्धमः । अक्षसन्तर्जनी राजन्
 कुन्दीकस्तमोऽभ्रकृत ॥ ५५ ॥ एकाक्षी हादशाक्षश्च तथैवैकजटः
 प्रभुः । सहस्रबाहुर्विकटो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः ॥ ५६ ॥ पुण्य-
 नामा सुनामा च सुवक्त्रं प्रियदर्शनः । परिश्रुतः कीकनदः प्रिय-
 माख्यानुलेपनः ॥ ५७ ॥ अजोदरो गजशिराः स्कन्धाक्षः शत-
 लोचनः । ज्वालाजिह्वः करालश्च शितकेभो जटी झरिः ॥ ५८ ॥
 परिश्रुतः कीकनदः कृष्णकेशो जटाधरः । चतुर्दंष्ट्रोऽष्टजिह्वश्च
 मेघनादः पृथुशवाः ॥ ५९ ॥ विद्युताक्षी धनुर्वक्त्रो जाठरो मरुता-
 यनः । उदराक्षी रथाक्षश्च वचनाभो वसुप्रभः ॥ ६० ॥ समुद्र-
 वेगो राजेन्द्र शैलकम्पी तथैव च । वृषभेपप्रवाहश्च तथा गन्दीप-

सत्यसङ्गरः ॥ ४३ ॥ सुवचंसं महात्मानं तथैवाप्यतिवचंसम् ।
हिमवान् प्रददौ राजन् ज्ञताशनसुताय वै ॥ ४४ ॥ काञ्चनञ्च
महात्मानं मेघमालिनमेव च । ददावनुचरौ मेरुरग्निपुत्राय भारत
॥ ४५ ॥ स्थिरञ्चातिस्थिरञ्चैव मेरुरेवापरौ ददौ । महात्मने-
ऽग्निपुत्राय महाबलपराक्रमौ ॥ ४६ ॥ उच्छ्रितञ्चाग्निशृङ्गञ्च महा-
पापाण्ययोधिनौ । प्रददावग्निपुत्राय विन्ध्यः पारिपदावुभौ ॥ ४७ ॥
संग्रहं विग्रहञ्चैव समुद्रोऽपि गदाधरौ । प्रददावग्निपुत्राय महा-
पारिपदावुभौ ॥ ४८ ॥ उन्नादं पुष्पदन्तञ्च शङ्खुकर्णं तथैव च ।
प्रददावग्निपुत्राय पार्वती शुभदर्शना ॥ ४९ ॥ जयं महाजयञ्चैव
नागी ज्वलनसूनवे । प्रददौ पुरुषव्याघ्र वासुकिः पन्नगीश्वरः ॥ ५० ॥
एवं साध्यास रुद्राय वसवः पितरस्तथा । सागराः सरितथैव
गिरयश्च महाबलाः ॥ ५१ ॥ ददुः सेनागणाध्यक्षान् शूलपट्टिश-
धारिणः । दिव्यप्रहरणोपेतान्नानाविश्वविभूषितान् ॥ ५२ ॥ शृणु
नामानि चाप्येषा योऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः । विविधायुधसम्पन्ना-
शिवामरणवर्म्मिणः ॥ ५३ ॥ शङ्खुकर्णो निकुम्भश्च पद्मः कमुद एव
च । अनन्तो दादशभुजस्तथा कृष्णोपकृष्णकौ ॥ ५४ ॥ घ्राण-
श्रवाः कपिस्कन्धः काञ्चनाक्षी जलन्धमः । अक्षसन्तर्जनी राजन्
कुनदीकस्तभोऽम्भकृत ॥ ५५ ॥ एकाक्षी दादशाक्षश्च तथैवैकजटः
प्रभुः । सहस्रबाहुर्विक्रतो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः ॥ ५६ ॥ पुण्य-
नामा सुनामा च सुवक्त्रः प्रियदर्शनः । परिश्रुतः कीकनदः प्रिय-
भाष्यानुलेपनः ॥ ५७ ॥ अजीदरो गजगिराः स्कन्धाक्षः मत-
लोचनः । ज्वालाजिह्वः करालश्च शितकेभो जटी हरिः ॥ ५८ ॥
परिश्रुतः कीकनदः कृष्णकेभो जटाधरः । चतुर्दंष्ट्रोऽष्टजिह्वश्च
मेघनादः पृथुश्रवाः ॥ ५९ ॥ विद्युताक्षी धनुर्वक्त्रो जाठरो मरुता-
शनः । उदराक्षी रयाक्षश्च वचनाभो वसुप्रभः ॥ ६० ॥ समुद्र-
विगो राजेन्द्र शैलकम्पी तथैव च । हृषमेघप्रवाहश्च तथा नक्षोप-

नन्दकौ ॥ ६२ ॥ धूम्रं श्वेतः कलिङ्गश्च सिंहायो वरदस्तथा ।
 प्रियङ्गुश्चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान् ॥ ६२ ॥ आनन्दश्च प्रमो-
 दश्च स्वस्तिकी ध्रुवस्तथा । क्षेमवाहः सुवाहश्च सिद्धपत्रश्च भारत
 ॥ ६३ ॥ गोव्रजः कनकापीडो महापारिपदेश्वरः । गावनी
 हसनश्चैव वाणः खड्गश्च वीर्यवान् ॥ ६४ ॥ वैताली चातिताली
 च तथा कथकवातिकौ । हंसजः पञ्चदिग्धाङ्गः समुद्रीन्मादनश्च च
 ॥ ६५ ॥ रणोत्कटः प्रह्लासश्च श्वेतसिंहश्च नन्दकः । कालकण्ठ
 प्रभासश्च तथा कुम्भाण्डकोऽपरः ॥ ६६ ॥ कालकाचः श्वितश्चैव
 भूतलोम्बश्चनस्तथा । यज्ञवाहः प्रवाहश्च देवयाजी च सोमपः ॥ ६७ ॥
 मञ्जालश्च महातेजाः क्रथक्राथौ च भारत । तुह्यश्च तुहारश्च
 चित्रदेवश्च वीर्यवान् ॥ ६८ ॥ मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महा-
 बलः । वत्सलो मधुवर्णश्च कलसीदर एव च ॥ ६९ ॥ धर्मदो
 मन्मथकरः शूचीवक्त्रश्च वीर्यवान् । श्वेतवक्त्रः सुवक्त्रश्च चारुवक्त्रश्च
 पाण्डुरः ॥ ७० ॥ दण्डवाङ्गः सुवाङ्गश्च रजः कोकिलकस्तथा ।

दीर्घवक्त्राय भारत । नकुलोलूकवक्त्राय काकवक्त्रास्तथापरे ॥७८॥
 आखुवभ्रुकवक्त्राय मयूरवटनास्तथा । मत्स्यमेपाननाशान्ये
 अजाविमहिपानना ॥ ८० ॥ ऋक्षगार्दूलवक्त्राय दीपिसिंहानना-
 स्तथा । भीमा गजाननाथैव तथा नक्रमुखास्तथा ॥ ८१ ॥ गरुडा-
 ननाः खड्गिमुखा वृककाकमुखास्तथा । गोखरोष्ट्रमुखाशान्ये
 वृषदंशमुखास्तथा ॥ ८२ ॥ महाजठरपादाङ्गास्तरकाचाय
 भारत । पारावतमुखाशान्ये तथा वृषमुखाः परे ॥ ८३ ॥ कोकि-
 लाभाननाशान्ये श्वेततिक्षिरिकाननाः । कृकलाग्रमुखाथैव विरजो-
 ऽम्बरधारिणः ॥ ८४ ॥ व्यालवक्त्रा शूलिमुखाश्छवक्त्रा शुभा-
 ननाः । आशीविषाथीरधरा गोनासावदनास्तथा ॥ ८५ ॥ स्थूलो-
 दरा कृशाङ्गाय स्थूलाङ्गाय कृशोदरा । ऋक्षग्रीवा महाकर्णा-
 नानाव्यालविभूषिताः ॥ ८६ ॥ गजेन्द्रचर्मवासनास्तथा कृष्णाजिना-
 म्बराः । स्कन्धेमुखा महाराज तथा ह्युदरतीमुखाः ॥ ८७ ॥
 षष्ठेमुखा हनुमुखास्तथा जहामुखा अपि । पार्श्वाननाथ वृहवी
 नानादेशमुखास्तथा ॥ ८८ ॥ तथा कीटपतङ्गानां सदृशांस्यां गण्ये
 श्वराः । नानाव्यालमुखाशान्ये वज्रवाङ्गिरीधरा ॥ ८९ ॥
 नानाहृत्तभुजा केचित् कटीशीर्षास्तथापरे । भुजङ्गाभोग्नावदना
 नानागुल्फनिवासिनः ॥ ९० ॥ शीरसंवृतगात्राय नानाफलकवासस ।
 नानाविषधराशान्ये नानामात्वानुलेपनाः ॥ ९१ ॥ नानावस्त्रधरा-
 थैव चर्मवासस एव च । उष्णीषिणी मुकुटिनः कम्बुग्रीवाः
 सुवर्णेशः ॥ ९२ ॥ किरीटिनः पञ्चशिखास्तथा कठिनमूर्द्धजाः ।
 त्रिशिखा द्विशिखाथैव तथा सप्तशिखा परे ॥ ९३ ॥ त्रिखण्डिनो
 मुकुटिनो गुण्डाय जटिलास्तथा । चित्रमालाधराः केचित् केचि-
 द्रोमाननास्तथा ॥ ९४ ॥ विग्रहैकरसा नित्यमजेया सुररुत्तमैः ।
 दिव्यनानाम्बरधराः सततं विग्रहप्रियाः ॥ ९५ ॥ कृष्णा निर्मास-
 वक्त्राय दीर्घपृष्ठा निन्दरा । स्थूलपृष्ठा ऋक्षपृष्ठा प्रलम्बोदर-

मेहना ॥ ८६ ॥ महाभुजा ऋषभुजा ऋषगात्राय वामना ।
 कुञ्जाय ऋषजङ्गाय हस्तिकर्णशिरोधरा ॥ ८७ ॥ हस्तिनासा
 कूर्मनासा वृकनासास्तथापरे । दीर्घौष्ठा दीर्घगङ्गाय विकराला
 ह्यधीमुखा ॥ ८८ ॥ महादष्ट्रा ऋषदष्ट्रायतुदंष्ट्रास्तथापरे ।
 वारणेन्द्रनिभायान्ये भीमा राजन् सहस्रश ॥ ८९ ॥ सुविभक्त-
 शरीराय दीप्तिमन्त खलङ्कृता । पिङ्गाक्षा शङ्खुकर्णाय नक्र-
 नासाय भारत ॥ १०० ॥ पृथुदष्ट्रा महादष्ट्रा स्थूलौष्ठा हरि-
 मूर्ध्वजा । नानापादौष्ठदष्ट्राय नानाहस्तशिरोधरा ॥ १०१ ॥
 नानाचर्मभिराच्छन्ना नानाभाषाय भारत । कुशला दैशभाषासु
 जल्पन्तोऽन्योऽन्यमौश्वरा ॥ १०२ ॥ हृष्टा परिपतन्ति स महा
 पारिपदास्तथा । दीर्घग्रीवा दीर्घनखा दीर्घपादशिरोभुजा
 ॥ १०३ ॥ पिङ्गाक्षा नीलकण्ठाय लम्बकर्णाय भारत । वृकोदर-
 निभायैव केचिदञ्जनसन्निभा ॥ १०४ ॥ श्वेताक्षा लोहितग्रीवा
 पिङ्गाक्षाय तथापरे । कल्पाया बहवो राजेश्विब्रवर्णाय भारत
 ॥ १०५ ॥ चामरापीडवनिभा श्वेतलोहितराजय । नानावर्णा
 सुवर्णाय मयूरसदृशप्रभा ॥ १०६ ॥ पुन प्रहरणान्येषा कीर्त्ति-
 मानरद्विभे शृणु । येषै कृत पारिपदैरायुधाना परिग्रह ॥ १०७ ॥
 पाशोद्यतकरा केचित् व्यादितास्या खरानना । पृष्ठाक्षा नील-
 कण्ठाय तथा परिषवाहव ॥ १०८ ॥ शतघ्नीचक्रहस्ताय तथा
 सुपन्नपाणय । अभिमुहुरहस्ताय दण्डहस्ताय भारत ॥ १०९ ॥
 शूलासिंहस्ताय तथा महाकाया महाबला । गदाभुषण्डिहस्ताय
 तथा तोमरुपाणय ॥ ११० ॥ आयुधैर्विविधैर्घोरैर्महात्मानो महा-
 जवा । महाबला महावेगा महापारिपदास्तथा ॥ १११ ॥
 अभिषेक कुमारस्य दृष्टा हृष्टा रणप्रिया । घण्टाजालपिनहाज्ञा
 नमृतुस्तो महोजग ॥ ११२ ॥ एते चान्ये च बहवो महापारिपदा
 नृप । उपतस्युर्महात्मान कार्तिकेय यशस्विनम् ॥ ११३ ॥ दिव्या-

श्यामन्तरीचाय पार्थिवाद्यानिलोपमाः । व्यादिष्टा दैवतैः शूराः
स्कन्दस्यानुचराभवन् ॥ ११४ ॥ तादृशानां सहस्राणि प्रयुता-
न्यवुद्धानि च । अभित्तुं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ११५ ॥

इति श्रवणपर्वणि गद्यायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां
स्कन्दाभित्तेके पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

५

वैशम्पायन उवाच । शृणु मातृगणाव्राजन् कुमारानुचरा-
निमान् । कीर्त्तमानान्मया वीर सपत्नगणसूदनान् ॥ १ ॥ श्यम-
स्त्रिनीनां मातृणां शृणु नामानि भारत । यामिर्व्याप्तास्त्रयो
लोका कल्याणीभिराचरा ॥ २ ॥ प्रभावती विद्यालाक्ष्मी पत्निता
गोनसी तथा । श्रीमती बह्वला चैव तथैव बह्वपुत्रिका ॥ ३ ॥
अप्सुजाता च गोपाली वृहद्म्वालिका तथा । जयोपती माल-
तिका ध्रुवरत्ना भयङ्करौ ॥ ४ ॥ वसुदामा सुदामा च विशोका
नन्दिनी तथा । एकचूडा महाचूडा चक्रनेमिश्च भारत ॥ ५ ॥
उत्तेजनी जयत्सेना कमलाक्षय श्रीमता । शत्रुघ्नया तंथा चैव
क्रोधना शलभी खरी ॥ ६ ॥ मागधी शुभवक्त्रा च तीर्थसेनिश्च
भारत । गौतमिद्या च कल्याणी कद्रुरोमामितामना ॥ ७ ॥ मेघ-
स्त्रिणा भोगवती सुभ्रूय कनकावती । अलाताक्षी वीर्यवती विद्यु-
ष्णिहा च भारत ॥ ८ ॥ पद्मावती सुनक्षत्रा कन्दरा बह्वयोजना ।
गन्तानिका च कौरव्य कमला च महाबला ॥ ९ ॥ सुदामा वृह-
दामा च सुप्रभा च यमस्त्रिणी । नृत्यप्रिया च राजेन्द्र शतिलूखल-
नेखरा ॥ १० ॥ यतघण्टा शतानन्दा भगनन्दा च भाविनी ।
वपुषती चन्द्रगीता भद्रकाली च भारत ॥ ११ ॥ ऋषारिका
निशुटिका यामा चत्वरवाचिनी । सुमन्त्रला रूक्मिणती वृद्धिकामा
जयप्रिया ॥ १२ ॥ धनदा उपगदा च भवदा च जनेश्वरी ।

एडी भेडी समेडी च वेतालजननी तथा ॥ १३ ॥ कण्डूति
 कालिका चैव देवमित्रा च भारत । तन्मुखी केतकी चैव चित्र-
 सेना तथाचला ॥ १४ ॥ कुक्कुटिका शङ्खलिका तथा शकुनिका
 नृप । कुण्डरिणा कोकितिका कुम्भिकाथ शतीदरी ॥ १५ ॥
 उतक्लायिनी जतेला च महावेगाथ कङ्कणा । मनीजवा कण्टकिनी
 प्रधरा पूतना तथा ॥ १६ ॥ खिद्यान्तर्घटिर्वामा क्रोशनाथ तडित्-
 प्रभा । मन्दोदरी तुङ्गळी च कोटरा मेघवाहिनी ॥ १७ ॥
 सुभगा राम्बिनी तम्बा वसुचूडा विकल्पिनी । जार्ह्वेणीधरा चैव
 पिङ्गाची लोहमेखला ॥ १८ ॥ पृथुवक्त्रा मधुलिका मधुकुम्भा
 तथैव च । चञ्चालिका मतसुनिका जरायुर्ज्ज्वरानना ॥ १९ ॥
 स्वाता दहदह्ना चैव तथा धमधमा नृप । खण्डखण्डा च राजेन्द्र
 पूषणा मणिकुटिका ॥ २० ॥ अमोघा चव कौरव्य तथा लम्ब-
 पयोधरा । वेणुवीणाधरा चैव पिङ्गाची लोहमेखला ॥ २१ ॥
 शशीलूकमुखी वृष्या खरजङ्गा महाजवा । शिशुमारमुखी श्वेता
 लोहिताची विभीषणा ॥ २२ ॥ जटालिका कामचरी दीर्घ-
 जिह्वा बलीकटा । बालेहिका वामनिका सुकुटा चैव भारत ॥ २३ ॥
 लोहिताची महाकाया हरिपिण्डा च भूमिप । एकलचा सुकुसुमा
 कृष्णकर्षी च भारत ॥ २४ ॥ चतुरकर्षी चतुष्कर्षी कर्षप्रारवणा
 तथा । चतुष्पथनिकेता च गोकर्षी महिषानना ॥ २५ ॥ खर-
 कर्षी महाकर्षी भेरीखनमहाखना । शङ्खकुम्भयवाथैव भगदा
 च महाबला ॥ २६ ॥ गणा च सुगणा चैव तथा भीमथ कामदा ।
 चतुष्पथरता चैव भूतितीर्थान्यगाचरा ॥ २७ ॥ पशुदा वित्तदा
 चैव सुखदा च महायथा । पयोटा गोमहिषदा सुविमाला च
 भारत ॥ २८ ॥ प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा च रोचमाना सुरोचना । नौ-
 कर्षी उरनर्षी च वधिरा मन्थिनी तथा । एकवक्त्रा मेघरवा
 मेघनाता विरोचना ॥ २९ ॥ एतासान्याथ बह्वी मानरो भरत

र्पम । कार्तिकेयानुयायिन्यो नानारूपा सत्त्वम ॥ ३१ ॥ दीर्घ-
 नख्यो दीर्घदन्वो दीर्घतुण्डय भारत । सरता मधराद्यैव योव-
 नस्था खराङ्गता ॥ ३१ ॥ माहात्म्येन च संयुक्ता कामरूपधरा
 स्तथा । निर्मासगात्रा श्वेताय तथा काञ्चनसन्निभा ॥ ३२ ॥
 कृष्णा भेषनिभाथान्या धूम्राय भरतर्पम । अरुणाभा महाभागा
 दीर्घकेभ्य सिताम्बरा ॥ ३३ ॥ जर्ज्विणीधराद्यैव पिङ्गाद्यो
 लम्बगेखला । लम्बोदर्यो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधरा ॥ ३४ ॥
 ताम्नाध्यस्ताम्नवर्णाश्च हर्ष्यक्षय तथापरा । वरदा कामचारिण्यो
 नित्य प्रमुदितास्तथा ॥ ३५ ॥ यान्या रौद्रास्तथा सोम्या कोवि-
 र्योऽय महाबला । वारुण्योऽय च माहेन्द्रस्तथान्येऽप्य, परन्तप
 ॥ ३६ ॥ वायव्याय कोमार्यो ब्राह्मण्य भरतर्पम । वैष्णव्य
 तथा सौर्यो वाराह्य महाबला ॥ ३७ ॥ रूपेणाप्सरसा तुल्या
 मनोहार्यो मनोरमा । परपुष्टोपमा वाक्ये तथर्दरा धनदीपमा
 ॥ ३८ ॥ - अक्रवीर्योपमा गुडे दीपमा वल्लिसमास्तथा । प्रवूणा
 विग्रहे नित्य भयदास्ता भवन्त्युत ॥ ३९ ॥ कामरूपधराद्यैव जवै
 वायुसमास्तथा । अचिन्त्यबलवीर्याश्च तथाचिन्त्यपराक्रमा ॥ ४० ॥
 वृक्षचक्ररवासिन्यश्चतुष्पथनिकेतना । गुहाश्रमणवासिन्यै शैल
 प्रसवणालया ॥ ४१ ॥ नानाभरणधारिण्यो नानामाढ्याम्बरा-
 स्तथा । नानाविचित्रविशाय नानाभाषास्तथैव च ॥ ४२ ॥ एते
 चान्ये च पञ्चयो गणा शत्रुभयहारा । अगुजम्मुर्ध्नाहात्मान विद्
 येन्द्रस्य सम्मते ॥ ४३ ॥ तत अक्षयस्तमद्दह्मगवान् पातनामन ।
 गुहाय राजमार्दूल विनाशाय सुरदिपान ॥ ४४ ॥ महाम्बना
 महाघण्टा द्योतमाना सितप्रभाम् । तरुणादित्यपर्णाञ्च पताजा
 भरतर्पम ॥ ४५ ॥ इदो पशुपतिस्तमौ चर्बगूणचापगूम । उग्रा
 नानाप्रहरणा तपोवीर्यैवलान्विताम् ॥ ४६ ॥ अजेवा स्वगुणे-
 र्युक्ता नागता सेना धनञ्जयाम् । रुद्रतुल्यबलेर्गुप्ता योधानानमुते-

स्त्रिभि । न सा विजानाति रगात् कदाचिदिनिवर्त्तितुम् ॥ ४७ ॥
 विष्णुर्द्दो वैजयन्ती भाला बलविवर्द्धिनीम् । उमा ददौ विरजसी
 वामसीं सूर्यमन्त्रिभे ॥ ४८ ॥ गङ्गा कमण्डलुं दिव्यममृतोद्भव-
 मुत्तमम् । ददौ प्रीत्या कुमाराय दरुडञ्चैव वृहस्पति ॥ ४९ ॥
 गरुडो दयित पुत्रं मयूरं चित्रवर्हिणम् ॥ ५० ॥ अरुणस्ताम्र-
 घूङ्घ्र प्रददौ चरयायुधम् । नागन्तु वरुणो राजा बलवीर्यसम-
 न्वितन् ॥ ५१ ॥ कृष्णाजिन ततो ब्रह्मा ब्रह्मण्याय ददौ प्रभु ।
 समरेषु जयञ्चैव प्रददौ लोकभावन ॥ ५२ ॥ सैनापत्यमनुप्राप्य
 स्कन्दो देवगणस्य च । शुशुभे ज्वलितोऽर्चिष्मान् द्वितीय इव
 पावक ॥ ५३ ॥ तत पारिपदैर्यैव मातृभिर्य समन्वित । यद्यौ
 दैत्यविनाशाय ह्लादयन् सरपुङ्गवान् ॥ ५४ ॥ सा सेना नैर्ऋती
 भीमा सघण्टोच्छिनकेतना । समेरीशङ्गमुरजा सायुधा सपता-
 किनी । शारदौ द्यौरिवाभाति ज्योतिर्भिरिव शोभिता ॥ ५५ ॥
 ततो देवनिजायास्ते नानाभूतगणास्तथा । वादयामासुरव्यग्रा
 भेरी शङ्खाय पुष्कलात् ॥ ५६ ॥ पटहान् भर्भरायैव कृकचान्
 गोविपाणिकान् । आडम्बरान् गोमुखाय डिण्डिमाय महास्वनान्
 ॥ ५७ ॥ तुष्टुवुस्ते कुमारन्तु सर्वं देवा सवासवा । जगुय देव-
 गन्धर्वा नन्दतयाप्सरोगणा ॥ ५८ ॥ तत प्रीतो महासेनस्त्रिद-
 शेभ्यो वर ददौ । रिपून् हन्तास्मि समरे ये वो वधचिकीर्षव
 ॥ ६९ ॥ प्रतिगच्छ वरं देवास्तन्मादिवुधसत्तमात् । प्रीतात्मानो
 महात्मानो मेनिरे निहतान् रिपून् ॥ ६० ॥ सर्वेषां भूतसङ्घाना
 हर्षान्नाद् समुत्थित । अपूरयत् लोकास्त्रीन् वरे दत्ते महात्मना
 ॥ ६१ ॥ स निर्ययौ महासेनो महत्या सेनया हृत । यथाय
 युधि दैत्याना रचार्यञ्च दिवोकसाम् ॥ ६२ ॥ व्यवसायो जयो
 धर्मं सिद्धिर्लक्ष्मीर्धृति साति । महासेनस्य सैन्यानामग्रे जग्मु-
 नंराधिप ॥ ६३ ॥ स तथा भीमया देव शूलमुद्गरहस्ताया ।

ज्वलितालातधारिण्या विलाभरगावर्षया ॥ ६४ ॥ गन्तामुपल-
 नाराचशक्तितोमरहस्तया । हृत्प्रमिन्ननिनादिन्या विनय प्रययौ
 शुभ ॥ ६५ ॥ तं दृष्ट्वा सर्वदेवैश्चैवा राक्षसा दानवास्तथा । व्यद-
 वन्त दिशः सर्वा भयोद्विग्नाः समन्ततः ॥ ६६ ॥ अभ्यद्रवन्त देवा-
 स्तान् विविधायुधपाणयः । दृष्ट्वा च स ततः क्रुद्धः स्कन्दस्तेजी-
 र्वलान्वितः ॥ ६७ ॥ शतयत्नं भगवान् भीमं पुनः पुनरवासृजत् ।
 अर्धज्ञात्स्नस्तेजो हविषीद्व द्रवानल ॥ ६८ ॥ अभ्यस्यमाने शतयत्ने
 स्कन्देनामिततेजसा । उल्लाज्ज्वाला महाराज घपात वसुधातले
 ॥ ६९ ॥ संज्ञादयन्तश्च तथा निर्घोताद्यापतन् चित्तौ । यथान्त-
 कालसमये सुधोरा सुरस्तथा नृप ॥ ७० ॥ क्षिप्त्वा ह्येका यदा
 शक्तिं सुधोरानलस्रुतुना । ततः कोट्यो विनिष्पेतुं शक्तीनां
 भरतर्षभ ॥ ७१ ॥ ततः प्रीतो महासिनो जघान् भगवान् प्रभुः ।
 दैत्येन्द्रं तारुणं नाम महाबलपराक्रमम् । वृतं दैत्यायुतैर्वीरै-
 र्वलिभिर्दशभिर्नृप ॥ ७२ ॥ महिषुश्चाष्टभिः पशैर्द्वैतं सखिर्निज-
 क्षिवान् । विपादेषु चायुतशतैर्लघान दशभिर्द्वैतम् ॥ ७३ ॥ ऋदो-
 द्रं निखर्वैश्च वृतं दशभिरीश्वर । जघानानुचरैः सार्धं विवि-
 धायुधपाणिभिः ॥ ७४ ॥ तदाकुर्वन्त विपुलं नाहं वध्यदृष्ट्वा भवदुष्टु ।
 कुमारानुचरा राजन् पूरयन्तो दिशो दश । नन्दतुश्च ववल्वाय
 जहसुश्च मुहान्विताः ॥ ७५ ॥ शतयत्नस्य तु राजेन्द्र ततोऽर्क्षिभिः
 समन्ततः । दग्धा सहस्रशो दैत्या नादैः स्कन्दस्य चापरे ॥ ७६ ॥
 त्रैलोक्यं द्राक्षितं सर्वं जृम्भमाणाभिरेव च । दग्धा महार्क्षिपो-
 ऽर्क्षिभिः सेनानादैर्हता परे ॥ ७७ ॥ पताकचावधूताश्च हताः
 केचित् सुरहिपः । केचिद्दृग्द्वारवदस्ता निपेदुर्ध्वसुधातले । केचित्
 प्रहरणैश्चिन्ना विनिष्पेतुर्गतायुधः ॥ ७८ ॥ एवं सुरहिषोऽनेकान्
 बलवानाततायिनः । जघान समरे वीरः कार्तिकेयो महाबलः
 ॥ ७९ ॥ वाणो नामाद्य दैतेयो बलेः पुत्रो महाबलः । क्रौञ्च-

पर्वतमाश्रित्य देवमङ्गानधावत ॥ ८० ॥ तमभ्ययान्महासिनः सुर-
 शत्रुमुदारधीः । स कार्तिकेयस्य भयात् क्रौञ्चं शरणनीयिवान्
 ॥ ८१ ॥ ततः क्रौञ्चं महामन्युं क्रौञ्चनाटनिनादितम् । शत्र्या
 विभेद् भगवान् कार्तिकेयोऽग्निदत्तया ॥ ८२ ॥ स शालस्कन्ध-
 श्वलं वस्तवानरवारंगम् । प्रोङ्खीनोद्भ्रान्तविहगं विनिष्पतित-
 पन्तगम् ॥ ८३ ॥ गोलाङ्गूलार्चसङ्घैश्च द्रवद्विरनुनादितम् । कुरङ्गै-
 श्चतनिर्गोपनिनादितवनान्तरैम् ॥ ८४ ॥ विनिष्पतद्भिः शरभैः सिंहेभ्य
 सहसा द्रुतैः । शोच्यामपि दृशां प्राप्नो रराजैव स पर्वतः ॥ ८५ ॥
 विद्याधरा समुत्तमैतुस्तस्य शृङ्गनिवासिनः । किन्नराश्च समु-
 द्दिग्ना शक्तिपातरवीडता ॥ ८६ ॥ ततो दैत्या विनिष्पेतुः शत-
 शोऽथ सहस्रेशः । प्रदीप्तात् पर्वतयोष्ठाद्विचित्राभरणस्रज ।
 तान्निर्घ्नरतिक्रम्य कुमारानुचरा मृषे ॥ ८७ ॥ स चैव भगवान्
 क्रुद्धो दैत्येन्द्रस्य सुतं तदा । सहानुजं जघानाशु वृषं देवपति-
 र्यथा ॥ ८८ ॥ विभेद् शत्र्या क्रौञ्चश्च पावकिः परवीरहा । वज्रधा
 चैकधा चैव कृत्वात्मानं महाबलः ॥ ८९ ॥ शक्तिं चिन्ता रणे
 तस्य पाणिमेति पुनः पुनः । एवं प्रभावो भगवांस्ततो भूयश्च
 पावकिः ॥ ९० ॥ शौर्यद्विगुणयोगिन तेजसा ययसा श्रिया ।
 क्रौञ्चस्तेन विनिर्मिन्नो दैत्याश्च शतशो हता ॥ ९१ ॥ तत स
 भगवान् देवो निहत्य विबुधद्विपः । सभान्धमानो विबुधै परं
 हर्षमवाप ह ॥ ९२ ॥ भिन्ने क्रौञ्चे गिरिवरे चण्डपुत्रे च पातिते ।
 ततो दुन्दुभयो राजन् नेदुः शङ्काय भारत ॥ ९३ ॥ समुत्तुर्देव-
 योपाय पुष्पवर्षमनुत्तमन् । योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽथ सह-
 स्रशः ॥ ९४ ॥ दिव्यं गन्धमुपादाय ववौ पुण्यय माश्रितः । गन्धर्वा-
 स्तुष्टुवृथैनं यज्वानय महर्षय ॥ ९५ ॥ केचिद्देवं व्यवम्यन्ति
 पितामहसुतं प्रभुम् । समत्कुमारं सर्वपा ब्रह्मचोनिं तमग्रजम्
 ॥ ९६ ॥ केचिन्महेश्वरसुतं दीपित् पुत्रं तिभावसोः । उमायाः

कृत्तिकानाञ्च गङ्गायाञ्च चन्द्रवृत ॥ ९७ ॥ एकधा च द्विधा चैव
 चतुर्धा च महाबलम् । योगीनामीश्वरं देव शतशोऽथ सहस्रश
 ॥ ९८ ॥ एतत्ते कथितं राजन् कार्त्तिकेयाभिपिचनम् । शृणु
 चैव सरस्वत्यास्तीर्थवर्यस्य पुण्यताम् ॥ ९९ ॥ बभूव तीर्थप्रवरं
 हतेषु सुरशत्रुषु । कुमारेण महाराज त्रिपिष्टपमिवापरम् ॥ १०० ॥
 ऐश्वर्याणि च तत्रस्थो ददावीश पृथक् पृथक् । तदा नैऋत-
 मुखेभ्यस्त्रैलोक्यं पावकात्मज ॥ १०१ ॥ एवं स भगवास्तस्मिं-
 स्तीर्थं देवकुलान्तक । अभिपिक्तो महाराज देवसेनापति सुरै
 ॥ १०२ ॥ तैजस नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्वमपाम्पति । अभिपिक्त
 सुरगणैर्वरुणो भरतर्षभ ॥ १०३ ॥ तस्मिंस्तीर्थवरं स्नात्वा स्कन्द-
 द्वाभ्यर्क्ष्य लाङ्गली । ब्राह्मणेभ्यो ददौ रुक्म वासाभरणानि
 च ॥ १०४ ॥ उषित्वा रजनी तत्र माधव परवीरहा । पूज्य
 तीर्थवरं तच्च स्पृष्ट्वा तीर्थञ्च लाङ्गली हृष्ट प्रीतमनाथैव ह्यभव-
 न्माधवोत्तम ॥ १०५ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यात यन्मा त्व परिपृच्छसि ।
 यथाभिपिक्तो भगवान् स्कन्दो देवै समागतै ॥ १०६ ॥

इति शल्यपर्वणि गङ्गायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्राया
 सारस्रतोपाख्याने षट्चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४६ ॥

जनमेजय उवाच । अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् श्रुतवानस्मि तत्त्वत ।
 अभिपेकं कुमारस्य विस्तरेण यथाविधि ॥ १ ॥ यच्छ्रुत्वा पूत-
 मात्मानं विजानामि तपोधन । प्रहृष्टानि च रोमाणि प्रसन्नञ्च
 मनो मम ॥ २ ॥ अभिपेकं कुमारस्य दैत्यानाञ्च वधन्तथा । श्रुत्वा
 मे परमा प्रीतिर्भूय कौतूहलं त्रिंशो ॥ ३ ॥ अपाम्पति कथं
 ह्यस्मिन्नभिपिक्तं पुरा सुरैः । तन्ने श्रूयि महामाश्रु ह्यश्रुतो
 ह्यसि सत्तम ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणु राजन्निदं चित्रं पूर्वकल्पे यथा-
 तथम् । आदौ कृतयुगे राजा वर्तमाने यथाविधि । वरुण
 देवता सर्वा समेत्येदमथाब्रुवन् ॥ ५ ॥ यथाज्ञानं सुरराट् शक्रो
 भयेभ्यः पाति सर्वदा । तथा त्वनपि सर्वासां सरिता वै पतिर्भव
 ॥ ६ ॥ वासथ्ये ते सदा देव सागरे मकराराये । समुद्रोऽयं तव
 वशे भविष्यति नदीपति ॥ ७ ॥ सोमेन सार्द्धञ्च तव हानित्वङ्गी
 भविष्यति । एवमस्त्विति तान् देवान् वरुणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 समागम्य ततः सर्वे वरुणं सागरालयम् । अपापति प्रचक्रुर्हि
 विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ९ ॥ अभिपिच्य ततो देवा वरुणं यादसा
 पतिम् । उग्मं स्वान्येव स्थानानि पूजयित्वा जलेश्वरम् ॥ १० ॥
 अभिपिक्तस्ततो देवैर्वरुणोऽपि महावशा । सरितः सागरायैव
 नदायापि सरासि च । पालवामास विधिना यथा देवान् शत-
 क्रतु ॥ ११ ॥ ततस्तत्राप्युपसृष्ट्वा दत्त्वा च विविधं वसु । अग्नि-
 तीर्थं महाप्राज्ञा जगामाय प्रलम्बहा । नष्टो न दृश्यते यत्र शमी-
 गर्भं ज्ञताशन ॥ १२ ॥ लोवालोकविनाशे च प्रादुर्भूते तदानघ ।
 उपतस्थुः सुरा यत्र सर्वलोकपितामहम् ॥ १३ ॥ अग्निं प्रनष्टो
 भगतान् कारणञ्च न विद्वत् । सर्वभूतक्षयो मा भूत् सम्पाद्य
 विभोऽनलम् ॥ १४ ॥

जनमेजय उवाच । विमथं भगवानग्निं प्रनष्टो लोकभावन ।
 विशातथ वयं देवैस्तद्वनापद्युः तत्स्वत ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । भृगोः प्रापाद्भृशं भीतो जातवेदा प्रताप-
 वान् । शमीगर्भमथासाद्य ननाथ भगवास्ता ॥ १६ ॥ प्रनष्टे तु
 तदा यज्ञो देवा सर्वे सवासवा । शत्र्वैपन्त तदा नष्टं च्चलनं
 भयदुःखिता ॥ १७ ॥ ततोऽग्नितीर्थमासाद्य शमीगर्भस्थसेव हि ।
 दृष्टशुक्लता तत्र यगमा प्रयागिवि १८ ॥ देवा सर्वे नर-
 व्याघ्रं वृक्षसतिपुरागमा । च्चयानं तं समासाद्य प्रोताभूवन्

सयासवाः ॥ १८ ॥ पुनर्यथागतं जग्मुः सर्वमच्छय सोऽभवत् ।
भृगोः प्रापान्महीपाल-यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ २० ॥ तत्राप्याप्तुव्य
मतिमान् ब्रह्मयोनिं जगाम च । ससर्ज भगवान् यत्र सर्वलोक-
पितामहः ॥ २१ ॥ तत्राप्युव्य ततो ब्रह्मा सह देवैः प्रभु-पुरा ।
ससर्ज तीर्थानि तथा देवतानां यथाविधि ॥ २२ ॥ तत्र स्नात्वा
च दत्त्वा च वसूनि विविधानि च । कौबेरं प्रयथौ तीर्थं यत्र तप्त्वा
महत्तपः । धनाधिपत्यं संप्राप्ति राजनैलविलः प्रभुः ॥ २३ ॥
तत्रस्थमेव तं राजन् धनानि निधयस्तथा । उपतस्थर्नरश्रेष्ठ तत्तीर्थं
लाङ्गली ततः । गत्वा स्नात्वा च विधिवद्ब्राह्मणैर्भ्यो धनं ददौ
॥ २४ ॥ दृष्ट्वा तत्र तत् स्थानं कौबिरे काननोत्तमे । पुरा यत्र
तपस्तप्तं विपुलं समहात्मना । यच्चरात्रा कुबिरेण वरा लब्धाय
पुष्कला ॥ २५ ॥ धनाधिपत्यं सख्यञ्च रुद्रेणामिततेजसा । सुरलं
लोकपालत्वं पुत्रञ्च नलकूवरम् । यत्र लेभे महावाहो धनाधि-
पतिरञ्जसा ॥ २६ ॥ अभिषिक्तश्च तत्रैव समागम्य मरुद्गणैः ।
वाहनञ्चास्य तद्वत् सुसंयुक्तं मनोजवम् । विमानं पुष्पकं दिव्यं
नैर्ऋतैश्चर्यमेव च ॥ २७ ॥ तत्राप्युव्य बली राजन् दत्त्वा दायाय
पुष्कलान् । जगाम खरितो रामस्तीर्थं श्वेतानुलेपन ॥ २८ ॥
निषिवितं सर्वसत्त्वैर्नाम्ना वदरपाचनम् । नानर्तुकफलोपेतं सदा-
पुष्पफलं शुभम् ॥ २९ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्राया

सप्तचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तीर्थवरं रामो ययौ वदरपाचनम् ।
तपस्त्रिसिद्धचरितं यत्र कन्या घृतव्रता ॥ १ ॥ भारद्वाजस्य दुहित्या
रूपेणाप्रतिभा भुवि । श्रुत्वावती नाम विभो कुमारी ब्रह्मचारिणी

॥ २ ॥ ततश्चचार सात्युग्र नियमैर्वृद्धभिर्हता । भर्ता मे देव-
 राज स्यादिति निश्चित्य भाविनी ॥ ३ ॥ सुमास्तस्या व्यतिक्रान्ता
 वक्ष्य कुरुकुलोद्भूह । चरन्त्या नियमास्तास्वान् स्त्रीभिस्तौब्रान्
 सुदुष्टरान् ॥ ४ ॥ तस्यास्तु तेन वृत्तेन तपसा च विश्राम्यते ।
 भक्त्या च भगवान् प्रीतः परया पाऊषासन ॥ ५ ॥ आजगामाथर्मं
 तस्यास्त्रिदशधिपति प्रभु । आस्थाय रूपं विप्रर्षिर्वशिष्ठस्य मर्हा-
 त्मन ॥ ६ ॥ सा त दृष्ट्वाग्रतपस वशिष्ठ तपतां वरम् । आचारै-
 र्भूमिभिर्द्विष्टैः पूजयामास भारत ॥ ७ ॥ उवाच नियमज्ञा च
 कल्याणी सा प्रियेभ्यदा । भगवन्मुनिशार्दूल किमाशायवसि प्रभो
 ॥ ८ ॥ सर्वमुद्य यथाशक्ति तव दास्यामि सुव्रत । अक्रभक्त्या च
 ते पाणि न दास्यामि कथञ्चन ॥ ९ ॥ व्रतैश्च नियमैश्चैव तपसा च
 तपोधन् । अक्रस्तोपयितव्यो वै मया त्रिभुवनेश्वर ॥ १० ॥
 द्रव्युक्तो भगवान् देव स्रवन्निव निरीक्ष्य ताम् । उवाच नियम
 ज्ञात्वा सान्त्वयन्निव भारत ॥ ११ ॥ उग्र तपसरसि वै विदिता
 मेऽसि सुव्रते । यदर्थमयमारम्भस्तव कल्याणि हृहत ॥ १२ ॥ तच्च
 सर्वं यथाभूत भविष्यति वरानने । तपसा लभ्यते सर्वं सर्वं तपसि
 तिष्ठति ॥ १३ ॥ यानि स्थानानि दिव्यानि विबुधानां शुभानने ।
 तपसा तानि प्राप्याणि तपोमूल मच्चत सुखम् ॥ १४ ॥ इहं कुला
 तपो घोरे दिष्ट सन्त्यस्य मानवा । देवत्व यान्ति कल्याणि शृणु
 चेद् वचो मम ॥ १५ ॥ पञ्च चैतानि शुभगी वदराणि शुभव्रते ।
 पचेत्युक्त्वा तु भगवान् जगाम वलसूदन । आमन्त्र्य तान् कल्याणीं
 ततो जय्य षजाप च ॥ १६ ॥ अविदूरे ततस्तस्मादायमात्तीर्य
 युत्तमम् । इन्द्रतीर्थेति विख्यात त्रिषु लोकेषु मानद् ॥ १७ ॥
 तस्य जिज्ञासनायं स भगवान् पाऊषासन । वदराणामपचन
 चकार विबुधाधिप ॥ १८ ॥ ततः प्रतप्ता सा राजन् वाग्यता
 विगतहृता । ततपरा शुविष्यतीता पावके समधिययत् ॥ १९ ॥

धूपचद्राजशार्दूल वदराणि महाव्रता । तस्या पचन्त्या सुमहान्
 कालोऽगात् पुरुषर्षभ ! न च स्र तान्यपच्यन्त दिनञ्च चयमभ्य-
 गात् ॥ २० ॥ इतान्नेन दग्धश्च यस्तस्या काष्ठसञ्चय । अकाष्ठ-
 मग्नि सा दृष्ट्वा स्वशरीरमथादहत् ॥ २१ ॥ पादौ प्राक्षिप्य सा
 पूर्वं पावके चासुदर्शना । दग्धौ दग्धौ पुनः पादावुपावर्त्तयतानघा
 ॥ २२ ॥ चरणौ दह्यमानौ च नाधित्तयेदनिन्दिता । कुर्वाणा
 दुष्करं कर्म महर्षिप्रियकाम्यया ॥ २३ ॥ न वैमनस्यं तस्यास्तु
 सुखभेदोऽथवाभवत् । शरीरमग्निनादीप्य जलमध्येव हर्षिता ॥ २४ ॥
 तच्चास्या वचन नित्येप्रवर्त्तद्बुद्धि भारत । सर्वथा वदराण्येव
 पक्तव्यानीति कन्यका ॥ २५ ॥ सा तन्मनसि कृत्वा वै महर्षिर्वचनं
 शुभा । अपचददराण्येव न चापच्यन्त भारत ॥ २६ ॥ तस्यास्तु
 चरणौ वज्रिर्देहाच्च भगवान् स्वयम् । न च तस्या मनोदुःखं
 खल्पमप्यभवत्तदा ॥ २७ ॥ अथ तत् कर्म दृष्ट्वास्या प्रीतस्त्रिभु
 वनेश्वर । तत सन्दर्शयामास कन्यायै रूपमात्मन ॥ २८ ॥
 उवाच च सुरयोष्ठस्ता कन्या सुदृढव्रताम् । प्रीतोऽस्मि ते शुभे
 भक्त्या तपसा नियमेन च ॥ २९ ॥ तस्माद्योऽभिमत काम स ते
 सम्पत्स्यती शुभे । देहं त्यक्त्वा महाभागे त्रिदिवे मयि ब्रह्मस्यसि
 ॥ ३० ॥ इदञ्च ते तीर्थपरं स्थिरं लोके भविष्यति । सर्वपापा-
 पञ्च सुभ्रु नाम्ना वदरपाचनम् । विख्यात त्रिषु लोकेषु ब्रह्म-
 र्षिभिरभिटुतम् ॥ ३१ ॥ अस्मिन् खलु महाभागे शुभे तीर्थवरे-
 ऽनये । त्यक्त्वा सप्तर्षयो जग्मुर्हिमवन्तमरुन्धतीम् ॥ ३२ ॥ ततस्ते
 वै महाभागा गत्वा तत्र सुसंश्रिता । वृत्तार्थं फलमूलानि समा-
 चर्त्तुं ययुः किल ॥ ३३ ॥ तेषां वृत्तार्थिना तत्र वसता हिम-
 वहने । अनावृष्टिरनुप्राप्ता तदा हादशवापिंकी ॥ ३४ ॥ ते कृत्वा
 चायमं तत्र न्यवसन्त तपस्विन । अरुन्धत्यपि कल्याणी तपो-
 नित्याभवत्तदा ॥ ३५ ॥ अरुन्धती ततो दृष्ट्वा तीव्रं नियममास्थि-

ताम् । अथागमन्निनयन सुप्रीती वरदस्तदा ॥ ३६ ॥ ब्राह्मं
 रूप तत कृत्वा महादेवो महायथा । तामभ्येत्याब्रवीदेवो भिक्षा-
 मिच्छाम्यह शुभे ॥ ३७ ॥ प्रत्युवाच तत सां तं ब्राह्मणज्ञारु-
 दर्शना । चीणोऽन्नसञ्चयो विप्र वदराणीह भक्षय ॥ ३८ ॥
 ततोऽब्रवीन्महादेव पचस्वैतानि सुव्रते । इत्युक्त्वा सापचत्तानि
 ब्राह्मणप्रियकाम्यया ॥ ३९ ॥ अधिचिन्त्य समिद्धेऽग्नौ वदराणि
 यश्चिन्ता । दिव्या मनोरमा पुण्या वधा शुश्राव सा तदा ।
 अतीता सा त्वनावृष्टिर्घोरा हादश्वार्धिकी ॥ ४० ॥ अनशन्त्या
 पचन्त्याश्च शृणुन्त्याश्च कथा शुभा । दिनोपम स तन्याश्च कालो-
 ऽतीत सुदारुण ॥ ४१ ॥ ततस्ते सुनय प्राप्ता फलान्यादाय
 पर्वतात । तत स भगवान् प्रीत प्रोवाचारुन्धती तदा ॥ ४२ ॥
 उपधर्षये धर्मज्ञे यथापूर्वमिमानृषीन् । प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञे
 तपसा नियमेन च ॥ ४३ ॥ तत सन्दर्शयामास स्व रूप भगवान्
 हर । प्रीतोऽब्रवीत्तदा तेभ्यस्तस्याश्च चरित महत ॥ ४४ ॥
 गवद्भिर्हिमवतपृष्ठे यत्तप समुपार्जितम् । अस्याश्च यत्तपो विप्रा
 न सम तन्मत मम ॥ ४५ ॥ अनयो हि तपस्विन्या तपस्तप्त सुदु-
 श्चरम ॥ अनशन्त्या पचन्त्या च सना हादश्व पारिता ॥ ४६ ॥ तत
 प्रोवाच भगवांस्तामेवारुन्धती पुन । वर वृणीष्व कल्याणि यत्ते-
 ऽभिलषित हृत् ॥ ४७ ॥ साब्रवीत् पृष्टुताम्नाक्षी देव सप्तर्षि-
 समष्टि । भगवन् यदि मे प्रीतस्तीर्थं स्यादिदमुत्तमम् । सिद्ध-
 देवर्षिद्वयित नाम्ना वदरपावनम् ॥ ४८ ॥ तथास्मिन्देवदेवेश
 विरात्रमुपितु शुचि । प्राप्नुयादुपवासेन फल हादश्ववार्धिकम्
 ॥ ४९ ॥ एवमस्त्विति ता देव प्रत्युवाच तपस्विनीम् । सप्तर्षिभि
 स्तुतो देवस्ततो नाक ययौ तदा ॥ ५० ॥ ऋषयो विष्णय जग्मस्त
 दृष्ट्वा चाप्यरुन्धतीम् । अथान्ताज्ञाविवर्णाञ्च क्षुतपिपासासहा
 सतोम ॥ ५१ ॥ एव सिद्धि परा प्राप्ता अरुन्धत्या विशुद्धया ।

यथा त्वया महाभागे मदयं अक्षितव्रते ॥ ५२ ॥ विभीषो हि
 त्वया भद्रे व्रते ह्यस्मिन् समर्पित । तथा चेदं ददाम्यद्य नियमेन
 सुतोषित । विभेष तव कल्याणि प्रयच्छामि, वर वरे ॥ ५३ ॥
 अरुन्धत्या वरस्तस्या यो दत्तो वै महात्मना । तस्य चाहं प्रभा-
 वेन तव कल्याणि तेजसा । प्रवक्ष्याम्यपर भूयो वरमत्र यथाविधि
 ॥ ५४ ॥ यस्त्वेका रजनी तीर्थं वतस्यते सुसमाहित । स स्नात्वा
 प्राप्स्यते लोकान् दिङ्मन्यासात् सुदुर्लभान् ॥ ५५ ॥ इत्युक्त्वा भग-
 वान् देव, सहस्राक्ष, प्रतापवान् । श्रुवावतीं तत पुण्या जगाम
 त्रिदिव पुन ॥ ५६ ॥ गते वैजधरे राजंस्तत्र वषं पपात ह ।
 पुण्याणा भरतश्चेष्ट दिव्यानां पुण्यगन्धिनाम् ॥ ५७ ॥ देवदुन्दु-
 भययापि नैदुस्तत्र महाखना । मास्तय ववौ पुण्य पुण्यगन्धो
 विगाम्यते ॥ ५८ ॥ उतंस्य तु शुभा देह जगामेन्द्रस्य भर्थिताम् ।
 तपसोग्रेण त लब्ध्वा तेन रेमे सहाच्युता ॥ ५९ ॥

जनमेजय उवाच । का तस्या भगवन्माता ह्य संव्रडा च
 शोभना । योतुमिच्छाम्यह विप्र पर कौतूहल हि मे ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । भरहोजस्य विप्रर्षे स्तन्न रेतो महात्मन ।
 दृष्ट्वाप्सरसमायान्तीं घृताची पृथुलोचनाम् ॥ ६१ ॥ स तु नग्राह
 तद्रेत करेण जपती वर । तदापतत पर्णपुटी तत्र सा त्वभवत
 सुता ॥ ६२ ॥ तस्यास्तु जातकर्माद्दि ब्रह्मा सर्वं तपोधन । नाम
 चास्या स ब्रतवान् भरहाजो महासुनि ॥ ६३ ॥ श्रुवावतीति धर्मात्मा
 देवर्षिगणससदि । खे च तामाशमे न्यस्य जगाम हिमवदनम् ॥ ६४ ॥
 तत्राप्युपसृश्य महानुभावो वस्त्रनि दत्त्वा च महादिजेभ्य । जगाम
 तीर्थं सुसमाहितात्मा शक्रस्य वृषिप्रवरस्तदानीम् ॥ ६५ ॥

इति शतपथपर्वणि गदायुद्धपर्वणि वलदेवतीर्थंवात्वाया
 शारस्वततीर्थोपाख्याने अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्याय ॥ ४८ ॥

ततो हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः । तस्मादादित्यतीर्थञ्च जगाम
 कमलेक्षणः ॥ १७ ॥ यत्रेहा भगवान् ज्योतिर्भास्करो राजसत्तम ।
 ज्योतिषामाधिपत्यञ्च प्रभावञ्चाप्यपद्यत ॥ १८ ॥ तस्या नद्यास्तु
 तीरे वै सर्वे देवाः सवासवाः । विश्वे देवाः समस्तो गन्धर्वाप्-
 सरसश्च ॥ १९ ॥ हैषायनः शुक्रयैव कृष्णश्च मधुसूदनः । यच्चाद्य
 राक्षसायैव पिशाचाय विश्राम्यते ॥ २० ॥ एते चान्ये च बहवो
 योगसिद्धाः सहस्रशः । तस्मिंस्तीर्थे सरस्वत्याः शिवे पुण्ये पर-
 न्तप ॥ २१ ॥ तत्र हत्वा पुरा विष्णुरसुरौ मधुकैटभौ । आप्नुव्य
 भरतश्चेष्ट तीर्थप्रवर उत्तमे ॥ २२ ॥ हैषायनश्च धर्मात्मा तत्रै-
 वाप्नुव्य भारत । संप्राप्य परमं योगं सिद्धिञ्च परमां गतां ॥ २३ ॥
 असितो देवलस्यैव तस्मिन्नेव महातपाः । परमं योगमास्थाय
 ऋषियोगमवाप्तवान् ॥ २४ ॥

इति श्रवणपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां

सारस्वतीपाख्यानं एकौनपचाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वैसति सु तपो-
 धनः । गार्हस्थ्यं धर्मासास्थाय असितो देवलः पुरा ॥ १ ॥ धर्म-
 नित्यः शुचिर्दान्तो न्यस्तदण्डो महातपाः । कर्मणा मनसा वाचा
 समः सर्वेषु जन्तुषु ॥ २ ॥ अक्रोधनी महाराज तुल्यनिन्दात्म-
 संस्तुतिः । प्रियाप्रिये तुल्यवृत्तिर्यमवत् समदर्शनः ॥ ३ ॥ काञ्चने
 स्रोष्टभारेऽप्य समदर्शो महातपाः । देवानपूजयन्नित्यमतिथींश्च
 हिजैः सह न ब्रह्मवर्ष्यैरतो नित्यं सदा धर्मापरायणः ॥ ४ ॥
 ततोऽभ्येत्य महाराज योगमास्थाय भिक्षुकः । जैगोपव्यो मुनि-
 र्धर्मास्तस्मिंस्तोर्थे समाहितः ॥ ५ ॥ देवलस्यायमे राजन् प्रवचन्
 च महायुतिः । योगनित्यो महाराज सिद्धिं प्राप्नो महातपाः ॥ ६ ॥

त तत्र वसमानन्तु जैगीषव्य महासुनिम् । देवलो दर्शयन्नेव
 नैवासुञ्जत धर्मत ॥ ७ ॥ एव तयोर्महाराज दीर्घकालोऽभ्यगात्
 पुरा । जैगीषव्य सुनिवर न ददर्शाय देवल ॥ ८ ॥ आहार-
 काले मतिमान् परिव्राड्जनमेजय । उपातिहत धर्मज्ञो भैक्ष्य-
 काले स देवलम् ॥ ९ ॥ स दृष्ट्वा भिक्षुरूपेण प्राप्त तत्र महा-
 सुनिम् । गौरव परम चक्रे प्रीतिञ्च विपुलान्तथा ॥ १० ॥ देव-
 लस्तु यथाशक्ति पूजयामास भारत । ऋषिदृष्टेन विधिना समा-
 वह्यौ समाहित् ॥ ११ ॥ कदाचित्तस्य नृपते देवलस्य महा-
 त्मन । चिन्ता समहती जाता मुनि दृष्ट्वा महाद्युतिम् ॥ १२ ॥
 समास्तु समतिक्रान्ता वह्नय पूजयतो मम । न चायमलसो भिक्षु
 रभ्यभापत किञ्चन ॥ १३ ॥ एव विगणयन्नेव स जगाम मही-
 दधिम् । अन्तरीक्षचर श्रेष्ठान् कलस गृह्य देवल ॥ १४ ॥
 गच्छन्नेव स धर्मात्मा समुद्र सरिताम्पतिम् । जैगीषव्य ततो-
 ऽपश्यद्गत प्रागेव भारत ॥ १५ ॥ तत स विस्मययिन्ता जगामाया-
 सित प्रभु । कथं भिक्षुरय प्राप्त समुद्रे स्नात एव च ॥ १६ ॥
 इत्येव चिन्तयामास महर्षिरसितस्तदा । स्नात्वा समुद्रे विधि-
 वत शुद्धिर्ह्येष जजाप ह ॥ १७ ॥ कृतजप्याङ्गिक श्रेष्ठानायमञ्ज
 जगाम ह । कलस जलपूषं वै गृहीत्वा जनमेजय ॥ १८ ॥ तत
 स प्रविशन्नेव स्वमायमपद मुनि । आसीनमात्रमे तत्र जैगीषव्य-
 मपश्यत ॥ १९ ॥ न व्याहरति चैवैन जैगीषव्य कथञ्चन । काष्ठ
 भूतोऽयमपदे वसति स महातपा ॥ २० ॥ त दृष्ट्वा चाप्नुत तीर्थे
 सागरे सागरोपमम् । प्रविष्टमायमञ्जापि पूर्वमेव ददर्श स ॥ २१ ॥
 अस्तितो देवलो राजयिन्तयामास बुद्धिमान् । दृष्ट्वा प्रभावन्तपसो
 जैगीषव्यस्य योगजम् ॥ २२ ॥ चिन्तयामास राजेन्द्र तदा स
 सुनिरुत्तम । मया दृष्ट समुद्रे च आत्रमे च वप लवम् ॥ २३ ॥
 एव विगणयन्नेव स मुनिर्मन्त्रपारग । उत्पतायमात्तत्रादन्त-

रीचं विशाम्यते । जिज्ञासार्थं तदा भिक्षोर्जैगीपव्यस्य देवलः
 ॥ २४ ॥ सोऽन्तरौच्यवरात् सिद्धान् समपश्यत् समाहितान् ।
 जैगीपव्यञ्च तैः सिद्धैः पूज्यमानमपश्यत् ॥ २५ ॥ ततोऽसितः
 सुसंरक्तो व्यवसायी दृढव्रतः । अपश्यद्दे दिवं यान्तं जैगीपव्यं
 स देवलः ॥ २६ ॥ तं चाक्षुःपिबल्लोकं तं व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत् ।
 पिबल्लोकाच्च तं यान्तं याम्यं लोकमपश्यत् ॥ २७ ॥ तस्मादपि
 समुत्पद्य सोमलोकमभिप्लुतम् । व्रजन्तमन्वपश्यत् स जैगीपव्यं
 मञ्जामुनिम् । लोकान् समुत्पतन्तन्तु शुभानेकान्तयाजिनाम् ॥ २८ ॥
 अतोऽग्निहोत्रिणां लोकास्तथाप्युत्पपात ह । दर्शञ्च पीर्य-
 मासञ्च ये यजन्ति तपोधना ॥ २९ ॥ तेभ्य संसृष्ट्ये धीमान्
 लोकेभ्यः पशुयाजिनाम् । व्रजन्तं लोकममलमपश्यद्देवपूजितम्
 ॥ ३० ॥ चातुर्भास्त्रैर्विधैर्यजन्ते ये तपोधना । तेषां स्थानं
 ततो यान्तं तथामिष्टोमयाजिनाम् ॥ ३१ ॥ अग्निष्टुतेन च तथा
 ये यजन्ति तपोधना । तत्स्थानमनुसंप्राप्तमन्वपश्यत् देवलः ॥ ३२ ॥
 वाजपय क्रतुवरं तथा बहुर्युवर्षकम् । आहरन्ति महाप्रज्ञा-
 स्तेषां लोकेष्वपश्यत् ॥ ३३ ॥ यजन्ते राजसूयिन पुण्डरीकेण चैव
 ये । तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीपव्यं स देवलः ॥ ३४ ॥ अश्वमेधं
 क्रतुवरं नृरमेधं तथैव ये । आहरन्ति भरयुष्ठास्तेषां लोकेष्वप-
 श्यत् ॥ ३५ ॥ सर्वमेधञ्च दुष्प्राप तथा सौत्रामणिकञ्च ये । तेषां
 लोकेष्वपश्यच्च जैगीपव्यं स देवलः ॥ ३६ ॥ दादभाक्ष्येय सर्वैर्ये
 यजन्ते विविधैर्नृप । तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीपव्यं स देवलः ॥ ३७ ॥
 मित्रावरुणयोर्लोके चादित्यानां तथैव च । सलोकतामनुप्राप्त-
 मपश्यत् ततोऽसितः ॥ ३८ ॥ रुद्राणाञ्च वसूनाञ्च स्थानं यच्च
 वृहस्पतेः । तानि सर्वाण्यतीतानि समपश्यत्ततोऽसितः ॥ ३९ ॥
 आरुञ्च च गवां लोकं प्रयातो ब्रह्ममत्रिणाम् । लोकानपश्यद्ब्रह्मन्तं
 जैगीपव्यं ततोऽसितः ॥ ४० ॥ तीक्ष्णो ज्ञानपरान् विप्रमुत्पतन्तं

स्वतेजसा । पतिव्रतानां लोकांश्च ब्रजन्तं सोऽन्वपश्यत ॥ ४१ ॥
 ततो मुनिवरं भूयो जैगीपव्यमथासितः । नान्वपश्यत योगस्य-
 मन्तर्हितमरिन्दम ॥ ४२ ॥ सोऽचिन्तयन्महाभागी जैगीपव्यस्य
 देवलः । प्रभावं सुव्रतलञ्च सिद्धिं योगस्य चातुलाम् ॥ ४३ ॥
 असितोऽपृच्छत् तदा सिद्धान् लोकेषु सत्तमान् । ब्रजतः प्राञ्जलि-
 भूत्वा धीरस्तान् ब्रह्मसत्रिणः ॥ ४४ ॥ जैगीपव्यः न पश्यामि तं
 शंसध्वं महौजसम् । एतदिच्छान्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि
 मे ॥ ४५ ॥

सिद्धा जघुः । शृणु देवल भूतार्थं शंसतां नो दृढव्रत ।
 जैगीपव्यः स वै लोकं प्राश्रुतं ब्रह्मणो गतः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स श्रुत्वा वचनं तेषां सिद्धानां ब्रह्म-
 सत्रिणान् । असितो देवलस्तूर्णमुत्पपात पपात च ॥ ४७ ॥ ततः
 सिद्धास्तमूर्चुर्हि देवलं पुनरेव ह । न देवल गतिस्तव तव गन्तुं
 तपोधन ॥ ब्रह्मणः सदनं विप्र जैगीपव्यो यदाप्तवान् ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सिद्धानां देवलः पुनः ।
 श्रानुपूर्व्येण लोकांस्तान् सर्वानवततार ह ॥ ४९ ॥ स्वमाश्रमपदं
 पुण्यमार्जगाम प्रतङ्गवत् । प्रविशन्नेव चापश्यञ्जैगीपव्यं स देवलः
 ॥ ५० ॥ ततो ब्रह्मरा व्यगणयद्देवलो धर्मशुक्तया । दृष्ट्वा प्रभावं
 तपसो जैगीपव्यस्य योगजम् ॥ ५१ ॥ ततोऽब्रवीन्महात्मानं जैगी
 पव्यं स देवलः । विनयावन्तो राजन्नुपसर्ष्यं महामुनिम् ।
 मोक्षधर्मां समाख्यातुमिच्छेयं भगवन्नहम् ॥ ५२ ॥ तस्य तद्वचनं
 श्रुत्वा उपदेशं चकार सः । विधिवच्च योगस्य परं कार्याकार्थञ्च
 यास्वतः ॥ ५३ ॥ सन्नप्रासक्तवृद्धिन्तं ततो दृष्ट्वा महातपाः ।
 सर्वायास्य क्रियायज्ञे विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५४ ॥ सन्नप्रासक्त-
 वृद्धिं तं भूतानि पिबभिः सच्च । ततो दृष्ट्वा प्रसह्यु कोऽप्यान्
 सदिभजिष्यति ॥ ५५ ॥ देवलस्तु वचः श्रुत्वा भूतानां कर्णं तथा ।

द्विभो दश व्याहरता भोक्षं त्यक्तुं मनो दधे ॥ ५६ ॥ ततस्तु फल-
मूलानि पवित्राणि च भारत । पुष्याख्योपधयथैव रोक्षयन्ते
सहस्रश ॥ ५७ ॥ पुनर्नो देवल क्षुद्रो नून केतस्यति दुर्मति ।
अभयं सर्वभूतेष्वो यो दत्त्वा नावबुध्यते ॥ ५८ ॥ ततो भूयो
व्यगणयत खबुद्ध्या मुनिसत्तम । मोक्षे गार्हस्थ्यधर्मं वा किन्तु
य्येयस्कर भवेत् ॥ ५९ ॥ इति निश्चित्य मनसा देवलो राज
सत्तम । त्यक्त्वा गार्हस्थ्यधर्मं स मोक्षधर्ममरोचयत ॥ ६० ॥ एव-
भादीनि सञ्चिन्त्य देवलो निश्चयात्तत । प्राप्तवान् परमा सिद्धिं
परं योगज्ञ भारत ॥ ६१ ॥ ततो देवा समागम्य बृहसतिपुरो-
गमा । जैगीषव्य तपस्यास्य प्रशंसन्ति तपस्विन ॥ ६२ ॥ अथा
ब्रवीद्विषिवरो देवान् वै नारदस्तथा । जैगीषव्ये तपो नास्ति
विष्णापयति योऽसितम् ॥ ६३ ॥ तमेव वादिन धीर प्रत्युचुस्ते
द्विवीकस । मैवमित्येव शसन्तो जैगीषव्य महासुनिम् ॥ ६४ ॥
नात परतर किञ्चित्तुल्यमस्ति प्रभावत । तेजसस्तपस्यास्य योगस्य
च महात्मन ॥ ६५ ॥ एव प्रभाको धर्मात्मा जैगीषव्यस्तथासित ।
तयोरिदं स्थानवरं तीर्थञ्चैव महात्मनो ॥ ६६ ॥ तत्राप्युपसृश्य
ततो मञ्जात्मा दत्त्वा च वित्तं क्षत्रभृद्भिर्भ्य । अवाप्य धर्मं पर
मार्थ्यकर्मां जगाम सुोमस्य महत् सुतीर्थम् ॥ ६७ ॥

इति शरत्पर्वणि गदागुहपर्वणि बलदेवतीर्थयात्राया
शारस्वतोपाख्याने पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । यत्रेजिवानुद्धुपती राजस्येन भारत ।
तन्मिस्तीर्थं महानासीत् अग्रामस्तारकामय ॥ १ ॥ तत्राप्युपसृश्य
यसो दत्त्वा दानानि शालवान् । शारस्वतस्य धर्मात्मा मुनेस्तीर्थं

जगाम ह ॥ २ ॥ तत्र हादश्वार्पिक्यामनावृष्ट्या द्विजोत्तमान् ।
वेदानध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनि ॥ ३ ॥

जनसेजय उवाच । कथं हादश्वार्पिक्यामनावृष्ट्या तपोधनः ।
ऋषीन्ध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनि ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । आसीत् पूर्वं महाराज मुनिर्द्वीमान्महा-
तपा । दधीच इति विख्यातो ब्रह्मचारौ जितेन्द्रिय ॥ ५ ॥
तस्यातितपसश्चक्रो विभेति सततं विभो । न क्व लोभयितुं शक्यं
फलैर्बद्धविधैरपि ॥ ६ ॥ प्रलोभनायं तस्याथ प्राहिणोत् पाक-
भासन । दिव्यामप्सरसां पुण्या दर्शनीयामलम्बुषाम् ॥ ७ ॥
तस्य तर्पयतो देवान् सरस्वत्या महात्मन । समीपतो महाराज
सोपातिष्ठत भाविनी ॥ ८ ॥ तान्दिव्यवपुष दृष्ट्वा तस्यर्षेर्भाविता-
त्मन । रेतस्कन्तु सरस्वत्या तत् सा जग्राह निम्बगा ॥ ९ ॥
कुक्षौ प्राप्यदधदृष्ट्वा तद्रेतं पुरुषर्षभ । सा दधार च तं गभं
पुत्रहेतोर्महानदी ॥ १० ॥ सुपुत्रे चापि समये पुत्रं सा सरिता
वरा । जगाम पुत्रमादाय तमपि प्रति च प्रभो ॥ ११ ॥ ऋषि-
ससृष्टि तं दृष्ट्वा सा नदी मुनिसत्तमम् । ततः प्रोवाच राजेन्द्र
ददती पुत्रमस्य तम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मर्षे तव पुत्रोऽयं लङ्घत्या धारितो
मया । दृष्ट्वा तेऽप्सरसं रेतो यतस्कन्तं प्रागलम्बुषाम् ॥ १३ ॥
ततः कुक्षिणा वै ब्रह्मर्षे लङ्घत्या घृतवत्यहम् । न विनाशमिदं
गच्छेत्स्वत्तेज इति निश्चयात् ॥ १४ ॥ प्रतिगृह्णीष्व पुत्रं स्व मया
दत्तमनिन्दितम् । इत्युक्तं प्रतिजग्राह प्रीतिज्ञावाप पुष्कलाम्
॥ १५ ॥ स्वसुतञ्चाप्यजिघ्रत्त मूर्द्धि प्रेम्णा द्विजोत्तम । परिष्वज्य
चिरकालं तदा भरतसत्तम ॥ १६ ॥ सरस्वत्यै वरं प्रादात् प्रीय-
माणो महामुनि । विश्वे देवाः सपितरो गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
दृष्ट्वा यास्यन्ति सुभगे तर्प्यमाणास्तवाग्रसा ॥ १७ ॥ इत्युक्त्वा स
तु तुष्टाव वचोभिर्वै महानदीम् । प्रीतिं परमहृष्टात्मा यथावत्

शृणु पाथिव ॥ १८ ॥ प्रस्तुतासि महाभागे सरसो ब्रह्मण परा ।
 जानन्ति त्वा सरिच्छ्रेष्ठे मुनयः समितव्रता ॥ १९ ॥ मम प्रिय-
 करी चापि सततं प्रियदर्शने । तस्मात् सारस्वत पुत्रो महास्ते
 वरवर्णिनि ॥ २० ॥ तवैव नाम्ना प्रथितं पुत्रस्ते लोकभावन ।
 सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपा ॥ २१ ॥ एष हादश-
 वर्षिक्यामनावृष्ट्या द्विजर्षभान् । सारस्वतो महाभागे वेदानध्या-
 पयिष्यति ॥ २२ ॥ पुण्याभ्यय सरिद्धरस्व सदा पुण्ड्रतमा शुभे ।
 भविष्यसि महाभागे मतप्रसादात् सरस्वति ॥ २३ ॥ एव सा
 सस्तुता तेन वरं लब्ध्वा महानदी । पुत्रमादाय मुदिता जगाम
 भरतर्षभ ॥ २४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु विरोधे देवदानवैः ।
 यक्रं प्रहरणान्वेषी लोकास्त्रीन् विचचार ह ॥ २५ ॥ न चीप-
 लेभे भगवान् यक्रं प्रहरणं तदा । यद्वै तेषां भविष्यति बधाय
 विबुधद्विषाम् ॥ २६ ॥ ततोऽब्रवीत् सुरान् यक्रो न मे यक्या
 महासुरा । ऋतेऽस्थिमिद्विधीचस्य निहन्तु त्रिदशद्विप ॥ २७ ॥
 तस्मादात्वा ऋषिप्रेष्ठो याच्यता सरसत्तमा । दधीचास्थीनि
 देहीति तैर्वधिष्यामहे रिपून् ॥ २८ ॥ स च तैर्याचितोऽस्थीनि
 यत्नादपिवरस्तदा । प्राणत्यागं कुरुप्रेष्ठं चकारैवाविषारयन् ।
 स लोधानक्षयान् प्राप्तो दिवप्रियकरस्तदा ॥ २९ ॥ तस्यास्थिमि-
 रयो यक्रं सप्रहृष्टमनास्तदा । कारयामास दिव्यानि नानाप्रह-
 रणान्यतः । वज्राणि चक्राणि गदांशुक्रान् द्रष्टव्यांश्च पुष्कलान् ॥३०॥
 स हि तीव्रेण तपसा सभूत् परमर्षिणा । प्रजापतिसुतेनाय
 भृशुणा लोकभावन ॥ ३१ ॥ अतिवाय स तेजस्वी, लोकमारो
 विनिर्मितः । जज्ञे यैलगुरुं प्राशुर्महिम्ना प्रथितं प्रभुः । नित्य-
 मुद्विजते षास्य तेजसं पाकशासन ॥ ३२ ॥ तेन यज्ञेण भगवा-
 न्मन्वयन्तेन भारत । विचक्रौश्च विदष्टेन ब्रह्मतेजोभवेन च ।
 देवदानववीराणां जपानं नवतीर्णव ॥ ३३ ॥ अथ बाले व्यति-

क्रान्ते महत्यतिभयङ्करे । अनावृष्टिरनुप्राप्ता राजन् द्वादशवार्षिकी
 ॥ ३४ ॥ तस्या द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्या महर्षय । वृत्तग्रथं
 प्राद्रवव्राजन् च धार्ता सर्वतो दिग्म् ॥ ३५ ॥ दिग्भ्यस्तान् प्रदु-
 तान् दृष्ट्वा मुनि सारस्वतस्तदा । गमनाय मतिञ्चक्रे त प्रोवाच
 सरस्वती ॥ ३६ ॥ न गन्तव्यमित पुत्र तवाहारमहं सदा ।
 दास्यामि मतस्यप्रवरानुष्यतामिह भारत ॥ ३७ ॥ इत्युक्तस्तर्षया-
 मास स पितृन् देवतास्तथा । आहारमकरोन्नित्यं प्राणान् देवाय
 धारयन् ॥ ३८ ॥ अथ तस्यामनावृष्ट्यामतीताया महर्षय ।
 अन्योऽन्यं परिपप्रच्छ पुन स्वाध्यायकारणात् ॥ ३९ ॥ तेषां
 च धापरीताना नष्टा वेदाभिधावताम् । सर्वेषामेव राजेन्द्र न
 कथित प्रतिभानवान् ॥ ४० ॥ अथ कथिदृष्टिस्तेषा सारस्वतमुपैषि-
 वान् । कुर्वाणं सयतात्मानं स्वाध्यायमपिसत्तमम् ॥ ४१ ॥ स
 गत्वाचष्ट तेभ्यश्च सारस्वतमतिप्रभम् । स्वाध्यायममरप्रख्यं कुर्वाणं
 विजने वने ॥ ४२ ॥ तत सर्वं समाजग्म स्तत्र राजन्महर्षय ।
 सारस्वतं मुनियेष्टमिदमूचु समागता ॥ ४३ ॥ अस्मानध्यापय-
 खेति तानुवाच ततो मुनि । शिष्यत्वमुपगच्छध्वं विधिवद्भि मत्से-
 त्युत ॥ ४४ ॥ तत्राद्भुवन्मुनिगणा बालस्त्वमसि पुत्रक । स तानाह
 न मे धर्मो नश्येदिति पुनर्मुनीन् ॥ ४५ ॥ यो ह्यधर्मेण वै ब्रूया-
 द्ब्रूह्योयाद्वाप्यधर्मत । ह्यौषेता तावुभौ क्षिप्रं स्याता वा वैरिणा-
 वुभौ ॥ ४६ ॥ न ज्ञायनेनं पलितैर्न विज्ञेन न बन्धुभि । ऋषय-
 श्चक्रिरे धर्मं योऽनूचान स नो महान् ॥ ४७ ॥ एतत श्रुत्वा
 वचस्तस्य मुतयस्ते विधानत । तस्माद्देदाननुप्राप्य पुनर्धर्मं प्रव-
 क्रिरे ॥ ४८ ॥ षष्टिर्मुनिसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे । सार-
 स्वतस्य विप्रर्षिर्वेदस्वाध्यायकारणात् ॥ ४९ ॥ सृष्टिं सृष्टिं तत
 सर्वं दर्भाणा ते ह्युपाहरन् । तस्यासनायं विप्रर्षिर्वालस्यापि यथे
 स्थिता ॥ ५० ॥ तत्रापि दृत्वा वसु रौहिणेयो महाबल कैशव-

पूर्वजोऽथ । जगाम तीर्थं मुदितः क्रमेण ख्यातं महद्दत्तकन्या
 स यत्र ॥ ५१ ॥

इति अथर्वण्ये गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां
 सारस्वतीपाख्याने एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

जनमेजय उवाच । कथं कुमारी भगवंस्तपोयुक्ता ह्यभूत्
 पुरा । किमर्थं च तपस्त्रये को वास्या नियमोऽभवत् ॥ १ ॥ सुदु-
 श्करमिदं ब्रह्मं स्वत्त श्रुतमनुत्तमम् । आख्याहि तत्त्वमखिलं यथा
 तपसि सा स्थिता ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । ऋषिरासीन्नृचावीर्यं कुण्ठिर्गर्गो महा
 यया । स तप्सा विपुलं राजस्तपो वै तपसां वर ॥ ३ ॥ भगसाय
 सता सुभ्रूः समुत्पादितवान् विभु । ताञ्च दृष्ट्वा मुनि प्रीतः
 कुण्ठिर्गर्गो महायया । जगाम त्रिदिवं राजन् सत्यच्येह कले-
 वरम् ॥ ४ ॥ सुभ्रूः सा ह्यथ कल्याणी पुण्डरीकनिभेक्षणा ।
 महता तपसोग्रेण कृत्वा अमभनिन्दिता । उपवासै पूजयन्ती
 पितृन्देवांश्च सा पुरा ॥ ५ ॥ तस्यास्तु तपसोग्रेण महान् कालो-
 ऽत्यगान्न प । सा पित्रा दीयमानापि तत्र नैच्छदनिन्दिता ।
 आत्मनः सदृशं सा तु भर्त्सरं नान्वपश्यत् ॥ ६ ॥ ततः सा तपसो-
 ग्रेण पोडयित्वा तानस्तनुम् । पितृदेवाञ्च नरता वभूव विजाने वने
 ॥ ७ ॥ आत्मानं मन्यमानापि कृतकृत्यं अमान्विता । वाईक्येन
 च राजेन्द्र तपसा चैव कर्षिता ॥ ८ ॥ सा नाशकदादा गन्तुं पश्चात्
 पदमपि स्वयम् । चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तंदा ॥ ९ ॥
 भोक्तुकामान्तु ता दृष्ट्वा शरोरं नारदोऽब्रवीत् । असक्ततायाः
 कन्याया कृती लोकास्तवानपे ॥ १० ॥ एवन्तु श्रुतमग्नाभिर्देव-
 लोके महागते । तपः परमजं प्राप्तं न तु लोकास्त्वया जिता ॥ ११ ॥

तन्नारम्बव शुक्ला साद्रवीदृषिसंसृष्टि । तपसोऽर्धे प्रयच्छामि
 पाणिग्राह्यस्य सत्तम ॥ १२ ॥ इत्युक्ते चास्या जग्राह पाणि
 गालवसम्भव । ऋषि प्राङ्गृह्णवान्नाम समयङ्घ्रेडनब्रवीत् ॥ १३ ॥
 समयेन तवाद्याह पाणि स्पृश्यामि शोभने । यद्येजरात्रं वस्तव्य
 त्वया सह मयेति वै । तथेवि सा प्रतियुत्य तस्मै पाणि ददा तदा
 ॥ १४ ॥ यथादृष्टेन विधिना जुत्वा चामि विधानत । चक्रे च
 पाणिग्रहण तस्याद्वाहञ्च गालवि ॥ १५ ॥ सा रात्रावभवद्रालं
 स्तरुणी वरवर्णिनी । दिव्याभरणवस्त्रा च दिव्यस्त्रगनुलेपना ॥ १६ ॥
 ता दृष्ट्वा गालवि प्रीतो दीपयन्तोमिव त्रिया । उवाच च क्षपा
 मेका प्रभाते साद्रवीच्च तम् ॥ १७ ॥ यस्त्वया समयो विप्र कृतो मे
 तपताम्बर । तेनापितामि भद्रन्ते स्वस्ति तेऽस्तु ब्रजाम्यहम् ॥ १८ ॥
 भानुज्ञाताद्रवीदूषो याऽस्मिस्तोर्धं समाहित । वत्स्यते रजनी
 मेका तपयित्वा दिवाकस ॥ १९ ॥ चत्वारिंशत्तमशौ च हौ चाष्टौ
 सन्मगाचरत । या ब्रह्मवर्ष्यं चपाणि फल तस्य लभेत य ॥ २० ॥
 एवमुक्त्वा तत साधो दिह त्यक्त्वा दिव गवा । ऋषिरप्यभवहीन-
 स्तस्या रूप विविन्तयन् ॥ २१ ॥ समयेन तपोऽर्धञ्च कृच्छ्रात् प्रति
 श्चोतवान् । साधयित्वा तदात्मान तस्या स गतिमन्विधात् ।
 दु खितो भरतव्रैष्ठ तस्या रूपवलातवृत ॥ २२ ॥ एतत्ते वृद्धकन्याया
 व्याख्यातञ्चरित महत । तथैव ब्रह्मवर्ष्यञ्च स्वगस्य च गति कुभा
 ॥ २३ ॥ तत्रस्वशापि शुक्राव हत शल्य हलायुध । तत्रापि दत्त्वा
 दानानि द्विजातिभ्य परन्तप । शुक्राच शल्य सशामे निहत दाख्यै-
 स्तदा ॥ २४ ॥ समन्तपञ्चद्वारात्ततो निष्क्रम्य माधव । पप्रच्छर्षि-
 गणाग्राम कुंठचैत्रव्य यन फलम् ॥ २५ ॥ ते पृष्टा यदुसिहेन कुरु-
 चैत्रफल विभ । समाचक्षुर्महात्मानस्तत्रै सव यथातथम् ॥ २६ ॥

ऋषय उच । प्रजापतेरुत्तरवेदिंश्च्यते जगानी राम समन्त-
पञ्चकम् । समीजिरे यत्र पुरा त्रिवैश्वसो वरेण गत्रेण महा-
वरप्रदा ॥ १ ॥ पुरा च राजर्षिवरेण धीमता बहूनि वर्षा-
ण्यमितेन तेजसा । प्रहृष्टमेतत् कुरुणा महात्मना तत् कुरुक्षेत्र-
मितीह पप्रथ ॥ २ ॥

राम उवाच । त्रिमयं कुरुणा कृष्ट क्षेत्रमेतन्महात्मना ।
एतद्विच्छाम्यह यीतु कथ्यमान तर्षोधना ॥ ३ ॥

ऋषय उच । पुरा किल कुरु राम कर्षन्त संततोत्थितम् ।
अभ्येत्य अक्रस्त्रिदिवात् पर्येषुच्छत कारणम् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच । किमिदं वर्तते राजन् प्रयत्नेन परेण च ।
राजर्षे किमभिप्रेत धेनेय कथ्यते क्षिति ॥ ५ ॥

कुरुवाच । इह ये पुरुषा क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो ।
ते गमिष्यन्ति सुकृतान् लोकान पापविर्वर्जितान् ॥ ६ ॥ अवहस्य
तत् अक्रो जगाम त्रिदिनं प्रभु । राजर्षिरप्यनिर्विन्नं कर्षत्येव
वसुधराम् ॥ ७ ॥ आगम्यागम्य चैवैन भूहो भूयोऽवहस्य च ।
अतः क्रतुरनिर्विन्नं पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह ॥ ८ ॥ यत्रा तु तपस्येण
चकर्ष वसुधा नृप । तत् अक्रोऽद्रवीहेवात्राजर्षिर्यच्चिरीर्षितम् ॥ ९ ॥
एतत् श्रुत्वाद्गवन्देवा सहस्राक्षमिदं वच । वरेण कृत्यतां अक्र
राजर्षिर्यदि शक्यते ॥ १० ॥ यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति
मानवा । अस्माननिष्ठा क्रतुभिर्भागी नो न भविष्यति ॥ ११ ॥
आगम्य च तत् अक्रस्तदा राजर्षिमद्रवीत् । अल खिदेन भवत
क्रियता वचनं मम ॥ १२ ॥ मानवा ये निराहारा दिङ्मन्यच्यन्त्यत-
न्त्रिता । युधि या निहता सम्यगपि तिर्यग्गता नृप ॥ १३ ॥
ते स्वर्गभाजो राजेन्द्र भविष्यन्ति महामते । तथास्त्विति ततो राजा
कुरु अक्रमुवाच ह ॥ १४ ॥ ततस्तनभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरा-
त्मना । जगाम त्रिदिशं भूय क्षिप्रं बलनिस्सूदन ॥ १५ ॥ एव

वर्णोपेतं भ्रूचन्यग्रीवसङ्कुलम् । चिरविलम्बुत पुण्य पनकार्जुन-
सङ्कुलम् ॥ २ ॥ त दृष्ट्वा यादवयेष्ठ प्रवर पुण्यतक्षगम् । पप्रच्छ
तानृषीन् सर्वान् कस्यायमवरस्त्वयम् ॥ ३ ॥ ते तु सर्वे महात्मान
जबू राजा हलायुधम् । शृणु विस्तरशो राम यस्याय पूर्वं
आयम् ॥ ४ ॥ अत्र विष्णु पुरा देवस्तप्तवास्तप उत्तमम् । अत्रास्य
विधिवद्यज्ञा सर्वे वृत्ता सनातना ॥ ५ ॥ अत्रैव ब्राह्मणी सिद्धा
कौमारब्रह्मचारिणी । योगयुक्ता दिव याता तप सिद्धा तप-
स्त्रिणी ॥ ६ ॥ बभूव श्रीमती राजन् शाखिलस्य महात्मन ।
सुता धृतव्रता साध्वी नियता ब्रह्मचारिणी ॥ ७ ॥ सा तु तप्त्वा
तपो घोर दुश्चर स्त्रीजनेन च । गता स्वर्गं महाभागा देवब्राह्मण-
पूजिता । श्रुत्वा ऋषीणा वचनमायम् त जगाम च ॥ ८ ॥
ऋषीस्तानभिवाद्याथ पार्श्वे हिमवतीऽच्युत । सन्ध्याकार्याणि
सर्वाणि निर्वर्त्यारुरुहेऽचलम् ॥ ९ ॥ नातिदूर ततो गत्वा नग
तालध्वजो बली । पुण्य तीर्थवर दृष्ट्वा विन्मय परम गत ॥ १० ॥
प्रभावज्ञ सरस्वत्या भ्रूचप्रसवण बल । सप्ताप्त वारवपन प्रपन्न
तीर्थमुत्तमम् ॥ ११ ॥ हलायुधस्तत्र चापि दृष्ट्वा दान महा-
बल । आप्नुत सलिले पुण्ये सुशीते विमले शुची । सन्तर्पया-
मास पितृन् देवाश्च रणदुर्मद ॥ १२ ॥ तत्रोप्यैकान्तु रजनी
यतिभिर्ब्राह्मणै सह । मित्रावहृणयो पुण्य जगामात्रममच्युत
॥ १३ ॥ इन्द्रोऽनिरर्थ्यमा चैव यत्र भाक् प्रीतिमाप्नुवन् । त देश
कारवपनाद्यमुदाशा जगाम च ॥ १४ ॥ स्नात्वा तत्रापि धर्मात्मा
परा प्रीतिमवाप्य च । ऋषिभिश्चैव सिद्धैश्च संहितो वै महा-
बल । उपविष्ट यथा शुभ्रा शुचाव यदुपुङ्गव ॥ १५ ॥ तथा
तु तिष्ठता तेषा नारदो भगवानृषि । आजगामाद्य त देशे यत्र
रानो व्यवस्थित ॥ १६ ॥ जटामण्डलसेवित स्वर्णधीरो महा
तपा । हेमदण्डधरो राजा यमण्डनुधरस्तथा ॥ १७ ॥ कच्छपी

सुखशब्दान्ता गृह्य वीणा मनोरमाम् । नृत्ये गीते च कुशली
 देवब्राह्मणपूजित ॥ १८ ॥ प्रकर्त्ता धलहानाञ्च नित्यञ्च कलह
 प्रिय । त देवमगमद्यत्र त्रीमात्रामो व्यवस्थित ॥ १९ ॥ प्रत्यु-
 त्याय तु त सम्यक् पूजयित्वा यतव्रतम् । देवपि पथ्यपृच्छत स
 यथावृत्तं कुरुन् प्रति ॥ २० ॥ ततोऽस्यावययद्राजन्तारद सर्वं
 धर्मवित सर्वमेतद्यथावृत्तमतीव कुरुमद्भयम् ॥ २१ ॥ ततो-
 ऽब्रवीद्र हिणोचो नारद दीनया गिरा । किमवस्थन्तु ततश्चेत्र
 ये च तत्राभवन्नुपा ॥ २२ ॥ श्रुतमेतन्नया पूर्वं सर्वमेव तपोधन ।
 विस्तरयवणे जात कोतूहलमतीव मे ॥ २३ ॥

नारद उवाच । पूर्वमेव हतो भीष्मो द्रोण सिन्धुपतिस्तथा ।
 हतो वैकर्त्तन कर्षा पुत्रायास्य महारथा ॥ २४ ॥ भूरियवा
 रौहिणेय मद्रराजय वीर्यवान् । एते चान्ये च बहवस्तत्र तत्र
 महाबला ॥ २५ ॥ प्रियान् प्राणान् परित्यज्य जयायं कौरवस्य
 वै । राजानो राजपुत्राश्च समरखनिर्वर्त्तन ॥ २६ ॥ अहताश्च
 महाबाहो शृणु मे तत्र माधव । धार्तराष्ट्रवले शिपास्त्रय समिति
 महेना ॥ २७ ॥ कृपय कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् । तेषु
 वै विद्वतो राम दिगो दश भयात्तदा ॥ २८ ॥ दुर्योधनो हते
 शल्ये पद्रुतेषु कृपादिषु । ऊद शैपायन नाम विवेश भृशदु खित
 ॥ २९ ॥ अयान धार्तराष्ट्रन्तु स्तम्भिते सलिले तदा । पाण्डवा
 सह कृष्णेन वाग्भिरुग्राभिरार्दयन् ॥ ३० ॥ स तुद्यमानो बल
 वान् वाग्भी राम् समन्तत । उत्थित स ऊदाहीर प्रगृह्य
 महती गदाम् ॥ ३१ ॥ स चाप्युपगतां चोडु भीमेन सह साम्पू-
 तम् । भविष्यति तवारद्य शुद्ध राम सुदारुणम् ॥ ३२ ॥ यदि
 कोतूहल तैःस्ति व्रज माधव मां चिरम् । पश्य शुद्ध महाघोर
 सिध्ययार्थदि मन्यसे ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । नारदस्य वच श्रुत्वा शतानभ्यक्ष्य दिज

यभान् । सर्वान् विमूर्च्छयामास धे तेनाभ्यागताः सद् ॥ ३४ ॥
 गम्यतां हारका चैति सोऽन्वभादनुवाचिनः । सोऽवतीर्यांचल-
 थैष्ठात् प्लक्षप्रस्रवणात् शुभात् ॥ ३५ ॥ ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वा
 तीर्थफलं महत् । विप्राणां सन्निधौ श्लोकमगाचदिममच्युतः ॥ ३६ ॥
 सरस्वतीवाससमा कुतो रतिः सरस्वतीवाससमाः कुतो गुणाः ।
 सरस्वतीं प्राप्य दिवं गता जनाः गर्दा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीम्
 ॥ ३७ ॥ सरस्वती सर्वनदीषु पुण्या सरस्वती लोकसुखाब्जहा
 सदा । सरस्वतीं प्राप्य जनाः सुदुष्कृतुं सदा न शोचन्ति परत्र
 चेह च ॥ ३८ ॥ ततो मुहुर्मुहुः प्रीत्या प्रेक्षमाणः सरस्वतीम् ।
 हयैर्युक्तं रथं शुभ्रमातिष्ठतं परन्तपः ॥ ३९ ॥ स श्रीघ्नगामिना
 तेन रथेन यदुपुङ्गवः । दिदृक्षुरभिसंप्राप्तः सिष्ययुद्धगुपस्थितम् ॥ ४० ॥

इति मत्स्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि ब्रह्मदेवतीर्थयात्रायां

सरस्वतीपाख्याने चतु पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

वैशाम्पायन उवाच । एवं तदभवद्युद्धं तुमुलं जनमेजय ।
 यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । रामं सन्निहितं दृष्ट्वा गदायुद्धं उपस्थिते ।
 मम पुत्रः कथं भीमं प्रत्यमुध्यत सञ्जय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । रामसन्निध्यमासाद्य पुत्रो दुर्वीर्यधनस्तव ।
 युद्धकामो महाबाहूः समहृष्यत वीर्यवान् ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा लाङ्गलिनं
 राजा प्रत्युत्थाय च भारत । प्रीत्या परमैया युक्तः समभ्यर्चय
 यथाविधि । आसनञ्च ददौ तस्मै पथ्यपृच्छदनामयम् ॥ ४ ॥ ततो
 युधिष्ठिरं रामो वाक्यमेतदुवाच ॥ ५ ॥ मधुरं धर्मसंयुक्तं शूराणां
 हितमेव च ॥ ५ ॥ मया यत् कथयतामृषीणां राजसत्तम ।
 कुरुक्षेत्रं परं पुण्यं पावनं स्वर्गमेव च । दैवतैर्वापिभिर्जुष्टं

ब्राह्मणैश्च महात्मभि ॥ ६ ॥ तत्र वै योतस्वमाना ये देह त्यज्यन्ति
 मानवा । तेषां रर्गे ध्रुवो वास शक्रेण सह मारिष ॥ ७ ॥
 तस्मात् समन्तपञ्चक्रमितो याम द्रुतं नृप । प्रथितोत्तरवेदी सा
 दिवलोके प्रजापते ॥ ८ ॥ तस्मिन्नहापुण्यतमे त्रैलोक्यस्य सना-
 तने । सग्रामे निधनं प्राप्य ध्रुवं स्वर्गो गविष्यति ॥ ९ ॥ तथेत्युक्त्वा
 महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर । समन्तपञ्चकं वीर प्राचादभि-
 मुख प्रभु ॥ १० ॥ ततो दुैर्ध्वोर्धनो राजा प्रसृष्ट महती गदाम् ।
 पद्भ्याममर्षाद्द्विप्रतिमानगच्छत् पाण्डवै सह ॥ ११ ॥ ततथा यान्तं
 गदाहस्तं वर्ष्मणा चापि दग्धितम् । अन्तरीक्षगता देवा साधु
 साध्वित्यपूजयन् । वार्त्तिकाधारणा ये तु दृष्ट्वा ते हर्षमागता ॥ १२ ॥
 स पाण्डवै परिवृत कुरुराजस्तवात्मज । भक्तस्येव गजेन्द्रस्य
 गतिमास्थाय सोऽब्रजव ॥ १३ ॥ तत शङ्खनिनादेन भेरीणाञ्च
 महास्वनै । सिहनादैश्च शूराणां दिग्भ सर्वा प्रपूरिता ॥ १४ ॥
 प्रतीच्यभिसुखं दिग्भं यथोद्दिष्ट सुतेन ते । गत्वा तु तैः परिक्षिप्त

भयवासवयोरिव । तथा सृष्ट्यकर्माणीं वरुणस्य महावली ॥ २३ ॥
 वासुदेनस्य रामस्य तथा वैश्रवणस्त च । संहमौ तौ महाराज
 मधुकैटभयोर्युधि ॥ २४ ॥ उभौ सृष्ट्यकर्माणीं तथा सुन्दोप
 सुन्दयो । रामरावणयोश्चैव वालिसुग्रीवयोस्तथा ॥ २५ ॥ तथैव
 कालस्य समौ मृत्योश्चैव परन्तपौ । अन्योऽन्यमभिधावन्तौ मत्ता-
 विव महाद्विपौ ॥ २६ ॥ वासितासङ्गमे द्वौ भ्ररदीव भद्रोक्तौ ।
 उभौ प्रोधविपं दीप्तं वमन्तावुरगाविव ॥ २७ ॥ अन्योऽन्यमभि-
 सरव्यौ प्रेक्षमाणावरिन्दमौ । उभौ भरतमादूँ लौ विक्रमेण सम-
 न्वितौ ॥ २८ ॥ सिद्धाविव दुरोधपौ गदायुद्धे परन्तपौ । मत्ता-
 विव जिगीषन्तो मातङ्गौ भरतर्षभ ॥ २९ ॥ नखदृष्ट्रायुधौ वीरौ
 व्याघ्राविव दुरुत्सहौ । पञ्चासहरणे च्युव्यौ समुद्राविव दुस्तरौ
 ॥ ३० ॥ लोहितान्नाविव क्रुद्धौ प्रतपन्तौ महारथौ । पूरुपधि-
 मजौ मेधौ वायुना चुभितौ यथा ॥ ३१ ॥ गर्जमानौ सुविषमं
 चरन्तौ प्रावृषीव द्वि । रश्मियुक्तौ महात्मानौ दीप्तिमन्तौ महा-
 वली ॥ ३२ ॥ दृष्ट्वाते कुरुयेष्टौ कालसूर्याविवोदितौ । व्याघ्रा-
 विव सुसरव्यौ गर्जन्ताविव तोयदौ ॥ ३३ ॥ जङ्घपाते महाबाहू
 सिद्धौ केशरिणाविव । गजाविव सुसरव्यौ ज्वलिताविव प्रावकौ
 ॥ ३४ ॥ दृष्ट्वाते महात्मानौ सशृङ्गाविव पर्वतौ । रोपात प्रस्फुर-
 माणौष्ठौ निरीचन्ता परस्परम् ॥ ३५ ॥ तौ समेतौ महात्मानौ
 गदाहस्तौ नरोत्तमौ । उभौ परमसङ्घट्टावुभौ परमसम्मतौ ॥ ३६ ॥
 सदृशाविव ह्येदन्तौ ह्य हन्ताविव कुक्षरौ । वृषभाविव गर्जन्तौ
 दुर्योधनवृकोदरौ ॥ ३७ ॥ दैत्याविव बलोन्मत्तौ रेजतुस्तौ नरो-
 त्तमौ । ततो दुर्योधनो राजनिर्दमाह युधिष्ठिरम् ॥ ३८ ॥
 भ्रातृभि सहितश्चैव कृष्ये न च महात्मना । रामेणामितवीर्येण
 वाक्यं शौटीर्यैर्गम्यतम् ॥ ३९ ॥ केकेयै रृष्ट्यैर्गुप्तं पाञ्चालैश्च
 महात्मभिः । इदं प्यवस्थित युद्धं मन भीमस्य चोभयो ॥ ४० ॥

उपोपविष्टा पश्यध्वं, सत्सिभिर्नपपुङ्गवै । श्रुत्वा दुर्ध्वो धनवचं
 प्रत्यपद्यन्त तत्तथा ॥ ४१ ॥ ततः समुपविष्टन्ततः समुद्रराजमण्डलम् ।
 विराजमानः दृष्ट्वा त्रिविवाहित्वमण्डलम् ॥ ४२ ॥ तेषां मध्ये
 महाबाहुः श्रीमान् केशवपूर्वजः । उपविष्टो महाराजः पूज्यमानः
 समन्ततः ॥ ४३ ॥ शुशुभे राजमध्यस्थो नीलवासा सितप्रभः ।
 नक्षत्रैरिव सम्पूर्णो वृत्तो निम्नि निशाकरः ॥ ४४ ॥ तौ तथा तु
 महाराजः गदास्तौ सुदुःसहौ । अन्योऽन्यं वाग्भिरुग्राभिस्तच्च-
 भागौ व्यवस्थितौ ॥ ४५ ॥ अप्रियाणि ततोऽन्योऽन्यमुक्त्वा तौ
 कुरुसत्तमौ । उदीचन्तौ स्थितौ वीरौ वृत्रमञ्जौ यथाहवे ॥ ४६ ॥

इति मत्स्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो वाग्युद्धमभवत्तुमुलं जनमेजय ।
 यत्र दुःखान्वितो राजा घृतराष्ट्रोऽब्रवीद्दिदम ॥ १ ॥ धिगस्तु खलु
 मानुष्य यत्र निष्ठेयमीदृशो । एकादशवम्भैर्त्ता यत्र पुत्रो ममा-
 नवः ॥ २ ॥ आश्राप्य सर्वान्पुत्रान् भुक्त्वा चेमा वसुन्धराम । गदा-
 मादाय वेगेन पदाति प्रस्थितो रणे ॥ ३ ॥ भूत्वा हि जगतो
 नाथो ह्यनाथ इव मे सुत । गदासुद्यम्य यो याति किमन्यद्भाग-
 धेयतः ॥ ४ ॥ अहो दुःखं महतः प्राप्तं पुत्रेण मम सञ्जय । एव-
 मुक्त्वा सुदुःखान्तो विरराम जनाधिपः ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच । स मेघनिनदो हर्षान्निनदन्निव गोवृष ।
 आशुहाव तर्नां पायं युहाय युधि वीर्यवान् ॥ ६ ॥ भीममाह्वय-
 माने तु कुरुराजे महात्मनि । प्रादुरासन् सुधोराणि रूपाणि
 विविधान्युत ॥ ७ ॥ वज्रपाता सुनिर्घाता पाशुवर्षे पपात च ।
 बभ्रुवुश्च दिग्म सर्वास्तिमिरेण समावृता ॥ ८ ॥ महाखना सनि-

धातास्तुमुला लोमहर्षिणाः । पेतुस्तयोष्काः शतशः स्फोटयन्त्यो
 नभस्तलात् ॥ ८ ॥ राज्ञ्याग्रसदादित्यमर्षं वै विशाम्यते । चक्रम्ये
 च महाकर्म पृथिवी सवनदुमा ॥ १० ॥ दीप्ताय वाताः प्रववुर्नीचैः
 शर्करवर्षिणः । गिरीणां शिखराण्येव न्यपनन्त महीतले ॥ ११ ॥
 भृगा वज्रविधाकाराः संपतन्ति दिशो ह्य । दीप्ताः शिवायाप्य-
 नदन् घोररूपाः सुदारुणाः ॥ १२ ॥ निर्पाताश्च महाघोरा बभूवु-
 र्लोमहर्षिणाः । दीप्ताया दिशि राजेन्द्रभृगायाशुभवेदिनः ॥ १३ ॥
 उदपानगवायापो व्यवर्द्धन्त समन्तत । अशरीरा महानादाः
 यूयन्ते स तदा नृप ॥ १४ ॥ एवमादीनि दृष्ट्वाथ निमित्तानि
 वृकोदरः । उवाच भातरं ज्येष्ठं धर्मा राजं युधिष्ठिरम् ॥ १५ ॥
 नैप शक्नो रणे जेतुं मन्दाता मां सुयोधनः । अद्य क्रोधं विमो-
 च्यामि निगूढं हृदये चिरम् ॥ १६ ॥ सुयोधने कौरवेन्द्रे खाण्डवे
 पावको यथा । अथ्यमद्योहरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयम् ॥ १७ ॥
 निहत्य गदया पापमिमं कुरुकुलाधमम् । अद्य कीर्त्तिमयीं मालां
 प्रतिमोक्ष्याम्यहं त्वयि ॥ १८ ॥ हृत्वेमं पापकर्माणं गदया रण-
 भूर्द्धनि । अद्यास्य शतधा द्विहं भिनद्धि गदयानया ॥ १९ ॥ नार्यं
 प्रवेष्टा नगरं युनवार्णसाहयम् ॥ २० ॥ सर्पोत्सर्गम्य शयने
 विपदानस्य भोजने । प्रमाणकोट्या पातस्य दाहस्य जेतुं वैशानि
 ॥ २१ ॥ सभायामवैहासस्य सर्वस्वहरणस्य च । वर्षमश्रुतवामस्य
 वनवासस्य चानघ ॥ २२ ॥ अद्यान्तगोपा दु खानां गन्ताहं भरत-
 र्पभ । एकाङ्गा विनिहत्येमं भविष्याम्यात्मनोऽनृग ॥ २३ ॥ अद्यायु-
 धीर्त्तिराष्टस्य दुर्गात्तेरङ्गतातान । समाप्तं भरतत्रेष्ठ मातापितृद्व
 दर्शनम् ॥ २४ ॥ अद्य सौख्यन्तु राजेन्द्र कुरुराजस्य दुर्भते ।
 समाप्तं महाराज नारीणा दर्शनं पुत्रैः ॥ २५ ॥ अद्यायं कुर-
 राजस्य शान्तनोः कुलदूषण । प्राणान् विधत्स्व राज्यञ्च त्यक्त्वा
 शेषति भूतले ॥ २६ ॥ राजा च धृतङ्गाष्टोऽथ श्रुत्वा पुत्रं निपा-

तितम् । स्मरिष्यत्यशुभ कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजम् ॥ २७ ॥
 इत्यक्ता राजघाटं ल गदांमादाय वीर्यवान् । अवातिष्ठत युहाय
 शक्रो वृत्रमिवाह्वयन ॥ २८ ॥ तमुदातगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गि-
 णम् । भीमसेन पुन क्रुद्धो दुर्योधनमुवाच ह ॥ २९ ॥ रात्रय
 धृतराष्ट्रस्य तथा त्वमपि चात्मन । स्मरतद्भुक्तं कर्म यद्दृत्तं
 वारणावते ॥ ३० ॥ द्रौपदी च परिह्रिता सभामध्ये रजस्वला ।
 द्यूतेन वद्धिता राजा यत्त्वया सौवलेन च ॥ ३१ ॥ वने दुःखञ्च
 यत प्राप्तमस्माभिस्वतकृतं महत । विराटनगरे चैव योन्यन्तर-
 गतैरिव । तत् सर्वं यातयान्यद्य दिष्ट्या दृष्टोऽसि दुर्मते ॥ ३२ ॥
 स्वतकृतेऽसौ हतं श्रुते भरतल्पे प्रतापवान् । गाङ्गेयो रथिनां
 श्रेष्ठो निहतो याज्ञसेनिना ॥ ३३ ॥ हतो द्रोणश्च कर्णश्च तथा
 शल्य प्रतापवान् । वैरान्नेरादिकर्त्तासौ शकुनि सौवलो हत ॥ ३४ ॥
 प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्या क्षेमकृद्धत । भ्रातरस्ते हता-
 सर्वे शूरा विक्रान्तयोधिन ॥ ३५ ॥ एते चान्ये च बहवो निहता-
 स्वतकृते नृपा । त्वामद्य निहनिष्यामि गदया नात्र संशय ॥ ३६ ॥
 इत्येवमुच्चै राजेन्द्र भाषमाणं वृकोदरम् । उवाच वीतभी राजन्
 पुत्रस्ते सत्यविक्रम ॥ ३७ ॥ किं कल्पितेन वज्रना युध्यस्व त्वं
 वृकोदर । अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धयद्वा कुलाधम ॥ ३८ ॥
 नैव दुर्योधन क्षुद्र केनचिस्त्वहिषेन वै । शक्यस्त्रासयितुं वाचा
 यथान्य प्रोक्तो नर ॥ ३९ ॥ चिरकालेऽस्मितं दिष्ट्या हृदयस्थ-
 मिदं मम । त्वया सच्च गदायुद्धं त्रिदशैरुपपादितम् ॥ ४० ॥ किं
 वाचा वज्रनोक्तेन कल्पितेन च दुर्मते । बाणो सम्पाद्यतानेपा
 कर्मणा मा चिरं ज्ञया ॥ ४१ ॥ तस्य तद्वचन श्रुत्वा सर्व एवाभ्य-
 पूजयन् । राजान सोमक्राथैव धी तवासन् समागता ॥ ४२ ॥
 तत सम्पूजित सर्वे सप्रहृष्टतनूरुह । भूयो धीरा मतिशुक्ले
 युहाय कुरुनन्दम ॥ ४३ ॥ त मत्तमिव मातङ्गं तलमद्भैरवा-

धिपा । भूय संदर्शयाच्चक्रुर्दुर्योधनमर्षणम् ॥ ४४ ॥ त महात्मा
महात्मानं गदासुद्यम्य पाण्डव । अभिदुद्राव वेगीन धार्तराष्ट्रं
वृकोदर ॥ ४५ ॥ हं हन्ति कुञ्जरास्तव हया ऋषन्ति चाण्डक ।
अस्त्राणि चाप्यदीपन्त पाण्डवाना जयैषिणाम ॥ ४६ ॥

इति प्रथमपर्वणि गदायुद्धपूर्वणि गदायुद्धे
षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सञ्जय उवाच । ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भीमसेनं तथागतम् ।
प्रत्युद्ययावदीनात्मा वेगीन महता नटन् ॥ १ ॥ समापेततुरन्वोऽन्यं
शृङ्गिणौ गोवृषाविव । महानिर्घातधीपय प्रहाराणामजायत ॥ २ ॥
अभवच्च तयोर्युद्धं तुमुक्त्वा क्रोमहर्षणम् । जिगीषतोर्युधान्योऽन्य-
मिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ ३ ॥ रुधिरोक्षितसर्वाङ्गी गदाहस्तौ मन-
स्विनौ । दृष्ट्वाते महात्मानौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ४ ॥ तथा
तस्मिन्प्रह्लादयुद्धे वर्त्तमाने सुदारुणे । खद्योतमद्भैरिव ख दर्शनीयं
व्यरोचत ॥ ५ ॥ तथा तस्मिन् वर्त्तमाने संकुले तुमुले भयम् ।
उभावपि परित्रान्तौ युध्यमानावरिन्दमौ ॥ ६ ॥ तौ मुहूर्त्तं समा-
श्वस्य पुनरेव परन्तपौ । अभ्यहारयतान्योऽन्यं संप्रश्रय्य गदे
शुभे ॥ ७ ॥ तौ तु दृष्ट्वा महावीर्यौ समाश्वस्तौ नरर्षभौ ।
बलिनौ वारुणौ यहदासितार्थे मदोत्कटौ ॥ ८ ॥ समानवीर्यौ
संप्रेक्ष्य प्रशङ्घीतगदावुभौ । विस्मय परमं जम्मुर्द्वैवगन्धर्वमानवाः
॥ ९ ॥ प्रशङ्घीतगदौ दृष्ट्वा दुर्योधनवृकोदरौ । संयय सर्व-
भूताना विजये समपद्यत ॥ १० ॥ समागम्य ततो भूयो भ्रातरौ
बलिनाश्वरौ । अन्योऽन्यस्यान्तर प्रैप्सु प्रवक्रातेऽन्तरं प्रति ॥ ११ ॥
यमदण्डोपमा सुवीरिन्द्राघनिमिबोद्यताम् । दृष्ट्वा प्रेक्षका राजन्
रौ द्रौ विमनसौ गदाम ॥ १२ ॥ शोविषगो गदौ तस्य भीम-

सेनस्य सयुगे । शब्दसद्वसुलो घोरो मुहूर्त्तं समपद्यत ॥ १३ ॥
 आविध्यन्तमरि प्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रोऽथ पाण्डवम् । गदामतुलवेगा
 ता विम्पितं सवभूव ह ॥ १४ ॥ चरथ विविधान्मार्गान्मण्डलानि
 च भारत । अशोभत तदा वीरो भूय एव वृकोदर ॥ १५ ॥ तौ
 परस्परमागाथ यत्तावन्योऽन्यरक्षणे । मार्जारविव मच्चार्थं तत-
 चाते मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥ अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् वद्भविधास्तथा ।
 मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ १७ ॥ अस्त्रयन्ताणि
 चित्राणि स्थानानि विविधानि च । परिभोच प्रहाराणा वर्ज्जन
 परिवारणम् ॥ १८ ॥ अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सविग्रहम् ।
 परावर्त्तनसर्वत्तमवप्लुतमुपप्लुतम् ॥ १९ ॥ उपन्यस्तमपन्यस्तं गदा
 युद्धविशारदौ । एव तौ विचरन्तौ तु न्यघ्नता वै परस्परम् ॥ २० ॥
 वज्रयानौ पुनर्यैव चेरतु कुरुसत्तमौ । विक्रीडन्तौ सुबलिनौ
 मण्डलानि विचरतु ॥ २१ ॥ तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडा
 समन्तत । गदाभ्या सहसान्योऽन्यमाजघ्नतुररिन्दमौ ॥ २२ ॥ तौ
 परस्परमासाद्य दृष्ट्वाभ्या हिरदौ यदा । अशोभेता महाराज
 शोणितेन परिप्लुतौ ॥ २३ ॥ एव तदभवद्युद्धं घोररूपमसृष्टतम् ।
 परिहृत्तेज्जह्रि क्रूरं हृत्तवासवयोरिव । गदाहस्तौ ततस्तौ तु
 मण्डलावस्थितौ जली ॥ २४ ॥ दक्षिणं मण्डलं राजन् धार्तराष्ट्रोऽभ्यदर्शित ।
 सव्यन्तु मण्डलं तत्र भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत ॥ २५ ॥
 तथा तु चरतस्तस्य भीमस्य रणमूढनि । दुर्योधनो महाराज
 पार्श्वदक्षिणं व्यताडयत ॥ २६ ॥ आहतस्तु तदा भीमं पुत्रेण तव
 मारिष । आविध्यत गदां गुर्वो प्रहारन्तमचिन्तयन् ॥ २७ ॥
 इन्द्राग्निममा घोरा यमदण्डमिवोद्यताम् । दृष्टशुक्ते महाराज
 भीमसेनस्य ता गदाम् ॥ २८ ॥ आविध्यन्त गदां दृष्ट्वा भीमसेन
 तवात्मज । ममुद्यम्य गदां घोरा प्रत्यविध्यत परन्तप ॥ २९ ॥
 गदामारुतवेगेन तव पुत्रस्य भारत । शब्दं आसीत् सतुमुलस्तेजस्य

समजायत ॥ ३० ॥ स चरन् विविधान्मार्गान् मण्डलानि च
भागयः । समशोभत तेजस्वी भूयो भीमात् सुयोधनः ॥ ३१ ॥
आविहा सर्ववेगेन भीमेन महती गदा । सधूमं सान्निपं सान्निं
सुमोचाग्रया महास्वना ॥ ३२ ॥ आधूतां भीमसेनेन गदां दृष्ट्वा
सुयोधनः । अद्रिसारमयीं गुर्वीमाविध्य बह्वशोभतु ॥ ३३ ॥
गदामारुतवेगं हि दृष्ट्वा तस्य महात्मनः । भयं विवेष पाण्डुस्तु
सर्वानिव सशोभकान् ॥ ३४ ॥ तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडां सम-
न्ततः । गदाभ्यां सहसान्योऽन्यमाजप्रतुररिन्दमौ ॥ ३५ ॥ तौ
परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां हिरदौ यथा । अशोभेतां महाराज
शोणितेन परिप्लुतौ ॥ ३६ ॥ एवं तद्भवद्बुद्धं घोररूपमसंहतम् ।
परिप्लुतेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा व्यवस्थितं
भीमं तव पुत्रो महाबल । चरंश्चिततरान्मार्गान् कौन्तेयमभि-
दुदुवे ॥ ३८ ॥ तस्य भीमो महावेगां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ।
अभिक्रुद्धस्य क्रुद्धस्तु ताडयामास तां गदाम् ॥ ३९ ॥ सविस्फुल्लिङ्गो
निर्झादस्तयोस्तत्राभिघातजः । प्रादुरासीन्महाराज वृष्टयोर्वज्रयो-
रिव ॥ ४० ॥ वेगवत्या तया तत्र भीमसेनेन मुक्तया । निपतन्त्या
महाराज पृथिवी समकम्पत ॥ ४१ ॥ तान्नामृष्यत कौरव्यो गदां
प्रतिहतां रणे । मत्तो हिप इव क्रुद्धः प्रतिकुञ्जरदर्शनात् ॥ ४२ ॥
स सव्यं मण्डलं राजन्बुद्ध्याम्य कृतनिश्चयः । आज्ञे मूर्द्ध्नि कौन्तेयं
गद्या भीमवेगया ॥ ४३ ॥ तया त्वमिहती भीमः पुत्रेण तव
पाण्डवः । नाकम्पत महाराज तद्दङ्घृतमिवाभवत् ॥ ४४ ॥ आयथी-
ष्ठापि तद्राजन् सर्वसैन्यान्यपूजन् । यहदाभिहती भीमो नाकम्पत
पदात् पदम् ॥ ४५ ॥ ततो गुरुतरीं दीप्तां गदां हेमपरिष्कृताम् ।
दुर्योधनाय व्यसृजत् भीमो भीमपराक्रमः ॥ ४६ ॥ तं प्रहार-
मसंभ्रान्तो लाघवेन महाजलः । भीषं दुर्योधनसक्रे तत्राभूद्विभ्रयो
महान् ॥ ४७ ॥ सा तु मोघा गदा राजन् पतन्ती भीमचोदिता ।

चालयामास पृथिवीं महानिर्घातनिस्त्रना ॥ ४८ ॥ आस्थाय
 कौशिकाम्भारगानुत्पतन् स पुनः पुनः । गदानिपातं प्रचाय भीम-
 सेनञ्च वञ्चितम् ॥ ४९ ॥ वञ्चयित्वा तथा भीमं गदया कुरुसत्तम ।
 ताडयामास संक्रुद्धो वक्षोद्वेषे महाबलः ॥ ५० ॥ गदया निहतो
 भीमो मुञ्चमानो महारणे । नाभ्यमन्यत कर्त्तव्यं पुत्रेणाभ्याहत-
 स्तव ॥ ५१ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने राजन् सोमकपाण्डवा । भृशो-
 पहतसङ्गत्या न हृष्टमनसोऽभवन् ॥ ५२ ॥ स तु तेन प्रहारेण
 मातङ्ग इव रोपितः । हस्तिवदस्तिसङ्घाश्रमभिदुद्राव ते सुतम्
 ॥ ५३ ॥ ततस्तु तरसा भीमो गदया तनयं तव । अभिदुद्राव
 वेगेन सिंहो वनगजं यथा ॥ ५४ ॥ उपसृत्य तु राजानं गदा-
 मोक्षविशारदः । आविध्यत गदां राजन् समुद्दिश्य सुतं तव ॥ ५५ ॥
 अताडयद्भीमसेनः पार्थ्वीं दुर्व्योधनं तदा । स विह्वलः प्रहारेण
 जानुभ्यामगमम्बुहीम् ॥ ५६ ॥ तस्मिन् कुरुकुलथ्येष्ठे जानुभ्यामवनीं
 गते । उदतिष्ठत्ततो नादः सृष्टयानां जगत्पते ॥ ५७ ॥ तेषान्तु
 निनदं श्रुत्वा सृष्टयानां नरर्षभ । अमर्षाद्भरतथ्येष्ठ पुत्रस्ते सम-
 कुप्यत ॥ ५८ ॥ उत्थाय तु महाबाहुर्महानाग इव श्वसन् ।
 दिर्घचक्षिव नेत्राभ्या भीमसेनमवैक्षत ॥ ५९ ॥ ततः स भरतथ्येष्ठो
 गदापाणिरयाद्रवत् । प्रमथिष्यन्निव शिरो भीमसेनस्य संयुगे ॥ ६० ॥
 स महात्मा महात्मानं भीमं भीमपरार्क्रमः । अताडयत् शङ्खद्वेषे
 न चचालाचलोपम ॥ ६१ ॥ स भूयः शुशुभे पार्थस्ताडितो गदया
 रणे । उद्धिन्नरुधिरो राजन् प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ ६२ ॥ ततो
 गदा-वीरहृणीमयोमयीं प्रगृह्य वच्चाशनितुल्यनिस्त्रनाम् । अता-
 डयच्छुभमित्रकर्षणो बलेन विक्रम्य धनञ्जयाग्रज ॥ ६३ ॥ स
 भीमसेनाभिहतस्तवात्मज पपात सङ्कल्पितदेहवल्बन । सुपुष्पितो
 मारुतवेगताडितो वने महाशाल इवावधूर्सितः ॥ ६४ ॥ ततः
 प्रणेदुर्लक्ष्युय पाण्डवाः समीक्ष्य पुत्रं पतितं क्षितौ तव । ततः

सुतस्ते प्रतिलभ्य चेतनां समुत्पपात हिरदी यथा हृदात् ॥ ६५ ॥
 स पार्थिवी नित्यममर्षितस्तदा महारथः शिञ्चितवत् परिभ्रमन् ।
 अताडयत् पाण्डवमग्रतः स्थितं स विह्वलाङ्गो जगतीमुपासृगत्
 ॥ ६६ ॥ स सिंघनादं विननाद् कौरवो निपात्य भूमौ युधि भीम-
 भोजसा । विभेद् चैवापनितुल्यतेजसा गदानिपातेन शरीररक्ष-
 णम् ॥ ६७ ॥ ततोऽन्तरीक्षे निनदी महानभूद्विवीकसामप्सरसाञ्च
 नेदुषाम् । पपात चीञ्चैरमरप्रवेरित विचित्रपुष्पोत्करवर्षमुत्तमम्
 ॥ ६८ ॥ ततः परानाविशदुत्तमं भयं समीक्ष्य भूमौ पतितं नरी-
 त्तमम् । अक्षीयमानञ्च बलेन कौरवं निशम्य भेदं सुदृढस्य
 वर्मणः ॥ ६९ ॥ ततो मुहूर्त्तादुपलभ्य चेतनां प्रमृज्य वक्त्रं रुधि-
 राद्र्भात्मनः । वृत्तिं समालम्ब्य विवृत्तलोचनो बलेन संस्तभ्य
 वृकोदरः स्थितः ॥ ७० ॥

इति प्रत्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे
 सप्तपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५७ ॥

सञ्जय उवाच । समुदीर्षं ततो दृष्ट्वा संग्रामं करुमुख्यो ।
 अथाश्वीदर्जुनस्तु वासुदेवं यमश्विनम् ॥ १ ॥ अनयोर्वीरयोर्युद्धे
 को ज्ञायाम् भवती मतः । कस्य वा को गुणो भूयानेतद्वद
 जनार्दन ॥ २ ॥

वासुदेव उवाच । उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तरः ।
 कृती यत्रपरस्वेप धार्तराष्ट्रो वृकोदरात् ॥ ३ ॥ भीमसेनस्तु
 धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति । अन्यायेन तु युध्यन् वै हन्यादेव
 सुयोधनम् ॥ ४ ॥ मायया निर्लिता देवैरसुरा इति नः श्रुतम् ।
 विरोचनस्तु शक्रेण मायया निर्लितः स वै ॥ ५ ॥ मायया
 चाक्षिपत्तेजो वृत्रस्य बलसूदन । तस्मान्मायामयं भीम आतिष्ठतु

पराक्रमम् ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञातन्तु भीमेन द्यूतकाले धनञ्जय । जस्तु
 भेतस्यामि ते सङ्घे गद्घेति सुयोधन ॥ ७ ॥ सोऽयं प्रतिज्ञां
 ताह्वापि पालयत्वरिकर्षणः । मायाविनञ्च राजानं माययैव निकृ-
 न्ततु ॥ ८ ॥ यद्येष बलमास्थाय न्यायेन प्रहरिष्यति । विषमस्थ-
 स्ततो राजा भविष्यति शुधिष्ठिरः ॥ ९ ॥ पुनरेव तु वैचक्ष्यामि
 पाण्डवेय निबोध मे । धर्मराजापराधेन भयं नः पुनरागतम् ॥ १० ॥
 कृत्वा हि सुमहत् कर्म हत्वा भीष्ममुखान् कुर्वन् । जयः प्राप्नो
 यमयाग्रं वैरञ्च प्रतियातितम् ॥ ११ ॥ तदेवं विजयः प्राप्तः पुनः
 संशयितः कृतः । अद्युद्धिरेषा महती धर्मराजस्य पाण्डव ॥ १२ ॥
 यदेकविजये युद्धं पणितं घोरमीदृशम् । सुयोधनः कृती वीर
 एकायनगतस्तथा ॥ १३ ॥ अपि चोद्यनसा गीतः श्रूयतेऽयं पुरा-
 तनः । श्लोकस्तस्वार्थसहितस्तप्ते निगदतः शृणु ॥ १४ ॥ पुनः
 रावर्त्तमानानां भक्तानां जीवितैषिणाम् । भेतव्यमरिष्येपाणामेका-
 यनगता हि ते ॥ १५ ॥ सहसोत्पतितानाञ्च निराशानाञ्च जीविते ।
 न शक्यमग्रतः स्थातुं शक्रेणापि धनञ्जय ॥ १६ ॥ सुयोधनमिमं
 भक्तं हतसैन्यं हृदं गतम् । पराजितं वनप्रेम्सं निराशं राव्य-
 लक्ष्मणे । कोऽन्वेप संयुगे प्राञ्चः पुनर्हन्ते समाह्वयेत् ॥ १७ ॥ अपि
 नो निर्जितं राज्यं न हरेत सुयोधनः । यस्त्वयोदशवर्षाणि
 गंद्या कृतनिययः । चरत्युद्धञ्च तिर्यक् च भीमसेनजिघांसया
 ॥ १८ ॥ एनञ्जेन महावाहुरन्यायेन हनिष्यति । एष वः कौरवो
 राजा धार्तराष्ट्रो भविष्यति ॥ १९ ॥ धनञ्जयस्तु श्रुत्वैतत् केमवस्य
 महात्मनः । प्रेक्षतो भीमसेनस्य सव्यमूरुमताडयत् ॥ २० ॥ गृह्य
 संज्ञां ततो भीमो गदद्या व्यचरद्रणे । मण्डलानि विचित्राणि
 यमकानीतराणि च ॥ २१ ॥ दक्षिणं मण्डलं सव्यं गोमूत्रक-
 मद्यापि च । व्यचरत् पाण्डवी राजन्त्रिं सग्नीह्वयन्निव ॥ २२ ॥
 तथैव तव पुत्रोऽपि गदामार्गविशारदः । व्यचरत्तपु चित्रञ्च भीम-

सेनजिघांसया ॥ २३ ॥ आधुन्वन्ती गदं घोरे चन्दनागुरुस्त्रपिते ।
 वैरस्थान्तं परीप्सन्ती रणे क्रुद्धाविवान्तकौ ॥ २४ ॥ अन्योऽन्यं
 तौ जिघांसन्तौ प्रवीरौ पुरुषर्षभौ । युयुधाते गरुत्सन्तौ यथा
 नागमिवैषिणौ ॥ २५ ॥ मण्डलानि विचित्राणि चरतोर्नृपभीमयोः ।
 गदाभ्रम्यातजास्तत्र प्रजग्मुः पावर्जाच्चिप ॥ २६ ॥ समं प्रहरतो-
 स्तत्र शूरयोर्बलिनीर्मृधे । क्षुब्धयोर्वायुना राजन् हयोरिव ससु-
 द्रयो ॥ २७ ॥ तयोः प्रहरतोस्तुल्यं मत्तकुञ्जरयोरिव । गदा-
 निर्घातसंज्ञाद्ः प्रहारात् समजायत ॥ २८ ॥ तस्मिंस्तदा संप्रहारे
 दारुणे सद्गुले भृशम् । उभावपि परित्रान्तौ युध्यमानावरिन्दमौ
 ॥ २९ ॥ तौ मुहूर्त्तं समाश्रस्य पुनरेव परन्तपौ । अभ्यचारयतां
 क्रुद्धौ प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ३० ॥ तयोः समभद्रयुद्धं धोर-
 क्षपमसंलुतम् । गदानिपातौ राजेन्द्र तक्षतोर्वै परस्परम् ॥ ३१ ॥
 समरे प्रदुतौ तौ तु वृषभाक्षौ तरस्विनौ । अन्योऽन्यं जघ्नतुर्वीरौ
 पङ्क्त्यौ महिषाविव ॥ ३२ ॥ जर्जरौकृतसर्वाङ्गौ रुधिरेणाभि-
 संभ्रुतौ । दृष्ट्वाते हिमवति पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३३ ॥ दुर्यो-
 धनस्तु पार्थिव विवरे संप्रदर्शिते । ईपदुत्पन्नयमानस्तु सस्रसा
 प्रससार ह ॥ ३४ ॥ तमभ्यासगतं प्राप्नो रणे प्रेक्ष्य वृकोदरः ।
 अवाक्षिपद्गदा तस्मै विगीन महता वली ॥ ३५ ॥ अवाक्षिप्तान्तु तां
 दृष्ट्वा पुत्रस्तव विद्याम्पते । अवासर्पत्ततः स्थानात् सा मोघा न्यपत-
 द्भुवि ॥ ३६ ॥ मोक्षयित्वा प्रहारं तं सुतस्तव सस्रग्भ्रमात् । भीम-
 सेनञ्च गदया प्रहरत् कुरुसत्तम ॥ ३७ ॥ तस्य विस्मन्दमानेन
 रुधिरेणामितौजसः । प्रहारगुरुपाताञ्च मूर्च्छैव समजायत ॥ ३८ ॥
 दुर्योधनो न तं वेद पीडितं पाण्डवं रणे । धारयामास भीमोऽपि
 शरीरमतिपीडितम् ॥ ३९ ॥ अमन्यत स्थितं घ्ननं प्रहरिष्यन्त-
 माहवे । ततो न प्राहरत्तस्मै पुनरेव तवात्मजः ॥ ४० ॥ ततो
 मुहूर्त्तमाश्रस्य दुर्योधनमुपस्थितम् । विगीनाभ्यपतद्राजन् भीम-

सेन प्रतापवान् ॥ ४१ ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संरव्यममितीजसम् ।
 मोघनस्य प्रहारं त चिकीर्षुर्भरतर्षभ ॥ ४२ ॥ अथस्थाने मतिं
 दृष्ट्वा पुत्रस्तन मन्नामना । इदेषीत्पतितुं राजंश्चलयिष्यन् त्वकी-
 दरन् ॥ ४३ ॥ अपुष्यद्भीमसेनस्तद्राक्षस्तस्य चिकीर्षितम् । अथास्य
 समभिद्रव्य समुत्क्रुश्व च सिंहवत् ॥ ४४ ॥ मृत्युं वञ्चयती राजन्
 पुनरेवोत्पतिष्यत । जरुभ्या प्राहिणोद्राजन् गदा बेगेन पाण्डवः
 ॥ ४५ ॥ सा वज्रनिष्पेषमा प्रहिता भीमकर्म्मणा । जरु दुर्यो-
 धनस्याय वभन्त्र प्रियदर्शनौ ॥ ४६ ॥ स पपात नरव्याघ्रो वसुधा-
 मनुगादयन् । भग्नोस्वर्भीमसेनेन पुत्रस्तव महीपते ॥ ४७ ॥ ववु-
 र्वाता सनिर्घाता पाशुवर्षं पपात च । चचाल पृथिवी चापि
 स्रष्टुच्युपपर्वता ॥ ४८ ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे पत्यौ सर्वमही-
 क्षिताम् । महास्वना पुनर्दीप्ता सनिर्घाता भयङ्करौ । पपातं
 चोल्का महती पतिते पृथिवीपतौ ॥ ४९ ॥ तथा शोणितवर्षञ्च
 पाशुवर्षञ्च भारत । ववर्ष मघवास्तत्र तव पुत्रे निपातिते ॥ ५० ॥
 यक्षाणा राक्षसानाञ्च पिशाचाना तथैव च । अन्तरीक्षे महान्नाद-
 य्मूयते भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ तेन शब्देन घोरेण मृगाणामथ पक्षि-
 णाम् । जज्ञे घोरतर शब्दो वह्मना सर्वतो दिशम् ॥ ५२ ॥ ये
 तत्र वाजिन शेषा गजाश्च मनुजैः सह । समुचुस्ते महानादं तव
 पुत्रे निपातिते । भेरीशङ्खमृदङ्गाणामभवच्च स्वनो महान् ॥ ५३ ॥
 अन्तर्भूमिगतैश्चैव तव पुत्रे निपातिते । वज्रपादैर्वज्रभुजैः कवचै-
 र्योरदर्शनैः । नृत्यङ्गिर्भयदैर्घ्याप्ता दिशस्तत्राभवन्पृथक् ॥ ५४ ॥
 ध्वजवन्तोऽस्त्रवन्तश्च शस्त्रवन्तस्तथैव च । प्राकम्पन्त ततो राजं-
 स्तव पुत्रे निपातिते ॥ ५५ ॥ ऊदा कूपाश्च रुधिरसुहेसुनृपसत्तम ।
 नद्यश्च समहावेगा प्रतिघ्नोतोवहाभवन् ॥ ५६ ॥ पुंलिङ्गा इव
 नार्थस्तु स्त्रीलिङ्गा पुरुषाभवन् । दुर्योधने तदा राजन् पतिते
 तनये तव ॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा तानद्भुतोत्पातान् पाञ्चाला पाण्डवैः

सह । आविग्ममनसं सर्वं बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ५८ ॥ यद्युर्देवा
यथाकामं गन्धर्वाप्सरसस्तथा । कथयन्तोऽद्भुतं युद्धं सुतयोस्तव
भारत ॥ ५९ ॥ तथैव सिद्धा राजेन्द्र तथा वातिकवारणा ।
नरसिंहौ प्रशंसन्तौ विप्रजग्मुर्द्यथागतम् ॥ ६० ॥

इति शतपथपर्वणि गदायुद्धपर्वणि दुर्योधनोरुभङ्गे
अष्टपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५८ ॥

सञ्जय उवाच । तं पातितं ततो दृष्ट्वा महाभालमिवोद्धतम् ।
प्रह्वष्टमनसं सर्वं दृष्टशुस्तत्र पाण्डवा ॥ १ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं
सिंहेन विनिपातितम् । दृष्टशुर्हृष्टरोमाणं सर्वं ते चापि सोमका
॥ २ ॥ ततो दुर्योधनं हत्वा भीमसेन प्रतापवान् । पतितं
कौरवेन्द्रं तमुपागम्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ गौर्गौरिति पुरा मन्द
द्रौपदीमेकवाससम् । यत् सभायां हसन्नस्मास्तदा वदसि दुर्मते
॥ ४ ॥ तस्यावहासस्य फलमद्य त्वं समवाप्सुहि । एवमुक्त्वा स
वामेन पदा मौलिसुपास्युषत । मिरथ राजसिद्धस्य पाद्रेण सम-
खोडयत् ॥ ५ ॥ तत्रैव क्रोधसंरहो भीम परवलाहेन । पुन-
रेवाब्रवीहाक्यं यत्तत् शृणु नराधिप ॥ ६ ॥ धीऽस्मान् पुरा प्रवृ-
त्यन्ति शूढा गौरिति गौरिति । तान् वयं प्रतिवृत्त्यान् पुनर्गौ-
रिति गौरिति ॥ ७ ॥ नाम्नाजं निकृतिर्वद्विर्नाक्षयूतं न वद्वना ।
स्वराद्भवलमाश्रित्य प्रवाधानो वयं रिपून् ॥ ८ ॥ सोऽवाप्य वैरस्य
परस्य पारं वृकोदर प्राञ्च मनैः प्रहस्य । युधिष्ठिर केशव-
सृञ्जयाय धनञ्जयं माद्रवतीशतौ च ॥ ९ ॥ रणस्त्रगां द्रौपदी
मानयन् धी धी चाप्यकुर्वन्त सदस्यपस्थान । तान् पगन्ध पाण्डुवै-
र्धार्तराष्ट्राग्रणे हतास्तपसा याञ्जमेत्या ॥ १० ॥ धी न पुरा
यज्ञतिलानवोचन् क्रूरा राशौ धृतराष्ट्रस्य पुता । ते नो हता

सगणा सानुबन्धा काम स्वर्गं नरकं वा पताम ॥ ११ ॥ पुनश्च
 राज्ञः पतितस्य भूमौ स ता गदा स्कन्धगता प्रगृह्य । वामेन
 पादेन शिरः प्रमृद्य दुर्योधनं नैकैकिकं न प्रवीचत ॥ १२ ॥ हृष्टेन
 राजन् कुरुसत्तमस्य च्छात्रात्मना भीमसेनेन पादम् । दृष्ट्वा कृतं
 भ्रूङ्हेनि नाभ्यनन्दन् धर्मात्मानं सोमकानां प्रवर्हतां ॥ १३ ॥ तव
 पुत्र तथा हत्वा कृत्यमानं वृकोदरम् । नृत्यमानञ्च बद्धशो धर्म-
 राजोऽब्रवीद्विदम ॥ १४ ॥ गतोऽसि वैरस्यानृष्य प्रतिज्ञा पूरिता
 त्वया । शुभेनैवाशुभेनाथ कर्मणा विरमाधुना ॥ १५ ॥ मा
 शिरोऽस्य पदा मर्दीर्मा धर्मस्तेऽतिगो भवेत् । राजा ज्ञातिर्हृत-
 साय नैतन्नग्राथ्य तवागव ॥ १६ ॥ एकादशचमूनाथ कुरूणामधिप
 तथा । मा स्यात्क्षीर्मीम पादेन राजानं ज्ञातिमेव च ॥ १७ ॥
 हतवन्धुर्हतामात्यो भ्रष्टसेनो हतो मूढे । सर्वाकारणं शोच्योऽयं
 नावहास्योऽयमीश्वर ॥ १८ ॥ विध्वस्तोऽयं हतामात्यो हत
 भ्राता हतप्रज । उत्सन्नपिण्डो भ्राता च नैतन्नग्राथ्य कृत त्वया
 ॥ १९ ॥ धार्मिको भीमसेनोऽसावित्याङ्गस्त्वा पुरा जना । स
 कस्माद्धीमसेन त्वं राजानमधितिष्ठसि ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा भीम
 सेनन्तु साप्युक्कण्ठो युधिष्ठिर । उपसृत्याब्रवीद्दीनो दुर्योधन
 मरिन्दम ॥ २१ ॥ तात मनुरर्न ते कार्यो नात्मा शोच्यस्त्वया
 तथा । नूनं पूर्वकृतं कर्म सुधीरमनुभूयते ॥ २२ ॥ धात्रोप-
 दिष्टं विपमं नूनं फलमसंस्कृतम् । यद्वयं त्वा जिघांसामस्त्वाञ्चा-
 स्मान् कुरुसत्तम ॥ २३ ॥ आत्मनो ह्यपराधेन महद्दण्डमनीदृशम् ।
 प्राप्तवानसि यत्क्षीभाम्मदादाव्याच भारत ॥ २४ ॥ घातयित्वा वय-
 स्याथ भ्रातृनथ पितृ स्तथा । पुत्रान् पौत्रास्तथा चानग्रास्ततोऽसि
 निधुन गत ॥ २५ ॥ तवापराधादस्माभिर्भ्रातरस्ते महारथा ।
 निहता ज्ञातयसानेन दिष्टं मनेन दुरत्ययम् ॥ २६ ॥ नात्मानु-
 शोचनीयन्ते श्लाघ्यो मृत्युस्तवानथ । वयमेवाधुना शोच्या सर्वा-

वस्थासु कोरव । कृपयां वर्तविद्यामस्तेर्हीना बन्धभिः प्रियैः ॥२७॥
 भ्रातृणाञ्चैव पत्नीणां नमृणां शोकविह्वलाः । कथं द्रक्ष्यामि विधवा
 वधूः शोकपरिप्लुताः ॥२८॥ तमेकं प्रस्थितो राजन् स्वर्गं ते निलयौ
 ध्रुवः । वयं नारकिसंज्ञा वै दुःखं भोक्ष्याम दास्यमम् ॥ २९ ॥
 स्त, पाथ प्रस्त, पाथैव धृतराष्ट्रस्य विह्वलाः । गर्हयिष्यन्ति नो नूनं
 विधवाः शोककर्षिताः ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वा सदु खार्त्तो निप्रश्वास स
 पार्थिवः । विललाप चिरञ्चापि धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३१ ॥

इति शतपथब्रह्मसूत्रे गदायुद्धपर्वणि युधिष्ठिरविलापे
 एकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अधर्मेण हतं दृष्ट्वा राजानं माधवोत्तम ।
 किमब्रवीत्तदा सूत बलदेवो महाबल ॥ १ ॥ गदायुद्धविशेषज्ञो
 गदायुद्धविगारदः । कृतवाग्वीहिमेयो यत्तन्ममाचक्षु सञ्जय ॥ २ ॥
 सञ्जय उवाच । जर्वीरमिहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
 रामः प्रहरतां येष्ठयुक्रोध बलवदली ॥ ३ ॥ ततो मध्ये नरे-
 न्द्राणामूर्ध्वं वाङ्मूर्ध्वं वाङ्मूर्ध्वं । कुर्वन्तान्स्वरं घोरं धिग्धिग्भीमेत्यु-
 वाच ह ॥ ४ ॥ अक्षो धिग्यदधो नाभेः प्रहृतं धर्मविग्रहे । नैत-
 द्दृष्टं गदायुद्धे कृतवान् यदृकोदर ॥ ५ ॥ अधो नाभ्या न हन्तव्य-
 मिति शास्त्रस्य नियमः । अयं त्वशास्त्रविन्मूढः स्वच्छन्दात् संप्र-
 वर्तते ॥ ६ ॥ तस्य तत्तद्वद्राणस्त रीपः समभवन्महान् । ततो
 लाङ्गलमुद्यम्य भीममभ्यद्रवदली ॥ ७ ॥ तस्योर्ध्वं वाहोः सदृशं
 रूपमासीत्प्रहात्मनः । बद्धधातुविचित्रस्य श्वेतस्येव महागिरेः
 ॥ ८ ॥ तमुत्पतन्तं जग्राह केशवो विनयानतः । वाङ्मूर्ध्यां पीन-
 त्तत्ताभ्यां प्रयत्नादलवदली ॥ ९ ॥ मित्तासितौ यदुवरौ शुश्रुभाते-
 ऽधिकं तदा । नभोगतौ यथा राजंश्चन्द्रसूर्यौ दिनचये ॥ १० ॥

उवाच चैनं संरब्धं शमयन्निव केशवः । आत्मवृद्धिर्मित्रवृद्धिर्मित्र-
मित्रोदयस्तथा । विपरीतं द्विपत्स्वेतत् पङ्क्तिषा वृद्धिरात्मनः
॥ ११ ॥ आत्मन्यपि च मित्रेषु विपरीतं यदा भवेत् । तदा
विद्वान्नात्मनो ग्लानिमाशु शान्तिकरी भवेत् ॥ १२ ॥ अस्माकं सहजं
मित्रं पाण्डवाः शुद्धपौरुषाः । स्वका पितृश्वसुः पुत्रास्ते परैर्निकृता
भृशम् ॥ १३ ॥ प्रतिज्ञापालनं धर्मः क्षत्रियस्येति वेत्य च । सुयो-
धनस्य गदया भङ्क्तास्मूरुः महाहवे । इति पूर्वं प्रतिज्ञातिं
भीमेन हि सभातले ॥ १४ ॥ मैत्रेयेणाभिषप्तश्च पूर्वमेव महर्षिणा ।
जह्र भेतस्यति ते भीमो गदयेति परन्तप ॥ १५ ॥ अतो दीपं न
पश्यामि मा क्रुधस्वं प्रलम्बहन् । यौनैस्तेः सुखहादैश्च सम्बन्धः
सह पाण्डवैः ॥ १६ ॥ तेषां वृद्ध्या हि नो वृद्धिर्मा क्रुधः पुर-
पंभ । वासुदेववचः श्रुत्वा सीरभृत् प्राह धर्मवित् ॥ १७ ॥ धर्मः
सुचरितः सद्भिः स च दाम्भ्या नियच्छति । अर्थयात्यर्थलुब्धस्य
कामयातिप्रसङ्गिनः ॥ १८ ॥ धर्मार्थौ धर्मकामौ च कामार्थौ चाप्य-
पीडयन् । धर्मार्थकामान् योऽभ्येति सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ १९ ॥
तदिदं व्याकुलं सर्वं कृतं धर्मस्य पीडनात् । भीमसेनेन गोविन्द
कामं त्वभुः कथाम्य माम् ॥ २० ॥

कृष्ण उवाच । अरोपणो हि धर्मात्मा सततं धर्मवत्सल ।
भवान् प्रख्यायते लोके तस्मात् संशाम्य मा क्रुध ॥ २१ ॥ प्राप्तं
कलियुगं विद्धि प्रतिज्ञां पाण्डवस्य च । आनृण्यं यातु वैरस्य
प्रतिज्ञायाय पाण्डवः ॥ २२ ॥

सञ्जय उवाच । धर्मच्छूलमपि श्रुत्वा केशवात् स विशाम्यते ।
नैव प्रीतमना रामो यवनं प्राह संसदि ॥ २३ ॥ हृत्वायर्मणा
राजानं धर्मात्मानं सुयोधनम् । जिह्वयोधीति लोकेऽस्मिन् ख्यातं
यान्यति पाण्डवः ॥ २४ ॥ दुर्योधनोऽपि धर्मात्मा गतिं यास्यति
शाश्वतोम् । यज्जुयोधी इतो राजा धार्तराष्ट्रो नराधिपः ॥ २५ ॥

युद्धदीक्षां प्रविश्याजौ रणयज्ञं वितत्य च । इत्वात्मानमभिवान्मौ
 प्राप चावभृथं अग्नः ॥ २६ ॥ इत्युक्त्वा रथमास्थाय रौहिणेयः
 प्रतापवान् । श्वेताभ्रशिरस्वराकारः प्रययौ हारकां प्रति ॥ २७ ॥
 पाञ्चालास्तु सवार्थीयाः पाण्डवाश्च विशाम्पते । रागे हारवतीं
 याते नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ २८ ॥ ततो युधिष्ठिरं दौनं चिन्ता-
 परमधोमुखम् । शोकोपहतसङ्कल्पं वासुदेवोऽब्रवीद्दिदम् ॥ २९ ॥

वासुदेव उवाच । धर्मराज किमयं त्वमधर्ममनुमन्यसे । हत-
 बन्धोर्यदेतस्य पतितस्य विचितसः ॥ ३० ॥ दुर्योधनस्य भीमेन मद्य-
 मानं शिरः पदा । उपप्रेक्षसि कस्मात्त्वं धर्मज्ञः सन्नराधिप ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न ममैतत् प्रियं कृष्ण यद्राजानं वृको-
 दरः । पदा मूर्ध्नि स्पृशत् क्रोधात् न च हृष्ये कुलक्षये ॥ ३२ ॥
 निकृत्या निकृता नित्यं धृतराष्ट्रसुतैर्वचम् । बहूनि परुषाण्युक्त्वा
 वनं प्रस्थापिता स्म ह ॥ ३३ ॥ भीमसेनस्य तद्द खमतीव हृदि
 वर्तते । इति सञ्चिन्त्य वार्थीय भयैतत् समुपेक्षितम् ॥ ३४ ॥
 तस्माद्ब्रुवा कृतप्रज्ञं लुब्धं कामवशानुगम् । लभता पाण्डवः कामं
 धर्मोऽधर्मोऽपि वा कृते ॥ ३५ ॥

सञ्जय उवाच । इत्युक्ते धर्मराजेन वासुदेवोऽब्रवीद्दिदम् ।
 काममस्वेतदिति वै कृच्छ्राद्यदुकुलोदहः ॥ ३६ ॥ इत्युक्त्वा वासु-
 देवेन भीमप्रियहितैषिणा । अन्वमोदत तत् रुवं यद्भीमेन कृतं
 युधि ॥ ३७ ॥ भीमसेनोऽपि हत्वाजौ तव पुत्रममर्षणः । अभि-
 वाद्याग्रतः स्थित्वा संहृष्टः स कृताञ्जलिः ॥ ३८ ॥ प्रोवाच सुमहा-
 तेजा धर्मराजं युधिष्ठिरम् । हर्षादुत्फुल्लनयनो जितकाशी विशा-
 म्पते ॥ ३९ ॥ तवाव्य पृथिवी राजन् क्षेमा निहतकण्ठका । तां
 प्रयाधि महाराज स्वधर्ममनुपालय ॥ ४० ॥ यस्तु कर्त्तव्यं वैरस्य
 निकृत्या निकृतिप्रियः । सोऽयं वै निहतः श्रेते पृथिव्यां पृथिवी-
 पते ॥ ४१ ॥ दुःशासनप्रभृतयः सर्वे ते क्षीणवाद्भिः । राधेयः

यत्कुनिद्यापि निहतास्तव शत्रव ॥ ४२ ॥ सेय रत्नसमाजीर्णा मङ्गी
श्वनपर्यता । उपाहृता मन्धाराज त्वानद्य निहतद्विषम् ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गतो वैरस्य निधन हतो राजा सुयो-
धन । कृष्णस्य भतमास्थाय विजितीय वसुन्धरा ॥ ४४ ॥ दिष्ट्या
गतस्त्वमानृष्य मातु कोपस्य चोभयो । दिष्ट्या जयसि दुर्षर्प
दिष्ट्या यत्तुर्निपातित ॥ ४५ ॥

इति शल्यपर्वणि, गन्धायुद्धपर्वणि बलदेवसान्तूनाया
पठितमोऽध्याय ॥ ६० ॥

। धृतराष्ट्र उवाच । हत दुर्योधन दृष्ट्वा भीमसेनेन सयुगे ।
पाण्डवा सञ्जयायैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । हत दुर्योधन दृष्ट्वा भीमसेनेन सयुगे ।
सिंहेनेव मन्धाराज मत्त वनगज यथा ॥ २ ॥ प्रहृष्टमनसस्तत्र
कृष्णेन सह पाण्डवा । पाञ्चाला सञ्जयायैव निहने कुसुनन्दने
॥ ३ ॥ आविध्यन्नुत्तरीयाणि सिंहनादाश्च नेदिरे । नैतान् हर्ष-
समाविष्टानिय सिंहे वसुन्धरा ॥ ४ ॥ धनूष्यन्थे व्याक्षिपन्त व्धा-
शायन्थे तथाक्षिपन् । दधुरन्थे महाशङ्खानन्थे जघ्नुश्च दुन्दुभी ॥ ५ ॥
चिक्रीडुश्च तथैवान्य जहसुश्च तवाहिता । अर्जुनयामकृद्दीरा
भीमसेनमिद वच ॥ ६ ॥ दुष्कर भवता कर्म रणेऽद्य सुमहत्
वृत्तम् । कौरवेन्द्र रणे हत्वा गदयातिष्ठतथमम् ॥ ७ ॥ इन्द्रे
णेव हि वृत्रस्य बध परमसयुगे । तया कृतममन्यन्त शत्रोर्वधमिमं
जना ॥ ८ ॥ चरन्त विविधान्मार्गान् मण्डलानि च सर्वश्रे ।
दुर्योधनमिम शूर कोऽन्यो हन्याद्दृबोदरात ॥ ९ ॥ वैरस्य च
गत पार त्वमिहानैत्र सुदुर्गमम् । अशक्यमेतदनेग्रन सम्पादयितु-
मीदृशम् ॥ १० ॥ कुञ्जरणेव मत्सेन वीर सग्राममूहनि । दुर्यो-

धनमिरो दिष्टा पादेन मृदितं त्वया ॥ ११ ॥ सिंहेन मद्भिपस्येव
 कृत्वा सङ्गरनङ्गतम् । दुःशासनस्य रुधिरं दिष्टा पीतं त्वयानघ
 ॥ १२ ॥ धी विपसक्रू राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । मूर्ध्नि
 तेषां कृतं पादौ दिष्टा ते स्त्रेण कर्मणा ॥ १३ ॥ अमित्राणा-
 मधिष्ठानादध्रादुर्थ्योधनस्य च । भीम दिष्टा पृथिव्यान्ते प्रथितं
 सुमहद्ययः ॥ १४ ॥ एवं नूनं हते वृत्रे अक्रं नन्दन्ति वन्दिनः ।
 यथा त्वां निहतामित्रं वयं नन्दाम भारत ॥ १५ ॥ दुर्थ्योधनवधे
 यानि रोमाणि हृषितानि न । अद्यापि न विहृष्यन्ति तानि
 तद्विधि भारत । इत्यब्रुवन् भीमसेनं वार्त्तिकस्तत्र सङ्गताः ॥ १६ ॥
 तान् हृष्टान् पुरुषव्याघ्रान् पाञ्चालान् पाण्डवै सह । ब्रुवतो-
 ऽसदृशं तत्र प्रीवाच मधुसूदन ॥ १७ ॥ न न्याय्यं निहतं शत्रुं
 भूयो हन्तुं नराधिपा । असकृद्वाग्भिरग्राभिर्निहतो ह्येव मन्दधौः
 ॥ १८ ॥ तदैवैव हतं पापो यदैव निरपत्रप । लुब्धः पाप-
 सहायश्च सुहृदां शासनातिग ॥ १९ ॥ वङ्गशो विदुरद्रोणकृप-
 गाङ्गेयसञ्जयैः । पाण्डुभ्य प्रार्थ्यमानोऽपि पितृमंत्रं न दत्तवान्
 ॥ २० ॥ नैप योग्योऽद्य मित्रं वा शत्रुर्वा पुरुषाधमः । किमने-
 नातितुन्नेन वाग्भि काठसधर्मणा ॥ २१ ॥ रथेष्वारोहतुं क्षिप्रं
 गच्छामो वसुधाधिपा । दिष्टा हतोऽयं पापात्मा सामात्यज्ञाति-
 धाम्भवः ॥ २२ ॥ इति श्रुत्वा त्वधिषेपं कृष्णादुर्थ्योधनो नृपः ।
 अमर्षवशमापन्न उदतिष्ठद्विशाम्यते ॥ २३ ॥ स्मिग्द्वेषेनोपविष्टः स
 दोर्भ्यां विष्टभ्य जेदिनीम् । दृष्टिं भ्रुसङ्कटीं कृत्वा वासुदेवं न्यपा-
 सयत् ॥ २४ ॥ अर्होन्नतशरीरस्य रूपमासीन्नृपस्य तु । क्रुद्धस्याशी-
 विपस्येव क्षिन्नपुच्छस्य भारत ॥ २५ ॥ प्राणान्तंकरणीं घोरां
 वेद्नामप्यवित्तयत् । दुर्थ्योधनो वासुदेवं वाग्भिरग्राभिरार्दयत्
 ॥ २६ ॥ कंसदासस्य द्वायाद् न ते लज्जाह्यनेन वै । अधर्मेण
 गदायुद्धे यद्दहं विनिर्वातिः । अरु भिन्वीति भीमस्य क्षतिं

मिथ्याप्रयच्छता ॥ २० ॥ किञ्च विद्यातमेतन्मे यदर्जुनमबोधियाः
 ॥ २८ ॥ घातयित्वा महीपालानृजुमुदान् सञ्जय ॥ जिह्वै
 रुपादेर्वह्निभिर्न ते लज्जा न ते घृणा ॥ २९ ॥ अहन्त्यहनि शूराणां
 कुर्वाण कर्तुं महत् । मिश्रखिडिन पुरस्कृत्य घातितस्ते पितानहः
 ॥ ३० ॥ अश्रुत्याग्र्य मनामानं हत्वा नाग सुदुर्मते । आचार्यी
 न्यामित शस्त्र तत् किं न विदित मम ॥ ३१ ॥ स चानेन दृशंसेन
 धृष्टद्युम्नेन वीर्यवान् । पाप्यमानस्त्वया दृष्टो न चैनं त्रमवारयः
 ॥ ३२ ॥ वधायं पाण्डुपुत्रस्य याविता शक्तिमेव च । घटोत्कचे
 व्यसयत कस्त्वत्त पापहत्तम ॥ ३३ ॥ छिन्नघस्त प्रायगतस्तथा
 भूरित्यवा वशी । त्वया निसृष्टेन हतं चैनेधेन महात्मना ॥ ३४ ॥
 कुर्वाणश्चोत्तम कर्म कर्णं पार्थजिगीषया । व्यसनेनाश्रुसेनस्य
 पत्नगेन्द्रसुतस्य वै ॥ ३५ ॥ पुनश्च पतिते चक्रुः व्यसनार्तं परा-
 जित । पातित समरे चर्षयक्रव्यग्रोऽग्रणीनृणाम् ॥ ३६ ॥ यदि
 माञ्चापि कर्णश्च भीष्मद्रोणी च सयुगे । ऋजुना प्रतिमुध्येथा न ते
 स्याद्विजयो ध्रुवम् ॥ ३७ ॥ त्वया पुनरनार्थ्येण जिह्वमार्गेण
 पार्थिवा । स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो वयश्चान्ये च घातिता ॥ ३८ ॥

वाङ्मद्वेष उवाच । हतस्त्वमसि गान्धारे सभ्राट्सुतवान्धव ।
 सगणं ससुहृच्चैव पापमार्गमनुष्ठित ॥ ३९ ॥ तथैव दुष्कृतैर्वीरी
 भीष्मद्रोणी निपातितौ । कर्णश्च निहत सङ्घे तव श्रीलानुवर्त्तक
 ॥ ४० ॥ याप्यमानो मया मूढ पितृमथ न दिक्षसि । पाण्डवेभ्य
 श्वराक्ष्यञ्च लोभाच्छकुनिनिययात् ॥ ४१ ॥ विषं ते भीमसेनात्
 दत्त सर्वं च पाण्डवा । प्रदीपिता जतुमहे माता सह सुदुर्मते
 ॥ ४२ ॥ सभाया आश्रमेनो च छिष्टा द्यूते रजस्रता । तदेव
 तावद्दृष्टात् ॥ वध्यस्त्व निरपत्रप ॥ ४३ ॥ अनक्षत्रश्च धर्मश्च सौव-
 लीनाश्चवेदिना । निहृत्या यत पराजैपीस्तप्तादसि हतो रणे
 ॥ ४४ ॥ अयद्रथेन पापेन यत् लज्जा छेशिता वने । यातेषु

मृगयाञ्चैव तृणविन्दोरयात्रमम् ॥ ४५ ॥ अभिमन्यश्च यद्बाल एको
 बद्धभिराहवे । तद्दोषैर्निहतः पापस्तन्मादसि हतो रणे ॥ ४६ ॥
 यान्यकार्याणि चास्माकं कृतानीति प्रभापसे । वैगुण्येन तत्रात्यर्थं
 सर्वं हि तदनुष्ठितम् ॥ ४७ ॥ तदस्यतेरुग्रनसो नोपदेशः श्रुत-
 स्वया । तदा नोप्राप्तितायैव हितं वाक्यं न ते श्रुतम् ॥ ४८ ॥
 लोभेनातिवलेन त्वं तदप्याया च वशीकृतः । कृतवानस्यकार्याणि
 विपाकस्तेषु भुज्यताम् ॥ ४९ ॥

दुर्योधन उवाच । अधीतं विधिवद्दत्तं भूः प्रयास्ता ससा-
 गरा । मूर्द्धिस्थितममित्राणां कोऽनुस्वन्ततरो मया ॥ ५० ॥ यद्विष्टं
 क्षत्रवन्धूनां स्वधर्ममनुपश्यताम् । तद्विदं निधनं प्राप्तं कोऽनुस्वन्त-
 तरो मया ॥ ५१ ॥ देवार्हा मानुषा भोगाः प्राप्ता असुलभा नृपैः ।
 रीश्वर्यैश्चोत्तमं प्राप्तं कोऽनुस्वन्ततरो मया ॥ ५२ ॥ ससहत् सानुज-
 श्वैव स्वर्गं गन्ताहमध्वुत । यूयं विद्वत्सङ्ख्याः शोचन्तो वर्त्तयि-
 ष्यथ ॥ ५३ ॥

सञ्जय उवाच । अस्य वाक्यस्य निधने कुरुराजस्य धीमतः ।
 अपतत् समहदप्यं पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् ॥ ५४ ॥ अवाद्यन्त
 गन्धर्वा वादित्वं समनोहरम् । जगुयाप्सरसो राज्ञो यश्च सम्बद्ध-
 नेव च ॥ ५५ ॥ सिहाय मुमुक्षुर्वाचः साधु साध्विति पार्थिव ।
 ववौ च सरभिर्वायुः पुण्यगन्धो मृदुः सुखः । व्यराजय दिग्मः
 सर्वा नभो वैदूर्यसन्निभम् ॥ ५६ ॥ अत्यद्भुतानि ते दृष्ट्वा वासुदेव-
 पुरोगमाः । दुर्योधनस्य पूजान्तु दृष्ट्वा व्रीडामुपागमन् ॥ ५७ ॥
 जतांश्चाधर्मतः श्रुत्वा शोकार्ताः शुशुबुहिं ते । भीष्मं शौणं तथा
 ऋष्यं भूरिव्यवसनेव च ॥ ५८ ॥ तांस्तु विन्तापरान् दृष्ट्वा पाण्ड-
 वान् दीनचेतसः । प्रोवाचेदं वचः कृप्यो मेवदुन्दभिनिस्त्रनः ॥ ५९ ॥
 नैप शक्योऽतिमीघ्रास्त्रस्त्रे च सर्वं महारथाः । ऋजुगुणेन विद्वान्ता
 ऋजुं गुप्ताभिराहवे ॥ ६० ॥ नैप शक्यः कदाचित्तु हन्तुं धर्मेषु

पार्थिवः । ते वा भीष्मसुखाः सर्वे महेश्वासाः महारथाः ॥ ६१ ॥
 मयानेकीरुपायैस्तु मायायोगिन चासकृत् । हतोस्ते सर्व एवाञ्जी
 भवतां हितमिच्छता ॥ ६२ ॥ यदि नैवं विधं जातु कुर्यां जिह्व-
 महं रणे । कुतो वो दिजयो भूयः कुतो राज्यं कुतो धनम् ॥ ६३ ॥
 ते हि सर्वे महात्मानयत्वारोऽतिरथा भुवि । न शक्या धर्मतो-
 हन्तुं लोकपालैरपि स्वयम् ॥ ६४ ॥ तथैवायं गदापाणिर्घातिराष्ट्रो-
 गतहमः । न शक्यो धर्मतो हन्तुं कालेनापीह दण्डिना ॥ ६५ ॥
 न च वो हृदि कर्तव्यं यदयं घातितो रिपुः । मिथ्या वध्यास्तथो-
 पायैर्वहवः शत्रवोऽधिकाः ॥ ६६ ॥ पूर्वैरनुगतो मार्गो देवैरसुर-
 घातिभिः । सद्भियानुगतः पन्थाः स सर्वैरनुगम्यते ॥ ६७ ॥ कृत-
 कृत्याः स्म सायाङ्गे निवासं रोचयामहे । साश्वनागरथाः सर्वे
 विद्यमानो नराधिपाः ॥ ६८ ॥ वासुदेववचः श्रुत्वा तदानीं पाण्डवैः
 सह । पाञ्चाला भृशसंहृष्टा विनेदुः सिंहसङ्घवत् ॥ ६९ ॥ ततः
 प्रध्मापयन् शङ्खान् पाञ्चजन्यञ्च माधवः । हृष्टा दुर्योधनं दृष्ट्वा
 निहतं पुरुपर्षभ ॥ ७० ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि कृष्णापाण्डवसंवादे

एकपष्ठोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

—

सञ्जय उवाच । ततस्ते प्रययुः सर्वे निवासाय महीक्षितः ।
 शङ्खान् प्रध्मापयन्तो वै हृष्टाः परिषवाहवः ॥ १ ॥ पाण्डवान्
 गच्छतद्यापि शिविरं नो विद्याम्यंते । महेश्वासीऽन्वगात् पथात्
 युयुत्सुः सात्विकिस्तथा ॥ २ ॥ हृष्टदुम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाय
 सर्वशः । सर्वे चान्ये महेश्वासाः प्रययुः शिविराण्युत ॥ ३ ॥
 ततस्ते प्राविशन् पार्था हतल्लिट्कं हतेश्वरम् । दुर्योधनस्य शिविरं
 रङ्गवदिसृते जने ॥ ४ ॥ गतोत्सवं पुरमिव हृतनागमिव हृदम् ।

स्त्रीवर्षवरभूविद्रं वृष्टामात्यैरधिष्ठितम् ॥ ५ ॥ तत्रैतान् पर्युपा-
तिष्ठन् दुर्योधनपुरमरा । कृताञ्जलिपटा राजन् काषायमंलिना-
स्वराः ॥ ६ ॥ शिविरं समनुप्राप्य कुरुराजस्य पाण्डवा । अव-
तेर्महाराज रथेभ्यो रथसत्तमा ॥ ७ ॥ ततो गाण्डीवधन्वानं-
मभ्यभाषत केशव । स्थितः प्रियहिते नित्यमतीव भरतर्षभ ॥ ८ ॥
अवरोपय गाण्डीवमत्तय्यौ च महेशुधी । अथाहमवरोक्ष्यामि
पथाङ्गरतसत्तम ॥ ९ ॥ स्वयञ्चैवावरोह त्वमेतत् श्रेयस्तवानघ ।
तच्चाकरोत्तथा वीरः पाण्डुपत्नी धनञ्जय ॥ १० ॥ अथ पथात्ततः
कृष्णो रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् । अवरोहत मेधावी रथा-
ङ्गाण्डीवधन्वन ॥ ११ ॥ तथावतीर्णं भूतानामीश्वरे समहात्मनि ।
कपिरन्तर्हृषे दिव्यो ध्वजो गाण्डीवधन्वन ॥ १२ ॥ स दग्धो
द्रोणकर्णाभ्यां दिव्यैरस्त्रैर्महाराथः । अनादीप्ताग्निना ह्याशु प्रज-
ज्वाल महीपते ॥ १३ ॥ सोपासद् सरश्जिह्व साश्व सयुगवन्दुरः ।
भस्मीभूतोऽपतङ्गमौ रथो गाण्डीवधन्वनः ॥ १४ ॥ तं तथाभस्म-
भूतन्तु दृष्ट्वा पाण्डुसुताः प्रभो । अभवन् विस्मिता राजन्नर्जुन-
चेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ कृताञ्जलिः सप्रणयं प्रणिपत्याभिवाद्य च ।
गोविन्द कष्माद्भगवन्नथो दग्धोऽयमग्निना ॥ १६ ॥ किमेतस्मह-
दायर्थमभवदादुनन्दन । तस्मै ब्रूहि महावाहो श्रोतव्यं यदि
मन्यसे ॥ १७ ॥

वासुदेव उवाच । अस्त्रैर्बद्धविधैर्हृद्यः पूर्वमेवायमर्जन । मह-
धिष्ठितत्वात् समरे न विभीर्षः परन्तप ॥ १८ ॥ इदानीन्तु विशी-
र्षोऽयं दग्धो ब्रह्मास्त्रतेजसा । मया विमुक्तः कौन्तेय त्वयद्य
कृतकर्मणि ॥ १९ ॥ ईषदुत्सयमानस्य भगवान् केशवोऽरिहा ।
परिष्वज्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ॥ २० ॥ दिष्ट्या जयसि
कौन्तेय दिष्ट्या ते शत्रवो जिताः । दिष्ट्या गाण्डीवधन्वा च भीम-
सेनस्य पाण्डव ॥ २१ ॥ अस्त्राणि कुमली राजन् माद्रीपुत्री च

पाण्डवो । मुक्ता वीरक्षयादम्नात् संग्रामान्निहतद्विप ॥ २२ ॥
 क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि भारत ॥ २३ ॥ उपयातमुप-
 प्लव्यं सह माण्डोवधन्वना । आनीय मधुपर्कं मां यत् पुरा लम्-
 वोविथाः ॥ २४ ॥ एष भ्राता सखा चैव तव कृष्ण धनञ्जयः ।
 रक्षितव्यो महाबाहो सर्वास्वापत्स्विति प्रभो ॥ २५ ॥ तव चैवं
 ब्रुवाणस्य तथेत्येवाहमब्रुवम् । स सव्यसार्धो गुप्तस्ते विजयी च
 राजेश्वर ॥ २६ ॥ भ्रातृभिः सह राजेन्द्र शूरः सत्यपराक्रमः ।
 मुक्तो वीरक्षयादम्नात् संग्रामालोमहर्षिणात् ॥ २७ ॥ एवमुक्तस्तु
 कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः । हृष्टरोमा महाराज प्रत्युवाच
 जनार्दनम् ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । प्रमुक्तं द्रोणकर्षाभ्यां ब्रह्मास्त्रमरिमर्दन ।
 कस्त्वदन्य सहेत् साक्षादपि वच्ची पुरन्दर ॥ २९ ॥ भवतस्तु
 प्रसादेन संशयप्रकगणा जिता । महारणगतः पार्थो यज्ञ नासीत्
 पराङ्मुखः ॥ ३० ॥ तथैव च महाबाहो पर्यायैर्बद्धमिमया ।
 कर्मणामनुसन्तानं तेजसश्च गतिं शुभाम् ॥ ३१ ॥ उपप्लव्ये महर्षिर्मे
 कृष्णो हेपायनोऽब्रवीत् । यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णास्ततो
 जयः ॥ ३३ ॥ इत्येवमुक्ते ते वीराः पिविरं तव भारत । प्रविश्य
 प्रत्यपद्यन्त कोपरत्तर्दिसङ्घयान् ॥ ३३ ॥ एततं जातरूपञ्च मणी-
 नथ च मौक्तिकान् । भूषणान्यथ मुख्यानि कम्बलान्यजिनानि च
 ॥ ३४ ॥ दासीदासमसङ्गेऽयं राज्ञोपकरणानि च । ते प्राप्य धन-
 मक्षयं लक्ष्मीं भरतर्षभ । सदक्रोशमहाभागा नरेन्द्र विजिता-
 रयः ॥ ३५ ॥ ते तु वीराः समाश्रयस्य दाहनान्यवमुच्य च । अति-
 ष्ठन्त मुहुः सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा ॥ ३६ ॥ अथाग्रवीरमहा-
 राज वासुदेवो महाययाः । अन्नामिमंलार्याय वस्तव्यं पिवि-
 राद्विष्टिः ॥ ३७ ॥ तथेत्युक्त्वा हि ते सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा ।
 वासुदेवेन संहिता मङ्गलार्थं यद्विर्यशुः ॥ ३८ ॥ ते समाणय

सरितं पुण्यामीषवतीं नृप । न्यवसन्नय तां रात्रिं पाण्डवा हत-
 यत्नवः ॥ ३८ ॥ ततः संप्रेषयामासुर्यादेवं नागसाहयम् । स च
 प्रायाञ्जवेनाशु वासुदेव प्रतापवान् । दारुकं रथमारोष्य येन
 राजान्ब्रिक्रासत ॥ ४० ॥ तमूचुः संप्रयास्यन्तं धैव्यसुग्रीववाहनम् ।
 प्रत्याश्र्वासय गान्धारीं हतपुत्रा तपस्विनोम् ॥ ४१ ॥ स प्रायात्
 पाण्डवैरुक्तस्तूपुरं सास्वता वरः । आससाद् ततः क्षिप्रं गान्धारीं
 निहततात्मजाम् ॥ ४२ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि कृष्णस्य हस्तिनापुरगमने
 द्विपटोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

जनमेजय उवाच । किमर्थं राजशार्दूल धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 गान्धार्यां प्रेषयामास वासुदेवं परन्तपम् ॥ १ ॥ यदा पूर्वं गतः
 कृष्णः शमार्थं कौरवान् प्रति । न च त लब्धवान् काम ततो युद्ध-
 मभूदिदम् ॥ २ ॥ निहतेषु च योधेषु हते दुर्योधने तदा ।
 पृथिव्या पाण्डवैयस्य नि सपत्ने कृते युधि ॥ ३ ॥ विदृते शिविरे
 शून्ये प्राप्ते यशसि चोत्तमे । किन्तु तत् कारणं ब्रह्मन् न्येन कृष्यो
 गतः पुनः ॥ ४ ॥ न चैतत् कारणं ब्रह्मन्त्यं वै प्रतिभाति मे ।
 यथागमदमेयात्मा स्वयमेव जनार्द्धेन ॥ ५ ॥ तत्त्वतो वै समाचक्षु
 सर्वमध्वर्युसत्तमः । यच्चात्र कारणं ब्रह्मन् कार्यस्यास्य विनिययि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । लघुक्तोऽयमनुप्रश्ने यन्मा पृच्छसि
 पार्थिव । ततोऽहं संप्रवक्ष्यामि यथावद्भरतर्षभ ॥ ७ ॥ हतं दुर्यो-
 धनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे । व्युत्क्रम्य समर्थं राजन् धार्तराष्ट्रं
 महाबलम् ॥ ८ ॥ अन्याधेन हतं दृष्ट्वा गदायुद्धेन भारत । युधि-
 स्थिरं महाराजं महद्भयमथाविशत् ॥ ९ ॥ चिन्तयानं महाभागं
 गान्धारीं तपसान्विताम् । घोरेण तपसा युक्ता त्रैलोक्यमपि सा

दहेत् ॥ १० ॥ तस्य विन्तयमानस्य बुद्धिः समभवत्तदा । गान्धार्याः
 क्रोधदीप्ताया पूर्वं प्रथमनं भवेत् ॥ ११ ॥ सा हि पुत्रवधं श्रुत्वा
 कृतमस्त्राभिरीडयम् । मानसेनाग्निना क्रुद्धा भस्मसान्तरं करिष्यति
 ॥ १२ ॥ कथं दुःखमिदं तीव्रं गान्धार्यै संप्रशङ्क्यति । श्रुत्वा
 विनिहतं पुत्रं छलेनाजिह्वयोधिनम् ॥ १३ ॥ एवं विचिन्त्य वङ्गधा
 भयशोकसमन्वितः । वासुदेवमिदं वाक्यं धर्मराजोऽभ्यभाषत ॥ १४ ॥
 तव प्रसादाद्गोविन्दं राक्ष्यं निहतकण्ठकम् । अप्राप्यं मनसापीदं
 प्राप्तमस्त्राभिरच्युत ॥ १५ ॥ प्रत्यक्षं मे महाबाहो संग्रामे लोम-
 हर्षणे । विमदं समहान् प्राप्तस्त्वया यादववन्दन ॥ १६ ॥ त्वया
 देवासुरे युद्धे वधार्थममरुद्विषाम् । यथा सद्यः पुरा दत्तं क्षताय
 विबुधद्विष ॥ १७ ॥ सद्य तथा महाबाहो दत्तमस्त्राकमच्युत ।
 सारथ्येन च वार्ष्णेय भवता हि वृता वयम् ॥ १८ ॥ यदि न त्वं
 भवेन्नाथ फाल्गुनस्य महारणे । कथं शक्यो रणे जेतुं भवेद्विष
 चलार्णव ॥ १९ ॥ गदाप्रहारा विपुला परिधैस्यापि ताडनम् ।
 शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च तोमरैः सपरश्वधैः ॥ २० ॥ अस्त्रतृकते त्वया
 कृष्या वाच सुपुरुषा श्रुता । अस्त्राणाञ्च निपाता वै वक्षस्पर्शो-
 पमा वृषे ॥ २१ ॥ ते च ते सफला याता हते दुर्योधनेऽच्युत ।
 तत् सर्वं न यथा नश्येत् पुनः कृष्या तथा कुरु ॥ २२ ॥ सन्देह-
 दोला प्राप्तं नश्येत् कृष्या जये सति । गान्धार्या हि महाबाहो
 क्रोधबुध्यस्व माधव ॥ २३ ॥ सा हि नित्यं महाभागा तपसोग्रेण
 कर्षिता । पुत्रपौत्रवधं श्रुत्वा ध्रुव न संप्रशङ्क्यति । तस्या प्रसा-
 दनं वीर प्राप्तकालं मतं मम ॥ २४ ॥ कथं ता क्रोधतान्त्राक्षीं
 पुत्रव्यसनकर्षिताम् । वीक्षितुं पुरुषं शक्तस्त्वामृते पुरुषोत्तम
 ॥ २५ ॥ तत्र मे गगनं प्राप्तं रोचते तत्र माधव । गान्धार्याः
 क्रोधदीप्तायाः प्रथमार्थमरिन्दम । त्वं हि कर्ता विकर्ता च
 लोकानां प्रभवाप्यय ॥ २६ ॥ हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैः काल-

अमीरितैः । क्षिप्रमेव महाप्राज्ञ गान्धारीं प्रमथिष्यसि ॥ २७ ॥
 पितामहस्य भगवान् कृष्णस्तत्र भविष्यति । सर्वथा ते महाबाहो
 गान्धार्याः क्रोधनाग्रनम् । कर्तव्यं सात्वतां श्रेष्ठ पाण्डवानां
 हितार्थिना ॥ २८ ॥ धर्मैराजस्य वचनं श्रुत्वा यदुकुलोदहः ।
 ग्रामन्त्रं दासकं प्राञ्च रथः सञ्जी विधीयताम् ॥ २९ ॥ केशवस्य
 वचः श्रुत्वा त्वरमाणोऽथ दासकः । न्यवेद्यद्रथं सञ्जं केशवाय
 महात्मने ॥ ३० ॥ तं रथं यादवश्रेष्ठः समारुह्य परन्तपः । जगाम
 हास्तिनपुरं त्वरितः केशवो विभुः ॥ ३१ ॥ तत्र प्रायान्महाराज
 माधवी-भगवान्प्रथी । नागसाहयमासाद्य प्रविवेच च वीर्यवान्
 ॥ ३२ ॥ प्रविश्य नगरीं वीरो रथघोषेण नादयन् । विदितो
 धृतराष्ट्रस्य सोऽवतीर्थ्य रथोत्तमात् । अश्वगच्छद्ददौगात्मा धृत-
 राष्ट्रनिषेधनम् ॥ ३३ ॥ पूर्वज्ञामिगत तत्र सोऽपश्यद्वपिसत्तमम् ।
 पादौ प्रपीड्य कृष्णस्य राज्ञस्यापि जनार्दनः ॥ ३४ ॥ अश्ववाद्य-
 द्रव्ययो गान्धारीज्ञापि केशवः । ततस्तु यादवश्रेष्ठो धृतराष्ट्र-
 मधीक्षजः ॥ ३५ ॥ पाणिमालम्ब्य राजेन्द्र सुश्वरं प्ररुरोदह ।
 स सुहृत्तांदिवोत्सृज्य वास्यं शोकसमुद्भवम् ॥ ३६ ॥ प्रचात्स्य
 वारिणा नेत्रे स्थाचम्य च यथाविधि । उवाच प्रसृतं वाक्यं धृत-
 राष्ट्रमरिन्दमः ॥ ३७ ॥ न तेऽस्त्वाविदितं किञ्चिद्धृतभव्यस्य भारत ।
 कालस्य च यथावृत्तं तत्ते सुविदितं प्रभो ॥ ३८ ॥ यतितं पाण्डवैः
 सर्वैस्तव चित्ताहुरोधिभिः । कथं कुलक्षयो न स्यात्तथा क्षत्रस्य
 भारत ॥ ३९ ॥ भ्रातृभिः समयं कृत्वा क्षान्तवान् धर्मवत्सल ।
 श्रुतच्छूलनितैः शुद्धैर्वनवासोऽभ्युपागतः ॥ ४० ॥ अज्ञातवासचर्यां
 च नागावेशसमाहृतैः । अन्ये च बहवः क्षेमस्त्वयत्तैरिव नित्यदा
 ॥ ४१ ॥ मया च स्वयमागम्य युद्धकाल उपस्थिते । सर्वलोकस्य
 सान्निध्ये ग्रामांस्त्वं पञ्च वाचितः ॥ ४२ ॥ त्वया कालोपसृष्टेन लोभतो
 नापराजं ॥ । तत्रापराधान्नृपते सर्वं क्षत्रं क्षयं गतम् ॥ ४३ ॥

भीष्मेण सीमदत्तेन वाह्मीकेन कृपेण च । द्रोणेन च सपुत्रेण
 विदुरेण च धीमता । याचितस्त्वं शर्मं नित्यं न च तत कृतवानसि
 ॥ ४४ ॥ कालोपहतचित्तो हि सर्वो मुह्यति भारत । यथा मूढो
 भवान् पूर्वमस्मिन्नर्थं समुद्यत ॥ ४५ ॥ किमन्यत कालयोगादि
 दिष्टमेव परायणम् । मा च दीपान्महाप्राञ्च पाण्डवेषु निवेशय
 ॥ ४६ ॥ अल्पोऽप्यतिक्रमो नास्ति पाण्डवाना महात्मनाम् । धर्मतो
 न्यायतथैव स्नेहतय परन्तप ॥ ४७ ॥ एतत् सर्वन्तु विज्ञाय
 ध्यात्मदोषकृतं फलम् । असूया पाण्डुपुत्रेषु न भवान् कर्तुमर्हति
 ॥ ४८ ॥ कुलं वश्य पिण्डय यच्च पुत्रकृतं फलम् । गान्धार्या-
 स्तव चैवाथ पाण्डवेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ४९ ॥ त्वच्चैव कुरुभार्तृल
 गान्धारी च यशस्विनी । मा शुचो नरभार्तृल पाण्डवान् प्रति
 किल्बिषम् ॥ ५० ॥ एतत् सर्वमनुध्यात्वा आत्मनश्च व्यतिक्रमम् ।
 शिवेन पाण्डवान् ध्याहि नमस्ते भरतर्षभ ॥ ५१ ॥ जानासि च
 महावाहो धर्मराजस्य या त्वयि । भक्तिर्भरतभार्तृल स्नेहश्चापि
 स्वभावत ॥ ५२ ॥ एतच्च कर्तुं कृत्वा शत्रूणामपकारिणाम् ।
 दह्यते स दिवारात्रौ न च शर्माधिगच्छति ॥ ५३ ॥ त्वच्चैव नर-
 भार्तृल गान्धारीञ्च यशस्विनीम् । स शोचन् नरभार्तृलो न
 शान्तिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥ ह्रिया परमयाविष्टो भवन्त नाधि-
 गच्छति । पुत्रशोकाभिषन्तप्तं बुद्धिव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ५५ ॥ एव-
 मुक्त्वा महाराज वृतराष्ट्रं यदूत्तम । उवाच परमं वाक्यं गान्धारीं
 शोक्रुपिताम् ॥ ५६ ॥ सौवलेयि निवीध त्वं यस्त्वा वक्ष्यामि
 सुव्रते । त्वत्समा नास्ति लोकेऽस्मिन्नद्य सीमन्तिनी शुभे ॥ ५७ ॥
 जानासि च यथा राशि सभाया मम सन्निधौ । धर्मार्थसहितं
 वाक्यमुभयो पक्षयोर्हितम् ॥ ५८ ॥ उक्तवत्यसि कल्याणि न च
 ते सनयै कृतम् ॥ ५९ ॥ दुर्योधनस्त्वया शोक्तो जघार्थी परुष
 वच । शृणु मूढ वचो मच्चं यतो धर्मस्ततो जय ॥ ६० ॥ तट्टिं

समनुप्राप्तं तव वाक्यं नृपात्मजे । एवं विदित्वा कल्याणि मा स
 शोके मनः कृथाः ॥ ६१ ॥ पाण्डवानां विनाशाय मा ते बुद्धिः कदा-
 चन । शक्ता चासि महाभागे पृथिवीं सचराचरम् । चक्षुषा क्रोश-
 दीप्तेन निर्दग्धुं तपसो बलात् ॥ ६२ ॥ वासुदेववचः श्रुत्वा गान्धारी
 वाक्यमब्रवीत् । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि केशव ॥ ६३ ॥
 आधिभिर्द्वेष्यमानाया मतिः सञ्जलिता मम । सा मे व्यवस्थिता श्रुत्वा
 तव वाक्यं जनार्दन ॥ ६४ ॥ राक्षस्वन्धस्य बृहस्य हतपुत्रस्य केशव ।
 त्वं गतिः सहितैर्वीरैः पाण्डवैर्द्विपदांवर ॥ ६५ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं
 मुखं प्रच्छाद्य वाससा । पुत्रशोकाभिसन्तप्ता गान्धारी प्रहरोद ह
 ॥ ६६ ॥ तत एनां महाबाहुः केशवः शोककर्षिताम् । हेतुकारण-
 संशुक्तैर्वाक्यै राश्वत्थस्यत प्रभु ॥ ६७ ॥ समाश्रयास्य च गान्धारीं
 धृतराष्ट्रञ्च माधनः । द्रौणिसद्वल्लितं भावमनुबुध्यत केशवः ॥ ६८ ॥
 ततस्त्वरित उत्याय पादौ भूदूर्णं प्रणम्य च । द्वैपायनस्य राजेन्द्र
 ततः कौरवमब्रवीत् ॥ ६९ ॥ चापच्छे त्वां कुरुय्येष्ठ मा च शोके
 मनः कृथाः । द्रौण्यैः पापोऽस्वभिप्रायस्तेनासि सहसोत्थितः ॥ ७० ॥
 पाण्डवानां बधे रावौ बुद्धिस्तेन प्रदर्शिता । एतत् श्रुत्वा तु वचनं
 गान्धार्या सहितोऽब्रवीत् ॥ ७१ ॥ धृतराष्ट्रो महाबाहुः केशवं
 केषिसूदनम् । गीघ्रं गच्छ महाबाहो पाण्डवान् परिपालय ॥ ७२ ॥
 भूयस्त्वया समेषामि क्षिप्रमेव जगार्दन । प्रायात्ततस्तु त्वरितो
 दारुकेण सहाच्युतः ॥ ७३ ॥ वासुदेवे गते राजन् धृतराष्ट्रं जनै-
 श्वरम् । आश्वत्थस्यदमेयात्मा व्यासो लोकनमस्कृतः ॥ ७४ ॥ वासु-
 देवोऽपि धर्मात्मा कृतकृत्यो जगाम ह । शिविरं हास्तिनपुरा-
 द्विदक्षः पाण्डवानूप ॥ ७५ ॥ आगम्य शिविरं रावौ सोऽभ्यगच्छत
 पाण्डवान् । तद्य तेभ्यः समाश्रयाय सहितस्तैः समाहितः ॥ ७६ ॥

इति शतपथपर्वणि गदायुद्धपर्वणि धृतराष्ट्रगान्धारीप्रबोधने

त्रिपद्योऽध्यायः ॥ ६३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अधिष्ठित पदा मूर्द्धि भग्नसक्थो महीद्वत ।
शौटीर्थ्यमानी पुत्रो मे किमभापत सञ्जय ॥ १ ॥ अत्यथं कोपनो
राजा जातवैरश्च पाण्डुषु । व्यसन परम प्राप्त किमाह पर-
माहवे ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि यथावृत्त नराधिप ।
राज्ञा यदुक्त भग्नेन तस्मिन् व्यसन आगतं ॥ ३ ॥ भग्नसक्थो वृषो
राजन् पाशुना सोऽवगुण्णित । यमयन् मूर्द्धजास्तत्र वीक्ष्य चैव
दिशो दश ॥ ४ ॥ केशान्त्रियम्य यत्नेन निश्वसन्पुरगो यथा ।
सरम्भाश्चपरीताभ्या नेत्राभ्यामभिवीक्ष्य माम् । बाहू धरण्या
निष्पिष्य सुदुर्मत्त इव द्विप ॥ ५ ॥ प्रकीर्णामूर्द्धजान् धुन्वन्दन्तै-
र्दन्तानुपसृगन् । गर्हयन् पाण्डव क्ष्येष्ठ निश्वस्येदमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥
भीमो भ्रान्तनवे नाथे कर्म्म चास्त्रभृताम्बरे । गौतमे शकुनौ चापि
द्रोणे चास्त्रभृताम्बरे ॥ ७ ॥ अश्वत्थाम्नि तथा शल्ये शूरे च
हृतवर्मणि । इमामवस्था प्राप्नोऽस्मि कालो वै दुरतिक्रम ॥ ८ ॥
एकादशवन्मूर्त्ता सो हमेता दशाद्वत । कालं प्राप्य महाबाहो
न कथिदतिवर्त्तते ॥ ९ ॥ आख्यातव्य मदीयाना येऽस्मिन् जीवन्ति
सगुणे । यथाह भीमसेनेन व्युत्क्रम्य समय हत ॥ १० ॥ बहूनि
सन्तृशमानि कृतानि खल पाण्डवै । भूरियवसि कर्म्म च भीमो
द्रोणे च यीमति ॥ ११ ॥ इदञ्चाकीर्त्तित कर्म नृशसै पाण्डवै
कृतम् । येन ते सत्सु निर्वेद गमिष्यन्ति हि मे मति ॥ १२ ॥
का प्रीति सत्त्वयुक्तस्य कृत्वीपाधिकृत जयम् । को वा समय
भेत्तार बुध सम्मन्तुमहति ॥ १३ ॥ अधर्मेण जय खट्वा कोनु
हृष्येत पण्डित । यथा सद्दृश्यते पाप पाण्डुपुत्रो वृकोदर ॥ १४ ॥
किन्त्र चित्रमतस्त्वद्य भग्नसद्यस्य यत्नम् । क्रुद्धेन भीमसेनेन
पादेन मृदित मिर ॥ १५ ॥ प्रतपन्त थिया जुष्ट वर्त्तमानश्च
धन्नुषु । एव कुर्यान्नरो यो हि स वै सञ्जय पूजित ॥ १६ ॥

अभिज्ञौ युद्धधर्मस्य मम माता पिता च मे । तौ हि सञ्जय
दुःखार्त्तौ विज्ञायौ वचनान्मम ॥ १७ ॥ इष्टं भृत्या भृता. सम्यग्-
भू. प्रयास्ता ससागरा । मूर्द्ध्नि स्थितमभिवाणां जीवतामेव सञ्जय
॥ १८ ॥ दत्ता दाया यथाशक्ति मित्राणाञ्च प्रियं कृतम् । अभिवा
वाधिताः सर्वे कोऽनु स्वन्ततरो मया ॥ १९ ॥ यातानि परराष्ट्राणि
नृपा भक्ताश्च दासवत् । प्रियेभ्यः प्रकृतं साधु कोऽनु स्वन्ततरो
मया ॥ २० ॥ मानिता बान्धवाः सर्वे वृश्यः सम्भूजितो जनः ।
द्वितयं सेवितं सर्वं कोऽनु स्वन्ततरो मया ॥ २१ ॥ आश्रयं नृप-
मुख्येषु मानः प्राप्तः सुदुर्लभ । आजानेयैस्तथा यातं कोऽनु
स्वन्ततरो मया ॥ २२ ॥ अधीतं विधिवद्दत्तं प्राप्तमाशुर्निरामयम् ।
स्वधर्मण जिता लोकाः कोऽनु स्वन्ततरो मया ॥ २३ ॥ दिष्ट्या
नाहं जितः सङ्घेऽप्य परान् प्रेष्यवदाश्रितः । दिष्ट्या मे विपुला
लक्ष्मीर्मृते लन्यं गता विभो ॥ २४ ॥ यदिष्टं चतवन्मूनां स्वधर्म-
मनुतिष्ठताम् । निधनं तस्यथा प्राप्तं कोऽनु स्वन्ततरो मया ॥ २५ ॥
दिष्ट्या नाहं परावृत्तो वैरात् प्राकृतवाञ्छितः । दिष्ट्या नाविमतिं
काञ्चिद्भजित्वा तु पराजितः ॥ २६ ॥ सुप्तं वाथ प्रमत्तं वा यथा
हन्यादिपिण वा । एवं व्युत्क्रान्तधर्मिण व्युत्क्रम्य समथं हतः
॥ २७ ॥ अश्वत्थामा महाभागः कृतवर्मा च साच्चतः । रूपः
आरहतयैव वक्तव्या वचनान्मम ॥ २८ ॥ अधर्मिण्य प्रवृत्तानां पाण्ड-
वानामनेकथ । विश्वासं समवघ्नाना यूयं न गन्तुमर्हथ ॥ २९ ॥
वातिकायाद्रवीन्द्राजा पुत्रस्ते सत्यविक्रम । अधर्माहीमसेनेन
निहतोऽहं यथा रथे ॥ ३० ॥ सोऽहं द्रोणं स्वर्गगतं कर्मशल्या-
पुत्रो मया । वृषसेनं महावीर्यं यकुनिश्चापि सौवलयम् ॥ ३१ ॥
जलसम्भं महावीर्यं भगदत्तञ्च पार्थिवम् । सीमदन्तिं महेश्वासं
शैशवञ्च जयद्रथम् ॥ ३२ ॥ दुःशासनपुरोगांश्च भ्रातृनात्मसमा-
स्तथा । दौशासनिश्च विद्वान्तं लक्ष्मणहात्मजापुत्रो ॥ ३३ ॥

एतांशान्यांश्च सुबहून् मदीयांश्च सहस्रशः । पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि
 सार्यहीन इवाध्वगः ॥ ३४ ॥ कथं भ्रातॄन् हतान् श्रुत्वा भर्तारञ्च
 स्वसा मम । रोक्ष्यमाणा दुःखार्ता दुःभला सा भविष्यति ॥ ३५ ॥
 स्तूयामिः प्रस्तूयामिश्च ब्रह्मो राजा पिता मम । गान्धारीसहितः
 यैव कां गतिं प्रतिपत्स्यते ॥ ३६ ॥ नूनं लक्ष्मणमातापि हतपुत्रा
 हतिश्वरा । विनाशं यास्यति क्षिप्रं कल्याणी पृथुलोचना ॥ ३७ ॥
 यदि जानाति चार्वाकः परिब्राह्मण्विशारदः । करिष्यति महा-
 भागो ध्रुवं सोऽपचितिं मम ॥ ३८ ॥ समन्तपद्मके पुण्ये त्रिषु
 लोकेषु विश्रुते । अहं निधनमासाद्य लोकान् प्राप्स्यामि शाश्व-
 तान् ॥ ३९ ॥ ततो जनसहस्राणि वासपूस्त्रानि मारिष । प्रलापं
 नृपतेः श्रुत्वा व्यद्रवन्त दिग्भो दश ॥ ४० ॥ ससागरवना घोरा
 पृथिवी सचराचरा । चचालाय सनिर्द्धादा दिग्भ्यैवानिलाभवन्
 ॥ ४१ ॥ ते द्रोणपुत्रमामाद्य यथावत्तं न्यवेदयन् । व्यवहारं
 गदायुद्धे पार्थिवस्य च पातनम् ॥ ४२ ॥ तदाख्याय-ततः सर्वैः
 द्रोणपुत्रस्य भारत । ध्यात्वा च सुचिरं कालं जग्मु रार्ता यथा-
 गतम् ॥ ४३ ॥

इति शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि दुर्योधनविलापे

चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

सञ्जय उवाच । वातिकानां सकाशात्तु श्रुत्वा दुर्योधनं हतमः
 हतशिष्टास्ततो राजेन् कौरवाणां महारुथाः ॥ १ ॥ विनिर्भिन्नाः
 शितैर्वाणैर्गदातोमरशक्तिभिः । अश्रुत्यामा कृपयैव कृतवर्मा च-
 साच्चतः ॥ २ ॥ त्वरिता जवनैरश्वैरायोधनमुपागमन् । तदा-
 पश्यन्महात्मानं धार्तराष्ट्रं निपातितम् ॥ ३ ॥ प्रभङ्गं-वायुविगेन
 महाशालं यथावने । भूमौ विनेष्टमानं तं रुधिरेण समुक्षितम् ॥ ४ ॥

महागजमिवारण्ये व्याधेन विनिपातितम् । विवर्त्तमानं बद्धशो
रुधिरौघपरिप्लुतम् ॥ ५ ॥ , यदृच्छया निपतितं चक्रमादित्यगोच-
रम् । महावातसमुत्थेन संशुष्कमिव सागरम् ॥ ६ ॥ पूर्णचन्द्र-
मिव व्योम्नि तुषारावृतमण्डलम् । रेणुध्वस्तं दीर्घभुजं मातङ्ग-
समविक्रमम् ॥ ७ ॥ इतं भूतगणैर्घोरैः क्रव्यादैश्च समन्ततः ।
यथा धनं लिप्समानैर्भृत्यैर्नृपतिरुत्तमम् ॥ ८ ॥ भ्रुकुटीकृतवक्त्रान्तं
क्रोधादुद्वृत्तचक्षुषम् । सामप्यं तं नरव्याघ्रं व्याघ्रं निपतितं यथा
॥ ९ ॥ ते तं दृष्ट्वा महेश्वासा भूतले पतितं नृपम् । मोहमभ्या-
गमन् सर्वे कृपप्रभृतयो रथाः ॥ १० ॥ श्वतीर्थ्य रथेभ्यश्च प्राद्व-
व्राजसन्निधौ । दुर्व्योधनञ्च संप्रेक्ष्य सर्वे भूमावुपाविशन् ॥ ११ ॥
ततो द्रौणिष्मद्धारज वासपूर्यश्चणः खसन् । उवाच भरतयेष्टं
सर्वलोकेष्वरेष्वरम् ॥ १२ ॥ न नूनं विद्यते सत्त्वं मानुषे किञ्चि-
द्वि हि । यत्र त्वं पुरुषव्याघ्र श्रेष्ठे पाशुषु रूषितः ॥ १३ ॥ भूला
हि नृपतिः पूर्वं समाज्ञाप्य च मेदिनीम् । कथमेकोऽद्य राजेन्द्र
तिष्ठसे निर्जने वने ॥ १४ ॥ दुःशसनं न पश्यामि नापि कस्यं
महारथम् । नापि तान् सहृदः सर्वान् किमिदं पुरुषर्षभ ॥ १५ ॥
दुःखं नूनं कृतान्तस्य गतिं ज्ञातुं कथञ्चन । लोकानाञ्च भवान्
यत्र श्रेष्ठे पाशुषु रूषितः ॥ १६ ॥ एष मूर्धाभिपित्तानामग्रे गत्वा
परन्तपः । स भयं ग्रसते पांशुं पश्य कालविपर्ययम् ॥ १७ ॥ हा
ते तदमलं हृत् व्यजनं ह्य च पार्थिव । सा च ते महती सेना ह्य
गता पार्थिवोत्तम ॥ १८ ॥ दुर्विज्ञेया गतिर्नूनं कार्याणां कार-
णान्तरे । यद्वै लोकागुरुर्भूत्वा भवानेतां दयां गतः ॥ १९ ॥
अध्रुवा सर्वमर्त्येषु ध्रुवं श्रीरुपलक्ष्यते । भवतो व्यसनं दृष्ट्वा शक्र-
विस्फुडिनो भयम् ॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दुःखितस्य विशे-
षतः । उवाच राजन् पुत्रस्ते प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २१ ॥ विमन्थ्य
नेत्रे पाणिभ्यां शोकजं वासमुत्सृजन् । कृपाशीन् स तत्रा वीरान्

सर्वानेव नराधिप ॥ २२ ॥ ईदृशो मर्त्यधर्मोऽय घात्रा निर्दिष्ट
 लभ्यते । विनाश सर्वभूताना कालपर्ययमागत ॥ २३ ॥ सोऽय
 मा समनुप्राप्त प्रत्यक्ष भवता हि य । पृथिवी पालयित्वाहमेता
 निष्ठामुपागत ॥ २४ ॥ दिष्ट्या नाह पराहृत्तो युद्धे कस्यास्त्रि-
 द्वापदि । दिष्ट्याह निहत पापैश्चलेनैव विशेषत ॥ २५ ॥
 उतसाहस्य कृतो नित्य मया दिष्ट्या युयुत्सता । दिष्ट्या चास्मि
 हतो युद्धे निहतज्ञातिवन्धव ॥ २६ ॥ दिष्ट्या च वोऽह पश्यामि
 सुक्तानस्माज्जनक्षयात् । स्वस्तिभुक्ताय कव्याय तन्मे प्रियमनुत्तमम्
 ॥ २७ ॥ मा भवन्तोऽनुतप्यन्ता सोऽहृदान्निधनेन मे । यदि वेदा
 प्रमाण वो जिता लोका मयाक्षया ॥ २८ ॥ मन्यमान प्रमावन्न
 कृष्णस्यामिततेजस ॥ तेन न च्यावितथाह क्षत्रधर्मात् खनुष्ठितात्
 ॥ २९ ॥ स मया समनुप्राप्तो नास्मि शोच्य कथञ्चन । कृतं
 भवद्भि सहस्रमनुरूपमिवात्मन । यतित विजये नित्य दैवन्तु
 दुरतिक्रमम् ॥ ३० ॥ एतावदुक्त्वा वचन वासव्याकुललोचन ।
 तृणो बभूव राजेन्द्र रुजासौ विह्वलो भृशम् ॥ ३१ ॥ तथा तु
 दृष्ट्वा राजान वासुशोकसमन्वित । द्रौणि क्रोधेन जल्वाल यथा
 वह्निर्लगतक्षये ॥ ३२ ॥ स तु क्रोधसमाविष्ट पाणौ पाणि प्रपीड्य
 ह । वासुविह्वलयथा वाचा राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ पिता
 मे निहत क्षत्रे सृष्टयसेन कर्मणा । न तथा तेन तप्यामि यथा
 राजस्त्वयाद्य वै ॥ ३४ ॥ शृणु चेद् वचो मच्च सत्येन वदत
 प्रभो । दृष्टापूर्त्तेन दानेन धर्मेण सुकृतेन च ॥ ३५ ॥ अद्याहं
 सर्वपाञ्चालान् वासुदेवस्य पश्यत । सर्वोपाद्यैर्हि नेष्यामि प्रेत-
 राजनिवेगनम् । अनुश्रान्तु महाराज भवान्मे दातुमर्हति ॥ ३५ ॥
 इति श्रुत्वा तु वचन द्रौणपुत्रस्य कौरव । मनस प्रीतिजनन रूप
 ब्रवनमब्रवीत् । आचार्य्य शीघ्र यत्नम जलपूर्णं समानय ॥ ३६ ॥
 स तद्वनमाश्राय राक्षी द्राक्ष्यणसत्तम । कलस पूर्णमादाय

राज्ञोऽन्तिकमुपागमत् ॥ ३७ ॥ तमन्नवीर्यमहाराज पुत्रस्तव विशा-
 म्यते । ममाज्ञया दिज्येष्ठ द्रोणपुत्रीऽभिपिच्यताम् । सैन्या-
 पत्येन भद्रन्ते मम वैदिच्छसि प्रियम् ॥ ३८ ॥ राज्ञो नियोगा-
 द्योद्धव्यं ब्राह्मणेन विशेषतः । वर्त्तता चक्षधर्मेण ह्येवं धर्मविदो
 विदुः ॥ ३९ ॥ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा कृपः शारदतस्ततः । द्रौणिं
 राज्ञो नियोगेन सैनापत्येऽभ्यपिचयत् ॥ ४० ॥ सोऽभिपिक्तो महा-
 राज परिष्वल्य नृपोत्तमम् । प्रथयौ सिंहनादेन दिशः सर्वा
 निनादयन् ॥ ४१ ॥ दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र शोणितौघपरिप्लुतः ।
 तां निशां प्रतिपेदेऽथ सर्वभूतभयावहाम् ॥ ४२ ॥ अपक्रम्य तु ते तूष्णीं
 तस्मादायोधनान्भृप । शोकसंविग्नमनसश्चिन्ताध्यानपराभवन् ॥ ४३ ॥

इति शक्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि अश्वत्थामसैनापत्याभिपिक्ते
 पञ्चपटोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

। समाप्तं गदायुद्धपर्व । समाप्तञ्च शक्यपव ॥

श्रीमहाभारतम् ।

सौप्तिकपर्व ॥

नारायण नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।

दिवी सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

सञ्जय उवाच । ततस्ते संहिता वीरा प्रयाता दक्षिणा-
मुखा । उपास्तमनविलायां शिविराभ्यासमागताः ॥ १ ॥ विमुच्य
वाहांस्वरिता भीता समभवस्तदा । गहनं दिग्भासाद्य प्रचकृन्वा
न्यविशन्त ते ॥ २ ॥ सेनानिवेशमभितो नातिदूरमवस्थिताः ।
निहता निमित्तै यस्त्रै समन्तात् क्षतविद्यता । दीर्घमुष्पाच्च
निश्चस्य पाण्डवानन्वचिन्तयन् ॥ ३ ॥ श्रुत्वा च निनद् घोरं
पाण्डवाना जयैषिणाम् । अनुसारमयाह्विता प्राङ्मुखो प्राङ्गवन्
पुनः ॥ ४ ॥ ते मुहूर्त्तं ततो गत्वा शान्तवाहा पिपासिताः ।
नामृष्यन्त महेश्वासाः क्रोधामर्षं वश्रुताः । राशो वधेन सन्तप्रा
मुहूर्त्तं समवस्थिता ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अथ हेयमिदं कर्म कृतं भीमेन सञ्जय ।
यत् स नागायुतप्राण पुत्रो मम निपातितः ॥ ६ ॥ अथ च सर्व-
भूतानां वज्रसंहननो युवा । पाण्डवैः समरे पुत्रो निहतो मम
सञ्जय ॥ ७ ॥ न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं गावत्वाप्ये नरैः । यत्
मनेत्य रणे पार्थैः पुत्रो मम निपातितः ॥ ८ ॥ अद्रिसारमथं नूनं
दृश्यं मम सञ्जय । हत पुत्रमत्तं श्रुत्वा यत्नं दीर्घं सहस्रधा ॥ ९ ॥

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमन्नृषिर्वेदव्यासविरचितम् ।

अष्टापन्च ।

रायोपाधिकेन श्रीमतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

शून्य विना वितीर्यञ्च ।

“शतपादादिषाध्वना द्युय क्षिप्रसोदक”

—:३:—

कलिकाता ३६७ नं अपार चित्पुर रोड् भारत यन्त्रे

श्रीमतापचन्द्ररायेण मुद्रितम् ।

अकाब्दा १८०८

श्रीमहाभारतम् ।

सौप्तिकपर्व ॥

नारायण नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

सञ्जय उवाच । ततस्ते सञ्चिता वीरा प्रयाता दक्षिणा-
मुखा । उपास्तमनवेलायां शिविराभ्यासमागताः ॥ १ ॥ विमुच्य
वाह्यंस्वरिता भीता समभवस्तदा । गहनं देशमासाद्य प्रचक्रुन्वा
न्यविशन्त ते ॥ २ ॥ सेनानिवेशमभितो नातिदूरमवस्थिताः ।
निहत्ता निमित्तै यस्त्रैः समन्तात् क्षतविद्यता । दीर्घमुष्णञ्च
निश्वस्य पाण्डवानन्वचिन्तयन् ॥ ३ ॥ श्रुत्वा च निनद घोरं
पाण्डवानां जयैषिणाम् । अनुसारमयाङ्गीताः प्राङ्गुला प्राश्वन्
पुनः ॥ ४ ॥ ते मुहूर्त्तं ततो गत्वा शान्तवाहा पिपासिताः ।
नामृष्यन्त महेश्वासाः क्रोधामर्षवण्डिताः । राशो बधेन सन्तप्ता
मुहूर्त्तं समवस्थिता ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अयद्देयमिदं कर्म कृतं भीमेन सञ्जय ।
यत् स नागायुतप्राणः पुत्रो मम निपातितः ॥ ६ ॥ अत्रुध्यः सर्व-
भूतानां वज्रसंघनेनो मुवा । पाण्डवैः समरे पुत्रो निहती मम
सञ्जय ॥ ७ ॥ न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं गावलाणे नरैः । यत्
ममेत्य रणे पार्यैः पुत्रो मम निपातितः ॥ ८ ॥ अद्रिसारमयं नूनं
ऋदयं मम सञ्जय । हतं पुत्रमतं श्रुत्वा यन्न दीर्घं सहस्रधा ॥ ९ ॥

कथं हि वृद्धमिद्युन हतपुत्रं भविष्यति । न ह्यहं पाण्डवेयस्य
 विप्रथे वस्तुमुत्सहे ॥ १० ॥ कथं राष्ट्रं पिता भूत्वा स्वयं राजा
 च सञ्जय । प्रेष्यभूतं प्रवर्त्तयं पाण्डवेयस्य शासनात् ॥ ११ ॥
 आशाप्य पृथिवीं सर्वां स्विला मूर्धेनि सञ्जय । कथमद्य भवि-
 ष्यामि प्रेष्यभूतो दुरन्तकृत ॥ १२ ॥ कथं भीमस्य वाक्यानि योतुं
 शक्यामि सञ्जय । येन पुत्रयत पूर्वमेकेन निहत मम ॥ १३ ॥
 कृत सत्यं वचस्तस्य विदुरस्य महात्मन । अकुर्वता वचस्तेन मम
 पुत्रेण सञ्जय ॥ १४ ॥ अधर्मेण हते तात पुत्रे दुर्योधने मम ।
 कृतवर्मा कृपो द्रौणि किमकुर्वत सञ्जय ॥ १५ ॥

सञ्जय उवाच । गत्वा तु तावका राजन्नातिदूरमवस्थिता ।
 अपश्यन्त वनघोरं मानाद्रुमलतावृतम् ॥ १६ ॥ ते मुहूर्त्तन्तु
 विद्यम्य लक्ष्मणोयैर्हयोत्तमैः । सूर्यास्तमनवेलाया समासेदुर्मह-
 दनम् ॥ १७ ॥ नानामृगगणैर्लुष्टं नानापक्षिगणावृतम् । नाना-
 द्रुमलताच्छन्नं नानाव्यालनिपीवितम् ॥ १८ ॥ नानातोयैः समा-
 कीर्णं नानापुष्पोपशोभितम् । पश्चिनीघतसच्छन्नं नीलोत्पलसमा-
 युतम् ॥ १९ ॥ प्रविश्य तदनघोरवीचमाणा समन्तत । शाखा-
 सहस्रसंछन्नं न्यग्रोधदृष्टशुस्तत ॥ २० ॥ उपेत्य तु तदा राजन्
 न्यग्रोधं ते महारथा । दृष्टशुर्दिपदा येष्ठा येष्ठ त वै वन-
 स्पतिम् ॥ २१ ॥ तेष्वतीर्थं रथेभ्यश्च विप्रमुष्य च वाजिन । उप-
 स्थूय्य यथान्यायं सन्ध्यामन्वासत प्रभो ॥ २२ ॥ ततोऽस्तं पर्वत-
 येष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरे । सर्वस्य जगतो धात्री शंखरी समपद्यत
 ॥ २३ ॥ ग्रहनक्षत्रताराभिः प्रकीर्णाभिरलङ्कृतम् । नभोऽंशुक-
 मिवाभाति प्रेक्षणीयं समन्तत ॥ २४ ॥ इच्छ्याते प्रवल्गन्ति ये
 सन्ना रात्रिचारिण । दिवाचराय धी सन्नास्ते निद्रावशमागता
 ॥ २५ ॥ रात्रिचरान्ना सन्नाना निर्घोषोऽभूत् सुदासण । क्रव्या-
 दाय मगदि ॥ घोरा प्राप्ता च श्वरी ॥ २६ ॥ तन्निग्रात्रिमुखे

षोरे दुःखशोकसमन्विताः । कृतवर्मा कृपो द्रोणिरुपोपविविशुः
 समम् ॥ २७ ॥ तत्रोपविष्टाः शोचन्तो न्यग्रोधस्य समीपतः ।
 तमेवार्थमतिक्रान्तं कुरुपाण्डवयोः क्षयम् ॥ २८ ॥ निद्रया च
 परीताङ्गा निपेदुर्धरणीतले । अमेण सुदृढं युक्ता विक्षता विविधैः
 शरैः ॥ २९ ॥ ततो निद्रावशं प्राप्ते कृपभोजी महारथी । सुखो-
 चितावदु खाह्वौ निपश्यो धरणीतले ॥ ३० ॥ तौ तु सुप्तौ महार-
 राज अमशोकसमन्वितौ । महार्हशयनोपिनौ भूमाविव क्षुण्णायवत्
 ॥ ३१ ॥ क्रोधामर्षवशं प्राप्ते द्रोणपुत्रस्तु भारत । नैव क्षम-
 जगामाथ निद्रां सपं इव श्वसन् ॥ ३२ ॥ न क्षिमे स तु निद्रां वै
 दक्षमानो हि मन्यना । वीचाक्षुक्ते महाबाह्वस्तादनं धीरदर्शनम्
 ॥ ३३ ॥ वीक्षमाणी वनोद्देशं नानाशस्त्रैर्निपेवितम् । अपश्यत
 महाबाह्वर्न्यग्रोधं वायसैर्वृतम् ॥ ३४ ॥ तत्र काकसहस्राणि तां
 निशां पर्येनाययन् । सुखं स्वपन्ति कौरव्य पृथक् पृथगपाथया-
 ॥ ३५ ॥ सुप्तेषु तेषु काकेषु विथल्येषु समन्ततः । सोऽपश्यत्
 सहसायान्तमुलूकं धीरदर्शनम् ॥ ३६ ॥ महास्वन महाकार्यं
 हृद्यं च बभूवपिङ्गलम् । सुदीर्घघोनानखरं सुपर्णमिव वेगितम्
 ॥ ३७ ॥ सोऽयं शब्दं शृत्वा लीयमान इवाण्डजः । न्यग्रोधस्य
 ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ॥ ३८ ॥ सन्निपत्य तु शाखाया
 न्यग्रोधस्य विहङ्गमः । सप्तान् जघान सुबहून् वायसान् वायसा-
 न्तकः ॥ ३९ ॥ केपाञ्चिदच्छिनत् पक्षान् । शरांसि च चक्रेत् ह ।
 चरणांश्चैव केपाञ्चिदमच्छ चरणयुध- । क्षणेनाहत्य बलवान्
 धीस्य दृष्टिपथे स्थिता ॥ ४० ॥ तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च
 विशम्भते । न्यग्रोधमण्डलं सर्वं सञ्चल्य सर्वतोऽभवत् ॥ ४१ ॥
 तांस्तु हत्वा ततः काकान् कौशिको मुदितोऽभवत् । प्रतिहत्य
 यथाकामं शत्रूणां शत्रुस्त्वन ॥ ४२ ॥ तद्दृष्ट्वा सोपधं कर्म कौशि-
 केन कृतं निधि । तद्भावे कृमशङ्कतो द्रोणिरेकोऽन्तविन्तयन् ॥ ४३ ॥

उपदेश कृतोऽनेन पक्षिणा मम संयुगी । शत्रूणां चयणे युक्तः
 प्राप्तकालश्च मे मतः ॥ ४४ ॥ नाद्य शक्या मया हन्तु पाण्डवा
 जितकाशिनः । बलवन्त' कृतोत्साहा लज्जलब्धाः प्रहारिण' ॥४५॥
 रात्रः सकाशात्तेषान्तु प्रतिज्ञातो बधो मया । पतद्गाम्गिसमां
 वृत्तिमास्थायामविनाशिनौम् ॥ ४६ ॥ न्यायतो युध्यमानस्य प्राण-
 त्यागो न शक्यः । हृदयना तु भवेत् सिद्धिः शत्रूणाञ्च चयो महान्
 ॥ ४७ ॥ तत्र संशयितादर्यादौऽर्थो नि संशयो भवेत् । तं जना
 बद्धमन्यन्ते ये च शास्त्रविशारदाः ॥ ४८ ॥ यज्ञाप्यत्र भवेदाद्यं
 गृहीतं लोकनिन्दितम् । कर्त्तव्यं तन्मनुष्येण चतुर्धर्मेण वर्त्तता
 ॥ ४९ ॥ निन्दितानि च सर्वाणि कृत्स्नितानि पदे पदे । सोपधानि
 कृतान्येन पाण्डवैरकृतात्मभि ॥ ५० ॥ अस्मिन्नर्थे पुरा गीता
 श्रूयन्ते धर्मचिन्तकैः । श्लोका न्यायमवेच्छस्तिस्त्वार्थास्तत्त्व-
 दर्शिभिः ॥ ५१ ॥ परिथान्ते विदीर्यो वा भुञ्जाने वापि शत्रुभिः ।
 प्रस्थाने वा प्रविशे वा प्रहर्त्तव्यं रिपोर्वलम् । ५२ ॥ निद्रार्त्तमर्षे-
 रात्रे च तथा नष्टप्रणायकम् । भिन्नयोधं बलं यच्च दिधायुक्तञ्च
 यद्भवेत् ॥ ५३ ॥ इत्येव निययं चक्रे सुप्तानां निधि मारणे ।
 पाण्डूनां सह पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ॥ ५४ ॥ स क्रूरा
 मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुहुर्मुहुः । सुप्तौ प्राबोधयत्तौ तु मातुलं
 भोजमेव च ॥ ५५ ॥ तौ प्रबुद्धौ महात्मनो कृपभोजौ महाबलौ ।
 नोत्तरं प्रतिपद्येता तत्र युक्तं क्रिया वृत्तौ ॥ ५६ ॥ स मुहूर्त्तमिव
 ध्यात्वा वासविह्वलमद्रवोत् । हतो दुर्योधनो राजा एकदीरो
 महाबलः । यस्यार्थे वैरमस्माभिरासक्तं पाण्डवैः सह ॥ ५७ ॥
 एकाकी बद्धभिः चुट्टैराहवे शुद्धविक्रमः । पातितो भीमसेनेन
 एकादशवम्पतिः ॥ ५८ ॥ वृकोदरेण चुट्टेण सप्तशंसमिदं कृतम् ।
 मूर्धाभिपिक्तस्य शिरः पादेन परिगृह्णता ॥ ५९ ॥ विनर्दन्ति च
 पाञ्चालाः चुडन्ति च शमन्ति च । धमन्ति यज्ञान् यतयो वृष्टा

घ्नन्ति च दुन्दुभीन् ॥ ६० ॥ वाद्वित्रघोपस्तुगुलो विमिश्रः शङ्ख-
निखनैः । अनिलेनेरितो घोरो दिशः पुरयतीव च ॥ ६१ ॥
अश्वानां ज्ञेयमाणाणां गजानाञ्चैव वृंहताम् । सिंहनादयु शूराणां
श्रूयते समदानयम् ॥ ६२ ॥ दिशं प्राचीं समाश्रित्य छटानां
गच्छता भृशम् । रयनेमिखनाथैव श्रूयन्ते लोमहपंथाः ॥ ६३ ॥
पाण्डवैर्घातितराष्ट्राणां यदिदं कदनं कृतम् । वयमेव त्रयं शिष्टा
अस्मिन्नहति वैशसे ॥ ६४ ॥ केचिन्नागव्रतप्राणाः केचित् सर्वास्त्र-
कोविदाः । निहताः पाण्डवैस्ते मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ ६५ ॥
एवमेतेन मायां हि नूनं कार्थीया तत्त्वतः । यथा ह्यस्येदृशी निष्ठा
कृते कार्थीयस्य दुष्करे ॥ ६६ ॥ भवतोस्तु यदि प्रज्ञा न मोहा-
हपनीयते । व्यापन्नेऽस्मिन्नहत्यर्थं यन्नः श्रेयस्तदुच्यताम् ॥ ६७ ॥

इति शौप्तिकपर्वणि द्वाविंशतिमन्वरायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

कृप उवाच । श्रुतन्ते वचन सर्वं यद्यदुक्तं त्वया विभो ।
ममापि तु वचः किञ्चिच्छृणुष्वथ महाभुज ॥ १ ॥ आवस्थान्मानुषा-
सर्वे निबद्धाः कर्मणोद्दयो । दैवे पुरुषकारे च परं ताभ्यां न
विद्यते ॥ २ ॥ न हि दैवेन सिध्यन्ति कार्याण्येकेन मत्तम । न
चापि कर्मण्येकेन दाम्यां सिद्धिस्तु योगतः ॥ ३ ॥ ताभ्यामुभाभ्यां
सर्वार्था निबद्धा अधमोत्तमा । प्रवृत्ताथैव दृश्यन्ते निवृत्ताथैव
सर्वशः ॥ ४ ॥ पर्जन्यः पर्वते वर्षन् किन्तु साधयते फलम् । कृष्टे
क्षेत्रे तथा वर्षन् किं न साधयते फलम् ॥ ५ ॥ उत्थानज्ञाप्यदैवस्य
अनुत्थानञ्च दैवतम् । व्यथं भवति सर्वत्र पूर्वकस्तत्र नियमः ॥ ६ ॥
सुप्रष्टे तु यथा दैवे शक्यं क्षेत्रे च कर्षिते । बीजं मत्स्यगुणं
भूयास्तथा मिद्धिर्द्धिं मानुषी ॥ ७ ॥ तयोर्द्वैवं विनिश्चित्य स्वयं
नैव प्रवर्धते । माशाः पुरुषकारे तु वर्धन्ते द्वाप्यमास्थिता ॥ ८ ॥

ताभ्या सर्वे हि कार्यार्था मनुष्याणा नरपंभ । विचेष्टन्त न
 दृश्यन्ते निवृत्तास्तु तथैव च ॥ ८ ॥ कृत पुरुषकारस्य सोऽपि
 दैवेन सिध्यति । तथास्य कर्मण कर्तुरभिनिर्वर्त्तते फलम् ॥ १० ॥
 उत्थानन्तु मनुष्याणा दक्षाणा दैववर्जितम् । अफल दृश्यते लोके
 सम्यगप्युपपादितम् ॥ ११ ॥ तत्रालसा मनुष्याणा ये भवन्त्यमन
 खिन । उत्थानन्ते विगर्हन्ति प्राञ्चानास्तत्र रोचते ॥ १२ ॥
 प्रायशो हि कृत कर्म नृफल दृश्यते भुवि । अकृत्वा च पुनर्दुःख
 वमं दृश्येन्महाफलम् ॥ १३ ॥ चेष्टामकुर्वन्लभते यदि किञ्चिद्यदृ-
 च्छया । यो वा न लभते कृत्वा दुर्दृशो तावुभावपि ॥ १४ ॥
 शक्नोति जीवितु दक्षो नालस सुखनेधते । दृश्यन्ते जीवलोके
 ऽस्मिन् दक्षा प्रायो हितैषिण ॥ १५ ॥ यदि दक्ष समारम्भात्
 कर्मणो नाश्रुते फलम् । नास्य वाच्य भवेत् किञ्चिद्व्यव्य वाधि-
 गच्छति ॥ १६ ॥ अकृत्वा कर्म यो लोके फल विन्दति धिष्ठित ।
 स तु वक्तव्यता याति हेथो भवति प्रायश ॥ १७ ॥ एवमेतदना
 दृत्य वर्त्तते यस्त्वनोऽन्यथा । स करोत्यात्मनोऽनर्थानेष बुद्धिमता
 नय ॥ १८ ॥ हीनं पुरुषकारेण यदि दैवेन वा पुन । कार
 णाभ्यामद्यैताभ्यामुत्थानमफल भवेत् ॥ १९ ॥ हीन पुरुषकारेण
 कर्म त्विह न सिध्यति । दैवतेभ्यो नमस्कृत्य यस्त्वर्यान् सम्य
 गीहत् । दक्षो दाक्षिण्यसम्पन्नो न स मोघ विहन्यते ॥ २० ॥
 सम्यगीहा पुनरिय यो वृद्धानुपसेवते । आपृच्छति च य अथ
 करोति च हित वच ॥ २१ ॥ उत्पद्यीत्याय हि सदा प्रष्टव्या
 वृद्धसम्भता । ते स योगी पर मूल तन्मूला सिद्धिरुच्यते ॥ २२ ॥
 वृद्धाना वचन श्रुत्वा योऽभ्युत्थान प्रयोजयेत् । उत्थानस्य फल
 सम्यक् तदा स लभतेऽचिरात् ॥ २३ ॥ रागात् क्रोधाद्ब्रह्मलोभात्
 योऽर्थानीहेत मानद । अनीयथावमानो च स ग्रीष्म भक्ष्यने
 त्रिय ॥ २४ ॥ सोऽय दुर्व्योधनेनार्थो लुब्धेनादीर्घदर्शना । अस-

मन्त्रा समारब्धो मूढत्वादविचिन्तित ॥ २५ ॥ हितबुद्धीननादृत्य
 समन्त्रासाधुभि सह । वार्यमाणोऽकरोहैरं पाण्डवैर्गुणवत्तरे
 ॥ २६ ॥ पूर्वमप्यतिदुशीलो न धैर्यं कर्तुमर्हति । तपत्यर्थं
 विपन्ने हि मित्राणा न कृतं वच ॥ २७ ॥ अनुवर्त्तामहे यत्तु वय
 त पापपूरुषम् । अस्मानप्यनयस्तस्मात् प्राप्नोऽय दारणो महान्
 ॥ २८ ॥ अनेन तु ममाद्यापि व्यसनेनोपतापिता । बुद्धिश्चिन्तयत
 किञ्चित् स्व श्रेया नावबुध्यते ॥ २९ ॥ सुद्धता तु मनुष्येण प्रख्या
 सुष्टदो जना । तत्रास्य बुद्धिर्विनयस्तत्र श्रेयश्च पश्यति ॥ ३० ॥
 ततोऽस्य मूलं कार्याणा बुद्ध्या नियमित्य वै बुधा । तेऽत्र पृष्टा
 यथा ब्रूयुस्तत् कर्त्तव्यं तथा भवेत् ॥ ३१ ॥ ते वय धृतराष्ट्रश्च
 गान्धारीश्च समेत्य च । उपपृच्छामहे गत्वा विदुरश्च महामतिम्
 ॥ ३२ ॥ ते पृष्टास्तु वदेषुर्यत श्रेया न समनन्तरम् । तदस्माभि
 पुन कार्यामिति मे नैष्ठिकी मति । अनारम्भात्तु कार्याणा नार्थ
 सम्पद्यते क्वचित् ॥ ३३ ॥ कृते पुरुषकारे च येषा कार्यं न
 सिध्यति । दैवेनोपहृतास्ते तु नात्र कार्या विचारणा ॥ ३४ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि द्रौणिकृपसवादे द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । कृपस्य वचन श्रुत्वा धर्मार्थसहितं शुभम् ।
 अश्रुत्यामा महाराज दुःखशोकसमन्वित ॥ १ ॥ दृष्टमानस्तु
 शोकेन प्रदीप्तेनाग्निना यथा । प्रूर मनस्तत कत्वा तापुभो प्रत्य-
 भापत ॥ २ ॥ पुरुषे पुरुषे बुद्धिर्या या भवति शोभना । तुष्यति
 च पृथक् सर्वे प्रज्ञया ते स्वया स्वया ॥ ३ ॥ सर्वो हि मन्यते
 लोक आत्मानं बुद्धिमत्तरम् । सर्वस्यात्मा वद्वमत सर्वात्मान
 प्रशंसति ॥ ४ ॥ सर्वस्य हि स्वका प्रज्ञा साधुवादे प्रतिष्ठिता ।
 परबुद्धिषु निन्दन्ति ह्य प्रशंसन्ति चासकृत ॥ ५ ॥ कारणान्तर-

धीमेन धीमे धीमा समा मति । अन्योऽन्येन च तुष्यन्ति वद्धं
 मन्यन्ति चासकृत ॥ ६ ॥ तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा
 तदा । कान्ध्यामे विपर्यास प्राप्यान्वोऽन्यं विपद्यते ॥ ७ ॥
 विचित्रत्वात्तु चित्ताना मनुष्याणा विशेषत । चित्तवैह्वयमासाद्य
 सा सा बुद्धि प्रजायते ॥ ८ ॥ यथा हि वैद्य कुशलो ज्ञात्वा
 व्याधि यथाविधि । भैषज्य कुरुते धीगात प्रथमार्थमिति प्रभो
 ॥ ९ ॥ एव कार्यस्य धीगायं बुद्धि कुर्वन्ति मानवा । प्रज्ञया
 हि स्वया युक्तास्ताञ्च निन्दन्ति मानवा ॥ १० ॥ अन्यथा योवने
 मर्त्तगो बुद्ध्या भवति मोहित । मध्येऽन्यथा जरायान्तु सोऽन्या
 रोचयते मतिम् ॥ ११ ॥ व्यसन वा महाघोर समृद्धिं यापि
 तादृशीम् । अवाप्य पुरुषो भोज कुरुते बुद्धिवैकृतिम् ॥ १२ ॥
 एकस्मिन्नेव पुनपि सा सा बुद्धिस्तदा तदा । भवत्यकृतप्रज्ञत्वात्
 सा तस्यैव न रोचते ॥ १३ ॥ निश्चित्य तु यथाप्रज्ञ या मति साधु
 पश्यति । तथा प्रकुरुते भाव सा तस्योद्योगकारिका ॥ १४ ॥
 सर्वो हि पुरुषो भोज साध्वतदिति निश्चित । कर्त्तुमारभते प्रीतो
 मारणादिषु कर्मसु ॥ १५ ॥ सर्वे हि युक्तिमास्थाय प्रज्ञौञ्चापि
 स्वकाः नरः । चेष्टन्ते विविधा चेष्टा हितमित्येव जानते ॥ १६ ॥
 उपजाता व्यसनजा येयमद्य मतिमम । युवयोस्ता प्रवक्ष्यामि
 भम श्रीकविनामिनीम् ॥ १७ ॥ प्रजापति प्रजा सृष्ट्वा कम तासु
 विधाय च । वर्षं वर्षं समाधत्त लोकेक गुणभाग्गुणम् ॥ १८ ॥
 द्राक्षणे विदमग्रान्तु क्षत्रिये तेज उत्तमम् । दाण्य वैश्ये च शूद्रे
 च सर्ववर्णानुक्कलताम् ॥ १९ ॥ अदान्तो द्राक्षणोऽसाधुर्निस्तेजा
 क्षत्रियाधम । अदक्षो निन्द्यते वैश्य शूद्रेय प्रतिफूलवान् ॥ २० ॥
 सोऽस्मि जात क्लृप्तयेष्ठे द्राक्षणाणा सुपूजिते । मन्दभाग्यतया-
 ष्योत सखधर्ममनुष्ठित ॥ २१ ॥ सखधर्मं विदित्वाप्य यदि द्राक्षण्य
 मद्रित । प्रज्ञया समसृत् धर्मं न के तत् साधुमग्नतम् ॥ २२ ॥

धारयन् धनुर्दिव्यं दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे । पितरं निहतं दृष्ट्वा
किं नु वक्ष्यामि संसदि ॥ २३ ॥ सोऽहमद्य यथाकामं क्षत्रधर्म-
मुपास्य तम् । गन्तामि पदवीं राज पितृयापि महात्मनः ॥ २४ ॥
अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विश्वस्ता जितकाशिनः । विमुक्तयुग्म-
कवचा हर्षेण च समन्विताः । जय मत्वात्मनयैव यान्ता व्यायाम-
कपिता ॥ २५ ॥ तेषां निधि प्रसप्तानां सुस्थानां शिविरे स्वके ।
अवस्कन्दं करिष्यामि शिविरस्याद्य दुष्करम् ॥ २६ ॥ तानवस्कन्द्य
शिविरे प्रेतभूतान् विचेतसः । सूदयिष्यामि विक्रम्य मघधानिव
दानवान् ॥ २७ ॥ अद्य तान् संहितान् सर्वान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
सूदयिष्यामि विक्रम्य कर्चं दीप्त इवानल । निहत्य चैव पाञ्चा-
लान् शान्तिं लब्धास्मि सत्तम ॥ २८ ॥ पाञ्चालेषु चरिष्यामि
सूदयन्नद्य संयुगे । पिनाकपाणि संक्रुद्धः स्वयं रुद्र पशुशिव ॥ २९ ॥
अद्याहं सर्वपाञ्चालान्निहत्य च निहत्य च । अर्हयिष्यामि संहृष्टो
रणे पाण्डुसुतास्तथा ॥ ३० ॥ अद्याहं सर्वपाञ्चालैः कृत्वा भूमिं
शरीरिणीम् । प्रहृत्यैकीकर्मस्तेषु भविष्याम्यनृण पितुः ॥ ३१ ॥
दुर्योधनस्य कर्णस्य भीष्मसैन्ययोरपि । गमयिष्यामि पाञ्चालान्
पदवीमद्य दुर्गमाम् ॥ ३२ ॥ अद्य पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्बस्य
वै निःश । नदिरात् प्रमथिष्यामि पयोरिव शिरो वलात् ॥ ३३ ॥
अद्य पाञ्चालपाण्डूना शयितानात्मजान्निधि । खड्गेन निश्चिते-
नाजौ प्रमथिष्यामि गौतम ॥ ३४ ॥ अद्य पाञ्चालसैनां तां निहत्य
निधि सौप्तिके । कृतकृत्य सुखी चैव भविष्यामि नहामते ॥ ३५ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि द्रौणिमन्त्रणायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कृप उवाच । दिष्ट्या ते प्रतिकर्तव्ये मतिर्दातव्यमच्युत । न
त्वां वारयितुं शक्नो वञ्जपाणिरपि स्वयम् ॥ १८ ॥ इत्युवाच तत्र

ध्वान्तु प्रभाते सहितावुभौ । अथ रात्रौ विद्यमस्व विमुक्तकवच-
 ध्वजः ॥ २ ॥ अहं त्वामनुयास्यामि कृतवर्मा च साक्षतः । परा-
 नभिमुखं यान्तं रथावास्थाय दंशितौ ॥ ३ ॥ आवाभ्यां सहितः
 शत्रून् श्वो निहन्ता समागमे । विक्रम्य रथिनां योष्ठ पाञ्चालान्
 उपदानुगान् ॥ ४ ॥ यत्कस्त्वमसि विक्रम्य विद्यमस्व निशामिमान् ।
 चिरं ते जाग्रतस्तात स्वप तावन्निशामिमाम् ॥ ५ ॥ विद्यान्तद्य
 विनिद्रस्य सुस्थचित्तस्य मानद । समेत्य समरे शत्रून् बधियसि न
 संशयः ॥ ६ ॥ न हि त्वां रथिनां योष्ठं प्रगृहीतवरायुधम् ।
 जेतुमुत्सहते कश्चिदपि देवेषु वासव ॥ ७ ॥ कृपेण सहितं यान्तं
 गुप्तञ्च कृतवर्मणा । को द्रोणिं युधि संरब्धं योधयेदपि देवराट्
 ॥ ८ ॥ ते वयं निशि विद्यान्ता विनिद्रा विगतच्चराः । प्रभातायां
 रजन्यां वै निहनिष्याम याववान् ॥ ९ ॥ तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि
 मम चैव न संशय । साक्षतोऽपि महेष्वासी नित्यं शुद्धेषु कोविदः
 ॥ १० ॥ ते वयं सहितास्तात सर्वान् शत्रून् समागतान् । प्रसह्य
 समरे हत्वा प्रीतिं प्राप्स्याम पुष्कलाम् । विद्यमस्व त्वमव्यग्र स्वप
 चेमां निशां सुखम् ॥ ११ ॥ अहञ्च कृतवर्मा च त्वां प्रयान्त नरो-
 त्तमम् । अनुयास्याव सहितौ धन्विनौ परतापनौ । रथिनं त्वरया
 यान्तं रथमास्थाय दंशितौ ॥ १२ ॥ स गत्वा शिविरं तेषां नाम
 विद्याव्य चाहवे । ततः कर्त्तासि शत्रूनां युध्यतां कदनं महत् ॥ १३ ॥
 कृत्वा च कदनं तेषां प्रभाते विमलेऽहनि । विहरस्व यथा शक्रः
 सूदधित्वा महासुरान् ॥ १४ ॥ त्वं हि यत्नो रणे जेतुं पाञ्चा-
 लानां वल्लिथिनीम् । दैत्यसेनानिव क्रुद्धः सर्वदानवसूदनः ॥ १५ ॥
 मया त्वां सहितं संख्ये गुप्तञ्च कृतवर्मणा । न सहेत विभुः साक्षा-
 हबपाणिरपि स्वयम् ॥ १६ ॥ न चाहं समरे तात कृतवर्मा न
 चैव ह । अनिर्जित्य रणे पाण्डून् व्यपयास्याव कर्त्तवित् ॥ १७ ॥
 हत्वा च समरे क्रुद्धान् पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह । निवर्त्तिष्यावहे

सर्वे हता वा क्षर्गा वा वयम् ॥ १८ ॥ सर्वोपायैः सहायास्ते प्रभाते
वयमाहवे । अत्यमेतन्महाबाहो प्रब्रवीमि तवानघ ॥ १९ ॥ एव-
मुक्तस्ततो द्रोणिर्मातुलेन हितं वचः । अब्रवीन्मातुल राजन्
क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ २० ॥ आतुरस्य कृतो निद्रा नरस्यामर्षितस्य-
च । अथांशिन्यतस्यापि कामयानस्य वा पुनः ॥ २१ ॥ तद्दि-
समनुप्राप्तं पश्य मेऽद्य चतुष्टयम् । यस्य भाग्यतुर्यो मे स्वप्नमन्त्राय
नाशयेत् ॥ २२ ॥ किं नाम दुःखं लोकेऽस्मिन् पितुर्वधमनुष्मरन् ।
हृदय निर्द्वेहमेऽद्य रात्राहानि न शान्म्यति ॥ २३ ॥ यथा च
निहतः पापैः पिता मम विशिष्यतः । प्रत्यक्षमपि ते सब तन्मे
मर्माणि कृन्तति ॥ २४ ॥ कथं हि मादृशो लोके मुहूर्त्तमपि
जीवति । द्रोणी हतेति यद्वाचः पाञ्चालानां शृणोम्यहम् ॥ २५ ॥
घृष्टदम्भमहत्वाजौ नाहं जीवितुमुत्सहे । स मे पितुर्वधाहृद्यो
पाञ्चाला ये च सङ्गताः ॥ २६ ॥ विलापो भग्नसक्यस्य यस्तु राशो
मया श्रुतः । स पुनर्हृदयं कस्य क्रूरस्यापि न निर्द्वेहेत् ॥ २७ ॥
कस्य ह्यकरुणस्यापि नेत्राभ्यामन्यु नाप्रजेत् । नृपतेर्भग्नसक्यस्य
श्रुत्वा तादृग्वचः पुनः ॥ २८ ॥ यथायं मित्रपक्षो मे मयि जीवति
निर्जितः । शोकं मे वर्द्धयत्येव वारिविग इवार्षवम् । पृकाग्र-
मनसो मेऽद्य कृतो निद्रा कुत सुखम् ॥ २९ ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां
हि तानहं परिरक्षितान् । अविमृष्टतमान्मन्ये महेन्द्रेणापि मातुल
॥ ३० ॥ न चास्मि शक्तः-संयन्तुं कोपमेतं समुत्थितम् । न तं
पश्यामि लोकेऽस्मिन् यो मां कोपान्निवर्त्तयेत् । इति मे नियिता
बुद्धिरेषा साधुमता च मे ॥ ३१ ॥ वार्त्तिकैः कथ्यमानस्तु मित्राणां
मे पराभवः । पाण्डवानाञ्च विजयो हृदयं दहतीव मे ॥ ३२ ॥
अहन्तु कदनं कृत्वा अदूष्णामद्य शौप्तिके । ततो विश्रमिता चैव
स्वप्ना च विगतञ्चरः ॥ ३३ ॥

इति शौप्तिकपर्वणि द्रोणिमन्त्रणायां चतुर्योऽध्यायः ॥ ४ ॥

इयं उवाच । शुक्यपुरेपि दुर्भेद्याः परुषाऽनियतेन्द्रियः । नाम्नं
 वेदयितुं कृत्यो धर्मादांविनि मे मतिः ॥ १ ॥ तथैव ताव-
 न्नेधावी विनयं यो न विन्दति । न च किञ्चन जानाति सोऽपि
 धर्मायनिन्दयम् ॥ २ ॥ विरं अपि शङ्कः शूरः पत्तितं पशुं पाम्भ
 च । न च धर्मान् विजानाति दुर्यो सुपरमानिव ॥ ३ ॥ शुद्ध-
 मपि तं प्राचः पत्तितं पशुं पाम्भ च । विप्रं धर्मान् विजानाति
 जिह्वा सुपरमानिव ॥ ४ ॥ शुक्यपुरेपि मेधावी पुरुषो नियते-
 न्द्रियः । जानीयाद्भागमान् कर्मान् चाच्छन्नं न विरोधयत् ॥ ५ ॥
 धर्मोऽस्त्ववमानो यो दुरात्मा पापपुरुषः । दिष्टमुत्सृज्य पश्याणं
 करोति शङ्क पापकम् ॥ ६ ॥ नायवन्तन्तु सुशुद्धं प्रतिषिधन्ति
 पापकात् । नियत्ते तु लक्ष्मोऽयाम्नालक्ष्मोऽयान्निवर्त्तते ॥ ७ ॥ यथा
 शुशावचैर्वाक्यैः क्षिप्रचित्तो नियम्यते । तथैव सुशुद्धा शब्दो न
 शक्यस्त्ववधीदति ॥ ८ ॥ तथैव सुशुद्धं प्राचं कुर्वाणं कर्म पाप-
 कम् । प्राचाः संप्रतिषिधन्ति यथाशक्ति पुनः पुनः ॥ ९ ॥ स
 कल्याणो मनः कृत्वा नियम्यात्मानमात्मना । कुत मे वचनं तात
 येन पयान्न तपस्यमे ॥ १० ॥ न च धं पूज्यते लोके सुप्तानामिह
 धर्मतः । तथैवापास्तशस्त्राणां विमुक्तस्यवाजिनाम् ॥ ११ ॥ ये
 च ब्रूमुस्तवाप्नोति ये च स्युः शरणागताः । विमुक्तमूर्द्धजा ये च
 ये चापि हतवाचनाः ॥ १२ ॥ अथ स्वप्स्यन्ति पाशाला विमुक्त-
 कवचा विभो । विश्वस्ता रजनीं सर्वे मेता इव विचेतयः ॥ १३ ॥
 यस्तेषां तदवस्थानं द्रुघोत पुरुषोऽमृजुः । व्यक्तं स नरके मञ्जे-
 दगाधे विपुलेऽप्रवे ॥ १४ ॥ सर्वास्तविदुषां लोके चोदस्त्वमसि
 विश्रुतः । न च ते जातु लोकेऽस्मिन् सुसूक्ष्ममपि क्लिप्तम् ॥ १५ ॥
 त्वं पुनः सूर्यसङ्काशः श्वोभूत उत्यिते रवौ । प्रकाशे सर्वभूतानां
 विजेता युधि शास्त्रवान् ॥ १६ ॥ असम्भावितरूपं हि त्वयि कर्म
 विगद्दितम् । शुक्रे रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मनिर्गम ॥ १७ ॥

अश्रुत्यामीवाच । एवमेव यथात्थ ल मातुलीह न सशय ।
 तैस्तु पूर्वमथ सेत शतधा विदलीकृत ॥ १८ ॥ प्रत्यक्ष भूमि-
 पालानां भवताञ्चापि सन्निधौ । न्यस्तशखो मम पिता धृष्टद्युम्नेन
 पातित १९ ॥ कर्णय पतिते धक्रे रथस्य रथिना वर ।
 उत्तमे व्यसने सन्नो हतो गाण्डीवधन्वना ॥ २० ॥ तथा शान्तनवो
 भीष्मो न्यस्तशखो निरायुध । शिखण्डिन पुरस्कृत्य हतो गाण्डीव
 धन्वना ॥ २१ ॥ भूरित्यवा महेष्वासस्तथा प्रायगतो रणे । क्रीशता
 भूमिपालाना युयुधानेन पातित ॥ २२ ॥ दुर्योधनश्च भीमेन
 समेत्य गदया रणे । पश्यता भूमिपालानामधर्मेण निपातित
 ॥ २३ ॥ एकाकी बह्मिस्तत्र परिवार्य महारथै । अधर्मेण
 नरव्याघ्रो भीमसेनेन पातित ॥ २४ ॥ विलापो भग्नसक्यस्य यो
 ने रात्र परिश्रुत । वार्तिकाना कथयता स मे मर्माणि ज्ञन्तति
 ॥ २५ ॥ एवञ्चाधार्मिका पापा पाञ्चाला भिन्नसेतव । तानेव
 भिन्नमर्थ्यादान् कि भवान्न विगर्हति ॥ २६ ॥ पितृहन्तृनह हत्वा
 पाञ्चालान्निमि सौप्तिके । काम कौट पतङ्गो वा जन्म प्राप्य
 भवामि वै ॥ २७ ॥ खरे चाश्वमेनेनाथ यद्विद् मे विकीर्षितम् ।
 तस्य मे खरमाणस्य कुतो निद्रा कुत सुखम् ॥ २८ ॥ न स जात
 पुमाहोके कश्चिन्न स भविष्यति । यो मे व्यावर्त्तयेद्ता बधे तेषा
 कृता मतिम् ॥ २९ ॥

सञ्जय उवाच । एवमुक्त्वा महाराज द्रोणपुत्र प्रतापवान् ।
 एकान्ते यरेक्षयित्वाश्वान् प्रायाद्भिसुख परान् ॥ ३० ॥ तस्यदूतां
 महात्मानौ भोजयारदतावुभौ । क्रिमथं व्यन्दनी युक्त किञ्च कार्यं
 विकीर्षितम् ॥ ३१ ॥ एकसार्थप्रयातो स्वस्वया संह नरर्षभ ।
 समदुःखसुखौ चापि नावा शङ्कितुमर्हसि ॥ ३२ ॥ अश्रुत्यामा तु
 सङ्गुह पितुर्बधमनुभरन् । ताभ्या तय तदाशखो यदव्यात्म-
 नित्रीर्षितम् ॥ ३३ ॥ हत्वा शतसहस्राणि योधाना िशितै यरै ।

न्यस्तवस्त्रो मम पिता घृष्टदुग्धेन पातितः ॥ ३४ ॥ तं तथैव
 हनिष्यामि न्यस्तवर्माणमद्य वै । पुत्रं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन
 कर्मणा ॥ ३५ ॥ कथञ्च निहतः पापः पाञ्चाल्यः पशुवन्मया ।
 शस्त्रेण विजितांश्लोकान्नापुयादिति मे मतिः ॥ ३६ ॥ क्षिप्रं सन्नद्ध-
 कवचौ सखड्गावात्तकार्मुकौ । मामास्थाय प्रतीक्षेतां रथवर्ष्यौ
 परन्तपौ ॥ ३७ ॥ इत्युक्त्वा रथमास्थाय प्रायादभिमुखः परान् ।
 तमन्वगात् कृपो राजन् कृतवर्मा च सात्त्वतः ॥ ३८ ॥ ते प्रयाता
 व्यरोचन्त परानभिमुखास्त्रयः । ह्यमाना यथा यज्ञे समिद्धा
 हव्यवाहना ॥ ३९ ॥ ययुश्च शिविरं तेषां संप्रसुप्तजनं विभो ।
 दारदेशन्तु संप्राप्य द्रौणिस्तस्थौ महारथः ॥ ४० ॥

इति सोप्तिकपर्वणि द्रौणिपाण्डवशिविरगमने

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । दारदेशे ततो द्रौणिमवस्थितमवेक्ष्य तौ ।
 अकुर्वतां भोजकृपौ किं सञ्जय वदस्व मे ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच । कृतवर्माणमामन्त्र्य कृपञ्च स महारथः ।
 द्रौणिर्मन्युपरीतात्मा शिविरदारमासदत् ॥ २ ॥ तत्र भूतं महा-
 कायं चन्द्रार्कसदृशद्युतिम् । सोऽपश्यत् दारमाश्रित्य तिष्ठन्तं लोम-
 हर्षणम् ॥ ३ ॥ वसानञ्जर्भं वैयाघ्रं महारुधिरविस्रवम् । कृष्णा-
 जिनीक्षरासङ्गं नागयज्ञीपवीतिनम् ॥ ४ ॥ बाहुभिः स्वायतैः
 पीनैर्नानाप्रहरणोद्यतैः । वद्वाङ्गदमहासर्पं ज्वालामालाकुलाननम्
 ॥ ५ ॥ दंष्ट्रांकरालवदनं व्यादितास्यं भयानकम् । नयनानां
 सङ्घस्त्रैश्च विचित्रैरभिभूषितम् ॥ ६ ॥ नैव तस्य वपुः शक्यं प्रवक्तुं
 विष एव च । सर्वथा तौ तदालक्ष्य स्फुटियुरपि पर्वताः ॥ ७ ॥
 तस्यास्यनासिकाभ्यान्तु यवणाभ्याञ्च सर्वथा । तेभ्यश्चाक्षिसङ्घस्त्रैश्च

प्रादुरासम्पद्वाञ्छप ॥ ८ ॥ तथा तेजोमंरीचिभ्यः शङ्खचक्रगदा-
 धरा । प्रादुरासन् हृषीकेशा शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९ ॥ तद्-
 त्यङ्गुतमालोक्य भूतं लोकमवह्वरम् । द्रौणिरव्यथितो दिव्यैरस्त्र-
 वपैरवाकिरत् । द्रौणिमुक्ताञ्छरास्तांस्तु तद्भूतं महद्ग्रसत् ॥ १० ॥
 चक्षुरिव वार्योधान् पावको वड्ढवानुखः । अग्रमत्तांस्तदा भूतं
 द्रौणिना प्रक्षिताञ्छरान् ॥ ११ ॥ अश्रुत्यामा तु संप्रेक्ष्य शरौघां-
 स्तान्निरर्थकान् । रथशक्तिं मुनीचाम्ने दीप्तमग्निशिखाभिव ॥ १२ ॥
 सा तमाह्वय दीप्ताया रथशक्तिरदीर्यत । युगान्ते सूर्यमाह्वय
 महोल्केव दिव्युग्रता ॥ १३ ॥ अथ हेमत्सर्गं दिव्यं खड्ग-
 माकाशवर्धनम् । कीघात् समुद्बर्हाशु विलादीप्तमिवोरगम् ॥ १४ ॥
 ततः खड्गवरं धीमान् भूताय प्राहिणोत्तदा । स तदासाद्य
 भूतं वै विल नकुलवद्ययौ ॥ १५ ॥ तत स कुपितो द्रौणिरिन्द्र-
 केतुनिभां गदाम् । उ्वलन्तीं प्राहिणोत्तस्मै भूतं तामपि चाग्रसत्
 ॥ १६ ॥ ततः सर्वाशुधाभावे वीक्षमाणस्ततस्ततः । अपश्यत् कृग-
 माकाशमनाकाशं जनाह्नैः ॥ १७ ॥ तद्भूततमं दृष्ट्वा द्रौणपुत्रो
 निराशुधः । अग्रवीदतिसन्तप्त कृपवाक्यमनुष्मरन् ॥ १८ ॥ ब्रुवताः
 मप्रियं पश्यं सहृदं न शृणोति यः । स शोचत्यापहं प्राप्य यथाह-
 मतिवर्त्ततौ ॥ १९ ॥ शास्त्रदृष्टानविदान् यः समतीत्य जिघांसति ।
 स पथः प्रच्युतो धर्मात् कुपये प्रतिहन्यते ॥ २० ॥ शोत्राह्वण-
 नृपस्त्रीषु सखुर्मार्तुर्गुरोस्तथा । हीनप्राणजहान्भ्येषु सुप्तभीती-
 त्यितेषु च ॥ २१ ॥ मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु न शस्त्राणि निपातयेत् ।
 इत्येवं गुरुभिः पूर्वमुपदिष्टं नृणां सदा ॥ २२ ॥ सोऽहमुत्क्रम्य
 पथानं शास्त्रदृष्टं सनातनम् । अमार्गिणैवमारभ्य घोरामापद्मागतः
 ॥ २३ ॥ ताञ्चापहं घोरतरां प्रवदन्ति मनीषिणः । यदुद्यम्य
 मसत् कृत्यं भयादपि निवर्त्तते ॥ २४ ॥ अथक्यञ्चैव तत् कर्त्तुं कर्म
 शक्तिप्रलादिह । न हि देवान्तरौघो वै मानुषं जर्म कथ्यते ॥ २५ ॥

नीलकण्ठमसृष्टं दुर्निवारणम् ॥ ६ ॥ शुभ्रं ब्रह्मसृजं ब्रह्म ब्रह्म-
 चारिणमेव च । ब्रतवन्तं तपोनिष्ठमनन्तं तपतां गतिम् ॥ ७ ॥
 ब्रह्मरूपं गणाध्यक्षं ब्रह्मं पारिपद्मप्रियम् । धनाध्यक्षचित्तमुखं
 गौरीहृदयवल्लभम् ॥ ८ ॥ कुमारपितरं पिङ्गं गोवृषोत्तमवाहनम् ।
 तनुवाससमद्युग्रसुमाभूषणतत्परम् ॥ ९ ॥ परं परेभ्यः परमं परं
 यस्मान्न विद्यते । इत्यस्त्रोत्तमभर्तारं दिगन्तं देवरक्षिणम् ॥ १० ॥
 हिरण्यकवचं देवं चन्द्रमौलिविभूषणम् । प्रपद्ये परयां देवं
 परमेण समाधिना ॥ ११ ॥ इमाञ्छेदापद्ं घोरं तरामाद्य सुदु-
 स्तराम् । सर्वभूतीपहारेण यच्चोऽहं शुचिना शुचिम् ॥ १२ ॥
 इति तस्य व्यवसितं शाल्वोद्योगात् स्वकर्मणः । पुरस्तात् काञ्चनी
 वेदी प्रादुरासीन्महात्मनः ॥ १३ ॥ तस्यां वेद्यां तदा राजंशिव-
 भानुरजायत । स दिशो विदिशः खञ्ज ज्वालाभिरभिपूरयन् ॥ १४ ॥
 हीमाख्यनयनाश्वात् नैकपादगिरोभुजाः । रत्नचित्राद्गदधराः समु-
 द्यतकरास्तथा ॥ १५ ॥ द्विपत्रैलप्रतीकाशः प्रादुरासन्महागणाः ।
 खवराक्षीष्ट्रवक्त्राय हयगीमायुगोमुखा ॥ १६ ॥ ऋचमार्जार-
 वदना व्याघ्रहीपिमुखास्तथा । कीकवक्त्राः प्रवमुखाः शुकवक्त्रा-
 स्तथैव च ॥ १७ ॥ महाजगरवक्त्राय हंसवक्त्राः सितमभा ।
 द्वार्षाघाटमुखाद्यापि चासवक्त्राय भारत ॥ १८ ॥ कूर्मानकमुखा-
 यैव मिशुमारमुखास्तथा । महामकरवक्त्राय तिमिवक्त्रास्तथैव च
 ॥ १९ ॥ हरिवक्त्राः क्रीञ्चमुखा कपोतेभमुखास्तथा । पारावत-
 मुखायैव महुवक्त्रास्तथैव च ॥ २० ॥ पाणिकर्णाः सद्मन्नाद्या-
 स्तथैव च महोदराः । निर्मांसाः काकवक्त्राय श्वेनवक्त्राय भारत
 ॥ २१ ॥ तथैवाभिरसौ राजन्मृचवक्त्राय भारत । प्रदीप्तनेत्र-
 जिह्वाय ज्वालावर्णास्तथैव च ॥ २२ ॥ ज्वालाकेयाय राजेन्द्र
 ज्वलद्रोमवतुर्मुजाः । सेपवक्त्रास्तथैवान्ये तथा ह्यागमुखा नृप
 ॥ २३ ॥ शङ्खाभा शङ्खवक्त्राय शङ्खकर्णास्तथैव च । शङ्खमाला-

परिकराः शङ्खध्वनिसमस्वनाः ॥ २४ ॥ जटाधराः पञ्चशिखास्तथा
 मुण्डाः कृशोदराः । चतुर्दंष्ट्रायतुर्लिङ्गाः शङ्खकर्णा किरीटिनः
 ॥ २५ ॥ मौञ्जीधराय राजेन्द्र तथा कुक्षितमूर्धजा । उष्णीषिणी
 मुकुटिनयारुवक्त्राः खलङ्कृताः ॥ २६ ॥ पद्मोत्पलापीडधरास्तथा
 कुमुदधारिणः । माहात्म्येन च संयुक्ताः शतशोऽथ सङ्घस्रगः ॥ २७ ॥
 शतश्रीवज्रहस्ताय तथा सुपलपाणयः । भूपण्डीपाशहस्ताय गदा-
 हस्ताय भारत ॥ २८ ॥ पृष्ठेषु वहेषुधयधित्रवाणा रणीकटाः ।
 सध्वजा. सपनाकाय सघण्टा सपरश्वधा. ॥ २९ ॥ महापाथी-
 यतकरास्तथा लंगुडपाणयः । स्थूणाहस्ता खड्गहस्ताः सर्पो-
 च्छितकिरीटिन ॥ ३० ॥ महासर्पाङ्गदधराश्चित्राभरणधारिणः ।
 रजोध्वस्ताः पद्मदिग्धाः सर्वे शुक्लाश्वरसजः । नीलाङ्गाः कपि-
 लाङ्गाय मुण्डवक्त्रास्तथैव च ॥ ३१ ॥ भेरीशङ्खमदङ्गांस्ते भङ्गरा-
 नकगोमुखान् । अवाद्यन् पारिपदाः प्रहृष्टा कनकप्रभाः ॥ ३२ ॥
 गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथापरे । लङ्कयन्तः प्रवन्तश्च
 वल्गन्तश्च महारवा ॥ ३३ ॥ धावन्तो जवनायुष्माः पवनोद्भूत-
 मूर्धजाः । मत्ता इव महानागा विनदन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥
 सुभीमा धीररुपाय शूलपट्टिप्रपाणयः । नानाविरागवसर्नाश्चित्र-
 माख्यानलेपनाः ॥ ३५ ॥ रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ।
 हन्तारी द्विपतां शूरा. प्रसङ्गासङ्घविक्रमाः ॥ ३६ ॥ पातारोऽसृग्-
 चसायानां मांसान्द्रक्तभोजना । चूडाला. कर्षिकाराश्च प्रहृष्टाः
 पिठरोदरा ॥ ३७ ॥ शतिञ्जल्लातिदीर्घाय प्रलम्बायातिभरवाः ।
 विकटाः काललम्बीठा वृक्षच्छेफाण्डपिण्डका ॥ ३८ ॥ महाहृ-
 नानामुक्ता मुग्धाय जटिलाः परे । मार्केन्द्यहनस्रवां सां
 दर्युस्ते महीतले ॥ ३९ ॥ उत्सहेरंथ ये हन्तुं भूतग्रामं चतु-
 विधम् । ये च वीतभया नित्यं हरस्य भक्तुटीमहाः ॥ ४० ॥
 कामदारकरा नित्यं त्रैलोक्यस्योत्तरीश्वरा । नित्यानन्दप्रमुदिगा

वागीशा वीतमत्सराः ॥ ४१ ॥ प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं ये न यान्ति च
 विस्मयम् । धीषां विस्मयते नित्यं भगवान् कर्मभिर्हरः ॥ ४२ ॥
 मनोवाक्कर्मभिर्भक्तैर्नित्यमारोधितश्च येः । मनोवाक्कर्मभिर्भक्तान्
 पाति पुत्रानिवौरसान् ॥ ४३ ॥ पिवन्तोऽष्टग्वसाद्यान्ये क्रुद्धा ब्रह्म-
 हिषां रुदा । चतुर्विधात्मकं सोमं ये पिवन्ति च सर्वदा ॥ ४४ ॥
 श्रुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा च दमेन च । ये समाराध्य शूलाङ्गं
 भवसायुज्यमागता ॥ ४५ ॥ धैरात्मभूतैर्भगवान् पार्वत्या च महे-
 श्वरः । महाभूतगणैर्भुङ्क्ते भूतभव्यभवत्प्रभु ॥ ४६ ॥ नाना-
 वादित्वहसितक्षेत्रेऽङ्गितोत्क्रुष्टगर्लितैः । सन्नादयन्तस्ते विश्वमश्व-
 त्यामानमभ्ययु ॥ ४७ ॥ संस्तुवन्तो महादेवं भाः कुर्वाणाः सुव-
 र्चसः । विवर्द्धयिष्यवो द्रौणिर्भद्रिमाणं महात्मनः । जिज्ञासमाना-
 स्तत्तेजः सौप्तिकश्च दिदृक्षवः ॥ ४८ ॥ भीमोग्रपरिघालातशूल-
 पट्टिपपाणयः । धोररूपाः समाजस्रभूतमङ्गा समन्ततः ॥ ४९ ॥
 जनधैर्युर्भयं धे म् त्रैलोक्यस्यापि दर्शनात् । तान् प्रेक्षमाणोऽपि
 व्यथां न चकार महाबलः ॥ ५० ॥ अथ द्रौणिर्धनुष्पाणिर्वदंगोधा-
 ङ्गुलिप्रवान् । स्वयमेवात्मनात्मानमुपहारगुपाहरत् ॥ ५१ ॥ धनुं पि
 समिधस्तत्र पवित्राणि श्रिताः शराः । हविरात्मवत्श्यात्मा तस्मिन्
 भारत कर्मणि ॥ ५२ ॥ ततः सौम्येन मन्तेण द्रोणपुत्रः प्रताप-
 वान् । उपहारं महामन्युरथात्मानमुपाहरत् ॥ ५३ ॥ मं रुद्रं
 रौद्रकर्माणं रौद्रैः कर्मभिरच्युतः । अभिष्टव्य महात्मानमित्दुवाच
 कृताश्रयिः ॥ ५४ ॥

द्रौणिरुवाच । इममात्मानमद्याहं जातमाद्भिरये कुले । अग्नौ
 जुहोमि भगवन् प्रतिशुद्धीय मां वलिम् ॥ ५५ ॥ तव भक्त्या
 महादेव परमेण समाधिना । अस्यामापदि विश्वात्मन्नुपाकुर्मि
 तवाग्रतः ॥ ५६ ॥ स्वयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतियु पासि वै ।
 गुणानां हि प्रधानानामेकत्वं स्वयि तिष्ठति ॥ ५७ ॥ सर्वभूताचय

विभो हविर्भूतमवस्थितम् । प्रतिगृह्णाण मा द्वेय यद्यप्यत्र परे
 मया ॥ ५८ ॥ इत्युक्त्वा द्रौणिरास्थाय ता विदो दीप्तपावकाम् ।
 सत्यन्ध्यात्मानमारुह्य कृष्णवर्त्मनुगपाविषत् ॥ ५९ ॥ तन्मूर्हं वाङ्म
 निशेष्ट दृष्ट्वा हविरुपस्थितम् । अन्नवीङ्गवान् साक्षात्प्रहादो
 हसन्निव ॥ ६० ॥ सत्यशौचार्जवत्यागैस्तपसा नियमेन च । क्षान्त्या
 भक्त्या च धृत्या च बुद्ध्या च वचसा तथा ॥ ६१ ॥ यथावदह
 माराड कृष्णोनाक्लिष्टकम्णा । तस्मादिष्टतम कृष्णादन्यो मम न
 विद्यते ॥ ६२ ॥ कुर्वता तस्य सम्मानं लाञ्छ जिज्ञासता मया ।
 पाञ्चाला सहसा गुप्ता भायाश्च वङ्गश्च कृता ॥ ६३ ॥ कृतस्तस्यैव
 सम्मानं पाञ्चालान्नक्षता मया । अभिभूतास्तु कालेन नैषामद्यास्ति
 जीवितम् ॥ ६४ ॥ एवमुक्त्वा महात्मानं भगवानात्मनस्तनुम् ।
 आविशेष्ट ददौ चास्मै विमलं खड्गमुत्तमम् ॥ ६५ ॥ अथाविष्टो
 भगवता भूयो जज्वाल तैजसा । बलवाद्याभवद्युद्धे दैवसृष्टेन
 तेजसा ॥ ६६ ॥ तमदृष्ट्वानि भूतानि रक्षासि च समाद्भवन् ।
 अभित शत्रुशिविरं यान्त साक्षादिवेश्वरम् ॥ ६७ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि द्रौणिशिविरप्रवेशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

० २

धृतराष्ट्र उवाच । तथा प्रयाति शिविरं द्रोणपुत्रे महारथे ।
 कश्चित् कृपश्च भोजश्च भयार्त्तं न न्यवर्त्तताम् ॥ १ ॥ कश्चिन्न
 वारितो चतुर्द्वैरक्षिभिर्नोपलक्षितो । असह्यमिति मन्वानो न
 निवृत्तौ महारथौ ॥ २ ॥ कश्चिदुन्मथ्य शिविरं हत्वा सोमक
 पाण्डवान् । दुर्योधनस्य पदवीं गतौ परमिका रणे ॥ ३ ॥
 पाञ्चालैर्निहतो वीरौ कश्चिन्न स्वपता क्षितौ । कश्चित्ताभ्यां कृत
 कर्म तन्ममाचक्षु सञ्जय ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच । तस्मिन् प्रयाते शिविरं द्रोणपुत्रे महात्मनि ।

कृपय कृतवर्मा च शिविरदार्थ्यतिष्ठताम् ॥ ५ ॥ अश्वत्यामा तु तौ
 दृष्ट्वा यत्रवन्तौ महारथौ । प्रहृष्टः शनकौ राजन्निदं वचनमब्रवीत्
 ॥ ६ ॥ यतौ भवन्तौ पर्याप्तौ सर्वशत्रुस्य नाशने । किं पुनर्योष-
 शेषस्य प्रसप्तस्य विशीपतः ॥ ७ ॥ अहं प्रवेक्ष्ये शिविरं चरिष्यामि
 च कालवत् । यथा न कश्चिदपि वां जीवन्मुष्येत मानव । तथा
 भवद्भ्यां कार्यं स्यादिति मे निश्चिता मतिः ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा प्रावि-
 शत् द्रौणिः पार्थानां शिविरं महत् । अद्वारेणाभ्यवस्कृत्य विहाय
 भयमात्मनः ॥ ९ ॥ स प्रविश्य महाबाहू नद्देश्मन्नय तस्य ह ।
 दृष्ट्युन्नस्य निलयं शनकीरभ्युपागमत् ॥ १० ॥ ते तु कृत्वा महत्
 कर्म शान्ताथ बलवद्रेणे । प्रसप्ताथैव विश्वस्ताः समेत्य परि-
 वारिताः ॥ ११ ॥ अथ प्रविश्य तद्देशं दृष्ट्युन्नस्य भारत । पाञ्चाल्यं
 शयने द्रौणिरपश्यत् सुप्तमन्त्रिकात् ॥ १२ ॥ शौभावनाते महति
 सद्गर्गस्तरणसंभृते । माख्यमजरसंयुक्ते धूपैश्चूष्यैश्च वासिते ॥ १३ ॥
 तं शयानं महात्मानं विश्वम्भकुतोभयम् । प्रावीक्षयत् पाद्रेण शय-
 नस्थं महोपते ॥ १४ ॥ संबुध्य चरणसंयुक्त्याय रणदुर्मदः ।
 अभ्यजानदमेयात्मा द्रौणपुत्रं महारथम् ॥ १५ ॥ तमुत्पतन्तं
 शयनाद्दृष्ट्यामा महाबलः । केशेचालम्ब्य पाणिभ्यां निष्पिपेथ
 महोतले ॥ १६ ॥ स बलात्तेन निष्पिष्टः छाध्वसेन च भारत ।
 निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकश्चेष्टितुं तदा ॥ १७ ॥ तमाक्रम्य
 प्रदा राजन् कण्ठे चोरसि चोभयोः । नदन्तं विस्फुरन्तश्च पशु-
 भारममारयत् ॥ १८ ॥ तुदन्नखैस्तु स द्रौणिं नातिव्यक्तमुदाहरत् ।
 आचार्यपुत्र शस्त्रेण जहि मां मा शिरं कृथा । त्वत्कृते सुकृतां-
 लोकान् गच्छेयं हिपदाम्बर ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा तु वचनं विरराम
 परन्तपः । सुतः पाञ्चालराजस्य आक्रान्तो बलिना भृशम् ॥ २० ॥
 तस्याव्यक्तान्तु तां वाचं संश्रुत्य द्रौणिरब्रवीत् । आचार्यघातिनां
 लोका न मन्ति कुलपाशने । तन्माच्छस्त्रेण निघनं न त्वमर्हसि

दुर्मते ॥ २१ ॥ एवं ब्रुवाणस्तं वीरं सिंही मत्तमिव हिपम् ।
 मर्मस्वभ्यद्रधीत क्रुहं पादाङ्गुलैः सुदारुणैः ॥ २२ ॥ तस्य वीरस्य
 शब्देन मार्यमाणस्य वैश्रनि । अद्युध्यन्त महाराज स्त्रियो ये
 चांस्य रक्षिणः ॥ २३ ॥ ते दृष्ट्वा धर्षयन्तन्तमतिमानुषविक्रमम् ।
 भूतमेवाध्वस्यन्तो न भ्रमं प्रव्याहरन् भयात् ॥ २४ ॥ तन्तु तीना-
 भ्युपाधेन गमयित्वा यमचयम् । अद्यतिष्ठत तेजस्वी रथं प्राप्य
 सुदर्शनम् ॥ २५ ॥ स तस्य भवनाद्राजन् निष्क्रम्य नादयन्दिशम् ।
 रथेन शिविरं प्रायाञ्चिषांसुहिषतो बली ॥ २६ ॥ अपक्रान्ते तत-
 स्तस्मिन् द्रोणपुत्रे महारथे । सद्धितै रक्षिभिः सर्वैः प्रणेदुर्योधित-
 स्तदा ॥ २७ ॥ राजानं निहतं दृष्ट्वा भृशं शोकपरायणाः ।
 व्याक्रोशन् क्षत्रिया सर्वा घृष्टदुःस्वस्य भारत ॥ २८ ॥ तासान्तु
 तेन शब्देन समीपे क्षत्रियर्षभा । क्षिप्रञ्च समनद्यन्त किमेतदिति
 चाब्रुवन् ॥ २९ ॥ स्त्रियस्तु राजन् विवस्ता भारद्वाजं निरीक्ष्य
 ता । अब्रुवन् टीनकण्ठेन क्षिप्रमाद्रवतेति वै ॥ ३० ॥ राक्षसो
 वा मनुष्यो वा नैनं जानीमहे वयम् । हत्वा पाञ्चालराजानं रथ-
 मारुद्यतिष्ठति ॥ ३१ ॥ ततस्ते योधमुख्याय सहसा पर्येवारयन् ।
 स तानप्यततः सवान् सुत्रास्त्रेण व्यपोषयत ॥ ३२ ॥ घृष्टदुःस्वस्य
 हत्वा स तायैवास्य पदानुगान् । अपश्यच्छयने सुप्तमुत्तमौजस-
 मन्तिके ॥ ३३ ॥ तमप्याक्रम्य पादेन कण्ठे चोरसि तेजसा । तथैव
 मारयामास विनर्हन्तमरिन्दमम् ॥ ३४ ॥ युधामन्युश्च संप्राप्नो मत्वा
 तं रक्षसा हतम् । गदामुद्यन्य वेगेन हृदि द्रौणिमताडयत ॥ ३५ ॥
 तमभिद्रुत्य जग्राह क्षितौ चैनमताडयत । विस्फुरन्तञ्च पशुव-
 त्तथैवेनमारयत ॥ ३६ ॥ तथा स वीरो हत्वा तं ततोऽन्यान्
 समुपाद्रवत् । समुप्तानेव राजेन्द्र तत्र तत्र महारथान् ॥ ३७ ॥
 स्फुरतो वेपमानाश्च शमितेव पशून्मुखि । ततो निस्त्रिंशमाद्राय
 जघानान्यान् पृथग्जनान् ॥ ३८ ॥ भागयो विचरन्मार्गानमिमुह-

विशारद् । तथैव सुक्ते संप्रेक्ष्य शयानाम्मध्यगौत्सिकान् । श्रान्ता-
 न्नास्त्रायुधान् सर्वान् चगेनेव व्यपीथयत् ॥ ३८ ॥ शोधानश्रान्
 द्विपाथैव प्राच्छिन्तत् स वराशिना । रुधिरोक्षितसर्वाङ्गं कालसृष्ट
 इवान्तकं ॥ ४० ॥ विस्फुरद्द्विष्य तैर्द्रौगिर्निस्त्रिंशस्योद्यमेन च ।
 आक्षेप्येन चैवासेस्त्रिधा रक्तोक्षितोऽभवत् ॥ ४१ ॥ तस्य लोहित-
 चिह्नस्य दीप्तखड्गस्य युध्यत । अमानुष इवाकारोवभौ परम-
 भीषणः ॥ ४२ ॥ ये त्वजाग्रतः कौरव्ये तेषुऽपि शब्देन मोहिताः ।
 निरोध्यमाणा अन्योऽन्यं द्रौणिं दृष्ट्वा प्रविव्यथुः ॥ ४३ ॥ तद्रूपं
 तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रियाः शत्रुकर्षिणः । राक्षसं मन्यमानास्तं नय-
 नानि न्यमीलयन् ॥ ४४ ॥ स घोररूपो व्यचरत् कालवाञ्छविरे
 ततः । अपश्यद्द्रौपदीपुत्रानवशिष्टाश्च सोमकान् ॥ ४५ ॥ तेन
 शब्देन विवस्ता धनुर्हस्ता महारथाः । शृष्ट्युन्नं हतं सुखा द्रौप-
 द्या विशाम्पते । अवाकिरञ्छरप्रतिभारहाजमभीतवत् ॥ ४६ ॥
 ततस्तेन निनादेन संप्रबुद्धाः प्रभद्रकाः । मिलीमुखैः शिखण्डो च
 द्रौणपुत्रं समार्हेयन् ॥ ४७ ॥ भारहाजः स तान् दृष्ट्वा शरवर्षाणि
 वर्षतः । ननाद् बलवन्नादं जिघांसुस्तामहारथान् ॥ ४८ ॥ ततः
 परमसंक्रुद्धः पितृवधमनुष्मरन् । अवरुध्य रथोपस्थात्स्वरुमाणो-
 ऽभिद्रुद्रुवे ॥ ४९ ॥ सहस्रचन्द्रं विमलं गृहीत्वा चर्म संयुगे ।
 खड्गश्च विपुलं दिव्यं जातरूपपरिष्कृतम् । द्रौपदियन्मिद्रुत्य
 खड्गेन व्यधमहली ॥ ५० ॥ ततः स नरपाटुः ल प्रतिविन्द्यं
 मद्वाहवे । कुक्षिदेशेऽवधौद्राजन् स हतो न्यपतद्भुवि ॥ ५१ ॥
 प्राप्तेन विद्धा द्रौणिन्तु सुतसोमः प्रतापवान् । पुनर्यासिं समुद्यम्य
 द्रौणपुत्रमुपाद्रवत् ॥ ५२ ॥ सुतसोमस्य सासिं तं वाङ्गं शिञ्चा-
 नरर्षभ । पुनरप्याहनत् पाशु स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ ५३ ॥
 नाकुलिस्तु शतानीको रथचक्रेण वीर्यवान् । दोभ्यांमुत्क्षिप्य
 वेगेन वक्षस्येनमताडयत् ॥ ५४ ॥ अताडयच्छतानीकं मुक्तचक्रं

द्विजस्तु सः । स वित्तलो ययौ भूमिं ततोऽस्थापाहरच्छिरः ॥५५॥
 श्रुतकर्मा तु परिधं गृहीत्वा समताडयत् । अमिदुष्य ययौ द्रौणिं
 सव्ये सफलके भृशम् ॥ ५६ ॥ स तु तं श्रुतकर्माण्णमास्ये जप्ते वरा-
 सिना । स हतो न्यपतद्भूमौ विमूढो विकृताननः ॥ ५७ ॥ तेन
 शब्देन वीरस्तु श्रुतकौर्त्तिर्महारथः । अश्रुत्यामानमासाद्य शर-
 वपैरवाकिरत् ॥ ५८ ॥ तस्यापि शरवर्षाणि चर्मणा प्रतिवार्य्य सः ।
 सक्कण्डलं गिर. कायाद्भ्राजमानमपाहरत् ॥ ५९ ॥ ततो भीष्म-
 निहन्तारं सह सर्वैः प्रभद्रकीः । अहनत् सर्वतो वीरं नानापह-
 रणैर्बली । शिलीमुखिन चाप्येनं भ्रुवोर्मध्ये समार्पयत् ॥ ६० ॥
 स तु क्रोधसमाविष्टो द्रोणपुत्रो महाबलः । शिखण्डिनं समासाद्य
 द्विधा चिच्छेद सोऽसिना ॥ ६१ ॥ शिखण्डिनं ततो हत्वा क्रोधा-
 विष्टः परन्तपः । प्रभद्रकगणान् सर्वानभिदुद्राव विगवान् । यच्च
 शिष्टं विराटस्य बलन्तु भृशमाद्रवत् ॥ ६२ ॥ दुपदस्य च पुत्राणां
 पौत्राणां सहस्रमपि । चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः
 ॥ ६३ ॥ अन्यानन्यांश्च पुरुषानभिसृत्वाभिसृत्य च । न्यकृन्तदसिना
 द्रौणिरसिमार्गविशारद ॥ ६४ ॥ कालीं रक्तास्यनयनां रक्त-
 माख्यानुलेपनाम् । रक्ताम्बरधरामेका पाशहस्तां कुटुम्बिनीम्
 ॥ ६५ ॥ ददृशुः कालरात्रिन्ते गायमानामवस्थिताम् । नराश्व-
 कुञ्जरात् पाशैर्बद्धा घोरैः प्रतस्युपीम् ॥ ६६ ॥ हरन्तीं विविधान्
 प्रेतान् पाशबहान् विमूर्खजान् । तथैव च सदा राजन्प्रस्ताशस्त्रान्
 महारथान् ॥ ६७ ॥ स्वप्ने सुप्तान्हरन्तीं ता रात्रिश्चन्यासु मारिष ।
 ददृशुर्योधमुखास्ते घ्नन्तं द्रौणिञ्च सर्वदा ॥ ६८ ॥ यतः प्रभृति
 संग्रामं कुरुपौण्डवसेनयोः । ततः प्रभृति ता कन्यामपश्यन् द्रौणि-
 मेव च ॥ ६९ ॥ तांस्तु दैवहतान् पूर्वं पद्याद्द्रौणिन्यं पातयत् ।
 त्रासयन् सर्वभूतानि विनदन् भैरवाग्रवान् ॥ ७० ॥ तदनुसृत्य ते
 वीरा दर्शनं पूर्वकालिकम् । इदं तदित्यमन्यन्त दैवेनोपनिषी-

ङिता ॥ ७१ ॥ ततस्तेन निनादेन प्रत्यबुध्यन्त धन्विन । शिविरे
 पाण्डवेयाना शतशोऽथ सद्मस्रथ ॥ ७२ ॥ सोऽच्छिनत कस्यचित्
 पादौ जघनञ्चैव कस्यचित् । काशिविभेद पाण्ड्वेषु कालसृष्ट इवा-
 न्तक ॥ ७३ ॥ अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्च नदङ्घ्रिय भयातुरै । गलाश्व-
 मथितैश्चान्यैर्मही कीर्णाभवत प्रभो ॥ ७४ ॥ क्रोधता किमिदं
 कोऽय क शब्द किन्नु कि कृतम् । एव तेषा तदा द्रौणिरन्तक
 समपद्यत ॥ ७५ ॥ अपेतशस्त्रसन्नाहान् सन्नहान् पाण्डुसृष्टयान् ।
 प्राङ्गिणोन्मृत्युलोकाय द्रौणि प्रहरताम्बर ॥ ७६ ॥ ततस्तच्छब्द-
 विघ्नस्ता उत्तपतन्तो भयातुरा । निद्रान्या नष्टसञ्चाथ तत्र तत्र
 निलिलिखिरे ॥ ७७ ॥ जरुस्तश्चागृहीताथ कश्मलाभिहतौजस
 विनदन्तो भृश जस्ता समासीदन् परस्परम् ॥ ७८ ॥ ततो रथं
 पुनर्द्रौणिरास्थितो भीमनिस्वनम् । धनुष्पाणि शरैरन्वान् प्रैय-
 यद्दे यमक्षयम् ॥ ७९ ॥ पुनरुत्तपततथापि दूरादपि नरोत्तमान् ।
 शूरान् सपततशान्यान् कालरात्रौ न्यवेदयत ८० ॥ तथैव
 स्रन्दनाश्रेण प्रमथन् स विधावति । शरवर्षैश्च विविधैरवर्षच्छा-
 च्रवास्तत ॥ ८१ ॥ पुनश्च सुविचित्रेण शतचन्द्रेण चर्मणा ।
 तेन चाकाशवर्षेण तदाचरत सोऽसिना ॥ ८२ ॥ तयो स शिविरं
 तेषा द्रौणिराहवदुर्मह । व्यहोभयत राजेन्द्र मघाङ्गदमिव
 द्विप ॥ ८३ ॥ उत्तमेतुस्तेन शब्देन योधा राजन् विचेतस ।
 निद्रार्त्ताथ भयार्त्ताथ व्यधावन्त नतस्तत ॥ ८४ ॥ विश्वर चुक्रु-
 शुथान्ये वहतवह तथावदन् । न च अ प्रत्यपदान्त शस्त्राणि वस-
 नानि च ॥ ८५ ॥ विमुक्तकेषायाप्यन्ये नाभ्यजानन् परस्परम् ।
 उत्तपतन्तोऽपतच्छ्रान्ता केचित्तत्राभ्रमस्तथा ॥ ८६ ॥ पुरीषम
 सृजन् केचित् केचिन्मूष प्रसृजुषु । वस्यनानि च राजेन्द्र स-
 ङ्खिद्य तुरगा द्विपा ॥ ८७ ॥ सम पर्यपतशान्ये कुर्वन्तो महदा-
 कुलम् । तत्र केचिन्नरा भीता व्यलीयन्त महौतले । तथैव

तान्निपतितानपिपन् गजवाजिन ॥ ८८ ॥ तस्मिंस्तथा वर्तमाने
 रक्षासि पुरुषर्षभ । हृष्टानि व्यनदन्नुच्चैर्मुदा भरतसत्तम ॥ ८९ ॥
 स शब्द पूरितो राजन् भूतसधैर्मुदायुतै । अपूरयद्द्विष सर्वा
 दिवङ्गातिमहास्वन ॥ ९० ॥ तेषामार्त्तस्वर श्रुत्वा विचस्ता गज-
 वाजिन । मुक्ता पर्यपतन्नाजन् सद्गुनन्त शिविरे जनान् ॥ ९१ ॥
 तैस्तत्र परिधावद्भिश्चरणोदीरित रज । अकरोच्छिविरे तेषां
 रजन्या दिगुणं तम ॥ ९२ ॥ तस्मिंस्तमसि सञ्जाते प्रभूटा
 शिविरे जना । नाजानन् पितर पुत्रान् भ्रातृन् भ्रातर एव
 च ॥ ९३ ॥ गजा गजानतिक्रम्य निर्मनुष्यान् हया हयान् ।
 अताडय स्तथाभस्त्रंस्तथासद्गुनंथ भारत ॥ ९४ ॥ ते भग्ना प्रप-
 तन्ति स निघ्नन्तश्च परस्परम् । न्यपातयंस्तथा धान्यान् पातयित्वा
 तदापिपन् ॥ ९५ ॥ विचेतस सनिद्राश्च तमसा चावृता नरा ।
 जघ्नु स्वानेव तत्राद्य कालेनाभिप्रचोदिता ॥ ९६ ॥ त्यक्त्वा हाराणि
 च हास्थास्त्रया गुल्मानि गौलिम्बिका । प्राद्वन्त यथाशक्ति कान्दि-
 शीका विचेतस ॥ ९७ ॥ विप्रनष्टाश्च तेऽन्योन्यं नाजानन्ती तथा
 विभो । क्रोशन्तस्तात पुत्रेति दैवोपहतचेतस ॥ ९८ ॥ पलायता
 द्विशस्तौपा तानप्युत्सृज्य वान्धवान् । गोत्रनामभिरन्योन्यमाक्र-
 न्दन्त ततो जना ॥ ९९ ॥ हाहाकारञ्च कुर्वाणा पृथिव्या
 धरते परे । तान् बुद्धा रणमध्येऽसौ द्रोणपुत्रो न्यपातयत ॥ १०० ॥
 तत्रापरे बध्यमाना मुहुर्मुहुर्हरचेतस । शिविरान्निष्पतन्ति स
 च्छन्निया भयपीडिता ॥ १०१ ॥ ताश्च निष्पततस्त्रस्ताञ्छि-
 विराञ्जीवित्कैपिण । कृतवर्षा कृपश्चैव हारदेशे निजघ्नतु ॥ १०२ ॥
 विशस्त्रयन्त्ररुवचान्मुक्तकेशान् कृताञ्जलीन् । वेपमानान् क्षिती
 भौतान्नेव काश्चिद्भुञ्जताम् ॥ १०३ ॥ नामुष्यत तयो कश्चिन्नि-
 श्रान्त शिविराहृदि । कृपस्य च महाराज हाहृदिकस्य च
 दुर्मते ॥ १०४ ॥ भूयश्चैव पिक्वीर्षन्ती द्रोणपुत्रस्य तौ प्रियम् ।

त्रिषु देशेषु ददतुः शिविरस्य ह्युताशनम् ॥ १०५ ॥ ततः प्रकाशे
 शिविरे खड्गेन पितृनन्दनः । अश्वत्थामा महाराज व्यधरत्
 कृतहस्तवत् ॥ १०६ ॥ काञ्चिदापततो वीरानपरांश्चैव घातत ।
 व्ययोजयत खड्गेन प्राणैर्हिजवरोत्तम ॥ १०७ ॥ काञ्चिदोधान्
 स खड्गेन मध्ये संखिद्य वीर्यवान् । अपातयद्दीणपुत्रः संरक्ष-
 स्तिलकाण्डवत् ॥ १०८ ॥ विनदद्विर्भयस्त्रैर्नराश्वहिरदोत्तमैः ।
 पतितैरभवत् कीर्णा मेदिनी भरतर्षभ ॥ १०९ ॥ मानुषाणां
 सहस्रेषु हतेषु पतितेषु च । उदतिष्ठन् कबन्धानि बहून्युत्थाय
 घापतन् ॥ ११० ॥ सायुधान् साङ्गदान् बाह्वन्विचकत् शिरांसि
 च । हस्तिहस्तोपमानूस्त्रन् हस्तान् पादांश्च भारत ॥ १११ ॥
 पृष्ठच्छिन्नान् शिरच्छिन्नान् पाश्वच्छिन्नांस्तथापरान् । स महात्मा-
 करीद्वोणिः काञ्चिच्चापि पराङ्मुखान् ॥ ११२ ॥ मध्यदेशे नरा-
 नन्यांश्च्छेदान्यांश्च कर्णतः । अंसदेशे निहत्यान्यान् काशे
 प्रावेशयच्छिर ॥ ११३ ॥ एवं विचरतस्तस्य निघ्नतः सुबह्वन्-
 रान् । तमसा रजनी धीरा बभौ दारुणदर्शना ॥ ११४ ॥ किञ्चित्-
 प्राणैश्च पुरुषैर्हतैश्चान्यैः सहस्रभ । बहूना च गजाश्वेन भूर-
 भूङ्गीमदर्शना ॥ ११५ ॥ यत्तद्वत्समाकीर्णं रथाश्वद्विपुदारुणे ।
 क्रुद्धेन द्रीणपुत्रेण संच्छिन्ना प्रापतन् भुवि ॥ ११६ ॥ भ्रातृनन्ये
 पितृनन्ये पुत्रानन्ये विबुक्रुशु । केचिद्वचुर्न तत् क्रुद्धैर्वात्तराष्ट्रैः
 कृतं रणे ॥ ११७ ॥ यत् कृतं नः प्रसप्तानां रक्षीभिः क्रूरकर्मभिः ।
 अमान्निध्याहि पार्थानामिदं नः कदनं कृतम् ॥ ११८ ॥ न दिवा-
 सुरगन्धर्वैर्न यक्षैर्न च राक्षसैः । शक्यो विजेतुं कौन्तेयो गोप्ता
 यस्य जनार्दनः ॥ ११९ ॥ ब्रह्मण्यः सत्यवाग्दान्तः सर्वभूतानु-
 कम्पकः । न स सप्तं प्रमत्तं वा न्यस्तशस्त्रं कृताञ्जलिम् । धावन्तं
 सुहृत्केशम्वा हन्ति पार्थो धनञ्जयः ॥ १२० ॥ तद्दिदं नः कृतं
 योरं रक्षीभिः क्रूरकर्मभिः । इति लालयमाना सा शिरते

बहवो जना ॥ १२१ ॥ स्तनताञ्च मनुष्याणामपरेषाञ्च कूजताम् ।
 ततो मुहूर्त्तात् प्राशाम्यत् स शब्दस्तुमुलो महान् ॥ १२२ ॥ शोणित
 व्यतिपिक्ताया वसुधायाञ्च भूमिषु । तद्रजस्तुमुल घोर क्षयेना-
 न्तरधीयत ॥ १२३ ॥ सञ्ज्ञेष्टमानानुहिम्नान्निस्तु साञ्चान् सहस्रम् ।
 न्यपातयन्नरान् क्रुद्ध पशुन् पशुपतिर्यथा ॥ १२४ ॥ अन्योन्य
 सपरिश्वज्य शयानान् द्रवतोऽपरान् । सलीनान् युध्यमानाय
 शर्नान् द्रौणिरपोथयत ॥ १२५ ॥ दह्यमानान् ज्ञताग्निं वध्य-
 मानाय तेन ते । परस्पर तदा योधाननयत्समसादनम् ॥ १२६ ॥
 तस्या रजन्यास्त्वर्द्धेन पाण्डवाना महद्वलम् । गमयामास राजेन्द्र
 द्रौणिर्यमनिवेशनम् ॥ १२७ ॥ निशाचराणा सत्त्वाना रात्रि
 सा हर्षवर्द्धनी । आसीन्नरगजाश्वाना रौद्री क्षयकरी भृशम्
 ॥ १२८ ॥ तत्रादृश्यन्त रक्षांसि पिशाचाश्च पृथग्विधा । खादन्ती
 नरमासानि पिवन्त शोणितानि च ॥ १२९ ॥ कराला पिङ्गला
 रोद्रा शैलदन्ता रजस्वला । जटिला दीर्घसक्थाय पञ्चपादा
 महोदरा ॥ १३० ॥ पद्मादङ्गुलयो रक्षा विरूपा भैरवस्वना ।
 घण्टाजालावबद्धाय नीलकण्ठा विभीषणा ॥ १३१ ॥ सपुत्रदारा
 संक्रूरा सुदुर्दशा सुनिर्घृणा । विविधानि च रूपाणि तत्रा
 दृश्यन्त रक्षसाम् ॥ १३२ ॥ पीत्वा च शोणितं हृष्टा प्रादृश्यन्
 गणश्च परे । इदं परमिदं मेध्यमिदं स्वादिति चाब्रुवन् ॥ १३३ ॥
 मेदीमञ्ज्यास्त्रिरक्ताना वसानाञ्च भृशामिता । परमासानि
 खादन्त क्रव्यादा मासजीविन ॥ १३४ ॥ वसाथैवापरे पीत्वा
 पथ्यैषावन् विक्लुप्तिका । नानावक्त्रास्तथा रौद्रा क्रव्यादा पिथि
 ताग्नि ॥ १३५ ॥ शयुतानि च तत्रासन् प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 रक्षसा घोररूपाणा महता क्रूरकर्म्मणाम् ॥ १३६ ॥ मुन्तिताना
 विद्वमाना तस्मिन्महति वैशसे । समेतानि बहून्यासन् भूतानि
 च जनाधिप ॥ १३७ ॥ प्रत्यूषकाले शिविरात् प्रतिगन्तुमिथेष स

॥ १३८ ॥ नृशोणितावसिक्तस्य द्रौणोरासीदसित्सरुः । पाणिना
सह संश्लिष्ट एकीभूत इव प्रभो ॥ १३९ ॥ दुर्गमां पदवीं गत्वा
विरराज जनक्षये । युगान्ते सर्व्यभूतानि भस्म कृत्वेव पावकः
॥ १४० ॥ यथाप्रतिश्रं तत् कर्म कृत्वा द्रौणायनिः प्रभो । दुर्गमां
पदवीं गच्छन् पितुरासीद्व्रतज्वरः ॥ १४१ ॥ यथैव संसृजने
शिविरे प्राविशन्निमि । तथैव हत्वा निःशब्दे निश्चक्राम नरर्षभ
॥ १४२ ॥ निष्क्रम्य शिविरात्तत्ताभ्यां सद्भ्रम्य वीर्यवान् ।
आचख्यौ कर्म तत् सर्वं हृष्टः संहर्षयन् विभो ॥ १४३ ॥ ताव-
प्याचख्यतुस्तन्मै प्रियं प्रियकरौ तदा । पाञ्चालान् सुष्ययांश्रैव
विनिवृत्तान् सहस्रयः । प्रीत्या चोच्चै नदक्रोशंस्तथैवास्फोटयं-
स्तलान् ॥ १४४ ॥ एवं बिधा हि सा रात्रि सोमकानां जनक्षये ।
प्रसृप्तानां प्रमत्तानामासीत् सुभ्रमदाख्या ॥ १४५ ॥ असंश्रयं हि
कालस्य पर्यायो दुरतिक्रमः । तादृशा निहता यत्र कृत्वास्माकं
जनक्षयम् ॥ १४६ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । प्रागेव समहत् कर्म द्रौणिरेतन्महारथः ।
नाकरोदीह्यं कस्मान्मत्पुत्रविजये हृतः ॥ १४७ ॥ अथ कस्मा-
द्वते क्षत्ते कर्मिदं कृतवानसौ । द्रोणपुत्रो महेष्वासस्तन्मै संश्रि-
तुमर्हसि ॥ १४८ ॥

सञ्जय उवाच । तेषां नूनं भयान्नासी कृतवान् कुन्तनन्दन ।
असान्निध्यादि पार्थानां केषवस्य च धीमतः । सात्यकेशापि कर्मिदं
द्रोणपुत्रेण साधितम् ॥ १४९ ॥ को हि तेषां समक्षं तान् हन्या-
दपि मरुत्पतिः । एतदीह्यकं वृत्तं राजन् सृजने विभो ॥ १५० ॥
ततो जनक्षयं कृत्वा पाण्डवानां महात्ययम् । दिष्ट्या दिष्टेति
षान्धोन्यं समेत्योद्युग्महारथा ॥ १५१ ॥ पर्येष्वजत ती द्रौणि-
स्ताभ्यां संप्रतिनन्दितः । इदं हर्षात्तु समहदादृष्टे वाक्यसुत्त-
मम् ॥ १५२ ॥ पाञ्चाला निहता सर्वे द्रौपदेयाश्च सर्वशः । सोमका

भत्स्यप्रेपाथ सर्वे विनिहता मया ॥ १५३ ॥ इदानीं कृतकृत्या
 स्र याम तत्रैव मा चिरम् । यदि जीवति नो राजा तस्मै संश-
 महे प्रियम् ॥ १५४ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि पाञ्चालादिवधेऽष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच । ते हत्वा सर्वपाञ्चालान् द्रौपदेयाश्च सर्वश ।
 आगच्छन् संहितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हत ॥ १ ॥ गत्वा चैनमप-
 श्यन्त विह्वितप्राण जनाधिपम् । ततो रथस्य प्रस्कन्द्य परिवद्नु-
 स्तवात्मजम् ॥ २ ॥ त भग्नसक्य राजेन्द्र कृच्छ्रप्राणमचेतनम् ।
 वमन्त रुधिर वक्त्रादपश्यन् वसुधातले ॥ ३ ॥ वृत समन्ताद्गङ्गभि-
 श्चापदैर्घोरदर्शनैः । शालातृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्विरन्तिकात्
 ॥ ४ ॥ निवारयन्त कृच्छ्रात्तान् श्चापदाश्च चिखादिपून् । विचे-
 टमानं मञ्चाञ्च सुभ्रम गाढवेदनम् ॥ ५ ॥ त शयान तथा दृष्ट्वा
 भूमौ स्वसधिरोक्षितम् । हतशिष्टास्त्रयो वीरा शोकार्त्ता पर्य-
 वारयन् । अश्रुत्वामा कृपयैव कृतवर्म्मा च सास्वत ॥ ६ ॥
 तैस्त्रिभिः शोणितादिग्धैर्निश्वसद्भिर्माहारथैः । शुशुभे सहतो
 राजा वेदी त्रिभिरिवान्निभिः ॥ ७ ॥ ते त शयान सप्रेक्ष्य राजान
 भतथोचितम् । अविपश्चेन दु खेन ततस्ते रुरुदुस्त्वथ ॥ ८ ॥ ततस्तु
 रुधिर हस्तैर्भुखान्निर्मण्य तस्य हि । रणे राज्ञ शयानस्य
 कृपण पर्यदेवयन् ॥ ९ ॥

कृप उवाच । न देवस्यातिभारोऽस्ति यद्य रुधिरोक्षित ।
 एकादशचमूर्भक्ता शीते दुर्योधनो हत ॥ १० ॥ पश्य चामीकरा
 भस्य चामीकरविभूषिताम् । गदाङ्गदाप्रियस्येमा समीपे पतिता
 भुवि ॥ ११ ॥ इयमेन गदा शूर न जहाति रणे रणे । स्वर्गा
 यापि व्रजन्त हि न जहाति यमस्त्रिनम् ॥ १२ ॥ पश्येमा सप्त

वीरेण जाम्बूनद्विभूषिताम् । शयानां शयने हर्म्यं भाष्यां
 प्रीतिमतीमिव ॥ १३ ॥ योऽयं मूर्खाभिपिक्तानामग्रे यात पर-
 न्तप । स हतो ग्रसते पांशून् पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १४ ॥
 येनाजो निहतो भूमावशेरत हतद्विप । स भूमौ निहतः श्वेते
 कुरुराजः परैरयम् ॥ १५ ॥ भयान्नमन्ति राजानो यस्य स्र शत-
 संघशः । सवीरशयने श्वेते क्रथाङ्घ्रिः परिवारितः ॥ १६ ॥ उपा-
 सन्त द्विजाः पूर्वमर्थहेतोर्यमौश्वरम् । उपासते च तं ह्यद्य क्रव्यादा
 मांसहेतवः ॥ १७ ॥

सञ्जय उवाच । तं शयानं कुरुश्रेष्ठं ततो भरतसत्तम ।
 आश्रयामा समालोक्य कुरुषं पर्यदैवयत् ॥ १८ ॥ आङ्गस्त्वां
 राजशाईल मुख्यं सर्वधनुषताम् । धनाध्यक्षीपमं युद्धे शिष्यं
 सङ्घर्षणस्य च ॥ १९ ॥ कथं विवरमद्राक्षीञ्जीमसेनस्तवानघ ।
 बलिनं कृतिनं नित्यं स च पापात्मवान् नृप ॥ २० ॥ कालो नून
 महाराज लोकेऽस्मिन् बलवत्तरः । पश्चामो निहतं त्वाच्च भीम-
 सेनेन संयुगे ॥ २१ ॥ कथं त्वां सर्वधर्मज्ञं क्षुद्रः पापो वृकोदरः ।
 निहत्या हतवान् मन्दो नूनं कालो दुरत्ययः ॥ २२ ॥ धर्मयुद्धे
 अधर्मेण समाह्वयौजसा मधे । गदया भीमसेनेन निर्भन्वे सक्-
 धिनी तव ॥ २३ ॥ अधर्मेण हतस्याजौ मृद्यमानं पदा शिरः ।
 य उपेक्षितवान् क्षुद्रं धिक्तमस्तु युधिष्ठिरम् ॥ २४ ॥ युद्धे-
 स्वपवदिष्यन्ति योधा नूनं वृकोदरम् । यावत् स्थास्यन्ति भूतानि
 निहत्या ह्यसि पातितः ॥ २५ ॥ ननु रामोऽब्रवीद्राजंस्त्वा सदा
 यदुनन्दन । दुर्योधनसमो नास्ति गदया इति वीर्यवान् ॥ २६ ॥
 आघते त्वां हि वार्ष्णेयो राजन् संसत्सु भारत । सुशिष्यो मम
 कौरव्यो गटागुह इति प्रभो ॥ २७ ॥ यां गतिं क्षत्रियस्याङ्गः
 प्रथस्तां परमर्षयः । हतस्याभिमुखस्याजौ प्राप्तस्त्वमसि ता गतिम्
 ॥ २८ ॥ दुर्योधन न शोचामि त्वामहं मूर्खपर्यभः । हतपुत्रौ तु

शोचामि गान्धारीं पितरङ्ग ते ॥ २९ ॥ भिक्षुको विधरिष्येत
 शोचन्तो पृथिवीमिमाम् । धिगस्तु ऋषा वार्ष्णेयमर्जुनन्नापि
 दुर्मतिम् ॥ ३० ॥ धर्मप्रमानिनी यो त्वा वध्यमानमुपेक्षताम् ।
 पाण्डवाद्यापि त सर्वे हि वदन्ति नराधिप । ऋथ दुर्व्योधनो-
 ऽस्माभिहत इत्यनपवपा ॥ ३१ ॥ धन्यस्वमसि गान्धार यस्वमा
 योधने हत । प्रयोताऽभिमुख गतून् धर्मिण पुरुषर्षभ ॥ ३२ ॥
 हतपुत्रा हि गान्धारी निहतप्रातिवान्धवा प्रशाचक्ष्य दुर्दुर्ष
 का गति प्रतिपतस्यते ॥ ३३ ॥ धिगस्तु कृतवर्माणा मा रूपञ्च
 महारथम् । ये वय न गता स्वर्गं त्वा परस्कृत्य पार्थिवम् ३४ ॥
 दातार सर्वकामाना रक्षितार प्रजाहितम् । यदय नानुगच्छा-
 मस्त्वा धिगस्मान्नराधमान् ॥ ३५ ॥ रूपस्य तव वीर्य्येण मम चैव
 पितृभ्य मे । समृत्याना नरव्याघ्र रत्नवन्ति गृहाणि च ॥ ३७ ॥
 भवत्प्रसादादस्माभि समित्त्रै सच्च वान्धवे । अवाप्ता क्रतवो
 सुखा वदवो भूरिदक्षिणा ॥ ३७ ॥ कुतयापीदृश प पा प्रवर्त्ति-
 ध्यामहे वयम् यादृशेन पुरस्कृत्य त्व गत सर्वपार्थिवान् ॥ ३८ ॥
 वयमेव वयो राजन् गच्छन्त परमा गतिम् । यद्दे त्वा नानुगच्छा-
 मस्तेन वध्यमहे वयम् ॥ ३९ ॥ त्वत्सङ्गहीना हीनार्था स्मरन्त
 सुकृतस्य ते । किन्नाम तद्भवेत् वर्मं येन त्वा न व्रजाम वै ॥ ४० ॥
 दु ख नूनं कुरुश्रेष्ठ चरिष्याम महीमिमाम् । हीनाना नस्त्वया
 राजन् कुत शान्ति कुत सुखम् ॥ ४१ ॥ गतेतस्तु महाराज
 समेत्य च महारथान् । यथाश्रेष्ठ यथान्येष्ठ पूजयिर्वचनान्मम्
 ॥ ४२ ॥ आचार्य्य पूजयित्वा च केतु सर्वधनुष्पताम् । हत
 मयाय श्मसेखा घृष्टयुम्न नराधिप ॥ ४३ ॥ परिष्वजेया राजान
 वाङ्गीक सुमहारथम् । सैम्भद सोमदत्तञ्च भूरिच्यवसमेव च ॥ ४४ ॥
 तथा पूर्वगनानन्यान् स्वर्गं पार्थिवसुत्तमान् । अस्महाक्यात परि-
 ष्वज्य पृच्छेयास्वमनामयम् ॥ ४५ ॥

सञ्जय उवाच । इत्येवमुक्त्वा राजान भग्नसकथमचेतनम् ।
 अश्रुत्यामा समुदीक्ष्य पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ४६ ॥ दुर्योधन जीवसि
 त्व वाक्यं श्रोत्रसुखं शृणु । सप्त पाण्डवत शेषा धार्तराष्ट्रास्त्रयो
 वयम् ॥ ४७ ॥ ते चैव भ्रातर पञ्च वासुदेवोऽथ सात्यकि । अहञ्च
 कृतवर्मा च कृप शारदतस्तथा ॥ ४८ ॥ द्रौपदेया हता सर्वे
 धृष्टद्युम्नस्य चात्मजा । पाञ्चाला निहता सर्वे मत्स्यशेषश्च
 भारत ॥ ४९ ॥ कृते प्रतिकृत पश्य हृत्तपुत्रा हि पाण्डवा ।
 सौप्तिके शिविर तेषा हतं सनरवाहनम् ॥ ५० ॥ मया च पाप-
 कम्पेसौ धृष्टद्युम्नो महीपते । प्रविश्य शिविर रात्रौ पशुमारेण
 मारित ॥ ५१ ॥ दुर्योधनस्तु ता वाचं निशम्य मनस प्रियाम् ।
 प्रतिलभ्य पुनथेत इद वचनमब्रवीत् ॥ ५२ ॥ न मेऽकरोत्तद्वाङ्मेयो
 न कर्णो न च ते पिता । यत्त्वया कृपभीजाभ्या सहितेनाद्य मे
 कृतम् ॥ ५३ ॥ स च सेनापति क्षुद्रो हत सार्धं शिखण्डिना ।
 तेन मन्ये मघवता सममात्मानमद्य वै ॥ ५४ ॥ स्वस्ति प्राप्नुत भद्रं
 च स्वर्गं न सङ्गम पुन । इत्येवमुक्त्वा तूष्णीं स कुरुराजो महा-
 मना ॥ ५५ ॥ प्राणानुदस्यहीर सञ्जदा दु खसुतसृजन् । आक्रान्-
 मत दिव पुण्या शरीर चित्तिमाविशत ॥ ५६ ॥ एवमेते क्रीधन
 यात पुत्री दुर्योधनो नृप । अग्रे यात्वा रणे शूर पथादिनिहतः
 परै ॥ ५७ ॥ तथैव ते परिष्वक्त्वा परिष्वज्य च त नृपम् ॥ पुनः
 पुन पेष्यमाणा स्वकानारुवङ्ग रयान् ॥ ५८ ॥ इत्यह द्रोणपुत्रस्य
 निशम्य करुणा गिरम् । प्रतूपकाले शोकार्तं प्राद्रवन्नगर प्रति
 ॥ ५९ ॥ एवमेव स्यो वृत्तं कुरुपाण्डवसेनयो । घोरो विश-
 सनो रौद्रो राजन् दुर्मन्त्रिते तव ॥ ६० ॥ तव पुत्रे गते स्वर्गं
 शोकार्तस्य ममानघ । ऋषिदत्तं प्रनष्ट तद्विव्यदशिलमद्य
 वै ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति श्रुत्वा स नृपति पुत्रस्य निधनं
तदा । निश्वस्य दीर्घमुष्णाञ्च ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ६२ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि दुर्योधनप्राणत्यागे नवमोऽध्याय ॥ ८ ॥

अथ ऐपिकपर्वारम्भः ।

वैशम्पायन उवाच । तस्या रात्रा व्यतीताया घृष्टद्युम्नस्य
मारुधि । शशंस भर्भराजाय सौप्तिके कदन इतम् ॥ १ ॥

सूत उवाच । द्रौपदेया हता राठान् द्रुपदस्यात्मजे सह ।
प्रमत्ता निशि विश्वस्ता स्वपन्त शिविरे स्वके । २ ॥ कृतवर्माणा
नृशसेन गौतमेम कृपेण च । अश्रुत्याम्ना च पापेन हत व
शिविर निशि ॥ ३ ॥ एतेनैरगजाश्राना प्रासशक्तिपरश्रुधै ।
सहस्राणि निकृन्तद्भिर्नि शेषं ते बलं कृतम् ॥ ४ ॥ छिद्यमानस्य
महती वनस्यैव परश्रुधै । शुश्रुवे स महान् शब्दो बलस्य तव
भारत ॥ ५ ॥ अहमेकोऽवशिष्टस्तु तस्मात् सैन्यान्महीपते । मुक्त
कथञ्चिद्वर्मात्मन् व्यग्रस्य कृतवर्माण ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा वाक्यम-
शिवं कृन्तीपुत्रो युधिष्ठिर । पपात मध्या दुर्धर्ष पुत्रशोकसम-
न्वित ॥ ७ ॥ त प्रतन्तमभिक्रम्य परिजग्राह सात्यकि । भीम-
सेनोऽर्जुनस्यैव माद्रीपुत्रो च पाण्डुरवौ ॥ ८ ॥ लब्धचेतास्तु कौन्तेय
शोकविह्वलया गिरा । जित्वा शत्रून् जित पश्चात् पर्यदेवयदा-
स्तवत ॥ ९ ॥ दुर्विंदा गतिरर्थानामपि धे दिव्यचक्षुष । ज्ञेयमाना
जयन्त्यन्ये जयमाना वय जिता ॥ १० ॥ हत्वा भ्रातृन् वयस्याथ
पितृन् पुत्रान् सुहृद्गणान् । बन्धून्मात्यान् पौत्राश्च जित्वा सर्वान्
जिता वयम् ॥ ११ ॥ अनर्थो ह्यर्थसङ्घाप्रस्तथानर्थोऽर्थदर्शन । जयो-
ऽयमजयाकारो जयस्तस्मात् पराजय ॥ १२ ॥ यज्जित्वा तप्यते
पथादापन्न इव दुर्मति । कथं मन्येत विजय ततो जिततर

परै ॥ १३ ॥ शेषामर्थाय पापं त्यादिजयस्य सुहृद्दधै । निजि-
 तैरप्रमत्तैर्हि विजिता जितकाशिन ॥ १४ ॥ कर्षिणा लीकदष्टस्य
 खड्गजिह्वस्य सयुगे । चापव्यात्तास्यरौद्रस्य च्यातलखननादिन
 ॥ १५ ॥ क्रुद्धस्य नरसिंहस्य संग्रामेष्वपलायिन । ये व्यमुञ्चन्त
 कर्णस्य प्रमादात्त इमे हता ॥ १६ ॥ रथङ्गं भरवर्षोर्भिमन्त
 रत्नाचितं बाह्वनवाजियुक्तम् । शत्रुयुष्टिमीनध्वर्जनागनक्रं शरा
 सनावर्तमहेषुफेनम् ॥ १७ ॥ सग्रामचन्द्रोदयवगविल द्रोणार्णव
 च्यातलनेमिघोषम् । ये तेरुक्तावचमस्त्रनौभिस्ते राजपुत्रा निहता
 प्रमादात् ॥ १८ ॥ न हि प्रमादात् परमोऽस्ति कश्चिदधो नराणा-
 मिह जीवलोके । प्रमत्तमर्था हि नर समन्तात् त्यजन्यनर्थाय
 समाविशन्ति ॥ १९ ॥ ध्वजोत्तमाग्रोच्छ्रितधूमकेतु शराक्षिप कोप-
 महासमीरम् । महाधनुर्व्यातलनेमिघोष तनुवनानाविधमस्त्र-
 होमम् ॥ २० ॥ महाचक्रकचदवाभिपन्न महाहवे भीममयानि
 दाहम् । ये सेड्ढरात्तायुधतीक्ष्णवेग ते राजपुत्रा निहता प्रमा-
 दात् ॥ २१ ॥ न हि प्रमत्तेन नरेण शक्य विद्या तप शीर्षिपुलं
 यमी वा । पश्चात्प्रमादेन निहत्य शत्रून् सर्वान्महेन्द्र सुखमेध
 मानम् ॥ २२ ॥ इन्द्रोपमान् पार्थिवपुत्रपौत्रान् पृथ्वारिषेपीण
 हतान् प्रमादात् । तीर्त्वा समुद्र वणिज समृद्धा सन्ना कुनद्या
 मित्र हेलमाना ॥ २३ ॥ अमर्षितैर्ये निहता शयाना नि समयं
 तेऽपि दिव प्रपन्ना । कृष्यान्तु शोचामि वयं नु शाध्वी शोका-
 र्णव साद्य विषद्यतीति ॥ २४ ॥ भ्रातृ य पुत्राय हतान्निभम्य
 पञ्चालराजं पितरञ्च वृद्धम् । ध्रुव विचक्षा पतिता पृथिव्या सा
 श्रेयते शोककृशाद्रयष्टि ॥ २५ ॥ तच्छोकजं दुःखमपारयन्ती
 कथ भविष्यत्युचिता सुखानाम् । पुत्रक्षयभ्रातृवधप्रणना प्रत्य
 मानेव हताग्नेन ॥ २६ ॥ इत्येवमर्त्तं परिदेवयन् ऋ राजा ५ कृष्या
 नकुल वभाषि । रच्छानयैनामिप्र मन्दभाग्या समात्पञ्चामिति

राजपत्नीम् ॥ २७ ॥ माद्रीसुतस्तत् परिगृह्य वाक्य धर्मण धर्म-
प्रतिभय्य राज्ञ । ययौ रथेनालयमाशु देव्या पाञ्चालराजस्य
च यत्र दारा । २८ ॥ प्रस्थाप्य माद्रीसुतमाजमीढ शोकार्हेतस्त्रै
सहित सृष्टि । रोक्ष्यमाण प्रययौ सुतानामायोधन भूत-
गणानुकीर्णम् ॥ २९ ॥ स तत प्रविश्याशिवमुग्ररूप ददर्श पुत्रान्
सृष्टद् सखीयैः । भूमौ शयानाशु धिरार्द्रगात्रान् विभिन्नदिक्षान्
प्रहृतोत्तमाङ्गान् । ३० ॥ स तांस्तु दृष्ट्वा भ्रममार्त्तरूपो युधिष्ठिरो
धर्मभृता वरिष्ठ । उच्चैः प्रचुक्रोश च कौरवाग्र पपात चोर्व्या
सगणो विसृज्य ॥ ३१ ॥

इति सं त्रिकपर्वाणि ऐपिकपर्वाणि युधिष्ठिरानुतापे
दशमोऽध्याय ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । स दृष्ट्वा निहतान् सख्ये पुत्रान् पौत्रान्
सखीस्तथा । महादु खपरीतात्मा बभूव जनमेजय ॥ १ ॥ तत-
स्तस्य महान् शोक प्रादुरासीन्महात्मन । स्मरन् पुत्रपौत्राणा
भ्रातृणा स्वजनस्य च ॥ २ ॥ तमश्रुपरिपूर्णाच्च वैपमानमचेतनम् ।
सृष्टदो भ्रमसन्निग्ना सान्त्वयाञ्चक्रिरे तदा ॥ ३ ॥ ततस्तस्मिन्
क्षणे कथ्यो रथेनादित्यवर्चसा । नकुल कृष्णायार्द्धमुपायात्
परमार्त्तया ॥ ४ ॥ उपप्लव्य गता सा तु श्रुत्वा समहृदप्रियम् ।
तदा विनाश पुत्राणा सर्वेषा व्यथिताभवत् ॥ ५ ॥ कम्पमानैव कदली
वातेनाभिसमीरिता । कृष्णा राजानमासाद्य शोकार्त्ता न्यपत
द्भुवि ॥ ६ ॥ बभूव बदन तस्या सृष्टसा शोककर्षितम् । फूलपद्म-
प्रकाशाध्यास्तमोग्रस्त इवाशुमान् ॥ ७ ॥ ततस्ता पतिता दृष्ट्वा
सरन्धी सत्यविक्रम । बाह्वभ्या परिजग्राह समुतपत्य वृकोदर
॥ ८ ॥ सा समाश्लासिता तन भीमसेनेन भाविनी । रुदती

पाण्डवं कृष्णा सहभ्रातरमब्रवीत् ॥ ८ ॥ दिष्ट्या राजन्नवाप्येमा-
मखिला भोक्ष्यसे महीम् । आत्मजान् चतुर्धर्मेण श्रुत्वा शूरान्नि-
पातितान् ॥ १० ॥ दिष्ट्या त्वं पार्थ कुशली मत्तमातङ्गामिनम् ।
अवाप्य पृथिवीं कृतस्तां सौभद्रं न स्मरिष्यसि ॥ ११ ॥ आत्मजान्
चतुर्धर्मेण श्रुत्वा शूरान्निपातितान् । उपप्लव्ये मया सार्द्धं दिष्ट्या
त्वं न स्मरिष्यसि ॥ १२ ॥ प्रसप्ताना वधं श्रुत्वा द्रौणिना पाप-
कर्मणा । शोकस्तपति मां पार्थ हताशन इवाश्रयम् ॥ १३ ॥ तस्य
पापकृती द्रौणेर्न चेदद्य त्वया मृधे । ह्रियते सानुबन्धस्य शुधि
विक्रम्य जीवितम् ॥ १४ ॥ इहैव प्रायमाग्निष्ये तन्निबोधत पाण्डवाः ।
न चित् फलमवाप्नोति द्रौणि पापस्य कर्मण ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा
तत कृष्णा पाण्डवं प्रत्युपाविशत् । युधिष्ठिरं याञ्छसेनी धर्मराजं
तपस्विनी ॥ १६ ॥ दृष्ट्वोपविष्टा राजर्षिं पाण्डवो महिषी प्रियाम् ।
प्रत्युवाच स धर्मात्मा द्रौपदीञ्चानुदर्शनान् ॥ १७ ॥ धर्म्यं धर्मेण
धर्मञ्चे प्राप्तास्ते निधनं शुभे । एतास्ते भ्रातरयैव तान्न शोचितु-
मर्हसि ॥ १८ ॥ स कल्याणि वनं दुर्गं दूरं द्रौणिरितो गत ।
तस्य त्वं पातनं, सस्ये कथं श्रास्यसि शोभने ॥ १९ ॥

द्रौपद्युवाच । द्रौणपुत्रस्य सहजो मणि शिरसि मे श्रुत ।
निहत्य संस्ये तं पापं पश्येयं मणिगाह्यतम् । राजन् शिरसि ते
कृत्वा जीवेद्यमिति मे मति ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा पाण्डव कृष्ण राजानं
चाहदर्शना । भीमसेनमथार्थेत्यं पूरुमं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
व्रातुमर्हसि मां भीम चतुर्धर्ममनुस्मरन् । जहि तं पापकर्माणं
यस्वरं मघवानिव ॥ २२ ॥ न हि ते विक्रमे तुल्य पुमानस्तीह
कथन । श्रुतं तत् सर्वलोकेषु परमव्यसने यथा ॥ २३ ॥ हीपो-
ऽभूस्त्वं हि पार्याना नगरे वारणावते । हिङ्गिस्वदर्शनं चैव तथा
त्वमभवो गतिः ॥ २४ ॥ तथा विराटनगरे कौचकेन मया हिताम् ।
नामप्युद्धृतवान् वृष्णात् पौलोमीं मघवानिव ॥ २५ ॥ यथैतान्य-

कृथा पार्थ महाकर्माणि वै पुरा । तथा द्रौणिममित्रघ्नं विनि-
 हत्य सुखी भव ॥ २६ ॥ तस्या वद्भविषं दुःखं निश्चम्य परिदेवि-
 तम् । न चामर्षत कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ॥२७॥ स काञ्चन-
 विचित्राङ्गमारुरोह महारथम् । आदाय रुचिरं चित्रं समार्गण-
 गुणं धनुः ॥ २८ ॥ नकुलं सारथिं कृत्वा द्रोणपुत्रवधेष्टत ।
 विस्कार्य सगरञ्चापं तूर्णमश्नानचोदयत् ॥ २९ ॥ ते हयाः पुरुष-
 व्याघ्रचोदिता वातरंहसः । वेगेन त्वरिता जम्मुहंरयः शीघ्र-
 गाभिः ॥ ३० ॥ शिविरात् स्वाहृहीत्वा स रथस्य पदनप्युतः ।
 द्रोणपुत्ररथस्थायु ययौ वेगेन वीर्यवान् ॥ ३१ ॥

इति शौप्तिकपर्वणि ऐपिकपर्वणि द्रौणिवधार्थं भीमगमने
 एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् प्रयाते दुर्द्वेषे यदूनामृषभस्ततः ।
 अब्रवीत् पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १ ॥ एष पाण्डव
 ते भ्राता पुत्रशोकपरायणः । जिघांसुर्द्रौणिमाक्रन्दे एक एवाभि-
 धावति ॥ २ ॥ भीमः प्रियस्ते सर्वेभ्यो भ्रातृभ्यो भरतर्षभ । तं
 कृच्छ्रगतमद्य त्वं कश्चान्ताभ्युपपद्यसे ॥ ३ ॥ यत्तदाचष्ट पुत्राय
 द्रोणः परपुरञ्जयः । अस्त्रं ब्रह्मगिरो नाम दद्वेत पृथिवीमपि
 ॥ ४ ॥ तन्नहात्मा महाभाग् केतुः सर्वधनुषताम् । प्रत्यपाद-
 यदाचार्यः प्रीत्यमाणो धनञ्जयम् ॥ ५ ॥ तं पुत्रोऽप्येक एवैनमन्व-
 याचदमर्षणः । ततः प्रोवाच पुत्राय नातिच्छेष्टमना इव ॥ ६ ॥
 विदितं चापलं ह्यासीदात्मजस्य महात्मनः । सर्वधर्मविदाचार्यः
 सोऽन्वशात् स्वसुतं ततः ॥ ७ ॥ परमापहतैनापि न स तात त्वया
 रणे । इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः ॥ ८ ॥ इत्युक्तवान्
 गुरुः पुत्रं द्रोणं पश्चादथोक्तवान् । न त्वं जातु सता मार्गं स्यातेति

पुरुषार्थम् ॥ ८ ॥ स तदाश्राय दृष्टात्मा पितुर्वचनमप्रियम् । निराशः
 सर्वकल्याणैः शोकात् पर्यचरन्नहीम् ॥ १० ॥ ततस्तदा कुरुश्रेष्ठ
 वनस्थे त्वयि भारत । अवसहारकामेत्य वृष्णिभिः परमाक्षितः
 ॥ ११ ॥ स कदाचित् समुद्रान्ते वसन् द्वारंवतीमनु । एक एकं
 समागम्य मामुवाच हसन्निव ॥ १२ ॥ यत्तदुग्रं तपः कृष्ण चरन्
 सत्यपराक्रम । अगस्त्याङ्गारताचार्यैः प्रत्यपद्यत मे पिता ॥ १३ ॥
 अस्त्रं ब्रह्मगिरी नाम देवगन्धर्वपूजितम् । तदद्य मयि दाषाहं
 यथा पितरि मे तथा ॥ १४ ॥ अस्मात्तस्तदुपादाय दिव्यमस्त्रं
 यदूत्तम । स चाप्यस्त्रं प्रयच्छत् त्वं चक्रं रिपुहृणं रणे ॥ १५ ॥
 स राजन् प्रीयमाणेन मयाप्युक्तः कृताञ्जलिः । याचमानः प्रयत्नेन
 मत्तोऽस्त्रं भरतर्षभ ॥ १६ ॥ देवदानवगन्धर्वमनुष्यपतंगोरगाः ।
 न समाभम वीर्यस्य शताग्निनापि पिण्डिताः ॥ १७ ॥ इदं धनु-
 रियं शक्तिरिदं चक्रमियं गदा । यदादिच्छसि चेदस्त्रं मत्तस्त-
 त्तद्दानि ते ॥ १८ ॥ यच्छक्नोषि समुद्यन्तुं प्रयोक्तुमपि वा
 रणे । तद्गृहाण विनास्त्रेण यन्मे दातुमभीषुसि ॥ १९ ॥ स
 सुनाभं सप्तस्यारं वधनाभयमस्ययम् । वग्रे चक्रं सहाभागो मत्तः
 स्वर्धनाया सह ॥ २० ॥ गृहाण चक्रमित्युक्तो मयाऽनु तद्गन्त-
 रम् । जग्राहोत्पत्य सप्तसा चक्रं सव्येन पाणिना ॥ २१ ॥ नचै-
 नमशकत् स्थानात् सञ्चालयितुमप्युत । अथैनं दाक्षिणेनापि गृही-
 तुमुपचक्रमे ॥ २२ ॥ सर्वशत्रेण तेनापि गृह्णन्नेवमिदं ततः । ततः
 सर्वशत्रेणापि यदैर्न न शशाक ह ॥ २३ ॥ उद्यन्तुं वा चालयितुं
 द्रौणिः परमदुर्मणाः । कृत्वा यत्रं परित्यान्तः संन्युवन्त भारत
 ॥ २४ ॥ निवृत्तमनसं तज्जादभिप्रायाद्विचेतसम् । अहमामन्त्र
 सस्वग्नमश्रुत्यामानमद्भुवम् ॥ २५ ॥ यः सद्देवमनुष्येषु प्रमाणं
 परमं गतः । गाण्डीवधन्वा श्चेताश्व- कपिप्रवरकेतनः ॥ २६ ॥
 यः साक्षाद्देवदेवेशं श्रितिकण्ठमुमापतिम् । इन्द्रशुद्धं पराजिष्णु-

स्तोपयामास शङ्करम् ॥ २० ॥ यस्मात् प्रियतरो नास्ति ममान्य-
 प्रसूपो भुवि । नादियं यन्त्र मे क्लिष्टपि दारा सुतास्तथा ॥ २१ ॥
 तेनापि सुहृदा ब्रह्मन् पार्थिनाक्लिष्टकर्मणा । नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं
 यच्च मामभिभाषसे ॥ २२ ॥ ब्रह्मचर्यं महद्दोरं चीर्त्वाद्वाद्भ
 वार्पिकम् । हिमवतपार्श्वमभ्येत्य यो मया तपसार्जित ॥ २३ ॥
 समानव्रतचारिण्याः सुक्लिण्या योऽन्वजायत । सनतकुमारस्तेजस्वी
 प्रद्युम्नो नाम मे सुत ॥ २४ ॥ तेनाप्येतन्महद्विष्यं चक्रमप्रतिमं
 मम । नप्रायितमभूमूढ यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ २५ ॥ रामेणा-
 तिवल्लेनैतन्नोक्तपूर्वं कदाचन । न गद्देन न शम्बेन यदिदं प्रार्थितं
 त्वया ॥ २६ ॥ द्वारकावासिभिरान्यैर्त्वात्प्रत्यक्षमहारथैः । नोक्त-
 पूर्वमिदं जातु यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ २७ ॥ भारताचार्य्यपुत्रस्त्वं
 नानितं स्वयादवै । चक्रेण रथिना योष्ठं कन्तु तात युयुत्ससे
 ॥ २८ ॥ एवमुक्तो मया द्रौणिर्मानिदं प्रत्युवाच ह । प्रयुज्य
 भवते पूजा योतस्ये कृष्ण त्वयेत्युत ॥ २९ ॥ प्रार्थितं ते मया चक्रं
 देवदानवपूजितम् । अजेयं स्यामिति विभो सत्यमेतद्भवीमि ते
 ॥ ३० ॥ त्वत्तोऽहं दुर्लभं काममनवाप्यैव केशेव । प्रतिधास्यामि
 गोविन्दं शिवेर्नाभिवदस्व माम् ॥ ३१ ॥ एतत् सुभीमं भीमाना-
 नृपभेण त्वया घृतम् । चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते ॥ ३२ ॥
 एतावदुक्त्वा द्रौणिर्गर्भं युग्यानश्वान् धनानि च । आदायोपययौ
 काले रत्नानि विविधानि च ॥ ३३ ॥ स संरम्भी दुरात्मा च चपल-
 क्रूर एव च । वेद चास्त्रं ब्रह्मशिरस्तस्माद्ब्रह्मो ह्यकोदर ॥ ३४ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि ऐतिकापर्वणि कृष्णयुधिष्ठिर संवादे

हादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा युधा श्रेष्ठ सर्वयादवनन्दन ।
सर्वायुधवरोपेतमासुरो ह रथोत्तमम् ॥ १ ॥ युक्त परमकाञ्चो-
जैस्तुरगैर्हैममालिभि । आदित्योदयवर्णस्य घुर रथवरस्य तु
॥ २ ॥ दक्षिणामवहच्छैव्य सुग्रीव सव्यतोऽभवत् । पार्थि-
वाही तु तस्यास्ता मेघपुष्पवलाहको ॥ ३ ॥ विश्वकर्माकृता दिव्या
रत्नधातुविभूषिता । उच्छ्रितेव रथे माया ध्वजयष्टिरदृश्यत ॥ ४ ॥
वैनतेय स्थितस्तथा प्रभामण्डलरश्मिवान् । तस्य सत्यवत केतु
र्भुजगारिरदृश्यत ॥ ५ ॥ अन्वारो हृद्गुपीकेषु केतु सर्वधनुष-
ताम् । अर्जुन सत्यकर्मा च कुरुराजो युधिष्ठिर ॥ ६ ॥ अशो-
भेता महात्मानो दाशार्हमभित स्थितौ । रथस्य शार्ङ्गधन्वा-
नमश्विनाविव वासवम् ॥ ७ ॥ तावुपारोप्य दाशार्हं स्यन्दनं
लोकपूजितम् । प्रतोदिन जवोपेतान् परमाश्वानचोदयत ॥ ८ ॥
ते ह्यवा सहस्रोत्पेतुर्गृहीत्वा स्यन्दनोत्तमम् । आस्थित पाण्ड
वियाभ्या यदूनामृपभेण च ॥ ९ ॥ बहता शार्ङ्गधन्वानमश्वाना
शीघ्रगामिनाम् । प्रादुरासीन्महान् शब्द पक्षिणा पततामिव
॥ १० ॥ ते समाच्छैन्नरव्याघ्रा क्षयोन भरतर्षभ । भीमसेन महे
ष्वास समनुदुत्य विगिता ॥ ११ ॥ क्रोधदौप्तन्तु कौन्तेय दिपदर्थं
समुद्यतम् । नायङ्गुवन् वारयितुं समेत्यापि महारथा ॥ १२ ॥
स तेषा प्रेक्षतामेव शीमता दृढधन्विनाम् । ययौ भागीरथीकच्छं
हरिभिर्मृशविगित । यत्र ज्ञायते द्रौणि पुत्रहन्ता महात्म-
नाम् ॥ १३ ॥ स ददर्श महात्मानमुदकान्ते यशस्विनम् । कृष्ण-
द्वैपायन व्यासमासीनश्विभि सह ॥ १४ ॥ तत्रैव क्रुरवर्माणो
घृताक्त कृशचीरिणम् । रजसा ध्वस्तमासीन ददर्श द्रौणिमन्तिके
॥ १५ ॥ तमभ्यधावत् कौन्तेय प्रगृह्य सगर घतु । भीमसेनो
महाबाह्वस्तिष्ठ तिष्ठेति घात्रवीत ॥ १६ ॥ स दृष्ट्वा भीमधन्वान
प्रगृहीतशरासनम् । भातरौ पृष्ठतयात्य जनार्दनरथे स्थितौ ॥ १७ ॥

व्यथितात्माभवद्द्रौणि प्राप्तञ्जेदममन्यत । स तद्दिव्यमदीनात्मा
 परमास्त्रमचिन्तयत् ॥ १८ ॥ जग्राह च स चेपीकां द्रौणि सव्येन
 पाणिना । स तामापदमासाद्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत् ॥ १९ ॥ अमृष्य-
 भाणस्ताञ्छूरान् दिव्यायुधधरान् स्थितान् । अपाण्डवायेति रूपा
 व्यसृजदासुणं वच ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा राजघाटूर्ल द्रोणपुत्र प्रताप-
 वान् । सर्वलोकप्रमोहायै तदस्त्र प्रमुभोच ह ॥ २१ ॥ तत-
 स्तास्थानिपीकाया पावक समजायत । प्रधक्ष्यन्तिव लीकांस्त्रीन्
 बालान्तकयमोपम ॥ २२ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि शैथिकपर्वणि ब्रह्मघिरोऽस्त्रत्यागे
 त्रयोदशोऽध्याय ॥ १३ ॥

कृतस्ता सपर्वतवनद्रुमा ॥ १० ॥ ते त्वस्त्रतेजसी लोकांस्तापयन्ती
व्यवस्थिते । महर्षीं सहितौ तत्र दर्शयामासतुस्तदा ॥ ११ ॥
नारदः सर्वभूतात्मा भारतानां पितामहः । उभौ श्रमयितुं वीरौ
भारद्वाजघनश्लथौ ॥ १२ ॥ तौ सुनी सर्वधर्मशौ सर्वभूतहितै-
षिणी । दीप्तयोरस्त्रयोर्मध्ये स्थितौ परमतेजसौ ॥ १३ ॥ तद-
न्तरमथाष्टष्ठावुपागम्य यशस्विनौ । आस्तामपिवरौ तत्र ज्वलिता-
विव पावकौ ॥ १४ ॥ प्राणभृद्भिरनाष्टुथौ देवदानवसम्मतौ । अस्त्र-
तेजः श्रमयितुं लोकानां हितकाम्यया ॥ १५ ॥

ऋषौ जचतुः । नानाशस्त्रविद्ः पूर्वं येऽप्यतीता महारथाः ।
नैतदस्त्रं मनुष्येषु तैः प्रसुक्तं कथञ्चन । किमिदं साहसं वीरौ
कृतवन्तौ महात्ययम् ॥ १६ ॥

इति शौप्तिकपर्वणि ऐपिकपर्वणि अर्जुनास्त्रत्यागि
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इष्टैव नरमाहूँ ल तावन्निशमतेजसी ।
संजहार परं दिव्यं त्वरमाणो घनश्लथः ॥ १ ॥ उवाच भरतश्चेष्ट
स्तावपी प्राञ्जलिस्तदा । प्रयुक्तमस्त्रमस्त्रेण शान्त्यतामिति वै मया
॥ २ ॥ संहृते परमास्त्रेऽस्मिन् सर्वानस्त्रानश्रेयत । पापकर्मा
ध्रुवं द्रौणिः प्रधक्ष्यत्यस्त्रतेजसा ॥ ३ ॥ यदत्र हितमस्त्राकं लोकाना-
ञ्जैव सर्वथा । भवन्ती देवमहायो तथा सम्मन्तुमर्हथः ॥ ४ ॥
इत्युक्त्वा संजहारास्त्रं पुनरेव घनश्लथः । संहारो दुष्करस्तस्य
दिवरपि हि संयुगे ॥ ५ ॥ विद्वष्टस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य संग्रहे ।
अशक्तं पाण्डवादन्यः साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ६ ॥ ब्रह्मतेजोद्धवं
तद्धि विद्वष्टमकृतात्मना । न शक्यमावर्त्तयितुं ब्रह्मचारिप्रताडते
॥ ७ ॥ असीर्षप्रह्लाषर्थो यः सृष्ट्वावर्त्तयते पुन । तदस्त्रं शानु-

बन्धस्य मूर्धानं तस्य कृन्तति ॥ ८ ॥ ब्रह्मचारी व्रती चापि दुरा-
 चारमवाप्य तत् । परमव्यसनार्त्तोऽपि नार्जुनोऽस्त्रं व्यमुञ्चत ॥ ९ ॥
 सत्यव्रतधर शूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः । शुरुवर्त्ती च तेनास्त्रं
 संजहारार्जुनः पुनः ॥ १० ॥ द्रौणिरप्यथ संप्रेक्ष्य तावृषी पुरतः
 स्थितौ । न शशाक पुनर्घोरमस्त्रं संहर्तुमोजसा ॥ ११ ॥ अशक्तः
 प्रतिसंहारे परमास्त्रस्य संयुगे । द्रौणिर्दीनमना राजन् हैपायन-
 मभाषत ॥ १२ ॥ उत्तमव्यसनार्त्तेन प्राणव्राणमभीप्सुना । मयैत-
 दस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनभयान्मुने ॥ १३ ॥ अधर्मस्य कृतोऽनेन घात-
 राष्ट्रं जिघांसता । मिथ्याधारेण भगवन् भीमसेनेन संयुगे ॥ १४ ॥
 अतः सृष्टमिदं ब्रह्मन् मयास्त्रमकृतात्मना । तस्य भूयोऽद्य संहारं
 कर्तुं नाहमिहोत्सहे ॥ १५ ॥ विसृष्टं हि मया दिव्यमेतदस्त्रं
 दुरासदम् । अपाण्डवायेति मुने वल्लितेजोऽनुमन्त्र्य वै ॥ १६ ॥
 तद्दिदं पाण्डवेयानामन्तकायाभिसंहितम् । अद्य पाण्डुसुतान् सर्वान्
 जीविताङ्गु शयिष्यति ॥ १७ ॥ कृतं पापमिदं ब्रह्मघ्नोपाविष्टेन
 चेतसा । वधमाशस्य पार्थानां मयास्त्रं सृजता रणे ॥ १८ ॥

• व्यास उवाच । अस्त्रं ब्रह्मगिरस्तात विहानं पार्थो धनञ्जयः ।
 उत्सृष्टवान्न सोपेण न नाशाय तवात्वे ॥ १९ ॥ अस्त्रमस्त्रेण तु
 रणे तव संशमयिष्यता । विसृष्टमर्जुनेनेदं पुनथ प्रतिसंहृतम् ॥ २० ॥
 ब्रह्मास्त्रमप्यवाप्यैतदुपदेशात् पितृस्त्वव । चतुर्धर्माश्चहावाङ्मनाक-
 म्पत धनञ्जय ॥ २१ ॥ एवं वृत्तिमतः साधोः सर्वास्त्रविदुयः सतः ।
 सभ्रातृवन्धो-कलास्त्रं बधमस्य चिकीर्षसि ॥ २२ ॥ अस्त्रं ब्रह्म-
 गिरो यत्र परनास्त्रेण बध्यते । समा दाह्य प्रलिन्यस्ताद्राष्ट्रं
 नाभिवर्षति ॥ २३ ॥ एतदर्थं महाबाहुः शक्तिमानपि पाण्डवः ।
 न विहन्यात्तदस्त्रन्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥ २४ ॥ पाण्डवास्त्रञ्च
 राष्ट्रञ्च सदा संरक्ष्यमेव हि । तस्मात् संहार दिव्यं त्वमस्त्रमेत-
 न्महाभुज ॥ २५ ॥ अरोपस्त्रव चैवास्तु पार्थाः सन्तु निरामयाः

न ह्यधर्मेण राजर्षिः पाण्डवो जेतुमिच्छति ॥ २६ ॥ मणिञ्चैव
प्रयच्छेभ्यो यस्ते गिरसि तिष्ठति । एतमादाय ते प्राणान् प्रति-
दास्यन्ति पाण्डवाः ॥ २७ ॥

द्रौणिरुवाच । पाण्डवैर्यानि रत्नानि यच्चान्यत् कौरवैश्चैनम् ।
अवाप्तमिह तेभ्योऽयं मणिर्गम्य विधिष्यते ॥ २८ ॥ यमाबध्य भयं
नास्ति यस्त्वव्याधिच्छुधाश्चयम् । देवेभ्यो दानवेभ्यो वा नागीभ्यो
वा कथञ्चन ॥ २९ ॥ न च रक्षोगणभयं न तस्करभयस्तथा । एवं
वीर्यो मणिरयं न मे व्याच्यः कथञ्चन ॥ ३० ॥ यत्तु मे भगवानाह
तन्मे कार्यमनन्तरम् । अयं मणिरयञ्चाहभीषिका तु पतिष्यति
॥ ३१ ॥ गर्भेषु पाण्डवेयानामनोषं चैतदुद्यतम् । न च यत्कीदृशि
भगवन् संहर्तुं पुनरुद्यतम् ॥ ३२ ॥ एतदस्त्रमतथैव गर्भेषु विसृ-
ष्टान्यहम् । न स्व वाक्यं भगवतो न करिष्ये महामुने ॥ ३३ ॥

व्यास उवाच । एवं कुन न चान्या तु बुद्धिः कार्यो लयानघ ।
गर्भेषु पाण्डवेयानां विसृज्यैतदुपारम ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः परममस्त्रन्तु द्रौणिरुद्यतमाहवे ।
द्वैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रसुभोच ह ॥ ३५ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि ऐपिकपर्वणि ब्रह्मगिरोऽस्त्रस्य

पाण्डवगर्भप्रवेगे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तदाश्राय हृषीकेशो विसृष्टं पापकर्मणः ।
शृण्वमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा ॥ १ ॥ विराटस्य सुतां
पूर्वं स्तुपां गाण्डीवधन्वनः । उपप्लव्यगतां दृष्ट्वा व्रतवान् ब्राह्मणी-
ऽब्रवीत् ॥ २ ॥ परिचीणेषु कुरुषु पुत्रस्तव भविष्यति । एतदस्य
परिचिह्नं गर्भस्थस्य भविष्यति ॥ ३ ॥ तस्य तद्वचनं साधोः सत्य-
मेतद्विष्यति । परिचिह्नावता शोपां पुनर्वंशकरः सुतः ॥ ४ ॥

एवं द्रुवाणं गोविन्दं सात्वता प्रवरं तदा । द्रौणि परमसंख्य
 प्रत्युवाचेदमुत्तरम् ॥ ५ ॥ नैतदेवं ययात्य त्वं पञ्चपातेन केशव ।
 वचन पुण्डरीकाक्ष न च महाकथमन्यथा ॥ ६ ॥ पतिष्यति तदस्त्रं
 हि गर्भं तस्या मयोद्यतम् । विराटदुहितु कृष्ण यं त्व रचितु-
 मिच्छसि ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रदायाथ मणिं द्रौणिः पाण्डवानां महा-
त्वनाम् । जगाम विमनास्तेषां सर्वेषां पश्यतां वनम् ॥ २० ॥
पाण्डवाद्यापि गोविन्दं पुरस्कृत्य हतदिपः । कृष्यां हैपायनञ्चैव
नारदञ्च महासुनिम् ॥ २१ ॥ द्रोणपुत्रस्य सहजं मणिमाहाय
सत्तराः । द्रौपदीमभ्यधावन्त प्रायोपेतां मनस्विनीम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते पुरुषव्याघ्राः सदृशैरनिलो-
पमैः । अभ्ययुः सहदाभार्तः शिविरं पुनरेव हि ॥ २३ ॥ अव-
तीर्थं रथाभ्यान्तु त्वरमाणा महारथाः । दृष्टुर्द्रौपदीं कृष्या-
मार्त्तामार्त्ततराः स्वयम् ॥ २४ ॥ तानुपेत्य निरानन्दां दुःखमोह-
समन्विताम् । परिवार्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः सहकेशवाः ॥ २५ ॥
ततो राज्ञाम्यनुज्ञातो भीमसेनो महाबलः । प्रददौ तं मणिं दिव्यं
वचनज्ञेदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ अयं भद्रे तव मणिः पुत्रहन्ता जितः
स ते । उत्तिष्ठ शोकमुत्सृज्य चक्रधर्ममनुस्मर ॥ २७ ॥ प्रयाणे
वासुदेवस्य श्रमार्थमसितेक्षणे । यान्युक्तानि त्वया भीरु वाक्यानि
मधुघातिनि ॥ २८ ॥ नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा भ्रातरौ न च ।
नैव त्वमिति गोविन्द श्रममिच्छति राजनि ॥ २९ ॥ उक्तवत्यसि
तीव्राणि वाक्यानि पुरुषोत्तमम् । चक्रधर्मानुरूपपाणि तानि त्वं
अर्त्तुमर्हसि ॥ ३० ॥ हतो दुर्योधनः पापो राज्यञ्च परिपत्यकः ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीतं विस्फुरती मया ॥ ३१ ॥ वैरस्य गत-
मानुष्यं न ह्य वाच्या दिव्यताम् । जित्वा मुक्तो द्रोणपुत्रो
ब्राह्मणशाहीरवेण च ॥ ३२ ॥ यमोऽस्य पातितं देवि शरीरन्तु-
वशेप्रितम् । वियोजितस्य मणिना भ्रंशितस्यायुधं भुवि ॥ ३३ ॥

द्रौपद्युवाच । केवलानुष्यमाप्ताञ्चि गुरुपुत्रो गुरुर्मम । शिर-
स्येतं मणिं राजा प्रतिवध्नातु भारत ॥ ३४ ॥ त मञ्चीला ततो
राजा शिरस्येवाकरोत्तदा । गुरोरच्छिष्टमित्येव द्रौपद्या वचना-
दपि ॥ ३५ ॥ ततो दिव्यं मणिवरं शिरसा धारयन् मधुः ।

शुशुभे स तदा राजा सवेन्द्र इव पर्वतः ॥ ३६ ॥ उत्तस्थौ पुत्र-
शोकार्त्ता ततः कृष्णा मनस्विनी । कृष्णेष्वपि महावाङ्गं परिप्रमच्छ
धर्मराट् ॥ ३७ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि ऐपिकपर्वणि द्रौपदीसन्तुने

शोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । हतेषु सर्वसैन्येषु सौप्तिके ते रथंस्त्रिमिः ।
ग्रीचन् युधिष्ठिरो राजा दाशार्हमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ कथं नु कृष्ण
पापेन चतुद्रेणाकृतकर्मणा । द्रौणिना निहताः सर्वे मम पुत्राः
महारथाः ॥ २ ॥ तथा कृतास्त्रा विक्रान्ताः सहस्रप्रतयोधिनः ।
दुपदस्यात्मजायैव द्रोणपुत्रेण पातिताः ॥ ३ ॥ यस्य द्रोणो महे-
खासो न प्रादादाहवे सुखम् । निजघ्ने रथिनां श्रेष्ठं घृष्टदुम्भं
कथं नु सः ॥ ४ ॥ किं नु तेन कृतं कर्म तथायुक्तं नरर्षभ । यदेकः
समरे सर्वानवधीन्तो गुरोः सुतः ॥ ५ ॥

भगवानुवाच । नूनं स देवदेवानामीश्वरे श्वरमव्ययम् । जगाम
शरणं द्रौणिरेकस्तेनावधीदहन् ॥ ६ ॥ प्रसन्नो हि महादेवो
दद्यादमरतामपि । वीर्यं ह्यगिरिमो दद्याद्येनेन्द्रमपि प्रातयेत्
॥ ७ ॥ वेदाहं हि महादेवं तस्मिन् भूतर्षभ । यानि चास्य
पुराणानि कर्माणि विविधानि च ॥ ८ ॥ आदिरेप हि भूतानां
मध्यमन्तश्च भारत । विचेष्टते जगच्चेदं सर्वमस्यैव कर्मणा ॥ ९ ॥
एवं निश्चुर्भूतानि ददर्श प्रथमं विभुः । पितामहो ब्रवीच्चैनं
भूतानि सृज मा चिरम् ॥ १० ॥ हरिकेशस्तपेत्युक्त्वा भूतानां
दोषदर्शिवान् । दीर्घकालं तपस्तेपे ममोऽग्निसि महातपाः ॥ ११ ॥
सुमहान्तं ततः कालं प्रतीच्यैनं पितामहः । स्रष्टारं सर्वभूतानां
समर्ष मनसापरम् ॥ १२ ॥ सोऽब्रवीत् पितरं दृष्ट्वा गिरिमं सप्त-

सम्भवि । यदि मे नाग्रजोऽस्वन्वस्तत स्रक्ष्याम्यहं प्रजाः ॥ १३ ॥
 तमब्रवीत् पिता नास्ति खदन्धः पुरुषोऽग्रजः । स्थाणुरेप जले
 मग्नी विश्वः कुरु वैश्वतम् ॥ १४ ॥ स भूतान्यसृजत् सप्त दक्षा-
 दींश्च प्रजापतीन् । यैरिमं व्यकरोत् सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम्
 ॥ १५ ॥ ताः सृष्टमावा. शुधिताः प्रजाः सर्वाः प्रजापतिम् । विमद-
 यिषेवो राजन् सहसा प्राद्वंस्तदा ॥ १६ ॥ स मध्यमाणस्त्रा-
 णार्थी पितामहमुपाद्रवत् । आभ्यो मां भगवांस्त्रातु वृत्तिरासां
 विधोयताम् ॥ १७ ॥ ततस्ताभ्यो ददावन्नमोपधीः स्थावराणि च ।
 जङ्गमानि च मृतानि दुर्बलानि बलीयसाम् ॥ १८ ॥ विहितान्नाः
 प्रजास्तास्तु जग्मुः सृष्टा यथागतम् । ततो बह्वधिरे राजन् प्रीति-
 मत्यः स्वयनिषु ॥ १९ ॥ भूतग्रामे विह्वहे तु तुष्टे लोकगुरा-
 वपि । उदतिष्ठञ्जलाप्त्रेष्ठः प्रजायेमा ददर्भ सः ॥ २० ॥ बह्व-
 रूपोः प्रजाः सृष्टा विह्वहाय स्वतेजसा । चुक्रोध भगवान्द्रुद्धी लिङ्गं
 स्वज्ञाप्यविध्यत् ॥ २१ ॥ तत् प्रविहं तथा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत् ।
 तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा षचोभिः शमयन्निव ॥ २२ ॥ किं कृतं सलिले
 सर्वं चिरकालस्थितेन ते । किमयं स्रेदमुत्पाद्य लिङ्गं भूमौ प्रवे-
 रितम् ॥ २३ ॥ सोऽब्रवीत् जातसंरम्भस्तथा लोकगुरुर्युग्म् ।
 प्रजाः सृष्टाः परेषामा किञ्चरिष्याम्यनेन वै ॥ २४ ॥ तपसाधिगतं
 चान्नं प्रजायं मे पितामह । ओपध्य परिवर्त्तेरन् यधैव सततं
 प्रजाः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा स सक्रोधो जगाम विमना भवः । गिरे-
 र्मुञ्चवतः पादं तपस्तप्तुं महोतया ॥ २६ ॥

इति शौप्तिकपर्वणि शैपिकपर्वणि कृष्णाधुविष्टिर संवादि

सप्तदशोऽध्याय ॥ १७ ॥

भगवानुवाच । ततो देवयुगोऽतीते, देवा वै सप्तकल्पयन् ।
 यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यष्टमीपूजः ॥ १ ॥ कल्पयामासुरथ
 ते साधनानि हवींषि च । भागार्हा देवतास्यैव यज्ञियं द्रव्यमेव
 च ॥ २ ॥ ता वै रुद्रमजानन्त्यो याथातथ्येन देवताः । नाकल्प-
 यन्त देवस्य स्थाणोर्भागैः नराधिप ॥ ३ ॥ सोऽकल्पमाने भागे
 तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः । ततः साधनमन्विच्छन् घनुरादौ सप्त-
 क्लृप्त ॥ ४ ॥ लोकयज्ञः क्रियायज्ञो षडयज्ञः सनातनः । पञ्च-
 भूतमयोयज्ञो नृत्यज्ञस्यैव पञ्चमः ॥ ५ ॥ लोकयज्ञैर्नृयज्ञैश्च कपर्दी
 विदधे धनुः । धनुः षष्ठमभूत्तस्य पञ्चकिष्कुप्रमाणतः ॥ ६ ॥ वषट्-
 कारोऽभवष्वा तु घनुपस्तस्य भारत । यज्ञाङ्गानि च चत्वारि
 तस्य सन्नहनेऽभवन् ॥ ७ ॥ ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मु-
 कम् । आजगामाय तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे ॥ ८ ॥ मता-
 त्तकार्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययम् । विव्यथे पृथिवी देवी पर्व-
 ताश्च चकम्पिरे ॥ ९ ॥ न ववौ पवनस्यैव नामिर्जज्वाल चैधितः ।
 व्यभ्रमच्चापि संविभं दिवि नक्षत्रमण्डलम् ॥ १० ॥ न वभौ भास्कर-
 श्चापि सोमः श्रीमुक्तमण्डलः । तिमिरे नाकुलं सर्वभाकाश्रद्धा-
 भवद्वतम् ॥ ११ ॥ अभिभूतास्ततो देवा विषयान्न प्रजग्निरे ।
 न प्रत्यभाञ्च यज्ञः स देवतास्त्रेसिरे तदा ॥ १२ ॥ ततः स यज्ञं
 विव्याध शीद्रेण हृदि पत्रिणा । अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा
 सपावकः ॥ १३ ॥ स तु तेनैव रूपेण दिवं प्राप्य व्यराजत ।
 चन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नभस्तले ॥ १४ ॥ अपक्रान्ते ततो
 यज्ञे संज्ञा न प्रत्यभात् सुरान् । नष्टसंज्ञेषु देवेषु न प्राश्नायत
 किञ्चन ॥ १५ ॥ त्र्यम्बकः सवितुर्वाह भगस्य नयने तथा । पूषाश्च
 दशमान् क्रुद्धो घनुष्कोट्या व्यघातयत् ॥ १६ ॥ प्राद्वन्त ततो देवा
 यज्ञाङ्गानि च सर्वशः । केचित्तत्रैव घूर्णन्तो गतासं दवाभवन्
 ॥ १७ ॥ स तु विद्राव्य तत्सर्वं प्रितिकण्ठोऽवहस्य च । अवष्टभ्य

धनुष्कोटिं रुरोध विबुधांस्ततः ॥ १८ ॥ ततो वागमरैरुक्ता क्यां
 तस्य धनुषोऽच्छिनत । अथ तत् सद्दसा राजन् छिन्नचयं व्यस्तु-
 रदनुः ॥ १९ ॥ ततो विधनुषं देवा दिवञ्छमुषागमन् । शरणं
 सह यज्ञेन प्रसादज्ञाकरोत् प्रभू ॥ २० ॥ तत प्रसन्नो भगवान्
 स्थाप्य क्रीपं जलाशये । स जलंपावकीं भूत्वा योऽप्यत्यनिशं प्रभो
 ॥ २१ ॥ भगस्य नयने चैव बाहू च सवितुस्तथा । प्रादात् पूषास्य
 दमनान् पुनर्यज्ञांश्च पाण्डव ॥ २२ ॥ ततः सुस्थनिर्दं सर्वं बभूव
 पुनरेव हि । सर्वाणि च सवीर्यस्य देवा भागमकल्पयन् ॥ २३ ॥
 तस्मिन् क्रुद्धेऽभवत् सर्वमस्वल्पं भुवनं प्रभो । प्रसन्ने च पुनः स्वस्थं
 प्रसन्नोऽस्य च वीर्यव्यन ॥ २४ ॥ ततस्ते निहताः सर्वे तव पुत्रा
 भहारथाः । अन्ये च बहव शूराः पाञ्चालाः सपदानुगाः ॥ २५ ॥
 न तन्मनसि कर्त्तव्यं न च तद्दौषिणा कृतम् । मघादेवप्रसादः स
 कुरु कार्यमनन्तरम् ॥ २६ ॥

इति सौप्तिकपर्वणि ऐपिकपर्वणि कृष्णयुधिष्ठिर उवाचे

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

समाप्तञ्च सौप्तिकपर्व ।

श्रीमहाभारतम् ।

स्वीपर्व ।

अथ जलप्रादानिकपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरज्ञैव नरोत्तमम् ।

द्वीं सरस्वतीयैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वभ्यः ।
धृतराष्ट्रो महाराजः श्रुत्वा किमकरोन्मूढे ॥ १ ॥ तथैव कीरवी
राजा धर्मपुत्री महामनाः । कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः
॥ २ ॥ अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापादन्योन्यकारितात् । वृत्तान्त-
मुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जयः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । हते पुत्रघते दीनं छिन्नघाखमिव द्रुमम् ।
पुत्रशोकाभिसन्तप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिम् । ध्यानमूकत्वभाषेन
चिन्तया समभिप्लूतम् ॥ ४ ॥ अभिगम्य महाप्राज्ञः सञ्जयो वाक्यं
मब्रवीत् । किं शोचसि महाराज नास्ति शोके सहायता ॥ ५ ॥
अश्वीहिण्यो हतायाष्टौ द्रुमश्चैव विघास्यते । निर्जनेयं वसुमती
शून्या संप्रति केवला ॥ ६ ॥ नानादिग्भ्यः समागम्य नानादिभ्यो
नराधिपाः । सहितास्तव-पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः ॥ ७ ॥
पितृणां पुत्रपौत्राणां चातीनां सङ्घदान्तथा । गुह्यणाञ्चानुपूर्व्येण
प्रेतकाम्याणि कारय ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा कर्णं वाक्यं पुत्रपौत्रवधादितः ।
पपात भुवि दुर्द्धयो वाताहत इव द्रुमः ॥ ८ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । हतपुत्री हतामात्यो हतसर्वं सुहृत्जनः ।
दुःखी नूनं भविष्यामि विचरन् पृथिवीमिमाम् ॥ १० ॥ किन्तु
वन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै । लूनपक्षस्य इव मे जरा-
जीर्णस्य पक्षिणः ॥ ११ ॥ हतराज्यो हतवन्धुर्हतचक्षुश्च वै तदा ।
न भ्राजिष्ये महाप्राज्ञ चीणरश्मिरिवां शुमानं ॥ १२ ॥ न कृतं
सुहृदां वाक्यं जामदग्नस्य जल्पतः । नारदस्य च देवर्षेः कृष्ण-
द्वैपायनस्य च ॥ १३ ॥ समामध्ये च कृष्णेन यत् त्रयोऽभिहितं
मम । अलं वैरेण ते राजन् पुत्रः संरुद्धतामिति ॥ १४ ॥ तच्च
वाक्यमकृत्वाहं भयं तप्यामि दुर्मति ॥ १४ ॥ न हि श्रोतास्मि
भीष्मस्य धर्मयुक्तं प्रभाषितम् । दुर्योधनस्य च तथा वृषभस्येव
नर्हत ॥ १५ ॥ दुःशासनवधं श्रुत्वा कर्णस्य च विपर्ययम् । द्रोण
सूर्योपरागच्छ हृदयं मे विदीर्यते ॥ १६ ॥ न क्षराम्यात्मनः
किञ्चित् पुरा सञ्जय दुष्कृतम् । यस्येहं फलमद्येह मया मूढेन
भुज्यते ॥ १७ ॥ नूनं व्यपकृतं किञ्चिन्नैर्वा पूर्वेषु जम्भसु । यिन
मा दुःखमागीषु घाता कर्मसु युक्तवान् ॥ १८ ॥ परिणामश्च वयसः
सर्ववन्धुक्षयश्च मे । सुहृन्निव्रविनाशश्च दैवयोगाद्युपागतः । को
न्वस्ति दुःखिततरो मत्तोऽन्यो हि पुमान् भुवि ॥ १९ ॥ तन्नाम-
थैव पश्यन्तु पाण्डवाः संग्रितप्रतम् । विवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घ-
मध्वानमास्थितम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य लालयमानस्य बह्वशोकं वितन्वत ।
शोकापह नरेन्द्रस्य सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ शोकं राजन्
व्यपवृद्धं श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः । शास्त्रागमाश्च विविधा हृदयेभ्यो
नृपसत्तम । सञ्जये पुत्रशोकार्त्तं यदूचुर्भुनयः पुरा ॥ २२ ॥ शयो
भोवनजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप । न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुव-

तामवधारितम् । स्वार्थं न कृतः कश्चिन्नित्येन फलशब्दिना ॥२३॥
 अग्निवैकधारेण स्वबुद्ध्या तु विचेष्टितम् । प्रायशोऽहत्तसम्पन्नाः
 स्वततं पर्युपासिता ॥ २४ ॥ यस्य दुःशासनो मन्त्री राधेयश्च
 दुरात्मवान् । शकुनित्यैव दुष्टात्मा चित्रसेनश्च दुर्मतिः । अत्यथ
 घिन वै सर्वं अत्यभूतं कृतं जगत् ॥ २५ ॥ कुरुद्वयस्य भीमस्य
 गान्धार्थ्या विदुरस्य च । द्रोणस्य च महाराने कृपस्य च शरदतः
 ॥ २६ ॥ कृप्यास्य च महावाही नारदस्य च धीमतः । ऋषीणाञ्च
 तथान्येषां व्यासस्यामिततेजसः । न कृत तेन वचनं तव पुत्रेण
 भारत ॥ २७ ॥ अल्पबुद्धिरहंकारी नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् । क्रूरो
 दुर्मूर्धणो नित्यमसन्तुष्टश्च वीर्यवान् ॥ २८ ॥ श्रुतवानसि मेधावी
 सत्यवाचैव नित्यदा । न मुञ्चन्तीदृशा सन्तो बुद्धिमन्तो भवादृशाः
 ॥ २९ ॥ न धर्मः सत्कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् । क्षयिताः
 क्षत्रियाः सर्वे शूराणां वर्द्धितं ययः ॥ ३० ॥ मध्यस्थो हि त्वमप्या-
 चीर्णं क्षमं किञ्चिदुक्तवान् । दुर्दरेण त्वया भारस्तुलया न समं
 दृतः ॥ ३१ ॥ आदावेव मनुष्येण वर्द्धितव्यं यथाक्षमम् । यथा
 नातीतमयं वै पश्चात्तापेन युञ्जते ॥ ३२ ॥ पुत्रशब्दात् त्वया राजन्
 प्रियं तस्य चिकीर्षितम् । पश्चात्तापमिमं प्राप्तो न त्वं शोचितुमर्हसि
 ॥ ३३ ॥ मधु य केवलं दृष्ट्वा प्रयातं नानुपश्यति । स भ्रष्टो
 मधुलोभेन शोचत्येवं यथा भवान् ॥ ३४ ॥ अर्थान्न शोचन् प्राप्नोति
 न शोचन् विन्दते फलम् । न शोचन् प्रियमाप्नोति न शोचन् विन्दते
 मरम् ॥ ३५ ॥ स्वयमुत्पादयित्वाग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयन् । दृष्ट्वा-
 मानो मनस्तापं भजते न स पण्डितः ॥ ३६ ॥ त्वयैव ससृतेनायं
 आक्यवायुसमीरितः । लोभाज्येन च संसिक्तो ज्वलितः पार्थ-
 पायकः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् समिद्धे पतिताः अलभा इव ते सुताः ।
 तान् वै शरान्निर्दिग्धान् त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३८ ॥ यथा-
 शुपातात् कलिलं वदनं वक्षसे नृप । अथास्वदृष्टमेतद्दि न प्रश-

सन्ति पण्डिता ॥ ३९ ॥ विस्फुलिङ्गा इव शेतान् दहन्ति किल
 मानवान् । जहीहि मन्यु बुद्धग वै धारयात्मानमात्मना ॥ ४० ॥
 एवमाश्वासितस्तेन सप्लयेन महात्मना । विदुरो भूप एवाह बुद्धि-
 पूर्वं परन्तप ॥ ४१ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्राश्वासने
 प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

धामिसुखा. क्षीणास्तत्र का परिदेवना ॥ १२ ॥ अदर्शनादा-
 पतिता पुनश्चादर्शनं गता । न ते तव न तेषां त्व तत्र का परि-
 देवना ॥ १३ ॥ हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा च लभते यय । उभयं
 नो बद्धगुणं नास्ति निष्कलता रणे ॥ १४ ॥ तेषां कामदुषाहो-
 क्कानिन्द्र सद्गल्पयिष्यति । इन्द्रस्यातिथयो ज्ञेते भवन्ति पुसप-
 र्पभ ॥ १५ ॥ न यज्ञैर्हृद्विणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्याया । स्वर्गं
 यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हता ॥ १६ ॥ शरीरान्निष्ठु
 शूराणां जुद्धबुक्ते शराङ्गती । ह्यमानांङ्कुराशैव सेद्धस्तेजस्वि-
 नो मिय ॥ १७ ॥ एव राजंस्तवाचक्षे स्वर्गपद्मानसुत्तमम् । न
 युद्धादधिकं किञ्चित् क्षत्रियस्येह विद्यते ॥ १८ ॥ क्षत्रियास्ते महा-
 त्मान शूरा समितिभोभना । आधिप परमा प्राप्ता न शोच्याः
 सर्व एव हि ॥ १९ ॥ आत्मानमात्मनाश्लास्य मा शुचं पुरुषर्पभ ।
 नाद्य शोकाभिभूतस्त्व कार्यमुतस्तष्टुमर्हसि ॥ २० ॥ मातापितृ-
 सहस्राणि पुत्रदारभृतानि च । ससारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य
 वा वयम् ॥ २१ ॥ शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानभृतानि च । दिवसे
 दिवसे नूदमाविशन्ति न पण्डितन् ॥ २२ ॥ न कालस्य प्रियः
 कश्चिन्न हेय कुरुसत्तम । न मध्यस्य क्वचित् कालं सर्वं कालः
 प्रकर्षति ॥ २३ ॥ काल पचति भूतानि कालं सहर्ते प्रजा ।
 कालं सप्तैषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रम ॥ २४ ॥ अनित्यं
 यौवन रूपं जीवितं द्रव्यमष्टय । आरोग्यं जियमश्वासो मध्ये-
 दिष्टु न पण्डित ॥ २५ ॥ न जानपदिकं दुःखमेकं शोचितुमर्हसि ।
 अप्यभावेन युष्मैत तच्चास्य न निवर्त्तते ॥ २६ ॥ अशोचन् प्रति-
 कर्त्वीत यदि पश्येत् पराक्रमम् । मैपव्यमेतद्दुःखस्य यदैतन्नानु-
 चिन्तयेत् ॥ २७ ॥ चिन्त्यमानं हि न लोति भूयथापि प्रवर्त्तत ।
 अनिष्टप्रयोगात् विप्रयोगात् प्रियस्य च ॥ २८ ॥ मनुष्या मान-
 सैर्दुःखैर्दुःखन्ते येऽल्पबुद्धयः । नाप्ये न धम्मो न सुखं यदैतदनु-

शोचसि ॥ २८ ॥ न च नापैति कार्यार्थात्त्रिवर्गाच्चैव हीयते ।
 अन्यामन्यां घनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः ॥ ३० ॥ असन्तुष्टाः
 प्रमुच्यन्ति सन्तोषं यान्ति पण्डिताः । प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्या-
 च्छारीरमौषधैः । एतज्ज्ञानस्य सामर्थ्यं न बालैः समतामियात्
 ॥ ३१ ॥ अयानघ्नानुशेते हि तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति । अनुधावति
 धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ॥ ३२ ॥ यस्यां यस्यामवस्थायां यत्
 करोति शुभाशुभम् । तस्यां तस्यामवस्थायां तत् फलं समुपाश्रुते
 ॥ ३३ ॥ येन येन शरीरेण यद्यत् कर्म करोति यः । तेन तेन
 शरीरेण तत्तत् फलमुपाश्रुते ॥ ३४ ॥ आत्मैव ह्यात्मनो मित्र-
 मात्मैव रिपुरात्मनः । आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्त्रापकृतस्य
 च ॥ ३५ ॥ शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा । कृतं
 लभति सर्वत्र नाकृतं भुव्यते क्वचित् ॥ ३६ ॥ न हि ज्ञानविस्मयेषु
 बह्वपापेषु कर्मसु । मूलघातिषु सञ्जन्ते बुद्धिमन्तो भवदिधाः ॥ ३७ ॥

एति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्राष्टासने

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सुभाषितैर्महाप्राज्ञ शोकोऽयं विगतो मम ।
 भूय एव तु वाक्यानि योतुमिच्छामि तच्चतः ॥ १ ॥ अनिष्टानाञ्च
 संसर्गादिष्टानाञ्च विवर्जनात् । कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्ते
 तु पण्डिताः ॥ २ ॥

विदुर उवाच । यतो यतो मनो दुःखात् सुखाद्वा विप्रमुच्यते ।
 ततस्ततो नियम्यैतच्छान्तिं विन्देत वै बुधः ॥ ३ ॥ अशाश्वतमिदं
 सर्वं चिन्त्यमानं नरपंथ । कदलीसन्निभो लोकः शारी ह्यस्य न
 विद्यते ॥ ४ ॥ यदा प्राज्ञाश्च मृदाश्च धनवन्तोऽथ निर्द्विजाः । सर्वे
 पितृवनं प्राप्य स्वपन्ति विगतवपराः । निर्मासैरस्थिभूयिष्ठैर्गालैः

स्नायुनिबन्धने ॥ ५ ॥ कविश्रेष्ठं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः ।
 येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशेषणम् । * कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति
 विप्रलब्धधियो नराः ॥ ६ ॥ गृहाणीव हि मर्त्यानामाङ्गर्हं हानि
 पण्डिताः । कालेन विनियुज्यन्ते सख्यमेकन्तु शाश्वतम् ॥ ७ ॥
 यथाजीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु पूरुषः । अन्यद्रोचयते वस्त्रमेवं
 देहाः शरीरिणाम् ॥ ८ ॥ वैचित्रवीर्यं साध्यं हि दुःखं वा यदि
 वा सुखम् । प्राप्नुवन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥ ९ ॥ कर्मणा
 प्राप्यते स्वर्गं सुखं दुःखञ्चभारत । ततो बहति तं भारमवशः
 स्ववशोऽपि वा ॥ १० ॥ यथा च मृण्मयं भाण्डं चक्रास्त्रदं विप-
 द्यते । किञ्चित् प्रक्रीयमाणं वा कृतमात्ममयापि वा ॥ ११ ॥ छिन्नं
 वाप्यवरीष्यन्तमवतीर्णमयापि वा । आद्रं वाप्यथ वा शुष्क पच्य-
 मानमयापि वा ॥ १२ ॥ अवतार्यमाणमापाकादुद्धृतञ्चापि भारत ।
 अथवा परिभुज्यन्तमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ १३ ॥ गर्भस्थो वा
 प्रसूतो वा प्यथ वा द्विवसान्तरः । अर्हमासगती वापि मासमात्र-
 गतोऽपि वा ॥ १४ ॥ संवत्सरगतो वापि द्विसं वत्सर एव वा ।
 यौवनस्थोऽथ मध्यस्थो वृद्धो वापि विपद्यते ॥ १५ ॥ प्राक्कर्मभिस्तु
 भूतानि भवन्ति न भवन्ति च । एवं सासिद्धिके लोके किमर्थमनु-
 तप्यसे ॥ १६ ॥ यथा तु सलिले राजन् क्रीडार्थमनूचन्तरन् ।
 उन्मज्जन् निमज्जन् किञ्चित् सख्यं नराधिप ॥ १७ ॥ एवं संसार-
 गहने उन्मज्जननिमज्जने । कर्म भोगेन बध्यन्ते क्लिश्यन्ते येऽल्प-
 बुद्धयः ॥ १८ ॥ ये तु प्राज्ञाः स्थिता सखे संसारानुगतैषिणः ।
 समागमशा भूतानां ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १९ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्रभोकापनोदने
 दशमोऽध्यायः ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं संसारगहनं विज्ञेयं वदतां वर ।
एतदिच्छान्यहं श्रोतुं तस्वमाख्याहि पृच्छत ॥ १ ॥

विदुर उवाच । जन्मप्रभृति भूतानां क्रिया सर्वोपलक्ष्यते ।
पूर्वमेवेह कलते वसते किञ्चिदन्तरम् । तत स पञ्चमेऽतीते मासे
वा समकल्पयत् ॥ २ ॥ तत सर्वाङ्गसंपूर्णो गर्भो वै स तु जायते ।
अनेध्यमध्ये वसति मासशोणितलेपने ॥ ३ ॥ ततस्तु वायुवेगीन
जङ्घपादो ह्यध शिरा । योनिद्वारमुपागम्य बहून् क्लेशान् सम-
च्छति ॥ ४ ॥ शोनिमपीडनाच्चैव पूर्वकर्मभिरन्वित । तस्मान्मुक्ता
स संसारादग्यान् पश्यत्युपद्रवान् । अहास्तमुपगच्छन्ति सारमेया
इवामिषम ॥ ५ ॥ तत प्राप्नोत्तरे काले व्याधयथापि त तथा ।
उपसर्पन्ति जीवन्तं वध्यमानं स्वकर्मभि ॥ ६ ॥ त बहमिन्द्रियै
पाशै सङ्गस्वादुभिराहतम । व्यसगान्यपि वर्तन्ते विविधानि नरा-
धिप ॥ ७ ॥ बाध्यमानश्च तैर्भूयो नैव हृत्सुपैति स । तदा
नावैति चैवाथ प्रकुर्वन् साध्वसाधु वा । तथैव परिरक्षन्ति ये
ध्यानपरिनिहिता ॥ ८ ॥ अयं न बुध्यते तावद्यमलोकमथागतम् ।
यमदूतैर्विकृष्यथ मृत्यु कालेन गच्छति ॥ ९ ॥ वाग्धीनस्य च
यस्मात्प्रमिष्टानिष्टं कृत मुखे । भूय एवात्मनात्मानं वध्यमानमुपे-
क्षते ॥ १० ॥ अहो विनिकृतो लोको लोभेन च वशीकृत । लोभ-
क्रोधभयोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ ११ ॥ कुलीनत्वे च रमते
दुष्कुलीनान् विकृतसयन् । धनदर्पेण हृत्प्रय दरिद्रान् परिकृत-
सयन् ॥ १२ ॥ मूर्खानिति परानाहनात्मानं समवेक्षत । दीपान्
क्षिपति चान्येषा नात्मानं प्रास्तुमिच्छति ॥ १३ ॥ यदा प्राञ्चाथ
मूर्खाय धनवन्तोऽथ निर्दना । कुलीनायाकुलीनाथ भानिनी-
ऽथाप्यमानिन ॥ १४ ॥ सर्वे पितृवनं प्राप्ता स्वपन्ति विगतच्चरा ।
निर्मासैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रै स्त्रायुनिबन्धनै ॥ १५ ॥ क विशेष प्रप-
श्यन्ति तत्र तेषां परे जना । येन प्रत्यवगच्छेयु कुलरूपविशे-

पणम् ॥ १६ ॥ यदा सर्वसमं न्यस्ताः स्वपन्ति धरणीतले । कस्मा-
दन्योन्यमिच्छन्ति प्रलब्धमिह दुर्बुधाः ॥ १७ ॥ प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च
यो निशम्य श्रुतिं त्विमाम् । अध्रुवे जीवलीकेऽस्मिन् यो धर्ममनु-
पालयन् । जन्मप्रभृति वर्त्तत प्राप्नुयात् परमां गतिम् ॥ १८ ॥ एवं
सर्वं विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्त्तते । स प्रमोक्षयते सर्वान् पत्न्यान्
मनुजाधिप ॥ १९ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्रश्लोकापनोदने
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । यदिहं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते ।
एतद्विस्तरयः सर्वं बुद्धिमागं प्रथमं मे ॥ १ ॥

विदुर उवाच । अत्र ते वर्त्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयम्भुवे ।
यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ॥ २ ॥ कश्चिन्नहति संसारे
वर्त्तमानो हिज किल । वनं दुर्गमनुप्राप्तो महत्क्रव्यादसंकलम्
॥ ३ ॥ सिंहव्याघ्रगजाकारैरतिघोरं महास्वनै । समन्तात् संप-
रिचितं यत् अ दृष्ट्वा घसेद्यमः ॥ ४ ॥ तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्देग-
मगमत् परम् । अत्युच्छ्वस्य स रोम्नां वै विक्रियास परन्तप ॥ ५ ॥
स तहनं व्यनुसरन् संप्रधावन्नितस्ततः । वीक्षमाणो हिमैः सर्वाः
शरणां ह्य भवेदिति ॥ ६ ॥ स तेषां ह्निद्रमन्विच्छन् प्रद्रुतो भय-
पीडितः । न च निर्याति वै दूरं न च तैर्विप्रयुज्यते ॥ ७ ॥ अथा-
पश्यहनं घोरं समन्तादासुरावृतम् । बाह्म्यां संपरिचितं स्त्रिया
परमघोरया ॥ ८ ॥ पञ्चशीर्षधरैर्नागैः शैलैरिव समुद्रतैः । नम-
स्कृत्यैर्महाघोरैः परिचितं महावनम् ॥ ९ ॥ वनमध्ये च तत्राभू-
द्दुष्टानः समावृतः । वक्षीमिस्तृणच्छन्नाभिदृढाभिरभिसंहतः ॥ १० ॥
पपात स हिजस्तत्र निगूढे सलिलाशये । विश्वमथाभवत्तस्मिन्

लतासन्तानसङ्कुले ॥ ११ ॥ पनसस्य यथा जात वृन्तवद् महा-
 फलम् । स तथा लम्बते तत्र द्यूर्ध्वपादो ह्यघ गिरा ॥ १२ ॥ अथ
 तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रव । कूपमध्ये महानागमप-
 श्यत महाबलम् । कूपवीनाह्वेलायामपश्यतमहागजम् ॥ १३ ॥
 षड्वक्त्रं कृष्णावर्णञ्च द्विप्रत्कपदधारिणम् । क्रमेण परिसर्पन्तं
 वल्लीवृक्षसमावृतम् ॥ १४ ॥ तस्य चापि प्रशाखासु वृक्षशाखाबल-
 म्बित । नानारूपा मधुकरा धीररूपा भयावहा । आसते मधु
 सवृत्य पूर्वमेव निकेतजा ॥ १५ ॥ भूयो भूय समीहन्ते मधूनि
 भरतर्षभ । स्वादनीयानि भूताना यैर्वाली विप्रकृष्यते ॥ १६ ॥
 तेषा मधूना वज्रधा धारा प्रस्रवतातदा । आलम्बमान स पुमान्
 धारा पिवति सर्वदा ॥ १७ ॥ न चास्य तृष्णा विरता पिवमानस्य
 सङ्कटे । अभीप्सति तदा नित्यमदत्त स पुन पुन ॥ १८ ॥ न
 चास्य जीविते राजन् निर्वेद समजायत । तत्रैव च मनुष्यस्य
 जीविताशा प्रतिष्ठिता । कृष्णा श्वेतासु तं वृक्षं कट्टयन्ति च
 मूषिका ॥ १९ ॥ व्यालैश्च वनदुर्गान्तेस्त्रिया च परमोग्रया । कूपा-
 धस्ताच्च नागेन वीनाहे कुक्षरेण च ॥ २० ॥ वृक्षप्रपाताच्च भयं
 मूषिकेभ्यश्च पैञ्चमम् । मधुलीभाम्मधुकरै पठनाङ्गर्महद्भयम् ॥ २१ ॥
 एव स वसते तत्र क्षिप्त सगरसागरे । न चैव जीविताभाया
 निर्वेदमुपगच्छति ॥ २२ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि दृतराष्ट्रशोकापनीदने

पञ्चमोऽध्याय ॥ ५ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । अहो खलु महद्, ख कृच्छ्रवासाय तस्य
 ह । कथं तस्य रतिस्तत्र तुष्टिर्वा वदताम्बर ॥ १ ॥ स दैव
 कं नु यत्रासौ वसति धर्मसङ्कटे । कथं वा स विमुच्येत नरस्तम्भा

महाभयात् ॥ २ ॥ एतन्मे सर्वमाचक्षु साधु चेष्टामहे तदा । कृपा
मे महती जाता तस्याभ्युदयेन हि ॥ ७ ॥

विदुर उवाच । उपमानमिदं राजन् मोक्षविद्विस्दाहृतम् ।
सुकृतं विन्दते येन परलोकेषु मानवः ॥ ४ ॥ उच्यते यत्तु कान्तारं
महासंसार एव सः । वनं दुर्गं हि यत्नेतत् संसारगहनं हि तत्
॥ ५ ॥ ये च ते कथिता व्याला व्याधयस्ते प्रकीर्त्तिताः । या सा
नारी वृद्धकाया अधितिष्ठति तत्र वै ॥ ६ ॥ तामाहुस्तु जरां
प्राप्ता वर्णस्त्रपविनाग्निनीम् । यस्तत्र कूपो नृपते स तु देहः
शरीरिणाम् ॥ ७ ॥ यस्तत्र वसतेऽधस्ताम्बहाहिः काल एव सः ।
अन्तकः सर्वभूतानां देहिनां संहार्यसौ ॥ ८ ॥ कूपमध्ये तु या
जाता बह्वी यत्र स मानवः । प्रताने लम्बते लम्बो जीवितामा
शरीरिणाम् ॥ ९ ॥ स यस्तु कूपवीनाहे तं वृद्धं परिसर्पति ।
पङ्क्तः कुञ्जरो राजन् स तु सवत्सरः सृतः । पण्युखा
ऋतवो मासाः पादा द्वादश कीर्त्तिता ॥ १० ॥ ये तु वृद्ध निरु-
न्तन्ति सुपिकाः पन्नगास्तथा । रात्रप्रहानि तु तान्याहुर्भूतानां
परिविन्तकाः । ये ते मधुकरास्तत्र कामास्ते परिकीर्त्तिताः ॥ ११ ॥
यास्तु ता बद्धशो धाराः स्रवन्ति मधुनिस्तवम् । तांस्तु कामरसान्
विद्याद्यत्र मञ्जन्ति मानवाः ॥ १२ ॥ एवं संसारचक्रस्य परिवृत्तं
विदुर्बुधाः । येन संसारचक्रस्य पाशांश्चिन्दन्ति वै बुधाः ॥ १३ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्रश्रीकापनीदने
अष्टोऽध्यायः ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । अहोऽभिहितमाख्यानं भवता तत्त्वदर्शिना ।
भूय एव तु मे हर्षः श्रुत्वा वागमृतं तव ॥ १ ॥

विदुर उवाच । शृणु भूयः प्रदध्यामि मार्गस्यैतस्य विस्तरम् ।

यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यन्ते ससारेभ्यो विवक्षणा ॥ २ ॥ यथा तु पुरुषो
 राजन् दीर्घमध्वानमास्थित । क्वचित् क्वचिच्छ्रमाच्छान्तं कुरुते
 वासमेव च ॥ ३ ॥ एव ससारपर्याये गमवासेषु भारत । कुर्वन्ति
 दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिता ॥ ४ ॥ तस्माद्ध्वानमेवैत-
 माहुः शास्त्रविदो जना । तत्तत् संसारगहनं वनमाहुर्मनीषिण
 ॥ ५ ॥ सोऽयं लोके समावर्त्तो मृत्योना भरतपंभ । चराणां
 स्थावराणाञ्च न मध्येत्तत्र पण्डित ॥ ६ ॥ शारीरा मानसाथैव
 मर्त्यानां ये तु व्याधयः । प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्याला कथिता
 बुधैः ॥ ७ ॥ क्लिश्यमानाश्च तैर्नित्यं वार्य्यमाणाश्च भारत । स्वकर्म-
 भिमंहाव्यालैर्नोद्दिजन्यल्पबुद्धयः ॥ ८ ॥ तथापि तैर्विमुच्येत
 व्याधिभिः पुरुषो नृप । आह्वणोत्थैव तपश्चाञ्जरा रूपविनाशिनी
 ॥ ९ ॥ शब्दरूपरसस्पर्शैर्गन्धैश्च विविधैरपि । मञ्जमानं महापङ्के
 निरालम्बे समन्तत ॥ १० ॥ सवतसरत्तं वीमासा पक्षाक्षीरात्र-
 पडक्ताय । क्रमेणास्योपशुञ्चन्ति रूपमायुस्तथैव च ॥ ११ ॥ एते
 कालस्य निधयो नैतान् जानन्ति दुर्बुधा । धात्राभिलिखितान्याहुः
 सर्वभूतानि कर्मणा ॥ १२ ॥ रथं शरीरं भूतानां सत्त्वमाहुस्तु
 सारथिम् । इन्द्रियाणि ह्ययानाहुः कर्म बुद्धिश्च रश्मयः ॥ १३ ॥
 तेषां ह्ययानां यो वेग धावतामनुधावति स तु ससारचक्रोऽग्निं
 चक्रवत् परिवर्त्तते ॥ १४ ॥ यस्तान् सद्यमते बुद्ध्या सद्यतो न निव-
 र्त्तते । स तु ससारचक्रोऽग्निं चक्रवत् परिवर्त्तते ॥ १५ ॥ ये तु
 ससारचक्रोऽग्निं चक्रवत् परिवर्त्तते । भ्रमभाणा न मुञ्चन्ति
 ससारे न भ्रमन्ति ते । ससारे भ्रमता राजन् दुःखमेतद्धि जायते
 ॥ १६ ॥ तस्मादस्य निवृत्तार्थं यत्रमेव चरेद्बुधः । उपेक्षा नात्र
 कर्त्तव्या शतशस्त्रं प्रवर्त्तते ॥ १७ ॥ यतेन्द्रियो नरो राजन् क्रीड-
 लोभनिराकृतः । सन्तुष्टः सत्वपादी यः स शान्तिमधिगच्छति
 ॥ १८ ॥ याम्यमाह रथं चैनं मुञ्चन्ते येन दुर्बुधा । स चैतत्

प्राप्नुयाद्वाजन् यत्त्वं प्राप्तो नराधिप ॥ १८ ॥ रान्येनाशं सुहृन्नाशं
सुतनाशञ्च भारत । अनुतर्षु लसेवैतद्दुःखं भवति भारत ॥ २० ॥
साधुः परमदुःखानां बुद्धिमैप्लव्यमाचरेत् । शानौषधमवाप्येह
दूरपारं महोषधम् । छिन्द्याद्दुःखमहाव्याधिं नरः संयतमानसः
॥ २१ ॥ न विक्रमो न चाण्यो न मित्रं न सुहृत्पुत्रः । तथो-
न्मोचयति दुःखाद्यथात्मा स्थिरसंयमः । तस्मान्मैत्रं महास्वाय
शीलमापद्य भारत ॥ २२ ॥ इमस्त्वागोऽप्रमादश्च ते वयो ब्रह्मणी
दद्यात् । शीलरश्मिसमायुक्तः स्थितो शोमानसे रथे । त्यक्त्वा
मृत्युभयं राजन् ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ २३ ॥ अमयं सर्वभूतेभ्यो-
यो ददाति महीपते । स गच्छति परं स्थानं विष्णोः पदमना-
मयम् ॥ २४ ॥ न तत् क्रतुसहस्रेण नोपवासैश्च नित्यथ । अम-
यस्य हि दानेन यत् फलं प्राप्नुयान्नरः ॥ २५ ॥ न ह्यात्मनः प्रिय-
तरं किञ्चित् भूतेषु निश्चितम् । अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम
भारत । तस्मात् सर्वेषु भूतेषु दया कार्या विपश्चिता ॥ २६ ॥
नानामोहसमायुक्ता बुद्धिजालेन संवृता । अस्सुक्ष्मदृष्टयो मन्दा
भ्राम्यन्ते तत्र तत्र ह । सुस्सुक्ष्मदृष्टयो धीरा ब्रजन्ति ब्रह्मसाल-
ताम् ॥ २७ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्रश्रीकापनोदने
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । विदुरस्य तु सदाकथं निश्चयं कुरुसत्तम ।
पुत्रश्रीकाभिसन्तप्तः पपान भुवि मूर्च्छितः ॥ १ ॥ तं तथापतितं
भूमौ निःसंशं प्रेक्ष्य वान्धवा । कृण्वद्द्विपायनस्यैव हृत्ता ष विदुर-
स्तया । सस्रयः सुहृदयान्ये हास्या ये चाल्प रुम्भता ॥ २ ॥
जलेन सुखपीतेन तालवृत्तैव भारत । दस्युर्द्वैवैरैर्गतिं वीज्य-
मानाद्य यत्रतः । आश्लास्य तु विरं कर्तं इतराद् नृपदापन्नं

॥ ३ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य लब्धसंज्ञो महीपतिः । विललाप
 चिरं कालं पुत्राधिमिरभिप्लुतः ॥ ४ ॥ धिगस्तु खलु मानुष्यं
 मानुष्ये च परिग्रहम् । यतो मूलानि दृ खानि संभवन्ति मृद्ग-
 मुद्गः ॥ ५ ॥ पुत्रनाशेऽर्थनाशे च ज्ञातिसम्बन्धिनामथ । प्राप्यते
 समदृष्टुःखं विपान्निप्रतिमं विभो ॥ ६ ॥ येन दृष्टान्ति गात्राणि
 येन प्रज्ञा विनश्यति । येनाभिभूतः पुरुषो मरणं वद्म मन्यते
 ॥ ७ ॥ तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययात् । यस्यान्तं
 नाधिगच्छामि ऋते प्राणविपर्ययात् । तच्चैवाहं करिष्यामि अद्यैव
 दिजसत्तम ॥ ८ ॥ ईदृशं तु महात्मानं पितरं ब्रह्मवित्तमम् ।
 वृतराष्ट्रोऽभवन्मूढः शोकञ्च परमं गतः । अभूद्य तूष्णीं राजासौ
 ध्यायमानो महीपते ॥ ९ ॥ तस्य तदचनं श्रुत्वा कृप्याद्वैपायनः
 प्रभु । पुत्रशोकाभिसन्तप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥

व्यास उवाच । वृतराष्ट्र महावाहो यत्त्वा वदामि तत्
 शृणु । श्रुतवानसि मेधावी धर्मार्थकुशलं प्रभो ॥ ११ ॥ न
 तेऽस्थविदितं किञ्चिद्देदितव्यं परन्तप । अनित्यता हि मर्त्यानां
 विज्ञानासि न संशय ॥ १२ ॥ अध्रुवे जीवलोके च स्थाने चाशा-
 श्रुते सति । जीविते मरणान्ते च कस्माच्छोचसि ॥ १३ ॥
 प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र वैरस्यास्य समुद्भव । पुत्रं ते कारणं हत्वा
 कालयोगिन कारित ॥ १४ ॥ अवश्यं भवितव्ये च कुरुणां वैशसे
 नृप । कस्मात् शोचसि तान् शूरान गतान् परमिकां गतिम् ॥ १५ ॥
 जानता च महावाहो विदुरेण महात्मना । यतितं सर्वयत्नेन
 अमं प्रति जनेश्वर ॥ १६ ॥ न च दैवकृते मार्गं शक्यो भूतेन
 केनचित् । घटतापि धिरं कालं नियन्तुमिति मे मति ॥ १७ ॥
 दैवताना हि यत् कार्यं मया प्रत्यक्षतः श्रुतम् । ततोऽहं संप्रव-
 द्यामि कथं स्वैर्यं भवेत्तव ॥ १८ ॥ पुराहं क्वरितो यात सभा-
 मैन्द्रीं जितकृम । अपश्यं तत्र च तदा समवेतान् दिवोकस ॥ १९ ॥

नारदप्रमुखाद्यापि सर्वे देवर्षयोऽनघ । तत्र चापि मया दृष्टा
 पृथिवी पृथिवीपते ॥ २० ॥ कार्यार्थमुपसंप्राप्ता देवताना समी-
 पत । उपगम्य तदा धात्री देवानाह समागतान् ॥ २१ ॥ यत्
 कार्यं मम शुभाभिर्ब्रह्मण्य' सद्ने तदा । प्रतिज्ञातं महाभगास्त-
 च्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २२ ॥ तस्यास्तादृचनं श्रुत्वा विष्णुर्लोक-
 नमस्कृतः । उवाच वाक्यं प्रहसन् पृथिवीं देवसंसदि ॥ २३ ॥
 हृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु श्येष्ठः मतस्य वै । दुर्योधन इतिख्यातः
 स ते कार्यं करिष्यति । तच्च प्राप्य महीपालं कृतकृत्या भविष्यसि
 ॥ २४ ॥ तस्यार्थं पृथिवीपालाः कुरुक्षेत्रे समागताः । अन्योन्यं-
 घातयिष्यन्ति दृष्ट्वै . यस्त्रैः प्रहारिणः ॥ २५ ॥ ततस्ते विदितं देवि
 भारस्य शुधि नाम्नम् । गच्छ शीघ्रं स्वकं स्थानं लोकं धारय
 शोभने ॥ २६ ॥ य एष ते सुतो राजन् लोकसंहारकारणात् ।
 क्लेरंभ. समुत्पन्नो गान्धार्या जठरे नृप ॥ २७ ॥ अमर्षी चपल-
 थापि क्रोधनो दुष्प्रसादनः । दैवयोगात् समुत्पन्ना भातरथास्य
 तादृशाः ॥ २८ ॥ शकुनिर्मातुल्यैव कर्णथ परम सखा । समुत्-
 पन्ना विनाशार्थं पृथिव्या सहिता नृपा ॥ २९ ॥ यादृशो जायते
 राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत् । अधर्मी धर्मता याति स्वामो वैका-
 र्भिको भवेत् ॥ ३० ॥ स्वामिनो गुणदीपाभ्यां मृत्या स्युर्नाम
 संग्रयः । दुष्टं राजानमासाद्य गतास्ते तनया नृप ॥ ३१ ॥ एत-
 नयं महाबाहो नारदो वेद तत्त्ववित् । आत्मापराधात् पुत्रास्ते
 विगष्टाः पृथिवीपते । मा तान् शोचस्व राजेन्द्र न हि शोकेऽस्ति
 कारणम् ॥ ३२ ॥ न हि ते पाण्डवाः स्वल्पमपराध्यन्ति भारत ।
 पुत्रास्तव दुरात्मानो वैरियं घातिता मही ॥ ३३ ॥ नारदेन च
 भद्रन्ते पूर्वमेव न संग्रयः । शुधिष्ठिरस्य समितौ राजस्यै निवे-
 दितम् ॥ ३४ ॥ पाण्डवाः कौरवाथैव समासाद्य परस्परम् । न
 भविष्यन्ति कीन्तेय यत्ते कृत्यं तदाचर ॥ ३५ ॥ नारदस्य वचः

श्रुत्वा तदाभीनन्त पाण्डवा । एवं ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सना-
 तनम् ॥ ३६ ॥ कथं ते शोकनाथ म्यात् प्राणेषु च दया प्रभो ।
 स्नेहश्च पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा दैवकृतं विधिम् ॥ ३७ ॥ एष चार्थो
 महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुत । कथितो धर्मराजस्य राजसूये
 क्रतूत्तमे ॥ ३८ ॥ यतितं धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते । अवि-
 ग्रहे कौरवाणा दैवन्तु बलवत्तरम् ॥ ३९ ॥ अनतिक्रमणीयो हि
 विधी राजन् कथञ्चन । कृतान्तस्य तु भूतेन स्वावरेण ढसेन च
 ॥ ४० ॥ भवान् धर्मपरो यत्र बुद्धिश्चेष्टय भारत । मुञ्चते प्राणिना
 ज्ञात्वा गतिद्यागतिनेव च ॥ ४१ ॥ त्वान्तु शोकेन सन्तप्तं मुञ्चमानं
 मुहुर्मुहुः । ज्ञात्वा गुधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत् ॥ ४२ ॥
 कृपालुर्नित्यशो धीरस्तिर्यग्योनिगतेश्वपि । स कथं त्वयि राजेन्द्र
 कृपा वै न करिष्यति ॥ ४३ ॥ मम चैव नियोगेन विधेद्याप्यनिव-
 र्तनात् । पाण्डवानाञ्च कारुण्यात् प्राणान्भारय भारत ॥ ४४ ॥
 एव ते वर्त्तमानस्य लोके कीर्त्तिर्भविष्यति । धर्मार्थं समहास्तात्
 तप्तं स्याच्च तपश्चिरात् ॥ ४५ ॥ पुत्रशोकं समुत्पन्नं ज्ञताथं ज्वलितं
 यथा । प्रज्ञान्मसा महाराज निर्वापय सदा सदा ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत् श्रुत्वा तस्य वचन व्यासस्यामितते-
 जस । मुहुत्तं संमनुष्याय धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ४७ ॥ महाता
 शोकजालेन प्रणुन्तोऽस्मि द्विजोत्तम । नात्मानमवबुध्यामि मुञ्च-
 मानो मुहुर्मुहुः ॥ ४८ ॥ इदन्तु वचनं श्रुत्वा तव दैवनियोगजम् ।
 धारयिष्याम्यहं प्राणान् घटिष्ये न तु शोषितुम् ॥ ४९ ॥ एतत्
 श्रुत्वा च वचनं व्यास सत्यवतीसुत । धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रै-
 वान्तरधीयत ॥ ५० ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि धृतराष्ट्रशोकापनोदने
 अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

जनमेजय उवाच । गते भगवति व्यासे ष्टराष्ट्रो महीपतिः ।
 किमचेष्टत विप्रर्षे तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १ ॥ तथैव कौरवो राजा
 धर्मपुत्रो महामना । रूपप्रभृतयेथैव किमकुर्वत ते त्रयः ॥ २ ॥
 अश्रुत्यान्त्र श्रुतं कर्म शापयान्योन्यकारितः । वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि
 यद्भाषत सञ्जय ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः ।
 सञ्जयो विगतप्रज्ञो ष्टराष्ट्रमुपस्थितः ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच । आगम्य नानादिशिभ्यो नानाजनपदेश्वरा ।
 पितृलोकं गता राजन् सर्वे तव सुते. सङ्घे ॥ ५ ॥ याच्यमानेन
 सततं तव पुत्रेण भारत । घातिता पृथिवी सर्वा वैरस्यान्तं विधित्-
 सता ॥ ६ ॥ पुत्राणामथ पौत्राणां पितृणाञ्च महीपते । आनु
 सुर्व्येण सर्वेषां प्रेतकार्याणि कारय ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा वचनं शोरं सञ्जयस्य मही-
 पतिः । गतासुरिव निषेष्टो न्यपतत् पृथिवीतले ॥ ८ ॥ तं शयान-
 शुपागम्य पृथिव्यां पृथिवीपतिम् । त्रिदुर सर्वधर्मज्ञं इदं वचन
 मब्रवीत् ॥ ९ ॥ उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे मा शुचो भरतर्षभ ।
 एषा वै सर्वसत्त्वाना लोकेश्वर परा गतिः ॥ १० ॥ अभावादीनि
 भूतानि भावमध्यानि भारत । अभावनिधनाभ्येव तत्र का परि-
 देवता ॥ ११ ॥ न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन्मिथ्यते नरः । एवं
 सांसिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ॥ १२ ॥ अशुध्यमानो म्रियते
 शुध्यमानश्च जीवति । कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्तते ॥ १३ ॥
 कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्मुत । न कालस्य प्रियः
 कश्चिन्न द्वेषः कुरुसत्तम ॥ १४ ॥ यथा वायुस्तृणाग्राणि सम्य-
 क्षति सर्वशः । तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ॥ १५ ॥
 एकसार्थप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् । यस्य काल प्रयात्यग्रे
 तत्र का परिदेवता ॥ १६ ॥ यांशामि निहतान् युद्धे राजंस्त्वमनु-

शोचसि । अशोच्यास्ते महात्मानः सर्वे ते त्रिदिवं गताः ॥ १७ ॥
 न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया । तथा स्वर्गमुपायान्ति
 यथा शूरास्तनुत्यज ॥ १८ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे च चरित-
 प्रताः । सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवता ॥ १९ ॥
 शरीरान्निष्ठु शूराणां जुहुवस्ते शराङ्गती । ह्ययमानाञ्छराण्यैव
 सेङ्गरुत्तमपूरुषाः ॥ २० ॥ एवं राज्ञस्तवाचक्षे स्वयं पथ्यानमुत्तमम् ।
 न युद्धादधिकं किञ्चित् क्षत्रियस्येह विद्यते ॥ २१ ॥ क्षत्रियास्ते
 महात्मानः शूरा समितिशोभनाः । आधिप परमा प्राप्ता न
 शोच्या सर्वे एव हि ॥ २२ ॥ आत्मनात्मानमाश्रवास्य मा शुचः
 पुरुषप्रेम । नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्य्यमुत्सृष्टुमर्हसि ॥ २३ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि छतराष्ट्रशोकापनीदने
 नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वशमायेन सवाच । विदुरस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तु भरतर्षभ ।

• युव्यतां यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ क्षिप्रमानय गान्धारीं
 सर्वाद्यभरतस्त्रियः । बधूं कुन्तीमुपादाय यायान्यास्तत्र योषितः
 ॥ २ ॥ एवमुक्त्वा स धर्मात्मा विदुरं धर्मवित्तमम् । शोकविप्र-
 हतज्ञानी यानमेवान्वपद्यत ॥ ३ ॥ गान्धारी पुत्रशोकार्ता मर्चु-
 वचनचोदिता । सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीभिरुपाद्रवत् ॥ ४ ॥
 ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः । आयन्मग्नान्योऽन्य-
 मौयुः स भृशमुच्चक्रुशुस्ततः ॥ ५ ॥ ताः समाश्र्वासयत् क्षत्ता
 ताभ्यश्चात्तर स्वयम् । अश्रुकण्ठी समारोप्य ततोऽसौ निर्ययौ
 पुरात् ॥ ६ ॥ ततः प्रणाद- संजग्ने सर्वेषु कुरुवेश्मभ्यु । आहूमारं
 पुरं सर्वमभवच्छोककर्षितम् ॥ ७ ॥ अदृष्टपूर्वा या नाथी पुरा
 देवगणैरपि । पृथग्जनेन दृश्यन्ते तास्तदा निहतेश्वराः ॥ ८ ॥

प्रकीर्णं केषान् सुशुभान् भूषणान्यवमुच्य च । एकदस्तधरा नार्थैः
परिपेतुर्नाथवत् ॥ ८ ॥ श्वेतपर्वतखपेभ्यो गृहेभ्यस्तास्त्वपाक्रमन् ।
गुहाभ्य इव शैलानां पृथग्यो हतयूथपाः ॥ १० ॥ तान्युदीर्णानि
नारीणां तदा वृन्दान्यनेकयः । शोकार्त्तान्यद्रवत्राजन् किमोदीणा-
मिवाङ्गने ॥ ११ ॥ प्रगृह्य वाङ्मन् क्रोशन्त्यः पुत्रान् भ्रातृन् पितृ-
नपि । दर्शयन्तीव ता च स युगान्ते लोकसंचयम् ॥ १२ ॥
विलपन्त्यो रुदन्यथ धावमानास्ततस्ततः । शोकेनाभ्याहतज्ञानाः
कर्त्तव्यं न प्रजञ्चिरे ॥ १३ ॥ त्रीङ्गां जग्मुः पुरा याः स संखी-
नामपि योषितः । एकवस्त्रास्य निर्लज्जाः श्वयूणां पुरतोऽभवन्
॥ १४ ॥ परस्परं सस्रक्षोषु शोकेष्वाश्वाशयंस्तदा । ताः शोक-
विह्वला राजन्ववैचन्त परस्परम् ॥ १५ ॥ ताभिः परिहृतो राजा
कृत्तीभिः सहस्रयः । निर्ययौ नगराद्दीनस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ १६ ॥
शिल्पिनो वणिजो वैश्याः सर्वे कर्मोपजीविनः । ते पार्थिवं पुर-
स्कृत्य निर्ययुर्नगरादृहि ॥ १७ ॥ तासां विक्रोशमानानामार्त्तानां
हृत्संचये । प्रादुरासीन्महान् शब्दो व्यथयन् भुवनान्युत ॥ १८ ॥
युगान्तकाले संप्राप्ते भूतानां दह्यतामिव । अभावः स्याद्यं प्राप्त
इति मृतानि केचिरे ॥ १९ ॥ भयमुद्दिग्मनसस्ते यौराः कुरुसंचये ।
प्राक्रोशन्त महाराज स्वगुरक्तास्तदा भयम् ॥ २० ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि सस्त्रीकधृतराष्ट्रस्य
पुरान्निर्याणे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । क्रोशमात्रं ततो गत्वा दृष्टुस्ताम्रहा-
रयान् । आरहतं हृषं द्रीणिं कृतवर्माणनेव च ॥ १ ॥ ते तु
दृष्ट्वैव राजानं प्रशापञ्चुपमीश्वरम् । अश्रुकण्ठा विनिश्रस्य रुदन्त-
मिदममुवन् ॥ २ ॥ सुतस्तव महाराज इत्था कर्म सुदुष्करम् ।

गते सामुचरो राजच्छक्रलोकं महीपति- ॥ ३ ॥ दुर्योधनवला-
 न्मुक्ता वयमेव त्रयो रथाः । सर्वमन्यत् परिचीणं सैन्यं ते भरते-
 ष्वभ ॥ ४ ॥ इत्येवमुक्त्वा राजानं कृपः पारहतस्ततः । गान्धारीं
 पुत्रशोकात्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अभीता युध्यमानास्ते घ्नन्तः
 शत्रुगणान् बहून् । वीरकर्माणि कुर्वाणाः पुत्रास्ते निधनं गताः
 ॥ ६ ॥ ध्रुवं संप्राप्य लोकांस्ते निर्मलान् अस्त्रनिर्मितान् । भास्वरं
 देहमास्थाय विवरन्यमहा इव ॥ ७ ॥ न हि कश्चिद्दि शूराणां
 युध्यमानः पराङ्मुखः । अस्त्रेण निधनं प्राप्तो न च कश्चित् कृता-
 च्छलिः ॥ ८ ॥ एतां तां च त्रियस्याङ्गः पुराणाः परमां गतिम् ।
 अस्त्रेण निधनं संख्ये तन्न शोचितुमर्हसि ॥ ९ ॥ न चापि अत्रव-
 स्तेषामृष्यन्ते राशिं पाण्डवाः । शृणु यत् कृतमस्माभिरश्रुत्याम-
 पुरोगमैः ॥ १० ॥ अधर्मेण हतं युत्वा भीमसेनेन ते सुतम् । सप्तं
 शिविरमाविश्य पाण्डूनां कदनं कृतम् ॥ ११ ॥ पाण्डाला निहताः
 सर्वे वृष्टयुक्त्वापुरोगमाः । द्रुपदस्यात्कजायैव द्रौपदेयाश्च पातिताः
 ॥ १२ ॥ तथा विशसनं कृत्वा पुत्रशत्रुगणस्य ते । प्राद्रवाम
 रणे स्थातुं न हि शक्यामहे त्रयः ॥ १३ ॥ ते हि शूरा महेष्वासाः
 क्षिप्रनेष्टिर्नि पाण्डवाः । अमर्षवशमापन्ना वैरं प्रतिजिहीर्षवः
 ॥ १४ ॥ ते हतानात्मजान् युत्वा प्रमत्ताः पुरुषर्षभाः । निनीपन्तः
 पदं शूराः क्षिप्रनेव यशस्विनि ॥ १५ ॥ तेषान्तु कदनं कृत्वा
 संस्थातुं नोत्सहामहे । अनुजानीहि नो राशि मा च शोके मनः
 कृयाः ॥ १६ ॥ राजंस्वमनुजानीहि धैर्यमातिष्ठ चीत्तमम् ।
 निष्ठान्तं पश्य चापि त्वं चात्र धर्मश्च केवलम् ॥ १७ ॥ इत्येवमुक्त्वा
 राजानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् । रूपय कृतवर्मा च द्रौण्यपुत्रश्च
 भारत ॥ १८ ॥ अवेक्षमाणा राजानं हतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
 गङ्गामनुमहात्मानस्तूर्णमश्रानघोदयन् ॥ १९ ॥ अयक्रम्य तु ते
 राजन् सर्व एव महारथाः । पामस्तपान्योऽन्यमुहिन्नास्त्रिधा ते

प्रययुस्तदा ॥ २० ॥ जगाम चास्तिनपुरं कृप भारद्वाजस्तदा ।
 स्वमेव राष्ट्रं चाद्विक्यो द्रौणिर्व्यासायमं ययौ ॥ २१ ॥ एवं ते
 प्रययुर्वीरा वीचमाणा परस्परम् । भयात्तां पाण्डुपुत्राणामाग-
 स्कृत्वा महात्मनाम् ॥ २२ ॥ समेत्य वीरा राजानं तदात्बनुदिते
 रवौ । विप्रजमुर्ध्वहारज यद्यच्छकमरिन्दमा ॥ २३ ॥ समा-
 साद्यथ वै द्रौणि पाण्डुपुत्रा महारथा । व्यजयन्त रथे राजन्
 विक्रान्त्य तदनन्तरम् ॥ २४ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

वधम्पायन उवाच । जतेषु तेषु सैन्येषु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 युयुवे पितरं हृत्वं निर्वान्तं नागसाक्षयात् ॥ १ ॥ सोऽभ्यधात्
 पुत्रयोर्कार्तं पुत्रयोर्कपरिभ्रुतम् । शोचमानं महाराजं भ्रातृभि-
 सहितस्तदा ॥ २ ॥ अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हणेण महात्मना ।
 युयुधानेन च तथा तथा चैव युयुत्सुना ॥ ३ ॥ तमन्वधात् सुदु-
 खान्तां द्रौपदीं शोबकपिता । सह पाञ्चालयोषिद्धिर्यास्तवासन्
 समागता ॥ ४ ॥ स गङ्गामनुवृन्दानि स्त्रीणां भरतसत्तमं । कुर-
 रीणामिवास्तांतां क्रोशन्तीनां ददर्श च ॥ ५ ॥ ताभिः परिहृती
 राजा क्रोशन्तीभिः सहस्रम् । जहं वाङ्मभिरार्ताभीं रुदतीभि-
 प्रियाप्रियैः ॥ ६ ॥ क्व नु धर्मशता राज्ञः क्व नु सत्यानुश्रुता ।
 यदाबधीत् पितॄन् भ्रातॄन् शुश्रून् पुत्रान् पत्नीन्पि ॥ ७ ॥ घातयित्वा
 कथं द्रौणं भीष्मञ्चापि पितामहम् । मनस्तेऽभून्महोवाहो हृत्वा
 चापि जयद्रथम् ॥ ८ ॥ किं नु राज्येन वै काथं पितॄन् भ्रातॄन्-
 पश्यत । अभिमन्युश्च दुर्द्वेषं द्रौपदीयथ भारत ॥ ९ ॥ अतीत्य
 ता महाबाहो क्रोशन्ती कुररीरिव । बबन्धे पितरं ज्येष्ठं धर्म-

राज्ञो युधिष्ठिर ॥१०॥ ततोऽभिवाद्य पितरं धर्मैणामित्रकर्षणाः ।
 नरवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तोऽपि रुदमः ॥ ११ ॥ तदात्मजान्त-
 करणं पिता पुत्रवधाद्विदितः । अप्रीयमाणः शोकार्त्तः पाण्डवं परि-
 प्लवजे ॥ १२ ॥ धर्मैराजं परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत ।
 दुटात्मा भीममन्विच्छन् दिधक्षुरिव पावकः ॥ १३ ॥ स कोप-
 पावकस्य शोकवायुसमीरितः । भीमसेनमयं दावं दिधक्षुरिव
 दृश्यते ॥ १४ ॥ तस्य संकल्पमाश्राय भीमं प्रत्यशुभं हरिः । भीम-
 दाक्षिण्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसम् ॥ १५ ॥ प्रागेव तु महा-
 बुद्धिर्बुद्ध्या तस्येद्धितं हरिः । सम्बिधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जना-
 र्द्दन- ॥ १६ ॥ तं गृहीत्वैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्यम् । वभञ्ज
 वलवाग्राजा मन्यमानो वृकोदरम् ॥ १७ ॥ नागायुतवलप्राणं स
 राजा भीममायसम् । भङ्क्त्वा विमथितोरस्कः सुप्ताव रुधिरं
 मुखात् ॥ १८ ॥ ततः पपात नेदिन्यां तथैव रुधरोक्षितः ।
 प्रपुष्पिताग्रशिखरः पारिजात इव द्रुमः ॥ १९ ॥ प्रत्यगृह्णाच्च तं
 विद्वान् सूतो गावल्गणितदा । मैवमित्यब्रवीच्चैर्न शमयन् सान्त्व-
 यन्निव ॥ २० ॥ स तु कोपं समुत्सृज्य गतमन्युर्भ्रामना । हा
 हा भीमेति चुक्रोथ नृपः शोकसमन्वितः ॥ २१ ॥ तं विदित्वा
 गतक्रोधं भीमसेनवधाद्विदितम् । वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचन-
 मब्रवीत् ॥ २२ ॥ मा शुचो घृतराष्ट्रं त्वं नैप भीमस्त्वया हतः ।
 आयसो प्रतिमा ह्येषा त्वया राजन्निपातिता ॥ २३ ॥ त्वां क्रोध-
 वशमापन्नं विदित्वा भरतर्षभ । मयापरुष्ट कौन्तेयो मृत्योर्दंष्ट्रा-
 न्तरंगतः ॥ २४ ॥ न हि ते राजगार्द्दूलं वले तुल्योऽस्ति कश्चन ।
 कः सहेत महाबाहो बाहोर्विग्रहणं नरः ॥ २५ ॥ ययान्तकमनु-
 प्राप्य जीवन् कश्चिन्न मुच्यते । एवं वाहन्तरं पाप्य तव जीवेन्न
 कश्चन ॥ २६ ॥ तस्मात् पुत्रेण या तेऽसौ प्रतिमा कारितायसो ।
 भोमस्य सेयं क्रौरव्य तवैवोपहृता मया ॥ २७ ॥ पुत्रशोकाभि-

अन्तापाद्गर्भादिपङ्क्तं मनः । तदा राजेन्द्र तेन त्वं भीमसेनं जिघां-
ससि ॥ २८ ॥ न लेतत्ते क्षमं राजन् हन्यास्त्वं यदृकोदरम् ।
न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कल्पेन ॥ २९ ॥ तस्माद्यत् कृत-
मस्माभिर्मन्यमानैः शमं प्रति । अनुमन्यस्व तत् सर्वं मां च शोके
मनः कृथाः ॥ ३० ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि आयसभीमभङ्गे
हादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वशम्मायन उवाच । तत एनमुपातिष्ठन् शौचायं परिचा-
रिकाः । कृतशौचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥ राजन्नधीता
विदास्ते शास्त्राणि विविधानि च । श्रुतानि च पुराणानि राज-
धर्माय केवलाः ॥ २ ॥ एवं विद्वान् महाराजः समर्थः सन् बला-
बले । आत्मापराधात् कस्मात्त्वं कुरुषि कोपभीहयम् ॥ ३ ॥ उक्ता-
वास्त्वां तदैवाहं भीमद्रीणौ च भारत । विदुरः सस्त्रयस्यैव त्वन्तु
राजन्न तत् कृथाः ॥ ४ ॥ स वार्यमणो भाग्न्याकमकार्षीर्वचनं
तदा । पाण्डवानधिकं जानन् बले शौर्यं च कौरव ॥ ५ ॥ राजा
हि यः स्थिरमन्नः स्वयं दीपानवेक्षते । द्वेषकालविभागज्ञ परं
श्रेय स विन्दति ॥ ६ ॥ उच्यमानस्तु यः श्रेयो गृह्णीते न हिता-
क्षिते । आपदः समनुप्राप्य स शोचत्यनघे स्थितः ॥ ७ ॥ ततो-
ऽन्यत्रत्तमात्मानं समवेक्षस्व भारत । राजस्त्वं क्षविधेयात्मा दुष्यी-
घनवशे स्थितः ॥ ८ ॥ आत्मापराधादापन्नस्तत् किं भीमं जिघां
ससि । तस्मात् संयच्छ कोपं त्वं स्वमनुष्मत्य दुष्कृतम् ॥ ९ ॥ यस्तु
तां स्वर्द्धया क्षुद्रः पाञ्चालीमानयत् सभाम् । स हतो भीमसेनेन
वैरं प्रतिजिहीर्षता ॥ १० ॥ आत्मनोऽतिह्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरा-
त्मनः । यद्दनागसि पाण्डूनां परित्यागः परन्तप ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तं स कृष्णो न सर्वं सत्यं जनाधिप ।
 उवाच देवकीपुत्रं घृतराष्ट्रो महीपति ॥ १२ ॥ एवमेतन्महाबाहो
 यथा वदसि माधव । पुत्रस्त्रेह्य धर्मात्मन् धैर्यात्मा समचाल-
 यत् ॥ १३ ॥ दिष्ट्या तु पुरुषव्याघ्रो बलवान् सत्यविक्रम । त्वदु-
 गुप्तो नागमत कृष्ण भोमो वाहन्तरं मम ॥ १४ ॥ इदानीन्तुहमे-
 काग्रो गतमन्युर्गतञ्जर । मध्यमं पाण्डवं वीरं स्पृष्टुमिच्छामि
 माधव ॥ १५ ॥ हतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निहतेषु वै । पाण्डु-
 पुत्रेषु वै धर्मं प्रीतिश्चाप्यवतिष्ठते ॥ १६ ॥ तत स भीमश्च धन-
 क्षयञ्च नाद्राश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ । पस्यं गात्रै प्ररुदन् सुगा-
 चानाश्वस्य कल्याणगुवाच चैनान् ॥ १७ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि घृतराष्ट्रकोपविमोचने
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ ८ ॥ सा तथा वाच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा । उक्त-
वत्यसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९ ॥ न चाप्यतीतां
गान्धारि वाचं ते वितथामहम् । स्मरामि भाषमाणायास्तथा
प्राणिहिता ह्यसि ॥ १० ॥ विश्रहे तुमुले राज्यं गत्वा परम-
संशयम् । जितं पाण्डुसुतैर्युद्धे नूनं धर्मस्ततोऽधिकः ॥ ११ ॥
क्षमाशीला पुरा भूत्वा साद्य न क्षमसे कथम् । अधमं जहि
धर्मज्ञे यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १२ ॥ स्वप्न धर्मं परिस्मृत्य वाच-
क्षोक्ता मनस्विनि । कोपं संयच्छु गान्धारि मैवं भूः सत्यवादिनि ॥ १३ ॥

गान्धार्युवाच । भगवन्नाश्वस्तयामि नैतानिच्छामि नश्यत ।
पुत्रश्रीकेन तु बलाभ्रगो विह्वलतीव जे ॥ १४ ॥ यथैव कुन्त्या
कौन्तेया रक्षितव्यास्तथा मया । तथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्या
यथा मया ॥ १५ ॥ दुर्योधनापराधेन यकुनेः सौवलस्य च ।
कर्णदुःशासनाभ्याञ्च वृत्तोऽयं कुरुसंक्षय ॥ १६ ॥ नापराध्यति
वीभत्सुर्न च पाथो ह्यकीदर । नकुलः सहदेवो वा नैव जातु
शुधिष्ठिर ॥ १७ ॥ युध्यमाना हि कौरव्या कृतमाना परस्परम् ।
निहताः संहिताश्चान्यैस्तत्र नाख्यप्रियं मम ॥ १८ ॥ किन्तु कर्मा-
करोक्ष्मीमो वासुदेवस्य पश्यत । दुर्योधनं समाह्वय शदायुजे
महामनाः ॥ १९ ॥ शिञ्जयास्यधिकं शाला चरन्तं बद्धधा रणे ।
अधो नाभ्याः प्रहृतवान् तन्मे कोपमवर्द्धयत् ॥ २० ॥ कथं तु धर्मं
धर्मज्ञैः समुद्दिष्टं महात्मभिः । त्यजेयुराहवे शूराः प्राणहेतोः
क्रयञ्चन ॥ २१ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि गान्धारीघान्तुनायां
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽथ
भीतवत् । गान्धारीं प्रत्युवाचिदं वचः सानुनयं तदा ॥ १ ॥ अधर्मो
यदि वा धर्मस्त्वासात्तत्र मया कृतः । आत्मानं त्रातुकामेन तन्मे
लं चन्तुमर्हसि ॥ २ ॥ न हि धर्मण पुत्रस्ते पातितोऽसौ महाबलः ।
न शक्यः केनचिद्वन्तुमतो विपममाचरम् ॥ ३ ॥ अधर्मण जितः
पूर्वं तेन चापि युधिष्ठिरः । निहताश्च सदैव स्र ततो विपममा-
चरम् ॥ ४ ॥ सैन्यस्यैकोऽवशिष्टोऽयं गदायुद्धेन वीर्यवान् । मां
हत्वा न हरेद्रान्यमिति वै तत् कृतं मया ॥ ५ ॥ राजपुत्रीञ्च
पाद्मालीमेकवस्त्रां रजस्रलाम् । भवत्या विदितं सर्वमुक्तवान् यत्
सुतस्तव ॥ ६ ॥ दुष्येोधनमसंशयं न शक्या भूः ससागरा । केवला
भोक्तुमस्माभिरतथैतत् कृतं मया ॥ ७ ॥ तथाप्यप्रियमस्माकं पुत्रस्ते
समुदाचरत् । द्रौपद्या यत् सभामध्ये सव्यमूसमदर्शयत् ॥ ८ ॥
तदैव बध्यः सोऽस्माकं दुराचारोऽस्र ते सुतः । धर्मराजाश्चया
चैव स्थिताः स्र समये तदा ॥ ९ ॥ वैरमुद्दीपितं रात्रि पुत्रेण
तव तन्महत् । क्लेशिताथ वने नित्यं तत एतत् कृतं मया ॥ १० ॥
वैरस्यास्य गतं पारं हत्वा दुष्येोधनं रणे । राज्यं युधिष्ठिरः
प्राप्तो ह्यवञ्जगतमन्यवः ॥ ११ ॥

गान्धार्युवाच । न तस्यैष बधस्तात यत् प्रशंससि मे सुतम् ।
कृतवांयापि तत् सर्वं यदिदं भापसे मयि ॥ १२ ॥ हताश्वे नकुले
यत्तदृपसेनेन भारत । अपिवः शोणितं सङ्गेऽ दुःशासनशरीरजम्
॥ १३ ॥ रुद्धिर्विगर्हितं घोरमनार्थजनसेवितम् । क्रूरं कर्मा-
करोस्तस्मात्तदयुक्तं वृकोदर ॥ १४ ॥

भीम उवाच । अन्यस्यापि न पातव्यं रुधिरं किं पुनः स्वकम् ।
यथैवात्मा तथा भ्राता विशेषो नास्ति कश्चन ॥ १५ ॥ रुधिरं न
व्यतिक्रामदन्तोष्ठादस्य मा शुचः । वैवस्वतस्तु तद्देह हस्ती मे
रुधिरोक्षितौ ॥ १६ ॥ हताश्वे नकुलं दृष्ट्वा दृपसेनेन संयुगी ।

भ्रंशुणां संप्रहृष्टानां त्रासः संजनितो मया ॥ १७ ॥ केशपक्षपरा-
मर्षं द्रौपद्या द्यूतकारिते । क्रोधाद्यद्ब्रुवञ्चाहं तच्च मे हृदि
वर्त्तते ॥ १८ ॥ चक्रधर्मच्युतो राज्ञि भवेयं शाश्वती. समा । प्रति-
शान्तामनिस्तीर्थं ततस्तत् कृतवानहम् ॥ १९ ॥ न-मामर्हसि
गान्धारि दीपेण परिग्रहितुम् । अनिष्टञ्च पुरा पुत्रानस्मास्वन-
पराधिषु । अधुना किं नु दीपेण परिग्रहितुमर्हसि ॥ २० ॥

गान्धार्युवाच । वृद्धस्यास्य घतं पुत्रान्निघ्नं स्वमपरानितः ।
कस्मान्न शेषयैः कश्चियेनाल्पमपराधितम् । सन्तानमावयोस्तात
वृद्धयोर्ह्यंतराज्ययोः ॥ २१ ॥ कथमन्वहयस्यास्य यष्टिरेका न
वर्जिता ॥ २२ ॥ शिपि ह्यवस्थिते तात पुत्राणामन्तके त्वयि । न
मे दुःखं भवेदितत् यदि त्वं धर्ममाचरेः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छत् ।
एव स राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवधार्हिता ॥ २४ ॥ तामभ्यगच्छ-
द्राजेन्द्रो वैपमानः कृताञ्जलिः । युधिष्ठिर इदञ्चैनां मधुरं वाक्य-
मब्रवीत् ॥ २५ ॥ पुत्रहन्ता नृशंसोऽहं तव देवि युधिष्ठिर ।
शापार्हः पृथिवीनामे हेतुभूतः शपस्व माम् ॥ २६ ॥ न हि मे
जीवितेनार्यो न राज्येन धनेन वा । तादृशान् सृष्टदो.हला.भूट-
स्यास्य सृष्टदुद्रुहः ॥ २७ ॥ तमेवं वादिनं भीत सन्निकर्षगतं
तदा । नोवाच किञ्चिद्गान्धारी निश्वासापरमा भृशम् ॥ २८ ॥
तस्यावनतदृहस्य पादयोर्निपतिष्यत । युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा
दीर्घदर्शिनो ॥ २९ ॥ अङ्गुल्यग्राणि दृष्ट्ये देवी पट्टान्तरेण सा ।
ततः स कुनखी भूतो दर्शनीयनखो नृपः ॥ ३० ॥ तद्गृह्णा चार्जु-
नोऽगच्छहासुदेवस्य पृष्ठतः । एवं सञ्चेष्टमानांस्तान्नितयेतश्च भारत ।
गान्धारी विगतक्रोधा सान्तुयामास मातृवत् ॥ ३१ ॥ तथा ते
समनुश्रुता मातरं वीरमातरम् । अभ्यगच्छन्त सद्दिताः पृथां
पृथुलवक्षसः ॥ ३२ ॥ चिरस्य दृष्ट्वा सा पुत्रान् पुत्राधिभिरभिष्रुता ।

वासमाहारयद्देवी वस्त्रेणावृत्य वै सुखम् ॥ ३३ ॥ ततो वासं
समूतसृज्य सह पुत्रेण वै पृथा । अपश्यद्वैतान् यस्त्रौषैर्वद्भधा
परिविद्धतान् ॥ ३४ ॥ सा तानेकैक्यं पुत्रान् असृजन्ती पुन
पुन । "अन्वभोचत दु खार्त्ता द्रौपदीञ्च "हतात्मजाम् । रुदन्ती-
मथ पाञ्चालीं दृढं पतिता भुवि ॥ ३५ ॥

द्रौपद्युवाच । आर्य्यं पौत्रा क्व ते सर्वे सौभद्रसहिता गता ।
न त्वा तेऽद्याभिगच्छन्ति चिर दृष्ट्वा तपस्विनीम् । किन्तु राज्येन
वै कायं विहीनाया सुतैर्मम ॥ ३६ ॥ ता समाश्र्वाप्तयामास पृथा
पृथुललोचनाम् । उत्थाप्य याज्ञसेनीन्तु रुदतीं शोककर्षिताम्
॥ ३७ ॥ तथैव सहिता चापि पुत्रैरनुगता नृप । अश्वगच्छत
गान्धारीमार्त्तामार्त्ततरा स्वयम् ॥ ३८ ॥ तामुवाचाथ गान्धारी सह
बध्वा यशस्विनीम् । मैव पुत्रीति दु खार्त्ता पश्य मामपि दु खि-
ताम् ॥ ३९ ॥ मन्ये लोकविनाशोऽय कालपर्यायचोदित । अवश्य
आवी सप्राप्त स्वभावाज्ञोमहर्षण ॥ ४० ॥ इद तत समनुप्राप्त
विदुरस्य वचो महत । अग्निद्वानुनये वृष्णे यदुवाच महामति
॥ ४१ ॥ तस्मिन्परिहार्य्योऽर्य्य व्यतीते च विप्रपत । मा शुचो न
हि शोच्यास्ते सग्रामे निधन गता ॥ ४२ ॥ यथैव त्व तथैवाह को
वामाश्र्वाप्तयिष्यति । भमैव ह्यपराधेन कुलमग्रं विनाशितम् ॥ ४३ ॥

इति स्त्रीपर्वणि जलप्रादानिकपर्वणि पृथापुत्रदर्शने

पञ्चदशोऽध्याय ॥ १५ ॥

समाप्तञ्च जलप्रादानिकपर्व ।

अथ स्त्रीविलापपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु गान्धारी वृक्षणामवकर्त्त-
नम् । अपश्यत्तत्र तिष्ठन्तीदूराद्विद्येन चक्षुषा ॥ १ ॥ मतिव्रता

महाभागा समानव्रतचारिणी । उग्रेण तपसा युक्ता सततं सत्य-
 वादिनी ॥ २ ॥ वरदानेन कृप्यास्य महर्षिः पुण्यकर्माणाः । दिव्य-
 ज्ञानबलोपेता विविधं पर्यदेवयत् ॥ ३ ॥ ददर्श सा बुद्धिमती
 दूरादेव यथान्तिके । रणाजिरं नृवीराणामद्भुतं लोमहर्षणम् ॥ ४ ॥
 अस्थिकेशपरिस्तीर्णं शोणितौघपरिप्लुतम् । शरीरैर्दङ्गसाहसै-
 विनिकीर्णं समन्ततः ॥ ५ ॥ गजाश्वरथयोधानामावृतं रुधिरा-
 विलैः । शरीरैरशिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगणैः ॥ ६ ॥ गजाश्व-
 नरनारीणां निस्त्रनैरभिसंवृतम् । शृगालवककाकीलकङ्ककाक-
 निपेवितम् ॥ ७ ॥ रक्षसां पुरुषादानां मोदनं कुरराकुलम् ।
 अश्रिवाभिः श्रिवाभिश्च नादितं गृध्रसेवितम् ॥ ८ ॥ ततो व्यासा-
 भ्यनुज्ञातो हृतराष्ट्रौ महीपतिः । पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिर-
 पुरोगमाः ॥ ९ ॥ वासुदेवं पुरस्कृत्य हतबन्धुञ्च पार्थिवम् । कुरु-
 स्त्रिय समासाद्य जम्बुरायोधनं प्रति ॥ १० ॥ समासाद्य कुरुक्षेत्रं
 ताः स्त्रियो निहतेश्वराः । अपश्यन्त हतांस्तत्र भ्रातॄन् पुत्रान्
 पितॄन् पतीन् ॥ ११ ॥ क्रव्याद्भिर्भक्ष्यमाणान् वै गोमांसुबलवायसैः ।
 भूतैः पिशाचै रक्षोभिर्विविधैश्च निशाचरैः ॥ १२ ॥ रुद्राङ्गीडनिभं
 दृष्ट्वा तदा विभ्रसनं स्त्रियः । महार्हभ्योऽथ यानेभ्यो विक्लोभन्त्यो
 निपेतिरे ॥ १३ ॥ अदृष्टपूर्वं पश्यन्त्यो दुःखार्त्ता भरतस्त्रियः ।
 शरीरेष्वस्त्रलान्नन्या न्यततंथापरा भुवि ॥ १४ ॥ आन्तान्ज्ञाप्यथा-
 न्यासां नासीत् काचन चेतना । पाञ्चालकुरयोपाणां कृपणं तद-
 भ्रमहत् ॥ १५ ॥ दुःखोपहतचित्ताभिः समन्ताद्गुनादितम् ।
 दृष्ट्वायोधनमत्युग्रं धर्मज्ञा सुबलात्मजा ॥ १६ ॥ ततः सा पुण्ड-
 रीकाक्षमामन्त्र्य पुरुषोत्तमम् । कुरूणां वैशसं दृष्ट्वा दुःखाहवन-
 मब्रवीत् ॥ १७ ॥ पश्येताः पुण्डरीकाक्ष स्तुपा मे निहतेश्वराः ।
 प्रकीर्णकेश्यः क्रोशन्त्यः कुरर्य इव माधव ॥ १८ ॥ अमूस्त्वभि-
 समागम्य अरन्त्यो भरतर्षभान् । यूयसो ह्यभ्यधावन्त पुत्रान्

भ्रातॄन् पितॄन् पत्नीन् ॥ १९ ॥ वीरसूभिर्भावावाचो हतपत्राभि-
 रावृतम् । क्वचिच्च वीरपत्नीभिर्हतवीराभिरावृतम् ॥ २० ॥ शोभितं
 पुरुषव्याघ्रैर्भीष्मकर्णाभिमन्युभिः । द्रोणद्रुपदश्लैश्च ज्वलद्भिरिव
 पावकी ॥ २१ ॥ काञ्चने कवचैर्द्विवैर्भाणिभिर्य महात्मनाम् ।
 अङ्गदैर्हस्तकेयूरैः स्रग्भिर्य समलङ्कृतम् ॥ २२ ॥ वीरवाङ्मनिष्-
 टाभिः शक्तिभिः परिघैरपि । खड्गैश्च विविधैस्तीक्ष्णैः शरैश्च
 शरागणैः ॥ २३ ॥ क्रव्यादसङ्गैः सहितैस्तिष्ठद्भिर्विविधैः क्वचित् ।
 क्वचिदाक्रीडमानैश्च शयानैरपरैः क्वचित् ॥ २४ ॥ एतद्देवस्त्रिधं
 वीर सपञ्चायोधन विभो । पश्यमाना हि दृष्ट्वाभिः शोकेनाहं
 जनार्दन ॥ २५ ॥ पाञ्चालानां कुरूणाञ्च विनाशे मधुसूदन ।
 पञ्चानामिव भूतानामहं बधमचिन्तयम् ॥ २६ ॥ तान् सुपर्शाश्च
 शूराय विकर्षन्त्यस्यगुचितान् । निगृह्य कवचेपूया भक्षयन्ति सह-
 स्रम् ॥ २७ ॥ जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणभीष्मयोः । अभि-
 मन्योर्विनाशञ्च कथिन्तयितुमर्हति ॥ २८ ॥ अबध्यकल्पान्निहतान्
 दृष्ट्वाहं मधुसूदन । शूद्रकङ्कवलश्वेनश्वशृगालादनीकृतान् ॥ २९ ॥
 अमर्षवशमापन्नान् दुर्योधनवशे स्थितान् । पश्यैतान् पुरुषव्याघ्रान्
 संमान्तान् पाशकानिव ॥ ३० ॥ शयनान्युचिता सर्वे मृदूनि विम-
 खानि च । विपन्नास्तेऽद्य वसुधा विवृततामधिशेरते ॥ ३१ ॥
 वन्दिभिः सतत काले स्तुवद्भिरभिनन्दिता । शिवानामश्रिवा घोरा
 शृण्वन्ति द्विविधा गिरः ॥ ३२ ॥ ये पुरा शेरते वीरा शयनेषु
 यशस्विनः । चन्दनागुरुदिग्धाङ्गास्तेऽद्य पाशुषु शेरते ॥ ३३ ॥ तेषा-
 माभरणान्येते शूद्रगोमायुवायसाः । आक्षिपन्त्यश्रिवा घोरा विन-
 दन्त पुनः पुनः ॥ ३४ ॥ वाणान् विमिश्रितान् पीतान्निस्त्रिंशान्
 विगला गदाः । युवाभिमानिनः प्रीता जीवन्त इव विभ्रति ॥ ३५ ॥
 सुरूपवर्णा बहवः क्रव्यादैरभिघटिताः । ऋषभमतिरूपपाथ शेरते
 चरितस्तज ॥ ३६ ॥ अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिघवाहवः ।

भेरते विमुखाः शूरा दयिता इव योपितः ॥ ३७ ॥ विभ्रतः
 कवचानन्ये विमलान्यायुधानि च । न धर्षयन्ति क्रव्यादा जीव-
 न्तीति जनार्दन ॥ ३८ ॥ क्रव्यादैः कृष्यमाणानामपरेषां मद्वा-
 लनाम् । श्रातकौश्रः सजयित्वा विप्रकीर्णाः समन्ततः ॥ ३९ ॥
 एते गोमायवो भीमा निहत्तानां मद्वात्मनाम् । कण्ठान्तरगतान्
 चारानाक्षिपन्ति सद्दक्षयः ॥ ४० ॥ सर्वेष्वपररात्रेषु याननन्दन्त
 वन्दिनः । स्तुतिभिश्च पराहर्षाभिरुपचारैश्च शिञ्चिताः ॥ ४१ ॥
 तानिमाः परिदेवन्ति दुःखार्ताः परमाङ्गनाः । कृपयां वृष्णि-
 भादूर्ध्वं दुःखशोकार्दिता भृशम् ॥ ४२ ॥ रक्तोत्पलवनानीव विभान्ति
 रुचिराणि वै । सुखानि परमस्त्रीणां परिशुभ्काणि केषव ॥ ४३ ॥
 रुदितोपरता श्लेता ध्यायन्त्यः संपरिप्लुताः । कुरुस्त्रियोऽभिगच्छन्ति
 तेन तेनैव दुःखिताः ॥ ४४ ॥ एतान्यादित्यवर्षानि तपनीयनिभानि
 च । रोषरोदनताम्नाणि वक्त्राणि कुरुयोपिताम् ॥ ४५ ॥ आसाम-
 परिपूर्णार्थं निश्चम्य परिदेवितम् । इतरेतरसंक्रन्दान् विजानन्ति
 योपितः ॥ ४६ ॥ एता दीर्घं विनिश्चस्य विलप्य च पुनः पुनः ।
 विस्मन्दमाना दुःखेन योषा जहति जीवितम् ॥ ४७ ॥ वक्ष्यो
 दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च । पाणिभिश्चापरा क्षन्ति
 शिरांसि सदुपाणयः ॥ ४८ ॥ शिरोभि पतितैर्हस्तैः सर्वाङ्गैर्युथमः
 कृतैः । इतरेतरसंप्रहृष्टैराकीर्णा भाति मेदिनी ॥ ४९ ॥ विशि-
 रस्कानथो कायान् दृष्ट्वा घोराभिनन्दिनः । मुञ्चन्ति सचिरं नाथ्यो
 विदेहानि शिरांसि च ॥ ५० ॥ शिरः कायेन सन्धाय प्रेक्षमाणा
 विचेतस । अपश्यन्त्योऽपरं तत्र नेदमस्येति दुःखिताः ॥ ५१ ॥
 बाहुरुपरणान्यान् विशिखीन्मथितान् पृथक् । सन्देधत्योऽसुखा-
 विष्टा भूर्च्छन्त्येताः पुनः पुनः ॥ ५२ ॥ उत्कृत्य शिरच्छान्या-
 न्विजग्धान् गगपक्षिभिः । दृष्ट्वा जाशिनं जानन्ति गर्तून् भरत-
 योपितः ॥ ५३ ॥ पाणिभिश्चापरा क्षन्ति शिरांसि मधुसूदन ।

प्रेक्ष्य भ्रातॄन् पितॄन् पुत्रान् पत्नींश्च निहतान् परैः ॥ ५४ ॥ वाङ्म-
 भिय सखङ्गैर्हि शिरोभिय सकुण्डलै । अगम्यकल्पा पृथिवी
 मासभोगितकर्ममा ॥ ५५ ॥ न दुःखिपूचिता पूवं दुःखं गाहन्व-
 निन्दिता । भ्रातृभिः पितृभिः पुत्रैरुपकीर्णा वसुधराम् ॥ ५६ ॥
 यूथानोव किशोरीणा सकेशीना जनार्दन । स्तुपाणा धृतराष्ट्रस्य
 पश्य हृन्दान्यनेकप ॥ ५७ ॥ इति दुःखतर किं नु केशव प्रति-
 भाति मे । यदिमा कुर्वते सर्वा रूपमुच्चावचं स्त्रिय ॥ ५८ ॥
 नूनमाचरितं पार्थ मया पूर्वेषु जन्मसु । या पश्यामि हतान् पुत्रान्
 पौत्रान् भ्रातॄश्च केशव । एवमार्त्ता विलपती ददर्श निहतं
 सुतम् ॥ ५९ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि स्त्रीणामुद्धभूमिदर्शने
 षोडशोऽध्याय ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्व्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोक
 भूर्च्छिता । सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ १ ॥ सा
 तु लब्ध्वा पुनरुच्चा विक्रुश्य च पुन पुन । दुर्व्योधनमभिप्रेक्ष्य
 शयान रुधिरोक्षितम् ॥ २ ॥ परिष्वज्य च गान्धारी रूपं
 पर्यदेववत् । हा हा पुत्रेति शोकार्त्ता विललापाकुलेन्द्रिया ॥ ३ ॥
 सुगूढजलुविपुल चारनिष्कनिषिवितम् । वारिणा नेत्रजेनोर
 सिञ्चन्ती शोकतापिता । समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 उपस्थितेऽस्मिन् संग्रामे ज्ञातीना सहये विभो । मामयं प्राह
 वार्ष्णेय प्राक्कलिर्नृपसुतम् ॥ ५ ॥ अस्मिन् ज्ञातिसमुदर्थे जय-
 मन्वा ब्रवीतु मे । इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वव्यसनागमम् ।
 अद्भुवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जय ॥ ६ ॥ यथा च युध्यमान-
 स्त्वं न प्रमुह्यसि पुत्रक । ध्रुव शस्त्रजितान् लोकान् प्राप्स्यस्यमर-

वत् प्रभो ॥ ७ ॥ इत्येवमद्रुवं नैनं पूर्वं श्रीचाम्यहं सुतम् । धृतराष्ट्रन्तु शोचामि रूपं हतवान्धवम् ॥ ८ ॥ अमर्षं युधां यिष्ठं कृतास्त्रं युद्धदुर्मदम् । शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतम् ॥ ९ ॥ योऽयं मूर्खामिपिक्लानामग्रे याति परन्तपः । सोऽयं पांशुषु शैतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १० ॥ ध्रुवं दुर्योधनो वीरो गतिं न सुलभांगतः । तथा ह्यभिमुखं शैते शयने वीरशैविते ॥ ११ ॥ - यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति वरस्त्रियः । तं वीरशयने सुप्तं रमयन्त्यग्निवाः शिवाः ॥ १२ ॥ यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति मनीषिणः । भङ्गीतलस्थं निहतं मघ्नास्तं पर्युपासते ॥ १३ ॥ यं पुरा व्यजनैरग्नैरुपवीजन्ति योऽपितः । तमद्य पक्षव्यजनैरुपवीजन्ति पक्षिणः ॥ १४ ॥ एष शैते मत्तवाङ्गुलवान् सत्यविक्रमः । सिंहेनेव दिपं संख्ये भीमसेनेन पातितः ॥ १५ ॥ पश्य दुर्योधनं कृष्ण शयानं रुधिरोक्षितम् । निहतं भीमसेनेन गदां संख्येय भारतः ॥ १६ ॥ अशौहिणीर्माहावाङ्गुलैश्चैकाञ्च केशव । आनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयान्निधनं गतः ॥ १७ ॥ एष दुर्योधनः शैते महेष्वासी महारथः । शार्दूल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ॥ १८ ॥ विदुरं ह्यवमन्यैष पितरक्षेत्रे मन्दभाक् । बालो ह्येवावमानेन मन्दो मृत्युवशं गतः ॥ १९ ॥ निःसपत्ना मही यस्य जयोद्दय समा स्थिताः । स शैते निहतो भूमौ सुतो मे पृथिवीपतिः ॥ २० ॥ अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्तराष्ट्रानुशसितान् । पूर्णां हस्तिगवाश्चैव वार्ष्णेय न तु तच्चिरम् ॥ २१ ॥ तामेवाद्य महावाहो पश्याम्यन्यानुशासनाम् । हीनां हस्तिगवाश्चैन किं नु जीवामि माधव ॥ २२ ॥ इदं कृच्छतरं पश्य पुत्रव्यापि बधान्मम । यदिमाः पर्युपासन्ते हतान् शूरान् रणे स्त्रियः ॥ २३ ॥ प्रकीर्णकेशीं सुयोधीं दुर्योधन शुभाङ्गुगाम् । रुक्मवेदीनिभां पश्य कृष्ण संक्षिण्णमातरम् ॥ २४ ॥ नूनमेया पुरा बाला जीव-

माने महाभुजे । भुजावाञ्छित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी ॥ २५ ॥
 कथं नु शतधा नैद् हृदयं मम दीर्यते । पश्यन्त्या निहतं पुत्रं
 पुत्रेण सञ्चित रणे ॥ २६ ॥ पुत्र रुधिरसंसिक्तमुपजिघ्रत्यनिन्दिता ।
 दुर्योधनन्तु वामीरु पाणिना परिभार्जति ॥ २७ ॥ किं नु शोचति
 भर्तारं पुत्रं वैषा मनस्विनी । तथा ह्यवस्थिता भाति पुत्रं वाप्य-
 भिवीक्ष्य सा ॥ २८ ॥ स्वशिर 'पञ्चशाखाभ्यामभिहत्यायतेक्षणा ।
 पतत्पुरसि वीरस्य करुराजस्य माधव ॥ २९ ॥ पुण्डरीकमिवा-
 भाति पुण्डरीकान्तरप्रभा । मुखं प्रमृज्य पुत्रस्य भर्तुस्यैव तप-
 स्विनी ॥ ३० ॥ यदि चाप्यागमा सन्ति यदि वा श्रुतयस्तदा ।
 ध्रुवं लोकानवाप्नोऽयं नृपो बाहुवलाञ्छितान् ॥ ३१ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धार्या दुर्योधनदर्शने

सप्तदशोऽध्याय ॥ १७ ॥

रथनीडानि द्दिङ्गांश्च हतानां गजवाजिनाम् । आश्रिताः श्रममो-
 हात्तां स्थिताः पश्य महाबल ॥ ८ ॥ अन्याङ्गापहृतं कायाच्चारु-
 क्ण्डलमुन्नमं । स्वस्य बन्धोः शिरः कृष्ण गृहीत्वा पश्य तिष्ठतीम्
 ॥ १० ॥ पूर्वजातिकृतं पापं मन्ये नाल्पमिवानघ । एताभिरन-
 वद्याभिर्मया चैवाल्पमेधया ॥ ११ ॥ यदिदं धर्मराजेन पातितं
 नो जनार्दन । न हि नाशोऽस्ति वार्ष्णेय कर्मणोः शुभपापयोः
 ॥ १२ ॥ प्रत्यग्रवयमथैव दर्शनीयकुचोदरा । क्लेषु जाता
 स्त्रीमत्यः कृष्णापक्ष्माक्षिमूर्द्धजाः ॥ १७ ॥ हंसगह्वरभाषिण्यो दुःख-
 शोकप्रमोहिताः । सारस्य इव रासन्यः पतिताः पश्य माधव ॥ १४ ॥
 फुल्लपद्मप्रकाशानि पुण्डरीकाक्ष योपिताम् । अनवद्यानि वक्त्राणि
 तापयत्येव रश्मिवान् ॥ १५ ॥ ईर्ष्यां भ्रम पुत्राणां वासुदेवावरो-
 धनम् । भक्तमातरुदर्पाणां पश्यन्त्यद्य पृथग्जना ॥ १६ ॥ शत-
 चन्द्राणि चर्माणि ध्वजांश्यादित्यमन्त्रिभान् । रौक्माणि चैव वर्माणि
 निष्कान्तपि च काञ्चनान् ॥ १७ ॥ शीर्षत्राणानि चैतानि पुत्राणां
 मे महीतले । पश्य दीप्तानि गोविन्द पावकान् सङ्गतानिव ॥ १८ ॥
 एष दुःशासनः श्रेते शूरेणामित्रघातिना । पीतशोणितसर्वाङ्गो
 भीमेन युधि पातितः ॥ १९ ॥ गदया भीमसेनेन पश्य मध्वमे
 सुहम् । द्यूतकेशाननुषृत्य द्रौपद्या चीदितेन च ॥ २० ॥ उक्ता
 क्षनेन पाञ्चाली सभायां द्यूतनिजिता । प्रियं चिकीर्षतां भ्रातुः
 कार्यस्य च जनार्दन ॥ २१ ॥ सद्यैव रुद्रदिवेन नकुलेनार्जुनेन च ।
 दासभार्यासि पाञ्चालि क्षिप्रं प्रविश नो गृहम् ॥ २२ ॥ ततो-
 ऽहममुवं कृष्ण तदा दुर्योधनं नृपम् । मन्युपाशपरिक्षिप्तं यत्कुनिं
 पुत्र वज्रं च ॥ २३ ॥ निवोधैर्नसदुर्वुद्धिं मातुलं कलहप्रियम् ।
 क्षिप्रमेतं परित्यज्य पुत्र शान्त्यस्य पाण्डवैः ॥ २४ ॥ न युध्यसे त्वं
 दुर्वुद्धे भीमसेनममर्षणम् । वाङ्नाराचैस्तुदं स्त्रीस्त्रीरुक्माभि-
 रिव कुञ्जरम् ॥ २५ ॥ तानेयं रहसि श्रुत्वा न वाक्प्रख्यानवधा-

रचन् । उत्सर्जं विषं तेषु सर्पे गोष्टपभेद्विव ॥ २६ ॥ एष
 दुःशासनः प्रेते विक्षिप्य विपलौ भुजौ । निहतौ भीमसेनेन सिंहै-
 नेव महागजः ॥ २७ ॥ अत्यर्घमकरोद्गोद्रं भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
 दुःशासनस्य यत् क्रुद्धोऽपिवच्छोणितमाहवे ॥ २८ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीविलापे
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रवापदानाञ्च गर्जितम् । चित्ररूपमिदं कृष्णं विचित्रं प्रतिभाति मे
 ॥ १३ ॥ युवा वृन्दारकी नित्यं प्रवरस्त्रीनिषिधितः । विविंशतिरसौ
 श्रेते ध्वस्तः पांशुषु माधव ॥ १४ ॥ शरसंकुत्तवर्माणं वीरं विशसने
 चतम् । परिवार्यासते गधाः परिविंशद्विंशतिम् ॥ १५ ॥ प्रविश्य
 समरे वीरः पाण्डवानामनीकिनीम् । स वीरशयने श्रेते पुन सत्-
 पुरुषोचिते ॥ १६ ॥ श्रितोपपन्नं सुनसं सुभ्रु ताराधिपोपमम् ।
 अतीव शुभ्रं वदनं पश्य कृष्णं विविंशतेः ॥ १७ ॥ यं स्मृतं पर्यु-
 पासन्ते वसुवासवयोपितः । क्रीडन्तमिव गन्धवं देवकन्या सहस्रशः
 ॥ १८ ॥ हन्तारं वीरसेनानां शूरं समितिशोभनम् । निवर्हण-
 ममित्राणां दुःसहं विप्रहेत क ॥ १९ ॥ दुःसहस्यैतदाभाति शरीरं
 संवृतं शरैः । गिरिरात्करुहे फुल्लैः कर्णिकारैरिवावृत ॥ २० ॥
 शतकौश्र्या स्रजा भाति कवचेन च भास्वता । अग्निनेव गिरि-
 श्रेतो गतासुरपि दुःसहः ॥ २१ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीविलापे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

गान्धार्युवाच । अध्वङ्गुणमाद्भ्यं वले शौर्यं च केशवं । पित्रा
 लया च दाशार्द्धं हस्तं सिंहमिवोत्कटम् ॥ १ ॥ यो विभेदं चमूमेको
 मम पुत्रस्य दुर्भेदाम् । सभूला मृत्युरन्येषामयं मृत्युवयं गत ॥ २ ॥
 तस्योपलक्षणे कृष्णं कार्ष्णीरमिततेजसः । अभिमन्योर्हेतव्यापि प्रभा
 नैवोप्रभाम्यति ॥ ३ ॥ एषा विराटदुक्षिता स्त्रिया गाण्डीवधन्वना ।
 शार्त्ता बाला पतिं वीरं दृष्ट्वा शोषत्यनिन्दिता ॥ ४ ॥ तमेषा हि
 समासाद्य भार्या शर्त्तारमन्तिके । विराटदुक्षिता कृष्णं पाणिना
 परिमार्जति ॥ ५ ॥ तस्यं बह्नुमुपाग्राय शौभद्रस्य मनस्विनी ।
 विबुद्धकमलाकारं कम्बुवृत्तशिरोधरम् ॥ ६ ॥ काम्यरूपवती चैषा
 परिष्वजति भाविनी । लज्जमाना पुरा चैनं माध्वीकमदर्शयितुम्

॥ ७ ॥ तस्य क्षतजसन्दिग्धं जातरूपपरिष्कृतम् । विमुच्य कवचं
 वीर शरीरमभिवीक्षते ॥ ८ ॥ अवेक्षमाणा त वाला कृष्ण त्वामभि-
 भाषते । अयं ते पुण्डरीकाक्ष सट्टशाक्षो निपातित ॥ ९ ॥ वल्ले
 वीर्यं च सट्टशस्तेजसा चैव तेऽनघ । रूपेण च तथात्यर्थं श्रिते भुवि
 निपातित ॥ १० ॥ अत्यन्तसुकुमारस्य राज्ञवाजिनशायिन ।
 कश्चिदय शरीरं ते भूमौ न परितप्यते ॥ ११ ॥ मातङ्गभुजवर्माणौ
 ज्योत्स्नपकठिनत्वधौ । काञ्चनाङ्घ्रिनि श्रिते निक्षिप्य विपुलौ भुजौ
 ॥ १२ ॥ व्यायम्य वङ्गधा नूनं सुखसुप्त अमादिव । एव विल-
 पतीमार्त्ता न हि मामभिभाषसे ॥ १३ ॥ न स्मराम्यपराहं ते किं
 मा न प्रतिभाषसे । ननु मा त्व पुरा दूराद्भिवीक्ष्यामिभाषसे
 । १४ ॥ आर्याभार्यं सुभद्रा त्वमिमाथ त्रिदशोपमान् । पिढ-
 न्नाञ्चैव दु खार्त्ता विहाय क्व गमिष्यसि ॥ १५ ॥ तस्य शोणित-
 दिग्धान् वै केमानुद्यम्य पाणिना । उतसङ्गे वक्त्रमाधाय जीवन्त-
 मिव पृच्छति ॥ १६ ॥ स्वस्तीय वासुदेवस्य पुत्र गाण्डीवधन्वन ।
 कथं त्वा रणमध्यस्थ जघ्नुरेते महारथा ॥ १७ ॥ धिगस्तु क्रूर-
 कर्तृस्तान् कृपकर्णजयद्रथान् । द्रोणद्रोणायनी चोभौ यैरसि
 व्यसनीकृत ॥ १८ ॥ रथर्षभाणा सर्वेषा कथमासीत्तदा मन ।
 बालं त्वा परिवार्यैक मम दु खाय जघ्नुषाम् ॥ १९ ॥ कथं नु
 पाण्डवामाञ्च पाञ्चालानाञ्च पश्यताम् । त्वं वीर निधन प्राप्नो
 नाथवान् सन्ननाथवत् ॥ २० ॥ दृष्ट्वा त्वा वङ्गभि सङ्घेऽहत् वीर
 पिता स हि । वीर पुत्रघणार्द्रैः कथं जीवति पाण्डव ॥ २१ ॥
 न राज्यलाभो विपुले शत्रूणा वा परामव । प्रीति धास्यति
 पार्थाना त्वाग्ने पुष्करक्षणे ॥ २२ ॥ तव शस्त्रजितासोकान् धर्मैः
 च ह्यनेन च । क्षिप्रमन्वागमिष्यामि तत्र मा परिपालय ॥ २३ ॥
 दुर्मर पुनरप्राप्ते काले भवति केनचित् । यदहं त्वा रणे दृष्ट्वा
 हतं जीवामि दुर्भगा ॥ २४ ॥ कामिदानीं नरख्याद्य श्रेष्ठया

स्मितया गिरा । पितृलोके समेत्यान्त्यां मामिवामन्त्रविष्यसि ॥२५॥
 नूनमप्सरसां स्वर्गे मनांसि प्रमथिष्यसि । परमेण च रूपेण गिरा
 च स्मितपूर्वया ॥ २६ ॥ प्राप्य पुण्यकृतांलोकानप्नरोमि समेवि-
 चान् । सौमद्र विहरन् काले क्षरेथा सुकृतानि मे ॥ २७ ॥
 एतावानिह संवासी विहितस्ते मया सह । पण्णासान् सप्तमे
 मासि त्वं वीर निधनं गतः ॥ २८ ॥ द्रव्युक्तवचनामेतामपकर्षन्ति
 दुःखिताम् । उत्तरां मोघसङ्ख्यां मत्स्यराजकुलस्त्रिय ॥ २९ ॥
 उत्तरामपञ्चयैनामार्त्ताभार्त्ततराः स्वयम् । विराटं निहत दृष्ट्वा
 क्रोशन्ति विलपन्ति च ॥ ३० ॥ द्रोणास्त्रशरसंकुतं शयान रुधि-
 रोक्षितम् । विराटं विनदन्त्येते शृङ्गोमायुवायसाः ॥ ३१ ॥
 विनद्यमानं विद्वगैर्विराटमसितेक्षणाः । न शक्नुवन्ति विवर्णा
 विवर्त्तयितुमातुराः ॥ ३२ ॥ आशामातपतप्तानामायासेन च योषि-
 ताम् । अमेण च विवर्णानां वक्त्राणां विप्रुतं वपुः ॥ ३३ ॥ उत्तर-
 क्षामिमन्युश्च कास्वीजश्च सुदक्षिणम् । शिशूनेतान् हतान् पश्य
 लक्ष्माणश्च सुदर्शनम् । आयोधनधिरोमध्ये शयानं पश्य माधव ॥३४॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये
 विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

गान्धार्युवाच । एष वैकर्त्तनः शीते महेष्वासी महाबल ।
 स्वलितानलवत् सङ्कोत्र संमान्त पार्थतेजसा ॥ १ ॥ पश्य वैकर्त्तनं
 कण निहत्यातिरथान् बहून् । शोणितौघपरीताङ्गं शयानं पतितं
 भुवि ॥ २ ॥ अमर्षी ह्योर्धरोपय महेष्वासी महारथः । रणे
 विनिहतः शीते शूरो गाण्डीवधन्वना ॥ ३ ॥ यं न्ना पाण्डवमन्त्रासा-
 क्षम पुत्रा महारथाः । प्रासुध्यन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूथपम् ॥४॥
 घाटूर्लमिव सिंहेन समरे सव्यसाधिना । मातङ्गमिव मत्सेन मात-
 ङ्गेन निपातितम् ॥ ५ ॥ समेताः पुरुषव्याघ्र मिहृतं शूरमाहवे ।

प्रकीर्णमूर्धजा पत्न्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥६॥ उद्दिग्न्ः सततं यस्मात्
 धर्मराजो युधिष्ठिर । त्रयोदशसमा निद्रा चिन्तयन्नाध्यगच्छत
 ॥ ७ ॥ अनाद्युष्य परैर्यद्दे शत्रुभिर्ममववानिव । शुगान्ताग्निरिवा-
 क्षिप्मान् हिमवानिव च स्थिरः ॥ ८ ॥ स भूत्वा शरणं वीरो धार्तरा-
 ट्प्रस्य माधव । भूमौ विनिहत्येते वातरुग्न् इव द्रुम ॥ ९ ॥
 पश्य कर्णस्य पत्नी त्वं वृषसेनस्य मातरम् । लालप्यमानां करुणं
 रुदतीं पतिता भुवि ॥ १० ॥ आचार्य्यशापोऽनुगतो ध्रुवं त्वां यद्
 असञ्चक्रमियं धरा ते । तत् शरेणापहृतं शिरस्ते धनञ्जयेनाहव-
 शत्रुमध्ये ॥ ११ ॥ हा हा धिगीषा पतिता विसंज्ञा संवीक्ष्य जाम्बू-
 नदवदकचम् । कर्णं महावाङ्मदीनसत्त्वं सुपिणमाता रुदती
 भृशान्ता ॥ १२ ॥ अल्पावशेषोऽपि कृतो महात्मा शरीरमच्चै परि-
 भक्षयद्धि । द्रष्टुं न न प्रीतिकरं शशीव कृष्णस्य पक्षस्य चतुर्दशमे
 ॥ १३ ॥ सा वर्तमाना पतिता पृथिव्यामुत्थाय दीना पुनरेव चैषा ।
 कर्णस्य वक्त्रं परिजिघ्रमाणा रीरुयते पुत्रवधाभितप्ता ॥ १४ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

गान्धार्युवाच । आवन्त्यं भीमसेनेन भक्षयन्ति निपातितम् ।
 शृङ्गगोर्मायव शूरं बद्धवन्धुमबन्धुवत ॥ १ ॥ तं पश्य कदनं कृत्वा
 शत्रूणां मधुसूदन । शयानं वीरशयने रुधिरेण समुचितम् ॥ २ ॥
 तं शृगालाय कङ्काय क्लव्यादाय पृथग्विधा । तेन तेन विकर्षन्ति
 पश्य कालस्य पर्ययन् ॥ ३ ॥ शयानं वीरशयने वीरमाक्रन्दकारि-
 णम् । आवन्त्य संहिता नार्थ्यो रुदत्यः पर्युपासते ॥ ४ ॥ प्रातिपद्यं
 महेष्वासं हतं भलेन वाङ्मनम् । प्रसप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्ण
 मनस्विनम् ॥ ५ ॥ शतीव मुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि योभते । योम-
 स्येवाभिपूष्मन्थ योर्णगास्या समुदान ॥ ६ ॥ पुत्रशोकाभितप्तेन

प्रतिष्ठां परिरक्षता । पाकपासनिना सङ्गे वाङ्मत्तत्रिनिपातितः
 ॥ ७ ॥ एकादशवसूभिर्त्वा रच्यमाण मद्रात्मना । सत्यं चिक्रीपैता
 पश्य हतमेन जयद्रथम् ॥ ८ ॥ सिन्धुसौवीरभर्तारं दर्पपूर्णं मन
 खिनम । भक्षयन्त्यग्निवा मृधा जनार्दन जयद्रथम् ॥ ९ ॥ संरच्यमाणं
 भार्याभिरनुरक्ताभिरच्युत । रमन्त्यो व्यपकर्षन्ति गहनं निम्नमन्ति-
 कात् ॥ १० ॥ तमेता पर्यपासन्ते रच्यमाणं महाभुजम् । सिन्धु-
 सौवीरभर्तारं काम्बोजयवनस्त्रिय ॥ ११ ॥ यदा कृष्णामुपाटाय
 प्राद्रवत कैकथै सह । तदैव बध्य पाण्डूना जनार्दन जयद्रथ ॥ १२ ॥
 दुःशला मानयद्भिस्तु तदा मुक्तो जयद्रथ । कथमद्य न ता कृष्णा
 मानयन्ति स्र ते पुन ॥ १३ ॥ सैषा मम सुता बाला विलपन्ती
 सुदुःखिता । प्रमापयति चात्मानमाक्रीयति च पाण्डवान् ॥ १४ ॥
 किं न दुःखतरं कृष्णा परं मम भविष्यति । यत सुता विधवा बाला
 स्तुपाय निहतेश्वरा ॥ १५ ॥ हा हा धिग्दुःशला पश्य वीत-
 शोकमयामिव । शिरो भर्तुरनासाद्य धावमानामितस्तत ॥ १६ ॥
 वारयामास य सर्वान् पाण्डवान् पुत्रमृद्धिन । हत्वा स विपुला
 सेना स्वय मृत्युवशं गत ॥ १७ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं वीर परम-
 दुर्जन्यम् । परिवार्यै रुदन्येता स्त्रिययन्त्रीपमानना ॥ १८ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये

हाविंशोऽध्याय ॥ २२ ॥

गान्धार्युवाच । एष शल्यो हत शैते साक्षान्कुलमातुल ।
 धर्मज्ञेन सता तात धर्मराजेन समुगे ॥ १ ॥ यस्त्वया सहिते नित्यं
 सर्वत्र पुरुपर्धभ । स एष निहत शैते मद्रराजो महारथ ॥ २ ॥
 येन समृद्धता तात रथमाधिरयेर्युधि । जयायं पाण्डुपुत्राणा तथा
 तेजोवध कृत ॥ ३ ॥ हा हा धिक् पश्य शल्यस्य पूर्णवन्द्रसदयं नम् ।

मुखं पद्मपलाशाद्यं काकीरादृष्टमग्रणम् ॥ ४ ॥ एषा चामीकराभस्य
 तत्रकाशनमप्रभा । आस्यादिनि यता जिह्वा भक्ष्यते कृष्ण पक्षिभिः
 ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरेण निहतं शतं ममितिशीभनम् । रुदन्य पथ्यु-
 यासन्ते मद्रराजकुलस्त्रिय ॥ ६ ॥ एता सुसूत्रावमना मद्रराजं नर-
 पंभम् । क्रोमन्त्योऽद्य समासाद्य क्षत्रिया क्षत्रियपंभम् ॥ ७ ॥ शतं
 निपतित शूरं परिवार्याभित स्थिता । वासिता वृष्टय पद्मे परि-
 लम्भमिव द्विपम् ॥ ८ ॥ शतं शरणादं शूरं पथ्येनं रयसत्तमम् ।
 शयानं वीरशयने शरैर्विभक्तलीकृतम् ॥ ९ ॥ एष शैलालयो राजा
 भगदत्त प्रतापवान् । गजाक्षुभधर श्रेष्ठ शैते भुवि निपातितः
 ॥ १० ॥ यस्य रुक्ममयी माला शिरस्येषा विराजते । श्वापदै-
 र्भक्ष्यमाणस्य शोभयन्तीव मूर्ध्वजान् ॥ ११ ॥ एतेन किल पार्यस्य
 युद्धमासीत् सुदारुणम् । लोमहर्षणमतपथं शक्रस्येवाहिना यथा
 ॥ १२ ॥ योश्चक्षित्वा महावाहुरेष पार्थं धनञ्जयम् । सशयं गमयित्वा
 च कुन्तीपुत्रेण पातित ॥ १३ ॥ यस्य नास्ति समो लोके शौर्यं वीर्यं
 च कथन । स एष निहत शैते भीष्मो भीष्मकृदाहवे ॥ १४ ॥ पश्य
 शान्तनवं कृष्ण शयानं सूर्यवर्चसम् । युगान्त इव कालेन पतितं
 सूर्यमम्बरात् ॥ १५ ॥ एष तन्ना रणे शत्रूच्छ्रतापेन वीर्यवान् ।
 नरसूर्योऽस्तमभ्येति सूर्योऽस्तमिव केशव ॥ १६ ॥ शरतल्मगतं वीरं
 धर्मं देवापना समम् । शयानं वीरशयने पश्य शूरनिपेविते ॥ १७ ॥
 कर्ष्णिनालीकनाराधैरास्तीर्य शयनोत्तमम् । आविश्य शैते भगवान्
 स्कन्द शरवर्नं यथा ॥ १८ ॥ अतूलपूर्णं गाङ्गेयस्त्रिभिर्वाणैः सम-
 न्वितम् । उपधायोपधानाग्र दत्त गाण्डीवधन्वना ॥ १९ ॥ पाल-
 यान पितु शास्त्रमूर्धरेता महायथा । एष शान्तनव शैते माधवा-
 प्रतिमो युधि ॥ २० ॥ धर्मात्मा वत धर्मज्ञ पारावर्ष्येण निर्षद्ये ।
 अमर्त्त इव मर्त्त सन्नेष प्राणानधारयत् ॥ २१ ॥ नास्ति युद्धे कृती
 कश्चिन्न विहान्न पराक्रमी । यत्र शान्तनवो भीष्म शैतेऽद्य निहत

शरैः ॥ २२ ॥ स्वयमेतेन शूरेण पृच्छमानेन पाण्डवैः । धर्मज्ञे-
 नाहवे मृत्युराख्यात. मृत्यवादिना ॥२३॥ प्रनष्टः कुरुवंशः स पुनर्येन
 समुद्धृतः । स गतः कुरुभिः सार्द्धं महाबुद्धिः पराभवम् ॥ २४ ॥
 धर्मेषु कुरवः कं नु परिप्रच्छन्ति माधव । गते देवव्रते स्वर्गं देवकल्मे-
 श्वरर्षभे ॥ २५ ॥ अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्यकेस्तथा । तं पश्य
 पतितं द्रोणं कुरुणां द्विजसत्तमम् ॥२६॥ अस्तं चतुर्विधं वेद यथैव
 त्रिदशेश्वरः । भार्गवो वा महावीर्यस्तथा द्रोणोऽपि माधव ॥२७॥
 यस्य प्रसादाहीभवत्सः पाण्डवः कर्म दुष्कारम् । चकार स हतः श्रेते
 नैनमस्त्राख्यपालयन् ॥२८॥ यं पुरोधाय कुरव आह्वयन्ते स पाण्ड-
 वान् । सोऽयं अस्त्रभृतां श्रेष्ठोद्गोण अस्त्रैः परित्ततः ॥ २९ ॥ यस्य
 निहृतः सेनां गतिरग्नेरिवाभवत् । स भूमौ निहतः श्रेते शान्तार्चि-
 रिव पावक ॥३०॥ धनुर्मुष्टिरशीर्षश्च हस्तावापश्च माधव । द्रोणस्य
 निहतस्यापि दृश्यते जीवती यथा ॥ ३१ ॥ वेदा यस्माच्च चत्वारः
 सर्वांस्त्राणि च केशव । अनपैतानि वै शूरायथैवादी प्रजापते ॥३२॥
 वन्दनार्हाविमौ तस्य वन्दिभिर्वन्दितौ शुभो । गोमायवो विकर्षन्ति
 पादौ शिष्यगणाञ्चितौ ॥३३॥ द्रोणं द्रुपदपुत्रेण निहतं मधुसूदन ।
 कृपी कृपणमन्वास्ते दुःस्त्रीपहतचेतना ॥३४॥ तां पश्यं पतितौमार्त्तां
 मुक्तकेषीमधोमुखीम् । हतं पतिमुपासन्तीं द्रोणं अस्त्रभृताम्बरम्
 ॥ ३५ ॥ वाणंभिन्नतनुवाणं धृष्टशुम्भेन केशव । उपासतं मूढे द्रोणं
 जटिला ब्रह्मचारिणः ॥३६॥ प्रेतकृत्ये च यतते कृपी कृपणमातुरा ।
 हतस्य समरे भर्तुः सुकमारौ यथास्विनी ॥ ३७ ॥ अग्निमाहृत्य
 विधिवच्चितां प्रस्वाद्य सर्वशः । द्रोणमाघाय गायन्ति व्रीषि सामानि
 सामगाः ॥ ३८ ॥ कुर्वन्ति च वितामेते जटिला ब्रह्मचारिण ।
 धनुर्भिः शक्तिभिश्चैव रथनीडैश्च माधव ॥ ३९ ॥ अस्त्रैश्च विविधै-
 रन्यैर्धृष्यन्तो भूरितेजसम् । एते द्रोणं समाघाय शंसन्ति च स्तुन्ति
 च ॥४०॥ सामभिस्त्रिभिरन्तस्यैरनुशंसन्ति चापरे । अग्नावग्निमिवा-

धाय द्रोणं ज्ञत्वा ज्ञताशने ॥४१॥ गच्छन्त्यभिमुखो गङ्गा द्रोणशिष्या
 हिजातय । अपसव्या चिति कृत्वा पुरस्कृत्य कृषी तदा ॥ ४२ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये
 त्रयोविंशोऽध्याय ॥ २३ ॥

त्वमधर्मेण धार्मिक । इति यूपध्वजस्यैताः स्त्रियः क्रोशन्ति माधव
 ॥ १५ ॥ भार्या यूपध्वजस्यैषा करसम्मितमध्यमा । कृत्योत्सङ्गे
 गुञ्जं भर्तुः कृपणं पर्यदेवयत् ॥ १६ ॥ अयं स रथनीत्कर्षी पीन-
 स्तनविमर्द्दनः । नाभ्यूसृजघनस्पर्शी नीवीविस्त्रं सनः करः ॥ १७ ॥
 अयं स हन्ता शत्रूणां मित्राणामभयप्रदः । प्रदाता गोसहस्राणां
 क्षत्रियान्तकरः करः ॥ १८ ॥ वासुदेवस्य सान्निध्ये पार्थेनाक्लिष्ट-
 कर्मणा । युध्यत समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः ॥ १९ ॥ किं नु
 वक्ष्यसि संसत्स कथासु च जनार्दन । अर्जुनस्य महत् कर्म स्वयं
 वा स किरीटवान् ॥ २० ॥ इत्येवं गह्वरिल्लैषा तृष्णीमास्त वरा-
 ङ्गना । तामेतामनुशोचन्ति शपत्तः । खामिव स्तुषाम् ॥ २१ ॥
 गान्धारराज शकुनिबलवान् सत्यविक्रमः । निहत सहदेवेन
 भागिनेयेन मातुलः ॥ २२ ॥ य पुरा हेमदण्डाभ्या व्यजनाभ्या सा
 वीज्यते । स एष पश्चिभिः पक्षैः शयान उपवीज्यते ॥ २३ ॥ यः
 सा रूपाणि कुरुते शतयोऽथ सहस्रशः । तस्य मायाविनी माया
 दग्धा पाण्डवतेजसा ॥ २४ ॥ मायया निकृतिप्रज्ञो जितवान् यो
 युधिष्ठिरम् । सभाया विपुलं राज्यं स पुनर्जीवितं जितः ॥ २५ ॥
 शकुनाः शकुनिं कृष्या समन्तात् पर्युपासते । कीतवं मम पुत्राणां
 विनाशायोपशिक्षितम् ॥ २६ ॥ एतेनैतन्महदैरं प्रसक्तं पाण्डवैः
 सह । बधाय मम पुत्राणामात्मनः सगणस्य च ॥ २७ ॥ यथैव मम
 पुत्राणां लोकाः प्रस्त्रजिता विभो । एवमस्यापि दुर्बुद्धैर्लोकाः
 प्रस्त्रेण वै जिताः ॥ २८ ॥ कथञ्चनायं तत्रापि पुत्रान्मे भ्रातृभिः
 सह । विरोधयेद्दनुप्रदानदृजुर्गामुस्त्रदन ॥ २९ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्य

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

गान्धार्युवाच । काम्बोजं पश्य दुदप काम्बोजास्तरणोचितम् ।

भार्या सुदुःखिताः । दग्धा गच्छन्ति पाञ्चाख्यं राजानमपसव्यतः
 ॥ १९ ॥ घृष्टकेतुं महेष्वासं चेदिपुङ्गवमङ्गनाः । द्रोणेन निहतं
 शूरं हरन्ति हतचेतसः ॥ २० ॥ द्रोणास्त्रमभिहत्यैष विमर्दी मधु-
 सूदन । महेष्वासो हत शैते वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ २१ ॥ एष
 चेदिपतिः शूरो घृष्टकेतुर्महारथः । शैते विनिहतः संखिर हत्वा
 शत्रून् सहस्रयः ॥ २२ ॥ विच्छिद्यमानं विहगैस्तं भार्याः प्रत्युप-
 स्थिताः । चेदिराजं हृषीकेण सुकेभञ्जारकुण्डलम् ॥ २३ ॥ दाशार्ह-
 पुत्रजं वीरं शयानं सत्यविक्रमम् । आरोप्याङ्गे रुदन्येताथेदिराजं
 वराङ्गनाः ॥ २४ ॥ अस्य पुत्रं हृषीकेण सुकेभञ्जारकुण्डलम् ।
 द्रोणेन समरे पश्य निकृत्तं बद्धधा शरैः ॥ २५ ॥ पितरं नून-
 माजिस्थं युध्यमानं परैः सह । गाजहात् पितरं वीरमद्यापि मधु-
 सूदन ॥ २६ ॥ एवं ममापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् । दुर्योधनं
 महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ २७ ॥ विन्दानुविन्दावायन्त्यौ
 पतितौ पश्य केशव । हिमान्ते पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव
 ॥ २८ ॥ काञ्चनाङ्गदवर्णाणौ रणे खड्गधनुर्दरौ । ऋषभप्रति-
 रूपाक्षौ शयानौ विमलस्रजौ ॥ २९ ॥ अवध्याः पाण्डवा कृष्या-
 सर्व एव त्वया सह । ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णात् वैकर्त्तनात्
 कृपात् ॥ ३० ॥ दुर्योधनात् द्रोणसुतात् सैन्धवाच्च महारथात् ।
 सोमदत्तादिकर्ष्णाञ्च शूराच्च कृतवर्भण ॥ ३१ ॥ ये हन्यु शस्त्रविगीन
 देवानपि नरर्षभाः । त इमे निहताः सर्वे पश्य कालत्वा पथ्ययम्
 ॥ ३२ ॥ नातिभारोऽस्ति दैवस्य ध्रुवं माधव कन्दन । यद्विमे
 निहता शूराः क्षत्रियैः क्षत्रियर्षभाः ॥ ३३ ॥ तद्वैव निहताः कृष्ण
 भम पुत्रास्तरस्त्रिनः । यदैवाङ्गतकामस्त्रमुपप्लव्यं गतः पुनः ३४ ॥
 शान्तनोयैव पुत्रेण प्राञ्चेन विदुरेण च । तद्वोक्तापि मा द्रोणं
 कुरुष्वात्मसुतीथिति ॥ ३५ ॥ तयोर्न दर्शनं तात मिथ्या सवितु-
 मर्षति । अविरेणाव पुत्रा मे भग्नीभूता एनादेन ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा न्यपतङ्गुनौ गान्धारी शोक-
नूर्च्छिता । दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुतसृज्य भारत ॥ ३० ॥ तत
कोपपरीताङ्गी पुत्रशोकपरिप्लुता । जगाम शौरि दोषिण गान्धारी
व्यधितेन्द्रिया ॥ ३८ ॥

गान्धार्युवाच । पाण्डवा धार्तराष्ट्राय दग्धा कृष्ण परस्परम् ।
उपेक्षिता विनश्यन्तस्त्वया कम्पाज्जनादेन ॥ ३९ ॥ शक्तेन वज्र
भृत्येन विपुले तिष्ठता वल्ले । उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव हि
॥ ४० ॥ इच्छतोपेक्षितो नाश कुक्षणा मधुसूदन । यस्मात्त्वया
महाबाहो फल तस्माद्वाप्नुहि ॥ ४१ ॥ पतिशुश्रूषया यन्मे तप
किञ्चिदुपाञ्जितम् । तेन त्वा दुरवापेन शप्स्ये चक्रगदाधर ॥ ४२ ॥
यस्मात् परस्परं हन्तो ज्ञातय कुरुपाण्डवा । उपेक्षितास्ते
गोविन्द तस्माज्ज्ञातीन् वधिष्यसि ॥ ४३ ॥ त्वमप्युपस्थिते वर्षे
षट्त्रिंशे मधुसूदन । हतज्ञातिर्हतामात्यो हतपत्नी वनेचर ।
कतसितेनाप्युपायेन निधन समवापस्यसि ॥ ४४ ॥ तवाप्येव
हतसुता निहतज्ञातिवान्धवा । स्त्रिय परितपिष्यन्ति यथैव
भरतस्त्रिय ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु वन्न वासुदेवो महामना ।
उवाच देवीं गान्धारीमीपदभ्युत्तमयन्निव ॥ ४६ ॥ सच्चर्त्ता वृष्णि
चक्रस्य भदन्यो नेह विद्यते । जानेऽहमेतदप्येव शीघ्रं चरसि सुव्रते
॥ ४७ ॥ श्रवध्यास्ते नरैरन्यैरपि वा दीयदानवै । परस्परहत नाश
यत् प्राप्स्यन्ति यादवा ॥ ४८ ॥ इत्युक्तवति दामार्हे पाण्डवा
स्वस्तचेतसः । बभूवुर्भृशमविग्ना निराशाथापि जिविते ॥ ४९ ॥

इति स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीविलापे

पञ्चविंशोऽध्याय ॥ २५ ॥

॥ कृष्णप्रज्ञ स्त्रीनिन्नापपर्वे ॥

अथ आह्वपर्व ॥

भगवानुवाच । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोके मनः कृथाः ।
 तवैव ह्यपराधेन बहवो निधनं गताः ॥ १ ॥ यत्त्वं पुत्रं दुरात्मान-
 मीर्षुमत्यन्तमानिनम् । दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यसे ॥ २ ॥
 निष्ठुरं वैरपुरुषं हृद्गानां प्रासनातिगम् कथमात्मकृतं दोषं मध्या-
 धातुमिहेच्छसि ॥ ३ ॥ मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति ।
 दुःखेन लभते दुःखं दावनर्थी प्रपद्यते ॥ ४ ॥ तपोऽर्थीयं ब्राह्मणी
 धत्ते गमं गौर्वीढारं धावितारं तुरङ्गी । शूद्रा दासं पशुपालञ्च
 वैश्या बधार्थीयं लडिधा राजपुत्री ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वची-
 ऽप्रियम् । तूष्णीं बभूव गान्धारो शोकव्याकुलचेतना ॥ ६ ॥ धृत-
 राष्ट्रस्तु राजपिर्निर्गद्यच्छात्रुद्धिजं तम । पर्यपृच्छत धर्मात्मा धर्म-
 राजं युधिष्ठिरम् ॥ ७ ॥ जीवतां परिमाणञ्च सैन्यानामपि पाण्डव ।
 हृद्गानां यदि जानीषि परिमाणं वदस्व मे ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । दशायुतानामयुतं सहस्राणि च विप्रति ।
 कोट्य पष्टिश्च पट्चैव योऽस्मिन् राजन् मध्ये हताः ॥ ९ ॥ अल-
 च्याणान्तु वीराणां सहस्राणि चतुर्दश । दश चान्यानि राजेन्द्र
 मृतं पष्टिश्च पञ्च च ॥ १० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । युधिष्ठिर गतिं कान्ते गता पुरुषसत्तमाः ।
 आचक्षु मे महाबाहो सर्वशो ह्यसि मे मतः ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यैर्हृतानि शरीराणि हृष्टैः परमसंयुगी ।
 देवराजसमांलोकान् गतास्ते सत्यविक्रमाः ॥ १२ ॥ ये लहृष्टेन
 मनसा मर्त्तव्यमिति भारत । युध्यमाना हताः सङ्घैर्ते गन्धर्वैः
 समागताः ॥ १३ ॥ धी च संग्रामभूयिष्ठा याधमानाः पराङ्मुखः ।
 अस्येण निधनं प्राप्ता गतास्ते युध्यकान् मति ॥ १४ ॥ पीड्यमानाः
 परैर्वै तु ह्यीयमाना निरायुधाः । स्त्रीनिपीवा महात्मान परा-

नभिसुखा रणे ॥ १५ ॥ ह्रियमाना शितै शस्त्रै चतुर्धर्मपरा-
यणा । गतास्ते ब्रह्मसदनं हता वीरा सुवर्चसः ॥ १६ ॥ ये तत्र
निहता राजन्तरायोधनं प्रति । यथाकथञ्चित्ते राजन् संप्राप्ता-
स्तूत्तरान् कुरून् ॥ १७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । केन ज्ञानबलेनैव पुत्र पश्यसि सिद्धवत् ।
तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि मन्यसे ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । निदिशाद्भवत पूं वने विचरता मया ।
तीर्थयात्रापसङ्गेन संप्राप्तोऽयमनुग्रहः ॥ १९ ॥ देवर्षिर्लोमशो दृष्ट-
स्ततः प्राप्तोऽस्मिन्मृतिम् । दिव्यं चक्षुरनुप्राप्तं ज्ञानयोगिन वै
पुरा ॥ २० ॥

धृतराष्ट्र उवाच । येऽवानाथा जनस्यास्य सनाथा ये च भारत ।
कञ्चित्तेषां शरीराणि ध्वज्यन्ति विधिपूर्वकम् ॥ २१ ॥ न येषां सन्ति
कर्त्तारो न च येऽवाहितान्य । वयञ्च कस्य कुर्याम बद्धत्वात्तात
कर्मणः ॥ २२ ॥ यान् सुपर्शाश्च शूद्राय विकर्षन्ति ततस्ततः ।
तेषाम्नु कर्मणा लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः कुन्तीपुत्रो युधि-
ष्ठिरः । आहिदेश सुधर्माण धौम्यसूतञ्च सञ्जयम् ॥ २५ ॥ विदु-
रञ्च महाबुद्धिं युयुत्सुञ्चैव कौरवम् । इन्द्रसेनसुखायैव शत्यान्
सूताय सुर्वथ ॥ २५ ॥ भवन्त कारयन्तेषां प्रेतकार्याण्यनेकशः ।
यथा चान्नाथवत किञ्चिच्छरीरं न विनश्यति ॥ २६ ॥ शासनाद्धर्म-
राजस्य ह्यत्ता सूतश्च सञ्जयः । सुधर्मा धौम्यसहित इन्द्रसेनादय-
स्तथा ॥ २७ ॥ चन्द्रनागुरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्युतः । घृत
तैलञ्च गन्धार्थं क्षीमाणि वसनानि च ॥ २८ ॥ समाहृत्य महाहर्षिणः
दारुणाञ्चैव सञ्जयान् । रथाय सूदितास्तत्र नानापहरणानि च
॥ २९ ॥ चितां कृत्वा प्रयत्नेन यथामुष्यान्तराधिपः । दाहयामास-
रथ्या विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ३० ॥ दुर्योधनञ्च राजान् भ्रातृन्थास्य

शताधिकान् । अथ्यं मलञ्च राजानं भूरिश्चवसमेव च ॥ ३१ ॥
जयद्रथञ्च राजानमभिमन्युञ्च भारत । दोःशासनिं लक्ष्मणञ्च घृष्ट-
केतुञ्च पार्थिवम् ॥ ३२ ॥ वृहन्तं सीमदत्तञ्च रुञ्जयाञ्च शताधि-
कान् । राजानं क्षेमधन्वानं विराटद्रुपदौ तथा ॥ ३३ ॥ शिखण्डिनञ्च
पाञ्चाल्यं घृष्टयुञ्जञ्च पार्षतम् । युधामन्युञ्च विक्रान्तमुत्तमौजसमेव
च ॥ ३४ ॥ कौशल्यां द्रौपद्याञ्च शकुनिञ्चैव सौवलम् । अचलं
वृषकञ्चैव भगदत्तञ्च पार्थिवम् ॥ ३५ ॥ कृष्णं वैकर्त्तनञ्चैव सहस्र-
ममर्षणम् । कीकयाञ्च महेष्वासांस्त्रिगर्ताञ्च महारथान् ॥ ३६ ॥
घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं वक्रभ्रातरमेव च । अलम्बुपुं राक्षसेन्द्रं जल-
सन्धञ्च पार्थिवम् ॥ ३७ ॥ अन्याञ्च पार्थिवान् राजन् शतशोऽथ
सहस्रशः । वृत्तधाराङ्गतेर्दीप्तैः पावकैः समदाञ्चयन् ॥ ३८ ॥ पितृ-
मेघाञ्च केपाञ्चिद्वर्त्तन्त महात्मनान् । सामभिश्चाप्यगायन्त तिस्र-
शोचन्त चापरैः ॥ ३९ ॥ साम्नामृचाञ्च नादेन स्त्रीणाञ्च रुदित-
स्वनेः । कश्मलं सर्वभूतानां निशायां समजायत ॥ ४० ॥ ते
विधूमाः प्रदीप्ताञ्च दीप्यमानाञ्च पावकाः । नभसीवान्वदृश्यन्त
ग्रहास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ ४१ ॥ ये चाप्यनाथास्तत्रासन्नानादिशसमा-
गताः । तांश्च सर्वान् समानाञ्च राशीन् कृत्वा सहस्रशः ॥ ४२ ॥
चित्वा दारुभिरव्यग्रैः प्रभूतैः स्त्रैश्चपाणितैः । दाहयामास विदुरो
धर्मराजस्य शासनात् ॥ ४३ ॥ कारयित्वा क्रियास्तेषां कुरुराजो
शुधिष्ठिरः । घृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिसुखोऽगमत् ॥ ४४ ॥

इति स्त्रीपर्वणि श्राद्धपर्वणि युद्धशतानामौर्ध्वं द्विहिके
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते समागत्य गङ्गान्तु शिवां पुण्ड्रजलो-
चिताम् । इदिनीं वप्रसम्पन्नां महानूपां महाबलाम् ॥ १ ॥

भूपणाण्युत्तरीयाणि वेष्टनाभ्यवमुच्य च । ततः पितृणां पीत्राणां
 भ्रातृणां ऋजनस्य च ॥ २ ॥ पुत्राणामार्थेकाणाञ्च पतीनाञ्च कुरु-
 स्त्रियः । उदकक्षक्रिरे सर्वा सदस्यो भृगदुःखिताः । सुहृदाद्यापि
 धर्मज्ञाः प्रचक्रुः सलिलक्रियाः ॥ ३ ॥ उदके क्रियमाणे तु वीराणां
 वीरपत्त्रिभिः । सूपतीर्याभवद्गङ्गा भूयो वै प्रससार च ॥ ४ ॥
 तन्महीदधिषड्द्वारं निरानन्दमनुत्सवम् । वीरपत्नीभिराकीर्णं गङ्गा-
 तीरमथोमत ॥ ५ ॥ ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककर्पिता ।
 सदती मन्दया वाचा पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ यः स शूरो
 महेष्वासो रथयूथपयूथप । अर्जुनेन हतः संखिप्र वीरलक्षण-
 लक्षितः ॥ ७ ॥ यं सूतपुत्रं मन्यध्वं राधेयमिति पाण्डवाः । यो
 व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभुः ॥ ८ ॥ प्रत्ययुध्यत यः सर्वान्
 पुरा वः सपदानुगान् । दुर्योधनवलं सर्वं यः प्रकर्षन् व्यरोचत
 ॥ ९ ॥ यस्य नास्ति समो वीर्यं पृथिव्यामपि कथन । यो वृणीत
 यथः शूरः प्राणैरपि सदा भुवि ॥ १० ॥ सत्यसन्धस्य शूरस्य
 संग्रामेष्वपलायिनः । कुरुध्वमुदकं तस्य भ्रातुरल्लिष्टकर्मणः ॥ ११ ॥
 स हि व पूर्वजो भ्राता भास्कराम्भथजायत । कुण्डली कवची
 शूरो दिवाकरसमप्रभः ॥ १२ ॥ श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्वे मातु-
 र्वचनमप्रियम् । कर्णमेवान्वशीचन्त भूयथार्जितराभवन् ॥ १३ ॥
 ततः स हुनप्रव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । उवाच मातरं वीरो
 वनिश्वसन्निव पन्नगः ॥ १४ ॥ यः शरोर्मिध्वजावर्त्ती महाभुजमहा-
 ग्रहः । तलशब्दानुनदितो महारथमहाङ्गदः ॥ १५ ॥ यस्येषु-
 पातमासृद्य नान्यस्तिष्ठेहनञ्जयात् । भवत्या स कथं पुत्रो दिवगर्भः
 पुराभवत् ॥ १६ ॥ यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्वतो वयम् ।
 तमग्निमिव वस्त्रेण कथञ्छादितवत्यसि ॥ १७ ॥ यस्य बाहुबलं
 नित्यं धार्तराष्ट्रै रूपासितम् । उपासितं यथास्माभिर्वलं गाण्डीव-
 धन्वनः ॥ १८ ॥ भूमिपानाञ्च सर्वेषां बलं बलवतां वरः । नान्यः

कुन्तीसुतात् कर्णादग्हाद्रथिनां रथी ॥ १९ ॥ स नः प्रथमजो
 भ्राता सर्वग्रहभृताम्बरः । असूत तं भवत्यग्ने कथमद्भुतविक्रमम्
 ॥ २० ॥ अक्षी भवत्या मन्त्रस्य अहणेन वयं हताः । निधनेन
 हि कर्णस्य पीडिताः सः सवान्धवा ॥ २१ ॥ अभिमन्योर्विनायेन
 द्रौपद्यवधेन च । पाञ्चालानाञ्च नायेन कुरूणां पतनेन च ॥ २२ ॥
 ततः शतगुणं दुःखमिदं मामस्यगद्गृथम् । कर्णमेवानुशोचन् हि
 सन्दधेऽग्नाविवाहितं ॥ २३ ॥ नेह सः 'किञ्चिदमाप्यं भवेदपि
 दिवि स्थितम् । न च सः वैशसं घोरं कौरवान्तकरं भवेत् ॥ २४ ॥
 एवं विलप्य बह्वलं धर्मराजो युधिष्ठिरः । विनन्दन् दुःखितो
 राजा चकारास्योदकं प्रभुः ॥ २५ ॥ ततो विनेदुः सँहँसा स्त्रियस्ताः
 खलु सर्वशः । अभितो यः स्थितास्तत्र सञ्जिह्वुदककर्मणि ॥ २६ ॥
 तत आनाययामास कर्णस्य सपरिच्छदा । स्त्रिय कुरुपतिर्धीमान्
 भ्रातुः प्रेम्ना युधिष्ठिर ॥ २७ ॥ स तामि सच्च धर्मात्मा प्रेतकृत्य-
 मनन्तरम् । कृत्वोत्तार गङ्गायाः सलिलादाकुलोन्द्रिय ॥ २८ ॥

इति स्त्रीपर्वणि-त्राहपर्वणि कर्णस्य गूढपुत्रत्व-

कथने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

समाप्तं त्राहपर्व ।

॥ समाप्तञ्च स्त्रीपर्व ॥

कृन्तीसुतात् कर्णाद्गङ्गाद्रथिनां रथो ॥ १९ ॥ स नः प्रथमजो
 भ्राता सर्वप्रसन्नभृताम्बरः । असूत तं भवत्यग्रे कथमद्भुतविप्रमम्
 ॥ २० ॥ अहो भवत्या मन्त्रस्य ग्रहणेन वयं हताः । निधनेन
 हि कर्णस्य पीडिताः सा स्वान्धवा ॥ २१ ॥ अभिमन्योर्विनाशेन
 द्रोपदियवधेन च । पाञ्चालानाञ्च नाशेन कुङ्कणां पतनेन च ॥ २२ ॥
 ततः शतगुणं दुःखमिदं मामस्यञ्जयम् । कर्णमेवानुशोचन् हि
 सन्दधेऽग्नाविवाहितः ॥ २३ ॥ नेह सा, किञ्चिदप्राप्यं भवेदपि
 दिवि स्थितम् । न च सा वैशसं घोरं कौरवान्तकरं भवेत् ॥ २४ ॥
 एवं विलप्य बङ्गं धर्मरालो-युधिष्ठिरः । विनदन् दुःखितो
 चाला चकारास्योदकं प्रभुः ॥ २५ ॥ ततो विनेदुं सर्वेषां स्त्रियस्ताः
 खलु सर्वशः । अभितो याः स्थितास्तत्र तस्मिन्नुदककर्मणि ॥ २६ ॥
 तत आनाययामास कर्णस्य सपरिच्छदा । स्त्रियं कुरुपतिर्धीमान्
 भ्रातृ प्रेम्ना युधिष्ठिर ॥ २७ ॥ स ताभि सच्च धर्मात्मा प्रेतकृत्य-
 भनन्तरम् । कृत्वोत्तार गङ्गायाः सलिलादाकुलेन्द्रिय ॥ २८ ॥

इति स्त्रीपर्वणि-याज्ञपर्वणि कर्णस्य गृहपुत्रत्व-

कथने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

समाप्तं याज्ञपर्वम् ।

॥ समाप्तञ्च स्त्रीपर्वम् ॥